

s/c
431 25
13575 b

3751

22.128
280731

॥ श्रीविश्वेश्वरे जयति ॥

॥ मनोरमा शब्दरत्नसंवलिता ॥

॥ काष्ठां विद्योदयनाम्नि यन्त्रालये मुद्रयितुमुपक्रान्ता ॥

॥ विद्योदयो निराकुर्येदविद्यातिष्ठिरं सदा ॥

सं-१९३० ॥ सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः ॥ भाद्र० व० १० रवौ

म-श-

१

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीमहाशरयिप्रणोमि॥ शेषविभूषणमीडे शेषाशेषार्थलाभाय॥ दातुं सकलमभीष्टं फलमीष्टं यत्कृपादृष्टिः ॥१॥ ध्यायमिति। ध्यात्वा ध्यात्वेत्यर्थः।
गणसुललन्तश्चेत्तत्। परं सर्वजगदुपादानम् कार्यब्रह्महिरण्यगर्भव्यावृत्तयद्द्रव्यध्यानं चिन्तापरपर्यायं स्मृत्यनुकूलव्यापाररूपं। स्मरणं तु तज्जन्यमिति विशेषः। गुरोरि-
त्येकवचनेन सर्वविद्यालाभकस्मादेव गुरोरिति सूचितम्। प्रौढानां मनोरमशरीरार्थिकां मनोरमां प्रौढत्वं च सकलदर्शनार्थज्ञानपूर्वकमहाभाष्यगूढार्थज्ञानवत्त्वम्।
इणग्रहणेऽपि। नन्विदं न्यूनमम् ग्रहणेऽपि ग्रहणात्। फलं तु बहुपुम् कृत्वा हेत्यादौ पुमः रव्यमिति रुत्वम्। गवित्ययमाहेत्यादिषु पदान्तात्कारादेर्नजश्चमिति

श्रीः॥ ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्मस्मरं स्मरं गुरोर्गिरः। सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां कर्मः प्रौढमनोरमाम् ॥१॥ हयवरट्। हकारोपदेशः अट् अशहशदृणग्रहणेषु
हेकारग्रहणार्थः। अर्हेणा। अड्व्यवायेपीतिणत्वम्। देवाहसन्ति। भोभगोरिति र्थत्वात्। देवोहसति। हस्तिचेत्युत्तमलिलिहिदे। लिलिहिध्वे। विभाषे ट् इति वाढः।
हल्। इदं सूत्रं वल् रल् कल् शल् षहकारग्रहणार्थम्। रुदिहिस्वपिहि। रुदादिभ्यः सार्वधातुक इति वलादिलक्षणदृट्। स्निहितो। रलो व्युपधादिति वा
कित्वम्। अदाधाम् भलो भलीति सकारलोपः। अलिङ्गत्। शलद्गुपधादिति क्स्त् ॥

रुहित्वा

चेन्। सुट्तिशोरित्यादाविकाराद्युच्चारणेन शास्त्राबोधिताजव्यवहितहलसमुदायस्यासाधुत्वबोधनात्। अतएवैत्रेरुदानइतिसूत्रेभाष्यम्। नपुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चार-
णमपि भवतीति। स्कोरित्यादिस्तसौत्रः प्रयोगः। अतएवाटिहकारप्रयोजनकथनावसरेभाष्ये शक्कोटीत्युपन्यस्यतदुदाहरणं नोपन्यस्तमाहकारपरशकारसम्भवेन शक्कोटीति प्रस-
ङ्गोच्चारितमिति चकैपटेन व्याख्यातम्। अमिहकारप्रयोजनमिति च भाष्येनोक्तमिति दिक्। इदं सूत्रमिति। वलादिप्रत्याहारश्चरे फेणैव संतु। हर्न्यमित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहारस्वरन्तं हरि-
तिन्वासेनावृत्त्याहर्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायस्यमिदित्यर्थेन वासुकरइति भावः। ग्रहणार्थमिति। शषसहरित्येवतुनोक्तम्। स्वरिहकारग्रहणापत्तौ हरिर्हरतीत्यादौ विसर्गापत्तेः ॥

रामः

१

सप्तमीति। अधिकरणकारकस्यकर्त्रीद्यन्वयद्वाराक्रियान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भावः। अस्य योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनादाह। सुसुपेतीति। अनेनापि साधनस्यागतिक
गतित्वादाह। यद्वेति। हलोहलितिसूत्रस्यन्यमिति विग्रह इति भावः। षष्ठीस्त्वन इत्यस्य चोदुपधायागोह इत्यादाविवगुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन वा प्रवृत्तिरिति बो
ध्यमस्तन्नास्त्येकशेषान्यतममस्त्विति। यद्यपीदृशेषिषये उच्चारयितुस्तन्नैकशेषान्यतरेणोच्चारणं बोद्धुस्वाकृत्या बोध इत्येवानुभवसिद्धं तथापि व्यवस्थितेनान्यत
मसूत्रानेन बोध्यत इति न दोषः। एकशेषश्च प्रत्याख्यातोऽसहविवक्षाया मपि शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगीत्याशयेन पृथगुक्तः ॥ सामीप्यं षष्ठ्यर्थ इति। षष्ठीस्त्वन इ
त्यस्य गुणानाञ्च परार्थत्वादिति न्यायेना प्रवृत्तिः। नचेको गुणवृद्धीति सूत्रे तच्छेषशब्देन परिभाषयोरपि गुणगुणिभाव उक्त इति वाच्यम्। सार्वधातुकार्थधातुकयो

हलन्त्यम् सूत्रेन्यमिति। हलिअन्त्यमिति विग्रहे सप्तमीतियोगविभागात्सुसुपेति वा समास इति भावः। यद्वा। षष्ठीतत्सुरुषेयम्। स्यादेतत्। हलि
त्येकदेशस्यैव तन्नास्त्येकशेषान्यतममस्तु । हस्यल इति च व्याख्यास्यते। सामीप्यं षष्ठ्यर्थः। यद्वा मास्तु तन्नादि। अस्तु समाहारद्वन्द्वे हलचल
चेति। लकारस्य संयोगान्तलोप इति चेन्नैवम्। आद्ये समासस्य क्लिष्टत्वात् न हि ब्राह्मणस्य कम्बल इत्यादौ ब्राह्मणसमीपवर्ती अन्यदीयः कम्बलः प्रतीयते ॥

रलोन्वस्यको गुणवृद्धीति सूत्रत्रयस्य लस्य संस्कारकमहावाक्ये विशेष्यविशेषणभावमादायैव तच्छेषव्यवहारो न तु गुणगुणिभावेन परस्परपेक्षत्वेन वेति कैयटेन
स्यष्टमुक्तेरेतन्मूलकतयैव तस्य शासंभवस्य तेनोक्तेः श्रेति भावः। क्लिष्टत्वादिति। ब्राह्मणस्य कम्बल इत्यादावसत्यपि प्रकरणादौ स्वस्वामिभावादि प्रतीतिवदनन्तरस
मीपादिशब्दप्रयोगमन्तरेण सामीप्याद्यप्रतीतेः तस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावात्सप्रयोगेत्वसामर्थ्यात् षष्ठीसमासाप्राप्तिरिति। मध्यमपदलोपिसमासे सौत्रे वा तत्र समासस्य
क्लिष्टत्वमिति भावस्तदेतदाह। नहीत्यादिना तन्नानिष्ट इत्यन्तेन ॥

म. श.

चित्रगवीणामिति। कुमतिचेतिणत्वम्दन्त्यपाठस्तुलेखकप्रमादात्। एवंस्त्रीगवीणामित्येकशेषप्रकरणान्तस्त्वकैयटप्रयोगेऽपि बोध्यम्। अस्तेरनन्तरेसमीपेवेत्यादि
भाष्यंत्वन्नन्तरादिपदाध्याहारेणतन्निरूपितसंबन्धार्थिकास्त्वनपदाध्याहारेणतन्निरूपितसंबन्धार्थिकावाषष्ठीत्यभिप्रायकर। अतएवमनुसूत्रेकैयटेनगावोस्य
सन्त्यनन्तरादत्यर्थे मनुपूशङ्गापरभाष्यव्याख्यावसरेआनन्तर्यमस्यर्थवत्प्रकृत्यर्थोपाधिरित्युक्तम्। ननुतस्यषष्ठ्यर्थत्वेनप्रत्ययार्थत्वमुक्तम्। भाष्यकृताचासामर्थ्यात्
त्रकृत्यभावउक्तः। षष्ठ्यर्थत्वेतुप्रत्ययार्थत्वात्कासामर्थ्यमात्रस्याद्यत्रषष्ठ्यन्तमात्रप्रयोगेआनन्तर्यादिप्रतीतिस्तत्रानन्तरादिपदाध्याहाएवबोध्यः। तत्रास्तिग्रहणाभावेत
स्यान्यफलकत्वेवासूत्रानुपानास्यर्थान्तर्भावेणमत्वर्थीयवद्बहुव्रीहिवच्चतथाभूतानन्तर्यार्थान्तर्भावेणचित्रागावोस्यसत्यनन्तरात्स्याद्यर्थेबहुव्रीहिसत्वर्थीयौनभ

नवाचित्रगुशब्दाच्चित्रगवीणांसमीपवर्तीरृशादिः प्रतीयते। अतएवानन्तरादिषुनसमासोनभिधानादितिस्यष्टमा
करेकिंबहुनाब्राह्मणस्यकम्बलश्चित्रागावोस्येतिव्यस्तप्रयोगोपितत्रानिष्टः। द्वितीयेपिसंयोगान्तलोपोदुर्लभो यणःप्रतिषेधा
रंभात्तत्प्रत्यारव्यानपक्षेपिभूलोभलीत्यतोभलुग्रहणमपकृष्यसंयोगान्तस्यभूलोलोपविधानाच्च ॥

वतो नभिधानादिति मनुसूत्रेभाष्ये स्पष्टम्। अनन्तरादेरिदमर्थत्वेतस्येदमिति शैषिकोप्यनभिधानान्नेति तस्येदमित्यत्रभाष्ये। तदुक्तमनन्तरादिषुनसमासोनभिधा
नादिति स्पष्टमाकरदति। तत्रसमासग्रहणंतद्धितरचेरप्युपलक्षणम्। अनन्तरादिशब्दैः षष्ठीतत्पुरुषादिस्तुभवत्येषा। ग्रामकूपो गङ्गातीरमित्यादौसमीपएवाव
येषत्वारोपेणसमासः। स्पष्टाचेर्यरितिर्मपर्यन्तस्येति सूत्रेकैयटे। किंचहस्यलित्यर्थेहल्लिलेखनइतिधातोर्लस्येत्वापत्तिः। नचफलाभावेदेवदत्तहलित्यादौडित्त्व
सामर्थ्यादभस्यापिटे लोपवह्नित्वसामर्थ्यात्प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावेपिचित्त्वरस्यैवफलत्वंवक्तुंशक्यमित्यपिबोध्यम्। यद्यपिहलसीरादिति निर्देशेनतस्यनेत्वमितिक
ल्पयितुंशक्यम्तथापिज्ञापकस्त्रीकारापेसयासूत्रंरुत्तिरेवलधीयसीतिदिक्। भूलोलोपेति। सौत्रलोपाश्रयणेतुमूलोक्तमेवलधु ॥

रामः

२

असंभवादिति। नचाद्यनौटकितावित्यादौ यथासंख्यमन्वयेऽपि प्रथमतः साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेण सह विवक्षा माश्रित्य यथा ह्यन्वसाधुत्वतयेहापि
 प्रथमतोलकारो ह्यल्यदवाच्यश्चेदितिसामान्यतो बोधकल्पितमादाय ह्यन्वसाधुत्वं ततो विशेषजिज्ञासायामादिरन्येनेत्येकवाक्यतया विशेषतो वाक्यार्थो लक्ष्यसंस्कारकः। किं
 च सह विवक्षासहवक्तुं वक्तुरिच्छासाचसूत्रप्रणयनानुपपत्त्यापाणिनेस्ततः पूर्वमपि ह्यल्यदार्थज्ञानादसतैव बोधबोधसूत्रक्रमेणैवेति वाच्यम्। आद्यन्तावित्यादौ यथासंख्यसू
 त्रारम्भसामर्थ्येन नयासाधुत्वाङ्गीकारेऽप्यन्यप्रकारेण तस्य धृत्वात् कल्पने मानभावात् किंच श्रोतृणां सह बोधो भवतितीच्छया सह वक्तुमिच्छाया एव सह विवक्षात्वेन श्रोतृणा
 मपि सह बोधो बोधितः। साहशेच्छयातेषां तादृशबोधाजनकशब्दप्रयोगेण पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिः। मुखनयनं पश्येत्सादौ तु न दोषः। उभयज्ञत्वेन ज्ञातं प्रत्येव तादृशशब्दप्रयोगात्
 तेन रूपेण ज्ञानं भ्रमः प्रमांवेत्यन्यदेतत् किंच पाणिनेः पूर्वह्यल्यदार्थज्ञानेऽपि तदभिप्रायेण प्रयोगः। अन्यथा व्याख्यातपरस्परवगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्यालट्स्मेदतिसूत्रस्थकैयटोक्तरी
 किंचपदार्थबोधविना वाक्यार्थबोधासंभवेन हलप्रत्याहारसिद्धेः प्रागेतत्सूत्रार्था बोधे प्रसक्तैतदुद्धारार्थेऽप्यत्रः। अस्यां चावस्थायां हलशब्दार्थप्रसिद्धौ ह्यन्वस्य दुर्ल
 भः। सह विवक्षया असंभवात्। तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम् ॥ ७ ॥ त्यालक्षणयातत्रान्तरीयप्रथमादिव्यवहारेण प्रथमादिपदानामिव शक्त्यनुमानाद्वा ततः श्रोतृणां बोधसंभवेनेतरेतरा
 यप्रसंख्येवाभावे तदाशङ्कालश्चेति वक्तव्यमित्यादिसमाधानपरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः। नचैवमजादिव्यवहारस्यापिलक्षणादिनैवोपपत्तावादिरन्येनेति सूत्रवैयर्थ्यम्। क्वचिल्लक्षणादिना बोधदत्तिसर्व
 त्रलक्षणाद्याश्रयणमेवेति नियमाभावात्। नासूयाकर्तव्यायन्ननुगमः क्रियत इति पङ्क्तिः। विंशतीति सूत्रेभाष्योक्तेः। तस्मात्कारिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकपदस्य तदभिप्रायेणाचार्यस्य पूर्वमप्रयोग इत्येव
 कल्पनाज्यायसी। धनितश्रायमर्थोनाऽन्वलाविति सूत्रेः। षादशानां ग्रहणाभावाय वर्णानामुपदे स्तावत् उपदेशोत्तरकाले तस्मात्सादृशोत्तरकालः प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरकालासवर्णसंज्ञातदुत्तरका
 लननुदिति निसवर्णग्राहकमित्येनेन समुदितेनान्यत्रसवर्णानां ग्रहणं भवति न स्वस्मिन्नपि स्वादेत्येवं वाक्यपरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणापि। अन्यथा तत्तच्छास्त्रप्रणयनानुपपत्त्यापाणिनेस्तथाज्ञा
 नस्य पूर्वमपि सत्त्वेनाचार्येण तथा प्रयोगे बोधुणामपि क्रमेण तथा बोधे उपपत्ते किंतेन कृतं स्यात्कथं वानाऽन्वलावित्यत्राष्टादशादीनां ग्रहणवारणं भाष्योक्तं सङ्गतं स्यादिति विभाव्यतान्तदाह। तस्मा

रि.

म. श.
३

आद्यन्ताभ्यामिति अयमवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दाभ्यामित्यर्थः। तस्या समुदायस्य। तयोः पारार्थ्येति। सज्जास्वरूपबोधकतया शक्तिग्रहकालस्य तयोः पारार्थ्यनिर्णयादित्यर्थः। परामर्शित्वादिति। वस्तुतो ज्ञापकादिनाः स्यापिनसज्जाकार्यमाद्यन्तशब्दाभ्यामाद्यन्तघटितसमुदायस्याक्षेपेणान्येषामिव तयोः प्राप्तायाः सज्जायाः प्रकारान्तरेणाशक्यवारणत्वात्। स्वशब्दानुवृत्तेऽनफलमाभाष्येपिरत्फलितार्थकथनमेव। स्वस्यचरूपस्येति। सज्जास्वरूपत्वं विशिष्टस्यास्तु प्रत्येकं स्वबोद्धत्वं चास्तुको विरोधः। अथाच्च घेरित्यादौ गुणदर्शनेन विशिष्टस्यापि धिसज्जाबोद्धत्वं तद्देवमजादिसज्जास्वसज्जिघटकेकारादिषिवाकारचकारयोरपि प्राप्नोत्येव। किंच स्वशब्देन केवलान्यपरामर्शासंभवेपि विशिष्टपरामर्शिनवाधकं च तत्र समुदाये फलाभावादवयवयोर्विश्रान्तिप्राप्त्यति। तस्मात् ज्ञापकादिनैवान्त्यस्य तत्कार्यवारणीयमित्यलमाभाष्येति। तत्र हि उपदेशद्वितिकिमभ्रञ्जोऽपः मद्भगानामिति। आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवीसमुदाय आक्षिप्यते। तस्य च युगपल्लस्ये प्रयोगाभावात्तदवयवैवतरन्ती सज्जा मद्भमेषु विश्राम्यति। नत्वाद्यन्तयोः। सज्जास्वरूपान्तर्भावेण तयोः परार्थ्यनिर्णयादिति भावः। स्वस्यचेति। स्वरूपमित्यनुवृत्तेः स्वरूपंचादेरेव गृह्यते नान्यस्याऽन्त्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात्। सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात्। आद्योच्चारणमिति। यद्वप्युपदिश्यतेः नेनेतिकरणव्युत्पत्त्याशास्त्रमुपदेशद्विति भाष्यवृत्त्यादिषु व्याख्यातं तथापि तत्प्रौढिवादमात्रम्। करणे घञो दुर्लभत्वात्। ल्युटा बाधात् ॥ ७ प्रत्यसमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमुद्देशद्विति नासावुपदेशद्वत्युक्तोपदेशोद्देशयोर्लोकव्यवहारेण संकीर्णत्वमाशङ्कोपदेशने जनुनासिकद्वितिवार्तिककृद्दर्शितन्यासस्य खण्डनायोपदेशद्वितिकरणे घञुपदिश्यते नेनेत्युक्तं तच्च शास्त्रशासनकरणप्रत्यासत्ये तच्छास्त्रीयधात्वागमप्राप्तिपदिकप्रत्याहारसूत्रप्रत्यायादेशरूपम्। प्रौढिवादमात्रमिति। वार्तिककृदुक्तन्यासीयार्थस्य कथंचित्स्त्रतोपिलाभसंभवात् न्यासान्तरप्रवृत्तिस्तेष्वेवेति प्रौढ्या बोधयितुमेवं वादद्विति भावः। घञद्विति। अकर्तरिचेत्यत्र सज्जायामित्यस्य प्रायिकत्वात् प्राप्तिरिति भावः। बाधादिति। वासरूपविधिस्तुक्तत्वे तु मुनखलर्थेषु प्रतिषिद्धः। नच तत्र साहचर्येण भावस्फुटस्वग्रहणमिति वाच्यम्। दर्शयानः सोमो भवतेत्यत्र कर्मणि खलनेति भाष्यादिप्रामाण्येनात्र साहचर्यानाश्रयणादिति भावः ॥

रामः
३

क्लिष्टत्वादिना गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य विशेषणोसाकाङ्क्षे इतरान्वयस्तस्य युक्त इति क्लेश इति भावस्तदाह। न हीत्यादिना भाष्यकृतेति। अस्यार्थस्येति शेषः। एवं चोभय
 प्राप्तीकर्मणीति नियमानकर्तरि षष्ठीति बोद्धव्यम्। अवहेलनाच्चेति। चोहेतौ षतौ वहेलनमतः क्लिष्टत्वमित्यर्थः। घापवाद इति स्युडपवादश्चेत्यपि बोद्धव्यम्। तत्रापिसञ्ज्ञायामि
 अनुवृत्तेरिति भावः। अगतिक गतिरिति॥ नच खनेद्येति षविधनमन्यतोपीत्यर्थमित्याकरे स्पष्टं तेनात्र घेसिद्धतीति भाष्यम्। तस्यापि अगतिक गतित्वात्। भगः पदमित्यादौ
 षत्रपित्वफलं तत्रैव तत्त्वत्तेऽपि॥ पदस्य षत्र्येकेन सिद्धेर्नैतदुदाहरणं किंतु काचित्कं वाक्यं तत्। किंचैच्चार्यवर्णनाहो यदि शब्दमेवर्णो इत्यादि भाष्यादुपदेशब्दस्योच्चारणार्थ
 त्वस्य निर्णयेन संकीर्णलोकव्यवहारस्य लक्षणयाप्युपपत्त्याभावघञि बाधकाभावः। किंचो षदेशशब्दस्य प्रत्यादि परत्वे तस्यैव हलन्त्यमित्यत्रान्वयेन यत्किंचित्तमुदा

नचघः। असञ्ज्ञात्वात्। प्रायेण सञ्ज्ञायामिति व्याख्यान्त्यक्लिष्टत्वात्। न ह्युपाधेरुपाधिर्भवतीत्यादिना भाष्यकृता वहेलनाच्चेति। अतएव घापवादो हलश्चेति घजपी
 हन। बाहुलकं त्वगतिक गतिः। अतएव प्रक्रियन्ते शब्दाभिरिति करणव्युत्पत्तिरपि परास्ता। तथा च वार्तिकम्। अजबभ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेने
 ति। अस्मिन्भावे एव प्रत्ययेन्याय्य इति भावः। यत्तु धातुसूत्रेत्यादि पठन्ति। यच्च आचक्षते। करणव्युत्पत्त्या पूर्वार्धोपात्तानामुपदेशत्वम्। कर्मस्युत्पत्त्या त्वागमादीनाम्।
 षर्णादिलिङ्गानुशासनयोरपिसूत्रत्वात्सिद्धेऽप्युपादानं गोबलीबर्दन्यायेन। एवं गणत्वादेव सिद्धेधातोरपीत्यादि। अत्रेदंबन्धव्यम्। किमेषामुपदेशसञ्ज्ञा उत योगमात्रम्।

यान्त्यस्ववारणसंभवे तदर्थमन्त्यग्रहणसामर्थ्यादिवर्णनक्लेशोभाष्यकृतो व्यर्थस्यादिति बोद्धव्यम्। उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशत्वादेव उपदेश इति सूत्रे च भाष्ये भावघञन्तस्यैव तस्या-
 ङ्गीकारश्चेति दिक्। धातुसूत्रेत्यादीति। धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम्। आगमप्रत्ययादेशोऽप्युपदेशः। प्रकीर्तिता इतीत्यर्थः। उपदेशत्वमिति। उपदेशशब्दव्यवहार
 इत्यर्थः। धातोरपीति। प्रत्ययेभ्योऽणोर्देपीत्वपिशब्दार्थः। वाक्यशब्देन वार्तिकं शीङ्। लणचोरट्ठणआचारे। षगत्प्रभुट्ठणअनडिः। त्युदाहरणानि। उपदेशसञ्ज्ञेति। उपदेशपदं योगरूढमेधिति भावः

म. प्र.

४

ननु संज्ञाशब्देन व्यवहार एवाभिमतोऽत आह। आमदत्तादि ॥ नचाकारोच्चारणं व्यर्थम्। तेनास्मत्पक्षज्ञापनस्यैवौचित्यादिति भावः। आदिनायकारादीचुञ्चुपचणपावि
यादिमंग्रहः ॥ उपदेशाभावादिति ॥ आदेशस्योपदेशाभावादित्यर्थः ॥ ततोधातुसञ्ज्ञेति ॥ लृशब्द एवधातुसञ्ज्ञः केवलमसौजिकार्थलभतइति भावः ॥ नन्वत्रसञ्ज्ञसाहचर्या
द्वेत्वागभप्रत्ययादिशब्देनतद्वेधकपाणिन्यादिपठितानुपूर्वीकाणांग्रहणम् ॥ तेषां धात्वादिव्यवहारस्तु भाविसञ्ज्ञाविषयघटितत्वेन धातुपाठइत्यादिव्यवहारवदि
तिचैत्रोच्चारणविषयाणामित्येवसिद्धेएतस्यानुपयोगात् ॥ अतएवचारुचेराह ॥ अपिचेति ॥ अलोन्यात्सूत्रेति ॥ उपधासञ्ज्ञासूत्रेत्यर्थः ॥ विरुद्धेतेति ॥ तत्रहिलोप

नाद्यः। संज्ञायाः शास्त्रकारैरनुक्तेः। असञ्ज्ञात्वात्प्रत्ययेनेति भाष्योक्तेश्चास्यदादिकृतसञ्ज्ञायाः शास्त्रव्यवस्थापकत्वेऽतिप्रसङ्गाच्च। आमोमित्वमदन्तत्वा
दितिस्वपरग्रन्थविशेषाच्च। नह्यत्सृष्टानुबन्धस्यामो नप्रत्ययत्वेनेमित्वंनभवेत्। किंचैवंप्रत्ययविधौपञ्चम्याः प्रकल्पकत्वेसनः सनेव आदेशोस्त्वित्याशङ्कोपपत्ति
देशाभावादित्सञ्ज्ञानस्यादिति भाष्यकैयटोक्तं व्याकुप्येत। किंचन धातुलोपइतिसूत्रेधातुग्रहणं किंलूजलवितापूजपवितेति भाष्यमुपदेशोऽनुबन्ध
लोपेकृतेततोधातुसञ्ज्ञेत्येवंपरः कैयटग्रन्थश्चविरुद्धेतापिचघ्वसोरेद्वावितिसूत्रेलोपश्चेति द्विशकारकोनिर्देशः। द्वितीयः शकारइदिति अलोन्यसूत्रस्य
भाष्यकैयटादिकमपिविरुद्धेता नद्वितीयः। योगस्यैवपुरस्कारेपरिगणनस्यव्यर्थत्वात्। धात्वादिषुकरणव्युत्पत्तिरागमादिषुनेतिवैषम्यस्यदुरुपपादत्वाच्च ॥

शितिभिन्नपदंशितिच ॥ पूर्वस्यश्रुत्वेनशः। असंदेहायभक्त्यरसंयोगादित्वेपिस्कोरित्यस्यनप्रवृत्तिः। भलांजशित्यादौजशत्वस्येव ॥ शकारस्यधात्वात्पन्तत्वाभावः स्पष्टएवेतिभा
वः। किंचनमोवरिवश्चित्रउदत्यस्यासंग्रहोत्रपसेइत्यपिबोद्धमेषेतस्ययोगरूढिरित्युक्तेः परिगणनतायाएवलाभात् ॥ योगस्यैवेति। नतुरूढेरित्यर्थः। परिगणनस्ये
ति। धात्वादिगणनस्येत्यर्थः। वैषम्येति। भाष्यरीत्याकरणव्युत्पत्त्यैवसर्वसंग्रहादिति भावः ॥

रामः
४

उपदेशताप्रयोजकेति।योगमात्रस्वीकारे उपदेशता उपदेशकरणतानहितप्रयोजकं धातुत्वादिभवतीति तद्विरोधः।सञ्ज्ञात्वे तु उपदेशता उपदेशशब्दत्वम्।उपदेशशब्दस्य शब्दपरत्वा
त्तेतदवच्छिन्नस्य प्रयोजकं तु रूढ्यर्थतावच्छेदकतया धातुत्वादि वक्तुं शक्यमिति भावः॥शकारस्येति॥नह्यनेन किंचिदुपदिश्यत इति भावः॥ननूपदिश्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति तदर्थः।धात्वा
दिभिर्हि प्रयोगे ज्ञाप्यते इदं नेन पिशकारेण सर्वो देशत्वं ज्ञाप्यते इत्यरुचेराह॥आदेच इति॥सर्वेति॥भाष्यकारो दीत्यर्थः॥यत्र तुंकरणव्युत्पत्तौ वार्थसंगतिस्तत्रागत्यास्तु कृत्यल्युट इति
बाहुलकात् ल्युटभावः।यद्यप्यन्वितवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावित्यादाविति दिक्॥नासिकामनुगतइति।नासिकामभिहत्य वायुनाऽभिव्यञ्जित इत्यर्थः॥प्रातिशाख्यशिक्षादौ लोके
षु तद्व्यवहारस्य तथैवोपपादनमावश्यकमिति तात्पर्यम्।अतस्त्वमुखग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यध्वनितो यमानुस्वारयोरनुनासिकव्यवहारः सूत्रमते संगच्छते॥यरोनुनासिक इत्यादौ स्वरूप
उपदेशताप्रयोजकधातुत्वादि रूपोपाद्भवच्छिन्नसमुदायान्त्यहलिदित्यर्थ इति स्वग्रन्थविरोधाच्चापसद्वयेपिलिङ्गानुशासनस्य प्रकृतानुपयोगात्।लोपश्चेति श
कारस्यासंग्रहाच्चा।आदेच उपदेशे उपदेशेत्त्वत्त्वादावाद्योच्चारणस्यैव उपदेशपदार्थतायाः सर्वसंमतत्वाच्चेति दिक्।उपदेशे जनुनासिक इत्॥यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वा
दनुनासिकसञ्ज्ञाप्रथमं वक्तुमुचिता तथापि नासिकामनुगतइति योगाश्रयणेनैव गतार्थत्वादननासिकसञ्ज्ञासूत्रमन्द्प्रयोजनमिति ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तम्।
उपदेशिकम्।अभ्रं आं अपः।यद्यपीह उञ्जं इत्यत्रैव विधानसामर्थ्यान्नेत्वमिति सुवचमात्तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्तव्यमुपदेशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम्।अच
क्रिमिभानिनो मकारस्य माभूत् ॥ ७७ ग्रहणाभावस्तु पशुरपत्यमित्यादिवदिति द्वेयमा मन्द्प्रयोजनमिति॥मन्द्प्रयोजनमस्येति बहुव्रीहिः।एवंविधयोगलोकप्रातिशाख्याद्यनभि
तं प्रति सप्रयोजनमित्यर्थः॥अभ्रं आं अप इति।अत्रेत्सञ्ज्ञायां लोपस्यादिति भावः।विधानेति॥इदिति वक्तव्ये अनुनासिकविधानसामर्थ्यादित्यर्थः।नेत्वमिति॥तत्फललोपस्य सामर्थ्यादभावे
इत्त्वमिति फलाभावः।नेत्यर्थः॥नन्वभ्रं आं अटित इत्यत्रानेकान्ता अनुबन्धादिति पक्षे आदितश्चेतीदृ प्रतिषेधः फलम्।नचलोपाभावे इदिति महासञ्ज्ञाकरणात्सञ्ज्ञापिनेति वाच्यम्।महास
ञ्ज्ञयैवलौपसिद्ध्यात्सलोप इत्यस्यैवैयर्थ्यापत्तेः।इक इत्यादौ ककारादिश्रवणानापत्तेश्चेति चेन्न।अनुबन्धानामेकान्तत्वमेवेति मुख्यपक्षे दोषाभाव इत्याशयात्तदाहिमुख्येव यद्विन्यन्यपदार्थ

बहुव्रीहिः नासः यमाकारोऽर्थात्तोरवयवद्वयस्यैव

म-श-

प्रतिज्ञेति॥ प्रतिज्ञानविषयद्वयर्थः॥ प्रतिज्ञाशब्दस्येति॥ भावाद्-न्तस्येत्यर्थः॥ क्लिष्टेति॥ शक्तिग्राहकव्याकरणसत्त्वाच्छक्त्येवतदर्थबोधसंभवे लक्षणाश्रयणं क्लेशदृतिभावः॥ लक्षणं वि
 धिनवति॥ अत्र लक्षणया व्याख्यानं कुर्वतापितत्र लक्षणां विना मदुक्तरित्येव व्याख्यातमेवं च पूर्वापरविरोधस्तस्येति भावः॥ नचोभयोर्विधानेपिलापवादावेशक्तिः कर्मणिलक्षणा अनुशास
 नमपिलापि कार्यानुशासनमेवेति वाच्यम्॥ लः कर्मणीत्यादीनामपितथात्वापत्तौ तिङ्कर्त्रादौ शक्तिरिति सिद्धान्तासङ्गत्यापत्तेः॥ व्याकरणस्याभियुक्तोक्तशक्तिग्राहकत्वस्य भङ्गपत्तेश्च ॥
 प्रातिज्ञापनदृतिप्रतिज्ञा॥ आतश्चोपसर्गदृति कर्मण्यद्-॥ प्रतिज्ञा आनुनासिकं येषामिति विग्रहः॥ एवच प्रतिज्ञासमधिगम्ये प्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणेति क्लिष्टं व्याख्या
 नं॥ यणीयम्॥ पाणिन्युपसं व्याकरणमित्यादिष्विव लक्षणां विनैव निर्वाहान् यद्यपि सूत्रकारकृतो नुनासिकपाठदानीं परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहा
 रबलेन यथाकार्ये प्राकृ स्थित इत्यनुमीयत इति भावः॥ ननु रलयोरिति न्यूनमाटकारस्यापि मद्भ्यगत्वादित्यत आह॥ प्रत्याहारे धिति॥ व्यवह्रियन्त इति॥ प्रत्याह्रियन्ते सं
 क्षिप्यते वर्णायत्रेति बाहुलकादधिकरणेषु यद्यपि योगमात्रमकारादिसञ्ज्ञा स्वति प्रसक्तं तथापि योगरूढिरिति भावः॥ प्रत्याहाराश्चैकचत्वारिंशदिति प्राञ्चः॥ च
 तुर्देशसूत्रे ह्येर्हलभिरिदिकृता अष्टाद्याप्यां अवहता एकचत्वारिंशदिति तस्यार्थः॥ तेन सुप्रिडादीनां प्रत्याहारस्य चोद्धृतीयादिति वार्तिकस्य च यप्रत्याहारस्य
 चाधिकेप्यदोषः॥ यनुयमन्ताद्दृति यमि र्यमने धनिडेकदृष्यत इति च यमवार्तिककृता व्यवहृत इत्याहुः॥ तद्रभसाभिधानमापस्योणादिसूत्रत्वात् द्वितीयस्य व्याप्र
 भृतिवृत्तिकोत्पत्त्यादिसंज्ञावता एषच संख्या नियमो नातीवोपयुज्यत इत्युपेक्षितः ऊकालो च॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतदृति समाहार इन्द्रः॥ सौत्रं पुंस्त्वम् ॥
 टकारस्यापीति॥ अत्र प्रदत्तव्यंतदन्यत्रोक्तमावाहुलकादिति॥ भावघप्रन्तादर्श आद्यजित्यपि बाहुलकादविशिष्टमिति भावः॥ एकचत्वारिंशदिति॥ एकस्मान्-जणवरादाभ्यां
 स्त्रिभ्यसवकणमाः स्युः॥ ते यौचयौचतुभ्योरः-पञ्चभ्यः-श्लौषड्भ्यदृति तदुक्तेरिति भावः॥ सौत्रं पुंस्त्वमिति॥ यद्यपि दूतरेतयो गेपिसौत्रमेकवचनं वक्तुं शक्यं तथापि लिङ्गमशिष्यं
 लोकाश्रमत्वाद्भिद्-स्येति तत्र तत्र वार्तिकोक्तेर्लिङ्ग-स्यलौकिकत्वात्तद्व्यत्ययकल्पनमेवोचितं ननु शास्त्रीयवचनव्यत्ययकल्पनमिति भावः ॥

समः
५

फलिता र्थेति। उपदेवस्वोच्चारणकालसदृशसंज्ञाया कालशब्देन समानाधिकरणबहुव्रीहौ तत्फलतीति भावः। वां काल इति तनविग्रहोऽप्यधिकरणत्वात्तदाह। विग्रहस्त्विति। काल
 इति जात्याख्यायामेकवचनम्। स्वोच्चारणकाल इति। स्वोच्चारणकालसदृश इत्यर्थः। साहचर्यमूलके कालयोरभेदाद्वाचसायेतु यथाश्रुतमेव साधु। फिट्स्वरेणेति। अतोऽदान इत्यर्थः।
 उक्तः सुपत्वादानुदात्तमस्य देशउदात्तेनेत्येकारउदात्त इति भावः। अनुदात्त इति। फिट्स्वरेणान्तस्योदात्तत्वेषु निघातेनेति भावः। अस्मिन्स्वत्वाच्च्यस्यत्वं प्रातिपदिकमर्वादि-
 त्वादि विवक्षितमित्यर्थ इति। अत्र च स्वमाप्रापानि शास्त्रं यच्च स्वोदात्तत्वं प्रातिकोदाहृणविषयम्। तनूनपाच्छीपतिशब्दयोरिति। अस्य यद्यपीत्यादिः शेषनिघात इति।
 वाक्ये इति। फलिवाचकं च नमिदमाविग्रहस्तु कालोपस्यति बोद्धः। ऊशब्देन स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते। आयदिति। निपाता आयुदात्ता इति आकार उदात्तः। यच्छब्दसु
 फिट्स्वरेण अर्वादि। अकारोऽनुदात्तः। तस्यादितः। अतन्मिति। उपेयिवानित्यत्र उपसर्ग इवाविवक्षितमित्यर्थः। ननु तत्र ईषिवांसमिति स्थिपदत्वादि प्रयोगदर्शनादविवक्षा
 सु। इह लविवक्ष्यमाणं किमिति चेन्न स्पदर्शनं प्रातिशास्त्रादिकं चेति गृह्याण। तथा हि। घेरादत्यत्र स्कारः। तनूनपाच्छीपतिमित्यत्र पदपाठे उदीतौ चार्थोदात्तौ इति सकलव-
 ह्वचप्रतिपदसु। तनूनपाच्छीपतिशब्दयोरुभयनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोरनुदात्तत्वे कृते अनुदात्तपदमेकवर्जमिति शेषनिघातः। पूर्वपदभूतयोस्तनूश्चीरात्
 योऽनुदात्तः। अथ प्रातिपदस्वरितत्वं प्रातिशास्त्रे उक्तम्। जात्यवदानथावात्तौ तनूश्चीति पूर्वयोरिति। तथा स्वरिताईस्योदात्तत्वं प्रातिशास्त्रमपि। एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्व-
 रितः। अथोदात्तत्वं प्रातिशास्त्रे उक्तम्। अथोदात्तत्वं प्रातिशास्त्रे उक्तम्। अथोदात्तत्वं प्रातिशास्त्रे उक्तम्। अथोदात्तत्वं प्रातिशास्त्रे उक्तम्। अथोदात्तत्वं प्रातिशास्त्रे उक्तम्।
 ननु मीप्रोदात्त इति भावः। जात्यवदेति। पूर्वपदभूतयोस्तनूश्चीशब्दयोरन्तो जात्यवदिति। अतोऽन्यत्स्वरितं स्वारं जात्यमाचक्षते पदे इति लक्षितो जात्यः। उदात्तस्वरितपूर्वस्वरि-
 त्वात्तस्य पदे स्थितः स्वरितो जात्य इति तदर्थः। तेन तु त्यंतद्वत् अस्यान्त उदात्तश्रुतिक इत्यर्थः। तथा वा असंहितवद्वासां संहितवद्देत्यर्थः। पद्यादींस्तु ह्युदात्तानामसंहितवद्
 तरानित्यन्तरमस्य पाठात् असंहितवदित्यनेन केवलमनुदात्तत्वम्। संहितवदित्यनेनार्थानुदात्तस्वरितत्वमिति तद्वाच्ये स्पष्टम्। तर्पेति। लक्ष्यदर्शनवत्प्रातिशास्त्रमपि प्रमाणमस्तीत्य-

३१

स्रवजो विनापेक्षयेति श्लोके उदात्तादिति स्वतन्त्रोदात्तादित्यर्थकमिति भावः। एवकार इति॥ तच्चारवाप्यदीर्घादिष्वपि समांशोदात्तकस्वरितस्यैव पाठादिति भावः। अनेनैते
 पूर्णमित्येकावित्यपास्तं वा शब्दस्तु पादपूर्णायेति बोध्यम्। अप्राकृत इति। स्वरितविशेष इत्यर्थः। स्वार इति॥ स्वरसंवस्वारः स्वार्थेण। स्वरितोदात्ताभ्यां पूर्ववर्णग इत्यर्थः।
 नस्यत इति॥ तदुक्तं भाष्ये। अर्द्धह्रस्वशब्दोर्द्धमात्रा इति। हरिरप्याह। प्रमाणमेव ह्रस्वादावनुपात्तं प्रतीयति। अनुपात्तमपि अर्द्धमात्रारूपं प्रमाणमेवोपलस्यत इ
 अर्द्धः। पूर्वयोरुदात्तानुदात्तत्वयोरेकत्र समावेशसति स्वरितो बोध्यः। तस्य स्वरितस्य स्वतन्त्रोदात्तापेक्षयोदात्ततराः। अर्द्धमात्रा बोध्येति। क्वोश्चादित्यादि ह्र
 स्वादिभ्यश्च अर्द्धवेति दीर्घाभिप्रायम्। अनेनैव ह्रस्वस्यापि संग्रहाद्व्यापकत्वादिदमेवादन्तव्यमिति सूचयितुमेवकारः। अनुदात्त इत्यादिप्रिशेषसिद्धार्थ
 कथं नः शंके उदात्तश्रुतिः स्यात्। किमविशेषेणेत्याह। नचेत्यादि। उदात्तस्वरितपरं विहायेत्यर्थः। शाकल्योप्याह। अप्राकृतस्तु यः स्वारः स्वरितोदात्तपूर्व
 गः। उदात्ताया अर्द्धमस्यापिशिष्टे निष्पन्निकम्पितमिति। उदात्ताय उदात्तं कृत्वा अर्द्धह्रस्वशब्देन अर्द्धमात्रालस्यत इति हरदत्तादिग्रन्थास्तु मतान्तरपरतया कथं
 चिन्नेयाः। हेति। किमेतत्ति स्वरितमाव इति। अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यधिकारादनुदात्तम्। अश्वा इति। अशोः कनिनिनिस्त्वरेणाद्युदात्तं संहितायां त्वे
 कादिषु उदात्तेनात्त इत्योकार उदात्तः। ये अरा इति। द्वयस्यपि फिट् सूत्रेणान्तोदात्तम्। एकादेशस्तु पक्षे स्वरितः। स्वरितो वा अनुदात्ते पदादावित्युक्तेः। मुखं चना
 सिकवेति विग्रहे प्राण्यद्गत्वादेकवद्वावेमुखनासिकमिति स्यादत आह। मुखसहितेति॥ तुल्यास्य॥ आस्ये भवमास्यं शरीरावयवाद्यत इत्यभिप्रेत्याह। तस्वादीति ॥
 तस्य हेतुलाराज आह। एवं च लोके न्यशाखासु च दीर्घादिष्वप्यर्थमात्रैवोदात्तेति भावः। मतान्तरेति। प्रातिशाख्योक्तमतापेक्षयेतरवेदलोकसाधारणमतान्तरेत्यर्थः। कथंचि
 दिति। लस्यते इत्यंशपरमिदं भाष्यतोरुडिशक्तेरेव प्रतीतेरिति भावः। इत्युक्तेरिति। नोदात्तस्वरितोदात्तमित्यभिप्रेत्याह। तस्वादीति ॥ आस्यश

हेनक शतदवयवतात्पर्यादिग्रहणमस्तथाह आ
 स्ये भवमिति ॥
 रामः
 ६

प्रशब्दबलादिति॥ प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रकर्षश्च वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्कालिकत्वरूपद्विभावः॥ चकारेणेति॥ अत्रयथानासिकायाः स्थानत्वं तच्चान्यत्रनिरूपितम्
भ्रतुतक्तालेति॥ एषां शिशाद्युक्तार्थानुवादत्वेनात्रशस्त्रप्रवृत्त्यभावादितिभावः॥ नासिद्धं स्यादिति॥ तंतश्चोपुड्मानित्यादौषत्वजश्लानुनासिकेषुअष्भाकेनस्यात्
प्रतिदेशान्तरवदत्वापिनिपाद्यां प्रवृत्तौ न दोषः। सपादसप्राद्याम्यामपि पूर्वप्रतिपरासिद्धात्वापत्तेः॥ मध्येषां हस्वविप्रतिप्रेथसूत्रस्य च सामर्थ्यात्प्रणेतुविनिममनावि

आभ्यन्तरेति। एतच्चप्रशब्दबलाल्लभते। तुल्यासंकिमात्तर्ज्ञः॥ अत्रपकारस्यतकारेपरेभरोभरीतिलोपोमाभूत्। प्रमत्त्वग्रहणं किमाकांश्चोतति। शस्य
लोपोनाजमडेयानामिति। नासिकाचेतिचकारेणस्वस्ववर्गानुकूलंतात्वादिसमुच्चीयते। अस्तुत्वा रोत्तमाभनुनासिकादिति नैतिरीयाणां प्रातिशारव्यम् य
मनुस्वारनासिकानामिति। अनुनासिकाश्चोत्तमादितिकात्यायनप्रातिशारव्यम्। वर्गोऽजमजा मडमना अनुनासिका भवन्ति च शब्दात्त्वस्थानाद्यपरित्वागेन
नासिकास्य न हि तीयमेषामित्यर्थ इति तद्वाच्यं च। सदैतोरित्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थं ननु तत्कालग्रहणार्थम्। तेन पुनस्तस्यापि संग्रहः॥ पूर्वत्रासिद्ध
मात्तु यं संतन्त्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वप्रत्यसिद्धा इत्येव लभ्येतत्रैपादिकंतु पूर्वप्रतिपरं नासिद्धं स्यादत आह। अधिकारोऽयमिति। यद्यत्र
कोऽपि सिद्धमिष्येत तर्हि पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेण यद्यत्यादौ उच्यं न स्यात्। परत्वाद्दोरीत्यस्य प्रसङ्गात् ॥

नासिकाया मपि अप्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः॥ रोरीत्सं प्रसङ्गादिति॥ सिद्धेः सिद्धत्वा रोपात्सूत्रोदाहरणसंपत्त्ये परत्वाल्लस्ये कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वा
त्रैपादिके कार्ये जाते तत्राभावप्रतियोगित्वा रोपेपि देवदत्तहन्तहन्तन्यायेन स्थानिभूतरोरभावाद्दशिवेत्वस्याप्राप्तिरिति भावः॥ स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे अवः परस्मि
नित्यत्र प्लवतुकोरित्यत्र च भाष्ये ॥

तथा वेत्ति शास्त्रस्य तद्दोषाकार्यस्य च शास्त्रज्ञानवेत्तव्यामसिद्धत्वाभावे रोरीत्यादेः प्रसङ्गे चेत्पर्यः ॥ व्याकुचेतेति ॥ त्वया विप्रतिषेधे शास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तस्य त्रेपादिकस्य शास्त्रज्ञबोधविषयकार्य
 त्रस्य वासिद्धतासक्तुमशक्या किंतु सद्ये जातस्य तस्य प्रवृत्तमानसपादसप्राद्धापीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वं वाच्यम् ॥ एवं च विप्रतिषेधाभावे पपादकहेतोरसिद्धिरिति भावः ॥ न च ममापि पूर्वं प
 र्वादिभिः शास्त्रज्ञानबोधविषयकार्यस्य पादस्य वासिद्धत्वात् ॥ कार्यासिद्धत्वमिति वाच्यम् ॥ लक्षणायां मानाभावात्कलाभायाश्चैरवाच्चा ॥ ननु मनोरथे दर्शनाभावरूपे लोपेऽभावे रोपस्य दर्शनारोपरू
 पत्वेन तत्रोपात्ताभावस्य प्रतिषेधिरूपत्वमित्यत आह ॥ ननु तद्वत्त्वादि ॥ अदौ अदौ अजसद्वत्त्ववस्थायां जातस्योत्वस्य सपादसप्राद्धापीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वेऽपि पूर्वरीत्याऽकाराभावेन पररूपाद्य
 तस्यापि तद्वत्त्वनिषेधसामर्थ्यादेतद्विषये उक्तव्यास्य प्रवृत्तिरिति चेत्तेन शास्त्रासिद्धत्वमेव ज्ञापयितुं युक्तम् ॥ एवं शीघ्रकार्त्वं मदसोऽरेरिति मुत्से दात्वरैकाराभावेनैतद्वदिति सूत्रमपि व्यर्थं सत्
 त्वेव प्रवृत्तौ सति तद्वत्त्वनिर्देशो देवदत्तहस्तहस्तन्यायोऽनित्यदिति वाच्यम् ॥ हते देवदत्ते तद्वत्त्वनिर्देशेऽपि नोन्मज्जनं हतत्वात्पेतु सुतरासहनुसुपतस्य हननैतद्वत्त्वनिर्देशमस्त्वेवेति न्यायशरीरम् ॥
 तथा च पूर्वशब्देन तद्वत्त्वनिर्देशोऽभावाद्दुत्तरस्येति सिद्धान्तेऽप्युच्यते ॥ अमू अमीदृश्यादिचनसिद्धो दत्त आह ॥ त्रिपादीनि ॥ परं शास्त्रमिति च ॥ एतेन त्रिपादीनि विहितकार्यमसिद्धमिच्छा
 दिप्राचाग्रन्यापरास्तानि च तद्वत्त्वनिर्देशमिति विचार एषां प्रयत्नदिति भावः ॥ वर्गमगादिति वर्गगायमगाद्येत्यर्थः ॥ कादप्यदिति लोकप्रसिद्धपाठापेक्षामिदमाचतुर्दशसूत्र्यां भावसानत्वा
 यो जाता ॥ अर्द्धसर्गेति ॥ सदा सदा सदा स्तेस्त्वेने च बोद्धव्यं ॥ त्ववर्णयोरिति ॥ आच आचरतौ तौ चनौ वर्णौ चेति विग्रहः ॥ ३ ॥ अत्र उल्लखते ॥ ॥ तावित्यादौ च ॥ इति ॥ ननु पूर्वसवर्णदीर्घस्य हननोद्यमसजाती
 यप्रकृत्यस्य मनुहननं ॥ यत्तु तद्वत्त्वनिर्देशे प्रवृत्तिरिति न तत्र स्य न्यायस्य विषयदृष्टितेनास्यानित्यत्वबोधनसंभवात्तस्य हं चेदं स्वादिषसर्वेति सूत्रे कैयटे ॥ प्रकृते तु निरधिष्ठानारोपासंभवेन हननसजातीयं प्र
 योगे कार्यप्रवर्तनमात्रस्य कमेवैत्यन्यत्र विस्तरः ॥ परासदिति विहितकार्यमित्यद्वा ॥ हारे गौरवाच्चा ॥ किंच त्रिपादीनि च सत्त्विति विधाने करणं नत्वधिकरणमिति पाठाविधमाने न च स्तेन विहितकार्यमित्य्या
 स्यनेत्त्वत्तं किं हते त्वपि बोद्धव्यं लोकप्रसिद्धेति ॥ त्रिभिश्च मद्भावे र्गैरिति भाष्यपर्यालोचनया कारवगणहेत्यादीन्मप्यगादित्यमिति भावः ॥ उच्चारणेति ॥ पादमात्रिकाविभाविनिभावः ॥ स्तेस्त्वेने चेति ॥ अर्द्धवृत्त
 द्यात्तकल्पित्वादिनिर्देशः ॥ लाविनिर्देशः ॥ औदित्त्वित्त्वैक्यकृदिति प्रकृतिभावेन दीर्घाभावे गुणियणि चरत्वावित्यस्य सिद्धिः ॥ ३ ॥ अत्र उल्लखते रिति पाठः ॥ रत्ते रिति पाठे आगच्छन्तः कारेण निर्देशदृष्टि

वाच्यम् ॥
 रामः
 ७

तयोर्वर्णयोरिति। पूरणगुणेतिनिषेधस्तुषष्ठीसमासस्यनतुकर्मधारयस्यबहुलग्रहणेनतदभावोभाष्योदाहृतविषयएवन्त्वनेतिभवः। प्रथमानेनेति। प्रथमोपस्थितत्वादितिभावः। अयंपद्योनेक
मन्यपदार्थेति सूत्रेभाष्येपरिनिष्ठितेति। अत्रैकविभक्तिचापूर्वनिपातइतिज्ञापकम्। अन्यथा मलामतिक्रान्तइतिविग्रहेः। तिपदस्यापिनियतविभक्त्यन्तत्वेनैकविभक्तिस्त्यस्यावर्त्यालाभः। एक
स्यानियतविभक्तिदेहितदरणायैकविभक्तीति सार्थकं परिनिष्ठितविभक्त्यसमासे त्वतिक्रान्तमनिक्रान्तेनेत्यादिक्रमेणनस्थानियतविभक्ति कत्वं स्युष्टमेव। अतएव तत्पुत्रे तुल्यार्थेति सूत्रेभाष्ये
परमेकारके परमेणकारकेणेत्यादावतिप्रसङ्ग-मांशङ्गाप्रतिपदोक्तपरिभाषयासमाहितमितिभावः॥ अत्रचेति। सूत्रेदत्यर्थः। प्रश्नेषे। आकारप्रश्नेषेनिर्देशः। लिङ्गमित्यन्वयः। निर्देशेनाकार
हकारयोः। सविर्णभावोपकान्मानिकवचनकल्पनापेक्षया प्रश्नेषे सवतात्पर्यकल्पनं लघी यदितिभावः॥ व्याख्यानादिति। एकं व्याख्याने मानं तु प्रयत्नभेदेननाज्जलावित्येतत्प्रत्यारवानपरंभा
ष्यं तत् ध्वनयन्त्येति सूत्रेभाष्येति भाष्ये स्थितमिति॥ शीतलशब्दे इति॥ शस्यर्द्धकारे परे दधीतीकारस्य शकारे परे चेत्यर्थः। नच शीडः शकारोच्चारणेन तच्छकारस्येकारे नदीर्घ इति वाच्यमा शीतल
तयोर्वर्णयोरिति प्रथममानेन परिनिष्ठितविभक्त्यावाविग्रह इति सिद्धान्तात्। क्रत्यक इति प्रकृतिभावः। नाज्जलौ। आकारसहितइति। अत्र चकालसमयवैलाखित्यादि निर्देशः। प्रश्नेषे लिङ्-
मानं चैव मपिये यासोर्द्धदौ गुरोरनृत् इति प्रुतादाकारात्परस्यसनः संस्यषत्वस्यादेवेति वाच्यम्। आश्रभाष्येति ह्रस्वे स्वर्णदीर्घेण दीर्घात्परत्रुतोपि प्रक्षिप्यतइति व्याख्यानात्। यणादि
शीतलशब्दे सवर्णदीर्घादिशब्दार्थः। अत्रेति। अत्रैवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ दे शीडोभावात्। किं नृणाधतोः केट्टवमूर्तिस्पर्शयोः स्वदत्यनेनसंप्रसारणे श्योः स्पर्श इत्युक्तेर्नस्त्वाभावे च निष्पत्त्याच्चीत प्रा
वर्णितशब्दइत्यदोपात्। शीतलशब्दे हि द्विभ्रमदिषु गणरत्नैवतौ चपठ्यते। किंचनेनापूर्ववचनकल्पनापेक्षया सूत्रोदाहरणत्वमेव तस्य युक्तमितिभावः। अत्रैवेति। ग्राहकसूत्रं स्वैत्यर्थः।
इति सूत्रेन परत्वमानमानदिचुरादिष्वन्तात्कृतैः शीर्लुङ्यचीकृतदित्यत्र दीर्घकारस्य स्थाने ह्रस्व एव यथास्यदित्यर्थम्। पूर्वेणात्राणग्रहणेत्देस्येन विधेयेन चकारेणानपत्वादि च
ग्रहणेन न तस्य स्थानित्वं नवा आदेशत्वंप्रसक्तमिति व्यर्थतयात्। नचतपरसूत्रेण लकारग्रहणार्थतत्। स्थानेत्तरतमपरिभाषया ऋकारस्थानेतस्य वारणेन तद्ग्रहणे फलाभावात्। नचैवञ्जापिते
पिभाष्ये मानत्वात्सवर्णग्रहणप्रसक्तेस्तद्वैत्यर्थम्। नपरत्वाभावेति शास्त्रान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थतयाः पूर्वबोद्धत्वाभावेनाविधेयत्वात्। कृते तु तपरत्वेभाव्यमानतापीत्यन्यदतत् ॥

अनिष्पत्तिरिति॥ वर्णानामुपदेशस्तावत्तदुत्तरकालमित्सञ्जात्तदुत्तरमादिरन्त्येनेति प्रत्याहारस्तदुत्तरकालासवर्णसञ्जात्तदुत्तरकालमणुदिदित्येनेन समुदितेनान्यत्रसवर्णानां
 वर्णमिति वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः॥ अयं भावः॥ आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारसिद्धौ नाज्जलावित्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीतैतद्विषयपरिहारेण सवर्णपदबोद्धव्यमिति श्रुत्येः
 अत्र तावतां ग्रहणबोधनेयं मन्यथा बाधकसंभारः॥ अतुल्यास्यसूत्रजशक्तिग्रहेः प्रामाण्यसन्देहे नतच्छास्त्रजबोधानापत्तिः॥ नचैतद्वाक्यार्थबोधतः प्राकृतनिष्पत्तिय
 वाक्यार्थोपास्यैर्विधेर्वाक्यार्थबोध एवनेति तन्मपदाद्योपस्थितौ वाक्यार्थबोधे बाधकाभावात् निषेधस्यप्रतियोगिज्ञानोपपादकतया विद्यपेक्षत्वेपिविधेस्तदपेक्षत्वेमाना
 त्वत्प्रवृत्तमिति सर्वस्यैक्यामुत्तपांवारणेनपादमनेन्यायानादरादेवमुक्तम्॥ भाष्ये स्थितमिति॥ अनेनाकारप्रक्षेपेमानंदर्शितमासादृश्यं चेति॥ वाधनेवासादृश्यंचप्रयो
 मयपत्तिः॥ यद्गणकस्यस्यसाव्यनिष्पत्तेरिति भावः॥ होटद्वयुपलक्षणं रमास्वित्त्रघत्वं वागाशीरित्यत्र भयोहद्व्याकारस्य घकारः॥ दासीदृश्यादौदादेरिति प
 त्वंचनेति बोद्धव्यं॥ अदित्तिविसृष्टसंभरणमित्यत्र दृष्टदित्यनुवर्त्मसंराणांचेत्यत्र निवर्त्य प्रयत्नभेदेव्याख्यायते तदानाज्जलाविति सूत्रं मास्विति भाष्ये स्थितम्॥ वृ
 द्दिष्टदेवो जिह्वदिमात्रेण॥ तस्यरत्नत्वेनकृत्स्नत्वमित्यत्र त्रिसंज्ञानेन एवमुत्तरसूत्रेपितेन गङ्गेदकमित्यादौ त्रिसंज्ञानेनाभवात्तयोपेतत्वात्॥ अत्रावाप्रेतिदृष्टः॥ आदिशब्दयोर्व्य
 चस्यप्रकारवाचिनेरेवमभूदौ आदेयिषामिति बहुव्रीहिः॥ भूप्रभृतयो वासदृशाः सादृश्यं चक्रियावचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह॥ क्रियावाचिनुदिति॥ क्रियावाचिः क्रियाः पश्यसि
 त्यादौ धातुत्वं माभूत्सति हि तस्मिन् अतो धातो रिति स्यात् ॥ ७७ ॥ गभेदेन बोद्धव्यम्॥ आतो धातो रिति न च स्वार्थनिमित्तकटाये बहिरङ्गासिद्धत्वमाणा जन्तुर्बदिति निषेधात्ततोपि बहिरृतसं
 स्था निमित्तकविभक्तिनिमित्तकभसञ्ज्ञानिमित्तकत्वेन लोपस्य बहिरङ्गात्वाच्च अर्थनिमित्तकबहिरङ्गात्वात्वाभावाच्च नाप्यंल्लक्षणिकः॥ नकारजवनुस्वारपञ्चमौ भक्तिधातुस्य सकारजः शकारश्चेर्वाद्वर्गा
 त्त्वर्गजइत्यभियुक्तौ च॥ आदिषु लक्षणिकानामपि दर्शनेन तद्विषये तस्य रिभाषया अप्रवृत्तेः॥ आतो धातो रित्यत्र प्रतिपदोक्त आकारो गृह्यत इति तु वक्तुमप्यशक्यं॥ अपशुबह्वसिद्धापत्तेः॥ पशुं सनेनीति
 विदुर्विदु नोरित्यास्यम्॥ आनेन पदनिर्वाहकमते तु विकल्पार्थकनिपातवाशश्च स्थानत्वे प्रातिपदिकत्वाभावात्सुकावेपरत्वेनापतिर्दोषः॥ क्रियात्वं सादृश्येन प्रतीपमानस्य सादृश्यत्वं चेत्याद्यमानस्यमेवे

तन्मविसृष्टः॥
 एभः
 ८

हिरुगित्वादि। एषां क्रियासमानाधिकरणत्वात्सिद्धाद्यनचयित्वाच्चतदर्थस्य क्रियात्वमित्यभिमानः। एषामव्ययेषु पाठस्तु अप्रातिपदिकलेप्यकजर्थः स्यात्। एतेन तेषु पाठसामर्थ्यात्
 नुस्वाभावद्वयपासम्नन्चेषां क्रियाकाङ्क्षदर्शनेन न क्रियावाचकत्वमत आह॥ शिष्ये इति॥ कालोपि धात्वर्थ एवेति न क्रियावाचकत्वहानिस्तस्य च धातुत्वे आदेच उपदेशे इत्याख्य
 स्यात्तद्विअनैमिति कं धातुत्वनिमित्तकं चेति स्पष्टमेव। अत्र प्रत्ययस्यैव धातुत्वापत्तिर्बोद्ध्यातिङन्तस्य तूपदेशाभावात्प्रसक्तिरित्याहुः॥ ननु षष्ठे प्रकृतसूत्रे धातुग्रहणासंब
 न्यउक्तो भाष्ये इति न तद्भातुत्वे निमित्तकम्। किंचा शितीति प्रसज्य प्रतिषेधेऽपि शित्यरत्वयोग्यस्यैवात्वविधानान्नाश्रत्वप्रसक्तिरपि च वासादृश्यमन्यानाभिहित क्रियावाचकत्वे
 नेति न दोषो त आह॥ चेति॥ सूत्रशेषभाष्योक्तेषाणवयतिमृयतीत्यादिषु च धातुत्वेषां विषयतया साधुत्वापत्तिरिति तद्भातुत्वे तद्व्यावृत्तये तदिति भावः॥ उदित्करणेनेति॥ इदमुपलक्षणम्
 भ्यादयः किम्। हिरुकृष्टयगित्याद्यव्ययानां शिष्ये इति भावार्थ इतिङन्तस्य च माभूत्। संभ्रादीनामुदित्करणेन सौत्राण्यं धातुत्वं ज्ञाप्यते। चुचुं पादीनां तु बहुलमे
 न किं दर्शनमिति गणसूत्रेण संग्रहः। चादयः। अद्रव्यार्थाः किम्। पशुः। लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यम्। इह तु स्यादेव। लोचनयन्ति पशुमन्यमामाः। पशु इति सम्यग्
 न भवति। निसुदुस इति सान्तौ। निसस्तपताविति निर्देशात्। अयोगवादानामविशेषेणेति प्रकरणे निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य दुदुपधस्य सकारस्यो विसर्ज
 नं भवति। अथ कारोक्तेश्च। उपसर्गस्यापताविति सूत्रेणामनोष्येवम। निरः कुषः सुदुरोरधिकरणे इति निर्देशाद्देफान्तावपीतितत्रैव सूत्रे हरदत्तः॥ इति संज्ञा प्रकरणम् ॥ *
 तत्र कृतकचल्यनुवादेनाङ्घ्रिधानेन सार्वधातुकं चैव प्रकृत्यणविधानेन च धातुत्वम्। जुचं क्रम्येत्यत्र पठितजोः जपजमेत्यत्र पठितपसः क्रतिप्रभृतीनां च केषां चिद्भाष्ये
 रविहितकार्ये देश्यत्वाद्बोद्ध्यात्। एतेन स्थितस्य तेषां पाठस्य भंशो नुमीयते इति भावः। मैत्रेयाद्यन्यसंमतं समाधिमाह॥ बहुलमिति। सम्यगर्थे इति॥ नच लुब्धमृषिनपतिपशुमन्य
 माना इति निरुक्ते पशुमिति सानुस्वारपाठान्तरपश्चितिलुभ्रविभक्तिकंसत्ववाचीति वाच्यम्। लोपमित्यनवगतमितितद्भाष्योक्त्या तन्मात्रनिर्णायके निरुक्ते पशुशब्दं शोन्यथा पाठे सा
 नाभावात्। स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे हरदत्तग्रन्थे दशधातौ माधवग्रन्थे चेति दिक्। वामनोष्येवमिति। तत्र हि दुःसान् इति तेने क्तम्॥ इति संज्ञा प्रकरणम् ॥

योजनमिति॥ यद्यपि तदनुवृत्तैव सिद्धेऽस्मिन्मर्थ्याच्छब्दव्यापारश्रयणेन लभ्यते मूलोक्तार्थस्य अपि मन्दबुद्धिसाधारण्येन स्फुटत्वायैव मेवोक्तम्। स इति॥ अत्र नैव स्यादिति भावः॥ इ
 मिति॥ अत्रेकारस्यैव स्यान्नलन्त्यस्येति भावः। सोऽर्लुगिति॥ अतएव दीर्घेनेति भावः॥ तच्चेति॥ इक इति पदं चेत्यर्थः॥ अनेन त्रसूत्रे पदोपस्थितिपसूदति सूचयति॥ अचोऽङ्गिति
 गुणवृत्त्यात्तु लिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वेन प्रथमतः श्रुत्याद्यर्थादिघटितवाक्यार्थबोधे वृत्ते निर्दिष्टस्थानिकत्वेनोपस्थितस्यापि इक् पदस्य वाक्यार्थः नन्वयः। सार्व
 धोक्केत्यादितुल्ये पस्थितिं विना स्थान्याकाङ्क्षाः शान्त्यर्थे मबोध एवनेति विशेषः। एवं च पदश्रुतिनिमित्ते षापदैकवाक्यतयान्वयवत्यन्तरङ्गः॥ स्थानषष्ठीत्वनिर्णये उपस्थिता
 लोन्त्यस्यैव भाष्ये भनन्त्यस्य गुराव्यावृत्तये वाक्यैकवाक्यतयान्वय इति बहिरङ्गसातदाह॥ इहान्ताङ्गस्येत्यादि॥ मृज्योरवयवस्येति॥ एवं च स्थानषष्ठीत्वाभावनिर्णयेना
 इको गुणवृद्धी॥ गुणवृद्धिप्रब्दाभ्यामिति। एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणोवृद्धिरित्ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते। तेनेह न। दिव
 औत्तौः। त्येदादीनामः। सदममा षष्ठ्यन्तप्रति। सूत्रेषु षष्ठ्यन्तस्यानुकरणात् शब्दस्वरूपपरतयानुसंकातोऽर्लुगिति भावः। पदमिति। तच्च संभवति सामाना
 धिकरण्येद्गुणस्यैव स्येत्यादि क्रमेण संबध्यते। मिदेर्गुणः। मृजेर्द्विरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवात् मृज्योरवयवस्यैक इति संबध्यते। यत्तु इक एव स्या
 नेस्त इति प्राचाव्याख्याते प्र चतद्रीका कृतोक्तमनियमप्रसङ्गे नियमार्थमिदमित्यादि। तत्सर्वभाष्यविरोधादुपेक्ष्य मत्तच्छेषपक्षदूषयित्वापदोपस्थितिप्रसङ्गस्यैव भाष्ये स
 मर्थितत्वादित्याहुः॥ ७ लोन्त्यस्येत्यस्य प्रवृत्तिरेवनेति भावः॥ नियमार्थमिदमिति॥ तत्तद्विधायकैर्विहितयोर्गुणवृद्धोरलोन्त्यस्येति वदितमपि स्थानिनियमार्थमिति तदाशयः॥ त
 त्तर्वभाष्येति॥ द्वयोर्नियमयोः सार्वधानुकेत्यादावविरोधे त्रेरूपस्यान्त्यस्येत्यर्थो वाच्यः॥ अन्त्यस्यैक इति वा। उभयथापि द्वयोर्विशेषणविशेष्यभावसंज्ञानच्छेषपक्षे पर्यव
 सानम्। सः अलोन्त्यस्येति नियमः शेषो विशेषणमस्येति तदर्थः। तस्यालोन्त्यस्येत्यस्य विशेषणमिति वा। एवं च मिदेर्गुणवृत्त्यादौ परस्परविरोधात् न चोक्तस्यैव सर्वादेशगु
 णापत्त्यात्तद्विरोध इति भावस्तदाह॥ तच्छेषपक्षमिति ॥

दूषणोद्धारस्त्विति ॥ मिदेरित्यत्रमिदं इमिदिस्त्वस्येतिव्याख्यानान्नदोषः ॥ पुगन्तेत्यत्रपुक्वन्तो लघ्वी उपधेतिव्याख्येयमित्यादिभाष्योक्तदूषणोद्धारस्त्वित्यर्थः ॥ नत्रयप्र
 तिष्ठापयसीत्यादौदोषः ॥ गुणेरुतेरुद्धारूपसिद्धेः ॥ अतएवसमयाच्चापनायामिति निर्देशः संगच्छतेतदाह ॥ कौस्तुभेस्यष्टीकृतमिति ॥ नखेवंतर्हि किमर्थं प्राचीपक्ष उ
 पेक्षितइति चेच्छुणु ॥ लघूपधांशे इक्परिभाषानुपस्थितावनिग्लक्षणत्वाद्दिक्कमित्यादौ गुणनिषेधनापत्तिभिर्योस उपेक्षितइति ॥ क्रोः कित्त्वस्यानिग्लक्षणेपिगुणनिषेधप्रवृ
 त्तिज्ञापकत्वाश्रयणेतुतस्यपदोपस्थितिपक्षज्ञापकत्वमेवोचितमितिदिक् ॥ इत्यादाविति ॥ आदिनाभक्तलन्तलक्षणोनुमद्दितोनुमित्यादिच ॥ अचोः संभवादि ॥ नमोमित्वेतुज्ञा
 नासीत्यादौचरितार्थमितिमुचादावन्त्यस्यैवस्यादितिभावः ॥ दीर्घः सिद्धइति ॥ तच्छब्देनयस्यविहितसमुदायः परामृश्यतेइतिभावः ॥ यद्यपितस्यान्त्याचदृतिर्व्याख्यानेपिभवितेत्या
 • तच्छेषपक्षेपिदूषणोद्धारस्तुशब्दकौस्तुभेस्यष्टीकृतोस्माभिः ॥ अचंमद्भ्यदृति यत्तु प्राचीक्तमन्यादधः परइति ॥ तत्रमशेषमुज्जादीनामित्यादावन्त्यस्योचोसं
 भवात् ॥ तस्यैवान्तावयवइति ॥ तेनत्रपुणीत्यादौअङ्गस्यनान्तत्वेनदीर्घः सिद्धः ॥ परादित्वेसनसिद्धोत् ॥ अभक्तत्वेतुवहंलिहइत्यत्रवहाभेलिहइतिख
 शिअरुर्द्विपदितिमुमिमौनुस्वारो न स्यात् ॥ अपदान्तत्वात् ॥ यत्त्वभक्तत्वेनपुणीतिदीर्घो न स्यादिति तत्तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थमित्यङ्गस्यस्यैवस्यवार्ति
 केनेवदृषितप्रायम् ॥ स्थानेयोगेति ॥ स्थानेनयोगोस्यादिति विग्रहः ॥ निपातनादेत्वम् ॥ अनेकविधमिति ॥
 द्वौतासदयवेदोलघूपधाङ्गावयवत्वेनप्राप्तस्यगुणस्यदीर्घोवेदीटामितिनिषेधारम्भेफालोकव्यवहारेणचावयवावस्यसमुदायावयवत्वाङ्गीकारादत्रनदोषः ॥ तथापितथा
 न्रव्याख्यातपञ्जारत्नीनीत्यादौपदस्यविभज्यान्वाख्यानेउत्तरपदस्यापि नान्तत्वापत्ताविगन्तेतिस्वरानापत्तेरितिस्पष्टभाष्यादौ ॥ त्रपूणीत्युपलक्षणंतातापिण्डानामिति न लो
 परिदेः ॥ तानितानीत्यर्धः ॥ च्छन्दसीतिशैलोपेतदुदाहरणम् ॥ स्थानेनेति ॥ स्थानशब्दार्थेनेत्यर्थः ॥ तन्निरूपितसंबन्धः षष्ठ्यर्थेनतुतदूपः संबन्धस्तदर्थइतिअनेनध्वनयति
 ॥ एत्वमिति ॥ अधिकरणबहुव्रीहिरप्यतएवेतिबोद्धम् ॥

वप

मं. शं.
१०

गुणप्रमाणेति॥प्रमाणस्य ह स्वत्वादेर्गुणत्वेपि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन पृथग्गुक्तिः। गुणशब्देनोक्तत्रितयातिरिक्तधर्ममात्रं तेनानान्तर्यमेवैतयोरात्तर्यमित्यादिस्यानेस्मरतमसूत्रस्य
भाष्येणनविरोधः। अन्तरतमाभावएवगुणविधौऋकारकारयोः सादृश्यमितितदर्थः॥बाह्यानांविचारादीनांसाक्षाद्गुणवृत्तिलेप्यौपचारिकं गुणत्वं बोद्धव्यम्। अनुकरणमिति॥अचीत्या
दिसप्रम्यन्तार्थकस्यस्वतन्त्रतच्छब्दस्यनिर्देशेनस्वरूपप्रव्याख्यानाद्दुर्लभस्यसंस्कारानुरोधाच्च। सप्रमीतुसप्रम्यन्तानामेवतच्छब्दार्थत्वमितिबोधनायानद्वोद्व्यार्थस्यनिर्दिष्टेदृश्येनेनसा
मानाधिकरण्यायचेतिभावः। शब्दार्थकत्वेनत्वनुकरणत्वव्यवहारद्वित्येवोद्धृत्यदिशिरुच्चारणेति॥अतएवजनपदेतुबित्यादौनदोषः। नह्यर्थउच्चारितोनापिशब्दस्यनिरन्तरइतिभावः॥अचि
यणित्युक्तेइति॥अचिउपश्लिष्टस्ययणित्युक्तेइत्यर्थः। इदंचसंहितायामिति सूत्रेभाष्येस्पष्टमाफलितेति॥सप्रम्यन्तार्थव्यवहितेषष्ठ्यन्तार्थोप्यवहितएवेतिभावः॥नसूत्रितमिति॥स्वरूपमित्यतः प्राणिति
स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यर्थः। बलीयइतिनेचेतास्तौतेत्यत्रप्रमाणतआन्तर्यवानकारोनेतिभावः। तस्मिन्निति। सप्रम्यन्तानामनुकरणम्। शब्देनेस्तिथेपि॥दिशिरुच्चारण
क्रियः। अचियणित्युक्तेव्यवहिते। व्यवहितेचसतिप्राप्तमव्यहितेएवेतिपूर्वस्यपरस्परप्राप्तपूर्वस्यैवेतिचनियम्यते। अव्यवहितस्येतितुफलितार्थकथनमापरस्यमदिति। तस्मादित्युत्तरस्यादेरि
तितुनसूत्रितम्। आदेरित्यंशस्यसर्वादेशबाधकत्वापत्तेः। सिद्धान्तेतुपरत्वात्सर्वादेशत्वंबाधकमित्यनुपदमेववस्यति। अनेकालाशितउदाहरणदिदमदेशादुत्पद्यते। कृताजशशोःशिरित्यु
दाहंततन्। सर्वादेशतायाः प्राकृशित्वस्यैवात्माभावात्तत्रहिडाणलोरिवानुपूर्व्यादनेकालत्वेनैवसर्वादेशत्वमितिसिद्धान्तः॥ ७ शेषः। तत्रादेरितिपृथग्वाक्यंनत्रैतत्तरस्येत्यनुवृत्तेस्त्वनपक्षीचेयंपक्ष
मिनिर्देशेनयत्कार्यतदुत्तरसंबन्धिउत्तरस्यस्थानेविधीयमानंचादेर्बोद्धव्यमितिवाक्यार्थद्वयंवाक्यभेदसामर्थ्याच्चादेरित्यंशंविनापिक्वचिदंशान्तरप्रवृत्तिः। आदेरित्यंशस्त्वनुवृत्तेनस्येत्यस्यादन्त्यपरत्वबो
धकशब्देनयत्रविधानंतत्रैवेतिनिर्दिष्टतद्व्यादौनप्रवर्ततइतिभावः॥वस्यतीति॥नचानेकालित्यतः पूर्वमेवतस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्यतस्मादित्युत्तरस्यादेरिति सूत्रेकृतानपठितेइतिभाष्यम्।
आदेरित्यंशेषष्ठीस्थानेइत्यस्यासंबन्धेआत्मासेरसुगित्यादावपितस्यप्रवृत्त्यापत्तेः संबन्धेमध्येतस्मिन्नितितस्मादित्यनयोपितत्संबन्धेयोरप्यागमविषये। प्रवृत्त्यापत्तेरितिदिक्। ज्ञाणलोरिवेति॥
आदेशानांप्रत्ययाधिकारेपाठेपिवाक्यार्थबोधोत्तरमेवप्रत्ययस्वज्ञानेनोपदेशेणकारेद्वत्वाप्रवृत्तेस्तदुत्तरंलक्ष्येप्रवृत्तिकालेदृष्टव्येनेकालत्वात्सतेरितिभावः ॥

शं.

प्रवर्तन एवेति ॥ उपपादितमेतत् ॥ शब्दान्तरप्राप्तेति ॥ यद्यत्किं संबन्धितयापूर्वं प्रवृत्तिस्तद्वात्किं संबन्धितयैव पुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वं प्रसिद्धमिति भावः ॥ कृताकृतेति ॥ यत्किं विप्रो
 शानाश्रयणेनेत्यर्थः ॥ वृद्धौ तत्त्वद्वावेत्यस्य तत्रमप्राप्तिः ॥ साहचर्येण विभक्तिनिमित्तानामेव वृद्धादीनामन्तर्ग्रहणात् ॥ नित्यत्वेनैव सिद्धे वाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणफलभावाच्चिति दि
 क् ॥ अन्तरङ्गत्वादिति ॥ भाष्येन यन्न्यत्रान्तरं न तु तयवादेशः ॥ उभयोरप्यत्र द्विप्रमात्रजिति प्रत्याहाराश्रयणेन साधितः ॥ एवं चोभयशब्दे विकल्पस्य प्राप्तिरेवनेति उक्तम् ॥ अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे ज्ञा
 इत्यादिविति ॥ आदिशब्देनातोभिसरे सुदृति गृह्यते ॥ परत्वादिति ॥ अत एवादेः परस्येति एयकृत्क्रियते इत्युक्तम् ॥ उत्तरस्येत्यंशस्तु औशैसोरपि प्रवर्तन एवायत्तु प्राचा आदेरिति सूत्रं विप्रवृत्ता
 प्रञ्चमी निर्देशेनेत्युक्तं तदसंबद्धमिति स्पष्टमेवापरनित्येति ॥ परान्नित्यं यथा ॥ तुदति ॥ रुणद्धि ॥ परमपिलघूपधगुणं बाधित्वाश्रमौ ॥ तथारथेर्णिच ॥ रन्धयति ॥ परमप्युपधावृद्धिबा
 धित्वा रधिजभोरिति ननु मन्चसोपिशब्दान्तरप्राप्त्या नित्य इति वाच्यम् ॥ कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि क्वचिन्नित्यताभ्युपगमात् ॥ अन्तरङ्गं यथा ॥ उभये देवप्रवृत्तौ ॥ इह प्रथमचरमेति
 परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति सर्वनामसञ्ज्ञाविभक्तिरनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् ॥ अपवादोपिययन्यत्र चरितार्थस्तद्द्वन्तरङ्गेण गुणेन बाध्यत एव ॥ तद्यथा ॥ अयनेदं
 ग्रामे इह सर्वे इत्यमन्तर्ङ्गेण गुणेन सर्वर्णदीर्घा बाध्यते ॥ सच यद्यपियणगुणयोरपवादस्तथापि समानाश्रये चरितार्थः ॥ तथा च वार्तिकम् ॥ इण्डि शीनामादृणः सर्वर्णदीर्घ
 त्वादिति ॥ असिद्धमिति ॥ तेन पचावेदमित्यादावेतरेत्वं न ॥ अकृतव्यूहा इति यद्यपि कृतमपि वानिर्कृत्यतीति परिभाषान्तरं पठ्यते फलं च तुल्यम् ॥ तथापि अकृतेत्येव लघुप्रसा
 लनादिपङ्क्तुः स्पृहादस्पर्शनं वरमिति न्यामादिति भावः ॥ न कुर्वन्तीति ॥ यथानिषेदुषीमित्यादौ कसोरिटमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि भाविनासंप्रसारणेन वलादित्वं नङ्कृतीत्यलोच्यन कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ इति
 परिभाषाप्रकरणम् ॥ एकमन्यत्र प्रयञ्जितम् ॥ बाध्यत एवेति ॥ निरवकाशत्वरूपस्य बलवत्त्वबीजस्याभावात् ॥ तेनेति ॥ पूर्वानुअन्तरङ्गबहिरङ्गोर्युगपत्प्राप्तावेवेति भावः ॥ न कुर्वन्तीत्यर्थ इति ॥ यदि
 तु सेदुष इत्यादौ पदावधिकेनारब्धाने सेदुस असिति स्थिनेदुसंप्रसारणयोः प्राप्नो प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वसंप्रसारणे वलादित्वाभावादितः प्राप्तिरेव न लस्यानुरोधोक्तं प्र
 ताधिकमेवान्वाख्यानमिति तत्सिद्धिरित्युच्यते तैषा परिभाषानिष्फलेति बोध्यम् ॥ अत एव भाष्येन कापि अयवहतेत्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितम् ॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

ननु अकिं प्रसेदकूपदोपस्थाप्योकारादिभिर्दीर्घादिग्रहणं न स्यात् उच्चरित एव शब्दः प्रत्यायको नानुच्चरित इत्यणुदित्स्त्रे भाष्योक्तेः। न चोच्चरितस्यैव प्रत्यायकत्वे रहसिपुस्तकमीक्षमाणस्य बोधा
 नापत्तिरिति वाच्यमात्रापि पुस्तकद्रष्टुः स्वीयसंज्ञोच्चरणसत्त्वादिभ्यस्तथाह ॥ प्रत्याहारग्रहणे धिति ॥ एतेन दीर्घकारादेर्ग्राहकशब्दबलेन द्कारादिभिर्बोधयित्वांमिक्पदवृत्त्यानुपस्थितत्वेन त
 दुत्तरप्रत्ययार्थान्वयापत्तिरित्यपास्तम्। इति प्रयोज्योपस्थितिसत्त्वेनादोषाच्चानुच्चरित्स्त्रे व्यर्थम्। न च प्रत्याहाराणामाद्यवर्णेषु चरितार्थम्। अन्यवर्णानामिव तत्सवर्णानामपिलक्षणयैव ग्रह
 णसिद्धेः। न चास्य चावित्वादी चरितार्थम्। व्यक्तिपक्षेस्य प्रत्याहारसूत्रस्थतोभेदेनाणत्वाभावादिति स्पष्टमणुदित्स्त्रे भाष्ये इति चेन्न। लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानार्थमेव तच्चारितार्थम्। प्रत्याहारित्युपलक्ष
 णं तद्वाच्यवाच्येति च। अस्य चावित्वात्पि स्वसदृशस्यैव लक्षणावश्यकत्वात्। अणुदित्स्त्रे गृहीतलक्ष्यतावच्छेदकिकालक्षणाविधीयमानातिरिक्तविषये एवाप्रत्ययद्रष्टुर्क्तेः। अतएव सदा दी
 नामदृत्पादौ न स्वसदृशवाच्येषु लक्षणा ॥ ननु अलौ अणुदित्स्त्रे तु न लक्षणा तद्दोषकाले लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहादिति भावः ॥ तत्र प्रमाणमाह। दीर्घादिति ॥ अकूपदीर्घकारेण स्वसवर्णग्र
 हकोपगच्छि। प्रत्याहारग्रहणे पुनर्वाच्यवाच्येनिरूढालक्षणा। दीर्घाज्जसिचेति ज्ञापकात् त्वादिभ्य इति निर्देशाच्च। तेनेकशब्देन षट्षष्टिगृहीते। यणशब्देन स प्रा
 भाव्यमानत्वेन सवर्णाग्रहकत्वेपि गुणानामभेदकत्वेनानुनासिकानामपि यवत्मानां ग्रहणात्। अतोनास्ति यथासंख्यम्। न च लक्ष्यार्थबोधो धात्वूर्ध्वमात्रिनंशकार्यबोध
 मादाय यथासंख्यमस्त्विति वाच्यम् ॥ ७ हणेपितत्रनादिचित्येवसिद्धमिति भावः। तेन लक्षणङ्गीकारेण। भाव्यमानत्वेनेति ॥ विधीयमानविषये लक्षणाभावस्यानुपद्रुमुक्त
 त्वादिति भावः ॥ अभेदकत्वेनेति ॥ स्वस्त्रोच्चरितगुणानां भेदकत्वाभावेपि स्वरूपकृतभेदमादाय सप्रत्यसंख्यानविहृत्यते। यदि तु अणुदित्स्त्रेण ग्रहणात् लक्षणविषये गुणानां
 भेदकतैवोचितेति विभाव्यते। तदापि चत्वारोपगच्छति यथासंख्यमसंगतमेव। तदुधनयन्नाह ॥ अतोनास्तीति ॥ तत्स्वण्डने एवाग्रहो ननु सप्रत्यसंख्यानमिति भावः ॥ अस्मा
 र्थबोधमादयेति ॥ त्वादिभ्य इत्यादि निर्देशोहिततात्पर्यानुपपत्तिग्रहस्य तत्सत्त्व एव संभवेन स बोध आवश्यकस्तत्र च यथासंख्यसहायेन वाक्यार्थनिष्पत्तेर्त्वादिभ्य इत्यादि
 निर्देशात् लक्षणमाजायमानेषु नर्थाकार्यबोधे लक्षितदीर्घादीनां स्ववाचकान्वयिन्येवान्वयइति भावः ॥

रा. ११

स्थानेनतरतमसूत्रेणैवेति॥ व्यक्तिपक्षेऽप्यतीनामनन्त्येन संख्याज्ञानाभावाद्यथा संख्यासंभवाल्लक्ष्यासिद्धेऽप्येतिभावः। परेतु व्यक्तिपक्षेऽभलादिप्रत्याहारसूत्रेषु सर्वभकारदीनां गृ-
 हणं दु रूपयादमानहितत्रलक्षणायक्तुं शक्यालक्ष्यतावच्छेदकाग्रहात् एवंचतत्रप्रत्याहारसूत्रेषु जातिनिर्देशेनैव निर्वाहो नान्यथा। एवं चादुष्णित्यादावपि जातिनिर्देशस्यैवोचितः।
 अर्द्धजरतीभ्योऽप्येति चित्यात्। अतएवाणुदित्सूत्रेभाष्ये प्रत्याहारेष्वस्वच्चावित्यादौ च उक्तामनुपपत्तिमाहूय जात्याश्रयणमेव कृतम्। यथा संख्यसूत्रं च व्यक्तिपक्षेऽप्येव धर्मस्यैव पि-
 प्रवर्तते स्वतासीलसु रो रित्यादौ यथा। नाप्यत्र पक्षेऽप्येकाकारादीलकासत्यापत्तिः। ल्वादिजातेर्ऋकारादावभावात्। न च जानिपक्षेऽणुदित्सूत्रेऽणुग्रहणप्रत्याख्याने उक्तसर्गादौ ल्वादि-
 ऋकारेण ल्कारेण ग्रहणाय सावर्ण्यवचनस्थाने लवर्णस्वरवदतिदेशात् लकारेरेकापत्तिरिति वाच्यम्। ऋ ३ प्रशिखार्थं तस्यातिदेशस्यानित्यत्वावश्यकत्वात्। तदप्येण ग्रहणप्रत्या-
 . एवमपि तृतीयाचतुर्थीभ्यां ऋकारस्काराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ लवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्गात्। तस्मादिह स्थानेनतरतमसूत्रेणैवेष्टसि-
 द्विरित्यभिप्रेत्याहस्यां नत आन्तर्यादिति। अनविचाद्वेति। यरोनुनासिक इति सूत्रात्त्वाग्रहणमनुवर्तत इति न ज्ञात्वापि सूत्रेके यदः। एवं च सर्वत्रेणाकल्पयेति सू-
 त्रंतत्प्रपञ्चभूतं पूर्वोत्तरसूत्रद्वयंच नारम्भणीयमिति भावः ॥ ७ ॥ स्थानेष्वप्रत्ययद्वयं शोवाक्यभेदेन विधीयमाने जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधेऽपि परसूत्रे-
 वदितित्यदादीनाम इत्यादौ नदौषः। एवं च त्रयणपदेन जात्याश्रयणेनापि न सवर्णबोधनमिति सौ ज्ञात्वादौ अनुनासिकस्थानेपि निरनुनासिक एव। अत्र एव स्थानेनतरतमसूत्रे-
 भाष्येऽस्वतदुदाहरणत्वात् शङ्क्यथा संख्यमित्यनेनापिसिद्धमित्युक्तं तेनात्र तयोः फलाविशेष उक्तः। उज्जदित्सूत्रेन व्यनां प्रमाद एवानचभलादिषु भकारादिभीरूपसादृश्येन
 सर्वभकारादिप्रतीतिरिति वाच्यम्। अगादिष्वपि किंचित्प्रादृश्यमाश्रित्य दीर्घादीनामपि ग्रहणोपपत्तेः। ल्वादिभ्य इति निर्देशानामीषत्सादृश्येनापि ग्रहणमित्यर्थज्ञापकता या युक्त-
 तात्। अतदुक्तमदुष्णसूत्रेभाष्येरूपसामान्याद्वा सिद्धमिति। अणुदित्सूत्रेऽणुग्रहणं तु प्रत्याहाराद्यवर्णेषु णकारादिभिश्चिह्नैः प्रत्याहारसूत्रस्योपमिति प्रत्यभिज्ञासत्त्वादुपाया-
 नरपरमार्थाः कृत्वाननिवर्तस्तद्विन्यायादिदमेवाभिप्रेत्य तत्रत्यमणुग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्ये इत्याहुरिति दिक् ॥

संज्ञ
१२

क्रियते इति ॥ अनवीत्यनुवर्त्यपर्युदासपरतयाहलिपरएव नित्यनिषेध इति व्याख्यानेनेति भावः ॥ विकल्प उक्त इति ॥ एवं च सर्वत्र शाकं ल्यस्येति वदिदमपि प्रपञ्चार्यमिति भावः ॥
असतीति यत्तुनादिनीत्यादी वृत्तावनचीति प्राप्तिमुद्राव्यत्रिप्रभृतिषु सर्वत्रेत्यनयोः प्राप्तिमनुद्राव्यपुनर्दीर्घादित्यत्रानचीति प्राप्तिरुद्राविताहरदत्तेना तस्यायमाशयः ॥ निषेधविक
ल्पे प्राप्सुद्रावननाशकं तद्विकल्पे विधिविकल्पस्य कालित्वेन विधेरेव अप्राप्तिवियय विकल्पसंभवात् नित्यनिषेधेतु तदुद्रावनमावश्यकमिति तन्ना विकल्पेपि निषेध
प्रकरणेन प्रपञ्चलेखस्यावश्यकत्वेन प्राप्सुद्रावनस्यावश्यकत्वात् ॥ मद्येन जो संबन्धो मण्डुकानवृत्तिरग्रे इत्यत्र मानाभावाच्च ॥ सर्वत्रेति सूत्रेऽस्य द्वित्वमात्रनिषेधकतेति बोधयितुं तदनुल्लेखाच्च ॥
त्रिप्रभृतिषित्वेन द्विषयेनकारषकारयोर्द्विर्वचनाभावात् इति मिश्रग्रन्थेन प्राप्सुल्लेखस्य कृते प्रायत्वाच्च ॥ वृत्तिहरदत्तयोर्नादिन्याशरोचीत्यनयोरपि प्राप्सुल्लेखस्य बंधुषु पुस्तकेषु नुपलभाच्च
यनुदीर्घादाचार्याणामिति सूत्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थमित्यभिप्रेत्य वाक्वाकू इति भाष्योदाहृते विकल्पे उपपत्तिचिन्तार्थं क्रियन्ते तन्मुपैव ॥ पूजार्थतायाः प्राभाषिकैरनुक्तेः ॥
त्रिप्रभृतिषिति सूत्रे शकटापनग्रहणस्यापितथात्वापत्तेः ॥ न चेशपत्तिः ॥ सस्कर्तेति त्रिसकारत्वपरकै यटहरदत्तादिग्रन्थविरोधात् ॥ स्वग्रन्थविरोधाच्च ॥ अतएव प्रातिशाख्यभा
ष्येपि आत्वारथमिति मन्वेतकस्य द्वित्वविकल्प उदाहृतः ॥ माधवेन चास्ते इत्यत्र सकारस्य द्वित्वविकल्प उक्तः ॥ एवं च धात्रं शदस्य तत्कारस्य द्वित्वेन सदित्युक्तिरेवासतीति दिक् ॥ स्या
निवदादेशः ॥ धात्वङ्कृतद्विताव्ययसुप्रिङ्पदादेशा इति प्राचोक्तमातत्परिगणनमुदाहरणमात्रं वा ॥ नाद्यः ॥ सिचक्सचड-डुदीनां प्रादेशस्य शानचश्चासंग्रहापत्तेः ॥
तिदिक् ॥ चड-डुदीनामिति ॥ आदिना विष्णानकेवलं द्यादेशानमेवासंग्रहद्वयाह ॥ श्लादेशस्येति ॥ तदभावे ह्यवादिषातामित्यत्रेह न स्यात् ॥ क्सादेः कादीनामित्वं न स्यात् ॥ शाने चः शस्यचन
भस्यान्नादिदर्शित्वादौ अडि-गुणो न स्यादिति भावः ॥ ननु सिञ्जदीनां प्रत्ययाधिकारे पाठात् अमत्प्रत्ययत्वमस्तीति न स्थानिवत्त्वोपयोगः ॥ न चतेषां प्रत्ययत्वे त्रिविधानं व्यर्थं ॥ मन्वे घ
सेति सूत्रे चड-डु-सिचामिति त्रयाणां ग्रहणे गौरवपत्तेः ॥ सिचोलुफितद्विषये आदिः सिच इति स्वरापत्तिश्चेति भाष्यकै यटयोः स्पष्टमित्वरुचेराह ॥ चेति ॥ तेनाग्रहीदित्यादा विडादे शस्य ई
टोसङ्ग-ह इत्यर्थ इदमुपलक्षणमव्ययस्य पदात्तग्रहणवैयर्थ्यमपि दोष इति बोध्यम् ॥

रमः

अव्ययस्येति। अत्रत्यस्यैव दोषत्वमिति भावः। नन्वव्ययस्याङ्गत्वे फलाभावेन प्रत्ययस्य लुक्कालुप्रत्वेन च तद्प्राप्ताकथंतेनाव्ययसंग्रहोत आह। पदेति। तत्त्वं च ततः परस्य निश्चयता
 र्थमावश्यकं प्रत्ययलक्षणमुबन्तत्वाच्च तत्त्वमिति भावः ॥ सिद्धत्वाच्चेति। अतएवात्र तुक्। नच सर्वे सर्वपदादेशादिति न्यायेन प्रस्तुत्वात् त्वस्य स्थाने प्रस्तुत्यदृश्यादेशे तस्याव्यय
 त्वात् सिद्धिरिति श्रुत्या शयदृतिवाच्यम्। अर्थवत्येव स्थानिवत्त्वमिति तात्पर्येण त्कोप्यर्थवत्त्वेन तादृशस्थान्यादेशभावकल्पने मानाभावादिति दिक्। अनस्त्विधाविति किमिति ॥
 विधिग्रहणविशिष्टं किमर्थमिति प्रश्नः ॥ अत्र प्राप्तिमिति ॥ नच सकारे स्वतोऽङ्गिन्नत्वसत्त्वात् अङ्गिन्नव्यवायेनेति निषेधात्कथंणत्वप्रातिरिति वाच्यम्। अतिदिश्यमानधर्मविरुद्ध
 त्वाप्रयधर्मप्रयुक्तकार्यभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात्। इदं चासिद्धबन्तूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ युक्तमिति ॥ यद्यपि वत्वं हलस्वाद्यपेक्षया विशेषधर्मस्तथाप्येतद्वाक्येपुतेवकारव
 नान्त्यः। अव्ययस्याङ्गपदाभ्यां एषग्रहणवैयर्थ्यात्। प्रस्तुत्येति च त्रिकारे क्तंतदुदाहरणमपि मन्दम्। त्कामात्रस्थानव्ययत्वात् कृत्वेन सिद्धत्वाच्चेन्न शयेनाह। आदेशदृति।
 अनस्त्विधाविति किमातेन तस्यात् तस्य तस्मिंश्च विधौ माभूत्। तन्न अलाविधौ यथा। व्यूढोरस्तेना। अत्र संकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदङ्गमाश्रित्याद्वावायेदिति तत्र प्राप्ति
 म्। अलः परस्य। दौः। पन्थाः। हलङ्गादिलोपोना। अलोविधौ। युक्तमः। बलिलोपोना। अलि विधौ। यजेः क्तः। कदृष्टः। हशिचेत्युत्वं न। अलचेहस्थान्यवयववर्णद्वयतेन रामा
 येत्यादौ मुपि चेति दीर्घः सिद्धः। न द्विधौ हि यजादित्वमाश्रितं यच्चादेशवयवो न तु स्थान्यवयववदिति तदेतत्संकलमभिप्रेत्याह। न तु स्थान्यलाप्रयदृति। आश्रयणं चेहमथाकथंचिनतु
 प्राधान्येनैवेत्याग्रहः। तेन प्रपठेत्यत्र वलादिलक्षणं दृग्णम् ॥ ७ ॥ दुकारदृतिवाक्ये उपात्तधर्मापेक्ष्यानतस्य तत्त्वम्। सूत्रकृत्प्रस्थान्यादेशभावमादायैवैतत्कृतवाक्योपप्लवादिति भावः ॥ क
 दृष्टदृति ॥ यद्यपि दं रूपमुत्वे गुणेऽवादेशे पाक्षिकलोपेन सिद्धातिनथापि पक्षेकविष्टदृति स्यात्। कपिष्टदृतिचेप्यतेदृतिभावः ॥ स्थान्यवयववर्णवेति ॥ उपलक्षणमेतत्स्थानिरूपोपीति बोद्धव्यम्
 अतएवादेशिन्यत्याश्रीयमाणे प्रतिषेधदृतिभाष्ये उक्तम्। न तु स्थान्यवयववदृति ॥ अतः प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेन भवत्येवेति भावः। अग्रहीदित्यादौ ग्रहो लिटीत्यनेनेटएव दीर्घविधा
 न्त्यवत्त्वेन तस्य स्थानितेति तद्दृती ट्त्वाप्रयस्यसिचोलोपस्यसिद्धिरिति बोद्धव्यम्। यथाकथंचिदिति ॥ व्याख्यानादिति भावः ॥

अन्तशब्दस्यचरमावयववाचित्वंविधिशब्दोभावसाधनः कर्मषष्ठ्यासमासेनपदचरमावयवेकर्तव्येवत्येवंव्याख्यानेफलमाह। वृक्षमिति। विजिति। क्विपितृठुस्यादिति
 भावः॥स्थानिवत्त्वादिति। मिलोपस्यटिलोपस्यवास्थानिवत्त्वादित्यर्थः। नन्वस्यपदत्वाभावात्कुतोऽसिद्धिरत आह। सुबन्तादिति। अन्तर्वर्तिसुबन्निमित्तकपदत्वस्यैकदेशविकृतस्य
 सुबन्तेषिसत्त्वमितिभावः। प्रत्ययलक्षणमिति। स्थानिवत्त्वेनप्रत्ययनिमित्तकार्यमित्यर्थः। वर्णाश्रयत्वादिति॥ णाविष्टवदित्यमेनयधिभमितिशास्त्रस्यैवातिदेशस्तच्चवर्णाश्रयमे
 वचस्थानिवत्त्वस्याप्रसक्तिः॥कार्यतिदेशेपियनिमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तान्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमतिदेशस्यापीत्यङ्गीकाराद्वर्णाश्रयत्वमितिः॥प्रत्ययलक्षणस्य
 त्रतुभाष्यकृताप्रत्ययस्यपन्नसाधारणंरूपमाश्रीयतेतत्रैवप्रत्ययलक्षणमितिनिर्णयार्थत्वेनस्थापितंनत्वप्राधान्येनालाश्रयणेविद्व्यर्थमितिभावः। नचाचः परस्मिन्नितिमित्तोपस्यस्थानिव
 न्पदान्त ॥पदस्यचरमावयववदिति। वृक्षंवेतीतिवृक्षबीः। वातीतिवृक्षवाः। तमाचष्टेवृक्षव्। विच्। इहलोपोव्योरिति वलोपोन। स्थानिवत्त्वात्। नचनपदान्तेतिनिषे
 धः। इहविधेयस्यलोपस्यपदानवयवत्वात्। पदान्तस्यस्थानेविधौनेतिव्याख्यानेतुनेदंसिद्धेत्। सुबन्ताणिजितिहरदत्तादिमतेः। न्तर्वर्तिसुंभापदत्वात्। नचेष्टवदित्यतिदि
 ऐनपिचिभत्वेनपदत्वसाधोर्लुपत्वात्। नचप्रत्ययलक्षणमावर्णाश्रयत्वादितिभावः। द्विर्बचनादौचेति। यलोपादयआदिशब्दग्राह्याः। वरेदतितुवरेयोजादेशः। सनस्थानिवद्वि
 तिव्याख्येयम्। सहविवक्षाभावेपिनिपातनादूहूः सप्रत्ययलुक्च। अथोदाहरणानि। पदान्ते। कानिसन्ति। कौस्तः। द्विर्बचने। सुद्भुपास्यः ॥ ७५ त्वेनभत्वंसुसभमितिवाच्यम्॥ णि
 लोपस्येवटिलोपस्यपिस्थानिवत्त्वापत्तौ वान्तेभत्वस्यदुर्लभत्वेनतत्रपदत्वानिवृत्तेः॥प्रकल्प्यन्नापवादविषयमितिन्यायेननिषेधविषयेतत्प्रतिबन्धायस्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः। हरदत्ता
 र्तिमतेदस्यनेमाहचिर्बोधितातद्दीजंत्वयंपक्षेनसूत्रवर्तिकभाष्यसंमतइतिप्रातिपदिकात्तदुत्पत्तौपदत्वाभावइति। चरमावयवैकार्यइतिव्याख्यानेफलंतुष्टोयनहसतीत्यादौयणःस्थानिवत्त्वादेत
 तदेशरिसुंभाभावाद्दृष्टः। शतरियन्नितिरूपम्। उत्वेचनस्थानिवदनेननिषेधादितित्त्वम्॥कानिसन्तीति। वाक्यसंस्कारपक्षेएतत्। तत्रपक्षेपूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादाया
 न्तरङ्गाणांपूर्वप्रवृत्तेरिकागदेःस्थानिभूतादचःपूर्वत्वंद्रष्टव्यम्। एतन्नूलकमेववाक्यसंस्कारपक्षेऽश्रुतवर्णक्रमेणैवलक्ष्यसंस्कारइतिवदन्ति ॥

म-श-
१४

नस्थानिवदिति॥नेत्रतोलोपोनेतिभावः॥नचपूर्वमलोपस्ततोवलिलोपदृति क्रमसत्त्वात्कारेणार्द्धधातुकत्वात्पलाभात्कथमतिदेशेनतद्भाभः॥सम्भावनामात्रेणापितद्भाभस्यवरेग्रहणेनज्ञापनात्॥अक्षिणात्रापियदिपूर्वमलोपः स्यात्तदाकारेणप्रत्ययत्वंलब्धंस्यादितिसंभावनाफलेतुयातिरित्यादिसिद्धिरितिदिक्॥क्तिजिति॥क्तिचत्तौचसज्जायामित्यनेनाक्तिन्तुनाअप्रत्ययादित्यनेनवापात्नस्थानिवदिति॥स्थानिवत्त्वेहिस्वराप्रवृत्तिरेवस्यात्॥अकारस्यतुनस्वविधौस्थानिवत्त्वनिषेधात्॥लित्तुकारकस्यादौस्मवकाशमितिभावः॥शिष्टिगति॥नन्वत्रानुस्वारस्यादिष्टादचःपूर्वत्वेनस्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिः॥नचास्यादेवज्ञापकात्तस्याशक्तीयतेपिस्थानिवत्त्वेनतत्त्वमफलाभावात्॥तद्दृष्टिसन्निवेशापेक्षस्यतनःपूर्वत्वस्यातिदेशसहस्रेणाप्यतिदेशमृष्यत्वाच्चभोभगोइतिसूत्रस्यभाष्यरीत्यातस्यस्थानिभूतालवृत्तिधर्मत्वेनानस्विधावितिनिषेधाच्चविशेषणतयात्त्रयणाच्च॥भाष्येपूर्वत्रासिद्धेइत्यष्टमैत्रवरेयलोपस्वरभिन्नानांद्विर्वचनादीनांग्रहणस्यात्रप्रत्याख्यानैतस्यचणत्वेप्रतिप्रसवेनात्रस्थानिवत्त्वेनपरसवर्णाभावमेवलाभादिदमुदाहरणंविन्यम्॥णत्वग्रहणेचप्रतिप्रसववार्तिकेत्तस्मिन्प्रतिपदोक्तपरिभाष्यानेत्युपपावरे॥यायावरः॥यययड्॥इतिवरच॥अतोलोपः॥सचआतोत्तौपदृष्टिचेत्यालोपेकर्तव्येनस्थानिवत्॥यलोपोः॥यातिः॥यातेर्यड्॥त्तत् क्तिच् ॥अतोलोपः॥यलोपः॥अलोपस्यस्थानिवत्त्वात्ततोलोपः॥यलोपः॥नचपुनरालोपःशङ्कः॥विणोसुड्॥न्यायेनातोलोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्वावाच्च॥खरे॥विकीर्षकः॥सनोतोत्तोपः॥सितीतिककारेकारस्यउदात्तत्वेकर्तव्येनस्थानिवत्॥सवर्णानुस्वारयोः॥शिष्टि॥दीर्घाप्रतिदीर्घा ॥७७ दधिष्यते॥किंचदीर्घदाचर्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्यमयि॥वाप्रदान्तस्यातोर्त्विःउदः॥स्याः॥भयोहो॥इच्छेदीतिषट्सूत्रोपाठोत्तरं॥मल्लंजशुक्रशि॥अभ्यासेचर्चास्वरिवावृत्ताने॥अणोप्रमृह्यस्येतिपञ्चसूत्र्याः॥पाठदृतिभाष्यसंमताष्टाद्वापीपाठपक्षेपरसवर्णदृष्ट्याभक्तंजशभशित्वस्यभरोभरीत्यस्योसिद्धत्वेनयस्यरसाभावात्तदप्राप्तेरितिचेत्संयमपादयतेः॥किपियाद्वसतीत्यादौभयोहइतिपूर्वसर्वर्षेपञ्चमीसमासेनप्राप्त्स्थानिवद्वाववारणार्थत्वात्॥हरितशब्दादाचक्षणण्यत्तात्किपिहरिद्वसतीत्यादौउक्तरीत्याप्राप्त्स्यतस्ववारणार्थत्वाच्च॥अत्रालोपस्यापितत्प्राप्त्याकौलुप्रमित्यस्यविषयएवना॥हरिचमतीत्यादौअनुनासिकेतद्व्यावृत्त्यर्थत्वाच्च॥हयवसृस्त्रभाष्यरीत्यातत्रसवर्णग्रहणापकर्षेणतस्यापिसवर्णविधित्वादित्यन्यत्रविस्तरः ॥

रामः
१४

सूत्रेण स इति। अग्निः स्त्री सह भोजनमित्यन्वयस्य सहस्यसादेश इति प्रतीयते। भलो भलीति। सिच एव लोप इति पक्षे क्त्वात् सोवर्णलोपो बोद्धव्यः। स्पष्टं चेदं धिचेति सूत्रे भाष्ये। लोके
तु सन्धिरित्यसाधेवेति बोद्धव्यम्। विशेषणेऽप्यस्येति विकारश्च विशेषणेन संयोगस्येत्यनेना एकत्वसंख्येति। अभेदैकत्वसंख्येति तदर्थः। संख्यासामान्याभाव इति यावत्। अर्विग्र
ह एकवचनं तु औत्सर्गिकम्। सुबन्तत्वं संपत्तिमात्रफलकमिति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। भाष्ये स्थितमिति। संयोगसंज्ञासूत्रस्येदुत्यर्थः। एवं च प्रत्येकं संयोगसंज्ञापक्षस्यान्तरा इति
सूत्रात्सरस्वारस्य विरोधेन फलाभावेन चासंगतत्वमिति तत्रैव भाष्ये ध्वनिस्तयात्रत्यमन्तग्रहणं व्यर्थमेव न तु फलान्तरे भिनिवेशः कार्य इति भावः। यत्संयोगे तिलुपपत्तौ कंतच्च पदस्येति
जशि। सन्धिरश्च मे। अदनं ग्धिः। अदेः क्तिनि बहुलं क्त्वात् सीति घस्तु आदेशः। घसिभसोर्हलीत्युपधालोपः। भलो भलीति सलोपः। धत्वम्। घस्यजत्वम्। सहस्यस इति
सूत्रात् स इत्यनुवर्तमाने। समानस्य च्छन्दस्य मूर्द्धप्रभृत्युदकैषु इति सूत्रेण सः। चरि। जस्तुः। संयोगान्तस्य तदन्तस्येति। अलोन्यपरिभाषयेति भावः। यद्यपि विशेषणे न त
दन्तविधिलाभात्संयोगस्येत्येव सूत्राप्यितुमुचितं तथापि प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे दृष्टकरोतीत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगवन्तौ यस्येति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थ
मन्तग्रहणम्। वृत्तौ हि उपसर्जनानामेकत्वसंख्यौत्सर्गिकीदित्वादि कंतु प्रयत्नलभ्यमिति भाष्ये स्थितम्। यण इति वाचनिकम्। यद्वा वाच्यो व्याख्येयः। व्याख्या
च देधा। भलो भलीत्यतो भलत्ग्रहणमपकृष्य भल एव लोपो विधीयते इत्यन्तरङ्गलोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य यणो सिद्धत्वमिति वा। न च षाष्ठी असिद्धपरिभा
षात्रिपादौ स्थितेनासिद्धमन्तरङ्गलोपेन पश्यतीति वाच्यम्। कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् ॥ ७ ॥ चान्तविशेषणं संयोगान्तस्य सतः पदान्तस्येत्यर्थमन्तग्रहणमि
ति। तन्नात्तदृशलस्याभावात्। अतएव घसोरिति सूत्रे द्विशकारको निर्देश इति भाष्ये उक्तम्। त्वद्वीत्यासंयोगान्तलोपस्य दुर्वारत्वेन शकारद्वयाभावात्तदसंगतिः स्पष्टैव
अपकृष्येति। तच्च षष्ठ्याविपरिणम्य वाक्यभेदेन संबध्यते। तेन पूर्ववाक्यस्य क्वचिदभक्त्यपि प्रवृत्तिः। उत्तरवाक्येन च तस्य क्वाचित्कत्वं ज्ञाप्यते। तेन च नानि प्रसङ्गः। ध्वनि
तंचेदस्यौ मशित्यत्र भाष्ये। तत्र हि मद्वात्मकमादेशं विधाय शित्वं प्रत्याख्यातम्। एकस्य मस्य संयोगान्तलोप इति चकैयटेन व्याख्यातम् ॥

म.श.
१५

अनित्यत्वादिनि। तत्र च ज्ञापकं केण इति निर्देशः। कश्चिदण इति स्थिते तस्य गतपरत्वमाश्रित्य प्रप्रदकारस्य यण असिद्धपरिभाषया तत्र व्यावर्त्यते। अन्तरङ्गवलीम इति परिभाषान्तरं नास्तीति भावः। वस्तुत आमा डो श्चेत्याङ्ग्रहणाद नित्यमिदमिति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घबाधित्वाधातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वादाहुणे रूढिबाधनार्थम्। अस्या उदाहरणं तु असत्त्विति अन्यथान्तरङ्गे यण्युत्सिद्धः स्यात्। मतभेद इति ॥ नवेति वा शब्दस्वारस्येन वचनारम्भवादिन एव प्रत्याख्यान प्रकारो भाष्यकृतुतत्तर्हि वक्तव्येन वचनानामन्तर्ये बहिष्प्रकृप्तिरिति निषेधः। तस्यानित्यत्वात्। उन्तरकालप्रवृत्तौ लोपे जानन्नर्याभावाच्च। तथा च वार्तिकम्। संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः। नवाभ्रलो लोपादहिरङ्गलक्षणत्वाद्देति। इहमथो हे शपसे आद्यं वार्तिकद्वयं तृतीयं तु कार्यकालपक्ष इति विवेकः। यत्प्राङ्गः। वार्तिककृतो वचनं प्रत्याख्यान प्रकारद्वयं तु भाष्यकृत इति। तन्निर्मूलम्। मतभेदे प्रमाणाभावात्। यदप्याहुः। काव्यं कलत्रं शाल्वं वाचसाणः काश्च कलत्रं शाल्वं अहमयते रथवृत्ति। तदपि नापसत्रयेपि संयोगान्तलोपस्य दुर्लभत्वात्। आद्यपक्षद्वयैक रूप्यार्थं पूर्वपूर्वमन्तरङ्गपरंपरं बहिरङ्गमित्यल्लोपयित्वा पयोरसिद्धत्वस्य सुवचत्वात्। अतएव कान्तरपरिशिष्टे शुक्रयनेः क्विपिशुक्र इत्युदाहृतम्। वान्तयोः क्विपि ऊठे दुर्वारत्वात्। न च स्थानिवत्त्वमैकविधिप्रतितनिषेधविधिलोपेभ्योरितिलोपस्य प्रसङ्गाच्च। गिरिवेश्मयनेस्तु क्विपियणः प्रतिषेधात्तत्र च नारम्भपक्षे गिरिवेडित्युचितम् ॥

ॐ कव्यमित्यादि शब्देरेव प्रत्याचष्टे इति सर्ववार्तिककृत एवेति भावः। काचित्प्यादि। संयोगान्तलोपादिति भावः। ननु पूर्वपूर्वस्थानिकमन्तरङ्गद्विच्यर्थो न भाष्यसम्मतः ॥ किंतु पूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येव। किंच प्रातिकोद्दिगिजुत्पत्तेरेव भाष्यसंमततया बहिर्भूतसुबनिमित्तकसंयोगान्तलोपोपि बहिरङ्गद्वयस्य रुचेराह। वास्योरिति। काव्ये यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात् लोपोभ्योरिति कृते वान्तत्वमिति ऊठे दुर्वारोन्त्ये च स्वत एवेति तत्र बलोपं बाधित्वाद्दुर्वार इत्यर्थः। विधीति ॥ काव्यशब्दे इति शेषः। यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधादेवं च प्राचीनोक्तं संयोगान्तलोपोदाहरणत्वमयुक्तमिति भावः। शाल्वेतु अलोपादेः स्थानिवत्त्वान्नतत्प्रसक्तिरिति बौद्धम् ॥

रामः
१५

मान्तमेवेति ॥ अरय प्राप्नोतीति शेषः । तस्मान्तत्यक्षेपि वाक्यभेदे न व्याख्याय गिरचे डित्येव । अन्यथारम्भप्रत्यख्यानयोः फलभेदः स्यादिति भावः । दिगिति । दिगर्थस्तु संयोगान्तलोपसं
 योगादिलोपविषयकतयारब्धस्य यणः प्रतिषेधद्वितिवचनस्य संयोगान्तलोपविषयकस्य भ्रूलोपादिति प्रत्याख्यानम् । अतएव तत्र संयोगान्तलोपो भ्रूलोपोपद्विभाष्ये व्या
 ख्यकृता । बहिरङ्गलक्षणत्वाद्द्वैत्यस्य तु बहिरङ्गो यणदेशोऽन्तरङ्गो लोपद्वित्यारख्यानेन वार्तिकस्वारस्येन च दृशानां लक्ष्याणामनभिधानमेव । वस्तुतस्तु तीयं वार्तिकं विसर्जनीय
 सूत्रभाष्ये कार्यकालपक्षमुपक्रम्या युक्तो यं परिहारो बहिरङ्गलक्षणत्वाद्द्वैत्येन दूषितमित्यलम् । उभयद्वित्वेति ॥ द्विधं द्वियमेकम् । १ । पुनर्द्वित्वे त्रिधं त्रियम् । २ । अन्यतरेति । एक
 धं द्वियं त्रियं च । ४ । एकयं द्विधं त्रिधं च । ६ । द्वयोरपि द्वित्वे अन्यतरस्य पुनर्द्वित्वे द्विधं त्रियं । ७ । त्रिधं द्वियं च । ८ । अनुभयद्वित्वे एकधमेकयम् । ९ । लोपविकल्पान्यतरद्वित्वयोः समफलतासंभ
 . प्रत्याख्यानपक्षे तु मान्तमेवेति दिक् । इति पक्षद्वितापक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः । चत्वारि रूपाणीति । अतुवदन्ति धकारयकारोभयद्वित्वे उभयोः पुनर्द्वित्वे
 लोपविकल्पेन्यतरद्वित्वेनुभयद्वित्वे च नवरूपाणि । तथा हि । एकधं त्रिधा । एकयं द्वियं त्रियं च । एवं द्विधं त्रिधं च त्रिधेति । न चान्तरङ्गे द्वित्वे बहिरङ्गस्य यणो सिद्धत्वं त्रैपंदि
 केन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषानप्रवर्तत इति विसर्जनीयसूत्रे भाष्यकैयटयोर्व्यवस्थापितत्वादिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । पुनर्द्वित्वमशुद्धम् । एकस्याव्यक्तौ एकलक्षणं सकृदेव प्रव
 र्तत इति एकः पूर्वपरयो रिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् ॥ ७ । वमात्रेण तु तदुक्तिः । एकः पूर्वपरयोरिति । तत्र हि यथानयोः पूलयोः कटं कुर्वित्यादौ एकवाक्यतयैव बोधाद् एकत्व
 विवक्षणेनोभयसंबन्धे कर्करीणप्रतीतिस्तथा आदचि पूर्वपरयोर्गुणद्वयादावपि द्वन्द्वनिर्देशाद्विधेयगतसंख्याविवक्षणाच्चेभयोः स्थाने एकएवादेशो भविष्यतीत्येकग्रहणं प्रत्याख्या
 यशङ्कितं शास्त्राधिकारिणः पुरुषप्रतिप्रवृत्तसंस्कारकं तत्तच्छब्दं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सकृदेवार्थबोधकं यथाधाने नाग्निं संस्क्रुयुर्दित्यर्थकवसन्ने ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति
 वाक्यं प्रति ब्राह्मणं सकृदेवार्थबोधकं सकृदेव स्वविषये प्रवर्तकं चाऽतएव पुनः पुनर्नाधानादिसंस्कारस्तथा व्याकरणशास्त्रस्यावर्णादचि पूर्वपरयोर्गुणो भवति गुणवान्शब्दश्चाधु
 र्भवति सच प्रयोक्तव्य इत्येतावत्यर्थान्ते व्यापारात्संस्कृतस्यैकस्य स्वदेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य करणान्मालेन्द्रादिप्रयोगेन स्यात् ॥

म-श-
१६

अतस्तत्तल्लक्ष्यविषयवाक्योपप्लवेनवाक्यभेदोवशंवाच्यः। तद्वत्पूर्वपरविषयेपिस्वादितितत्रैकग्रहणमावश्यकमिति। तत्रगुणोभवतीत्याद्यंशोलक्ष्यसंस्कारफलकएवयथाधान
मग्नि संस्कारकं शास्त्रतात्पर्यविषयप्रयोगविधिश्च पुरुष संस्कारक एवेति तदाशयः। ततः सिद्धान्तितमयश्चानित्यनैमित्तिककाम्यविधीनां तदकरणजन्यप्रत्यवायपरिहाराय फलाय च
यद्यप्यभेदेन तत्तद्विषयकशास्त्रोपप्लवात्पुनः पुनः प्रवर्तकत्वमात्थाममाप्यसाधुप्रयोगे प्रत्यवायश्रयणानित्यसमत्वं प्रयोगविधेरेकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गलो
के कामधुम्भवेतीत्यनेन काम्यत्वं चेति तत्तद्विषयानन्तधाक्योपप्लवेन भवत्येवमालेन्द्रादिप्रयोगइति। एवं प्रयोगविद्वांशस्य नित्यकाम्यत्वव्यवस्थापनेन गुणविद्वांशस्य शुद्धसंस्कारार्थत्वमेवो
क्तम्। एवं च लक्षणादिदेवाग्निस्थानीमलस्येषु सर्वेषु प्रकृतावपि एकग्र्याविवैकलस्येनावृत्तिरिति पूर्वपरशीर्षादेशद्वयप्रसक्तिरिति तत्तात्पर्यम्। एवं च स्पष्टमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तमोरयं न्यायः
संस्कारकविधिविषये सिद्धान्तितइति भावः। संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये पिस्फुटोऽयम्। त्वैकल्यकत्वादिति। एवं च पक्षे द्विखानामभन्वापत्यापरिनिष्ठितत्वाभावापत्तिः। न च लदुक्तरित्याऽनन्त्यापत्तिप्रयुक्तम्
अन्यथा द्विखानामानन्त्यापत्तेः। न च भरो भरीति हल्ले चामिति चलोपे न निर्वाहः। लोपस्य वैकल्पिकत्वात्। कथमन्यथा त्रिधं त्रियं चेति भवदुक्तिः सैगच्छेत् ॥ ७ परिनिष्ठितत्वमसकृत्प्ररौवाधक
मित्यप्यतो तन्नान्न द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्तिद्विखसहितप्रयोगस्य परिनिष्ठितत्वसंभवात्। अप्रकृतित्वविद्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वं परिनिष्ठितत्वमिति वाच्यम्। आनन्त्यापत्तेरित्यस्य च
तुष्पञ्जादिधकारणकारणामपत्यात्रिधमित्यादिलदुक्तमर्षदाभङ्गापत्तेरित्यर्थात्। तदूधनयवस्यति। न वलोक्तिरसंगतैवेति। आनन्त्यापत्तेरेव तन्त्यापत्तेर्वीजमितितु न युक्तम्। उद्वोढामित्यादौ उद्वहसता
मित्यवस्थायांसि जलोपादेरसिद्धत्वात्सिद्धिद्वयोकारेलस्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्द्विर्नेति सिचिवृद्धिरिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात्। आनन्त्यापत्तेस्तन्नाभावात्। एतद्वाच्यं प्राण्ये न विकारकृतभेदेन लक्ष्यभे
दप्रयत्नस्यः सुटीति सूत्रं चास्यां मानम्। अन्यथा समेत्त्वलोपमित्यनेन च न्यस्योपे पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्यापिसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। इरयोरेद्विसूत्रे इरयोरिति द्विवचनं तु स्वविधेयस्य स्वसिन्नु
द्देश्यत्वाप्राप्त्या तत्राप्येद्वितिनतदस्यां मानमानचतत्रसहिवहोरोदिनिमपरत्वसामर्थ्यान्नृद्धिरिति वाच्यम्। अशब्दत्वादतत्कालव्याचनेरेव तेन शब्दमर्यादया लाभात्। एतेन सुद्वापास्ये पूर्वधस्य द्वित्वे
जस्ये लक्ष्यभेदात् पुनर्द्वित्वमित्यपास्तम्। पूर्वमकारस्येदमीमोकारस्येतिलक्ष्यभेदस्योद्वोढामित्यादावपि सत्त्वेनोक्तभाष्यविरोधात्। विकारान्यानुपूर्व्ये क्येन लक्ष्ये क्यं तु ममाप्यस्येवेति दिक् ॥

रामः
१६

इति द्वित्वमपीति ॥ एतेनाष्टमिकवर्णद्वित्वं स्थाने द्वित्वमिति लक्ष्यभेदे स्तीति परस्मैभ्यश्च द्वित्वस्याप्यावृत्त्यापत्तेः । वस्तुतस्तत्त्वाष्टद्वित्ववन्नस्थाने द्विर्वचनमित्यन्यत्र निरूपितम् ॥ प्रत्या
स्यतमिति ॥ अनभ्यासप्रतिषेधो नर्थकश्च न्दसिवावचनामनूयते नानावैत्यादौ न दोष इति भाष्यम् । एकस्यैकाचो द्वित्वे कृते एकाज्यपदेशे हेतोरचो द्विरुक्तत्वात् । अनेन न्ययेनाचः
पुनः पुनर्द्वित्वाप्राप्तौ अवयवान्तरस्यैकाच्चाभावेन तदप्रवृत्तौ तद्व्यर्थमिति च तदाशयः कैयटेनोक्तः ॥ कैयटादिभिरिति ॥ अत्रारुचिवीजंतुभाष्यप्रामाण्येन तेषामननिधानं सौत्तौति
किंचैवं सति सर्वस्य द्वे इति द्वित्वमपि पुनः पुनः प्रवर्तेत । अतएव लिटि धातोरिति सूत्रेऽनभ्यासग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । सन्नन्ताद्यङन्ताद्वा णिचिचडि-द्वित्वा
भावार्थतदितितु कैयटादिभिरुक्तम् । तस्मादिह त्यजवापञ्चमादीनिरूपाणि स्त्रीकुरुवारूपानन्यमितिनवत्वोक्तिरसंगतैव । सकारद्वित्वेनाष्टैविसर्गद्वित्वेन षोड
शेति त्वन्मदेत् । अदप्युक्तं त्रैपादिकेन्तरङ्गे इत्यादि । तदपि नानाकुटो नार्पत्य इत्यत्र विसर्गनिवारणाय वृद्धेरसिद्धत्वस्य तत्रैव भाष्ये स्पष्टत्वात् । संयोगान्तलो
पेयणः प्रतिषेध इत्यस्य बहिरङ्गत्वेन प्रत्याख्यातत्वात् । स्वयमपि तथैवानुदितत्वाच्च । तस्मादिह यथोद्देशपक्षो ग्राह्यो बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तये । तथाच भा
ष्ये मयः परस्य यणो द्वित्वे द्वात्रेत्युदाहृतम् । नचैवमपि द्कोसवर्णा इति शाकलेन रूपान्तरमस्त्विति वाच्यम् । समासे तन्निषेधात् । नच नित्यसमास एव तन्निषे
ध इति वाच्यम् । भाष्ये नित्यग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । नन्विह यणो वदुर्लभः । सुधीशब्दस्य द्वायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन संप्रसारणा
च्चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्न ॥ ७५ ॥ योरिति सूत्रस्यः सोऽप्यनेः सन्सोऽपि षत इति भाष्यप्रयोगोऽपि च्छान्दस इत्याहुः ॥ रूपाणां नन्यमिति । रूपाधिक्यमित्यर्थः । तदाह ॥ न
वत्वोक्तिरसंगतैवेति ॥ सकारद्वित्वे इति ॥ अन्तरयत्नं वच्छिन्नं ह्यस्य लक्ष्यन्तत्रैकस्मिन्धकारे प्रवृत्तावपितादृशे सकारे लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति भावः । एवं संप्रसारणादिविधेय
णत्वावच्छिन्नमद्देश्यमिति लक्ष्यभेदाद्यावदुद्देश्यं पुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति न संप्रसारणे इत्यादेर्वैयर्थ्यमिति बोध्यम् ॥ तदपि नेति । यथोद्देशपक्षे इत्यनुक्ता सामान्येन यदुक्तं तदपि
नेत्यर्थः ॥ तस्मादिहेति ॥ यणो मय इत्यत्रैत्यर्थः । विसर्जनीयसूत्रभाष्यानुकार्यकालपक्षे पित्रिपाद्यान्तदप्रवृत्तिरिति लभ्यते मूलं तु कैयटानुसारेणेति परे ॥

४-१-
१७

संप्रसारणस्थानिकस्येति ॥ स्थाने जातस्येति शेषः ॥ साक्षात्संप्रसारणस्थानिकपूर्वरूपादेर्हलद्वयारम्भसामर्थ्याद्विधोः स्थानिवत्वाङ्गीकारेऽपि पूर्वरूपोत्तरं प्रवृत्तस्य हल इति दीर्घ-
स्थानिवत्त्वादेन संप्रसारणत्वे मानाभाव इति भावः ॥ द्वित्वेनेति ॥ यणो मय इति प्राप्तेनेत्यर्थः ॥ द्वित्वप्रकरणेऽपि ॥ तथा च भाष्येरेफस्यानुनासिकपरसवर्णद्विर्वचनप्रतिषेधावक्त-
व्यः ॥ स्वर्णवृत्तिकुण्डरथेन भद्रहृदः ॥ नवक्तव्यः ॥ रेफोऽप्यणोऽसवर्णानसन्ति नेमौरहौकार्थिणौ किं तर्हि निमित्तद्विर्वचनस्येति ॥ अन्यथावचनारम्भे द्विर्वचनमात्रस्य निषेधेन फलभेदे प्रत्या-
ख्यानानापत्तेः ॥ साक्षात्कुतेन विशेषशब्दबोधितेन यत्र यत्र द्वित्वनिमित्तत्वं तत्र सर्वत्र वाक्यान्तरेणानचीत्यनेन कार्थित्वप्रसक्तेरनवकाशेनेतेन भाष्यप्रामाण्यात्सामान्यतएव द्वित्वकार्थि-
त्वं बाध्यते इति भावः ॥ न बाध्यते इति ॥ इदं च व्यक्तिपक्षेऽप्यवश्यकम् ॥ अन्यथा कः सवर्णे इत्येतत्पर्यालोचनया श्रीशब्दादि विषयक यणशास्त्राभावकल्पनवत्संग्राहकवाक्येऽकः स्थानिक-
संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमिति कतिकोक्तेः ॥ संप्रसारणस्थानिकस्यातथात्वाच्च ॥ न चैवमपि न भू सुधियोरित्यणिनपेधः शङ्कः ॥ आङ्गत्वेन प्रत्यये परतएव तं स्य प्रवृत्तेः ॥ अ-
नन्तरस्येति न्यायेन एरनेकाच इति ओस्सुपीतिषसूत्रत्रह्येन प्राप्तेऽपि निषेधाच्च ॥ धात्रंश इति ॥ अत्ररेफस्य द्वित्वेन द्वित्वप्रकरणेऽपि हाः मिति साक्षात्कुतेन निमित्तभावेन रेफस्य
कार्थित्वबाधात् सुद्व्युपास्य इत्यादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादि निर्देशान् ज्ञापकान्न बाध्यत इति कैयटः ॥ तकारस्य तु भवत्येवेत्युक्तम् ॥ तच्च वेत्य-
तोत्ररूपद्वयम् ॥ लाकृतिरितिलेकमेव ॥ ७ ॥ अथवा तद्विषयकलक्षणाभावस्यैव कल्पनं स्यादिति स्पष्टमिको यणचीत्यत्र कैयटेऽपि कैयट इति ॥ अत्रारुचिबीजंतुअत्रस्थानित्वस्य
नानवकाशत्वं मध्वत्रेत्त्रनिमित्तत्वात् प्राप्तात्त्रस्थानित्वस्य चारितार्थात् तत्रकैऽप्यन्यायोप्यनवकाशविषय एव इति स्पष्टं तद्विधेयत्वात् ॥ अत्रारुचिबीजंतुअत्रस्थानित्वस्य
रूपंचानवकाशत्वे तद्विषयेन च तत्रकौऽप्यन्यायोविधेयविषय एव विशेषविहितेन सामान्यविहितं बाध्यत इति अभियुक्तव्यवहारादिति वाच्यम् ॥ अपूर्वबोधत्वेन निमित्तत्वादेरपि
विधेयत्वात् ॥ नहि निमित्तवत्त्वमपि मानान्तरसिद्धमिति दिक् ॥ एकमेवेति ॥ यणत्प्रग्वर्तियरो द्वित्वप्रयुक्तरूपभेदाभावादिति भावः ॥ वकारस्तु नान्यूनानतिरिक्तस्थानकादेशलाभेना-
धिकस्थानकस्याऽप्रवृत्तेः ॥ लणसूत्रस्थभाष्यविशेषेनेदृशानामनभिधानमिति तत्त्वम् ॥

रामः
१७

आर्त्तिर्इति॥ आङ्पूर्वात्नेर्बाहुलकान्निप्रत्ययः धनुषः कोटी उच्यते॥ आर्त्तिः पीडाधनुः कोटोरित्यमरेणकाररहितः पाठो दृश्यते॥ अर्त्तिरिति पाठस्वरम्। वार्त्तिकेत्यनेत्रत
 स्यवाचनिकत्वं सूचितम्॥ पूर्वसूत्रे इति। वान्तज्ञानायतत्यर्थालोचनस्यावश्यकत्वादितिभावः॥ ऋधेर्धस्येति॥ नचद्वित्वभिन्ने पूर्वत्रकर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थकेन पूर्वत्रासिद्ध
 महित्वे इत्यनेन धातुधकारस्यजश्चेदस्येतिवक्तुमुचितमितिवाच्यम्॥ फलेविशेषाभावेनतदनादरणात्। नह्यत्रजंशत्वात्पूर्वमनन्तरं वाद्वित्वे रूपे विशेषोस्ति। तदनन्तरं तश्व
 हलोयमाम्। लोपः स्याद्वेति। भयोह इत्यतो न्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः। एतच्च लणसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। माहात्म्यमिति। अत्रमलोपोनेत्यर्थः। हसीयगंयरिसवर्णे लोप इति तु
 नसूत्रितम्। आर्द्धोत्सूद्धः शार्द्धः आर्त्तिर्इत्यादौरेफात्परस्यलोपापत्तेः। वान्तोयि। यकारादाविति। विशेषणमात्मानस्यसज्जासादित्येतदर्थकस्येनविधिरितिसूत्र
 स्यापवादभूतेनयस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इतिवार्त्तिकेनायमर्थो लभ्यते। ओदौतोरिति पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तौ प्रतिस्थानि विननिर्णीतत्वादित्यर्थः। ननुगञ्ठिरित्य
 त्रहसिसर्वेषामितिलोपः शाकल्यस्येतिवाच्यः स्यादित्याशङ्क्याह। वान्तइति। लव्यमिति। लुनातेरचोयत्। सार्वधातुकार्धधातुत्वोरितिगुणः। अवश्यलाव्यमिति। ओ
 रावश्यकइतिण्यत्। स्यमित्यर्थः। किञ्चिद्वेतिचात्कृत्याः। शेष्यमिति। अर्हेकस्यत्तश्चेति यत्। हरएहीति। इहओमाडोश्चेति पररूपं प्राप्नोत्। उरणरपरः। आन्तरतम्यादिति।
 रेफशिरस्कसारइत्यस्यरेफह्रस्मिन्कारेणस्थानसाम्यादित्यर्थः। पक्षेद्वित्वमिति ऋधेर्धस्येतिभावः। लोपोवेति। भयोहोऽन्यतरस्यामितिसूत्रादिकल्पानुवृत्तेः। एतच्चनाज्मला
 वितिसूत्रे भाष्यकैयटके स्पष्टम्। प्राचस्तुविकल्पानुवृत्तेरनुक्तेर्यूनता। यदप्यव्याख्यातुभिः शरोचीतिज्ञापकमुपन्यस्यतत्संवादार्थभाष्यमुपन्यस्तम्। अनुवर्ततेविभाषायशरोचि
 यद्वारयस्यद्वित्वमिति। तन्नातदुत्तरभाष्ये एव उक्तज्ञापकस्यदूषितत्वात्। लोपस्यहिनेत्यत्वे अचोरहाभ्यामितिद्वित्वंलोपापवादः स्यात् ॥ ७ प्रवृत्तेः सत्त्वात्। यत्रपूर्वत्रासिद्धप्रवृत्ते
 तन्निषेधेवाफलेविशेषस्तत्रैषास्याः परिभाषालेन प्रवृत्तेरित्यन्यत्रविस्तरः। यद्वाधस्यधस्यानिकस्येत्यर्थइतिदिक्। नाज्मलावितिसूत्रे इति॥ हयवरट्सूत्रशेषेचेत्यपि बोद्धव्यम्॥ अनुक्ते
 रिति। हलोयमामित्यत्र भरोभरीत्यत्रचेतिभावः॥ ज्ञापकमिति। उभयत्रापिविकल्पानुवृत्तावितिभावः॥ लोपः प्रदीति। लोपमात्रस्येत्यर्थः॥ लोपापवादइति॥ आरम्भसामर्थ्या

इतिभावः ॥

ज्ञापकान्तरमिति॥अणुदित्त्वं स्थमणग्रहणं हलः परस्य यरो लोपो वैकल्पिक इति सामान्यापेक्षमाश्रयणीयमिति भावः॥तस्य हलोयमामिति विशेषापेक्षत्वे आह॥व्याख्या नमेव वे
ति॥पदि तु हलोयमामित्यत्र विकल्पसिद्धं कृत्वा हि च स्य तद्विषये चारितार्थ्ये न भरो भरीत्यत्र तदनुवृत्तौ शरो चीति ज्ञापकमुपन्यस्यते तदा सम्यगेव परंतु प्राचां भाष्यसंमतिलेखः प्रा
भाष्ये स्तद्भाष्यस्योभयविषयतया प्रवृत्तेः असंभवादिति॥नच आ अवतीति और्जनस्य और्जनौ रित्यादावरेः क्वाबूह्यादुणे परादिवत्त्वेनोठ्त्वात्संभवोस्ति नच वृद्धिरेचीति सिद्धिरो मा
दोः श्रेत्सनेन क्वाधादनेन तु सामर्थ्यात्तद्वाद्यत इति वाच्यम् तस्यानभिधानादित्याशयात् किंच ओमाडोरित्येतद्वाधकल्पनापेक्षया सामर्थ्येन स्तस्यानुरोधेन चैवीत्यस्यासंबधकल्पनैवो
तथाच शरो चीत्यस्य सार्थक्यं रङ्गमेवातीर्ष्यादिकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकान्तरमनुसर्तव्यम् भाष्यकारादिव्याख्यानमेव वाशरणम् द्वित्वलोपयोरिति यत्तु द्वित्वविधानसाम
र्थ्याद्वावेव शिष्येते इति तन्नालेप्येकस्मिन्कत्वेन द्वित्वस्य पक्षे चरितार्थत्वात् त्रिधमिति यणो मय इति नक्षणान्तरेण पुनर्द्वित्वे तु चतुर्थमपि बोद्धव्यम् एत्येधत्पुङ्गु। अत्र
एचीत्यनुवर्तते तच्च एतेरेव विशेषणं नत्वेतैश्च व्यभिचारात् नान्पूठः असंभवादिति प्राञ्चः॥अत्र कैयटः। एधतेरपि विशेषणमनेधत्वात्प्रेदिधत्त्यत्र व्यभिचारात् एद्य
पीदं कैयटपुस्तके पुप्रायेण न दृश्यते तथापि क्वचिद्दृश्यत एवानचणोच डिति ह्रस्वे कृतेनायमेधतिरिति वाच्यम् एकदेशविकृतस्थाननत्वात् नत्वेव मय्यजादेर्द्वितीयस्येति धि श
ब्दस्थाने धि धि शब्दादेशे सति वृत्तिसोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह इति वाच्यम् द्विः प्रयोगो हिर्वचनेषामितिषाम्भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् अन्यथेदेषणिलोपो न स्यात् ॥
चित्ता॥ ह्रस्वे कृते इति॥ वृद्धेः पूर्वमित्यादिः। वार्णपरिभाषयेति भावः॥ अनन्यत्वादिति॥ नचाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनैजादित्वं सुलभं पूर्वपरविधिच्चात् पूर्वस्यैव विधौ हि सः। मद्योयवादन्यायेना
दुणंवाधित्वाद्देवस्यात् उपेधत इत्यादौ तु परत्वात्पररूपमेव स्यादिति भावः॥ संमोह इति॥ एधतेरादेशाभावेन नस्थानिवत्त्वेन तत्त्वम्॥ न स्यादिति॥ नचणेरनिटौ लस्य ण्यन्तस्याद्गस्य लोप इत्यर्थः स
चालोन्यपरिभाषयान्त्यस्य। एवं च प्रकृतेन दोषः। सर्वे सर्वपदादेश इति न्यायेन धीत्यस्य धि धि इत्यादेशसत्त्वेन स्थानिनो ण्यन्ततया आदेशे पि स्थानिवत्त्वात् नत्वेन सुलभात्वादिति वाच्यम्।
अलोन्यपरिभाषयानिर्दिश्यमानपरिभाषया चणेरनिटौ लस्य ण्यन्तस्याद्गस्यान्यो निर्दिश्यमानो णिस्तस्य लोप इत्यर्थे न दोषात् अन्ते णेरसत्त्वात् सूत्रं तु आद्यादित्येः चरितार्थमिति भावः ॥

कुत्वं नु स्यादिति ॥ हन्त्यवयवकाराभावात् सन्संबन्धिसकारवैशिष्ट्याभावे तु स्थानिवत्त्वेन कुत्वं स्यादपीति भावः अन्तरङ्गत्वादिति ॥ चडु. परणिनिमित्तह्रस्वापेक्षया चडु. मात्रनिमित्त
त्वेन ह्यपेक्षार्थापेक्षत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये तु नित्यत्वमात्रमेव द्वित्वस्योक्तम् ॥ ज्ञापितत्वादिति ॥ इदं च णौ चडौ तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ असंगतं स्यादिति ॥ सुनोति ग्रहणेन सविपतेरपि ग्रहणेन तदङ्क
जिघासतीत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यात् ॥ न च अन्तरङ्गत्वं प्रथमं चडौ तिसूत्रे द्वित्वे कृते ह्रस्वेन भवत्येवेति वाच्यम् ॥ ओणे ऋदित्कारेण न बहिरङ्गस्यापि
णौ चडौ तिसूत्रे स्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिरिति ज्ञापितत्वात् ॥ अत्र माधवः ॥ मा भवान्प्रेदिधदित्यत्र नाति प्रसङ्गः ॥ अन्तस्य शब्दान्तरत्वादेधति ग्रहणेन ग्रहणात् ॥ अतएव हिनभाभू
प्रकृमिगमीत्यत्र ण्यन्तानां च भादीनामुपसंख्यानमित्युक्तम् ॥ तत्रैव शब्दान्तरत्वात् प्राप्तावुपसंख्यानमिति कैयटन्यासकारहरत्तादिभिः सर्वैरेवोक्तम् ॥ किंच ण्यधिकस्यापि
ग्रहणे उपसर्गात्सुनोत्यत्राभिषावयतीत्युदाहृत्य ण्यन्तेनाभेयौगात्सुनोति प्रत्यनुपसर्गत्वात्कथं षत्वमित्याशङ्क्याभेः प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानं भाष्यकाराद्युक्तमसंग
तं स्यात् ॥ न च हेरचडौ तिसूत्रे प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणमिति भमित्यम् ॥ ज्ञापकस्य कुत्वमात्रविषयकत्वात् ॥ तथा च चार्त्विक्त्वादिप्रतिषेधानर्थक्यमङ्गन्य
त्वात् ॥ ज्ञापकं चडुः न्यत्र ण्यन्तेऽपि कुत्वं च स्यात् ॥ तस्माद्युक्तिविरोधाद्वा ण्यवार्तिकवृत्तित्यासादिग्रन्थैः पूर्वापरस्वग्रन्थेन च विरोधाद्दुपेक्ष्योयं कैयटद्विनि ॥ अत्रेदं वक्तव्यम् ॥
अस्तु विशिष्टशब्दान्तरत्वेतावत् ॥ प्रकृतिग्राह्यस्यैधूपत्वं केनापगतमित्यवधार्यताम् ॥ न ह्युपेधतद्व्यादौ तिङन्त्यैधूपतानास्तीति प्रकृत्यंशे साहीयते ॥ तथा चोपसर्गात्सु
नोतीति सूत्रे वार्तिकं सिद्धं ॥ अवयवानन्यत्वाद्द्वित्वविषावयतीत्यत्र त्वाभाष्यविरोधोद्वावनंतद्विपरीतम् ॥ यतः प्रकृतेः सुनोति रूपात्पायात् ॥ कैयटमते सिद्धोयथोक्तव्य
वस्था ॥ त्वन्मते तु रूपात्तत्वेन ण्यधिकस्याग्रहणदिसंगतैव प्रागुक्तव्यवस्था स्यात् ॥ कोह्येधयति सावयत्योर्विशेषः ॥ ७५ याएवाभावादिति भावः ॥ अवयवानन्यत्वादिति ॥ षष्
त्वात् ॥ अवयवस्य सुनोतेः सुनोति भिन्नत्वाभावादिति तदर्थः ॥ सुनोति रूपात्पायादिति ॥ सुनोति त्वानपायादित्यर्थः ॥ असंगतं वेति ॥ ण्यन्तेनाभेयौगादिति शङ्का प्रकृत्यर्थविशेषकत्वे
न समाधानरूपावयवव्यवस्थासंयुतैव स्यात् ॥ त्वदुक्तिरीत्या ण्यधिकेपत्वात्प्राप्तेरित्यर्थः ॥ तदेवाह ॥ कोहीति ॥

गृहदिति। समस्य सन्पदस्यैव बोधकमित्यर्थः। तदनादिति॥ अतदनिठनाविति विहिते इत्यर्थः। अन्तरङ्गे गोति॥ प्रथमप्रवृत्तिकेनेत्यर्थः। समर्थग्रहणेन कृतसम्बिकार्यो देवत
 द्वितीयस्यात् द्विषयेऽकृतकृतपरिभाषाया अप्रकृतेस्तस्या असत्त्वाच्चेति भावः॥ चरितार्थत्वादिति॥ तद्गुह्यकोहिनीशब्दस्य कल्पितार्थनाप्यर्थवत्त्वाभावेन तत्रैतत्सत्त्वा प्रवृत्तेश्चेत्यपि
 मन्वेधनेष्यधिकस्याग्रहणं सुनोते स्तुग्रहणमिति। यदपि ष्यन्तभादीनामुपसंख्यानमुपन्यस्तं तद्रूपिनास्माकं प्रतिकूलम्। विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वेन प्रकृत्यंशस्य तु णि
 चाव्यवधानेनोपसंख्यानस्य आवश्यकत्वम्। अतएव न तत्रत्यन्यासादिभिः स्वोक्त्या वा विरोधः। प्रत्युत तत्रैव विरोधः। षाष्टे भाष्यवार्तिकयोरेत्येधस्योरिति योगं वि
 भज्ये चोति विशिष्टवन्नात्। असादिहनेति ग्रन्थो माधवग्रन्थासङ्गत्वेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे। एजाद्योरिति। असौहिणीति। उहोस्यस्या ऊहिनी असाणामूहिनीति विग्र
 हः। परिमाणविशेषविशिष्टस्यैव असौहिणी। पूर्वपदात्सञ्जायामिति गत्वम्। यत्सुप्राचाविग्रहीतमसाणामूहः समूहः सोऽस्य स्यादिति। तदपि उहिनीशब्देन षष्ठीतत्प
 रुष इत्येवं परतस्यैव कथंचिन्नेयम्। ऊहशब्देन समासेन तदनेन उहोऽस्मिन् स्थात्। अन्तरङ्गेण गुणेन बाधात्। अपवादभूताया अपि उहोऽस्मिन् उहिनीशब्देन विग्रहे चरितार्थत्वा
 त्। तथा चोक्तं प्राक्। दण्डिः शीनामादुणः सवर्णदीर्घत्वादिति। स्वादीरेरिणोः। दरेरिण्योरिति क्वाचित्कोपपाठः। स्वैरिति णिन्त्यन्तस्य स्त्रियोरुद्यभावप्रसङ्गात्। स्वैरिणीत्य
 अत्रुदीपः प्राग्भागमादाय वृद्धिर्बोद्ध्या। यत्तु व्याचक्ष्युः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति तन्निष्फलम्। प्रादूहोऽहोदयेषु अत्रेह शब्दः। अश्वित्यसिद्धो भाष्यादौ तु न
 दृश्यत इति प्राञ्जः। इदानीं तनपुस्तकेषु तु भाष्यवार्तिकयोर्गृहशब्दो दृश्यत एव। नानर्थक्येति। उपस्थितस्यार्थस्य शब्दप्रतिविशेषणत्वसंभवेत्यागमयो
 मादिति भावः। सीरदेवस्त्वाह। वृश्चेति सूत्रे राजेः पृथग्भाजिग्रहणमिह ज्ञापकमिति। नन्वेतद्युक्तं फणादिनाराजिनासाहचर्योत्तथाभूतस्यैव वाच्यार्थ
 तथाभाजिग्रहणोपक्षिणत्वादिति चेत् ॥

वाद्यम्॥ ज्ञापकमिति॥ आजौराजेरपि सत्त्वेन राजिग्रहणेनैव सिद्धे स्तद्व्यर्थं सत्त्वापकमिति भावः। तथाभूतस्यैवेति। फणादेरेवेत्यर्थः ॥

रामः
 १८

राज्ञि इति पठित्वेति ॥ न चैव मनुबन्धनिर्देशाद्वा राष्टीत्यादौ यद्- लुकि षत्वं न स्यादिति वाच्यम् । यद्- लुकरश्चान्दसत्वात् स्थित्वा शपेत्स्यनित्यत्वाच्च भाष्ये तस्य नुक्तत्वाच्च । एतत्तु कृष्णादि
 त्विभ्यहणे गणेन ग्रहणाद्यद्- लुकिन स्यादित्यपास्तम् । गणेन निर्देशाभावाच्च । राट् विभ्राट् इत्यादौ राजत्वं तु भूतपूर्वगत्या राशब्दपूर्वके जृधातोः द्विपि निष्यन्नग्रम् शब्देन पुंसके षत्वं सू
 त्रेण जडित्यनुनासिकस्य पाठात् ॥ सीरदेवोक्तमिति ॥ अत्रारुचिबीजं तु ब्रह्मादिसाहचर्येण धातुसञ्चकाराजे ग्रहणं स्यादिति भ्राजि ग्रहणस्यावश्यकत्वम् । किंच भ्राजन्तर्गतं राजेर्न क्र
 कारानुबन्धत्वं तस्य समुदायानुबन्धत्वादिति ॥ भाष्यादिविरुद्धमिति । तदनुक्तत्वादिति भावः ॥ भातार्थमिदमिति । पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेनोपियोरपि प्रत्येकं स्थानिवत्त्वादिति भा
 विभ्राट् विभ्राणितिरूपद्वयं हि साह्यां तच्च ब्रह्मादिसूत्रेण जडित्यपठित्वापिसुसाधम् एकस्य भ्राजतेर्नकारस्य प्रागपि दातुं शक्यत्वात् ॥ क्रभाज इति । भ्राजभासेति विकल्पस्य
 वाचनिकतया क्रकमस्य आत्मनेपदमात्रफलकतया वस्यमाणत्वेनान्यत्वात् । नकारस्य सुपठत्वाच्च । तस्मान् सीरदेवोक्तं ज्ञापकमपि सम्यगेव प्रेष्य इति । एष साहचर्यादेष्योपि
 अनव्ययं गृह्यते तेन गण्यन्तादिषुः कोऽपि पररूपमेव न तु वृद्धिः प्रेष्यगतः प्रवत्सतरेति । अत्र कालापानुसारिणो वत्सरशब्दमपि पठित्वा वत्सरे देयमृणं वत्सराणां मित्युदाहरन्ति ।
 अपरे तु वत्सशब्दमपि पठन्ति तत्र भाष्यादिविरुद्धम् । अन्तादिवच्च । हेतुकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते यथा संख्यं चेत्यभिप्रेत्याह । पूर्वस्यान्तवदिति । स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदं सूत्रं
 मानवात्किञ्चार्थमिदमिति भ्रमित्यम् । अस्याप्यत्रिधावनिष्ठत्वात् । अन्यथा अयजेद्द्रमित्यत्र सर्वादीर्घापत्तेः । तथा च वार्तिकमानवा अताद्रूप्यातिदेशात् इति न विसर्ग इति । एतच्च
 सुखार्त इत्यादावपितुल्यम् ॥ ७ कः एवं च प्रार्द्धं तीव्रकौदे विसर्गवाराणां यज्ञापकाश्रयणमपिनकार्ययतस्तत्र स्थानिवत्त्वेन रेफान्ते पदत्वं दुर्लभं तस्यैतत्स्थानिधर्मत्वाभावात् । आनुमानिकवचन
 कल्पनया प्रकृत्यस्य प्रादुर्भावे शेतुसमुदाये प्रशब्दधर्माणां स्थानिवत्त्वेन लाभेऽपि प्रारित्यत्र तदलाभे न रेफे पदान्तत्वस्य दुर्लभत्वादिति बोध्यम् ॥ न वेति । वर्णाश्रये विधावन्तादिवद्भावप्रतिषे
 धेऽप्येव इत्यस्य प्रत्याश्रयमेतन्नवावक्तव्यताद्रूप्यस्य वर्णमान्नवृत्तिधर्मस्थानेनातिदेशाभावादिति तदर्थः । पूर्वस्य च समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां येव्यवहारः प्रातिपदिक
 लसुवृत्तत्वं प्रत्ययत्वात् । यस्मिन् नो विदेशस्यापि भवन्तीत्यर्थत्वात् । अतएव तु क्यसिद्धवचनं चरितार्थम् । अन्यथा धीत्येत्यादौ ह्रस्वप्रयुक्ततुकसिद्धेरसिद्धवचनवैयर्थ्यस्य एव । अतएव स्वदाभिरित्य

सूत्रेति ॥

अत्रचेति॥सुखार्त्तदत्यप्रसूतिरत्रचेत्यर्थः।आद्येविशिष्यकृतशब्दतृतीयासमाससापेक्षत्वेनान्येउपसर्गत्वधातुत्वादिसापेक्षत्वेनवृद्धेर्बहिरङ्गत्वादितिभावः।अचोरानन्तर्यमिति
 ।अचोरानन्तर्यमिति।अन्तरङ्गेइत्यर्थः।अत्रचषत्वतुकोरितिसूत्रस्थतुगग्रहणंज्ञापकम्।अन्यथाधीत्येत्यादौन्यप्रवृत्तयेपूर्वसमासेजातेतत्रसं
 हिताद्यनित्यत्वात्प्रबुत्पतिपर्यन्तमप्यसंहितयाचस्थानासंभवेनएकादेशेत्यपितुगपेक्षयापदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षेकादेशस्यबहिरङ्गत्वात्तथासिद्धत्वेनतद्वैयर्थ्यस्यष्टमेव।तत्रपश्चा
 त्प्रवर्तमानेतुक्यचोऽन्यानन्तर्यमिति।अजानन्तर्यमिति॥अचोन्यानन्तर्यमित्यर्थः।यत्किंचेति॥यदर्थक्रियायुक्ताइत्यर्थः॥इत्युक्तत्वादिति।भाष्यकारादिभिरितिशेषः॥उत्तरा
 अत्रचकार्यकोत्पत्तयस्यबहिरङ्गत्वात्तद्वत्त्वमन्विवोद्यमानचनान्तर्गतमितिनिषेधः।यत्रान्तरङ्गेबहिरङ्गेवाचोरानन्तर्यतत्रेतिहरदत्तपक्षेतत्प्राप्तावपियत्रपश्चात्प्रवर्त
 मानेऽवचानन्तर्यमिति।यदर्थक्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव
 गत्युपसर्गसंज्ञास्युक्तत्वादितिभावः।प्रार्थभोग्यमिति।शरीरमिति।इत्युक्तिनिषेधः।प्रेजतइति।एजदीप्ये॥कंपनार्थस्तुपरस्मैपदी।एजतेकेचनइतितुप्राचां व्याख्यानेप्रामादिक
 सेव।एङ्गेडित्येवसिद्धेपरग्रहणमतोगुणद्वयुत्तरार्थरूपग्रहणंतुचिन्त्यप्रयोजनम्।एङ्गिपरइत्येवसिद्धेः।यथाअमिपूर्वइति।नियोगावधारणमिति।यदाहुः ॥
 अत्रचेति॥तेनाद्यर्थात्तन्मिच्छःपचन्तीत्यादिसिद्धिः॥अतोऽगुणद्वयुत्तरार्थमिति।क्वाचित्कोऽपपाठः॥चिन्त्यप्रयोजनमिति॥नचशिवायेत्यत्राणोप्रग्रहणस्येत्नुनासिकत्वेतदनुकरणेत्ततःप
 र्णोमित्यसौमाङ्गेत्येतिपररूपेनुनासिकाभावात्परस्ययादृशंरूपंतादृशंयथास्मादिति।रूपग्रहणंस्पष्टंवेदमैऔजित्यत्रभाष्येकेयदेतिचाच्यम्।तज्ज्वल्लोष्टरितिसूत्रभाष्योक्त
 रीत्यागुणस्यशब्दत्वादिबद्रूपत्वाभावेनरूपग्रहणेनाव्यवृत्तेःरूपशब्देनचश्रवणज्ञानविषयोक्पवसंस्थानवान्अतएवतज्ज्वत्सूत्रेनहिस्वरोरूपवानित्युक्तेः।वर्णरूपावयवसंस्थानमेव
 शब्दस्यरूपंतदन्तयेवशब्दस्यरूपमिति।व्यवहारः।स्वरस्तुनतद्वानिति।शब्दत्वादिबन्धस्यशब्दस्यरूपमिति।तदर्थः॥तत्रसूत्रेरूपातिदेशेस्वरातिदेशोऽन्यथादित्युपेक्ष्येदमुक्तम्।एङ्गि
 गुणकोभवतीत्याकाङ्क्षायांस्थानिगुणकइतिलभ्यते।तत्रोभयगुणकस्यासंभवादेकस्थान्यन्तरतमत्वात्तद्गुणकस्यैवोपस्थित्याचतस्यैवसिद्धेश्च॥परशब्देनप्रयोगस्योपस्थितस्यग्रहे

रामः
 २०

प्रयोगे च गुणोभेदक एव। शास्त्रेषु चारितो गुणोऽभेदको न तु प्रयोगे इति परशब्देनोपस्थिताननुनासिकस्यैवैकस्थान्यन्तरतमत्वादिभिः। यत्र तु स्थानि द्वयगुणकसंभवस्तत्र स एवा
 त एव स्वरितान्तसुब्रह्मण्याशब्दस्य निपातत्वाद् दात्तेन अंशब्देनौमाडोरित्येकादेशः सुब्रह्मण्योमिति स्वरित इति तस्यादिन इति सूत्रे भाष्यकै यदयोरुक्तम्। ऐञिति सूत्रे एकादेशोऽनुप
 त्सादौ दीर्घग्रहणं कर्तव्यं त्रिमात्रचतुर्मात्राणां त्रिमात्रचतुर्मात्रा अदेशामाभूव निति वार्तिककृतोक्तेः। कः स्वर्णे इत्यत्र योगविभागेनैकः पूर्वपरमोरिति ऐञिति सूत्रे सदीर्घ इति व्याख्या
 नेपचत्तीत्यत्र दोषमाशङ्क्यैकदेशिनोक्तं रूपग्रहणात् परस्य यादृशं रूपमित्यादि भाष्ये। तनुह्रस्वरूपत्वाभिमानेनासिद्धान्तोत्पत्त्यर्थमेव रूपग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये सूचितम्। इ
 अनवकूपौ यदादृष्टः पररूपस्य गोचरः। एवं सुविषयो वृद्धेर्निष्पद्यता भवेदिति। एतेन नियोजनं नियोगो व्यापार इति व्याख्यानं परास्तम्। यदेव पूर्वज्वलने शरीरं। ममैव
 जन्मान्तरपातकान्तमित्यादि प्रयोगान्निरोधात्। उदाहरणं इति स्थलौ कविरोधात्। लडः शाकटायनस्यैवातपस्तपः कर्मकस्यैवेत्यादि तत्र प्रयोगविरोधाच्च। यत्तु श्लोकवार्तिकमि
 दमित्याहुस्तद्भसादाशक्यादिष्विति शक्यादिविषये मत्तिः। ननु गुणपररूपत्वाच्चमित्यर्थः। अतएवाहातच्छटेरिति। यदित्यादिस्यधिकारादकारस्यैवेषेततर्हि मनीषापत
 जालिगिभिसिद्धेयैर्कैश्चिन्मनः। तच्छब्दयोः एषोदरादित्वादन्यतोपेकारस्यैव पररूपमाहुः। शक्यानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः शकन्धुः। कर्काणाराजामन्धुः। बटरीवा
 चीतुर्कर्कभूशब्दे दीर्घान्तः। अद्दृग्भूत्यादिना उणादिषु वक्ष्यते। अटतीत्यटा। पचायच। कुलस्य अटा कुलटा ॥ ७ ॥ कोशुणेति सूत्रस्यै यदस्तु चित्त्वात् तत्र हि द्वकूपरिभाषा
 भावे जनेर्गुणोऽनुनासिकः स्यादिति शङ्कितेषु रूपेण शुद्धो भविष्यतीति भाष्ये उक्तं तस्य मदुक्तरीत्या उपपत्तैः। ऐञिति सूत्रस्यै यदस्तु पूर्वशेषपादकत्वान्न स्वार्थसाधक इति
 दीर्घान्तः। नोषकूपीत्येति पाठे न च्छन्दोभङ्गः। तद्भसादिति ॥ नौभवमिति व्याख्याने वार्तिकशब्दस्य पूर्वनिपातापनिरित्याहुः। विषये इति। शक्यादिविषयसप्तमीति भावः ॥ अत
 आहृतिर्दृश्याख्यान्तोलब्धमाहेत्यर्थः। आहृतिः। अत्रारुचिर्ननु वचनद्वयव्यापारो व्यर्थः। एषोदरादित्वादि लोपे नैव सिद्धिरिति ॥ देशविशेषाणामिति ॥ देशविशेषशब्दस्य यौगिक
 स्तेन अतिवचनकत्वात्। दोषादिशेषाणां बाजाभैरिति न निषेध इति बोद्धव्यम्। कुलत्वादेति। कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। अन्यथा कर्मण्यपि कुलाटीति स्यादिति भावः ॥

मः शः
२५

किंचित्ताम्येति॥ तदभावे हि मग्रदन्ताद्युच्चारिता व्यक्तशब्दे एव स्यादव्यक्तत्वं चार्थबोधोपाजनकत्वेनापि वक्तुं शक्यमित्याहुः॥ निरालम्बनत्वादिति॥ अद्ग्रहणं तद्विन्व्याहृत्यर्थमित्यर्थस्य बालैरपि सुज्ञेयत्वेनातः किमिति प्रश्नसदान्ते माभूत् वटकूमरुदित्यत्र च माभूदिति उत्तरस्य च निरालम्बनत्वमित्यर्थः॥ शब्दाधिकारेति॥ तदाश्रयणाच्चात् शब्दस्यैतयोर्भविष्यद्दृष्यञ्छेदेषादिषु। आभ्यां गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययद्वेषा। मनसर्दूषामनीषा। हलस्यर्दूषाहलीषालाङ्गलदण्डः। मूर्द्धन्योपधः। यस्तु प्रभुशङ्करयोरीशः स्त्रियौ लाङ्गलदण्डकेद्वेतिरभसकोशात्तामव्योपधस्तस्मिन् परे आद्रुणद्वयेव भवति। हलेश्च। पतन्ज्जलिर्यस्मिन्मस्कार्णत्वादिति पतज्जलिः। मार्तण्डद्विती। केचिदत्र सवर्णो दीर्घमाहः। परामार्तण्डमास्यत्। पुनर्मार्तण्डमाभरत्विश्वे मार्तण्डे। वृजमित्यादिवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः। ओत्वोष्ठयोरिति। अकारस्य ओत्वोष्ठकेष्वेकत्रस्यसे। अतो सत्। मिदं प्रवर्तते। तेनेह न। वृषलसुतौष्ठव्रणस्तेद्वि। अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे। धनेरिति। अनुकरणस्येति। परिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः। तस्य चानुकरणत्वं किंचिद्भाष्येन बोद्धव्यम्। यत्तु प्राचोक्तम्। अतः किंशदकारान्ते माभूत्द्विती। यच्च व्याख्यातं दक्युत्तद्वितिरूपान्तरोपलक्षणं वटकूमरुदित्यादेरपीति। तच्चिः सारम्। प्रश्नस्य दान्तद्वयत्तरस्य च निरालम्बनत्वात्। यत्तु व्याचख्युः। अतो गुणद्वयतोऽतद्व्यनुवर्त्य शब्दाधिकोशाश्रयणात्सिद्धमिति प्रश्नः। यदा जश्ववशादान्तत्वं तदापि स्यात्सु न दूहणे तु तान्तत्वस्य विवक्षणा न्नेत्युत्तरमिति। तच्चिन्त्यम्। जश्वशास्त्रस्यासिद्धत्वेन पररूपस्यैव प्रवृत्तेः। नाम्नेडितस्येति निषेधे पटत्पटद्वितीत्युदाहरणस्य संबद्धत्वापत्तेश्च। तत्र हि भवदुक्तरीत्या प्राप्तिरेव नास्ति। दान्तत्वात्। एतेनानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्त्यभावेन गवित्ययमाहेति वदपदत्वात् पटत्पटद्वितीत्यत्र जश्वनेति ग्रन्थोपि प्रत्युक्तः ॥ ७ ॥ तीतिभावद्वा तदापि स्यादिति॥ एकदेशविकृतन्यायेनाच्छब्देत्यादिति भावः॥ जश्वशास्त्रस्येति॥ अनुकार्यानुकरणयोर्भेदपदान्ततया जश्वेपीत्यादिः तदसिद्धत्वेनाम एव सत्यादिति भावः। ननु पुनरत्र ग्रहणाज्जश्वत्वासिद्धत्वमपि बाध्यतामेत आह॥ नाम्नेडितेति॥ उदाहरणस्य चत्सादिस्थस्य अनुकार्यानुकरणयोरिति। सर्वत्र जश्वप्राप्तौ दाहारा सम्भवाशङ्कायां ह्येतदुक्तं तैरिति बोद्धव्यम् ॥

रामः
२५

उत्तरग्रन्थेति॥नाम्नेडितस्येत्यस्यपठत्पठदितोत्सदाहरणपरग्रन्थेत्यर्थः।ननुसग्रन्थोजश्ल्वसिद्धत्वेनयोज्यइतिचेत्तत्राह॥जश्ल्वेति।तस्यासिद्धतयापररूपेणैवभवितन्मितिजश्ल्व
प्रवृत्तिलक्षणोवाधः।एवंचयदाजश्ल्ववशादान्तत्वमितिग्रन्थसंगतिरितिसेयमुभयतस्याशारज्जुरितिभावः॥दिगिति॥दिगर्थस्तुअपदान्तादित्यनुत्पैवजश्ल्वविषयेऽवृत्तिसि
द्धेःपुनरुद्ग्रहणंत्वर्थमेवास्तेनपुनरुद्ग्रहणंश्रौततान्तत्वविवक्षाद्वाराजश्ल्वविषयेःभेदविवक्षायामेवयथास्यान्नतुभेदविवक्षायोजश्ल्वविषयद्वयार्थकमित्यपास्तम्।ममाद्ग्र
हणंनुशब्दाधिकारमित्यत्रज्ञापनार्थमितिदिक्॥सुवचमिति॥जातिपक्षाग्रयणेयथासंख्येनेष्टसिद्धेरितिभावः।एवंरीत्यायथासंख्यमिकोवर्णचीत्यत्रापिबोद्धामितिस्चितम्।
उत्तरग्रन्थविशेषात्।जश्ल्वस्यासिद्धत्वापररूपेणैववाधश्च।ननुतदपिनित्यंतथाचकथंपररूपविरहेणप्रयोगइतिचेत्।अलौकिकंप्रक्रियावाक्यमिदमितिस्वयमेवव्या
ख्यातत्वात्संहितायाअविवक्षायांतत्संभवाच्चेतिदिक्।अकःसवर्णे।अचिपरइति।यदातूष्णमीषद्विरुत्त्वमाश्रित्यनाज्जलावितिस्त्रप्रत्यारख्यायतेतदाद्वाचीतिना
नुवर्तनीयम्।अक्रोकिदीर्घइतिसुवचम्।वर्णद्वयंदिमात्रमिति।यत्तुप्राचाव्याख्यातंदीर्घप्राप्तेइसककारोल्कारश्चविधीयतइतिद्वयैकैयटादिविरोधादुपेक्ष्यम्।एडःय
दान्तात्॥ड-सिड-सोरेत्यस्याप्राप्तादस्यपदान्तविषयत्वेत्युत्तरार्थपदान्तादितिस्पष्टार्थमिहैवकृतम्।सर्वत्रविभाषागोः।यद्यपिद्वन्द्वसीतिनप्रकृतंतथापियजुष्युर
इत्यादिप्रकृतत्वाच्चद्वन्द्वेदमिति संशयेता।अतःसर्वत्रेत्युक्तम्।तद्वाच्ये लोकेवेदेचेति।दुह्यड-इत्यनुवर्त्येड-न्तस्यगोरितिआयेयम्।तेनेहन।चित्रम्ग्रमिति।प्रतिप
दोक्तस्यएडोग्रहणान्नेह।हेविश्रयो ग्रम्।प्रकृतिभाषइति।प्रकृत्यान्तःपादमिति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवर्तेः॥ ७७ तद्वाच्येति॥तुत्यास्यस्त्रस्यभाष्येत्यर्थः।तत्रहिअकःसवर्णइतिसू
त्रेणैतद्वार्तिकान्यथासिद्धिरुद्वाक्ति॥आरम्भादिति॥अपदान्ताच्चेनड-सिड-सोरेवेतिनियमादितिभावः॥उत्तरार्थमिति॥इकोसवर्णइत्याद्यर्थमित्यर्थः॥स्पष्टार्थमिति।विभक्तौचेन्ड-
सिड-सोरेवेतिनियमशङ्कावारणार्थमितिभावः॥इत्यनुवर्त्येति॥षष्ठ्याविपरिणमयेत्यपिबोद्धम्॥प्रतिपदोक्तस्येति॥एड-ग्रहणावृत्त्येतिभावः॥प्रतिपदोक्तपरिभाषयावावर्णग्रहणे
तदप्रवृत्तिज्ञापकस्यतद्विनियतामात्रज्ञापकत्वात्।ध्वनितंवेदमोत्सूत्रेभाष्ये।एडःपदान्तादित्यत्रनुहलोनन्तराट्यादिनिर्देशान्नप्रतिपदोक्तग्रहणम्।अत्रवस्थानिवत्सूत्रस्यंभाष्यंमनमि

एतन्नविस्तारः॥

म-श-
२२

पूर्वरूपमेनेति ॥ पूर्वरूपमपीत्यर्थः ॥ गोशब्दस्य यद्यत्राप्रंतनेति व्याख्यानेनान्तः पादमित्यनेनेव पूर्वत्वादिकं विकल्पेन निषिद्धात् इत्यर्थः ॥ तेनात्रादेशोपिना एउ-न्तस्य गोरिति ॥ प्रतिप्रदोक्तस्यै
 इत्यत्रावड-भावकल्पने किं मानमिति चेत् ॥ उपदेशे अर्थात्तत्त्वनिपातनेन च न्यासस्यापनपरभाष्यस्य मानं त्वात् ॥ चित्रगोशब्द आभन्निताद्युदात्तत्वेनान्तामुदात्तसत्रा कित्शाममनुदात्तत्वे उभयो एउ-
 त्तवेरेव प्रवर्णं शान्ता ॥ अर्थात्तत्त्वनिपातने तु गकाराकस्योद्दिनस्येति विशेषः स्पष्टः ॥ नच गवास इत्यादाववड-जाद्युदात्तस्य प्रवर्णमाभूदिति नस्योपदेशिवद्वावोवाच्य इति समासान्तादात्तदिक्रमाच्चिताद्युदा
 तादपि प्रागवड-स्वस्वरान्तादात्तस्येति च भेदाभाव इति वाच्यमागवास इत्यादौ समानकालप्रवृत्तिकस्य परत्वेन प्रथमं प्राप्त्स्य समासस्वरस्य प्रागप्रवृत्तौ उपदेशिवद्वावचनचारितार्थेना
 यद्यपि भाष्ये इको गुणश्चोदिति सूत्रेनान्तः पादमितियाठः स्थितः ॥ अत्र भाष्ये व्येवम् ॥ तथापि शकिलसूत्रे इत्येति चकारेण प्रकृत्येव नुकृष्यते इति भाष्यदर्शनात् प्रकृत्यान्तः पादमिति
 पाठेपिसाधुरिवानेति प्राप्ते तु सर्वत्रेति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विकल्प्यत इत्यवधेयम् ॥ अवड-स्कोटाप्यमस्या अत्राप्येद-न्तस्य गोरिति व्याख्येयम् ॥ अगिति सूत्रयितुमुचितम् ॥ विभाषानु
 वृत्तेः स्तोत्रायनग्रहणं पूजार्थमागवीति यत्तु प्राचागये इति प्रत्युदात्तत्वात् सत्यप्यवडि-अतो गुण इति पररूपेण रूपसिद्धेः ॥ नच सत्यवडि-डे-रीदेशः स्यात्स्त्रियांतुटापंसादि
 ति वाच्यम् ॥ सन्निपातपरिभाषया यादेशटाप्येः सुसमाधानत्वात् ॥ नच साप्रित्येति वाच्यमातावताप्यौत्सर्गिकतत्प्रवृत्त्येष्टिद्धेः ॥ ७ ॥ इ-स-ज्जासापेस्बहिर-इ-गुणापेक्षयान्नर-इ-
 तात्पूर्वमेवामन्त्रितस्वरप्राप्ततदप्रवृत्तिसं पादनेः ॥ स्पष्टामर्ष्याभावात् तदुध्वनयन्नाह ॥ अंगितीत्यादि ॥ यथान्तासेत्वाद्युदात्तनिपातने उपदेशिवद्वावयो-करणे गोरवात्स्योवित्यमिति
 भावः ॥ स्थानिवत्सूत्रे भाष्येप्युक्तं गोः पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधोक्तव्यः ॥ चित्रग्वग्रं सर्वत्रविभाषा गोरिति पूर्वत्वं प्राप्तेति नैस्तेष्ववड-इतिवन्ते ॥ तत्रानन्विधाधिति प्रतिषेधो भविष्यति ॥ एवन्तर्हि
 चित्रगोमित्यत्र प्राप्तेतिना अत्र पूर्वत्वयत्नेन तदपवादप्रकृतिभावावडो विनिगमना विरहात् ॥ सर्वत्रेत्यवडि-त्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ अतएव प्रकृतिभावे इति त्यक्त्वा पूर्वत्वे इत्युक्तं वार्ति
 के भाष्ये च ॥ चित्रगोशब्दस्य न्यासाधिकत्वेपि स्थानिवत्ता प्राप्तेतत्प्रतिषेधः कृतः ॥ एउ- प्रतिप्रदोक्तत्वात्प्रयोजनकार्यमिति लापवमिति दिक् ॥ टाप्यादिति ॥ डीषउपलक्षणमिदम् ॥

राम
२२

दृष्टिद्वैरिति॥ मवीत्यस्य स्थाने गवेदुति स्यात् इति तद्द्रव्यव्याख्यानमपि न समञ्जसम्॥ भाष्यासंमतत्वादिति॥ इन्द्रे इति सामर्थ्यान्नित्यमिति तदुक्तेरिति भावः॥ पुत इति॥ प्रकृतिभाववचनसा
 मर्थ्यादेव पुतस्य तत्र नासिद्धत्वमिति भावः॥ उपलक्षणमिति॥ एवं चासत्यप्याहूने भवतीति भावः॥ एहीत्यादिरिति॥ वाक्यस्य टे रित्युक्तेरिति भावः॥ हरदत्त इति॥ कै यदोप्येवम्॥ अत्र पक्षे
 विभाषाष्टैस्त्रविभाषाग्रहणमवयुत्यानुवादः॥ अविहांसः प्रत्यभिवादे इत्यादिपस्य शास्त्रभाष्यमपि वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानौचित्येन शास्त्राज्ञाननिन्दापरंबेद्धम्॥ आख्यातप्रामाण्यमिति पु
 गवा इति गवामसीवेति विग्रहः॥ अस्थो दर्शनादित्यत्र समासतः॥ ध्यातायनेरूढो ममापुंस्त्वं लोकात् इन्द्रे च॥ आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम्॥ इन्द्रे च नित्यमिति पाठस्तु भाष्या सं
 मतत्वादुपेक्षितः॥ एहि क्लेति॥ दूरादूते चेति पुतः॥ यत्तु क्लृप्त्वा हीति प्राचोक्तं तना दूरादूते चेत्यादौ वाक्यस्य टे रित्यधिकारात् चक्र्यत्रेति॥ इह स्कोरितिकलोपोनायणः कार्यका
 लपक्षे बहिरङ्गपरिभाषया सिद्धत्वात् स्थानिवद्वाच्च॥ पूर्वत्रासिद्धीयेनेति तु नास्ति॥ तस्य दोषः संयोगादिलोपेत्याद्युक्तेः॥ दूरादूते च॥ हतमाहूनांतच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमि
 त्यभिप्रेत्याह॥ दूरात्संबोधन इति॥ उपलक्षणतयाप्याख्यानस्य फलमुदाहरति॥ सक्तूपिबेत्यादि॥ गुरोरवृतः॥ अपिशब्दे गुरोरगुरोश्चटेः पुतार्थः॥ देवदत्तेति॥ अस्यै हीत्यादिः॥ एवम
 ग्रेपि॥ सर्वः पुत इति॥ तथा चार्थसंबोधने परस्य चेति सूत्रे भाष्यम्॥ सर्वः पुतः साहसमनिच्छतापि विभाषाकर्तव्य इति॥ साहसं शास्त्रत्यागः तदनिच्छतापि शास्त्रमनुरु
 ध्यानेनापीत्यर्थ इति हरदत्तः॥ वैकल्पिकेषु अनुष्ठानकेशं धर्माधिक्यफलकमप्यशक्तत्वादनच्छेतेत्यर्थ इत्यन्ये॥ एतेन द्वैपायनो विरहकातर आजुहावपुत्रेति भागवतं आ
 ख्यातम्॥ पुतस्य वैकल्पिकत्वात्॥ किंचेह पुत्रशब्दस्य वाक्यान्तत्वं नास्तीत्यपि सुवचम्॥ आख्यातप्रामाण्येनोप्यनुकरणसंभवात्॥ अपिच अस्तु पुतः प्रकृतिभावस्तु वैकल्पि
 कत्वान्मास्तु॥ तथा चर्दचाक्रवर्मणस्येति सूत्रे भाष्यम्॥ ईग्रहणेन नार्थः॥ वशाद् अं वशेयमिति पुतप्रकृतिभावः॥ सर्वोपि चाक्रवर्मणमतेनास्तीति भावः॥ ७७ ॥ त्रसहीति वाक्यस्य स्य
 ल्यर्थः॥ अनुकरणे दूराबोधकत्वाभावाच्चेत्यपि बोद्धम्॥ वैकल्पिकत्वादिति॥ अस्य अपुतवद्भावस्य वैकल्पिकत्वेन तत्त्वमित्यर्थः॥ पुतप्रकृतिभाव इति॥ तस्य मते अपुतवद्भावोक्तेरि
 ति भावः॥ एतेन चाक्रवर्मणस्याचार्थस्यापुतवदित्येव भाष्योक्तेरिदं सर्वं चिन्त्यमित्यप्याहम्॥ प्रकारान्तरेणाप्यपुतवद्भावोत्रेत्याह॥ अपिचेति ॥

मं श-
२३

अवेदिक इति। अस्य पुराणस्य त्वेनां वेदिकत्वं स्पष्टमेव ॥ कुमार्योरिति। अत्र हि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तत्वं प्रुतत्वाच्चेदंतत्वमस्तीति भावः ॥ इदं च द्विवचनान्तमीदृशमित्यर्थः ॥ ईदं न्तं यद्विवचनंतदन्तमित्यर्थे तदन्तविद्य संभव एव दोषो बोद्धव्यः ॥ इत्युक्तमिति। मूले इति शेषः ॥ अत्र वे वे ति। शात्रवं यश इवेत्यर्थः। ववेत्यादिकोशप्रदर्शनेन वशब्द इव पर्यायः। अपि च इह प्रकृतिभावोऽपि दुर्लभ एव। अप्रुतवदुपस्थित इति सूत्रत्वं पस्थितं नामावेदिक इति शब्दस्तस्मिन् न्यरे प्रुतोः प्रुतवत्स्यादिति हितस्यार्थः। एवं च तु तुर्धापि निर्वाहे स्पष्टे आर्षः प्रयोग इति श्रीधरोक्तिर्नादतेत्याह द्विवचनमिति। सुप्रिद्धन्तमित्यन्तग्रहणेन सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापितत्वादिति भावः। तेनेह न। कुमार्योर्वधोश्चागारं कुमार्यगारं वधगारमिति। स्पष्टचेदं भाष्यादौ। द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति तु प्राचः प्रमाद एव। हरीयताविति। इह शाकलं न। प्रुत प्रगृह्यादस्य नित्यग्रहणादित्युक्तम्। अत्र च तिकारः। मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीवरो दसीवदं पतीवजं पतीवेत्युदाहरत च मुनित्रयानुक्तत्वात् प्रमाणमिति कैयटहरदत्तादयः। एवं स्थिते मणीवोऽस्य लंबेते प्रियौ वत्सतरो ममेति भारतप्रयोगं समर्थयते। इवार्थ इति वशब्द इति। वं प्रचेतसिजानीयादिवार्थे च तदव्ययमिति मेदिनी। खवायथा तथैवैवं साम्ये इत्यमरग्रन्थव्याख्यावसरे शात्रवं वपपुर्यश इति कालिदासप्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात्। कादम्बस्वपिदतद्वानिवपदुः जानिद्व्यादि दर्शनाच्चेति भावः। अतु पाठान्तरं वहायथा तथेत्यादितदित्युक्तम्। नामलिङ्गानुशासनप्रक्रमे तद्वितवतेरनुगुणत्वात्। अपत्यसमूहादिपर्यायमद्वोऽणफिजादीनामनुक्तेश्च। अदसोमात्। इह एकारो नानुवर्तते असंभवात् इत्यभिप्रेत्याह। ईदताविति। ननु उकारानुवृत्तिर्वर्था। स्त्रियौ फले वा अमूआसाते इत्यत्र पूर्वणो वसिद्धेः। सुत्वस्यासिद्धत्वे कारान्तत्वादत आह। रामकृष्णाविति। पुंसि पूर्वणनसिद्ध्यति। औकारान्तत्वादिति भावः ॥

इतच्च एव न तु स्यात्। अमादिवत् एकदेश इति सूचयति। विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्य इति वचनेन तादृशस्य ले तथा फल्यनेप्यखण्डे पदे तथा त्वेमानाभावात् ॥

राम-
२३

आरम्भसामर्थ्यादिति। ननु कार्यकालपक्षेऽनुनासिकप्रतिषेधेन चरितार्थतत्पक्षे हि सञ्ज्ञाशस्त्रस्य नष्टशब्दोपकल्पं पूर्वनासिद्धमिति चातिदेशः कार्यार्थः। कार्यज्ञानं वा
कार्यबोधोतरमिति यद्देशे वा कार्यबोधस्तद्देशस्यत्वमेव तस्य। किंच अधिकारः सः। एवं च मुख्यदृष्ट्या अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नसञ्ज्ञाया अपितद्
दृष्ट्या सिद्धतामुत्वं शास्त्रे नुवृत्तपूर्वनासिद्धमित्यत्रत्यपूर्वशब्देन तदेकवाक्यतापन्नस्यादसोमादित्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वम्। एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्वत्वस्या

अदसोमादिति सूत्रं प्रति तु मूलमीत्वेनासिद्धे आरम्भसामर्थ्यात्। एकारोपीति। तथा च एकारानुवृत्तित्वात्पर्यग्रहणफलकं माद्रूहणमिति भावः। अत्रेदं चि
न्त्यमाद्दत्तप्रम्यर्थे प्रगृह्यम्। अदसः। एच्च द्विवचनमित्येव कुतो न सूत्रितम्। एवं हि पूर्वसूत्रस्थमीदूद्रूहणं प्रकृतसूत्रे माद्रूहणं च मास्तु। एकदेशानुवृत्तिके
शोपिनेति। शो। छान्दसमपीदं संदर्भशुद्धयर्थमुक्तम्। वस्तुतस्त्वनुकरणार्थतया लोकार्थमपि संभवत्येवात्वे रायो मे राय इत्यादौ त्वेदिति मे इति अनुकरणे प्रयोज
नलाभात्। अस्मे इत्यस्य भ्रमित्यर्थः। भ्य सः सुपांसुलुगिति शो आदेशः। शेषेलोपः। निपाता। अनाडि-ति पुर्णदासा देवाज्जूपनिपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्त
रार्थस्य प्रार्थमिहैव कृतम्। आ एवमिति। पूर्वं प्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वस्यातकोपमाकारः। पूर्वमित्थनामं स्याद्दानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः ॥

नपगमेन संज्ञाप्रत्यसिद्धत्वं दुर्वारमित्यपास्तमिति चेन्न। अप्रगृह्यादस इति न्यासे नैव सिद्धौ सामान्यसञ्ज्ञासूत्रकरणसामर्थ्येन प्लुतप्रगृह्या इत्यत्राप्युपस्थित्या तत्सामर्थ्ये
नासिद्धत्वबाधात्। हे सुकासुक इत्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्तयोरनभिधानाद्वा सूत्रमतेर्पि नानुनासिक इत्याशयात्। स्पष्टं चेदं भाष्ये। छान्दसमिति। शो आदेशस्य
छान्दसत्वादिति भावः। मे इतीत्यनुकरण इति। प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वात्पदान्तत्वप्रयुक्तः प्रकृतिभावस्तत्र तेनातिदेशेन प्रगृह्यत्वं तु न। त्वे राप इत्यादावनुकार्ये
कलाभावेन प्रगृह्यत्वात्प्रवृत्त्यात्तदनुकरणेति देशेनासिद्धौ पदेशप्रवृत्तिरेव वाच्येति भावः। अन्यथात्वे नि॥ अनभिमतत्वैत्यर्थः। तदाह। नामं स्याद् इति ॥

म-श-
२४

स्मरणे इति। विस्मृतस्य स्मरणविवयता प्रोक्त इत्यर्थः। मर्षादाभि विधावित्यत्र मद्वापदलोपी समासः। तत्सहिते भिविधावित्यर्थः। सप्रम्यर्थेति। तद्वृत्तित्वं च तस्य निरुक्ते स्पष्टम्। अ
व्ययीभावाभावश्च श्रुतौ क्वात्सत्त्वाद्वाद्वाः। अत्र परत्वादिति॥ न चैतदभावे नित्यविधिर्दुर्वारः। इति शब्दातिरिक्ते ओदित्यस्य निपातातिरिक्ते संबुद्धावित्यस्य चारितार्थेन सामर्थ्या
भावादेवं च फलेऽविशेष इति वाच्यम्। परत्वेन विकल्पप्रवृत्तावभावपर्यन्तमप्यस्य व्यापारेण सकृद्वृत्तिन्यायेन नित्यस्य तदभावेऽप्रवृत्तेः। अतएव नयदिविभाषा सा काङ्क्ष इति सू
त्रे निषेधी मोभयप्रविभाषेति संगच्छते। अन्यथा परत्वादेतत्प्रवृत्तावप्यनेन निषेधाभावे पूर्वसूत्रस्य दुर्वारत्वेन सा दुर्लभा स्यात्। न चार्कडारसूत्रेणान्यत्र सञ्ज्ञानां बाध्यबाधक
आएवं किलेति स्मरणद्योतको यमकारः॥ वाक्येत्यादि॥ तथा च भाष्यमर्षदर्थे क्रियायोगे मर्षादाभि विधौ चयः। एतमातं डि-तं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडि-त्॥१॥ इति।
अत्र अडि-लक्षण एव तामर्थ्यलाघवात्। अन्यस्य डि-त्वं त्वर्थसिद्धम्। ईषदर्थे त्यादिस्तु अवमुत्यानुवदः। एवं च अभऑ अपदस्य च सप्रम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य डि-त्वा
दादेन नानासिक्कन्दसीति प्रवर्तत इति भावः। ओत्/निपातः किम्/देवोसि। वायवायाहि। संबुद्धौ। ऋषिर्वेदस्तदुक्तमृषिणेत्यादौ तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह। अ
वैदिक इति। संबुद्धौ किम्/अहो इति। अत्र परत्वाद्दिकल्पो माभूत्। यत्त्वोदित्यत्र निपातानुवृत्ते त्वच संबुद्धिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं वृत्त्यादावुक्तं ग वित्ययमाहेति। त
न्नातत्र प्रगृह्य सञ्ज्ञारूलेपि प्रकृतिभावाप्रसक्तेः। इकोसवर्ण इत्यत्र हि पदान्तग्रहणमनुवर्तत इत्यकारे स्पष्टम्। एवं च पुनः प्रगृह्या इति सूत्रे तसंबन्ध आवश्यकः ॥
भावाभावस्य ज्ञापितत्त्वात् परत्वाद्दिकल्प इत्यसंगतमिति वाच्यम्। सञ्ज्ञाया एकत्वात् ज्ञापकस्य च विशेषापेक्षत्वेन सञ्ज्ञाभेदविषयत्वादिति भाव इति केचित्। परे तु ओदित्यस्येति
शब्दनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमिति परत्वं न युक्तं संबुद्धाविति तु निपातपदानुवृत्तये। अन्यत्रोदित्यनिपातस्यैवेतौ विकल्पापत्तिः नित्यविकल्पविद्भोर्युगपत्प्रवृत्तावपि निषेधा
भावेन परत्वादित्यस्यासंगतेः एवं च परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादपवादत्वादित्यर्थः। ओद्ग्रहणानुवृत्तैव सिद्धे पुनरोद्ग्रणेनापितन्निवृत्तिसिद्धौ वैचित्र्यार्थमेव संबुद्धिग्रहणमित्याहुः-
॥ आवश्यक इति॥ अन्यथा इकोसवर्ण इत्यत्र मण्डूकानुवृत्त्यापत्तिः। सा च संबन्धतदभावोभयकल्पनापत्याऽन्यायेति भावः ॥

रामः
२४

अनुत्यादादिति॥ अन एब तस्याः प्रवणं न। अभेदविवक्षा पदार्थश्चार्थवत्सूत्रेनिरूपयिष्यते नच लिङ्ग- सर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेनोत्पन्नायाविभक्तेर्लुप्रस्वापतेः। नच सुसुपेति समा-
 सेने निर्वाहः। इति शब्दस्य शब्दस्वरूपपरता तात्पर्यग्राहकत्वेन तेनैका र्थाभावरूपसामर्थ्यस्य दुरुपपादत्वात्। नच गोभ्रं गाक्षीरमित्याद्येकदेशगोशब्दानुकरणे ऋलक् सूत्रभाष्यो-
 क्तो न प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वं सुलभमिति वाच्यम्। सियोदीर्घादिति सूत्रभाष्योक्तेन तदतिदेशानित्यत्वेन तदप्रवृत्तिमाश्रित्यापिसुसाधनेनासाधारणप्रयोजनत्वाभावादि-
 विभावः। एतदर्थमेवेति एतदर्थमपीत्यर्थः। अनितेः क्विपिसंबुद्धवान्चिनोधीत्यत्र नन्वुच्येतिरुत्वेः त्रानुनासिक इति पूर्वस्यानुनासिकेऽदेतनांश्चिनोषिकमत्तं आंश्चिनोषीत्यत्रापि फलसत्त्वा-
 त्प्रवृत्तिचनपदम्। अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया अर्थवत्त्वाभावेन विभक्तेरनुत्यादात्। उजः। निपातएकाजिति प्राप्ते विभाषेयम्। ऊं। अनुनासिक इति। तेनास्मिन्यरे यरोनुना-
 सिक इति विकल्पः। यदेतनुं इति पठसि यदेतदं इति वासदीर्घमित्यादि। एतदर्थमेव तत्रानुनासिकग्रहणम्। अन्यथा यरोजमिज्जमेत्येवावश्यत्। मयउजोवोवा। मयः परस्येति। प-
 रादिति तु प्राचः प्रमादः। षष्ठीनिर्दिष्टस्य हि आदेशो उच्यते इति भाष्यात्। आदेशविधौ स्थानिनः षष्ठ्या एव न्याय्यत्वाच्च। असिद्धत्वादिति। अतएवेदं घत्वं निपादां विधीयते। प्रकृति-
 भावमात्रबाधनार्थत्वे हि द्विकोयणित्यनन्तरं मयउजोवेत्येवावश्यत्। यणं चान्ववर्तयिष्यत्। इह मयउज इतौ परे अष्टविंशतिरूपाणि। तथा हि। उज इति प्रगृह्यत्वे किमु इति। बत्वपक्षे-
 किञ्चित्। ऊं आदेशे किमु इति। आदेशस्य स्थानित्वत्वेन मयउज इति प्रकृतिभावापवादभूते आन्तरत्वात् ननुनासिके वकारे किञ्चित् ॥ ७ ॥ त्। अवस्पर्दिति। नचैवं न्यासे यथासं-
 रत्यापत्तिः। तस्यासां प्रिकत्वात्। आन्महतद्व्यादिर्निर्देशश्चेति भावः। पूर्वोक्ते क मलांश्चिनोषीत्यत्र लसंनकारापत्तिवारणाय विधेयकोटावनुनासिक इति॥ विधेयकोटौ यकार-
 मारभ्य प्रत्याहरेतु विधेयविषये सवर्णग्रहणाभावेन पूर्वोक्ते निरनुनासिकत्वस्यैवापत्तिरिति यथान्यासमेव सांपु॥ इत्येवावश्यदिति। नचान्नापि न्यासे सन्निपातपरिभाषयानुस्वाराप्राप्तिरि-
 त्तिव्याज्यम्। षष्ठीनिर्दिष्टानयापाठेन सन्निपातपरिभाषाः नित्यत्वस्यापि साप्रतादिति भावः। अनुनासिके वकारे इति। इदं कैयटानुरोधेनामयउज इत्यत्र विधीयमानस्य सवर्णा ग्राहकत्वेनानेन-
 नानुनासिकविधानभावेन कश्चिन्नसः। अन्यथेदमोमस्याः नुनासिके वकारः स्यात्। अतएवेदं शेषे विषये गुणानामभेदकत्वपक्षानः प्रयणामिति चिन्त्यम् ॥*॥ इति खरस्यः ॥*

म-श-
२५

विनापितयोगमिति साहित्यं च योः क्रियायाम् एतेदिति संयोग इति दर्शः सत्त्वाभावेति वनिर्दृश संयोगश्चावहितयोरेवेति चितं कटुतैलमित्यादौ न दोषः । यथा संख्यमिति ॥ तथ्यदध
नेत्यादेरप्यनादितयातमादाय परस्मैपदानां षलित्यादौ सूत्रान्तरस्य क्रमेणैव यथा संख्यमिति भावः । ज्ञादिशब्दे आनादिसिद्धलोकप्रसिद्धक्रमेणैवोपस्थितिरिति तास्पर्यम् । ननु तज्ज्ञानमित्य
अनुनासिकाननुनासिकयोर्धकारयोर्मयोगण इति द्वित्वस्य मकारस्यो न चिचेति द्वित्वस्य च विकल्पेन वत्वपक्षे रूपाष्टकम् । तदभावे द्वयमिति दशकम् । प्रगृह्य सञ्ज्ञा विरह प
क्षे मय उग्र इति च त्वस्यासिद्धत्वादिकोपगच्छीद्वियणे वा तस्य सिद्धत्वान्मोनुस्वारे वा पदान्तस्येति परसवर्णपक्षे अनुनासिकाननुनासिकवकारद्वयोपेतमेकादशरूप
म् ॥ अनुनासिकस्य द्वित्वे हलौपमामितिलोपस्यैकल्पिकत्वात्कारणत्रिवकारं द्वादशरूपम् । परसवर्णाभावपक्षे अनुस्वारस्य यत्वात्प्रासिके द्वित्वे द्वे संकलनया चतुर्द
श इति शब्देकारस्य अगोप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकविकल्पाद् द्वादशतिरिति ॥ इत्यचसन्धिः ॥ स्तोत्रानुना ॥ स्तोत्रिति समाहारहन्तः ॥ सौत्रं पुंस्त्वम् । श्रुनेति ॥ सह युक्तेति सू
त्रे विनापितयोगं तृतीयेति वक्ष्यते । योग इत्येतदद्याहारलभ्यम् । अत्र स्थान्यादेशयोर्था संख्यनिमित्तकार्यिणोस्तु न ॥ शादिति ज्ञापकात् । अत्याचतरमित्यादौ तु
सौत्रत्वात् श्रुत्वंनातज्ज्ञानमित्यादौ तु भवत्येव । स्तोत्रोश्चुरिति सुवचम् । न च तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानेन यज्ञः याज्या इत्यादि न सिद्धोत् । शादिति लिङ्गे
नेतस्य दहानुपस्थानाभ्युपगमात् । श्रुना ॥ इहापिकार्यनिमित्तयोर्था संख्यंन । तोषिदिति ज्ञापकात् । श्रुति सुवचम् । ईद्रे ईद्रे इत्यादौ न पदान्तादिति ज्ञापकान्नदो
षः । सर्पिष्टमिति ॥ इत्वातादाविति षत्वम् । प्रत्ययेभाषायामिति । यत्तु प्राचामचटित्यमिति पठितम् । यच्च हलन्तप्रकरणेषु षड्णमित्युदाहृतम् । य
च्च यरोनुनासिक इति वा अनुनासिक इति तन्नव्याख्यातं तत्सर्वभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ७ ॥ दौश्चुयोगाभावान्नस्यादत आह ॥ तज्ज्ञानमिति ॥ जज्ञयोगेत यो ज्ञा
रणमात्रं न त्विदं वर्णान्तरमिति भावः ॥ अनुपस्थानेति ॥ पूर्वत्वांशानुपस्थानेत्यर्थः । तेन चितमित्यादौ न दोषः ॥ षत्वमिति ॥ न च षस्य पदान्ते ज्ञत्वं भविष्यतीति तद्व्यर्थमि
ति वाच्यम् । षत्वस्यासिद्धत्वेनास्य ज्ञत्वाभावात् ॥ भाष्येति ॥ प्रत्यये इत्येव तत्र पाठादिति भावः ॥

रामः
२५

रकारमिति॥ चर्त्वेनेतिभावः॥ मृच्छकटिकस्य वादिगणे पाठेन मानमिति तत्र भय इति वत्त्वे मृद्धानित्येवेति तात्पर्यम् इतिकेचित्तत्र मन्मानिति तु काचित्कोऽसंप्रदायिकः पाठः॥ ननु सव
 र्थसदस्यधिकं परसवर्णेत्सत्रैकार्थीभावापन्नस्यान्वयसंबन्धोपपत्तौ तत्र तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञायैव धर्मापत्तेः॥ न च स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेकदेशानुवृत्तिः॥ तोलीत्यत्र समुदायानुवृत्त्याः न स्या
 त्त्वात् नञ्ज्ञाभः । वृद्धत्वादादादेरप्येवमेव संबन्धोपपत्तौ तत्र तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञायैव धर्मापत्तेः॥ न च स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेकदेशानुवृत्तिः॥ तोलीत्यत्र समुदायानुवृत्त्याः न स्या
 स्वरितार्थ्यादित्यत आह॥ अनुस्वारस्येत्यादि॥ एकदेशे इति च॥ पकारमात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञायैव तोलीत्यादावनुवृत्तिसिद्धौ पुनः सकारांशे तत्र प्रतिज्ञातावतोप्यंशस्य उत्तरानुवृत्तिरिति भावः॥
 तदतिरभसादिति॥ चयोः भावात् दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्यपि बापदान्तस्यातोली उदस्या॥ भयोहो॥ शब्दोटीति षट् सूत्री पाठोतरं भलांजशभशि अभ्यासे चर्त्वरिचा वायसाने अणो
 षड्दिमगाइमि॥ यचिभंतसैमत्वर्थदृत्तिसंहितया पाठे तसाविति तात्पूर्वं दकारं प्रक्षिप्य भत्वेनाप्येन त्तमाधातुं शक्यम् उदस्या॥ अनुस्वारस्य यथीत्यत्र समस्तमपिसवर्णग्रहणमिद
 निष्कृष्य संबध्यते॥ एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्याशयेनाह॥ पूर्वसवर्णः स्यादिति॥ अयोषस्येत्यादि॥ एतेन सस्यतकार इति प्राचां ग्रन्थाः प्रस्युक्ताः॥ यदपीह चयोद्वितीयाः शरी
 त्यस्योपन्यसनंतदतिरभसात् तच्छिव इति॥ यत्तु प्राचातत् शिव इत्यत्र जश्लेकृते रवरिचेत्युक्तम् तन्ना तदोदान्तत्वेन जश्लोपन्यासवैयर्थ्यात् यत्तु तत्पौत्रेणोक्तं तदोवां व
 सान इति चर्त्वेकृते पश्चाच्छिव इत्यनेन संबन्धे भलांजशोन्नदूतिजश्ले रवरिचेति चर्त्त्वमिति तदतिस्थवीयः॥ जश्लं प्रति अवसाने चर्त्त्वस्य अपवादत्वात्॥ ७ प्रगृह्यस्येति पञ्चसूच्याः
 पाठे भाष्यसंमते यस्त्वचर्त्वे पितस्यासिद्धत्वाच्च शर्पत्वाभावाच्चेति भावः॥ चर्त्त्वमिति॥ ततश्चुत्वे शब्दोटीति प्रक्रियेति भावः॥ चर्त्वापवादत्वादिति॥ एचं च तत्र कृते जश्लत्वा प्रवृत्तिरिति भावः॥ न च
 जश्लेकृते चर्त्वे स्वरितार्थेन तस्यासिद्धत्वात्पवादत्वेन मानमिति वाच्यम्॥ तत्कालेऽवश्यं प्राप्त्वेन न्येनना प्राप्तिन्यायेन पवादत्वस्य सुलभतयोक्तरीतिरसंभवात् एतदेवाभिप्रेत्यमिदं चोक्त्या
 त्स्त्रेभाष्ये उक्तम्॥ सत्यपिसंभवे बाधनं भवतीति॥ अन्यथा कौण्डिन्यापतक्रमित्यनेन ब्राह्मणेभ्यो दधीति प्राप्त्तदधिदानस्यापि बाधो न स्यात् तद्गानोत्तरं तत्पूर्ववातदानस्य चारितार्थ्यात् अतए
 वाजादेर्द्वितीयस्येति सूत्रे प्रथमद्विवचनोत्तरमस्य चारितार्थेन प्रथमद्विवचनस्येति बाधो न स्यादित्याशङ्क्य सत्यपिसंभवे इति न्यायेन बाधकत्वमुक्तं भाष्ये एवंचदयतेर्दिगीतिसूत्रस्य कैयटादिग्रन्था अ

संभवे एव बाधो भवेति वाच्यं कः नुस्वरेण शब्दस्य अणुत्वात् एव
 ति बोद्धव्यमिति भावः ॥

ज्ञेयकार्यतामिति ॥ एवं चैव शविषये कल्पसंस्कारपक्षेणैव साधुत्वान्वाह्यो न मिति स्वीकृत्या कृतव्यूहपरिभाषात्वाज्येति चेदिष्टापतिरिति बोद्धव्यम् ॥ अन्येतुपदसंस्कारे हरिः अस्तीति सविसर्गम
 पि साधेयसत्यभिधाने परिभाषायाभाष्येऽदर्शनादित्याहुः ॥ प्रमाणाभावादिभिः ॥ योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनेनाप्रामाणिकत्वाच्चेत्यपि बोद्धव्यम् ॥ यथा संख्यस्येति ॥ ख्यात्तैकदेशेन सूत्रस्य ग्रहणं
 बोद्धव्यम् ॥ परत्वादिति ॥ तस्मिन्निति सूत्रापेक्षया तस्यादित्यस्य परत्वादित्यर्थः ॥ उकारसंस्कारे धुडित्यर्थे तस्मिन्नित्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितं उकारस्यागमित्वं तस्यादित्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितस्य
 जश्वेशिवशब्दानपेक्षणाच्च ॥ भाविन्यवसानभङ्गे वावसान इत्यस्य पूर्वमप्रवृत्तेऽप्यप्रवृत्तस्यवानिवृत्तिसंभवात् ॥ उक्तं च अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति कृतम
 पि शास्त्रं निवर्तयन्तीति च ॥ अन्यथा हरिरयमित्यत्रापि त्वदुक्तरीत्या प्रवृत्तो विसर्गः केनापकर्षिताम् ॥ अथ नोतीति तदिति क्विबन्तं वृषे एवमपि जश्वेन दका
 रोस्तु चर्त्वे कृत्वेऽश्रुत्वमितितु न न्याय्यम् ॥ श्रुत्वं प्रतिचर्त्तस्यासिद्धत्वात् ॥ यत्तु न मुनेऽवब्रने तिष्ठो गं विभज्या सिद्धत्वमिहनेत्याहुः ॥ तदपि न ॥ असिद्धत्वेऽपि रूपसि
 द्धौ निर्वाधाय योगविभागस्यागतिक गतिभूतस्येहाग्रयणे प्रमाणाभावात् ॥ आक्रमस्यत इति आडे उदुमन इति तड् ॥ सुक्रमोरिति नेट् ॥ समसंबन्धी विधिरिति ॥
 च कर्मकं विधानमिति तु नोक्तम् ॥ अनुवाचयोरपि यथा संख्यस्यैव त्वात् ॥ समूला कृतजीवे शुहन कृज्ग्रह इत्यत्र यथा ॥ इति ॥ कृक्टुकोः पूर्वान्तत्वा
 त्प्राड्-क्सायेत्यत्र सात्यदाद्योरिति षत्वं न ॥ सुगणूसायेत्यत्र न पदात्तादिति षत्वं न ॥ पुष्करेतीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसत् ॥ तस्यापत्यं पौष्कस्यादिरचा
 र्थः ॥ बाहूदित्वादित्रा ॥ अनुशतिकादित्वाद्भयपदशब्दः ॥ डः सिधुट् ॥ उभयनिर्देशे षड्मी निर्देशो बलीयान् परत्वादित्यभिप्रेत्याह ॥ सस्येति ॥ सीतिसप्रमी
 निर्देशस्तु लाघवार्थः ॥ षट्त्तन्त इति ॥ धुट् ॥ चर्त्वेन तकारः ॥ यत्त्वाहुः ॥ चचो द्वितीया इति पक्षे न स्यथ इति तन्ना ॥ चर्त्तस्यासिद्धत्वात् ॥
 तस्य मित्वसंभवरूपविरोधे परत्वेन व्यवस्येति सस्यागमित्वनिर्णय इति भावः ॥ स्पष्टं चेदं तस्मिन्निति सूत्रेभाष्ये ॥ लाघवार्थ इति ॥ षष्ठ्याः प्रयोग एव कर्त्तव्ये इत्यर्थः ॥
 चर्त्तस्यासिद्धत्वादिति ॥ अत एव तु डिति नोक्तम् ॥

रामः
२६

अतएव चर्त्वस्यासिद्धत्वादेवाननुभुङ्कतेः सीत्यस्तु सप्रमीचयथाश्रुतेव, इदिति च षष्ठ्यन्तं, परमार्थतो वाक्यशक्त्यङ्गीकारेण पूर्वान्तत्वे परादित्वेवानशक्तावच्छेदकभेदो न
आह ॥ धुटः परादित्वमिति श्रोततिरुपदेशे सादिः श्रुत्वस्य धुटिसिद्धत्वेऽपि तु क्यसिद्धत्वात्सन् श्रोततीत्यत्र तु ग्रेति बोद्धव्यम् ॥ षष्ठीकल्पयतीति ॥ नच शीतिसप्रमीनिर्देशो लाघवार्थः ॥

अतएव धुडभावे षट्सन्तद्व्यत्रटस्य ठेनाटकारनकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पात् षोडशाः स्वयः शरद्वितिसकारद्वित्वेद्वा त्रिंशत् नच तत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वं शङ्क
मा पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वद्व्युक्तेः नच शरोचीति द्वित्वनिषेधः शङ्कः । तस्यसौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् । अतएव शरः स्वयद्विति वार्तिकस्य वत्सरः अप्सराः इत्यु
त्तरहरणभाष्ये स्थितम् । धुटः परादित्वं न पदान्तादिति ध्रुत्वनिषेधार्थम् । अतएव वस्वमाणस्तु गिहैवनकृतः । यत्त्वाद्गुः । एवमपि प्रक्रिया लाघवार्थं तु डेवकर्तुमुचित
इतितच्चाचयो द्वितीयादिति पक्षेऽकारापत्तेः । श्रुत्वं धुटिसिद्धत्वाच्चम् । अटतीत्यट् श्रोतति । इह धुणनाशितुक् । शीतिसप्रमी पूर्वत्ररुतार्थीयानद्विति पञ्चम्याः ष
ष्ठीकल्पयतीत्यह । नस्मेति । अनुप्रकृतो धुडे वास्तुकिंतुका । मैवम् । शब्दोटीत्यस्य हि पदान्ताज्जयः परस्वशस्यच्छद्व्यर्थे आकरे स्थितः । एवं च धुटः परादित्वात् स
ज्जम्भुरित्यत्र च्छो न स्यात् । यिपूर्वाद्रूपेणोदिकेशप्रत्यये मध्वश्रोतन्यमितो विरप्शमित्यादौ यथा । अतः पूर्वान्तस्तुक्कृतः । नन्वेवं कुर्वञ्च श्चेतेद्व्यत्र पदान्तस्ये
ति णत्वनिषेधो न स्यादिति चेन्न । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गत्वेन तुकोसिद्धत्वात् । यथोदेशपक्षे स्तोश्रुनेति योगो विभज्यतेनेति वर्तते णद्विति च । स्तोश्रुनायोगेण त्वं
स्यात् नकारार्थमिदमासकारग्रहणं वर्गग्रहणं चोत्तरार्थम् । नतश्चरिति पूर्वमनुवर्तते । एवं नश्चेति सत्रे कुर्वन्त्सीदतीत्यत्र पदान्तस्येति णत्वप्रतिषेधो धुटः प
रादित्वे प्रयोर्जनमिति प्राचां ग्रन्थोपियथोदेशपक्षे बोद्धव्यः ॥ ५५ ॥ द्वयोरघरितार्थत्वे लाघवेनान्यविभक्त्युच्चारणं युक्तं न त्वन्यथेत्याशंयात् । धुडे वास्ति शीतिच षष्ठ्यर्थे इति भा
वः ॥ विरप्शमिति । कान्दसार्थमपि बहुशः सूत्रकृतो यत्त्वदर्शनादिति भावः ॥ णत्वं न स्यादिति ॥ एतद्दृष्ट्या श्रुत्वस्यासिद्धत्वं तु नुवचनसामर्थ्यादिति भावः । त्रिपायां सत्रे
श्चपरिभाषाः प्रवृत्तेः पक्षद्वयेऽपि मेव समाधानम् ॥ यथोदेशपक्षे इति ॥ कार्यकाले तु असिद्धत्वात् न दोषः पूर्वान्तत्वेऽपि ति भावः ॥

सिद्धाया म॥ उ० मिति प्रत्याहाररूपे प्रा म॥ विकल्पे ह्यस्य मद्दे इति॥ विभाषामद्दे च ये विधयस्ते नित्या इति पूडः क्त्वा वेति सूत्रभाष्यो क्तिरिति भावः। न च तन्मद्दे पाठे न नित्यत्व
 कल्पने तन्मद्दे पतितानां न परे न इत्यादीनामपि नित्यत्वापत्तिः। स्वरितस्त्वबलादनुवृत्तस्य पुनर्याग्रहणाभिवृत्तौ कल्प्यमानायां स्वानन्तर एव तत्कल्पने नोपपत्तावन्यत्र तत्कल्पने मा
 नाभावात् तस्मादन्तरत्र वाग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वसूत्रे एव वाग्रहणस्य निवृत्तिरिति भावः॥ तन्निषेधादिति॥ तस्य दोष इत्यस्य तु न प्राप्तिः। लत्वसाहचर्येणादेशणत्वस्यैव ग्रहणा
 यनुवृत्तिः। इदं प्रयोजनं बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वात्प्रत्युक्तमिति तत्पाक्षिकम्। त्रिपादिस्थे नरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषेयं न प्रवर्तत इति सुद्विपास्य इत्युदाहर
 णे स्वोक्त्या सहैषि रुद्धं चैत्यास्तां तावत्। सञ्च च्छुभुरिति। इह श्रुत्व तु कोरसिद्धतामाश्रित्य न श्चुवीतिरुत्वेन शङ्कुम्। क्वत्स्यासिद्धत्वात्। उ० मोहृत्वात्। उ० म्प्रत्याहा
 रः। सञ्जायां च कृते टिलं सामर्थ्यात् संज्ञिभिः संबद्ध्यते। तेन यथा संख्यं उ० ट्णुत् नुट् प्रवर्तन्ते। नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम्। हेमपर इति मय उजो वे इति च विकल्पे ह्यस्य
 मद्दे पाठादेव नित्यत्वलाभात्। सुमणी श इति। ण्यत्त्वोपौ न स्थानिवत्पूर्वत्रासिद्धे निषेधात्। उ० मुटः परादित्वं कुर्वन् आस्ते इत्यत्रणत्वप्रतिषेधार्थम्। अतस्व उ० मोहृत्वा
 द्द्विहे इति नासन्निपादं प्रत्येकं पूर्वस्य द्वित्वस्य सिद्धतया णत्वापत्तेरिति प्राञ्चः। यत्त्वाद्। बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वात् उभयमप्यसद्गुणमिति। तदपि
 पाक्षिकम्। राज इत्यत्रेव यथोद्देशे त्रैपादिके न्तरङ्गे परिभाषा विरहस्योक्तत्वेन प्राचां ग्रन्थस्य सौष्ठवात् ॥

त्। पञ्चमी समासस्या नित्यत्वाच्चेत्यपि बोद्धव्यम्। परादित्वमिति। ततः परस्या च इति व्याख्यानेनेत्यर्थः। उ० म इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य उ० मन्तपदावयवस्य द्रुत्वात्प
 रस्य उ० मोहृत्वात्। उ० मुडजादौ पदे इत्यर्थेन पूर्वादित्वमेव कुतोन कृतम्। पदस्येति च मादुपधाया इत्यादा विवावयव षष्ठी। अजादौ पदे इत्युक्तेर्मा अभ्यासे इत्यतः शतरिम्बनि
 त्यादावनन्यस्यनेति भावः॥ बहिरङ्गपरिभाषयेति॥ नुटो बहिरङ्गतयाः सिद्धत्वादित्यर्थः॥ उभयम्। उ० मुटः परादित्वं हे इति सूत्रकरणं च। पाक्षिकम्। कार्यका
 लसंबन्धि ॥

दिगिति ॥ दिगर्थस्तु तत्परिभाषायास्त्रिपाद्यामभाषणवत् । किंच यदि यद्वागमादितिन्यायेनागमाना मागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोद्धव्येति । तेन नकारव्यवयवनस्यापि पदान्तत्वात्प्रतिषेधसिद्धिरित्युच्यते तर्हि ह्रस्वात्परस्य ड-मन्तपदस्याचिपरेड-मुडित्येवार्थस्तथासतिस्यान्नप्रागुक्तमिति महदनिष्टमिति स्पष्टं चेदं सर्वभाष्ये ॥ प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादिति ॥ इदं च प्रकृतसूत्रेभाष्ये स्पष्टम् । अनुसर्तव्यत्वादिति ॥ यदि तु सनिषेधोऽपदादिविधाविति पर्युदासेन पदान्तत्वनिमित्तके विधावेवेति न

कथमन्यथा द्विपञ्चमं च स्वयमेवोक्तमिति दिक् । ननु परमदण्डिनावित्यादौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वानुद्गृह्यादिति चेन्न । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । अतएव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलिहावित्यादौ कुलघल्लढत्वादीनि न । यत्तु प्राचा उञ्चिपदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्या जादेः पदस्येति व्याख्यानाद् उञ्चिपदे इत्येव तदनेन प्रत्युक्तम् । इहैव न लोपं वारयितुमुक्तरीतेरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात् । समः सुटि । यद्यपि मौजुस्वारेण सिद्धं तथाप्यनुनासिकत्वत्रिसकारत्वसिद्धयर्थमिदम् । अत्रानुनासिकः । अयमधिकारो विधिर्भेदित्वेति तम् । आद्येऽत्र ग्रहणमनर्थकम् । अधिकारादेव रूपकरणलाभात् । तु शब्दस्त्वधिकारपक्षे परस्मात्कारिणो विशेषद्योतनार्थः परस्य नित्यरुत्वं पूर्वस्य तुवानुनासिक इति । विधिपक्षे व्यर्थः ॥

लुमते निस्त्रिभाष्ये स्पष्टम् ॥ किंचोत्तरपदस्य कारित्वे एव तत्प्रवृत्तिरतएव माषकुम्भवापेनेत्यादौ पदव्यवायेपीति निषेधसिद्धिरित्युच्यते तदा प्राचीनोक्तमजादेः पदस्येति व्याख्यानमेव शरणम् । स्पष्टं चैवं व्याख्यानं प्रकृतसूत्रे उञ्चिपदे इत्यत्र च भाष्ये । तेन निषेधेन सिद्धमिति प्रकृतसूत्रभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिन ह्रस्वास्ता तावत् । त्रिसकारकत्वेति ॥ नच पुनर्हित्वेन तदपिसिद्धम् । लस्ये लक्षणस्येति न्यायात् । अत्र चेदमेव ज्ञापकं बोद्धव्यम् । अनर्थकमिति । इदमुपलक्षणं प्रति सूत्रमावृत्तौ गौरवं चेत्यपि बोद्धव्यम् ।

म.श.
२८

स्यर्थाभिप्रायमिति॥ अनेन तु ग्रहणमधिकारपक्षेऽपि परस्पररुस्ततः पूर्वस्यानुनासिक इत्यर्थस्य स्पष्टबोधनार्थं वा शब्दवदिति सूचितमा विधिपक्षेऽत्र ग्रहणं तु एतदु प्रकरणे इत्यर्थलाभा
र्थम्॥ वस्तुनोत्राधिकारत्वमेवोचितम्॥ मतुवसोरु रिति सूत्रे कृतयोर्वनउपसंख्यानं विभाषामवदित्यनयो रुदाहरणे भाष्येऽनुनासिकाद्यनुच्चारणात् विधित्वे तु तत्र प्रवृत्तिर्दुर्वारैव।
अधिकारत्वेऽत्रैव प्रवृत्तिः स्पष्टचेदंश्चावितितत्वम्॥ ल्यन्तोपे इति॥ दिग्योगलक्षणात् अनुनासिकः पूर्वस्य तु वेति न्यासेन सिद्धावनुनासिकात्पर इत्यस्यैव य
वाग्रहणं स्पष्टार्थम्॥ अनुनासिकात्पर इति तापकादेव सिद्धेः। न हि विकल्पं विनाऽनुनासिकाभावपक्ष इति संभवति। इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तु वेति शब्दौ नौ कौ। अ
नुनासिकात् ल्यन्तोपेपञ्चमीत्याहा अनुनासिकं विहायेति। एवं च संसर्गवद् विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वाद्बत्ता ऽ नीयतामित्यत्रैव संभाविता अनुनासि
क्यगुणक एव उपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चावधित्वेन संबध्यत इत्यभिप्रेत्याह। रोः पूर्वस्यादिति। अनुस्वारागम इति। आगमत्वं च परशब्देनैवलभ्यते पूर्वोत्ताभ्या
मेजित्यत्र पूर्वशब्देनैवोरिवेति भावः। विसर्जनीयस्यास्वरीति। एतच्च मण्डुकपुत्यास्वरवसानयोरिति सूत्रादनुवर्तते। नन्वनुस्वारस्यानचत्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्या
द्वैत्यत आह। अनुस्वारविसर्गत्वादि। अकारोपरीति। यदि त्विकारोपरिपठ्येन तर्हि पयः सुयशः सुइत्यादौ ङणः परस्येति षत्वं स्यादिति भावः। अचत्वादिति। न चैवं
हरिः कर्त्ता हरिं स्वरेदित्यादौ यणादिप्रसङ्गः। त्रिपादौ स्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात्। अनुस्वारस्यापि द्वित्व इति। अपिशब्दात्कारस्य ॥ ७७ र्थापत्तेरिति भावः॥ परशब्देनैव
ति॥ प्रसिद्धावेवकारः॥ मण्डुकेति॥ एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञेत्यपि बोध्यम्। अतएव वाचसानेन सः। पूर्वेण संनिकर्षरूपासंहितात्ववसानेऽप्यस्यैव। अतएव संहिताधिकारेऽवसानकार्य
पाठः संगच्छते॥ षत्वं स्यादिति। अतएव पुंसित्यादावुकारनिमित्तीकृत्यानुस्वारव्यवधानेऽप्यत्र माशङ्क्यनुमस्यानिकानुस्वारस्यैव नुम्विसर्जनीयेति सूत्रे ग्रहणान्नेति भाष्यसंगच्छते। इका
राद्युत्तरं पाठे हि अनुस्वारमिणं गृहीत्वा षत्वं दुर्वारं स्यादिति भावः। यणादीति। पूर्वसवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः। अयं पाठोऽनित्यः। अट्किनि सूत्रेऽनुस्वारोपलक्षणात्। अतएव हरिं

अप्यतीत्यादौ भूसांजशभशशित्तिनेति बोध्यमिति
कश्चित्॥
रामः
२८

भवत्येवेति॥एकस्यद्वितीयोच्चारणस्यैकेनसाधुत्वबोधनंतयोर्मध्येपरस्यद्वितीयोच्चारणस्यान्येनसाधुत्वबोधनमितिभावः॥वस्यमाणरीत्येति॥प्रत्ययरूपोयोविसर्गइतित्यासाद
रीत्येत्यर्थः॥वस्तुतस्तदसङ्गतम्॥कविभिःकृतमित्यादेशोपापनेः॥एतच्चान्वयेत्वितितुनारुचिवोधकेनसूचितम्॥यदातुसूतेःसस्यप्रकारोव्यस्यद्रसोसुःप्रत्ययइतिस्त्रिजामिति

वचनान्तरेणेति॥अचोरहाभ्यामितिकृतेपियणोमयइतिभवत्येवेतिभावः॥पुमःस्वयीति॥पुंसःसयोगान्तलोपेकृतेःवशिष्टभागस्येदमनुकरणम्॥पर्युदासादिति॥
इदुदुपथस्येतिषत्वविधायकेसूचइतिभावः॥अप्रत्ययस्ययोविसर्गइतिवैयधिकरणेनव्याचक्षणानांप्राञ्जामतेनेदम्॥वस्यमाणरीत्यासामानाधिकरणेना
न्वसेतुषत्वप्राप्तावितिबोद्धव्यम्॥ख्याजादेशइतिआदेशोहिउपदेशस्वशादिः॥असिद्धप्रकरणेणत्वानन्तस्वशात्रःशस्यप्रत्ययविकृत्यतेनेनमुप्रत्येननिवृत्तंसौप्रत्यंत
त्रभवेत्सौप्रत्ययः॥यत्त्वस्यासिद्धत्वाद्भवोपधादितिवुञ्जेत्यादिप्रयोजनान्याकरेस्थितानि॥एवंचयत्त्वस्यासिद्धत्वात्परत्वाभावात्पुमःस्वयीतिरुत्त्वेनेत्यर्थः॥पुंस्य
नमिति॥चसिद्धोत्पुत्रव्याजादेशः॥नन्वादेशदहदुर्नभः॥वर्जनेप्रतिषेधः॥भसनयोश्चेतिवार्तिकेदितिचेत्॥सत्यम्॥बहुलंतण्यन्नवधकगान्नविचक्षणानि राद्यर्थमि
तिवार्तिकेबहुलग्रहणात्समाधेयम्॥तथाचस्वशादित्वप्रयोजनगणनवार्तिकम्॥रुविधिःपुंस्यनमिति॥णत्वंपर्याख्यानमिति॥निष्ठानत्वमाख्यानेइतिचाशकारेण
व्यवधानात्कृत्यचइतिणत्वंनभ्याआख्यानइत्यत्रसंयोगादेगतइतिनत्वंनायत्त्वस्यासिद्ध्यायणवत्ताविरहात्॥एवंचनद्याख्येतिसूत्रेख्याग्रहणंनकर्तव्यमि
तिभावः॥नचख्याप्रकथनेइत्येतदर्थतदितिवाच्यम्॥तस्यसार्वधातुकमात्रविषयत्वात् ॥ ७ ॥ सूत्रभाष्यकेयटोक्तव्युत्पत्तिस्तदासस्योपेमस्यैवप्रत्ययत्व

मितिख्याख्यादर्शान्तसामानाधिकरण्येपिषत्वाप्राप्तिरेव॥पातेर्दुस्मुन्नितिव्युत्पत्तिमादायतुमूलमितिदिक्॥शकारेणेति॥यत्त्वासिद्धत्वादितिभावः॥नकर्तव्यमिति॥
यत्त्वासिद्ध्यायणवत्ताविरहेणनत्वाप्राप्तेरितिभावः ॥

म. श. अत्र चेति ॥ स्व्यातेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वे इत्यर्थः ॥ सज्जेति ॥ एवं च न दुर्नरभावप्रत्ययेन सस्थानशब्द उच्यते ॥ तेन स्ववाच्यो जिह्वा मूलीयो वार्तिके लक्ष्यते ॥ कुत्वं कस्मान्न भवतीत्यत्रैवेति भावः ॥ कृशादीति पाठे प्रयोगे च त्वप्रवृत्तिरिति भावः ॥ इत्युक्तत्वादिति ॥ एवं च माधवेनेष्टपत्तिकर्तुमर्ह इत्यर्थः ॥ अनभिधानस्यैवेति ॥ खशादेरनभिधानस्यैवेत्यर्थः ॥ गौरवेति ॥ श्वशादिस्वीकृत्यानभिधानस्वीकारापेक्षया तदस्वीकृत्यैव स्व्याने रार्धधातुकेऽनभिधानस्यैव स्वीकारे लाघवमिति भावः ॥ रुत्वमित्युपलक्षणं जिह्वा मूलीयस्य षत्वस्य च ॥ अत्र वक्ष्यमानत्वं नमः स्व्याने इत्युत्तरवार्तिकं प्रमाणम् ॥ सस्थान इति जिह्वा मूलीयस्य प्राचा संज्ञा ॥ सद्दहना शर्परे विसर्जनीयं इत्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः ॥ यदि स्वतन्नोपि धातुरार्धधातुके दृष्येत तदा जिह्वा मूलीयस्य दुर्वारतयेदं वार्तिकमसंज्ञं तस्मात् ॥ यत्तु हरदनमाधवादिभिरुक्तं स्व्याधातुरपि खशादिर्यत्त्वविधिरप्युभयसाधारण इति ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ भाष्ये च शिङ् एवोपक्रमात् सार्वधातुके पि खशादिप्रयोगापत्तेः ॥ न चैष्टपत्तिः ॥ माधवेनार्धधातुके षेवायं खशादिरित्युक्तत्वात् ॥ सार्वधातुकेऽनभिधानस्यैव शरीकतम्यत्वात् ॥ रवग्रस्तत्वाच्चेत्यास्तांतावत् ॥ स्यादेतत् ॥ बहवः पुमांसो स्मिन्कुले बहुपुमस्व्यातीत्यत्र रुत्वं स्यात् ॥ उरः प्रभृतिषु पुमशब्दस्यैकवचनान्तस्यैव पाठान्ते ऋकपः सार्वधातुके च स्व्यातेः प्रयोगो निर्बाध एवेति चेत् ॥ दृष्टापत्तेः ॥ संहिताया अविशेषात् ॥ अतु रुत्वं नेति स्पष्टमेवायत्तु प्राचारव्याधातौ नेति केचिदित्युक्तं तत्र यदि स्व्याज्जादेशे इत्यर्थस्तर्हि केचिदित्यनुचितम् ॥ स्वतन्त्रे धातौ चेत्तर्हि सार्वधातुकविषयेऽपि निषेधः स्यात् ॥ न चैष्टपत्तिः निर्मूलत्वात् ॥ चक्रींस्त्रायसेति ॥ यत्तु प्राचात्राहीत्युक्तं तत्र परस्मैपदममुक्तम् ॥ त्रायनेर्द्धित्वात् ॥ त्रायत इति त्राः सद्वाचरतीत्यर्थे कर्त्तरि क्विबन्तादाचार क्विपिवावोऽहम् प्रशानिति ॥ प्रपूर्वाच्छाम्यतेः क्विप् ॥ नमः स्व्यातिनिः स्व्यातीत्यादेः ॥ त्रायनेर्द्धित्वादिनि ॥ अत्र त्रायेते इत्युक्त्या सत्यपि परस्मैपदे त्रायेत्यस्य प्राश्नत्राहीत्यस्यासिद्धिः सचिना ॥ आचार क्विपिवेति ॥ नाम धातौ मूलधात्वादेर्द्धित्वात् ॥ श्रित्यानुदात्तं ङि-न इत्यादेः प्रवृत्तिर्नेत्यभिमानः ॥ अत एव त्राहिमां पुण्डरीकाक्षेति संगच्छते इति भावः ॥ आर्षतत्रतदित्यन्ये ॥ शाम्यतेरिति ॥ ननु शानने जने इत्यतः तस्य पदान्तेन लोपेन नान्तत्वा संभवादिनिभावः ॥ न चाप्रशानिति पर्युदासेन नान्तग्रहणे सिद्धेन इति व्यर्थमिति वाच्यम् ॥ अस्य लक्षणवशसंपन्नान्तत्वेन पर्युदासेनापि लक्षणवशसंपन्नकारान्तानामेवापत्तेः ॥

ग मः
 २६

ननु कुबोरित्यत्र जिह्वामूलीयस्पर्खत्वादिसर्गे तस्य सत्वे सत्रयणापत्तिरत आह ॥ सूत्रे इत्यादि शर्त्वादित्यन्तेनाविसर्गलोपश्च सत्त्वापवादः ॥ एवं च सूत्रे निर्विसर्गपाठ इति भावः ॥ सविसर्गपादे प्याह ॥ वाशरीति ॥ सच सत्त्वापवादः ॥ स्वर्पर इति च वैकल्पिकमिति भावः ॥ उच्चारणार्थाविति ॥ तयोरुच्चारणस्य नो विना संभवेनान्तरीयकतयोरुच्चारणं न तु तयोर्विधेयत्वम् ॥ किंतु तन्मात्रेन योर्लक्षणाव्याख्यानादिति भावः ॥ चादिकल्प इति ॥ निपातानामनेकार्थत्वाच्च शब्दो विकल्पार्थ इति तदाशयः ॥ सत्त्वप्रसङ्गादिति ॥ चानुरुष्टविसर्गस्तु सत्त्वापवा अनुनासिकस्य क्तीति दीर्घः ॥ मोनेधातेरिति नः ॥ तस्यासिद्धत्वाच्च लोपो नानृत्ये ॥ पकारोपर्यकार उच्चारणार्थः ॥ तेन नृः पुनातीत्यादिसिद्धम् ॥ उभयथस्त्वित्यतः उभयथेत्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह ॥ रुः स्यादिति ॥ कुबोः ॥ सूत्रे स्वर्परत्वादिसर्गः ॥ जिह्वामूलीयस्पर्खत्वात् ॥ खर्परेशरीतिविसर्गस्य लोपः ॥ जिह्वामूलीयस्पर्खात् ॥ वाशरीतिविसर्ग एव वा ॥ आदेशयोः कपावुच्चारणार्थे ॥ चादिसर्ग इति ॥ यनु प्राचाचादिकल्प इत्युक्तं तन्ना ॥ ५ कः पाभ्यामुक्तेविसर्गस्य सत्त्वप्रसङ्गात् ॥ कानामेडिते ॥ कोत्र कात्रिविद्यञ्जे आमेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथास्यादिह माभूत् ॥ कान्कान्पश्यसि ॥ अत्रैकः किं शब्दः प्रश्ने द्वितीयः सेपो कान्कुमितान्पश्यस्यार्थः ॥ कस्कादिषु च ॥ अत्र प्राचाविसर्जनीयस्य ॥ कः पौनेत्युक्तं नासौ सूत्रार्थः ॥ ५ कः पयोरस्वरितत्वात् ॥ नञश्चाप्रकृतत्वात् ॥ किंत्वार्थिकार्थकश्च न तदिति ध्वनयन्नाह ॥ ५ कः पयोरिति ॥ कौतस्कुत इति ॥ कुतः कुत आंगत्त इत्यर्थः ॥ व्ययात्प्रिप्राप्ते गणपाठसामर्थ्यादण् ॥ सर्पिष्कुण्डिकेति ॥ नित्यं समास इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यते ॥ सेनासुरेति ॥ यदि हि कस्य तु कस्यां हि कस्य चर्त्वे सति च द्वयं स्यात् ॥ सन्निपातपरिभाषया चर्त्वाप्रवृत्तौ तु ककारोपरिचकारः श्रूयेतेति भावः ॥ इति हलसन्धिः ॥ इति नः स्माकं दोष इति भावः ॥ गणपाठसामर्थ्यादिति ॥ एतेन पञ्चम्यन्तात्त्वार्थे तसि ल्विधानेनाव्यञ्जदुत्सर्गतः प्रथमैकवचनोत्पादेन पञ्चम्यन्तत्वाभावात्तत आगत इत्यर्थे कथमणिर्न पास्तम् ॥ अव्ययानामिति टिलोपः ॥ संनिपातेति ॥ असिद्धविषयेपि सा प्रवर्तते ॥ यद्वा पूर्वत्र कर्त्तव्येऽसिद्धत्वेपि तत्र कृते उत्तरस्यासिद्धत्वे मानाभाव इति नासिद्धत्वेन सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबन्धः शङ्क इति भावः ॥ वैकल्पिकेष्वपि भावानुष्ठानस्यैवौचित्यं फलाधिक्यायेति तात्पर्यम् ॥ इति हलसन्धिः ॥

म.श.
३०

नेत्येवोच्येतेति॥ कुञ्चोरित्यत्रापि नेनसत्त्वंनेत्येवानुक्तं शब्दमिति भावः॥ स्यातामिति॥ सत्त्वनिषेधे खरवसानयोरिति विहितविसर्गस्य सत्त्वादिति भावः॥ विकारमात्रमिति॥ तत्सामर्थ्या
च्चेनतेत्येवप्रत्यापत्तावपिनताविनिभावः॥ एतेनैतद्विहितस्यस्थानेपितौ स्यातामिति चस्यैवतौ स्यातां खरवसानयोरिति विहितस्यत्वेतयोरसिद्धत्वाद्दिसर्जनीयस्येति सत्त्वमेवस्यादि
त्यपास्तमर्थ्याधिकारेण खरवसानयोरिति विहितविसर्गस्यैवादेशाच्च॥ विसर्जनीयस्यसो शर्परे इतितुनसूत्रं कृतम्॥ वाशरीत्यनेन सत्त्वत्रिकल्पेन सिद्धावपिकुञ्चोरित्यत्रा शर्परे इ
त्यनुवृत्त्यानयोः शर्परेः प्रवृत्तावपिकुञ्चोरिति सूत्रेचाद्विसर्गलाभानापत्तेः॥ अत्ययेनेति॥ सौत्रत्वादिति भावः॥ इतिक्लेशइति॥ किंचपूस्तरेत्यादौ षत्वादिवारणायकुञ्चोरित्यनुवृत्त्य
शर्परे॥ सत्त्वादेरसमपवादः॥ यदितुशर्परेनेत्येवोच्येततर्हि प्रकृतेसत्त्वेनिषिद्धेपिकुञ्चोःकः पौ स्याताम॥ वासस्यैवमद्विः स्यातमिति॥ विसर्जनीयवचनानुवि
कारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह॥ नत्वन्यदिति॥ तदेवस्फुरयति॥ इहेति॥ सोपदादौ॥ अपदाद्योरिति॥ सूत्रे तु व्यत्ययेनैकवचनम्॥ यदितुखरविशेष्यतेऽपदा
दौ खरीति सदाश्रुतं साधु॥ किंतु खरीति षण्डकमुत्यानुवर्त्यमिति क्लेशः॥ नचानुवृत्तेरुत्तरत्राप्यावश्यकता॥ खरं विना विसर्गस्य दुर्लभत्वेन तदनुवृत्तेर्निष्फ
लत्वात्॥ याशकल्पककाम्येषितिरुक्तिः॥ संभवदर्शनमेतन्नतु परिगणनम्॥ अन्यस्यासम्भवात्॥ प्रातःकल्पमिति॥ अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्यै
हृत्तिविषयेशक्तिमत्परत्वम्॥ देषाभूतमहःदित्राभूता रात्रिरिति वत्॥ गीःकाम्यतीति॥ इहेणः षइति षत्वं न॥ तत्रापि काम्येगोरेवेत्यस्यानुवृत्तेः॥ यदि
तु तत्रैवेदं पठ्येततर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेपि पूर्वणसत्त्वं स्यात् ॥ ७ तदन्तर्गते खरीति व्याख्याने सुतरां क्लेशइत्यपि बोध्यम्॥ अन्यस्यासंभवादिति॥ अयं
भावः॥ अपदे इत्येव कुञ्चोरित्यनुवर्त्ययस्मिन्विधिरिति परिभाषया कपवर्गादौ अपदे इत्यर्थेन सिद्धे आदिग्रहणमपदस्यैवादिरित्यर्थलाभार्थं तेनोरः कायतीति विग्र
हे सुबुंत्तेः पूर्वं समासे षुरः केणेत्यादौ नसत्त्वम्॥ आदिग्रहणसामर्थ्येन तल्लब्धावधारणेन च पदत्वयोग्यप्रातिपदिकानवयवस्यैव ग्रहणादिति॥ शक्तिमत्परत्वमिति॥
अव्ययत्वंतुभूतपूर्वगत्या बोध्यमिति भावः॥ ॥ पत्वंनेति॥ सत्त्वंनेत्यपि बोध्यम्॥ तत्रापि पत्त्वविधावपि॥ एवंचात्रपाठान्तरानुवृत्ते श्रोत्रयमपिनेति बोध्यम् ॥

रामः
३०

समुदायस्येति॥अ नोन्यादिति सूत्रे अवयववाचकान्य शब्देन समुदायस्यास्येपेण उपधात्वस्य समुदायनिरूपितत्वादिति भावः॥ इदुदुपधस्य विसर्गान्तस्य पदस्येति सामानाधिक
रूपेणान्वयः॥ षत्वत्वलो न्यस्येत्यनेन विसर्गस्येत्यन्ये व्याख्या दर्शोक्तरीत्याह॥ अप्रत्ययो यदिति॥ तत्र सिद्धेरिति॥ विसर्गस्य प्रत्ययत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः॥ न स्यादिति॥ रोरसुप्ते न पदत्वाप्रवृत्ते
रिति भावः॥ चरितार्थ इति॥ ननु तत्रापि पुनर्सित्यवस्थायां जातपदत्वस्यान्निदेशेनैव सुलोपेकृते आनयनमिति को विशेषः॥ नचैकदेशविकृतन्यायेन सिद्धिः॥ अग्निरित्यप्रापिसमत्वात्॥ नचाग्निरि
त्यत्रादेशस्यातिदेशलभ्यकार्यस्य चासिद्धत्वमत्र तल्लभ्यकार्यस्यैवेति विशेष इति वाच्यम्॥ सर्वथातिदेशापेक्षणेन तस्या किंचित्करत्वात्॥ किंच रुत्वासिद्धत्वेनाग्निरित्यत्र पदत्वं सुलभम्॥ किंच विस
र्गस्यान्यलरूपरेफवृत्तिप्रत्ययत्वस्य स्थान्यलधर्मत्वेन तदतिदेशप्रवृत्तिरिति प्रत्ययरूपो विसर्गो दुर्लभः॥ स्यष्टाच्येयं शीतिर्भोगो इति सूत्रे भाष्ये॥ किंचैवं सामानाधिकरण्येः सोरिति वक्तव्येः प्रत्य
दृणः षः॥ पूर्वस्यापवादः॥ इदं सूत्रं स इति च ह्यमपि उत्तरत्रानुवर्तते तेन मया संभवमिहः परस्येन्यस्य इति विवेकः॥ पुरः प्रष्टव्या इति॥ पृपालन पूरणयोः॥ भ्राजभासेत्यादिना किंपातदत्ता
जसु॥ जसन्ततो सुटी कर्तुं पूः पुरा विसुपन्वसमा इदुदुपधस्य इदुतौ उपधेयस्य समुदायस्य तस्यावयवो बो विसर्जनीय इति वैयधिकरण्येन संबन्धः॥ अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्ययो यो विस
र्ग इति संबध्यते॥ संभवानि सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्यामत्तात्॥ नच विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम्॥ अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्र सिद्धेः॥ नचातिदेशप्रतिनिपा
या असिद्धत्वाद्गुण्य अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात्॥ अतएवाग्निरित्यादौ रोरिसर्गः सिद्ध इति भाष्ये अपदान्तत्वान्न स्यात्॥ विसर्गविधिसुपुनरित्यादौ चरितार्थः॥ ७७ यग्रहणं वर्धस्य
ता किंचैवं नित्यक्रमासे इति सूत्रेऽनुत्तरपदस्य स्येत्यस्य वैयर्थ्यम्॥ परमसर्गः कुण्डिके त्वात्वेन न सत्त्वं पूर्ववत्त्वात्॥ किंचैवं नित्यं समासे इति सूत्रस्य भाष्यासंगतिः॥ तथाहि॥ अथाश्वत्थं प्रातिपदिकं स
विरादितो नित्ये प्राप्तिरसुसोः सामर्थ्य इति विभागात्प्राथम्यमिति तत्रोक्तम्॥ प्रत्ययस्य पर्यायप्रधिकरणमिति स्येत्यर्थं तुल्यमिति पक्षेपि नित्यस्य प्राप्तेरथाश्वत्थमिति तादेरसंगतिः स्पष्टैवाग्रभाष्येऽथेति
वैयर्थ्यं तेन सर्पिषामजुषेत्यादौ षत्वसिद्धये सुत्वं प्राप्तेन तत्राविति सुचितम्॥ अत्रापि प्रत्ययपदं तस्य बन्धिपरं प्रत्ययसंबन्धिभिन्नस्वधिसर्गस्यैवार्थ उचितः॥ अतएव कविभिः कृतमित्यादी नदोषः॥
नित्यं समासे इति सूत्रस्यानुत्तरपदस्य स्येत्यस्य कस्कादिषु त्वर्पि कुण्डिकां शब्दं उच्यते तदर्थज्ञापकत्वेनैवोचितेति चेत्तत्त्वम्॥ व्याख्या दर्शानुसारेणैतद्गुणः॥ सत्वात्तद्व्यनयन्वस्यति॥ नातीन्द्रवर्तव्यमिति॥

म.श.

२५

ने प्रवर्तत इति। अतएवतिरश्चेत्यादौ सस्मश्रुत्वसिद्धिः। एतच्चेष्टानुरोधेन संयोगादिलोपत्वणत्वातिरिक्तविषयं तेन तत्र स्थानिवत्त्वं वत्येवेति तस्य दोष इत्याद्यपि न वाचनिकमिति भावः ॥ मातुः कार्यमिति ॥ सिद्धान्तव्याख्यानेषु च दोषः। तथाहि। सकारसन्निधावकारो नैव प्रत्ययः समुदायनिवेशित्वात्प्रत्ययत्वस्येति तदादेशस्योरः प्रत्ययत्वाभावेन विसर्गस्य तत्संबन्धित्वाभावात्। मस्तूत्वे कृते वशिष्टः सकारः प्रत्ययसञ्ज्ञकः सलुप्रएषान्चान्तादिव चैत्यस्य पूर्वस्य परस्य समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहारः प्रत्ययत्वाद्यस्ते एकादेशविशिष्टस्यापीत्यर्थादुरसित्यत्र प्रत्ययत्वस्य सुलभतया एकदेशविकृतन्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययतया न दोष इति वाच्यम्। त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रान्तवत्त्वप्रवृत्तेः। स्थानिवत्त्वेन तु न निर्वाहः। उपात्तस्य स्थानिनोऽकारस्य प्रत्ययत्वाभावात्। प्रत्ययसंबन्धित्वं तु न स्थानिवत्त्वलभ्यमशा

ज्ञापकं च विशेष्येषु म। तेनाचः परस्मिन्निति पाठान् प्रवर्तते। एवं च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति सिद्धान्त उक्तयुक्तिमूलको न तु वाचनिक इति प्रपञ्चितं शब्दकौस्तुभे स्मृभिः। न चैवं मातुः कार्यमित्यादौ षत्वं स्यादिति चेन्न कस्मादिषु भातुषु च शब्दस्य पाठे न ड. सिड. सोरत उकारात्परस्य संस्य षत्वं नैति ज्ञापनात् ॥

स्वीयत्वात्। सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन मातृअसित्यस्य स्थानित्वे ष्यसिन्यस्य स्थानित्वाः लाभेनोर्सित्यस्य प्रत्ययत्वमूलभ्यमिति। एतदेवाभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रे उरण्पर इति सूत्रे च भाष्ये उक्तमिह कस्मान्न भवनिपितुः करोति अप्रत्ययस्येति षत्वं प्राप्नोति अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयस्यायं लुप्यते तत्र प्रत्ययविसर्जनीयोरात्स्येति। लुप्यते त्रेत्यादेरयमर्थः। प्रत्ययविसर्जनीयत्वेन यस्तवाभिमतः सलुप्यते न दृश्यते स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादिति बोद्धव्यम्। ज्ञापनादिति ॥ त्रिपाद्यामप्यन्तवत्त्वप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति भावः। अतएवामीक्षीरपेषैत्यादौ मीलणत्वे सिद्धान्तः। अत्रैकारस्यादसंबन्धित्वं पेदत्यस्यैकाजुतरपदत्वं चान्तवद्वाधाधीनमिति बोद्धव्यम् ॥

रामः
३१

अधिकरणमेवेति॥ प्रत्ययस्य संबन्धीयो विसर्गस्तस्यनेत्यर्थ इति तद्भावः। अगत्या च वाक्यभेदात् प्रथम भासंबेयधिकरणान्वयरूपदोषत्रयसहनमिति तदभिमानः॥ नातीवेति॥ वैयथि
 करणान्वयफलस्य कविभिः कृतमित्यादेः प्रत्ययसंबन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येवं लक्षणया साभानाधिकरण्येनापि संग्रहसंभवादिति भावः। व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्ये तु लेशतोपि
 तद्दूराभावाद्तीवेत्यसंगतमेव स्वादिति। अनेनेक्तव्याख्याया एव स्वाभिमतत्वं सूचितवानित्यलम्॥ परस्परयेति॥ एकादेशशास्त्रसंपन्नेरेफस्थानिकत्वेन विसर्गस्यैकादेशशास्त्रनिमित्त
 कत्वमिति भावः॥ प्रचुरः पाठ इति॥ ओषधीस्कृषीत्यादौ शसैकादेशकः करत्करति कृषीति षत्वनिवृत्तिश्च तत्फलमुक्तम्। मूले तु तत्स्वफलस्य ह्यन्तसत्वाच्चन्दसिवाप्रेत्यतद्गणः षद्व्यस्यनि
 वृत्त्याः दोषाच्च षद्व्यन्तमेव पठितमिति दिक्॥ प्राग्भादिकमिति॥ पदादित्वेन सोपदादावित्यस्या प्राप्तिरिति भावः। साहचर्यमिति॥ नच रामलक्ष्मणावित्यादौ दृष्टसाहचर्यसंबन्धस्याभि
 एवंचा प्रत्ययस्येते तदप्यधिकरणमेवेति हरदत्तेनेनेक्तं नातीवादर्तव्यम्। मातुरिति। अत्र हि क्रतु उदित्येकादेशशास्त्रं विसर्गं प्रति परस्परया प्रयोजकम्। आ
 करेत्कादेशशास्त्रनिमित्तादिति प्रचुरः पाठः। तत्र एकादेशशास्त्रं निमित्तं मस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः। मुहुः कामेति। इह कुषो ५ क ५ पाविति प्रवर्तते। वृत्तौ मु
 हुस्का मेति सकारः क्वचित् पश्यते तस्यामादिकमिति हरदत्तः। द्विस्त्रिश्चतुरिति। इह द्वि त्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्यात् चतुःशब्दोपिसुजन्त एव ग्रहीष्यते। कृत्वो
 र्थग्रहणं ज्ञापकम्। साहचर्येन सर्वत्र व्यवस्थापकमिति ॥ ७ धानियामकलं दृष्टम्। नचैषां कापिसाहचर्यसंबन्धो गृहीत इति कथमेतदिति वाच्यम्। पञ्चम्य
 पाठ् परिभिरित्यनेन लक्षणादिष्येत कपरियोगेऽप्यमी शङ्कायां यद्यप्ययं परिर्दृष्टापचारो वर्जनेचा वर्जनेचायं स्वत्वपशब्देः दृष्टापचारो वर्जनार्थ एव कर्म प्रवचनीय
 स्तस्य कः सहायो भवितुमर्हति अन्यो वर्जनार्थत्वात्। यथा स्वगोः सहायेनार्थ इति गौरैवा नीयते नाश्चो न गर्द भदति कर्म प्रवचनीय युक्त इति सूत्रस्य भाष्येण सदृशानामेव
 प्रयोगे सहायत्वमित्यर्थस्य प्रतिपादनेनासत्तेः। परिभाषायां सहचरितशब्देन सदृशस्यैव ग्रहणं सहचरस्य भावः साहचर्यम्। सहचरणं च सदृशयोरेवेति साहचर्यशब्देन सा
 दृश्यमुच्यते। सदृशयोरेव सहविवक्षातयोरेव च सहप्रयोगः। रामलक्ष्मणावित्यादावपिसादृश्यमेव नियामकमिति दिक् ॥

म-श-
३२

अर्थवतश्चेति॥प्रतिपदोक्तस्यचेत्यपिबोद्धम्॥नित्यंषट्ति॥भाष्यप्रामाण्येनात्रान्यत्यतिपक्षस्यैवाङ्गीकारेणन्यत्यतिपक्षेप्रत्ययसंबन्धित्वात्कथंषट्मिति नशङ्कम्॥अतएव
चतुष्पाद्गोठत्रित्यादिनिर्देशसंगतिः॥इत्यर्थइति॥अत्रत्यन्तत्वंपूर्वसूचितम्॥तद्वाच्येति॥अनुत्तरपदस्थस्येति किं परमसर्पिः कुण्डिकेति नित्यं समासे इति सूत्रस्य भाष्ये इत्य
र्थः॥आवन्तप्रयोगसूचितमर्थस्फुटप्रतिप्रत्तयेआह॥नत्वयस इत्यादि॥इति विसर्गसन्धिः॥तस्यप्रत्ययविधीति॥अतएवयेनविधिरिति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधिभिन्नेषु नि
तेनदीधीवेवीटामित्यत्रधातुसाहचर्येपिआगमस्येदोग्रहणम्॥उभयत्रविभाषाचेयम्॥चतुरित्यस्येदुपपत्तयेति प्राप्ते इतरयोस्त्वप्राप्तेनचतयोरपिइसुसोःसाम
र्थ्यइत्यनेनसिद्धिःशङ्काइसःप्रत्ययस्यअर्थवतश्चतत्रग्रहणात्॥चतुष्कपालइति॥इदुपपत्तयेति नित्यं षः॥अपेसाविरहेपीति॥तिष्ठतुसर्पिकुण्डिकामानयेत्या
दावित्यर्थः॥अपेसायामिति॥इदं सर्पिकुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः॥अनुपारायणिकाआहः॥कस्कादिषुसर्पिकुण्डिकादीनां पाठउत्तरपदस्थत्वेपिषत्वार्थइतिसहाय्य
विरोधादुपेक्ष्यम्॥अपःसहितेति नत्वयसोविकारः जानपदेतिङीष्प्रसङ्गात्॥अपस्कर्णीति॥अपहृवकर्णोयस्याः॥नासिकोदरोश्चेत्यादिनाडीषु॥अधःशिरसी॥
एतयोरिति॥सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोद्ध्या॥अथस्यट्मिति॥मयूरव्यंसकादित्वात्समासः॥शिरस्यदमिति॥षष्ठीसमासः॥इति विसर्गसन्धिः॥ससजुषेरुः॥पदस्ये
त्यनुवृत्तंससजूष्येति विशेष्यते विशेषणतदन्तविधिः॥नचसजूःशब्दंशेग्रहणवता प्रातिपदिकेनतदन्तविधिर्नास्तीति निषेधः शङ्काः॥तस्यप्रत्ययविधिर्विषयत्वात्॥
सान्तंसजूष्यशब्दान्तंचयत्पदंतस्यरुः स्यात्सन्तस्मेन्मस्याः एवंस्थितेफलितमाह॥पदान्तस्येति॥सजूष्यशब्दस्येति॥तदन्तस्यपदस्येत्यर्थः ॥
त्वादौगृह्यमाणप्रातिपदिकेनापितदन्तविधिप्रतिपादनंस्वसापरमस्वसेत्युदाहृतंचसंगच्छते॥अस्यसमासप्रत्ययविधाविति निषेधानुवादकतायाएवयुक्तत्वाच्च॥यत्त्व
स्वज्ञापकंसपूर्वाच्चेति सूत्रम्॥अन्यथापूर्वादिनिरित्यत्रतदन्तविधिर्नैवसिद्धे किंतेनतत्रत्ययविधौ प्रतिषेधइत्यस्यैवज्ञापकमिति वक्तुंशक्यम्॥अतएवतदन्तविधि
सूत्रभाष्येसमासेत्यादिनिषेधवदस्यनकथनमितिबोद्धम् ॥

शमः
३२

प्रत्याख्यातत्वादिति ॥ फलाभावात्सूत्रान्ताद्दृक् दशान्ताद्दृ इत्यादावन्तग्रहणसामर्थ्येन व्यपदेशिवद्वावाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ न चैकगोपूक्षादित्यस्य केवलैकशब्दगोशब्दयो
 रप्रवृत्त्यर्थसावश्यकीसूत्रान्ताद्दशान्तादित्यर्थः ॥ तत्रान्तग्रहणं तु प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणमिषिधान्ते प्रवृत्त्यर्थमावश्यकमिति न तत्सामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्वावाप्रवृत्ति
 र्भक्तुं शक्या ॥ न च भ्रमक्यादाविवसूत्रान्तादित्यादौ विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन सिद्धेन ग्रहणसामर्थ्यसूपप्रादमितिकौस्तुभोक्तरीत्या निर्वाहः ॥ समासप्रत्ययविधावित्या
 दीयानां सूत्रशब्दादेर्विशेष्यत्वेनात्यर्थग्राहकस्य सत्त्वेन विपरीतस्य तस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ न चास्यां मानाभावात् ॥ पूर्वात् पूर्वदिनिरित्येकयोगएवकर्तव्ये पृथग्योगकरणस्य मान
 त्वात् ॥ न चेशादिभ्यद्व्यत्रानुवृत्त्यर्थतथापाठः ॥ अतएवानिष्टित्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् ॥ ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्टित्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात् ॥ एकयोगेपितत्रैव स्व
 तेन सजुषद्व्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ न च सजूरित्यत्राभ्यासिः ॥ व्यपदेशिवद्वावो प्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यम् ॥ येन विधिरिति सूत्रे शब्दकौस्तुभे
 स्य प्रत्याख्यातत्वात् ॥ व्यपदेशिवद्वावो प्रातिपदिकेनेति ग्रहणवतेति च परिभाषाह्यमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिवउदिति सूत्रे कैयटहर
 दनाभ्यामुक्तत्वाच्च ॥ एवं च परमसजूर्भ्यामित्याद्यपि निर्बाधम् ॥ एवं स्थिते दूहसजूषशब्देन तदन्तविधिर्नेति प्राचा मुक्तिरापाततदस्य वधेयम् ॥ भो
 भगो ॥ असंधिः सौत्रद्विति ॥ भगो अद्योशब्दयोरोकारस्याकारस्य च पूर्व रूपसौत्रत्वाच्चेत्यर्थः ॥

रितत्वबलेन तावत एवोत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च ॥ व्यपदेशिवद्वावस्य प्रातिपदिके निषेधस्वीकारादेव नान्तादसंख्यादेरिति चरितार्थम् ॥ अन्यथा पञ्चमद्व्यादाव
 पिव्यपदेशिवद्वावेन संख्यादित्वात्तत्रैयर्थ्यस्य एवमेवैत्यरुचे राह ॥ व्यपदेशिवद्वावद्व्यादि ॥ दिवउत्सूत्रे इति ॥ दिवउत्सूत्रं यत्रे वि बहुव्रीहिणा तत्सूत्रपठिते पादे इत्यर्थः
 एवं च दिवउदिति सूत्रे हरदनेनेन्द्रे चेति सूत्रे कैयटेनोक्तमिति भावः ॥ येन विधिरिति सूत्रे कैयटेन सूत्रोपानान्तादिशब्दविषयतास्येति वदतास्य एवमेव प्रत्ययविधिनि
 मयतोक्ता ॥ असमासेनिकादिभ्यद्व्यत्रादिसूत्रे भाष्ये कैयटे च स्पष्टमनयोः प्रत्ययविधिविषयतोक्तेति दिक् ॥ इत्याद्यपीति ॥ आदिनासजूर्भ्यामिति ॥

म. श.
३३

ननु सान्तानुकरणे विभाषा भवदिति वार्तिकनिष्यन्तानां ग्रहणं न स्यादत आह ॥ रानं वेति ॥ कृत रुत्थानुकरणमित्यर्थः ॥ अतो न्यस्येति ॥ न च भोराजसेदत्यादौ रोरीतिलोपे कृते एकदेशविकृतन्यायेन भोः शब्दात् न्यस्यौकारस्य यत्वापत्तिरिति वाच्यम् ॥ तेष्वाभिधाने एषां रोः पूर्वस्य च रो रिति व्याख्यानेनादोषो बोद्धः ॥ अत्र पक्षे षोशब्दान्तद्वन्द्वेषु कृयाः सौ त्रोलुक् बोद्धः ॥ अवधेयमिति ॥ यदि ग्रहो लिटीति सूत्रे इटः स्थानित्वेन निर्हेशदिति तत्रानलाश्रयणं प्रकृते तु विसर्गरेफस्यैव स्थानित्वाद्देश्यमन्वित्वावित्यस्य स्थान्यत्त्वं त्तिधर्मात्

यदितुभोसुभगोसुअपोसुदिति सान्तं रानं वा अनुकृत्य भोदत्यादीनां श्रयाणां मलो न्यस्ययः स्यादपूर्वस्य रोश्चेति व्याख्यायते तर्हि असन्धिर्न्यस्य एवायुक्तं चेत् ॥ अन्यथा विभोरिदं सुप्रभागोर्यस्य ससुप्रभगस्तस्य सुप्र भोरिदं रघोरिदमित्यत्रापि यत्वापत्तेः ॥ भवति ह यं भोशब्दादि पूर्वोरुः ॥ न चान्न भोशब्दादेर्लक्षणिकत्वाद् ग्रहणम् ॥ विभाषा भवद्गद्यदप्यवतामोश्चैव स्येति वार्तिकेन निष्यन्तानां भवदादि प्रकृतिकानां भोशब्दादीनामपिलाक्षणिकत्वाविशेषात् ॥ अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यमाह विशिष्टानामेवार्थत्वात् ॥ ननु रोः रुकारस्यानुबन्धकत्वाद्देश्यमन्विसर्गस्य स्थानित्वात् चानन्वित्वाविति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशङ्क्याह ॥ न ह्यवधेयमिति ॥ यथा ग्रहीदित्यत्र ग्रहो लिटीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावो न स्यादिति प्रवर्तते ॥ एष मिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्वं प्रवर्ततेति भावः ॥ तथा च स्थानिवत्त्वे भाष्यम् ॥ विशिष्टमेवो ह्यनलमाश्रयते इदं नामेति ॥ इतोपि हेतोर्धत्वेत्यापभ्रिगणनममुद्धमित्यवधेयम् ॥ निपातादिति भोमगोदिति सूत्रे निर्दिष्टाद्देश्यकृतिगणत्वात् तत्र बोद्धाः ॥

धर्माश्रये चनेत्यस्तत्र स्थान्यलरे फवृत्तिरुत्वं स्थानिवत्त्वेन दुर्लभमन्वित्वात्स्य षं चेदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये ह्युच्यते वदापयः स्त्रित्वात् यत्नवारणायाशीति तत्र हिरोः सुपीति विसर्गः नियमशास्त्राणां च विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति तत्र रुर्विशिष्टः स्थानीति तद्वृत्तिरुत्वं स्थानिवत्त्वेन लाभः सुकरः ॥ यदितुरोः सुपीत्यत्रापि रित्यनुवर्त्य रोरेफस्यैव तेन विसर्गस्तदाश्रयणमुत्तरार्थं स ह्यप्यर्थमिहैव कृतमित्यवधेयम् ॥ तत्रेति ॥ चादिचित्यर्थः ॥

रामः
३३

वार्तिकनाश्रयणीयमिति ॥ भो इत्यादिप्रयोगाणां निपातैरेव सिद्धेर्निपातानामपि संबोधनान्तभवदादिसमानार्थकत्वात् संबोधनविभक्त्यन्तत्वेनामन्वितत्वमस्ति भवदादीत्यत्र भोः शब्द
 स्यात्प्रदिनाग्रहणात्तत्र भो इत्यादि सिद्धिरिति भावः ॥ अन्यथा ॥ साधारणानामभावे ॥ भो विद्महे इति ॥ न पुंसके सोर्लु कालु प्रत्वेन वार्तिकप्रवृत्तेरिति भावः ॥ भो गङ्गे इति ॥ विभक्तौ लिङ्ग- वि
 शिष्टाग्रहणाङ्गीपाव्यवधानाद्भवतः संबुद्धिपरत्वाभावेनेति भावः ॥ स्युः स्यादित्यस्मिन्निपातमात्राङ्गीकारे इत्यादिः ॥ ननु निपातोप्ययं भवच्छब्दसमानार्थ एवेति हो भो इत्यस्य नासंगतिरत
 तथा च विभाषा भवद्भवदिति वार्तिकनाश्रयणीयम् ॥ अन्यथा पुल्लिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादि सिद्धावपि भो हरि हरौ भो विद्महे भो गङ्गे इत्यादि न सिद्धो दि
 ति भावः ॥ एतच्च वृत्तिहरदसादिमतेनोक्तम् ॥ भाष्यस्वरसरीत्यादिभिषेत्यादिवार्तिकमारब्धमेव ॥ किंतु निपातोपि भो शब्दो स्तितेन द्विवचनादौ स्त्री न पुं
 सकयोश्च न दोषः ॥ युक्तं तर्हे चैतत् ॥ हे भवमिति वत् हे भो इति प्रयोगस्यापि एत्वात् ॥ तस्य च वार्तिकारम्भ एव सिद्धेः ॥ स्युः स्यात् पाउङ्ग- हे हे भोरित्यमरोक्तानां संबो
 धनार्थानां निपातानां सह प्रयोगायोगात् ॥ किंचान्न भवान् हरिस्तत्र भवान् ततो भवान् इति वत् तत्र भो इत्याद्यपि वार्तिके संस्येव सिद्धति ॥ इतराभ्योपि दृश्यन्ते
 इति सर्व विभक्त्यन्तोन्नितसोर्भवदादि योग एवेत्वात् ॥ किंचामन्वितत्वे पदात्परस्मात्प्रमिकनिष्ठातः ॥ आमन्वित पूर्वमित्यविद्यमानवद्भावः ॥ आम एका
 न्तरमिति विधिः वाक्यादेरामन्वितस्येति हिर्भावः ॥ सुषामन्वित इति पराङ्ग- वद्भावश्चेत्यादि सर्वे सिद्धति न त्वन्यथेति दिक् ॥
 एव भाष्यकैषट्योर्वावार्तिकसिद्धविभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्युक्तं विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वं च शब्दोर्थतद्व्यत्यन्त्रस्य एव ॥ किंचामतिलुनीत इत्यादिवदेन चोरपिसहप्रयो
 गसंभव इत्यरुचेराह ॥ किंचेति ॥ पदात्परस्येति ॥ इदं वन भोः शब्दे फलमुभयोरपि भोः शब्दयोः संबोधनार्थत्वेन संबोधनप्रथमान्तत्वेनामन्वितत्वात् ॥ किंतु तिष्ठसि भगो तिष्ठसि
 अपो इत्यादौ भगवन् अपवन् तिष्ठसीत्यर्थके आमन्वितस्येति निघातसिद्धिः ॥ निपातयोस्तु तयोः संबोधने शक्तौ मानाभावेन संबोधनप्रथमान्तत्वाभावेनामन्वितत्वाभा
 वात् ॥ भगो तिष्ठसीत्यादौ अदिद्यमानत्वम् ॥ अं भगो देवदत्तेत्यादौ एकान्तरता भगो आगच्छेत्यादौ हिर्भावः ॥ धनेन भगो इत्यादौ पराङ्गत्वमिति भावः ॥

म. श.
३४

यदि प्रामाणिकाविति ॥ यदेत्यनेनेदं सूचितं तौ न प्रामाणिकौ । अतएव भाष्ये विभाषा भवदिति व्याख्या यमो ब्राह्मणीत्यस्यै वासिद्धिमाशङ्क्या व्ययमेषभोः शब्दाविभक्तिप्र
तिरूपकत्वादित्येवोक्तम् ॥ एवं च भगो हरिहरवित्याद्यसाधेव ॥ तदतिरभसादिति ॥ भो भगो मतुवसोरिति सूत्रयोरस्यार्थस्य भाष्येः स्पष्टत्वादिति भावः ॥ उभयग्रहणादि
ति ॥ वार्तिकवोधितसाधुत्वानामपि कुलरायावेत्यादौ कार्यान्तरबोधनाय सूत्ररुता नुवादस्य कृष्णादिति भावः । हरदसेति ॥ एवं चानित्यत्वान्दप्रवृत्तौ उभयोर्ग्रहणसिद्धि

भगो अद्योदिति निपातावपि यदि प्रामाणिकौ तर्हि स्तानाम् । आमन्त्रितकार्यसिद्धिस्तु वार्तिककार्यत्वेति सुधीभिराकलनीयम् । यजुवदन्ति । सकारान्तानेवेतान्नि
पातानास्यायरुत्वौत्वे भाष्ये प्रत्यास्यातेदिति । तदतिरभसात् । स्यादेतत् ॥ निपातानामभ्युपगमे यत्विधौ तद्व्यग्रहणप्रतिपदोक्तत्वात् । न तु संबुद्ध्यान्ताः । लास्यणि
कत्वात् । इति चेन्मैत्रेयस्वरितेनाधिकारइत्यत्राधिकः । कारोधिकारइति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुशेधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात् । भुवश्च महाव्याहृतेरिति
सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं लक्षणप्रतिप्रदेक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति हरदत्ताद्युक्तेः । न चैवमपि प्रभोरित्यादावतिव्याप्तिः । परस्परसाहचर्येण नि
पातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणेऽन्येषामग्रहणात् । व्योर्लघु । लघुप्रयत्नतरः । लघूच्चारणतरः । सचान्तरतम्याद्दस्यवो मस्वयद्दस्माह । वयाविति ॥

रिति भावः । विभाषा भवदिति वार्तिके भो ब्राह्मणाभो ब्राह्मणीत्यसिद्ध्या शङ्क्या यामव्ययमेषभोः शब्दइति सिद्धान्तेनोभयोरत्र ग्रहणत्वाभादिति बोद्धव्यम् ॥ परस्पर
साहचर्येणेति ॥ तेन चार्थवतामेषग्रहणमिति भावः । अर्थवत्परिभाषयैत्यपि बोद्धव्यम् ॥ अन्येषाम् । अनर्थकानां सान्तरान्तान्तरानुकरणमिति पक्षे प्रसिद्धाभो इत्यादि
पूर्वकरेणान्तानामेवार्थवतां ग्रहणस्यन्याप्यतयाभो इत्याप्रोकारान्तानुकरणपक्षेऽपि वार्तिकनिष्कर्षनिपातानां वैकदेशभूतभो शब्दहीनामेव ग्रहणमिति भावः । अ
त्रैदन्तत्वं रान्तानामेवानुकरणं सूत्रे सन्ध्यभावोऽन्याव्ययवेति भाष्यस्वरसः । लघूच्चारणतरो लघुतरोच्चारणः ॥

रामः
३४

हलोविशेषणादिति ॥ स्पष्टं चेदं भाष्ये ॥ इत्याहु रिति ॥ हरत्तादयः अवकारलोपेततस्तदर्थानवगतेरित्यर्थः ॥ एवं च कगेत्यादि परेतितनखलोपेन भविष्यतीत्यशङ्क लो विशेष
णव्यर्थमिति सूचितं भाष्यमपितदेकदेश्युक्तिरेवानपदान्ताः परेऽणः सन्तीति लण्स्त्रस्य भाष्यविरोधाच्च ॥ इडभावो ढत्वंचेति ॥ चेन्नलोपसंग्रहः ॥ ढलोपादिति ॥ ढोढलोप

ओतो गार्ग्यस्य ओकारादिति ॥ यत्नो कासन्ता दङ्गादिति प्राचा व्याख्यातं तन्ना अङ्ग-स्या प्रकृतत्वात् ॥ असंभवाच्च ॥ न ह्युदाहरणे षोकारान्तमङ्ग-मस्ति ॥ हलि सर्वेषा
म् ॥ यकारस्येति ॥ वकारस्तु ना तु वर्तते ॥ भो भगो अपो पूर्वस्या संभवात् ॥ अपूर्वस्तु यद्यपि संभवति वृत्तवत्करोतीति तथापि तत्र लोपात् प्रसङ्गः ॥ अशीत्यनुवर्त्या शाहलो वि
शेषणात् ॥ वृत्तवृत्तसतीत्यादितु अनभिधानादसाभित्याहुः ॥ गन्धमित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति ॥ गन्धतिरित्यत्र तु वकारप्रश्लेषान्नलोप इत्युक्तम् ॥ ननु देवानस्या इ
त्यादौ लोपो व्योरित्येव सिद्धेः ॥ मैवम् ॥ तं प्रतिपत्तवस्या सिद्धत्वात् ॥ देवायान्तीत्यत्र लपरत्वाभावाच्च ॥ अहोरात्र इति ॥ रात्राहाहा इति पुंस्त्वम् ॥ अहोरादीनामिति ॥ उभय
त्राप्यादिशब्दः प्रकारे ॥ तेन स्वर्चसारथिनः सस्यशुभ्रविप्रः कविः काव्येना स्वर्चनादित्यादि ग्राह्यम् ॥ तदोष्ट इति ॥ उदित्वेन वेदकत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठायां नेट् ॥
ढत्वथत्वष्टुत्वढलोपाः ॥ यत्तु प्राचा प्रसदाह तं ढढ इति तन्ना ॥ तत्र ढलोपस्यैवाभावात् ॥ तथा हि ॥ ढढ स्पूलबलयोरिति सूत्रे ॥ ढहेर्नकार हकारयोर्लोपः ॥ तत्रास्य
ढत्वंचनिपात्यते ॥ नच सिद्धकाण्डस्थ ढत्वस्यैह प्रवृत्तिः ॥ दादर्थो तोरिति घत्वेन बाधात् ॥ नच इडभावो ढत्वंचनिपात्यताम् ॥ ढढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वा
च्यम् ॥ तथा सति परिद्धव्येत्यत्र त्यपिलघुपूर्वादिनिर्णयदेशेन स्यात् ॥ पारिद्धीकन्येस्यैत्राणि जोरिति षड्-स्यात् ॥ ढलोपस्या सिद्धत्वेन गुरूपोत्त
मत्वादिति भाष्ये स्थितम् ॥

इत्येतद्दृष्ट्याष्टुत्वं तु नासिद्धं सामर्थ्यादिति भावः ॥ भाष्ये स्थितमिति ॥ ढढ स्पूलेति सूत्रे इति शेषः ॥

म.श.
३५
४४

द्रष्टव्यमिति॥ अडि. णेरयाभावे चेषापत्तिरिति भावः॥ उभयोरपि नि॥ न्यद्वलम्बभूतेन वृत्तिकृतेति शेषः॥ तदाह वामन इति॥ अत्रारुचिबीजं तु दृहेर्नकारहकारलोपार्थमिति
भाष्यविरोधः॥ अनिदितो दं हेस्तु दृहितमित्येनेप्यन इतिकेयदविरोधश्चेति॥ किंच प्रसादे क्रीत्या दृहेरपि दृडभावद्वययोः सिद्धाधिष्णिषेधप्रकरणे दृड इति निपातनस्य
अर्थत्वमित्यतम्॥ अभावादुत्तरस्येति॥ आहार्याभावागोपादित्यर्थः॥ लिङ्गमिति॥ विहितविशेषणेतद्देयार्थं स्पष्टमेवेति भावः॥ सास्त्राअरमिति॥ सोस्त्राअरमिति सन्धावपि पा

पत्तु प्राचास्त्रास्त्रातं दं हेरेवेदं निपातनं दृहृद्वावितितु प्रकृत्यन्तरमातस्य निश्रया मागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिदुभावे वा दृहेत्यत्र वेतियोगविभागात् पक्षे घत्वाभावे ढलोपे
च प्रत्युदाहरणमिदं दृष्टव्यमिति॥ तन्ना॥ उभयोरपि निपातनाभ्युपगमात्॥ तदाह वामनः॥ अथ दृहिः प्रकृत्यन्तरमस्तितस्याथेत्तन्निपातनं नलोपवर्जमिति॥ युक्तं वै तत्॥ अ
न्यथा हि अस्मासोरप्यनस्त्राव् ष्यङ् च स्यात्॥ बलमेवेति॥ सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेन विप्रतिषेधे परसित्यस्याप्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वात् बलमेव भवतीत्यर्थः॥ तदुक्तम्॥ पूर्वत्रासि
द्धेनास्ति विप्रतिषेधे भावादुत्तरस्येति॥ एतेन विभक्तिकार्यं प्राक्पश्चादुत्वमत्वेत्वादि व्याख्यानम्॥ सूत्रे सुदृतिटयक्पदं लुप्यपि कमित्याहा एतत्तदर्थः सुरिति॥ एतत्तदर्थगत
संस्त्राभिधायि यः सुस्तस्येत्यर्थः॥ एतत्तदर्थं विहित इति व्याख्याने तु परमसददाति परमैपददातीत्यादौ न स्यात्॥ अर्थद्वारकसंबन्धाश्रयणेलिङ्गत्वान्जसमास इति बोद्धव्यम्॥ अकोः
किमिति॥ माकङ्कयोः शब्दान्तरत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः॥ एष क इति॥ अकोरिति प्रतिषेध एव तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः॥ बहुल
ग्रहणेति॥ अतएव लोपं विना पादपूरणेपि क्वचिद्भवति॥ सास्त्रम्॥ अणसः अस्मै इति च्छेदः॥ * इति स्वादिसन्धिः ॥ *॥ श्रीसंकटाभैरवाभ्यां नमः॥ श्रीगुरुचरणभ्यां नमः॥

दपूर्नेः॥ नवे प्रकृत्यन्तः पादमिति पूर्वरूपस्याभावेन न पादपूर्निः सोयमादि व्यादाविव अत्रापि प्रातिशाख्येन सिद्धेः॥ एवञ्जावधारणपरतयानव्याख्येयम्॥ सोहमाजन्मेत्यादौ बहुल
ग्रहणेन क्वचिद्भवत्यपिसिद्धेरिति तात्पर्यम्॥ ॥ इति दीक्षितभट्टोजिपौत्रदीक्षितहरिकृते मनोरमाव्याख्याने लघुशब्दरत्ने पञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥ नमो ब्रह्मणे ॥

रामः
३५
४४

श्रीगणेशायनमः ॥ अर्थस्यादिति ॥ न चास्मात्प्रत्ययमिरित्यादौ प्रत्ययत्वप्रयुक्तनिषेधबाधनेन तच्चरितार्थम् । अअसिद्वयवस्त्वायां प्रवृत्तसंज्ञाया एकदेशवि
संतन्याये न सुलभत्वात् । एकार्थीभावेनेति ॥ न चैतत्प्रत्ययमात्रस्य तन्मात्रे एकार्थीभावभावादिति भावः । एकार्थीभावश्च यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाचिकीर्षिता त
न्मात्रवृत्तिरेव दद्यात् । तेन पञ्चनावप्रियइति समासघटकपञ्चनावेत्यस्य तद्धितान्तत्वसमासत्वयोरपिन प्रातिपदिकत्वम् । प्रियशब्दान्त एव तत्रैकार्थी

श्रीगणेशायनमः ॥ अर्थवदधातुः । प्रत्ययं प्रत्ययान्तं चेति । सूत्रे तन्नादिना उभयं विवक्षितमिति भावः । तथा हि । प्रत्ययस्यैव
पर्युदासे कृत्तद्धितेति सूत्रेण तद्धितान्तस्य संज्ञाविधानं अर्थस्यात् । न च तत्रापि तदन्तं न ग्राह्यमिति वाच्यम् । अर्थवदित्यनुवृत्तिसाम
र्थ्यात् । अन्तग्रहणात् । प्रशंसायां हि मत्तु एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रशंसामूलम् । न च अर्थवदित्यस्य पूर्वसूत्रे चरिता
र्थतात्त्वात् । प्रत्ययपर्युदासे नैव तल्लाभात् । तस्मात्प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा चितमेव । यदि तु प्रत्ययो न पर्युदस्ये तर्हि सात्पदाद्योरिवि
सूत्रे सातिग्रहणं अर्थस्यात् । अर्थवदितिकिम् । धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञामाभूत् । तस्यां च सत्यां स्वादयः स्युः । ननु संख्याकर्मा
देरभावाद् न भविष्यतीति चेन्न । एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति सिद्धान्तात् ॥

भावो न तु तन्मात्रस्य दोषात् । न च क्विबन्ते दोषः तत्र धातोरेव विशिष्टार्थबोधकत्वेन अर्थवद् द्वितीयाभावेन पृथगर्थीनामेकोपस्थितिजनकत्वरूपेकार्थीभा
वाभावादिति वाच्यम् । अलौकिके वाक्ये कल्पितैकार्थीभावस्य तत्राप्यारोपेण दोषात् ॥ अर्थस्यादिति ॥ अनेन प्रत्ययपर्युदासे मानमुक्तम् । सातेः प्रातिपदिकत्वे
हित्तत्तौत्सर्गिकैकवचने तस्यापि सुबन्तत्वेन पदत्वेपदादित्वादेव निषेधसिद्धेस्तद्व्यर्थमिति भावः ॥

म श-
४५

सोर्द्धर्करत्वादिति तस्य च समुदायप्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वान्न कसमुदायसंज्ञान्तरंङ्गत्वाद् वयवेभ्यः प्रातिपदिके कत्वात्सुपि चुसतिप्रवृत्ते तद्वृत्तितस्य
तदवयवत्वमसुतं चति ध्वनतीत्यादौनावयवनांसा। धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्रतन्निषेधात् तस्मादव्यसन्नप्रातिपदिकावयवेभ्यस्तदुत्पत्ति
रापाद्या। धनशब्दस्थानोत्तेर्धनमिति व्यस्यति पक्षेतुवनाद्युदाहरणं बोध्यम्। ध्वनितं चेदं भाष्ये कैयटयोः। तस्मान्नलोपाद्यापत्तिर्दोषः। इदमव्ययेभ्य इवतेभ्योपिसु
पएकवचनाभ्युपगमेन। यदि तु तदुत्पत्तिः सत्येव गमके। यथाव्ययेभ्य उत्यत्तावव्ययात्सुपेति गमकम्। नान्यत्र एकवचनमिति महासंज्ञाकरणात् प्रकृते तु न
तिष्ठागमकम् तएव ड्याविति सूत्रे प्रातिपदिकाधिकाराभावेति डन्तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशङ्क्यै कत्वादीनामुक्तत्वान्नेति समाहितं भाष्ये त्वद्रीत्यौत्सर्गिकमेकव

डुंफडादिभ्य इव सोर्द्धर्करत्वात् न च अर्थवद्द्रहणपरिभाषयाऽनर्थकेन स्यादिति वाच्यम्। तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् अधातुरि
त्यादिपदुदासंबन्धेन यथाप्यर्थवत्त्वं न भवेत्तथापि उत्तरार्थे तदित्युक्तम्। एतच्च सुप्ति डन्तमिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् ॥

चनं दुर्बोरमेवं। अतएवाग्रे भाष्येऽर्थवत्त्वं तदस्य दशदाडिमान्तीत्यादिपदसमुदायो निरर्थको व्यावर्त्यत्वेन प्रदर्शितस्तत्र हि सुपोधात्वित्यस्य प्राप्तिरि
नितदेवास्यमुख्ये व्यावर्त्यम्। पचतः कल्पमित्यादौ तत्प्रवृत्तौ रूपसूत्रस्त्वं भाष्यगमकम्। समासग्रहणकृतनियमस्तु अर्थवत्त्वं समुदायविषयक इति भाष्ये
स्यृमिति नतेनोस्यव्यवृत्तिरिति दिक् ॥ यद्यप्यर्थवत्त्वमिति ॥ व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैव सादृश्यं गृह्यत इति भावः ॥ उक्तमिति ॥ एतेनेदमुक्तमेव पुनर्दोषो
योच्यते इति सूचितम्। भाष्ये इति ॥ एवं हितत्र भाष्यं। अर्थवदिति वर्तते कृतद्वि तांन्तं चैवार्थवत्त्वं न केवलाः कृतस्तद्वि ताः वेति कृतद्वितोतसूत्रे न ग्रह
णं नकार्यमिति। अर्थवद्द्रहणात्सुत्तिसामर्थ्यादेव चेदृशार्थलाभ इति कैयटः ॥

एमः
४५

समुदायार्थोपादिति॥ तेनतन्मात्रस्यक्रियावाचित्वनिबन्धनधातुत्वसिद्धिरितिभाषः॥ तत् क्रियावाचकत्वम् तत्तदर्थविभागश्चेति। तस्यतस्येति कृतद्विर्वचनेनष
ष्टीसमासेससोर्थविभागइतिकर्मधारयेवाविभक्तिलुकिइदंसाधु। एतेनान्यान्यप्रादुर्भावादितिअपादानेपञ्चमीतिसूत्रस्यभाष्यप्रयोगोपिव्याख्यातः। सुबन्तत्वमपि
द्विः प्रयोगपक्षइवस्थानेद्विर्वचनपक्षेप्याद्यान्यशब्देप्रकृतित्वबुद्ध्यान्त्यस्यशब्देप्रत्ययत्वबुद्ध्यासूपपादम्॥ सर्वइति। धातूपसर्गविभागोरुत्तिषेकार्थीभावश्चैवमेवेतिभ

यत्तद्दुः। पर्युदासो नार्थवत्त्वं गमयति। अनर्थकयोरपि धातुप्रत्यययोर्दर्शनात्। अधीते यावदिति। अधिपूर्वस्यैवेङ्ः प्रयोगात् विशिष्टएवअर्थवान् मत्तु
केवलमद्दुः। अप्यनइत्यस्यार्थनिर्देशस्तत्रवयवेसमुदायार्थोपात्। एवंकन्नप्यनर्थकः। यावदशब्दपितदर्थप्रतीतेः। ओषधेश्चविभक्तावप्रथमायाम कर्त
रिचकारकइतिविभक्तिकारकग्रहणाभ्यांनञिचमुक्तन्यासस्यानित्यत्वकल्पनाच्चेति। अत्रैदं वक्तव्यम्। धातुरनर्थकइति तावद्वाहृतम्। क्रियावाचकत्वं वि
ना धातुस्वापोपात्। आरेपितं वदिति चेत् सत्यम्। तावतैवेष्टसिद्धेः। प्रकृतिप्रत्ययविभागः तत्तदर्थविभागश्चसर्वः कल्पितएवापरमार्थतस्तुस्फोटएवार्थवानिति सि
द्धान्तात्। उक्तं च हरिणा। उपायः शिस्माणां बालानामुपलालनाः। असत्येवर्त्तनिस्थित्वाततः सत्यं समीहृतइति। कथमन्यथाद्दोः द्विर्वचनमडादयश्चस्यः तथा
चप्रत्याहाराह्निके अर्थवन्तोवर्णाइतिप्रघट्टकेअध्येति अधीतइत्यत्रेकारोऽर्थवानितिभाष्येस्पष्टमेवोक्तम्। एवंकन्नप्रत्ययोप्यर्थवानेव। स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेनैवार्थवत्त्वात्।

कः॥ स्फोटएवेति॥ पदरूपोवाक्यरूपोवेत्यर्थः। लोकानांतत्रैवशक्तिग्रहेणबोधादितिभावः। अतएवतस्यपरमार्थत्वंलोकेबोधजनकत्वात्। शास्त्रेणप्रकृतिप्रत्ययविभागव्यत्या
दनेनविशिष्टपदस्येवतत्तदर्थबोधनद्वाराविशिष्टेपदेविशिष्टार्थबोधकत्वमेवबोध्यते। उपलालनाइत्यस्यभवन्तीतिशेषः। नतुवास्तवाइतिभावस्तदाहअसत्येइति। आरे
पितेइत्यर्थः। लोकानान्ततच्छब्दजन्यबोधानुपयोगित्वात्तत्त्वम्। सत्यम्। विशिष्टशक्त्याबोधकंपदादीत्यर्थः। स्फुरिति। अधिजगेऽध्यमीष्टेत्यादौ। अर्थवत्त्वादिति। आरेपितार्थवत्त्वादि

म. श.
४६

शास्त्रकृत्। भाष्यकृदादिः॥ संमतेति॥ तद्विषयप्रदेशः। औत्सर्गिकप्रवृत्तौ हेतुमाह॥ दृश्यलेपीति॥ चः पञ्चम्यर्थहेतुत्वानुवादकः॥ कथंचिदिति॥ अनेन तद
ज्ञावश्यकत्वमेवेति ध्वनयति। न नूत्तरत्र चरितार्थस्य कथंचिन्नपकत्वमसम्भवात्॥ उत्तरार्थस्यापीति॥ इकोचीति सूत्रे च ग्रहणस्यैतत्तार्थतामुक्त्वा भाष्ये उक्तमिह किंचिन्नयो
इति। ननु मतेति निषेधानित्यत्वात् ननु तत्र योदस्य त्रयुजः फलमिति तदर्थः॥ इत्थं सतीति॥ अथ पुनानेनैवानित्यत्वात् ननु माश्रित्य न्यायानुसरणेन तयोः प्रत्याख्यानसं
भवइति भावः॥ नलोप इति॥ सुबुत्पत्तिस्तु नोक्ता भूवादयद्वयस्य लविधौति बादिविधौ चोपस्थितेर्निरवकाशतयाऽपवादैस्ति बादिभिर्बाधात्॥ कार्यकालपक्षे इति॥

कल्पनामात्रमिदमिति चेन्न। उक्तोत्तरत्वात्। नैषाकल्पनाशास्त्रकृत्संमतेति चेन्न। द्वितीयतमीयचतुर्थतुर्याणि इति सूत्रे पूरणात्त्वार्थेऽनप्र
त्ययस्य पूरणार्थत्वात्। भाष्यकारैरेवोक्तत्वात्। प्रत्ययइति महासंज्ञां कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि संमत्तमेवेत्सु। यदपि ओषधेश्चेत्यादि। तदपि न। अनित्यत्वेऽप्येव
गिक प्रवृत्तौ दृश्यलेपीति प्रवृत्तौ न्यायस्य निर्विषयत्वापात्तात्। अनित्यत्वात् ननु सकार्यमिदं वश्यकत्वे अर्थवद्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वसंभवा
त्। उत्तरार्थस्यापि इह किंचिन्नपि इति न्यायेन इह करणस्य सफलत्वौचित्यात्। औषधेश्चेत्यादौ विभक्तिकारकग्रहणयोरेवेत्यसति प्रत्याख्यान
संभवाच्चेति दिक्। अधातुरिति किम्। अहन्। नलोपोमाभूत्। नच कार्यकालपक्षे प्रत्याख्यानत्वेन पर्युदासोऽस्त्विति वाच्यम् ॥

नच यथोद्देशेऽपि प्रत्ययान्तस्य भावित्वेनाकृतव्यूहपरिभाषया फलाभावेन च संज्ञाया अप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषया अनित्यत्वात् सत्त्वाच्च। भवि
ष्यति किंचित्कलमित्यभिसन्धिमात्रेण तत्र पक्षे संज्ञायाः प्रवृत्तेः प्रगृह्य संज्ञाप्रकरणे कैयटेनोक्तत्वाच्च। यथोद्देशपक्षेण पर्युदासे लक्ष्यसिद्धेः शङ्कासमाधानेन निर्दे
ले॥ नहि व्यवस्थितयोः पक्षयोरन्यतरेण लक्ष्यसिद्धेः पक्षान्तरेण शङ्काप्युचितेत्यर्थस्य प्रगृह्य संज्ञाप्रकरणे भाष्ये ध्वनितत्वादितिकश्चित् ॥

रामः
४६

कथमन्यथेति। नच राजेसादौकदत्तत्वात्प्रवृत्तिः। तत्राप्यप्रत्ययस्यसंबन्धात्। अतएव दाक्षीदिदृशूदत्यादौ परादिवद्भावेन न सुपो लुक्। नच सुब्रौ
पविषयमेवज्ञापकम्। असतिबाधके प्रमाणानां सामान्येपक्षपातद्वयार्थस्यापिज्ञापनादन्यथासूत्रेपस्थितडि-संबुद्धिमात्रविषयता स्यादिति राजपु
रुषासिद्धिः। स्यष्टावेयंरितिः सार्वधातुकमपिदित्यत्रभाष्ये। प्रकृतसूत्रभाष्येचेदंस्यष्टम्॥ अत्रसुप्रसिधेरिति॥ तयोः प्रातिपदिकत्वे तत्सामर्थ्यदौत्स
र्गिकैकवचनेतच्छ्रवणापत्तिः। विभक्त्यर्थस्यलिङ्ग-प्रतिस्वरूपायोग्यत्वेनननपुंसकत्वाप्रयोविभक्तिलुक्। तत्सत्वेतुपदादित्वेनषत्वनिषेधांपत्ति

प्रत्ययलक्षणेनोक्तपर्युदासाप्रवृत्तेर्नडि-संबुद्धोरितिनिषेधेनज्ञापितत्वात्। कथमन्यथा राजेसादौनलो
पः स्यात्। अप्रत्ययः किमाहरिषु। कपेषि। अत्रसुप्रसिधेरर्थाभूत्। अप्रयान्तः किमातत्रैवविभक्तिविशिष्टयोर्मा
भूतानचान्तबद्भावेनकारणद्वयेदृशादौप्रातिपदिकत्वंस्यादेव। तथाचह्रस्वो नपुंसकइतिह्रस्वसंश्लेषेण
स्यादितिवाच्यमाकार्यकालपक्षेणैसिद्धेः। ययोदेशेपि विभक्त्येकादेशो नन्वतत्सप्तम्यधिकरणेचेत्यादिनिर्देशात् ॥

ह्रस्वद्विभाषः। तत्रैवेति। अत्राप्यौत्सर्गिकैकवचनापत्तिः सुपोधात्विति लुगापत्तिश्चपक्षे रन्वित्यादौ नलोपापत्तिश्चेति भावः। स्यादेवेति। पूर्वविभक्त्युत्प
त्तौजातस्मादिदेशेनविभक्त्यनेषुद्विरितिभावात्। ययोदेशेपीति। अपिनाकार्यकालपक्षेपि। नहितत्रपक्षेउपदेशेनैवैकवाक्यतानातिदेशेनेत्यत्रमान
गत्तोत्यतिदेशैकवाक्यतयैवन्द्रस्यप्रतिः सुवचसात् ॥

म. श.
४७

प्रातिपदिकग्रहणंवेति। नपुंसकरुतित्वस्यप्रातिपदिकधर्मत्वानपुंसकेवर्तमानस्येत्यर्थेनैवप्रातिपदिकलाभेसिद्धेतस्यव्यर्थत्वादितिभावः। उ-
क्तेर्थे। विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावे। सामान्यापेक्षमिति। अन्यथाह्रस्वसवनस्यात्त्वाद्युत्पत्तिस्तुस्यादेवेतिभावः। यद्यपीदंप्रातिपदिकग्रहणंसत्व
प्रधानप्रातिपदिकग्रहणार्थेतेनात्रनह्रस्वः। मूलोक्तार्थेज्ञापितेचारितार्थ्यदुर्निरूपं र्यसंख्याकर्माद्ययोगात्त्वाद्युत्पत्तिरपि नुभौत्सर्गिकमेकवचन

ह्रस्वेनपुंसकइतिसूत्रेप्रातिपदिकग्रहणंस्वउक्तेर्थेसामान्यापेक्षंज्ञापकमस्तु। यत्तुवदन्ति।
पुंसपर्युदासोनकर्तव्यः प्रत्ययान्तपर्युदासेनैवगतार्थत्वात्। न्यपदेशिवद्भावेनतस्मापिप्रत्य-
यान्तत्वादिति। तुन्। प्रत्ययग्रहणंयस्यात्सविहितः तदादेर्ग्रहणात्। केवलस्यचअतथात्वा-
त्। अन्यथाह्रदुक्करीत्यासुप्तिर्देरपिसदन्तत्वात्पदत्वंस्यात्। तथाचहरिषुकरोविद्स्यदौ
पत्वंनस्यात् ॥ ॥

सपिन-गमकंविनातदनुत्पत्तेः। सुपोधात्विति लुगपिम, प्रातुसाहचर्येणसुप्तिडि- तरसमभिव्याहृतस्यैवतेन लुग्विधानात्। एवंचप्रत्ययान्तपर्युदासो-
नकर्तव्यइतिसूत्रशेषेभाष्येध्वनितम्। पचेरन्सर्वस्मिन्नित्यादौनकारोच्चारणसामर्थ्येननलोपस्तथाप्येतावत्किं कल्पन्पेक्षयालाघवात्प्रत्ययान्तपर्युदा-
ससंबोचितइतिभावः। अतश्चात्वादिति। यस्माद्विहितस्तदादित्वस्याशास्त्रीयत्वेनन्यपदेशिवद्भावभ्यत्वादितिभावः ॥

रामः
४७

निवेधादिति यद्यपि व्यपदेशिवद्वावेनैकाज्ञादेरिवास्याप्यशास्त्रीयस्यातिदेशेन लाभसंभवो त एव भवतीत्यादौ भवतेः शब्द निरूपितान्त्वसिद्धिर्व्यतिसेद्व्यादौ
 सेद्व्यस्यपदत्वसिद्धिश्चद्विरत्यादौ कार्यकालपक्षे तद्विदितान्तत्वनिबन्धे प्रातिपदिकत्वसिद्धिश्च यवापत्येतत्तद्वजन्तत्वनिबन्धनफकसिद्धिश्च। तथाप्यसहाय
 एव व्यपदेशिवद्वावेन तु सहायेनेतरावयवे तदप्रवृत्तिः। स्पष्टाचेयं रीतिरादेच उपदेशद्वयत्रकैयटे। अत एव सभासंनयने व्यपदेशिवद्वावेनाकारस्वना
 दिलं दरिद्राधाताविकारस्वनास्तत्त्वं तथा सति वदत्व प्रयुक्तम् इवर्णान्तत्व प्रयुक्तो अत्ययश्च स्यात्। ततोत्रन किंचिद्वैषम्यमा लोकेपि बहुषुत्रसत्वेनैकस्मि
 न्ज्येष्ठकनिष्ठादिव्यवहारो विजातीयकन्यादिसत्त्वेलेकस्मिन्नपि तथा व्यवहारो भवत्येवेति बोध्यम्। अत एव हरिविद्यादौ सोः पदत्वं न। निजौ

सात्पदाद्योरिति निवेधात् अथातु प्रत्ययाविति सिद्धेन जूहसोपादानं स्पष्टार्थम्। महासंज्ञाकरणं प्रत्ययानु रोधात्। तथा चाथर्वणे पठ्यते। कोधा
 तुः किं प्रातिपदिकं कः प्रत्यय इति। डि स्यादी न्यस्युत्सना नीहो दाहरणम्। अव्यतिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः। यत्सुस्युत्तिपं
 क्षेपिनिपातार्थमनुकरणार्थं चेदमिति हरदत्तेनोक्तम्। तच्चिन्त्यम्। तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसंभवात् ॥

चत्वार एकाचद्विभाष्यत्वेकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोचनार्थे कदेश्युक्तिरिति तात्पर्यम्। वस्तुतस्तु पर्युदासेनैवार्थवत्त्वे लब्धे अर्थवद्गूहणादत्र सू
 त्रेपि निरन्तरानपेक्षार्थबोधकत्वमर्थवत्त्वं गृह्यते। एकार्थभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वमिवेदमप्यलौकिके आरोपितमस्तीति दक्षअसद्द
 त्यवस्थायां प्रातिपदिकत्वात्सिद्धिः। तदाप्रत्ययस्य प्राप्तिरेवनेतिकेवलप्रत्ययपर्युदासोऽर्थः। ध्वनितं चेदं प्रत्ययपर्युदासानुत्थाभाष्ये ॥ सुष्टिड-न्तमि
 तिसूत्रस्थभाष्यकैयटयोरप्यत्रैव तात्पर्यमिति बोध्यम् ॥

म. श. ४८

इत्याद्यर्थमिति॥ अन्यथाविभक्त्यन्तस्योदात्तासास्राप्रतिपदिकत्वेतु पूर्वविभक्तिलुकिटकारेकारस्योदात्तत्वेप नर्जसिटक्कारकारे दात्तत्वसिद्धिरिति भावः ।
कृदन्तत्वेनेति न च समासधिकल्पविधानस्यैवार्थः । समासे एकस्वरश्रवणं समासाभावे प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वोत्तरपदयोर्भिन्नस्वरश्रवणमिति विशेषात् । इ
धियुपदेशमित्यदौपक्षे प्रकृतिर्भावप्रवृत्तेरपि फलसम्बन्धशक्यत्वात् । तत्समर्थमिति । अन्यथासंज्ञाविधिज्ञानस्यात् । न प्रत्ययमात्रेणेति ॥ प्रकृतेरपेक्षणादिति भा

वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षेपि बहुपदवद्व्यायर्थे सूत्रम् । न चैव बहुच पूर्वद्वयेव सूत्र्यतामिति वाच्यम् । मूलकेनोपदेशद्वयादौ कृदन्तत्वेनाति
प्रसङ्गात् । न च समासग्रहणनिप्रमार्थमिति निस्तारः । अर्थवत्त्वात्संविना समासग्रहणस्य निप्रमार्थत्वायोगादिति दिक् । कृतद्धितसमासाश्च । अ
र्थवद्वित्यनुवर्तते । समासग्रहणं न हि च तत्त्वात्प्राप्तौ कृतान्तद्धितानां च अर्थोऽस्ति । अत्र पूर्वगतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः । अजं हत्त्वा
र्थवत्त्वात् । न प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्कः । वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात् । प्रत्ययग्रहणे
यस्यात्ता विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । न स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो निषिद्धः । एवं च राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थमस्त्विति चेन्नैवंम् ॥

वः अथातुस्तीति कर्तरूपार्थस्याधिकस्य भावेऽपि क्रियावाचकत्वात्सत्यापावृत्तात्सतेरिति भावः । स्त्रीप्रत्यये इति । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये वत्सर्जः । तस्य येन केनापिरूपेण
ग्रहणेन निषेध इत्यभिमानः शङ्कितुः । राजकुमारीति । न च त्रप्रातिपदिकत्वस्य न फलं सिद्धं । विशिष्टपरिभाषणैव तत्त्वार्थसिद्धेरिति चेन्न । प्रातिपदिकत्वतद्वाप्यधर्माणालि
ङ्गप्रत्ययरहिते दृष्टान्तद्विधिद्वेनया प्रतिदेशेन तस्य अत्र प्रवृत्तेः न हि इति वरहिते राजकुमारीत्यादौ वदस्ति । इत्यग्रहणं च न्यार्थमिति वक्ष्यते । शङ्कितुः अभिमानानुसारेणैवेत्यति ।

रामः ४८

अन्तरङ्ग-स्यापीति। सुलभत्वादिति। यथोद्देशे इदं। यदि खस्य निषेधस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषाशेषत्वमेवं च यथासाप्रत्ययग्रहणे एव न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहण
इति उगितश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तथा यनिषेधोपि स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणेन तु स्त्रीप्रत्यया स्त्रीप्रत्ययग्रहणे इत्युच्यते। तदानदोषः। समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाभावा
दिति द्विः। असमर्थसमासे इति। असूर्यपश्यादत्यादावित्यर्थः। धर्मिग्राहकेति। प्रातिपदिकसंज्ञाधर्मस्तद्धर्मिअसमर्थसमासः ग्राहकमानस्वश्विधायकम्। अ
न्यथापरस्परसंबन्धेनैकार्थी भावाभावात्समासो दुर्लभः स्यात्। असूर्यशब्द इति॥ तत्र कृतिके सुबन्त इत्यर्थः। सुपीत्यधिकारात्। उपपदमिति महासंज्ञाकरणा

अन्तरङ्ग-स्यापि हलङ्गादिलोपस्य लुग्विषयेऽप्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपिसमासप्रवृत्तेः। तत्र चाप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतत्वा
येन विभक्तिलुक्पिसुसंभवात्। अतएव गोमत्रिय इत्यादौ नुमादयो न। लुकः प्रागन्तरङ्ग-प्रवृत्तौ तु स्युरेव। नन्वेवमपि असमर्थसमासे दशदाडि
मादिवदनर्थके विधायकस्त्विति चेन्न। अर्थवदित्यस्यानुवृत्तेरुक्तत्वात्। कथं तर्हि असमर्थसमासे संज्ञेति चेद्वर्णिग्राहकमानादेवेति गृहाणा। असू
र्यललाटयोरिति हि असूर्यशब्दे उपपदे स्वश्विधीयते। उपोच्चारितं पदं चोपपदम्। पदं च सुप्रिड-न्तमिति। नियमशरीरमाह। यत्र संघाते इत्यादि पू
र्वभाग इत्युपलक्षणम्। उत्तरस्तु प्रत्ययोनेत्यपि बोध्यम्। अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञानस्यात्तद्विग्रहणस्य औपगवादौ कृतार्थत्वात् ॥

चातदेतदाह। पदं चेत्यादि॥ शशश्रुङ्गादिपदानां च बोद्धेतस्मिन्शक्तिरिति न तदर्थमपि समासग्रहणमिति बोध्यम्। यत्र संघाते इतीति। अर्थवतीति शेषः। सजातीयापे
स नियमस्यौचित्यादिति बोध्यम्। प्रत्ययोनेत्यस्य पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययोनेत्यर्थः। तेन राजाद्यानित्यादौ न दोषः। जन्मवानित्यादाविति। तत्र पूर्वभागस्य पदत्वादिभिः
वः। ननु तद्विग्रहणस्य मर्थ्यं तत्राह। तद्वितेति। तत्र पूर्वभागस्य भत्वात्पूर्वभागः पदमित्यत्र च पदशब्देन पदसंज्ञकग्रहणमिति भावः ॥

म-श-
४८

नन्वत्रपक्षेगवित्ययमाहेत्यादौदोषः। गोइत्यादीनां सुबन्तत्वाभावेनपदत्वाभावात्। वृषण्वसुरित्यादिसमासे पूर्वभागस्यभत्वेनतत्साजात्येनपूर्वो
भागः पदमित्यर्थलाभासंभवश्चेत्यतआह। यद्वेतिप्रकृतसूत्रेभाष्येतुअर्थवत्समुदायानंसमासग्रहणनियमार्थमिद्व्युक्तम्। अत्रतन्नेणषष्ठीतत्पुरु
षः कर्मधारयश्चतत्रषष्ठीसमासेअर्थवदित्यस्यस्वातन्त्र्येणापिप्रयोगार्थवदित्यर्थः। गवित्ययमित्यादावनुकरणस्थानितिपरस्यापिप्रयोगसत्त्वेन
तत्त्वमस्येव। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यतुनव्यावृत्तिः प्रत्ययस्यस्वातन्त्र्येणप्रयोगार्थवत्त्वाभावात्। सरूपसूत्रेभाष्येसुबन्तानामित्यनेनेदमेवोपलक्ष्यते

पूर्वभागः पदमितिकिम्। बहुज्विशिष्टस्यप्रातिपदिकसंज्ञायथास्यात्। तेनबहुपदबहुत्वत्रप्रथमजसोलुकिबहु
पदशब्दस्यचित्तरेपुनर्जसिउपोत्तमोदात्तत्वंसिद्धति। यद्वा। प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातविषयकोनियमोस्तु। न
चाद्यपक्षेराजपुरुषावित्यादौपुरुषावित्यादेःसंज्ञास्यादितिवाच्यम्। अर्थवत्त्वेनैववारणात्। प्रत्ययार्थोहिविशिष्टएवान्वेति
नतूत्तरपदार्थमात्रे। येनपुरुषावित्यस्यार्थवत्त्वात्। नियमफलमाह। तेनेत्यादि। नन्वेवमपिमूलकेनोपदेशमित्यादौवा
क्यस्यसंज्ञादुर्वारा। रुद्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात्। इतिचैन्मैवम् ॥

इतिस्पष्टमेवकैयटेनोक्तमितिबोध्यम्। पुरुषावित्यादेरिति तत्पूर्वभागस्योत्तरपदत्वेचेतिनिषेधेनापदत्वात्। परस्यतत्प्रकृतिकप्रत्ययत्वाभावादितिभा
वः। अर्थवत्त्वेनैवेतिउत्तरपदस्यकार्थित्वाभावेनतन्निषेधाप्रवृत्तेश्चेत्यपिबोध्यं। वाक्यस्येति। रुद्रंनत्वादिभिर्भाषस्तदाह। रुद्रिति। नचास्यभुजौकरणत्वेनोप
देशप्रतिनकारकत्वं। मूलकस्योपदेशकर्मत्वेनान्वयोविभक्तिस्तुप्रधानानुरोधिकरणत्वकृतात्तृतीयैवेतिप्रत्ययिकारकत्वमित्याशयात् ॥

रामः
४८

परत्वाद्वाधादिति। नियमस्यार्थतो निषेधे पित्तत्यर्थेणार्थवत्सूत्रापवादस्यासपरत्वेन कृतं तत्र प्रयुक्तस्यापि निषेधे तात्यर्यादिति भावः। निषेधानां बलवत्त्वाच्चे
त्यपि बोध्यम्। निष्कलत्वादिति। स्पष्टं चेदं पुंयोगादिति सूत्रे भाष्यकै यद्योः। न च समासे इति। नापि वाक्ये इति बोध्यम्। एकार्थभावेति। एकोपस्थितिनिष्पत्तिः।
समुच्चयशक्तिरेवैकार्थ्यभाव इति भावः। एवं समासे इति। सिद्धा। वाक्येपि शक्तिरस्ति विशेषणविशेष्यभावांशे तच्छक्तेरर्थवत्सूत्रभाष्यादावुक्तत्वात्। सप्तमे

समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्वाधात्। एवं च कृतद्वितेति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषानोपतिष्ठत एव निष्कलत्वादिति तत्रम्। यत्रुवदन्ति। स
मासग्रहणं न नियमार्थं किं नुविद्यर्थमेव। अर्थवत्वं हि वृत्तिमत्वम्। इति श्रद्धिः। शक्तिर्लक्षणा च। न च समासेऽस्तीति। अत्रेदं वक्तव्यम्। सिद्ध
त्वे तावदेकार्थभावोपगमात्। चिर्नास्तीति बाधितमेव। मीमांसकमतेपि लक्षणास्तेव। यद्दुः। सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थित
मिति। अथ नैय्यादिशरीस्थोचेतत्तदपि न। बहूपटवत्स्याद्यसिद्धेः। तद्विग्रहणं तद्विधिपरमिति चेन्न। पचतकीत्यादावतिव्याप्तेः। किंचैवं
कृद्ग्रहणपरिभाषयामूलकेनोपदेशमित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वैवेत्यास्तां तावत्। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन निष्पत्तस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसं
ज्ञावक्तव्येति गतार्थम्। ये वाद्यो लोप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् ॥

ति॥ वृत्तौ वाक्ये चेति भावः। असिद्धेरिति। समास इव तद्वितेपि शक्ति लक्षणयोरभावादिज्ञिभावः। पचतकीत्यादाविति। न च पूर्ववर्तित्वोत्तरवर्तित्वाभ्या
मेव वैशिष्ट्यनिवेशनीयम्। विनिगमनाविरहेण मध्यवर्तित्वस्यापि ग्रहणापत्तेरित्याशङ्कत। किंच बहूपटवस्तिष्ठन्तीति वाक्यस्यापि संज्ञापत्तिः। एवम्। समा
सग्रहणस्य नियमार्थत्वाभावे। न चार्थवत्त्वाभावाद्धारणं न्यायनयेत्तरसूत्रे तदसंभवात्। तृतीयाप्रभृतीनीतितुस्वरे विशेषार्थम् ॥

मं शं
५०

अभेदविवक्षायामिति। सादृश्यमूलाभेदविवक्षायामित्यर्थः। अनुकरणं च स्वसादृश्येनानुकार्यमुपस्थापयति तत्रोपस्थितस्य शाब्देन्यप्रतियोगित्वं व्युत्पत्तिवै
चित्रात्। एवं च चत्वार्यर्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावादिति भावः। अतएव भूसत्तायामित्यादिस्मिर्देशाः सङ्गच्छन्ते तदाह। भूदिति। अपदेन प्रयुज्जीतेत्यस्यापरिनिष्ठि
तमित्यर्थः। अस्य चासादृशलिङ्गात्परिनिष्ठितत्वमभेदविवक्षायामिति। अर्थवच्छब्दोपि वृत्तिविषये सवैतत्पक्षे इति भावः। अर्थपक्षो मत्तौ कः सूक्तिसूत्रे भा
ष्ये। अनयोश्च लक्ष्यानुरोधो ह्यवस्येति दिक्। विशिष्टस्यापीत्यर्थ इति। प्रातिपदिकत्वतद्वाप्यधर्माणालिङ्गप्रत्ययविशिष्टेऽपि देशादिति भावः। स्पष्टं चेदं बहु श्री हे
रूथसद्वत्त्रभाष्ये। इयंच प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च तत्त्वनयन्नाह। अयस्कृमीति। किंचेत्यादि च। उत्तरपदेषु इति। अत्र च ह्यन्वसुत्तरपदमिति भा

अवद्यति। अनुकरणे श्रुतानुकार्येण सहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वम्। भूदिति मिति यथा। भेदविवक्षयां तु संज्ञास्य हे
वा। भवो वृत्तिरिति यथा। लिङ्गविशिष्टस्येति। लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः। परिभाषायाः प्रयोजनं सु। अयस्कृमी। अतः कृकमीति सत्वम्। त
द्विक्रंसादिषु उत्तरपदेषु विधीयते। किंच कुमारीमाचष्टे कुमारमिति। णाविष्टवदिति टिलोपः। एवं यामिनयं सहा निरूप्यत्र आचारे किंचपि फलम् ॥

वः। टिलोप इति। इदमुपलक्षणं पुं वत्वस्य णि च। सामान्यग्रहणेऽपि प्रवृत्तेरेवानया परिभाषया ह्य्याब्ग्रहणवैयर्थ्यभाष्ये शङ्कितम्। न च दृष्टामालाहृष्टागौरीति स
मुदाहरणं निसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादि नियमाभावात् ह्य्याबन्तत्वेन ततः सुब्रत्यर्थतदस्तु। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तु नात्र सिद्धिः ह्य्याब्रहितस्य दृष्टामाला
हृत्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन तदतिदेशाप्रवृत्तेरेवं चामृष्टामालादेव दत्तेत्यादावेकपदान्तरित्वेनैकान्तस्तापत्तिरिति वाच्यम्। एतद्वाच्यप्रामाण्ये
न प्रातिपदिकसाहचर्येण च एष्यगर्थोपस्थापकविभक्त्यन्तानवयवकड्याबन्तस्यैव ग्रहणेनादोषात्। प्रत्येकमपि पदस्य स्वत्वैकान्तरत्वाभावाच्च। उत्तरसंज्ञायाः पूर्वसंज्ञायां

कृत्वा तन्निष्पत्तिं तु नास्ति नैदोषपत्तेः।
यमः
५०

कुत्साद्यर्थकस्वार्थिकानां कृत्स्नतद्वृत्तिसूत्रस्थभाष्योक्तरीत्याङ्गान्तादुत्पत्तेः सिद्धत्वादत्यन्तस्वार्थिके फलमाह । तथाहीत्यादिना । स्वार्थिकत्वेनात्यन्तस्वार्थिकत्वे
 नापरश्रेयसभुञ्जयः । एवंचलोहितास्त्रिङ्ग-बाधनंवेति नवक्तव्यमिति भावः । विकल्पः सिद्धतीति । अन्यथाऽऽर्यशब्दात्कनिसमुदायोत्तरटापैवलिङ्ग-संबन्धबोधन
 सम्भवादिष्वेव द्विवचनन्यायेन समुदायादेव टापिकनः पूर्वटाबभावे आतःस्थानिकत्वाभावाद्विकल्पसिद्धिरिति भावः । डीप्प्रसङ्गादिति । अन्यपदार्थस्य स्त्रीत्वादिति
 भावः । अकृतएवेति । इदं गोरिष्योरिसूत्रेभाष्ये स्पष्टम् । समासान्तादुत्पत्तादर्थ्यात्तच्छब्दमिति हितत्रभाष्यम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये एवेत्यस्य प्रवर्तते इत्यनेना
 ङ्गाभ्यां प्रागिति । तेन लोहिनि का आर्यकाचसिद्धीति । तथाहि । स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गः परश्चलोहितात्मणावितिक नूडीपं बाधेत । ततः लोहित
 केत्वेव स्यादित्येवमयम् । डीबग्रहणसामर्थ्यात्तुङ्गान्तात्कनिरूपद्वयंसिद्धम् । वर्णादनुदात्तादित्यस्यैकत्वत्वात् । आर्यशब्दानुनसामि व
 चनइत्यत्रज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्तस्वार्थिकोपिकन आर्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वनप्रवर्तते । तेन उदीचामृतः स्थानेयकपूर्वायादिति इत्वविकल्पः सि
 द्धति । स्यादेवम् । एवं सति बहुगोमक्तेति न सिद्धेत् । बहुगोमच्छब्दात्कपः प्रागुगिल्लक्षणडीप्प्रसङ्गादिति चेन्नैवम् । अकृतएव समासेऽलौकि
 कप्रक्रियावाक्ये एव उत्तरपदस्यावयवीभूयसमासान्तः प्रवर्तते इति वक्ष्यमाणत्वात् । सचविभक्तेः पुरस्तादित्येके ॥
 न्वयः । क्व प्रवर्तते तत्राह । उत्तरपदस्येति । अनन्तरमिति शेषः । अवयवीभूयेत्यस्य प्रक्रियावाक्यस्येत्यादिः । एतत्कल्पेन यनम् । अवयवत्वे प्रमाणमाह । समा
 सान्तइति । तच्छब्दाच्चत्वादिति भावः । समासस्यैवात्मन्तावयवइत्यन्तइति सूत्रेभाष्ये स्पष्टम् । इत्येके इति । अत्रार्षिबीजन्तु समासार्थवाक्यस्यान्तइति गो
 स्त्रियोरिति सूत्रस्थभाष्यस्य वाच्यार्थविरोधः । न हि सुब्रह्मि तं समासार्थं किंतु तद्विशिष्टमेव । किंच ततः पूर्वकपिततः समासस्यैवात्मन्तावयवत्वेन किंटापि बहुचर्मिके
 स्यादावापः सुपः परत्वादित्वानापतिः । तत्रविभक्त्यन्तेन्यपदार्थबोधकत्वारोपेण स्त्रीत्वबोधकत्वस्य तदन्ते सत्त्वात्सुब्रुकः पूर्वकवन्तादाविति धेकुमशक्यमिति ॥

म. श.
५१

परस्तादिति पक्षे त्विति। न च विशिष्टस्य संबन्तत्वाभावेन संबन्तात्तद्विद्वत्सिद्धान्तविरोधः। तेषामतिरिक्तार्थीभावेन परिपूर्णम्यदमितिन्यायाविषयतया तस्य
सिद्धान्तस्य समासान्तविषयेऽभावात्। एवं च समासान्ते षड्ग्रा प्रातिपदिकादित्यस्यासंबन्ध एव। तस्यामवस्थायां वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावादिति भावः। तद्वि
तान्तत्वादिति। प्रातिपदिकत्वेनेति शेषः। पुनः सुपि च कृते इति। प्रत्ययलक्षणेन संबन्तत्वात्समाससंज्ञा॥ कपूरं इत्येव यवेत्वेन तद्रूपेण तद
न्तस्य ग्रहणम्। सुपि च कृते इति क्वचित्कः पाठः प्राणादिकः। + यद्यपि तत्र पाठेऽलौकिकविग्रहवाक्येऽपि अन्यैर्दार्थान्तर्भावेण एकार्थीभावात्प्रात
स्तीत्वसत्वेन पूर्वदापिततः सुपि आपः सुपः परत्वाभावाद्बहुचर्मिकेत्यत्रे त्वसिद्धिरस्ति तथापि तदुत्पत्तिपर्यन्तं समाससंज्ञाया अप्रवृत्तौ मानाभावात्। न

परस्तादिति पक्षे तु तद्विद्वत्सिद्धान्तस्य संबन्तत्वात्सुबुक्तिपुनः सुपि च कृते समास इति सिद्धान्तः। वस्मादन्तरङ्गादपि तद्विद्वत्
त्वाद्द्विग्रापोः प्रवृत्त्यर्थे द्विग्राग्रहणमिति स्थितम्। यत्त्वाद्द्विग्रापोः आग्रहणं स्पष्टार्थमिति। तदनेन प्रत्युक्तम्। व
स्तुतस्तु द्विग्रापोः ग्रहणं मास्तु संबन्तात्तद्विद्वत्सिद्धान्तस्य त्वत्तिरिति निष्कर्षः सुपः प्रागेव च द्विग्रापो प्रवर्तते ॥

च सुबन्तत्वाभावः। अनेन सुपासमुदायस्य संबन्तत्वेऽपि उत्तरपदमात्रस्य तत्वाभावात्। पूर्वपदस्य संबन्ततायाः प्रत्ययलक्षणेनैवोपपाद्यत्वात्। एवं च पूर्वं
तत्कल्पेऽपि तत्त्वाभावः। बहिर्भूतसद्कारकसापेक्षसुपस्तस्यामवस्थायां तदनभिव्यक्त्याऽप्रवृत्तेश्च। वस्तुतस्तु तद्विद्वत्सिद्धान्तस्य निमित्तप्रातिपदिकसं
ज्ञासमकालमेव विरोधाभावेन तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञेति बोध्यम्। योगपद्यासंभव एव शास्त्राणां क्रमप्रवृत्त्यङ्गीकार इति दिक्। यत्त्वाद्द्विग्रापोः
ग्रहणं तु लोहिनिकेत्यर्थमिति तद्भावः। अनेनेति। आर्यकेत्यस्यासाधनेनेत्यर्थः ॥

रामः
५१

सुब्रन्तात्तदितोत्पत्तौ प्रागेव ड्यापोः प्रवृत्तौ च बीजमाह। स्वार्थादीति। स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंज्ञा कारकेत्यर्थः। स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं। विधिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य
कारणत्वात्पूर्वजात्यादिज्ञानं। ततो धर्मित्वेन प्रधानत्वात्लिङ्गादिभिरप्याकाङ्क्षितत्वात्तदाश्रयज्ञानं। ततः स्वमात्रापेक्षत्वात्लिङ्गस्यज्ञानं। ततो विजातीयक्रियाका
रकार्येण प्रजातीयपदार्थापेक्षसंज्ञायाः प्रथममुपस्थित्या तज्ज्ञानं। ततः कारकरूपविभक्त्यर्थाकाङ्क्षा तन्निवृत्तौ हि बहिर्भूतकुत्सादियोगात्तु क्वचित्त इति।
सूत्रेभ्यो स्पष्टमा एवं च ज्ञान क्रमानुरोधेनैव तत्प्रयुक्तकार्यं प्रवृत्तेरौचित्येन क्रमिकत्वं स्पष्टमेव। यद्यपि लोकानां बोधेन क्रमेण तथापि शास्त्रप्रक्रियायां शा

स्वार्थादिप्रयुक्तकार्येषां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम्। सुड-स्योरिति। सोरुकारोऽर्वाणस्त्रसावित्यत्र विशेषणार्थः। असीत्युक्ते ह्यसकारात्तवित्य
र्थः स्यात्। तथा च वानेनैव तत्पयउत्क्रियासुइति न सिद्धेत्। ड-सेरि कारो मुष्मदस्माद्गाड-सोशित्यत्र अस्पष्टवृणमाभूदिति। यदितु एकवचनस्य चेत्यत्रप
ञ्चम्या इत्यनुवृत्तेः परिशेषादन्यस्य ड-सोत्रग्रहणं भविष्यतीत्युच्यते तर्हि टाड-सिड-सामित्येतदर्थः। अजसोर्जकारशकारैजसः शीतस्याच्छसो नं
त्यनयोर्विषयविभागाथौ। अन्यतरस्यनिरनुबन्धकत्वमेवास्तु इति चेन्न। जसो जकाराभावे औ इत्यस्यात्स्यात्तत्तत्र प्रत्ययस्यवकारान्ततापिसंभवात्।

स्वरुत्कल्पितोयं क्रमः। अर्थवदुद्देशेन प्रातिपदिकत्वविधानात्। प्रातिपदिकोद्देशेन लिङ्गादौडीबादिविधानादिति बोद्धेम्। अतएव घकालतनेषिति चरितार्थ
म्। स्पष्टं चेदमचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्यकैयटयोः। एवं चैतन्मायसिद्धार्थानुवादे एव ड्याबग्रहणम्। अत्यन्तस्वार्थिकानां च तस्य निवृत्तेरुक्त्या विषयाभावा
च्च समासान्तेषु न दोषः। अत्यन्तस्वार्थिके कन्यार्थिके त्वेव यद्यभिधानमस्ति। लोहितिके त्वे तस्तिद्धार्थवलोहितालिङ्गबाधनं वेत्तु कार्यमेवेति शब्दः। स्पष्टं चेदं सूत्रेणैव भा
ष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः। पञ्चम्या इत्यनुवृत्तेरिति। तृतीयाव्यावृत्तये इति भावः। टाड-सीति। तत्रेकारानुच्चारणे इष्टस्य यथा सङ्ख्यानापत्तिरिति भावः ॥

म. श.
५२

डि. त्वमिति। ततश्चटिलोपः स्यादितिभावः। विशेषणार्थइति। तत्फलञ्च सुपां सुलुगिति सूत्रेणाकारादेशे इनादेशाभावः। घेर्डि. तीति। नचघेः सुपिगुणइत्येवास्तु

एवंशसः शकाराभावे औटोडित्वं समाव्येत। अतो असन्देहार्थं तत्करणौचित्यतः। औटशृकारः सुडिति सूत्रेण हारार्थः। टकारस्तु टा
ड. सीति विशेषणार्थः। डे. प्रभृतीनां ड. कारो घेर्डि. तीति विशेषणार्थः। पकारस्तु प्रत्याहारार्थः। एवं च सर्वेषु फलत्वेपि संज्ञार्थइति प्रा
चोग्रन्थोऽसङ्ग. तएवा। सम्यग् ज्ञानं संज्ञातदर्थाः विशेषणार्थइति यावत्। इति भङ्गाव्याख्यानेपि श्लिष्टत्वमेवेत्यपेक्षितम्। सुपः॥ तिड. छी
णित्रीणिइति सूत्रात् त्रीणित्रीणिइति पदं तान्येकवचनेत्यादिसूत्रं च संपूर्णमनुवर्ततइति व्याचष्टे। सुपस्त्रीणित्रीणीत्यादिना एकशद
ति। एकैकमित्यर्थः। सङ्घे. कवचनाच्चेति वीष्वायां प्रथमान्तात् शसु। यत्तु प्राचा एकैकशदस्युक्तं तदयुक्तम्। शसेव वीष्वाया उक्तत्वे
न द्विर्वचनायोग्यम्। येन ना प्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः शसुइति सिद्धान्तात्। यत्वाह। सर्वस्य हेइत्यत्र एकैकशो ददा
त्रीति भाष्यप्रयोगात् तान्येकेति सूत्रे एकशदति सूत्रकारनिर्देशाच्चोभयं साध्विति। तन्ना उदाहृतभाष्यस्यान्यविषयत्वात्। यत्र तदि
हेनानुक्ता वीष्वाभवति तत्र द्विर्वचनं इत्युपक्रम्य हि। तद्वथा। एकैकशो ददातीति भाष्ये उदाहृतम् ॥

जसि चैति नियमानुनाडि. ति प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। पतयइत्यर्थं जसि चेत्यस्यावश्यकत्वात्। तान्येकेति। तन्नानुवृत्ततानीत्यस्य लब्धव्याकरणान्तरोक्त
प्रथमादिसंज्ञानीत्यर्थः ॥

रामः
५२



॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वीष्वायां द्विर्वचने इति। शसः कारका द्विधानेन मङ्गलामङ्गलारूपा र्थापेक्षणेन च बहिरङ्गतया द्विर्वचने कृते शसिति भावः। यद्यपि क्वचिदुक्तार्थानामपि प्रयोगो भवति त्रयापियत्र तद्वितेनानुक्ता वीष्वाभवति तत्र द्विर्वचनमायैकैकशो ददातीत्यादि भाष्योक्त्या ल्यार्थकैकशब्दाद्वीष्वायां द्विर्वचने बह्वर्थार्थादिति शसितिकैकशब्दोक्त्या च प्रकृते तद्वक्तुमशक्यमानचेव मृषिसहस्रमेकांकपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो हस्तातया ते सर्वे सहस्रदक्षिणाः संपन्ना इत्युत्तरासूत्रस्य भाष्ये एकैकश इति प्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम्। एकेति प्रधानार्थकसंबोधनसत्वेनैकश इत्यस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेनादोषात्। एतद्वाच्यप्रामाण्येन स्वार्थिकद्विर्वचनकल्प

आख्यातं च कैयदेव अल्यार्थोप्येकशब्दोऽस्ति तस्य वीष्वायान् द्विर्वचने बह्वर्थार्थादिति शस्यप्रत्यय इति। नचैषोर्थः प्रकृते संभवतीत्यास्तान्तावत्। राम इति सज्जाशब्दो यमव्यत्यन्न इति पक्षेऽर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसज्जा। करणाधिकरूपोऽर्थेऽधिकारे धापकदेन हलश्चेति पञ्चमन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्यादनेतु कृत्तद्वितेति सूत्रेणेति विवेकः। सरूपाणामेकशेषकविभक्तौ। एकविभक्तौ यानीति। विभक्तिः सरूप्येऽपलक्षणं त्वेकशेषे निमित्तम्। एवं चानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गेऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते। यद्येतन्नारम्भेऽन्तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात् इन्द्रश्च प्रवर्तते। आरब्धत्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहात् इन्द्रस्याप्राप्तिरेव फलिता भवतीति भावः ॥

नापेक्षयाम दुक्तस्यैव न्याय्यत्वात्। किंचनायं भाष्यप्रयोगः किंतु गौण्यप्युत्तरा संख्यापूर्वा संख्याबोधते इत्यत्र श्रौतो वास्वार्थे वायं व्यवहारो दृष्टान्तत्वेनोक्तो भगवतेति तत्र ह्यन्तसत्त्वात् नदोष एकैकशः पितृसंयुक्तानित्यादिवदिति दिक्। रमन्तेऽस्मिन्निति। योगिन इति शेषः। इति भाव इति। एतावतैव इन्द्रापवादस्य कशेष इति व्यवहार इति भावः। एतेनैकशेषारम्भफलमपि निरूपितं इन्द्रनिवृत्तिरूपम् ॥

म. श.
५३

उत्तरसूत्रस्यस्येति। वृद्धोऽपूनेतीत्यर्थः। अनुकर्षणादिति। अनुपश्चात्कर्षणाद् आकर्षणादित्यर्थः। क्वचिदपकर्षणादित्येपि पाठः। नैकशेषद्वि। भ्यामात्वावपी
त्यर्थः। भ्यामिस्त्रीपुंसयोस्ताभ्यामित्यनुप्रयोगस्यसमत्वात्। एतेनानुप्रयोगविरोधादत्रनैकशेषइत्यपास्तम्। पुमान्त्रियेत्येकशेषोपि न। तत्राप्येकविभक्तौसरूपाण्ये
वेत्यनुवृत्तेः। अतएव प्रातिपदिकैकशेषेमातृमात्रोः प्रतिषेधोवक्तव्यइतिवार्तिककृतोक्तम्। ननुवार्तिकेप्रातिपदिकैकशेषइत्युक्तमाविभक्त्यन्तानामेकशेषे
पिजननीमातृधान्यमात्रर्थकेमातृभ्यां देहिमातृभ्यांचेत्यत्र प्रतिषेधआवश्यकः। नचतत्पक्षेऽष्टापतिः। किमुच्यतेप्रातिपदिकानामेकशेषद्विनपुनर्थस्यापि विभ
क्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि प्रतिषेधोवक्तव्यस्तस्यापि ह्येतानिक्वचिद्विभक्त्यन्तानिसरूपाणिमातृभ्यामातृभ्यांचेति। अत्रमेतमेतद्विभक्त्यन्तानांसारूप्येभवितव्यमे
सरूपाण्येवेति। एतच्चोत्तरसूत्रस्यस्यैवकारस्येहानुकर्षणंलभ्यते। तेनमातृशब्दयोर्जननीवापिपरिच्छेत्वाचिनोर्नैकशेषः। मातृभ्यामि
सादौसारूप्येपिजीजसादिषुवैरूप्यात् ॥

कशेषेणेतिभाष्योक्तेरितिवाच्यम्। सूत्रव्याख्यानपक्षमेदेनैकलक्ष्यस्यसाधुत्वासाधुत्वयोरनौ
चित्यात्। अतएवाथमतमेतदितिप्रतीकमुपादायाभ्युपगमवादेनत्वेतदुच्यतेइति कैयटादिभिर्व्याख्यातमितिचेन्न। ईदृशविरुद्धमभ्युपेत्येववार्तिके
दुक्तेः। अतएवतदुत्तरमेवंचकृत्वाचोद्यतेइत्युक्तंभाष्ये। अस्यप्रातिपदिकानामेकशेषइत्यादौतिशेषः। अनेनचास्यपूर्वपक्षवार्तिकत्वंस्फुटमेवोक्तम्। तत्रमा
तृग्रहणविभक्तौविरूपाणामुपलक्षणम्। अयंचपूर्वपक्षः प्रातिपदिकैकशेषस्यैकविभक्तावितिपदाभावेएवोपपत्तिमत्वाकतः। तदभावेहियानिसरूपा
णितेषामैकशेषएवेत्यर्थएवप्राप्नोतिप्रयोगमात्रावच्छेदेनसारूप्यस्यहरिणहरितप्रकृतिकहरिणीशब्दादौतद्वितैवैरूप्येणासंभवात्प्रयोगसामानाधिकरण्ये
नैवसारूप्यस्यग्राह्यतयातस्यात्रापिसत्वात्प्राप्तस्यसनिषेधः। अतएवाग्रेविभक्तेःसारूप्येउलक्षणत्वमाश्रित्यतत्पक्षस्थापनेनतत्त्वण्डनंकृतमित्येवकारापकर्षो

भाष्येऽपि नितिः।
रामः
५३

तं विना तत्र न्यायेण तत्त्व षडन्ययोगात् । एतेनैकविभक्तावित्यावर्त्यैकविभक्तौ सरूपाणामेकविभक्तौ विवक्षिताभ्यामेकशेषद्वयर्थे यस्यां विभक्तावेकशेषस्तस्यां
विभक्तौ सरूपाणामित्यर्थस्य प्रत्यासत्यालाभेन भ्यामादावेकशेषेनैजसादाविति वार्तिकं व्यर्थमिति तदाशय इत्यपास्तम् । वार्तिकमतेभ्यामादावपितदभावस्य प्रा
प्रत्याज्ञेतिदिक् । एतच्चेति । एकशेषविधायकं चेत्यर्थः । ध्वनितं चेदं पृथक् सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेषइति पक्षे विभक्त्यन्तानामेकशेषइति पक्षे च द्वन्द्वप्रविषेधोव
क्तव्य इत्याशङ्क्य नवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यत इति ग्रन्थेन भाष्ये । इतरेतरेति । एकवच्चास्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशेषविषय पदानां समाहारेऽवृत्तिबोधना

एक एवेति । एतच्च सूत्रं हविषसाप्यामेव प्रवर्तते । इतरेतरयोगाद्वन्द्वस्य विषये इति यावत् । यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्येतरान्वयः स तथाभूतोस्य
विषयः । इदं च इदितौ नुमधातोरिति लिङ्गलभ्यते न्यायाच्चातथाहि । यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति स्थिते श्रूयमाणे कशब्दोपस्थितं सर्वमवि
शेषादेक रूपेणैव चान्वेतुमर्हति । यदा पूर्वसूत्राद्वन्द्वे इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्येयम् । स्यादेतत्तद्वन्द्वे कते सतीत्यर्थोस्तु । मैवम् । पन्था
नौ । पन्थानद्वन्द्वस्य समासान्तापत्तेः । कश्चैक ए इत्यौ । एकवच्चापत्तेः । सर्वे । सर्वेषामित्यादौ द्वन्द्वे च विभाषाजसीत्यनयोरापत्तेश्चेतिदिक् ॥ यस्तु प्रा
चारमरामभौ इति स्थिते इत्यक्तं एक एव शिष्यते एकविभक्तौ परत इति चात्र तत्रेत्यमुक्तिसंभवः । रामराम इत्यत्र अवयवयोरिव समुदायस्यापि प्रातिपदिक
संज्ञास्ति मिलितेनार्थवत्त्वात् ॥

ॐ इतिभावः । इतरान्वयइति । एकरूपेणैकरूपावद्विभेदतरान्वय इत्यर्थः । इदितइति । अत्र ह्यनेन परस्य रान्वयाद्देदघटितसाहि
स्वनिमित्तैकशेषाप्रवृत्तिरितिभावः । एकरूपेणैवेति । पुष्यवन्तपदद्वेतिभावः । द्वन्द्वे प्रसक्ते इति । विभक्त्युत्पत्तौ सत्यान्तत्यसक्तिर्वैद्याः । एकवच्चापत्तेरिति । एवंचेतरतरयोग
विषयाभावेनैकशेषानापत्तिरितिभावः । इत्यनयोरिति । जसः शीत्यत्रवेति वक्तव्ये विभाषाजसीति तूद्गतावयवभेदविवक्षया बहुवचने एकशेषद्वन्द्वयोश्चाकत्तत्र विकल्पकार

णायोग्येतरार्थचेतिभावः ।

म-श-
५४

सजातीयेति। स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वेन साजात्येऽपि न दोषः। एतत्पूर्वभागस्य विभक्त्युत्पत्तिमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगानर्हत्वात्। अनुग्रहसंभवादिति। अतएव न प्रत्येकं
तदुत्पत्तिः। बाधादिति। अन्यथा द्वन्द्वेच्छेदेन लोपाद्यसिद्धिश्चेति भावः। यानि सरूपाण्येवेति। तेषामेकविभक्तौ परत एकशेष इति शेषः। आनाभावादिति। भाष्येऽनु
क्तत्वादिति भावः। किंचावृत्तौ प्रत्यासत्तिन्यायेन यस्यां विभक्तावेकशेषस्तस्यां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तेषामित्यर्थोपस्थाभ्यामादावेकशेषापत्तिः। प्रातिपदिके

न चार्थवत्त्वेऽपि समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात् नैव मिति वाच्यम्। यत्र समुदाये पूर्वो भागः पदन्तद्विषयको नियम इत्युक्तत्वात्। बहुपटव
इत्याद्यनुरोधेन नियमस्य सजातीयविषयताया औचित्याच्च। तथाचैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायप्राप्तिपदिका देवद्विवचनाद्युत्पत्तिः ताव
ताप्यवप्यर्थान्तरेणान्वयेनानुग्रहसंभवात्। नन्वेवं रामकृष्णावित्यादिष्वपि द्वन्द्वविभक्तौ समुदायाद्विभक्तिः स्यादिति चेन्नैवमाह द्वविधावने
कंसुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या एकाज्द्विर्वचनन्यायस्य बाधादिति दिक्। इत्युत्पत्ति संभवे सत्यपि समुदायादेकविभक्तौ परत इति पक्षः किमर्थमुपेक्षित
इति चेत्। शृणा अस्मिन्समात्मातारौ इत्यादावप्येकशेषः स्यात्। नन्वेकविभक्तावित्यावत्येवकारंचतुर्कृष्येकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति
आख्येयमिति चेन्न। आवृत्तौ आनाभावात्। विभक्तेरेकशेषस्य विशेषणत्वे फलाभावाच्च। नचपयः पयोजरयतीत्यादिव्यावृत्तिः फलं सहविवक्षायामि
त्यस्यावश्यकत्वात्। अन्यथापयः पयोनयतीत्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्तेः ॥ ५५ ॥

भावस्यैवैतन्नमानात्। फलमिति। समुदायादेकविभक्तेरभावाद् द्विभक्तेर्लुका लुपत्त्वाच्चेति भावः। सहविवक्षायामिति। साचसमुदायस्यैकार्थनिरूपितैककारकावेश एव भ
वतीति भावः। गौणमुख्यकर्मणोरिति। उभयोरपि कर्मत्वेन तत्र समुदायादेकविभक्तेः कर्तुंशक्यत्वेन विभक्तिपदेन व्यावर्त्त्या संभवेन सहविवक्षायामित्यावश्यकमिति भावः।

राम-
५४

ननु क्वचित् क्वचित् विभक्तिपरत्वाभाव इत्यरुचेराहा देवदेव इति। असहविवक्षायामप्येकशेषे तत्पुरुषादिविषयेपि तदापत्तिरिति भावः। तत्रापि समुदायादेकविभक्तेः
 सत्त्वतन्मन्त्रेणैकैकैकभिः शब्दादणिभैः सति द्विरस्तीत्यत आह। तथाहीत्यादि। एकशेषारम्भे एकशेषविना तादृशस्य ज्ञानासंभव इति भावः + विभक्तिपरत्वा
 भावादिनि। परत्वात्रित्यत्वाच्चादि वृद्धौ सारूप्याभावाच्चेत्यपि बोद्धव्यम्। अवि रविकन्यायेन समाधानं तु लक्षणे कचसुकैर्दुर्ज्ञेयम् न च समर्थग्रहणेन परिनिष्ठित प्रा
 तिपदिकात्तद्धितोत्पत्तेः पूर्वमेकशेषे पश्चात्तद्धित इति वाच्यम्। प्रातिपदिकाधिकारात्किंतत्समर्थकतवर्णानुपूर्विकमिति भाष्यात्प्रातिपदिकसंबन्धिवर्णमात्रा
 श्रयतत्संबन्धिवर्णनिमित्तकार्येण परिनिष्ठितत्वस्यैवाश्रयणात्। अतएवाश्विमानणिति सङ्गच्छते अन्यथा प्रकृत्यंशे दीर्घश्रवणं स्यात्। उभयत इति। विभक्तौ परतो

देवदेवत्वादाविति प्रसङ्गाच्च। प्रत्युत आख्या उभयविशेषणत्वेभिः साणां समूहो भैः समिति न सिद्धेत्। तथाहि। भिः सां ३ आम् अ इति स्थिते न्तरङ्ग
 नुविधौर्वादिरेवैपीतिलुकि कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात्। लुकासुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात्। किंच। रामावित्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च
 द्विरेचीत्येकादेशे कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात्। उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्वावाभाव इति दिक् ॥ ७ अतः प्रत्ययविधिस्तस्यैक
 शेष इत्यर्थत्तदाश्रयणमिति भावः। अचः परस्मिन्निति स्थानि वत्वं तु ना। लोकसिद्धतन्नानुवादकत्वादस्य शास्त्रस्यानुवादसामर्थ्यादेव ह्यन्वित्तकस्य शास्त्रीयवि
 धित्वाभावात्। अनयापिरीत्यान्तवत्त्वाप्रवृत्तिरित्यन्वत्। यदि त्वेकदेशविकृतन्यायेन प्राप्तिव्यतोणितिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात्स्थानषष्ठ्यबोधितविकारस्यापि
 ग्रहणमशास्त्रीयस्य च तेनात्तिदेशस्तदात्तस्य तेन न्यायेन तत्प्रकृतितया औदत्यस्य च प्रत्ययत्वेनादोषः। अतएव तस्य पदत्वसिद्धिः। अतएव प्रायसावित्यत्रैकादे
 शकृतेनुममाशकृ चः परस्मिन्निति स्थानि वत्त्वेन परिहृतं भाष्ये इत्यन्वतेतर्हि वैरूप्यादेकशेषो न स्याद्विरूप्याणामित्यनेन तत्ताधनेतुन दोष इत्यलम् ॥

म.श.
५५

युगपदधिकरणेति। युगपदधिकरणानाद्ब्याणां वचनं येः पदैस्तद्भावद्वयर्थस्तदाह। एकैकमित्यादि। अलौकिके इति। तत्रैव द्वन्द्वादिप्रवृत्तिसत्त्वात् तत्रापि तत्कल्पनादिति भावः। रामकृष्णवित्यादौ विरूपाणामपीत्येकशेषस्तुना द्वन्द्वविधानसामर्थ्येन तत्राकालिकस्यैव समानार्थत्वस्य तत्रनिमित्तत्वात्। एवं चैकस्य विभक्त्या तस्य निवृत्तावपरस्य तद्विशिष्टस्य अवणमिति भावः। पक्षान्तरे पीति। अयं भावः। अलौकिकैतत्कल्पनेऽपि प्रत्येकं सुबुद्धस्य नन्तरमेव तत्कल्पनात्तदनन्तरमे

विधु

यत्तु प्राचा व्याख्यात्रा पक्षान्तरमुपन्यस्तं स विभक्तिकानामेकशेषवृत्तिः। तत्रानिर्वर्तमानानां विभक्त्या स हैव निवृत्तावपि शिष्यभाष्ये एकवचनश्रवणप्रसङ्गतम्। अथोच्येत युगपदधिकरणवचनतायां द्विवचनबहुवचनान्तर्भाविकशेषः द्वन्द्वेष्वेव मूत आदिभवे हेत्वा र्थायां वृत्तौ एकैकमने कार्याभिधायिपरस्परसमभिव्याहारात्। तथा च अलौकिके द्वन्द्वैकशेषयोः प्रक्रियावा द्विवचनबहुवचनयोरेव प्रवेशाद्द्विविभक्त्यन्तानामेकशेषवृत्तिपक्षो निर्वाध एवेति। तदपि न। जहस्त्वा र्थायां वृत्तौ तदधोगात्। पक्षान्तरेऽपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागायोगात्। अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषाद्युक्ते दापत्तेः। तत्रापि पूर्वपदस्य उत्तरपदार्थे उपसंक्रमेण षष्ठाद्ययोगात् ॥

वतत्कल्पकद्वन्द्वैकशेषयोः प्रवृत्तेः। एवं चान्तरङ्गत्वादुत्पन्नैकवचनत्यागेन द्विवचनाद्युत्पत्तौ मानाभाव इति। उत्तरपदार्थे उपसंक्रमेणेति। उपसंक्रमश्च तदालिङ्गितस्यैव स्वार्थस्योपस्थितिः सा च विभक्त्यर्थसंबन्धाद्यन्तर्भावेणैवेति तस्योक्ततया तदनापत्तौ तदुक्ते दवृत्तिभावः। दुःखाचेति। वृद्धव्यवहारस्य शब्दार्थनिश्चयहेतुत्वेन च षष्ठीस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं वृद्धव्यवहारे दृश्यते। न्यग्रोधशब्देन तत्राभावनलक्षणापि। षष्ठस्य न्यग्रोधावित्यादौ बोधावृत्त्यननुभवाच्च ॥

रामः
५५

दुरुपपादादिति न च द्विवचनाद्यनुपपत्तिस्तदुपपादिका। समासस्योद्गूतावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिमत्त्वाद्विवचनादिसिद्ध्या तदनुपपत्तेस्तदुपपादकत्वा
 भावात्। समुच्चयान्तरचययोः समासस्य सामर्थ्येनैव वारयिष्यमाणतया न तदापत्तिरेतदुपपादिका। न चान्यत्रोपपादयितुमशक्यत्वेऽपि एकशेषेकस्य शेषद्वयत्रवि
 निगमकाभावात् सर्वेषां सर्वार्थत्वमावश्यकम् तथा सत्येकशेषस्यैवैयर्थ्यापत्तेः। तस्मादेकशेषज्ञानेतरं शास्त्रासनावतान्तरकृत्तानं न तु ततः प्रागपीति न दोषः।
 आकृत्यविनाभूतेति॥ निश्चयेनाकृतिसंबन्धेत्यर्थः। ब्राह्मणशब्देनैवेति भावः। न हितत्रैकशेषः। तावद् ब्राह्मणशब्दान्तरसंभवात् साधनजातिपक्षेण तत्रैकयथा निर्वाहस्तथा

तत्र च भाष्यमासेयुगपदधिकरणवचनतादुःखाच्च दुरुपपादाचेति। यदपि व्याचख्युः। व्यक्तिपक्षेयावद्वा कित्तत्तच्छब्दप्रयोगे प्राप्ते एकस्यैव प्रयो
 गोपक्षेऽपि तिसृषुः। आकृतिपक्षे तु एकेनैवाकृत्यविनाभूतानेकव्यक्तिलाभादनर्थकमिति। तत्र व्यक्तिपक्षेऽपि न ब्राह्मणहत्यादित्यत्र ब्राह्मणशब्देने
 द्वेकेनापि अनेकेषु तत्रेण सुवचत्वात्। अन्यथा जातिपक्षेऽपि वासेन सम्यक् सम्योच्यतस्मिन् इत्यादिना नार्थानुरोधेन सूत्रविनाऽनिर्वाहात्। तस्मा
 दिति व्यक्तिपक्षेऽपि रुभयोरपि तत्रेण प्रयोगनिर्वाहेऽपि सर्वत्र तत्रेणैव बोधनीयमिति नियामकाभावात्प्राक्षिको द्वन्द्वः सूत्रविनादुर्वारः ॥

नत्रापीति भावः। न ब्राह्मणमित्येकवचनं त्वार्थेऽतन्त्रेण सुवचत्वादिति॥ अयं भावः। भाष्येऽर्थवर्थौ प्रतियदर्शनार्थान्प्रतिचयत्तदपि प्रत्यर्थमेवेत्युक्तम्। एवं चै
 केनानेकार्थबोधनमपि प्रत्यर्थमेवेति एकेनैव ब्राह्मणपदेनानेकार्थबोधनं तत्र। अन्वयाद्विद्यमानायाः शक्येरेकशेषशास्त्रसहस्रेणापि उपपादयितुमशक्य
 तथा बोधानुपपत्तिरेव स्यात्। तन्त्रं चार्थतन्त्रमा एकत्रैव शब्देनेकार्थानां सत्त्वात्। शब्दस्य पर्यायपरिवृत्तिसहस्रार्थतन्त्रमेवेतत्। अस्मादित्यादौ तु तद
 दसहस्रार्थशब्दतन्त्रमेव। अन्यथा। तन्त्रानङ्गीकारे। समाशब्दः। शान्तिभूम्योर्वीचकः। नानार्थानुरोधेनेति। सूत्रमावश्यकं तत्रेति शेषः ॥

म. श.
५६

न्याय प्राप्तत्वादिति अनभिधानमाश्रित्यनुभाष्येपक्षद्वयेपिसूत्रप्रत्याख्यातमित्यन्यत् अनेकघटादिपदानां चार्थे वृत्तिरेव नानभिधानादिति ह्यन्व प्राप्तिरेवेति
तदाशयः। आवश्यकमिति अनभिधानाज्ञानेदतिशेषः। नानेकशेषो विधीयते इति। किंतु न्यायसिद्धयवानूल्यते इति एतच्छेषस्तद्व्युत्पत्त्ये। प्रयुक्तानामिति अयं भावः।
रुद्धादिप्रवृत्तावेकशेषशास्त्राप्रवृत्त्यानित्यविद्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेन तावदेव परिनिष्ठितं स्यात्तच्च न लोके प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चैव मन्वाख्यनमिति न तत्प्र

घटोयं घटेत्यमितिना नाशब्दप्रयोगदर्शनात्तद्वद्वृत्तघटाविति ह्यन्वस्य न्यायप्राप्तत्वात्। न चैवमपि घटकलशाविति ह्यन्वपतिः। विरूपाणामपिस
विषयानामिति चार्थिकात्। रूप्यते बोध्यत इति व्युत्पत्त्या रूपशब्दस्य अर्थपरत्वमाश्रित्य चार्थिकार्थस्यापिसूत्रेणैव क्रोडीकाराच्चात्स्माद्घटघटो घ
टकलशो विषयविपासिकनिष्ठवारणाय पक्षद्वयेपिसूत्रमावश्यकमित्यवधेयम्। एवं स्थिते सूत्रवैयर्थ्यमेव हृदि निधाय यदि ह्यव्याचख्यः। नानेक
शेषो विधीयते इत्यादियच्च समुदायादेकस्या विभक्ताविति पक्षप्रत्याख्याय पुनराहः। रामराम औ इति स्थिते इति। जलौकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यमूह्य
तेन तु लौकिकम्। अलौकिके च विभक्त्येकादेशादिकार्येन प्रवर्तते। प्रयुक्तानामेवान्वारख्यानादित्यादि। तत्सर्वसन्दर्भविरुद्धं न्यायविरुद्धं च। प्रयुक्तानेष्वह्यन्वा
ख्यातुं मलौकिकं सुत्वे सते। शास्त्रीयकार्यं च सर्वमलौकिके चैव प्रवर्तते न तु परिनिष्ठिते। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यादीनां प्रवृत्तिं विना परिनिष्ठितरूपात्ता मात्परि
निष्ठिते तत्प्रवृत्तेर्दुरुपपादत्वाच्चेत्यास्तान्तावत् । ५५ क्रियावाक्ये रूद्धादिप्राप्तिरिति। संदर्भविरुद्धमिति एकस्यैव प्रयोगे यथा स्यादिति सूत्रमिति समुदायादेकविभक्ता

विधिपक्षः प्रत्याख्यात इति च सन्दर्भ इत्यर्थः। न्यायविरोधमाहा प्रयुक्तानेवेति। न च यद्यत्तदशशास्त्रीयकार्यप्रवृत्त्या परिनिष्ठितं सत्त्वाके प्रयोगार्हे कल्पिते तदीया लौकिके तच्छ
रूपप्रवृत्तावपि अत्र रूद्धादिप्रवृत्तिर्नोचिता वैषम्यादिति वाच्यम्। कृतह्यन्वानामेकशेष इति पक्षेना वा वनद्वा हावित्यादौ परत्वादिना अवादी कृते एकशेषानापत्तेरिति दूषणत्

नपरशाष्यवार्तिकसङ्घस्यापत्तेरित्यलम्।
रामः
५६

अमियोजिति। अम्यविनआधारत्वविवसायां वृशेशाखेतिवत्सप्रमीतदाह। अमोऽवयवेचीति। पूर्वपरयोरित्यधिकृतपरशब्देनविशेष्यत्वाद्जेवगृह्यतेइतिबोद्धम्। नि
 विबोद्धत्वादिवा। अम्यविनानुवृत्तेः सत्त्वादितिभावः। लिङ्गमिति। अनुवृत्तावनुवृत्तस्यविशेष्यत्वेचेत्यर्थः। स्पष्टं चेदमौतोमशसोरित्युपक्रम्यप्रत्ययलक्षणसूत्रेभाष्ये। अवयवष
 षीति। अवयववाचयविभावसंबन्धबोधिकाषष्ठीत्यर्थः। निर्देशश्चेति। नुम्ग्रहणाच्चेत्यपिबोद्धम्। नियमार्थइति। सूचसाजात्यादाक्षरसमाख्यायिकविषयकोऽतो नृणामित्या
 अमिपूर्वः। अम्यचीति। अमियो च्त्स्मिन्। अमोऽवयवेचीतियावत्। तेनमकारसहितस्यपूर्वरूपंन। एवंअष्टादूहिन्यामित्यादावपिऊहिन्यां च्त्स्मिनित्यादिबो
 द्यम्। इकोयणचीत्यजग्रहणस्यानुवृत्तेर्निर्विबादत्वात्। पदासैरिबाह्येत्यादिनिर्देशश्चेहलिङ्गं। तस्माच्छसः। तत्शब्देनसन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते।
 शसइत्यवयवषष्ठी। सचार्ययवः परत्वेनविशेष्यतो पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्यशसोभवयवस्येति। तदेतदाह। परोयः शसः सकारइति। परोयः शसइतिनुक्तम्। अ
 संभवाच्च। अत्रकृते पूर्वसवर्णदीर्घततः परः शससंभवति। अट्कुप्वाङ्। रषाभ्यामितिपञ्चमीनिर्देशाद्यवहितस्याप्राप्तौवचनमिदम्। तत्रसर्वैर्व्यवायोऽसंभ
 वी। एकैकमव्यवयवइत्यपिनार्थः। सुभादिषुसुभशब्दपाठसामर्थ्यात्सूरूपाणामित्यादिनिर्देशाच्चेत्यभिप्रेत्याह। अस्त्वैर्यथासंभवमिलितैश्चेति। नन्वेवंभादर्शने
 अतिप्रसङ्गः। जेवमडादिभिरेवव्यवधानेइतिनियमः। अत्राप्रेविधिरयमित्युक्तत्वात्। सुत्सम्। योगविभागोत्रबोद्धः। अवायेपीत्येकोयोविद्वयर्थः। अट्कुप्वा
 ङ्। नुम्इत्यन्योनियमार्थः। क्वान्दसोभिसोलुक्। निषेधं बाधितुमिति। तेनपर्याणइमित्यत्रउपसर्गोदसमासेपीतिणत्वंसिद्धतीतिभावः ॥
 त्सुतराभ्यानेनव्यवधानेपिणत्वसिद्धात्कवर्णानस्येतिवचनंनकार्यमितिभावः। इदंप्रत्याहारान्दिकेप्रकृतसूत्रेचभाष्येस्यष्टम्। यद्यपिरषाभ्यामितिपञ्चम्येपस्थितनिर्दि
 त्पदस्यव्यवायेइत्यनेनाविरोधायाज्ज्यतिरिक्ताव्यवहितपरतयाऽदर्शनालीत्यादौणत्वंसुशकवारणम्। ध्वनितं चेदंप्रकृतसूत्रेवार्तिककृतातथापि तत्रनृणामि
 त्यर्थवचनारम्भे गौरवमितीदमेवाह तंमूलकृता ॥

स्वाभाविकस्येति। तद्विन्नस्थानिकस्य पाणिन्युच्चारितस्येत्यर्थः। तं हू इत्यादेरपिनकारजावनुस्वारेति वृद्धोक्तेर्न स्थानिकत्वात्तदवतं हू इत्यस्य नलोपेत्तद्वृत्त्यस्य सिद्धिः।
इविप्रीणने इति। हि विदिधीति दण्डकपठितस्येदं निष्कृष्य ग्रहणम्। प्रेन्वनमित्यादौ नुमो नस्यसुभ्रादित्वाण्णत्वाभावः। इतिदिगिति। तद्वृत्तनुनवक्तुं शक्यं तं हू इ
नुमग्रहणमिति। तत्स्थानिकस्य स्वाभाविकस्य चानुस्वारमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः। तेन वृद्धिर्द्वौ इदित्वा नुम्। तस्यानुस्वारः। तं हू हिंसायाम्। स्वाभा
विकोत्रानुस्वारः। वृंहणम्। तं हणम्। उभयत्रापि णत्वं सिद्धम्। इविप्रीणने। प्रेन्वनम्। इह कृत्यवद्वादेः सनुम इति णत्वेन। यथानसत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदिति
विप्रीणनश्च दर्शनस्य कालविशेषोपलक्षणत्वात्सत्यपि दिवानसत्रदर्शने वाङ्-न विसृज्यते उपलक्षितस्य कालविशेषस्याभावात्। रात्रौ असत्यपि नसत्र
दर्शने विसृज्यते। तस्य सोऽसत्। तथेहापि बोद्धव्यम्। नन्वेव नुमग्रहणं व्यर्थं अनुस्वारस्यात्त्वेनैव संग्रहात्। उरःकेणेत्यादौ विसर्ग - जिह्वामूलीयादिव्यव
धाने हेमैव सः इति च तस्य मित्याहा तच्चेति। स्यादेतत्। उक्तरीत्या नुम् विसर्जनीयेति सूत्रेपि नुमग्रहणं त्वाज्यं स्यात्। तत्राप्यनुस्वारस्य लक्षणा यत्वात्
अन्यथाऽसंभवे तन्न हिषत्वप्रवृत्तिवेलयां सर्पिषीत्यादौ नुमलभ्यते। षत्वस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः। यद्यपि सुहिन्सु इत्यत्र संभवत्येव त
थापि तत्रैवातिव्याप्तिं वारयितुं लक्ष्यानुरोधानुमस्थानिकेऽनुस्वारे लक्षणाश्रयणीयैव व्याख्यानात्। तस्य च शब्देन तद्व्यावायेषत्वस्य सिद्धत्वादिति चेत्। भै
वम्। उक्तरीत्या तत्रत्यविसर्गग्रहणस्य प्रत्याख्यानसम्भवेपि नियमार्थं नुमग्रहणम्। तथा हि। अनुस्वारेण व्यवधाने चेत् षत्वं तर्हि नुमस्थानिके नैवेति
नियम्यते। तेन पुंस्वित्यादौ षत्वं नैतिदिक्। यस्मात्प्रत्ययविधिः। अत्र प्राचोक्तम्। यस्माद्वातोः प्रातिपदिका द्वेति। तन्नातिडं-तादीनामपितरबादिकं प्र
त्ययगत्वात्। तद्वेदस्य निर्मूलत्वात्। आमुष्यायण इत्यादौ वृद्धभावापत्तेश्च ॥
त्यस्य तं हणमित्यादिः स्पष्टं चेदं भाष्ये। अङ्गत्वादिति। तदन्ङीकारेण पाचितरामित्यादौ चिणो लुगापादनादिपरभाष्यविरोधः। चिणः परस्याङ्ग-संज्ञानिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगित्यर्थात् ॥

दिगिति। दिग्गर्भस्य कथा चमित्यादौ याथाकथा चहस्ताभ्यां ण्यता वित्यनेन वचनसामर्थ्येन निपातसमुदायात्प्रत्यये गत्वानापत्तौ वृद्धनापत्तेरित्यलम्। ऐस्कृतइति। न
थैरित्यादिसिद्धये उत्तरार्थतदित्यन्येस्यष्टमिति सुपिचेत्यपेक्षयानामिति तत्र नित्यमित्यपि ध्वनितं। विषयभेदादिति। तन्ने णषष्ठी द्वयोच्चारणाद् आदेशरूपस्य स्थाने प्र

नहि प्रातिपदिकादयंतद्धितः किंतु सुबन्तादिति दिक्। अतो भिस ऐस्। नन्वे सद्ध्ये वास्तु। नच अंतो गुणे इति पररूपापत्तिः। एकारोच्चारणवे
यर्थ्यापत्तेः। अन्यथा दसुमेव विदद्यात्। इति चेत्सत्यम्। एदैतौ द्विमात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावात् ऐस्कृतः। एवं च पररूपशब्दे वनास्ती
ति महत्त्वात् वमायत्वाद्। ऐस्करणं निर्जरसैरित्यैकारश्रवणार्थमिति तद्वाच्यं विरुद्धम्। सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जरैरि
त्येवमपि सिद्धं तत्त्वात्। अमि। परिभाषाविरोधादिति। एतच्च रुधादिभ्यः स्तमिति सूत्रेणानलोपइति सूत्रे च भाष्यकैर्यटयोः स्पष्टम्। आरम्भ
सामर्थ्यादिति। सुपिचेत्यस्य तु नसामर्थ्यम्। रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः। एवं च रामशब्देनामीत्यस्योपन्यासो लेखकप्रमादादिति य
दुचुः स्तच्चिन्त्यम्। आदेशप्रत्यययोः। एकापि षष्ठी विषयभेदाद्द्विद्यते इत्याशयेन व्याचष्टे। आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति। यदि तु आदेशावयवो गृह्य
ते तर्हि तिसृणामित्यादौ दोषः। यदि च प्रत्ययो यः सकारइति तर्हि रामेधित्यादौ न स्यात्। यद्यप्येवं वै रूप्येण व्याख्याने सहविवक्षाविरहात् द्वन्द्वे
न युज्यते तथापि सौत्रत्वाद्दोषः। विवृताघोषस्येति। यत्तु वदन्ति सकारस्योष्णोऽघोषस्यान्तरतमः षएवमूर्धन्यः इति तन्मूनम् ॥

स्यावयवस्य स्थाने च जो भवतीत्येवं रूपः षष्ठीभेदइत्यर्थः। ओस्त्वं ब्रह्मार्थकइत्यभिमानः। तिसृणामिति। तिस्रादेशे सकारोच्चारणान्तु तिस्रइत्यत्र नरपरेति
षत्वनिषेधे चरितार्थमिति भावः ॥

स. श.
५८

ठकारेति प्रसङ्गादिति। सोष्णः सोष्णाणद्वितीयादिति स्थानेऽंतरतमसूत्रस्थभाष्ये णतस्यापि सोष्णत्वबोधनात्। सोष्णद्वयस्योष्णत्वसहितस्येत्यर्थः। अत्रार्थेऽत्र
न्तरसंबादमप्याह। तथा चेति। प्राक्सुबुत्यतेरिति। सोपपदात्सिचेर्विचिदध्नः सेचाविति समासेतूत्तरपदत्वे चेत्यस्यापदादिविधाविति निषे
धेन प्रत्ययलक्षणेन पदत्वसत्त्वात्पदस्मादिरिति पक्षेऽपि सिद्धिरिति भावः। यद्यपि कैथेनेन सोपपदात्सिचेर्विजेवनानभिधानादित्यक्तं तथापि यच्चिभमित्यत्र सुपतिङ्गत्
मित्यतः सुबित्यनुवर्त्ययजादावसर्वनामस्थाने तत्प्रकृतिर्भसंज्ञा भवति यजादावसर्वनामस्थानपरं सुबन्तं यद्यस्ति तदपि भसंज्ञनेन सुवाचेत्यादौ न कत्वम्। अत्र तत्प्रकृतेः
सञ्ज्ञाप्रधानशिष्टाभवयवसुबन्तस्य तन्वाचयशिष्टा। एवं स्वादिषितियोगविभज्यस्वादिषु पूर्वस्य पदत्वविधाया सर्वनामस्थाने इत्यत्र सुबन्तमित्यनुवर्त्ययच्चैत्यपकृष्य प्रसज्य प्र

ठकारेति प्रसङ्गात्। तथा च प्रातिशारव्यम्। बर्गे च प्रथमावधौ धोयुग्यौ सोष्णाणाननुनासिकौ न्यद्विति। नभदधिसेचौ दधिसेचद्वत्यादौ प्रांक् सु
बुत्पत्तेः समासेषु वारपितुं पदादादिः पदादिरिति पञ्चमी समासोभाष्ये उक्तः। तत्र चैहापि सात्पदाद्यौरिति निषेधः स्यादिति चेत् ॥

तिषेधमाश्रित्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वपदं न तत्परं यदि सुबन्तमस्ति तदपि पदं नेत्यर्थः। सुबन्तं च यजादिप्रत्ययान्ववहितमेवा तोराजपुरुषादौ पूर्वप
देन लोपादिसिद्धिः। तत्र समुदायस्य स्वादिषिति प्राप्ताऽवयवस्य सुबन्तमिति प्राप्ताऽभूयमाणे सौ पूर्वपदस्य संज्ञैवातेन सुवाचावित्यादिसिद्धिरित्येवमुत्तरपदत्वे
चेत्यस्य प्रत्याख्यानोदध्नः सेचाविति षष्ठीत्पुरुषेषु निषेधा यपंचमी समास आवश्यक इत्यनभिधानेन मानमिति तात्पर्यम्। प्रत्याख्यते पञ्चमी स
मासे बहुसेचावित्यादर्थे बहुचूर्वस्य षत्वंनेति वचनं कार्यवार्त्तिकारम्भे तत्रैव कुलवारणाय बहुचूर्वस्य चापदादिविधौनेति वदिदमपि योगविभागस्येष्टसि
द्धयर्थतया यत्रैतत्पर्यदस्य कार्यत्वं तद्विषय एव पदान्तात्त्वप्रयुक्तकार्य एव च बोद्धव्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

रामः
५८

यापदसंज्ञेति भव राजपुरुषेधित्यत्र दोषः। अंतर्वर्तिविभक्त्या सुबन्तमिति पदत्वमाश्रित्यनिषेधापत्तेरिति वाच्यम्। सातिग्रहणेन स्वादिषितियस्य पदसंज्ञात्तदुत्तरस्य पदनिषेधेनेति ज्ञाप्यत इति तात्पर्यात्। प्रत्याख्यानरीत्या तस्यापि स्वादिषितिपदत्वात्। सर्वेचेदं न लुमतेति सूत्रेभाष्ये स्पष्टम्। व्यतिसेद्विति। यद्यपि व्यतिहारस्यानेककर्तृकक्रियाविषयत्वादेकवचनस्य तत्रासम्भवस्तथापि विश्वामित्राश्रमे मारीचं प्रति किमर्थं ब्रह्मवधं करोषीति एष्टे ममायं धर्म इति तेनोत्तरिते धर्मोस्ति सत्यं तव रासस्य मन्वो व्यतिसेदु ममापि धर्मः। ब्रह्मद्विषस्ते प्रणिहन्मियेनेति। भद्रिकाव्यस्य रामवाक्ये तव धर्मण ममान्यो धर्मस्तपोरूपो व्यत्यासेन भवति येन धर्मण त्वत्संबं

मेवम्। स्वादिषिति वा पदसंज्ञातामाश्रित्योक्तनिषेधेन प्रवर्तत इति सातिग्रहणेन ज्ञापितत्वात्। यत्वाहुः प्रत्ययविषये नायं निषेध इति ज्ञाप्यत इति केचन व्यतिसेद्वत्यादौषत्वापत्तेः। ननु पदस्यदिरिति पक्षे व्यतिसद्व्यत्र षत्वं दुर्वारम्। न च व्यपदेशिवद्भावेन सेद्वत्यस्यापितिडन्त्वात्पदत्वं शक्यम्। प्रत्ययग्रहणं यस्मात्सविहितस्तदादेरेव ग्रहणात्। अन्यथारामेधित्यादावपि षत्वनिषेधापत्तिरिति चेत्तस्य मन्वयं प्रत्ययमात्रस्य तदन्तर्गतत्वं। किंतु प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रवृत्तं पदसंज्ञामेकदेशविकृतव्यापेन लुप्तप्रकृतिके प्रत्ययेष्वनयामः ॥

न्दिनेनिहन्मीत्यर्थके एकवचनदर्शनान्न दोषः। अद्यारभ्यत्वधर्मः क्रौर्यमपि भवति मर्द्धर्मो क्रौर्यं च त्वपि। वर्तमानसामीप्ये लट्। रामबाणपात्तेन समुद्रसमीपे पतितो मारीचस्तपश्च चारेति रामायणे प्रसिद्धम्। अन्यसंबन्धिक्रियामितरुः करोति इतरसंबन्धीना मन्व इति कर्मव्यतिहारसंभवादिति जयमङ्गलाव्यतिसेद्वत्यस्य हेचैत्रमैत्रेणं सह व्यस्यस्तो भवसीत्यर्थः। यद्देशे मैत्रसत्तात्तद्देशे चैत्रस्य सायद्देशे चैत्रस्य सात्तद्देशे मैत्रस्य सेति फलति। यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैकाच्चादेरिवास्याप्यशास्त्रीयस्याभिदेशो वक्तुं शक्यः रामेधित्यादौ त्वसहायत्वा भवान्तत्प्रवृत्तिस्तथापि पूर्वपक्ष्युक्तमभ्युपेत्यापि समाधातुसुपक्रमतेन वयमित्यादिना ॥

सिद्धान्तादिति। सुप्तिङन्तमित्यत्र यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्तेरिति भावः। अत्र कृतेष्वेकादेशे एकदेशविकृतन्यायेनोक्तरीत्यामान्तस्य प्रकृतित्वादौ इत्यस्य परादिवद्भवेन सुप्ता चर्दन्त्वेन पदत्वसिद्धिरिति सिद्धान्तांतरमपि सूचितम्। इदं चान्तादिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र वक्ष्ये इत्यादौ परादिवत्त्वेनैकारस्य सुखमाश्रित्य पदादित्वं साधितम्। अनुपयोगाच्चेति। चैनससहायेष्वपदेशिवद्वावा प्रकृत्यात्तत्संनिधाने तेषां पदत्वं नास्तीति सूचितम्। आद्यंतवत्सूत्रस्य भाष्योक्तैकपुत्रादिदृष्टान्तबले

रामो रामा इत्यादावपि हि एकदेशविकृतन्यायेनैव पदत्वम्। एकादेशात्प्रागेव पदसंज्ञा प्रवृत्तेः। नत्वेकादेशे कृते सुप्तिङन्तमित्यस्य प्राप्तिरस्ति। उभयतश्च ऋणान्तादिवदिति सिद्धान्तात्। यच्च वदन्ति। प्रकृतिसंनिधाने प्रत्ययस्य पदत्वं नास्ति। मन्त्रेषु सर्वेषामित्यादि निर्देशादिति। तच्च न्दम्। उक्तरीत्या पदत्वाभावेन्यायसिद्धेः साप्यनस्यासंभवाद् अनुपयोच्च॥ सर्वादीनि सर्वनामानि॥ सर्वादीनीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। हलिसर्वेषामिति निर्देशात्। इदं चेतीति। स हि समुदायस्य निषेधेन त्ववयवानामिति वक्ष्यते। न च तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञा प्रसक्तिरस्ति इति भावः। ननु तदन्तसंज्ञायाः किं फलम्। न च परमसर्वस्यादित्यादौ स्यात्प्रादयः फलम्। अङ्गाधिकारे तदन्तविधिर्नैव सिद्धेः। इत्यत आह। तेनेति। न चेहापि प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः। सर्वनाम्ना तद्विशेषणे तदन्तविधिर्भवतीति वाच्यम्। समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्युक्तेरिति भावः।

७ नतथेवलाभादिति दिक्। तद्गुणसंविज्ञान इति। तस्मान्न्यपदार्थस्य गुणा विशेषणानि संविज्ञायन्ते कार्पित्वादिना यत्रेत्यर्थः। प्रायः संयोगसमवायान्यतरसंबन्धेन संबन्धीयत्रान्यपदार्थस्तत्र तद्गुणत्वम्। तदतिरिक्तस्य स्वस्वामिभावादिसंबन्धेन संबन्धिनस्तत्वेऽतद्गुणत्वं नागम्यज्ञोपवीतीभोज्यतामित्यादौ यज्ञोपवीतस्य कार्पित्वाभावेऽपि तत्संनिहितत्वमस्येवेति तद्गुणत्वमेवेति हरिग्रन्थे स्पष्टम्। तस्मिन्नेति। न च सर्वनाम्नो विहितत्वाभावः। तदन्तसंज्ञाभावे द्वे द्वे चेत्यादीनामवयवसंज्ञानिषेधकत्वेन विहितविशेषणे फलाभावादिति भावः।

तसिलिति। अवयवसर्वनामत्वे न तु न निर्वाहः सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वाभावादिति भावः। भाष्यप्रयोगइति। दिङ्-नामान्यन्तराले दक्षिणोत्तराभ्यामिति
 सूत्रस्थइति शेषः। एवम्। नित्यद्विवचनान्तत्वे। स्कङ्ग-शि टामित्याद्युदात्तत्वं ननु न फलं उभेभद्रे इत्यादावन्तोदात्तपाठे नगणं तोदात्तनिपातनात्। वृषादित्वेन तत्सिद्धेऽप्येति भा
 अकञ्चेति। चकारत्परमसर्वतद्व्यत्रतसित्वाजसः शी॥ अनेकाल्त्वादिति। ननु शित्वादिति भावः। अवर्णान्तादिति। अवर्णान्ताद्ङ्गात्परस्येत्यर्थः। अतोयेषांके
 षान्तेषामित्यादौ नान्याप्तिः। सर्वनाम्नो विहितस्यामइति। सर्वनाम्नः परस्येति तु नोक्तम्। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र सुट् प्रसङ्गात्। इन्द्रे चेति निषेधो हि समुदा
 यस्य नत्वव्यवस्थानचतस्राद्यमाम् विहितः किंतु समुदायादेवेति न सुट्। विहितविशेषणत्वस्याप्रयणे प्रमाणं ननु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोग
 एव। पञ्चत्रिंशदिति। पञ्चत्रिंशच्चेति द्वन्द्वः। पञ्चाधिकास्त्रिंशदिति तत्पुरुषोवा। यत्तु प्रत्याहार एकचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रन्थ व्याचक्षाणे रक्तम्। नायं मध्य
 मपदलोपीत्तु पुरुषः। तथा सतिरजिन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽथ कृष्णेषु संख्येति विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात्। तस्मात्समाहारद्वन्द्व एवायम्। एकविं
 शतिस्त्रिंशत्सकलं तु न भवति। लोकाप्रयत्वाद्दिङ्-स्येति। तच्चिंत्यम्। समासभेदे न स्वरभेदे इष्टापत्तेः। तथा च बहुव्रीहौ संख्येये इति सूत्रे संख्यायास्तत्पुरु
 षस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशदर्थमन्यत्राधिकलोपादिति वार्तिकव्याचक्षाणो भाष्यकार आह। एकाधिकाविंशतिरेकविंशतिः द्वाविंशतिरिति। अतएवेति द्वयोर्द्वि
 वचनस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः। नन्वेवं सर्वादिषु पाठोऽव्यर्थः। सर्वनामकार्भाणां स्मायादीनां द्विवचनेऽभावात्। नच उभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेतोरित्यत्र सर्वनाम्नस्त
 तीचाचेति पाक्षिकतृतीयातत्फलमिति युक्तम्। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासांप्रायदर्शनमिति वार्तिकेन मतार्थत्वात्। नच वृत्तिकृता सर्वनाम्नस्तृतीयाचेति सूत्रे पठितत्वादि
 दं वार्तिकं सर्वनामसंज्ञासापेक्षमिति वाच्यम्। भाष्ये हेताविति सूत्रे तस्य पठितत्वादतएवाचेन कारणेन वसति अन्नस्य कारणस्येत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशङ्क्यं। तस्यैह
 पाठस्त्विति ॥ ७५ वः। प्रायदर्शनमिति। प्रायग्रहणादुभातिरिक्ता सर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीयेन स्वइत्यर्थकत्वनसंभवाच्चासर्वनामत्वे सदैवः ॥

म-श-
६०

अयच्चादिति। अत्रापि स्थानिवत्त्वं स्वभाष्यरीत्या प्रत्ययान्तरत्वमिति भावः। निर्देशेन चेति। वृत्तिविषये इत्युक्त्वा इदमेव वक्तव्यमिति भावः। अन्याभाव इति। अन्येषां सर्वनामकार्यणामभाव इत्यर्थः। पूर्वपक्षिणात्तत्र विरहादिति वदतैकदेशविकृतन्यायेऽश्लीपविकारविषयो। पीतिनाभ्युपेतमितितदनुसारेणैव समार्थिवक्तुमुपक्रमतो तथा पीत्यादि। उभशब्दादिति। भयन्तस्वार्थिकानां सुबुद्धेः पूर्वमेवन्तरङ्गत्वादत्यन्तैरुभघटिताच्चादुभयशब्दोत्पत्त्यर्थः। यत्र लुकापहृतं तत्रायनिति तु नोक्तं प्रातिपदिक अयच् प्रसङ्गादिति। अयंभावः। उभादुदात्तो नित्यमित्यन्नेभावुदात्त इति यो गोविभज्यते। अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयवविन्यर्थेऽयच् स्यात्। उभयोस्योभसत्ते नित्यम्। उभशब्दादिति विषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे। तेभ्योभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादौ अयच् यथानित्य एव कप्रत्ययेपि सादिधिनेवैवं अचिकृतेपि अयच्दुर्वीर इति चैवैवम्। योगविभागेऽपि दृष्टिद्वयतया उभोसाभ्यासस्येति निर्देशेन यत्र च द्विवचनं नश्यते तत्रैवायमिति व्याख्यानात्। अत्र चार्थिकम्। अन्याभावे द्विवचनटादिवचनत्वादिति। अकचिहिसति तन्मध्यपतितस्तद्गृहणेन गृह्यते इति न्यायेनोभशब्दस्य द्विवचनविषयत्वं न चिहं न्यते कप्रत्यये तु विहन्येते वा तदुक्तमिति। वार्तिककृतेति शेषः। यद्यपि पूर्ववार्तिके टाबप्युक्तस्तथापि नासौ विवक्षितः टाबविषयत्वमपि द्विवचनपरत्व एव बोद्धव्यमिति कैयटादिभिर्वाख्यातत्वादित्याशयेन व्याचष्टे। द्विवचनपरत्वाभावे इति। टाबेकादेशस्यापि पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्द्विवचनपरत्वमस्तीति भावः। यद्यप्युभावित्वादौ द्विवचनपरत्वं दुरुपपन्नं भयत आश्रयणेन्तादिवद्भावविरहात् तथा उभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं लुका नापहृतं यत्र ततो न्यत्रायच् इतीह विवक्षितोर्थः ॥ ७७ प्रकृतिकाचारकित्वन्ते यद्यप्यजिष्णत्ते तदतस्यानापत्तेः तत्रोत्पत्तेरभावेन विशिष्टाभावात्तेः। लुकानापहृतमिति। लुक्तापहारसंभावनाभाववदित्यर्थः। एतेनोभशब्दस्य पाठभावेऽसर्वनामत्वेन तत्तस्मात्सादिविषयाः कर्तुमशक्यत्वेन द्विवचनस्य लुकानपहारस्यैव सत्त्वेन ततो यजनापत्तसुभयत्रेत्यसिद्धिरित्यपास्तम्पद्यच्चात्तदात्र तादिस्यात्तस्मिंश्च लुगपिस्यादिति लुकापहारसंभावनासत्त्वेन लुक्तापहारसंभावनाभाववतोऽन्यत्वात् ।

रामः
६०

यद्यपिभाष्ये इति। स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात्परस्यकप्रत्ययस्यापिद्विवचनत्वमस्तीत्यन्वयः। अधिकेति। संख्यापेक्षयाधिकलिङ्गकारकेत्यर्थः। दिगिति। दिगर्थस्तुभा
 ष्यस्याप्रौढिवात्त्वमपिसमर्थयितुंशक्यंइति। तथाहि। कप्रत्ययस्यस्वार्थिकत्वेनद्व्यर्थाभिधानसमर्थत्वेनवार्तिकेद्विवचनशब्देनतस्यापिग्रहणंद्विवचनत्वंद्वित्व
 संख्याप्रकारकसंज्ञेयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवाद्कत्वमात्रतसिलौतुविभक्त्यन्तस्यस्वार्थेविहितौद्वितितत्कारकशक्तिप्रधानावेवातो नतयोरुक्तंद्विवचनत्व

यद्यपिभाष्येकप्रत्ययस्यापिस्वार्थिकत्वेनोभशब्दात्परस्यद्विवचनत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठःप्रत्याख्यातः। तथापिप्रौढिवाद्मात्रं तत्कृत्रि
 मसैवद्विवचनस्येहग्रहीतुमुचितत्वात्। अन्यथान्नतसिलादावतिप्रसक्तत्वात्। ननुकारकविभक्त्यन्ताद्विहितौन्नतसिलौस्वार्थिकत्वेपिद्वित्वमात्रं
 नाभिधत्तइतिचेदानाकप्रत्ययस्याप्यज्ञाताद्यर्थबोधकत्वात्। पञ्चकपक्षेऽधिकबोधकत्वप्रौढ्याच्चेतिदिक्। नास्तीति। अनभिधानादितिभावः। तथा
 चोभयशब्दस्यद्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तिकत्वेनाव्यसत्त्वेप्राप्तेतद्वितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रेकृत्तद्वितानांग्रहणंचपाठेइतिभाष्यकैषटेना
 वतारितम्। अस्तीति। पञ्चतिकल्पपञ्चतिरूपमित्यादिवारणेनपाठस्योपक्षीणत्वादनभिधानेप्रमाणं नास्तीतिभावः। तयपप्रत्ययान्ततये
 ति। उभयशब्दस्येतिभावः ॥

ॐ म्। कस्यतुमज्ञाताद्यर्थविशिष्टेभार्थे विधानेन तत्त्वं प्रेक्षतमेवेति भाष्याशयः। कल्याणन्तेऽय
 ज्ञैवभवति। तत्रोभयोरुभयोरित्यादौ अङ्गत्वे अस्य लिङ्गभ्यासस्योभयोरुभयोरिति निर्देशेनानित्यत्वावश्यकत्वात्। कल्पवादेस्तस्मादनभिधानमेवेत्यल
 म्। कैषटेनावतारितमिति। उभयेन्यत्रेतिवार्तिके उभयोरुभयोरित्येवमनुष्यादितिभाष्यकृतोदाहरणात् स्वार्थिकोपक्रमेण तत्प्रवृत्तेश्चोभयोरपिग्रह
 णमिति तस्यद्विवचनाभावोऽनभिधानादावश्यक इति तद्भावः। इतिभावइति। इत्यभिमानइत्यर्थः। तद्दीजंतूक्तम् ॥

म-श-
६९

अनन्वयापत्तेरिति। तेनहि वाक्यशेषेण कृत्स्नस्य संबोद्धत्वावगत्या संबोद्धस्य च युष्मदर्थत्वेनानन्वयः पिबन्तं भवन्तमिति चान्वितमिति बोद्धम्। अत्र पक्षे ल
इत्येकश्रुत्योदात्तानुदात्तयोर्निर्देशद्वयमिति बोद्धम्। प्राप्ताभावादिति। पूः शब्देन स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव बोधनेन तादृशार्थस्य विशेष्यत्वे एव तत्प्रवृत्तेः। अतएव भाष्येन्तरा
नित्येवेति। परेऽवरउभया अमित्रादिति तु ह्यन्वसत्वाद्बोद्धम्। अस्त्यनाविति। एतच्च प्रस्यशायां कैयटे स्पष्टम्। एको काशिकाकारः। एतन्त्वं मन्ये इत्युदा
त्तस्या उतत्वः पश्यन्। इत्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः। एकः प्रथमः। संहितया पाठेतां तत्वस्यास्फुटत्वे पिता तच्छेन व्युत्पत्त्या एकश्रुत्या सकृदेव पठेत्।
न च तान्तेषु प्रतिपत्तव्यम्। त्वत्त्वसमसि मेत्यनुच्चीनाति फिट् सूत्रात् तत्र च ऋ-ङ्-ञः स्तरीरुत्वद्रवति सूत उत्वदिति। वेदभाष्यकाराश्चेत्यव्याचख्युः। त्वदिति सर्व
नामसुष्ठुठितेऽनुदात्तोऽयमन्यपर्यायद्विति। जयदेवोऽपि प्रायं क्तत्वधरमधुरमधुनि पिबन्तमिति। स्वतोऽन्यस्याः अथरद्वितिविग्रहः। नतु तवाथरद्विति। पश्यतिदिशिदिशि
रहसि भवन्तमिति पूर्ववाक्येन महानन्वयापत्तेः। नेमद्विति। श्रुयते च। प्रनेमस्मिन्दृशे सोमद्विति। समद्विति। तथा च श्रुयते। न भन्तामन्यके समे। मानेऽकायं चक्ये
समस्यै। उरुप्याणो अथायतः समस्मात्। उतौ समस्मिन्नादत्यादि। सिमः कृत्वे च शक्ते च स्यान्मर्यादावबद्धयोः। श्रुयते। आर्द्रात्री वा सस्तनुते सिमस्मि। उक्त्वा क्रम
त्कमजते सिमस्मात्। उभयत्रापि सिमशब्दः सर्वपर्यायद्वितिवेदभाष्यम्। गणसूत्रद्विति। यद्यपि भाष्ये अष्टाध्यायीस्य सूत्रेऽपि उक्तं परामर्शकौ। तत्राद्यच्छन्दसद्विति गणरत्नकारः। तत्रास्यच्छन्दसि
पितद्रूपसूत्रस्य शेषः। नतु जसि विभाषाविधायकस्या अतद्वत्पठित्यजसः शेषिषान्तटावन्तात्प्राप्त्यभावात्। अन्तरायामिति। प्राकाराद्वाह्यायान्तदन्तर्बर्तिन्यावे
त्यर्थः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिर्बोद्धा। त्यदूत दूयतौ उक्त परामर्शकौ। तत्राद्यच्छन्दसद्विति गणरत्नकारः। तत्रास्यच्छन्दसि
बहुलमिति सूत्रेऽन्वोऽग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽस्ये संख्यायां च प्रयुज्यते ॥
यामिति स्त्रियां सप्रश्नामेवोदाहृतमिति भावः। केवलद्विति। असहायद्वत्यर्थः। स्वाभिधेयापेक्षावधीति समस्तपाठं व्याचष्टे स्वस्येत्यादि। अपेक्षेति कर्मणि घञ् ॥

रामः
६९

व्यवस्थास्येवेति। पूर्वादिशब्दैरेकस्याएवदिशउपाधिकृतभेदस्यप्रतिपादनम्। उपाधिश्च पृथ्वीमध्यंतत्रागन्तवर्तिनश्चत्वारः पर्वताश्चसमायणेकिंकिन्धायां सुग्रीवे
णमध्यदेशावधिकस्येवदिग्विभागस्येकैः। पृथ्वीमध्यंचमध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशः एवंचतन्मध्यभागावधिकोद्याचलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि पू
र्वादिशब्दानान्तत्तच्छब्दंप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यप्रवृत्तिरित्युपाध्यन्तर्गततयाव्यवस्थास्येवाउदयाचलपर्यन्तरूपोपाधेस्तदभिधेयस्यतदाकाङ्क्षत्वंचास्येव। मध्याह्नसूर्य
संयोगिदेशान्तत्संमुखदेशउदकत्तत्पृष्ठस्यदेशश्चदक्षिणा। मध्याह्नेसूर्यस्योदङ्मुखत्वात्। स्पष्टं चेदंहेलाराजीये। व्यवस्थायामितिचविषयसंप्रतीतिभावस्तदाहप्रसि
द्धत्वात्तुनावधिवाचीशब्दः प्रयुज्यते। नचसंज्ञात्वान्निषेधः। आधुनिकसङ्केतोहि संज्ञानचदिशुसास्तीति अस्तातिप्रकरणेकैयटहरदत्ताद्
यः। अत्रादिशुत्तिरंतनः कुरुषुतुआधुनिकः सङ्केतइत्यत्रव्याख्यातवचनमेवप्रमाणम्। एतेनविशेषां देवानामिति व्याख्यातम्। वेदप्रसिद्धत्वा
त्। देवगणविशेषेतिशब्दस्यआधुनिकसङ्केताभावात्। दक्षिणागाथकाइति। इहामुकस्मात्कुशलाइतिअवध्यन्वयसंभवेपितन्निय
मोनास्तीतिभावः। अधरेताम्बूलरागः उत्तरेप्रत्युत्तरेचशक्तइत्यपिप्रत्युदाहर्तव्यम्। कथंतर्हि। तथापरेषांयुधिचेतिकालिदासः। अपरेप्रत्य
वतिष्ठन्नेइत्यादिचाअत्राहः। देशवाचितयाव्यवस्थाविषययोरेवपरापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौप्रतिवादिनिचप्रयोगः ॥
इत्यादिति। देशवृत्तीनान्तत्तदधिकोद्याचलसंमिहितत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तमित्यादिबोध्यम्। आधुनिकसङ्केतोहीति। असंज्ञापदसामर्थ्यादन्यथासर्वीदीनांकेवलरूढले
नेन्द्रादिपदानामिवरूढत्वरूपसंज्ञात्वस्यसर्वत्रसञ्जातदसङ्गतिः स्पष्टैवेतिभावः। व्याख्यात्रिति। कैयटादीत्यर्थः। आधुनिकसङ्केताभावादिति। किंलेश्वरएवेतिभावः। यदि
तत्रोक्तार्थस्यावधिसापेक्षत्वाद्यवस्थास्तीत्याग्रहस्तदाप्रत्युदाहरणान्तरमाहाअधरेइत्यादि। अत्रापिसंज्ञात्वंमत्वाह। उत्तरेइत्यादि। उपचारादिति। तत्वारोपादितिभावः ॥

म. श.
६२

अर्थान्तरसंक्रमइति स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वमित्यर्थः। इदं च जितश्च तत्प्रत्ययादिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। नेवार्थइति देशवदयमपितच्छब्दइत्यर्थः। तुल्यन्यायादेतच्छब्दस्यापिकैयटोक्तार्थः शक्यइति ध्वनितम्। सुमेरुमिति। हिमवान्वधिरिति तु ये केचन परेण हिमवन्तं जनपदात्तरकुरवः उत्तरमद्रा इति एतरे यत्राह्येण श्रूयते उत्तरा इत्यस्य तन्नामान् इत्यर्थस्तदाह आधुमिकेति उत्तराः कुरवो दक्षिणां कुरुनपेक्ष्योत्तर उच्यन्ते इति तु कर्पिजलार्धिकरणे शाबरभाष्ये उक्तम्। हेमचन्द्रइति। कोशयोरविरोधे संभवति विनैवमुपसर्जनता। नहिलाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वम्। किंतु स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः। सच समासादिवृत्तावेवा। अतएव भूत्वादि सूत्रे सतान्यपीति। एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तुनीत्यर्थइतिकैयटोक्तिः सङ्गच्छतो वस्तुतस्तु परापरशब्दयोः देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः। शत्रुत्वादिकं तु आर्थिकोर्थः। असंज्ञायां किम्। उत्तराः कुरवः सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुपूत्तरशब्दो वर्तते। इत्यस्तीह व्यवस्था। किंतु आधुनिकसङ्केतोयमित्याहुः। स्वमज्ञातिधनारव्यायाम्। आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दस्तत्रज्ञातिधनयोः पर्युदासात्। आत्मात्मीयोपरिशिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे। आत्मीया इत्यर्थः आत्मानइति वेति। यत्त्वाहुः। आत्मनि स्वशब्देन पुंसकः तेन स्वैस्वा इत्यदाहरणं तन्न संभवति। तच्चिन्त्यम्। आत्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात्। विभाषाजसीति प्रकरणे स्वमात्मीये इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्वैवान्न प्रमाणत्वात्। यदपि स्वोक्तेर्ये उपपृष्ठं भार्यम्। स्वोज्ञातावात्मनि स्वं त्रिधात्मीये स्वोस्त्रियां धने। इति अमरसिंहोक्तिमाहुः। तदपि चिन्त्यम्। कोशे हि आत्मनीति पूर्वोच्यते। स्वमिति तु उत्तरान्वयि। तथा च हेमचन्द्रः। द्यौः स्वर्गनभसोः स्वोज्ञात्यात्मनोः स्वनिजे धने इति। मेदिनी कारोपि। स्वः स्यात्पुं स्यात्मनि जातौ त्रिधात्मीयेस्त्रियां धने इति। तस्मात्स्वैस्वा इत्यस्यात्मानइति विवरणं सम्यगेवेति स्थितम् ॥ ७५ रोधोनन्याभ्यइति भावः। यदितु एवमन्वये स्वोज्ञातावात्मनि धने लक्ष्मी आत्मीयके त्रिधिति पाठे नैव सिद्धे त्रिः स्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः बन्धूकबन्धुभवदेतदस्यामुखेन्दुनानेन सहो ज्जिहाना। रागश्रियाशैशवयोवनीयां स्वमाहसद्ध्यामधरोष्ठलेखेति श्रीहर्षश्लोके आत्मानमित्यर्थकस्वमित्यस्य बन्धूकबन्धुभवदिति विशेषणे न च नपुंसकत्वमस्तीत्युच्यते तर्ह्यस्तु मेदिन्यादिप्रामाण्यात्पुल्लिङ्गेऽप्यस्यैवेति स्वैस्वा इत्युदाहरणं नयन्नाह विवरणं सम्यगेवेति।

पुंनसंभवतीति प्राचीनेतिरसङ्गतेवेति ध
रुमः
६२

एतदर्थमेवेति। एतदर्थमपीत्यर्थः। धनत्वेनात्मीयस्य बोधे माभूदित्यर्थं चेत्यपि बोद्धव्यम्। आत्मायाख्यायामिति तु नोक्तं लाघवाभावात्। बाह्यं चेति। उक्तबहिर्देशस्य मि
त्यर्थः। उपसंख्यानशब्दोपीति। एवं च तद्ब्रह्मणो बहिर्योगस्य गृहेषु प्रसिद्धिमाश्रित्य सूत्रे कृतमिति भावः। महात्मा घवमिति। त्रिसूत्र्याजसाधारेण्यभावे एव विकल्पविधा
नात्। व्यवस्थायामित्यादिगण एव पाठविशेषणमिति भावः। वक्ष्यमाणत्वादिति। एकद्वैतबहुव्रीहेरभिधानेपितत्रैकद्वयनतरादित्यर्थादुपसर्जनत्वमेव। समासा

ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति। ताच्छील्ये णिनिनाज्ञातिधनयोरपि आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामतास्येवेति ध्वनयति। एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याग्र
हणं कृतम्। अन्तरंबहिर्योगोपसंख्यानयोः। बहिरित्यनावृत्ते देशो बाह्यं चोच्यते। तत्राद्यमर्थं गृहीत्वा हावाद्यादित्यर्थे इति। द्वितीये तु आभ्यन्तरादित्यर्थो बोद्धव्यः। बा
ह्येन हि आभ्यन्तरस्य योगोक्तिः। अर्थद्वयमप्याकरे स्थितम्। उपसंख्यानशब्दोपिकरणव्युत्पत्त्यस्योत्तरीयपरः। कर्मव्युत्पत्त्या तु अन्तरीयपरः। पूर्वादिभ्यो नवभ्यो
वा। अत्रेदमवधेयंम्। एतत्सूत्रं जसः शीत्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। वाक्येन्दसीत्येतदमि पूर्वद्वयत्रयथा। एवं चाष्टाद्याप्या पूर्वपरत्वादि त्रिसूत्री गता
र्थेति महात्मा घवम्। एकशब्दस्याष्टावर्थी उक्तास्तत्र विशेषमाह। संख्यायामिति। अन्येषु सप्तसु तु वचनान्तरमपि स्यादेव। एके एकेषां इति यथेति भावः। न ब
हुव्रीहौ। कृते बहुव्रीहौ निषेधोऽर्थः। उपसर्जनीभूतान सर्वाद्यद्वैतवक्ष्यमाणत्वात्तद्विना चि कीर्षिते इति। समासात्त्रागेवेति च प्रक्रियेति। अलौकिके विग्रह
वाक्ये इत्यर्थः। नन्वस्तु तत्राकञ् अत आह। सचेति। न च निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोऽनुभवत्वात्त्रागेव संज्ञानभविष्यतीति वाच्यम्। ७

न्सत्त्वाभावाच्च। समासान्तानामन्तरपदावयत्वं तु नेत्युक्तम्। चिकीर्षित इतीति। अथाहारलभ्यमेतत्। एतदर्थमेव न बहुव्रीहिरिति वक्तव्ये बहुव्रीह्याविति गुरुनिर्देश इति भा
वः। विनाशोऽनुभवत्वादिति। यद्यप्यलौकिके एवैकार्थीभावस्यारोपोऽस्ति तथापि तत्र स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावात् देवमुक्तम् ॥

म. श.
६३

अनित्यत्वादिति। अतएव अतिभवकानित्यादिसिद्धिः। वस्तुतः साभ्यानुक्तत्वान्नास्त्येवेति बोद्धव्यम्। समुक्तग्रहणमिति। च्छोः शूडिति सूत्रे प्रष्टेत्यादावन्तरङ्गत्वाज्जातस्य
तुको निवृत्तयेतक्रियते। सतुक्तनिर्देशसामर्थ्यं। च्छान्त्यस्य शः। वान्तादिप्रकृतिकृत्वान्तादेस्तु अप्रयुक्तत्वेन लक्षणविषयतेवनेत्यादिभाष्ये स्पष्टम्। तत्परिभाषासत्त्वे हि
शब्देर्निमित्तविनाशेन पूर्वतदप्रवृत्तिरेवेति समर्थ एव स्यादिति भाषः। प्रकृतिप्रत्यापत्तिरिति। कंसङ्गतयतीत्यादौ क्लृप्तकृतनिमित्तकादेशनिवृत्तये क्रियमाणमारख्यानात्क
तस्तदा च्छेकलुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिश्चेति वचनमित्यर्थः। अत्रेदं चिन्त्यम्। लुक्पि प्रत्ययलक्षणसत्त्वाद्वाजायेनेयइत्यादाविवक्तपरिभाषया अत्रा प्राप्तिः ननु मतेति निवे
धस्तु प्रत्यये परतो जायमानपूर्वकार्येवेति स्पष्टमेवा तस्मात्पुण्ययोगं जानाति पुण्येण योजयतीत्येतत्साधके पुण्ययोगे शीतिवचने भाष्यकृत्कृतप्रत्यापत्यनुवृत्तिर्त्तीपिका

अकृतम्बूहपरिभाषाया अनित्यत्वात्। तत्र चैतत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात्। अतिभवकानिति। एतदेव ज्ञापकफलमिति भाषः। दृष्टापत्तिरुत्वेति। च्छोः शूडि
तिसतुक्तग्रहणं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकम्। लक्ष्यानुरोधाद्भवस्थेति भाषः। यथोत्तरमिति। तथा चाद्यत्वे भाष्यकारोक्तैव व्यवस्थेति
भावः ॥

उ वसहि च जोरिति धिति परतः कुत्वमिति। भाष्यकारोक्त्येति। अकचरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गमुक्तसंशयाविति चतदुक्तिः। एतदेवाभि
प्रत्यभिन्विकृत्योरचेति सूत्रे किमर्थमलं विधीयते वलोपएवास्वित्याशङ्क्यत्वेऽहोपेतस्य स्थानिषत्त्वेन गुणाभावात्तत्। न च वलोपेपिन धात्विति गुणनि
षेधः सिद्ध इति वाच्यम्। तस्य त्याख्यानपक्षे गुणप्राप्तेरित्युक्तम्। अनेन सूत्रमतात्त्वत्याख्यानवादिमतं प्रथममिति प्रत्याख्यानवादिमतं लक्ष्यमेव कथं चि
त्सूत्रमतेपि साध्यं न तु विपरीतं संभवे अन्यथा सूत्रमप्रमाणमेवेति च प्रत्याख्यानं सूत्रसंमतमिति च धनितम्। सूत्रकृतवण्डितप्राचीनकृषिवाक्यानाम
प्रामाण्यवत्सूत्रकारवचः स्वण्डनप्रवृत्तभाष्यवार्त्तिकवचनैस्तदंशे सूत्रकारवचसोप्यप्रामाण्यकल्पनैवोचितेति दिक् ॥

रामः
६३

किमिति। बहुव्रीहौनेत्यस्य देधाव्याख्या संभवादिति भावः। उत्तरग्रन्थेति। न्यासकारस्यापि सूत्रलभ्यार्थप्रतिपादने एव तात्पर्योदिति भावः। प्राप्तेरिति। प्राप्तेरभावे निषेधो
 न्यर्थ एवेति भावः। अतएवेति। अवयवानामुपसर्जनत्वेन सर्वादिबहिर्भावादेवेत्यर्थः। अन्वर्थेति। सर्वेषां नामेत्येवं रूपेत्यर्थः। तस्यार्थ इति। सोऽनुचितो न्वर्थसंज्ञया गौणमात्रे
 यत्तु प्राचोक्तम्। बहुव्रीहौ सर्वादेः सर्वनामतान स्यात्। प्रियसर्वाया सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता। भाष्यकारमते गौणत्वमात्रे त्वत्कपित्कोमत्कपित्
 कदत्त्प्रसमासावयवयोर्भ्रुदस्मदोः सर्वनामत्वादनंगकार्यत्वेनाकचस्यात्समाभूत्। कप्रत्यय एव स्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति न्यासकृतमिति। अत्रेदं
 वक्तव्यम्। किं बहुव्रीहौ संज्ञानेति विवक्षितम्। उत तदवयवानां सर्वादीनामिति। नाद्यः। समासावयवयोर्भ्रुदस्मदोरित्युत्तरग्रन्थविरोधात्। समुदाये प्राप्तिविरहा
 चानसदन्तविधिना प्राप्तिः। बहुव्रीह्यावयवानां उपसर्जनतया सर्वादिबहिर्भावेन सद्ने प्राप्तेर्दूरपास्तत्वात्। अतएव न द्वितीयोऽपि। नचोपसर्जनानां पाठ्यत्पर्युदासो
 वार्तिककृतो नचो ननु रूढ इति वाच्यम्। अन्वर्थसंज्ञाबलेन सूत्राक्षरेरेव तज्ज्ञाभात्। एतेन सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामतेत्यपि परस्तम्। बहुव्रीहादेवे
 नित्यस्यार्थः। भाष्यकारमते इत्याद्यापि। विशेषोपादानेन हि सूत्रकारवार्तिककारयोर्मतमन्यादृशमिति प्रतीयते। देवदत्तो वामेनाष्ट्या पश्यतीत्युक्ते दक्षिणे
 नन पश्यतीति वतासचनासूत्रवार्तिकमतेपि गौणपर्युदासस्येष्टत्वात्। यत्तु त्वत्कल्पितकदल्यादितदित्यं प्राचाव्याख्यातम्। त्वंपितायस्य अहंपितायस्येति विग्र
 ह्यबहुव्रीहिसमासे कृते समासावयवयोः समासान्तःपातिनोर्भ्रुदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामसंज्ञकत्वाद्ज्ञाताद्यर्थविविक्षायां अव्ययसर्वनाम्नामि
 त्यकचप्रसज्येतात्स्यस्यै प्रभृतीनां द्रवाङ्गाधिकारविहितत्वाभावेनङ् संज्ञानपेक्षत्वात्। ततश्च त्वकल्पितकदल्यादनिष्टं प्रसज्येतेति। न्यासकृतापि अन्वर्थसं
 ज्ञाबलादेव संज्ञानिरासे कृतेऽकचनभविष्यतीत्याशंकासमुदायो हि विशेषे वर्तते पूर्वपदत्तु सर्वार्थताया अनपेतमेवेत्युक्तम्। तदेतत्सर्वं प्रामादिकमेवातया हि। अ
 हस्वाचीयां रूतौ समासावयवयोर्भ्रुदस्मदोः एव नास्ति। अजहत्स्वार्थ्यामपि स्वार्थविशिष्टान्यपदार्थवृत्तित्वेनोपसर्जनत्वं स्पष्टमेव। ७ तदप्रवृत्तेस्तत्समतत्वादिति शेषः। सूत्रे

म-श-
६४

त्यादि। तन्मतेन चार्थत्वेन वार्तिकमते तु वचनेनेत्यर्थः। स्वोक्तार्थान्यासकद्रुन्यसंवाद्माह। न्यासकतापीति। अनपेतमेवेति। समुदाये एकार्थीभावाङ्गीकारेण समुदा-
यस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वेप्यवयवस्य तत्त्वे मानाभावद्वयभिमानः। अहत् इति। अजत्सार्थीयामपि अवयवार्थस्यान्यपदार्थविशेषणतयैवोपस्थित्योपसर्जनत्वा-
सतेरितरार्थविशेषणत्वेनोपस्थिति विषयत्वस्यैवोपसर्जनत्वपदार्थत्वादि तिभावः। सर्वशब्दस्येति। उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थः। युक्तिमदिति। नचोत्तरपदे लक्षणापू-
एवं च समासतः प्रातिनेर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेनेत्यादिग्रन्थः समुदायो हीत्यादिन्यासग्रन्थश्च पक्षद्वयेपिव्याहृतः। किंचैवं अति सर्वप्येत्यत्र स्मायादेशो दु-
र्वारः। अङ्गधिकारे तदन्तग्रहणात्। तदुक्तरीत्या सर्वशब्दस्य सर्वार्थता नपायात्। नहि पूर्वपदे सर्वार्थता उत्तरपदे तुनेति युक्तिमतः। अपिचैवं गौणत्वे सर्वादीनां सर्वार्थवाच-
कत्वं न स्तीति स्वोक्तसहविषेधः स्यादिति यत्किंचिदेतत्पदपिव्याचरन्तुः। त्वंपितायस्येत्यादौ विग्रहवाक्ये प्राप्ता संज्ञानिषिद्धते इति। तदपि नाविग्रहवाक्यं हि लौकि-
कमलौकिकं वा विवक्षितम्। नाद्यः। प्रक्रियावाक्ये मनिषेधः न तु लौकिक इति कैम्यटग्रन्थविरोधात्। प्रकृतसंदर्भगतपूर्वीपरस्वग्रन्थविरोधाच्च। न द्वितीयः। तस्म्युष्म-
दसुपितसु इत्याकारकत्वेन त्वंपितेत्याकारकत्वायोगात्। यदपिव्याचरन्तुः। नन्वति सर्वादौ संज्ञानप्रवर्तते तत्कपित्कादौ तु प्रवर्तते इत्यत्र किं विनिगमकन्तत्राह। अ-
नङ्गकार्यत्वेनेति। अङ्गशब्दः समुदायपरः। तेनाति सर्व इत्यत्राङ्गस्य संज्ञापेक्षिता सर्वनाम्नो गतस्मायादिविधानाद्भवमानस्य सत्यपि सर्वनामत्वे दोषाभावात्।
समुदाये च समुदायार्थप्रतिसर्वादेरूपसर्जनत्वात्। तदंतस्य संज्ञानभवतीति युक्तम्। इह तु अवयवमात्रस्य साचिकीर्षितानसमुदायस्यावयवश्च स्वार्थमात्रप्रधान इति
स्यात्। प्रसङ्ग इति वैषम्यमस्तीत्याशय इति। तदपि नाङ्गाधिकारे तदन्तविषेः सर्वसंमतत्वेनावयवमात्रे सत्यपि सर्वनामत्वे दोषेनास्तीत्युक्तेर्व्याहृतत्वात्। अङ्गाधिकार-
परिभाषयास्येत्याह इति स्वयन्यविरोधाच्च ॥ ७ ॥ र्वपदन्तात्यर्थग्राहकमिति मते तद्युक्तिमदिति वाच्यम्। तत्र मते हि पूर्वपदनिर्णयकं स्वार्थं प्रति पदकं वा। नाद्यः। नैरर्थक्येन सर्वार्थं
कंत्वाभावादेवाप्राप्तेः। नान्यः। पूर्वपदार्थविशेषणान्वयापत्तेः। विनिगमनाविरहेण पदद्वयेपिलक्षणे। चित्याच्च एकार्थीभाववादिभिस्तथावक्तुमशक्यत्वाच्च। एवं च तद्वृत्तावयवानीस

रम-
६४

वैकुण्ठमत्वाभाव एवेतिदिक। स्वेत्तेति। एतत्प्रकरणस्येत्यर्थः। स्वग्रन्थेति। तैरप्यलौकिकैरुपनिषेधस्योक्तेरितिभावः। अर्थान्तरोपसंक्रमेसतिगतेति। तेनास्ति सर्वायेत्या
 दैनदोषः पुनः संज्ञातु दुर्लभा संज्ञोपसर्जनानां निषेधात्। पाकपर्युदासेन तदन्तग्रहणेनापिन संज्ञा। अर्थान्तरसंक्रमात्पूर्वतुसैभावस्यन प्रवृत्तिः। अकचरतिस्तु वतः प्रागस्मेवेति
 तन्निवृत्तयेदं सूत्रमित्यभिमानः। गच्छत्विति। निमित्तापायपरिभाषयेतिभावः। दुर्लभेति। उपसर्जननिषेधादितिभावः। इत्यर्थदिति। अनङ्ग-कार्यत्वेनेत्यस्यार्थदितिभावः। किं
 अथायमाशयः। प्राकप्रवृत्तापि संज्ञा अर्थान्तरोपसंक्रमेसतिगतेति। तर्हि अकजपिगच्छतानुकार्यकालपक्षेस्मादाद्यर्थपुनः संज्ञापेक्षितासाचदुर्लभेत्यशयदितिचेत्
 अस्वेवमानत्वस्यैवकृतग्रन्थार्थः। न्यासग्रन्थविसंवादेन इतिन्यासकृतमिति वाक्यशेषविरोधात्। न्यासग्रन्थस्वनुपदमेवोदाहरिष्यते। यदपिव्याचरत्युः। अङ्ग-
 मप्रधानं च तद्विरुद्धमनङ्गबाधकमित्यर्थः। तथाचकप्रत्ययापवादत्वात्कचस्वादित्यर्थदिति। तदपि किंष्टम् व्यर्थंच। न्यासग्रन्थसंमतं ज्ञातयाहि। त्वत्कपित्कोम
 त्कपित्कदिति वृत्तिग्रन्थं व्याख्यायन्त्यासंकार उज्जग्राहाननुचअन्वर्थसंज्ञाकरणदेवान्न संज्ञानिरासेकृतेऽकञ्ज्भविष्यति। न ह्यत्र सर्वार्थता संभवति। विशेषविषय
 तात् नैतदस्ति। समुदायो हि विशेषे वर्तते पूर्वपदं तु सर्वार्थताया अनपेतमेवाभवत्तर्हि अनयोरनन्तरयोरेतत्सूत्रविषयता। प्रियविश्वायेत्यादेस्तु नोपपन्नतो न हि प्रिय
 विश्वात्सः शब्दाः सर्वेषां नामानि। नापितदवयवभूतानां विश्वादिशब्दानां किंचित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते। सैप्रभृतीनामङ्ग-कार्यत्वात्। विश्वादिशब्दानामनङ्ग-त्वात्। एवं
 मन्यते। त्वत्कपित्कोमत्कपित्क इत्यत्राकञ्जाभूद्दूत्येतदर्थतावदेतदारब्धव्यम्। प्रियविश्वायेत्यादावपि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति। अनेन हि न्यासग्रन्थेनाङ्ग-संज्ञान
 पेक्षत्वमेवार्थो लभ्यते स च स्वोत्प्रेक्षितव्याख्यायां दूरोत्सारित एव ॥ ७७ मिति। तत्र तु स्पष्टमेव। न्यासग्रन्थसंमतिमुपपाद्यन्ननङ्ग-कार्यत्वेनेत्यस्यैयर्थसुपपाद्यति
 तथाहीति। विशेषविषयत्वादिति। अन्यपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः। समुदायो हीति। तस्यैव तद्विशेषणत्वमित्यभिमानः। अनन्तरयोरिति। त्वत्कपित्कमत्कपित्क
 योरित्यर्थः। अङ्ग-संज्ञानपेक्षत्वमेवार्थदिति। एवं चानुपदोक्तेयदधीतिपक्षेकप्रत्ययापवादत्वस्या कचिप्रसिद्धत्वादेवं वक्तुरीत्यातदुक्तिव्यर्थेति बोध्यम् ॥

म-श-
६५

इत्यादिवदतेति। इतिग्रन्थव्याख्यावसरे इतिशेषः। प्रतिपदोक्तत्वादिति। यदन्तत्वमादाय सर्वनामत्वप्राप्तिस्तमुच्चार्यविहितत्वाद्वाक्यमपितत्तंबन्धेवप्रत्यास-
त्तेरितिभावः। तेनकरोति द्वारासामर्थ्यमासेनकृत्ययपूर्वसैमासपूर्वसैइतिसमासेतत्संबन्धिनिबन्धेचनातत्रयाक्यस्यप्रतिपदोक्तसमाससंबन्धिनएवग्रहणे

यदपि व्याचक्षुः। यद्यपिसूत्रवार्तिककृतोरप्येतन्मतंतथापिन्यासकृताविवृत्तत्वादन्यासकृतमिदमिति। तदपिस्यवीच्यः। वार्तिककृतास्यार्थस्या-
सृष्टत्वात्। न्यासकृतासमासेकृतेसतीत्यादिवदत्वात्। लदुकार्थस्यदूरत्यक्तत्वेनतद्विरुत्तत्वाभावाच्च। यदप्याहुः। न्यासकृच्छब्देनसूत्रकारएवविवक्षितइत्यादि। त-
दपिना। सूत्रकारमतेबहुव्रीहावित्यादिपूर्वग्रन्थेनसहविरोधात्। भाष्यकारमतेत्वितिग्रन्थेनतस्यविच्छिन्नत्वाच्च। तस्मादिहप्राचःप्रक्रियाग्रन्थःतद्व्याख्यातृग्रन्थाप्रापात-
रमप्येवमेवत्यास्तां तावत्। यदितुप्रक्रियाग्रन्थेपिकथंचिद्राप्याविरोधेनव्याख्येयइत्याग्रहस्तर्हीत्यव्याख्यायताम्। अनुप्रियविश्रायेतिगौणतयागतार्थम्। अतोनिष्कर्षमा-
हाससूत्रकारमतइति। बहुव्रीहाविति। विकीर्णितेसतीतिशेषः। गौणत्वमात्रद्विमात्रशब्देवधारणेगौणत्वेस्वनतुततःप्राक्। तथाचसूत्रप्रत्याख्यातमितिभावः। न्यासक-
रुत्तत्वात्। अतिफल्गुत्वात्। स्वरूपव्याक्रियैवपराक्रियेत्याशयेनाहासकृत्पितृकइत्यादि। एतच्चप्राचीनतत्तद्व्यपरीक्षणशालिभिर्विभावनीयम्। प्रकृतमनुसरामः।
संज्ञकार्यमिति। सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तस्यायादिकमित्यर्थः। अन्तर्गणकार्यमिति। अद्भुतरादिभ्यः। तदोःसंज्ञावित्यादिकमित्यर्थः। तृतीयासमासार्थेति। इ-
हपूर्वसदृशेतिविहितःसमासोर्ग्रहणंप्रतिपदोक्तत्वात्। नतुकर्तृकरणेकृतेति। तेनलयकाकृतमित्यत्रनिषेधेनासमुदायस्येति। तत्रैवद्वन्द्वशब्दसमुख्यत्वान्तुद्वन्द्वे-
यानिसर्वादीनीतिसंबन्धः। कारकाणांक्रियैवान्वयात्। नचद्वन्द्वेविद्यमानानियानीतिसंबन्धः। विद्यनिक्रियाध्याहारेगौरवात् ॥

फलात्तरमप्याहालयकेति। तृतीयासमासमात्रस्यग्रहणेहितदर्थेवाक्येयत्रकापिस्थितस्यसर्वादेःसंज्ञानेत्यर्थेऽपिस्मादितिभावः ॥

रामः
६५

किंचिद्वयवयवमात्रनिषेधे प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति येन विधिरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तदन्तस्य संज्ञायां वर्णाश्रमेतराणां मितिभाष्यप्रयोगा
 नुपपत्तिः। न ह्यत्र सर्वार्थकत्वनास्तीति वक्तुं शक्यं मानाभावात्। लोकव्युत्पत्तिसिद्धस्य तस्यानेन निषेधुमशक्यत्वात्। नापितस्य सर्वादिनामपाठो निषिद्धतद्वृत्तियुक्त
 मात्स्याऽप्रकान्तत्वात्। अविधेयत्वाच्च। न च निषेधवैयर्थ्यम्। अवयवकुत्सा बोधका कज्वा कृत्सा चारितार्थ्यात्। तदेव ध्वनयन्नाह फलबलाच्चेति। फलं सुवचमिति। तथा
 दक्षिणेऽक्षरपूर्वकाणामित्यादात्तत्वेन निषेधेन कप्रत्यये समुदायसंज्ञाभावोऽपि फलम्। इन्द्रवैश्वानरे सुन्दरादिविशेषणान्वयाभाववत् कुत्सादिविवक्षाया अभा
 वः समुदाये तद्विवक्षायानुसमुदायांतरप्रत्ययेन तदुक्तेर्नावयवात्तदुत्पत्तिरिति चिन्त्यमेतत्। समुदायनिषेधे तु इन्द्रस्य संज्ञिनो धि करणत्वविवक्षया सप्तमी बोद्धा। य
 निषेध्यायाः भवति क्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्च। किंचात्पदादीनां इन्द्रोऽस्ति एकशेषेण बाधितत्वात्। ततः प्राचीनास्त्वदन्वयत्रका कचो
 र्निषेधः। अन्वदक्षिणेऽक्षरपूर्वकाणामित्यत्रैवमपि पुंवद्भावं निषेधुमिदं किं न स्यादिति वाच्यम्। सर्वनामोऽस्ति मात्र इति मात्रग्रहणं हि क्वचित् सर्वनामत्वे महृष्टान्तं सं
 प्रतिसंज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावार्थम्। अतएव दक्षिणपूर्वार्थे इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः। तस्मान्नाय बलात् फलबलाच्च समुदायग्रहणमेवोचितम्। यद्यपि त्व
 च्छब्दात्सदतिपक्षेऽवयवनिषेधेऽपि फलं सुवचम् ॥ ७७ ॥ इदं सप्तमी प्रथमार्थम्। अकचवरो तु कर्त्तव्यो प्रत्यङ्गमुक्तसंज्ञाविति भाष्ये तौ तत्त्वकारणविषयस्य
 न्तरेण तद्विषयेन बहुव्रीहावित्येताह चर्येण वा एतत्प्रकरणस्य सप्तमी निर्देशनान्तर्दर्थकत्वाच्चित्यात्। किंच विभाषाजस्येनेन फलाभावाद् वयवनिषेधाभावे तत्ताह चर्ये
 णार्थधिकारारुरोधेन च दन्ते चेत्यस्याप्यवयवनिषेधकत्वाभावः। एतेन सप्तमी निर्देशसामर्थ्याद्दुर्लक्ष्यसंस्कारारुरोधे च विद्यमानानीत्यध्या हारेण समुदायस्यावयवार्थचर्ये
 षेधः तत्र समुदायस्य व्यपदेशिवद्भावेन निषेधः। आधारार्थे भावेऽपि व्यपदेशिवद्भावेन निषेधः। आधाराथे भावेऽपि व्यपदेशिवद्भावेन निषेधः। तत्फलं व
 र्णाश्रमेतराणामित्यादात्तवयवसर्वनामत्वप्रयुक्तोऽपि नाकमित्यपास्तम्। इतरकशब्देन समासेऽति भवको नित्यादाविवतच्छ्रवणस्य दुर्वारत्वेन तानिषेधे फलाभावाच्चेति दिक् ॥

म-श-
६६

व्यावृत्त्येति। संसुदाया त्प्राप्तयेति शेषः। यद्यपीति। जसोत्याधारसप्तमीति भावः। जसइति। इकारेण ईकारग्रहणं बोध्यम्। प्रत्याख्यानेन चेदंध्वन्यते। वस्यमाण
केशपरिहारार्थ एवेकारेण तु फलान्तरेभिनिषेद्यमिति। आदेशे श्लोदिति चेद एव सूत्रतत्पर्यमिति। ते चेति। येनि मित्ततयोपात्तास्ते शस्त्रभृतय इत्यर्थः। अनुरू
तथापि शस्त्रस्यात्यविषयता स्यात्। न्यायश्च विरुध्येतेति भावः। सुट्प्रसङ्ग इति। वर्णाश्रमेतराणां स्थित्यादाविति भावः। नच निषेधसामर्थ्यम्। अनाङ्गस्य तत्र सिलादेर्वा
वृत्त्या चरितार्थत्वात्। जसाधारमिति। यद्यपि शोभावेन जस अपह्नियते तथापि औपचारिकमाधारत्वं बोद्धव्यम्। यद्वा जसः इः जसिः तस्मिन्सौत्रः सप्तम्यालुक्। इत्यर्थे तो
व्याचष्टे। जसाधारमिति। जरायाजरसन्वतरस्यामा विभक्ताविति। एतच्च अष्टन आविभक्तावित्यसौ नुवर्तते। तेन जरायाद्दंजारमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः। पदे
ति। प्रदमङ्गं च विशेष्यमा विशेषणेन च तदन्तविधिरिति भावः। तदनुसारिभिरिति। इनात्तेः पूर्वविप्रतिषेधे एकस्योपात्तत्वात् स्यादेशोपि ग्रहीतुमुचित इति तेषामाश
यः। अतस्त्ववीतजन्मजरसः परंशुचिर्द्रव्यणः पदमुपैतुमिच्छतामिति भारविप्रयोगमसमञ्जसमिति मत्वा वीतजन्मजरस इति पठनीयमिति तैरुक्तम्। एतच्चेति भा
ष्यकृता हि टाड सिद्धिस्तत्रे इनात्ते प्रत्याख्यापनादेशमदादेशं च विधापनादेशे परे एत्वंयोगविभागेन साधितमाबहुवचने द्रव्येत्। ओसिचाततः आडिः चयरेः तएत्वं
स्यात्। रामेणाततः आपः संबुद्धौ च। आपकारः स्यात् संबुद्धौ आडि-ओसिचानचैव मनेनेत्यत्र हलिलोपः स्यादिति वाच्यम्। अनादेशस्य नकारे परे विशिष्यविधानात्। तथाहि।
अन्वपिनकारे आपि च परेऽन्स्वादिस्वर्थः। सूत्रे अइति नान्तस्य नपुंसकनिर्देशः। नच इ-सेरदादेशे कृते पररूपं स्यादिति वाच्यम्। अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसंभवादिति।
तथा। जरायाजरसन्वतरस्यामिति सूत्रे उक्तम्। गोनर्दीयग्रहा अतिजरैरिति भवितव्यं सन्निपातपरिभाषयेति। एवं च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादिसर्वभाष्यविरुद्धमित्यर्थः।
पहनो। अत्रशसप्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः। चेचपदाद्यादेशानुरूपा न्प्रकृतिविशेषानासिपन्तीत्याह। पाददन्तेति ॥
पानिति। स्वार्थबोधनसमर्थान्वसदशवर्णवतश्चेत्यर्थः। वस्तुतोकाशेकष्यजितिव दृष्टस्थार्थमेव बोध्यम्। अनुवर्तते इति। अस्येति प्राञ्जइति शेषः ॥

रामः
६६

तापकादिति। तन्निवृत्तेरिति भावः। अतएव भाष्ये तदनुवृत्तिर्नोक्ता। तथासतीति। प्राचीनसंमतव्याख्यादरेद्वयर्थः। भस्येत्यनेनेति। अङ्गस्येत्येतत्तद्वहितेनेत्यर्थः। एतेन भत्वस्य
 वृषणोऽप्रत्ययवस्वप्शब्दयोरपिविधानात्तेन न प्रत्ययाक्षेपद्वयपास्तम्। अङ्गं चेति। अधिकारत्वमिति भावः। ननु भत्वस्य तत्त्वत्रैयस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्त्याङ्गनिष्ठत्वेनेते
 नाङ्गनिष्ठयजादिपरत्वाक्षेपेण तदवयवस्य तत्त्वत्वात्किंचानो विशेषणेपिविधौ परिभाषापतिष्ठते। ननु वादेद्विनिर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितेरनस्तद्व्योत्यादौ दोषोर्त्वारद्वितिवेत्तत्रा
 हाएतच्चेति। तथा च भाष्यम्। एवं हि कार्यकालं संज्ञा परिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यं भस्येत्युपस्थितमिदं भवति यच्च भमिति तत्र यजादिपरतयाऽङ्कारविशेषपिष्यम्।
 यद्यपि शीर्षं नृन्दसिद्धत्वेऽत्र नृन्दसीत्यनुवर्तते तथापि भाषायामपि क्वचिद्वतिमासश्च नृन्दसीति वार्तिके नृन्दो ग्रहणात्तु जापकात्तद्वितिवस्यते। प्रामादिकमिति। त
 था हि अलोवृत्तस्ववर्तिकामभीके इति मन्त्रे सुखादित्यर्थः। औचित्यात्। वृत्तस्य चिद्वर्तिकामन्तरा स्यात्। इति मन्त्रान्तरसंवादाच्च। एवं ह्यङ्गानुहान आसनि। आसन्त्यं प्राण
 मृच्चुरित्वादावपि। व्याख्यातं च तथैव वेदभाष्येषु अतएव हरदत्तेन। पिकाशिकायाः प्रामादिकत्वमाविष्कृतमिति ध्येयम्। अलोपेनः। अत्र प्राञ्चः। अन्नन्तस्य भस्याङ्
 स्कारस्य लोपः स्यादिति। तथा सति तद्व्योत्यादौ स्काराकारस्यापिलोपः स्यात्। भस्याङ्गस्यानोकारस्य इति व्याख्याने तु अनसामनसाद्व्यादौ स्यात्। तत्रावृत्त्यादिना
 न्तस्य भस्यानोकारस्येति व्याख्यानेपि। अनस्तद्व्योत्यादौ अतिव्याप्तिरेव। अतो वाचष्टेऽङ्गवयवद्वयत्वादि। भस्येत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्ययविशेषोऽङ्गं चेति द्वयमनो विशेषणम्। अ
 ननु अकारस्य अतो नोक्तदोष इति भावः। एतच्च षडः संप्रसारण इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ७ ॥ अना अकारमायजादिस्वादिपरस्या नोऽकारस्येति। तस्यायं भावः। कार्यका
 लपक्षे भस्येति श्रुते भपदार्थजिज्ञासायां चिभमित्युपस्थितेन शक्तिग्रहे वृत्ते एतद्वाक्यार्थबोधकोले लक्ष्यनुरोधेन तत्रादिन्यायाग्रयणात् यचीस्यस्यानुविशेषणतापि विद्ये।
 रिभाषेति न्यायस्तु इको गुणवृद्धौ अचच्चेति व्यतिरिक्तेनास्त्वैव उदात्तस्वरितयोऽप्यणद्वयादा। बुदात्तस्वरितस्थानिकयण इत्यर्थस्येष्टत्वादिति। एतच्च स्त्री प्रत्यये इत्वप्रकरणे निरूपयिष्या
 मः। यदितु अदसु यडित्यर्थमनन्त्यधिकारे इति परिभाषा वक्ष्यतीत्येवानस्तद्व्योत्यादौ व्यावृत्तिः। अत्र सान्तमहत् इत्यादौ चनेक क्लिष्टकल्पनापेक्षया परिभाषास्वीकार एवोचितः। भाष्य

ननु वादेद्विनिर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितेरनस्तद्व्योत्यादौ दोषोर्त्वारद्वितिवेत्तत्रा
 हाएतच्चेति। तथा च भाष्यम्। एवं हि कार्यकालं संज्ञा परिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यं भस्येत्युपस्थितमिदं भवति यच्च भमिति तत्र यजादिपरतयाऽङ्कारविशेषपिष्यम्।

म-श-
६७

अतएकान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानितर्षामेषापरिभाषाकर्तव्येति भाष्ये उपसंहृतम् । यत्तुनसंप्रसारणे द्विसूत्रेणैतस्याः परिभाषायाः सन्ति प्रयोज-
नानीति भाष्यंतत्तुनसंप्रसारणदृष्ट्यादेरेव ज्ञापकाद्ययोजनात्यत्वसूचकमित्युच्यते । तदास्तु अङ्ग-विशेषणमेव तदित्याहुः । सामर्थ्यादिति । निमित्तनिमित्तिनो-
रपदस्थयोरसंभवादिति भावः । अखण्डमिति । तत्त्वं च निमित्तानधिकरणनिमित्तमित्यद्वयघटितत्वम् । तेन मातृभोगीणद्वयत्रयत्वसिद्धिः । केवलभोगीनेत्यस्य
प्रत्ययमात्रस्य वा तच्चाभावात् । अतएवात्मन्विश्वजनेति सूत्रस्य माचार्यादणत्वं चेति चरिर्मायम् । मुपर्वणेत्यादिसिद्धये निमित्तानधिकरणेति । पदं च ।
त्रलोकैविभक्तीतरानपेक्षतयार्थबोधकत्वेन दृष्टम् । तेन गन्धर्वगानमित्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक्समासेपिणत्वं न । शुभादिषु न मनशब्दस्तु संज्ञाभूतोऽखण्डइतिसस्य क्रव-
रक्षभ्याम् । पदइतीयतेव सामर्थ्यादेकपदत्वैलब्धेपिसमानग्रहणं यत्समानमेव अखण्डमिति यावत् । तत्र यथा स्यात्तेन समासेन भवति । रामनाम । पूषइति । पूषो म-
ण्डः । मुद्रामस्रकपूषस्तु भेदो दीपनपाचनः । इति दर्शनात् । इति प्रश्लेषित्वात् । एतेन पञ्चमीसमासस्य पाक्षिकतां ध्वनयति । तथा हि । भाष्ये । वेभिदिताम् । अथितिकैः ।
अपीपचन्निति प्रयोजनत्रयमुक्तमेतन्नान्यथासिद्धम् । एकाचउपदेशे तत्र विहितविशेषणादेव वेभिदितेत्यत्र दृग्निषेधो नामथितं पण्यमस्येति विग्रहेठकि
ठस्येकादेशेयस्येति चेत्यल्लोपेइसुसुक्तान्तात्कइतिकादेशस्तु न भविष्यति । ठस्याभावात् । ॐ णीत्यरस्यणत्वे ज्ञापकताभाष्योक्तानासङ्गतेत्याहुः । मण्डइति । तद्विशे-
षइत्यर्थः । वेभिदितेति । वेभिदिरिष्युड-ज्ञात्तुचिअल्लोपयलोपयोः एकाचउपदेशइति निषेधादिएन स्यात् । पञ्चमीसमासेल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाप्रवृत्तिरिति भावः । ए-
धमितरयोः कादेशजुसोरभावो बोध्यः । विहितविशेषणेति । एवं च स्थानिवत्त्वं विनापितदप्रवृत्तिः सिद्धेति भावः । विहितविशेषणत्वं चास्येकाचो द्वेइत्यत्र भाष्ये धनितम् । तत्र
हि पङ्-लोपे वेभिदितेत्यत्र ऋड-न्तात्तुचिद्वृ-प्रतिषेधमाशङ्के । काचोद्गादिति व्याख्यानेन परिहृतम् । तद्गाप्यस्य यथाश्रुतत्वे विभित्तीत्यादौ दोषवारणायैपदेशग्रहणस्यैकाजंशे
पिसंबन्धे वेभिदितेत्यादावपि परिहारासंभवेन तस्य विहितविशेषणत्वे तात्पर्यमावश्यकम् । प्रत्ययविधानावधेरेव प्रायेणाङ्गत्वाद्गादित्यनेनेदंसूचितम् । विहितविशेषणे चेति

राम
६७

भित्ततोत्या दाव दोषेणेकांजशेउपदेशग्रहणासंबन्धदतितदाशयः। न भविष्यतीति। स्थानिवत्वं विनापीति शेषः ॥ अल्विधित्वादिति। ठस्येकद्वयत्रस्थानिनिप्रत्ययेषु च
 सर्वत्राकारो न विवक्षितः आदेशस्वतु विवक्षितः। अत्रानिषादकर्षुशब्दादेर्देशदति ठ जिव्यञ्जनमात्रस्यञ्जनरूपकादेशेकशब्दस्यलासणिकलाक्तेण इतिङ् साना
 पत्तिरिति भावः। स्थान्यादेशे योरिति। इकादेशस्थानिभूतप्रत्यये आदेशविधायके सूत्रे ठस्येकद्वयत्रचेत्यर्थः। स्पष्टं चेदं ठस्येकद्वयत्रभाष्यकै यटयोः। इदमुपलक्षणं। स
 निपातपरिभाष्यापिकादेशस्य रणं प्रोद्यम् स्पष्टं चेदं कूकसोश्चेति वार्तिकभाष्ये। बलीयस्त्वादिति। एतच्च यस्य विभाषावित्ते भोग इति सूत्रस्थकै यटे स्पष्टम्। एतत्सर्व
 मपरविधाविति तु वक्तव्यमिति वार्तिकस्थकै यटानुरोधेन। दिगिति। दिगर्थस्तु एतदर्थं पञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वमात्रथाहि। परसाहचर्यस्य बलवत्त्वे मानाभा
 नचस्थानिवद्भावेन ठत्वं मल्विधित्वात्। ठस्येकद्वयत्रहिस्थान्यादेशयोः अकारउच्चारणार्थः। अपिपचन्नित्यपिणिलोपस्य च डन्त्यकारयोरेकादेशस्य च
 स्थानिवद्भावं विनापिसिद्धम्। विदि साहचर्यादभ्यस्तादपिलड-एव श्चेर्जुस् विधानात्। नचसिचासाहचर्यादूलुड-एव किं नस्यादिति वाच्यम्। पूर्वसाह
 चर्यात्परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वादिति दिक् ॥ ७७ वः। विप्रतिषेधसूत्रे कार्यशब्देन शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमौचित्येनात्र तदप्राप्तेः। नित्यः परमणादेशः पश्चात्सौ
 व्यवस्थया। युगपत्संभवो नास्ति बहिरङ्गेण सिद्धीत्यत्रः परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या पूर्वसाहचर्यस्यान्तरङ्गत्वेन तस्यैव ग्रहीतुमौचित्याच्च विभाषागमहन
 विद्विशामित्यत्र लुग्विकरणपरिभाषानुग्रहाय परसाहचर्याश्रयणे नुदविदोन्दत्वेत्यत्राप्यन्तरङ्गपरिभाषानित्यत्वाद्वास्यानेन परसाहचर्याश्रयणमिति बोध्यम्। प्र
 लैषिषन्नित्यादौ लडि-उभेभ्यस्तमिति सूत्रस्थभाष्यसंमते एवमपि दोषाच्च पूर्वोत्तरसाहचर्यैर्भावरूपादेशानपहतविकरणकाभ्यस्तस्यैव ग्रहणमित्यप्यतिक्रिष्टं
 ततो बरं पञ्चमीसमास एव। अपरविधाविति तु वक्तव्यमिति न्यासान्तरेपि पञ्चमीसमासो वक्तव्यः न्यासान्तरन्तु स्वविधेरपिसंग्रहायेति स्पष्टमेव। अतिप्रसङ्ग
 स्त्वनित्यत्वेन परिहरणीय इति ॥

म श.
६८

चक्रम त्रेति। तद्विरसिभ्यां प्यन्ताभ्यां किपिलोपाभावोपि फलम्। निगाल्यते इति। न चान्नणिलोपात्पूर्वत्वम्। स पादसप्राथ्यायास्यकार्यस्य प्रवृत्तियोग्यतया तदप्रवृत्तेः। न च
स्थानिवत्त्वमस्ति। प्रत्ययलक्षणानुनियमार्थमिति भावः। अत्र बहिरङ्गासिद्धत्वेनानाजानन्तर्यमिति तन्निषेधात्। त्रिपाद्यान्सदप्रवृत्तेरेव विसर्जनीयसूत्रस्थभाष्यसंम
तत्वाच्चैत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। एवं ज्ञायत इत्यप्ययता विश्वस्योपसर्गविशेषणत्वे फलम्। माषवपनीति। इहङ्गीबुस्यनेः प्राक्समासेऽपि अल्लोपे समासस्य प्रातिपदि
पूर्वत्रासिद्धेनेति। एतच्च न्यायसिद्धमित्यवोचाम। त्रिपाद्यासिद्धत्वेन तत्रत्येकर्तव्ये अचः परस्मिन्नित्यतिदेशस्या प्रवृत्तेः। तस्येति। तस्य पूर्वत्रासिद्धे इत्यस्म
तथाचस्यलत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः। संयोगाद्विस्तोपे चक्रम च। लत्वे निगाल्यते। णत्वे माषवपनी। इहयस्येति चेति अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन न
कारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात्पणत्वं नायत्वात्। कथं चिद्विस्थानिवत्त्वाभावेऽपि मूला इत्यादौ रषाभ्यामित्यस्य नोपयोगः। एतन्निषेधः। तथाच षग्रहणमुत्त
रार्थमिति आकरे स्थितम्। ततश्च रभसवादेनेतदुपन्यस्तमिति स एवायं रभसवादः। तथा हि उत्तरार्थतया पीह षग्रहणं स्थितम्। ततश्च युसः। पुसा
तौत्यादौ रषाभ्यामित्यणत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम्। इत्येनेति चेन्न। तस्यासिद्धत्वात्। न च वचनप्राभाष्यात् सिद्धत्वम्। ऐष्टः पुष्टिरित्यादौ चरितार्थ
त्वात्। न स्य षयोगेण इत्यंशो चरितार्थ इति चेन्न। तस्य षग्रहणमुक्तेः। इह षात्परस्येत्युक्तिरचरितार्थेत्यस्यापि तुल्यत्वात् च। आकरे हि इह षग्रहणविना
सस्यासिद्धिर्नास्ति इत्येताभि त्रेतेन उपपत्तिश्चादौ रषाभ्यामित्यस्या प्रवृत्तिरिति दिक्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य। लुप्त षष्ठीके इति। सौत्रत्वान्न तु
षष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्वपदे सापेक्षत्वेन समासासंभवात्। प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः ॥

कान्तत्वात्पणत्वं प्राप्तम्। पूर्वपदाक्षिप्तसमासस्य प्रातिपदिकान्तस्य तेन णत्वविधानात्तस्यापि पूर्वपरो भयसापेक्षत्वेन समासत्वज्ञानसापेक्षत्वेन च समत्वात् त्रिपादीत्यस्य
अत्र बहिरङ्गासिद्धत्वात्पणत्वेनेति चेन्न। अप्रवृत्तिरिति अभिप्रेतैति शेषः। सापेक्षत्वेनेति। नलोप इत्येतद्विषयमिदम्। अन्त्ये आहा पदविशेषणत्वाच्चेति ॥

रुल
६८

अधिकरणषष्ठीति। प्रातिपदिकस्य पदस्येत्यनेनयोः परस्परानन्वितयोरन्तेनान्वयदिति भावः। अभेदेनैवेति। संबन्धान्तरासत्त्वेपि विशेष्यविशेषणभावसंबन्धेनेत्यर्थः। श
 क्यमकर्तुमिति। पदस्येत्यस्य क्वचिद्द्वैयधिकरण्येनान्वयेऽस्य तात्पर्यग्राहकत्वं भाष्ये उक्तं तु लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेशज्ञापकं विनापिसिद्धमित्यभिमानः। भत्वासंभवादि
 तिसर्वनामस्थानत्वेनेति भावः। समाहारद्वन्द्वस्येति। प्राण्यद्वाक्यसमाहारद्वन्द्वस्य ककुद्दोः शब्दस्येत्यर्थः। सुयोजम्। दोः शब्दस्यपुंस्त्वेपिसुनिर्वाहमन्वयमभ्यासत्वे
 तदन्तस्येति। षष्ठीतत्पुरुषः। तस्यान्तोमो नकारस्तस्येति अर्थः। उक्तं च हरदत्तेना विशेष्यमन्तस्येत्यस्यनेत्येतद्विभक्तिकम्। तथैव प्रातिपदिकेत्येतस्य
 दविशेषणमिति। यत्तु प्राचोक्तम्। प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्यनेत्यस्य च व्याख्यातम्। अन्तस्येत्युभाभ्यां संबन्धते इति। तद्वै रवग्रस्तम्। अन्तस्येत्यस्या वृ
 त्तिप्रसङ्गात्। अधिकरणषष्ठीद्वयापत्तेश्च। यदितु अभेदेनैव संबन्धेन प्रातिपदिकेनेवनेत्यनेनापि पदं विशेष्यते। तदा विशेषणेन तदन्तविधौ सौ
 त्रमन्तग्रहणं शक्यमकर्तुम्। विभाषाडि-शयोः। शीतिनपुंसकाच्चेति विहितो न तु जश्शसोः शिः। तस्मिन् भत्वासंभवात्। भस्येत्यनेना सर्वनामस्था
 नस्यैव यजदेराक्षे प्राप्तदेतदाह। असर्वनामस्थानेति। अतएवेति। दोषणीति प्रयोगात्। यद्यपि समाहारद्वन्द्वस्य एकशेषे कृतेपि भाष्यं सुयोजं
 तथापि ककुदित्यस्य पृथक् पदत्वं न्याय्यम्। अन्यथा ककुद एकत्वं बाह्ये द्वित्वं च न लभ्येत इति भावः। तमुपाद्रुषदुद्यम्यदक्षिणं दोर्निशाचर
 इति रघुः। तत्र दक्षिणं दोरिति उद्यम्येत्यनेन कर्मतया संबन्धते। दोषं तस्येति। दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणमिति श्रीहर्ष
 प्रयोगः। तत्र दोषं हस्तं दूषणं च भजतश्चापस्य गुणं मौर्वीमतिशयं च गृह्णन् इति संबन्धः ॥

नदोः शब्दस्य द्वन्द्वे पूर्वनिपातापत्तेः। किंच तदन्ते आदेशो दुर्लभः। विशेष्यसन्निधानादिति भावः। ककुद एकत्वमिति। प्रकरणाच्छ्रुतौ तथार्थकमेवेदमिति भावः। द-
 क्षिणं तमुद्यम्यदोर्निमानिशाचर इत्यन्वयभ्रमवारणायाह। तत्रेति। एकदेशिसमास इति। तत्रत्याख्याने तु कर्मधारय इति बोद्धव्यम् ॥

म-श-
६६

जहातीति। हाइति शोकव्यञ्जकशब्दनित्यादिः। नुम्यप्यस्त्विति। अयं भावः। तन्त्रेण नाभावेनकारे चकार्ये तं प्रति अन्यं प्रति चकृते चकार्ये नंतरं प्रति मुभावो सिद्ध इति तदर्थः। एतेन मुखस्यासिद्धत्वेनेनादेशे मुणेनुमादेर प्राप्तिरिति परास्तम्। नुम्येवास्त्विति पाठे एवकारोप्यर्थः। उच्चारणार्थत्वादिति तन्त्रेणोच्चरिते द्वितीयेने शब्दे

अमरव्याख्यातारस्तु। दोषशब्दस्त्रियामपि स्त्रीकृत्यभागरिमतेन यपि दोषे त्यक्त्वा दोर्दीषाचभुजोषाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथेति धनंजयनिघण्टुमुदाजहुः। द्वयोरहोर्भवइति तद्धितार्थेति समासः। कालाट्टु अ। द्विगोर्लुगनपत्यइतिलुक्। राजाहः सखिभ्यइति टच्। अहोहृएतेभ्यइत्यह्रादेशः। अहूः सायइति स्यतेर्ध निअवसानवचनः सायशब्दः संख्याविसायेति ज्ञापकादेकदेशिसमासः। इत्यदन्ताः। हाहानिति। गन्धर्वविशेषवाचकम व्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम्। कौमारास्तु। जहातीति हाइतिक्रियाशब्दचवदन्तो विभयावद्रूपमाहुः। तन्त्रेण प्रत्यदाहरणं तु अकारोष्वासुदेवः स्यात्तेन सह वर्तन्तइतिसाः तन्नुसानइति बोध्यम्। इत्यादन्ताः। आडेनास्त्रियाम्। पुंसीमित्तुनेक्तम्। अमुनाकुलेनेत्यत्र यथा स्यात्। नचनुमारूपसिद्धिः। मुखस्यासिद्धत्वादि कोचीति नुमो प्राप्तिः। नादेशे तु नासिद्धत्वेन नुनेइति निषेधात्। नचनुनेइति निषेधो नुम्येव अस्तुनेइत्यकारस्योच्चारणार्थत्वादिति वाच्यम्। अमुष्येकलायेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। अच्चेः। इदुद्गामिति डेः रिति औदिति चपदत्रयमनुवर्ततइत्याशयेन न्यचष्टे। इदुद्गामुचरस्येत्यादिना। धेरुत्तरस्येति तुनेक्तम्। सूत्रे धेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात्। तच्चाट्ट्यादौ च प्रमाणाभावात्। औदिति पूर्वसूत्रे इदुद्गामुत्तरस्य डेः रितिक्रमसंबन्धस्यत्यागामोमाच्चा औत्त्यादिति ॥

ल्लेनस्यमकारविषयेकमपि प्रत्यसिद्धत्वाभावेन विभक्त्यादेशं प्रत्यसिद्धत्वेपि वासैभावात्परत्वेन नुमापत्तेः। आदिना अमूकुले अमुयोरिति तयोरेत्वस्याप्रवृत्तौ मुले नुमिचानिष्टं स्पष्टमेव। नमुटादेशइति वार्तिकस्वारस्येन नादेशइत्येव तदर्थ उचित इत्यपि बोध्यम् ॥

रामः
६६

नेत्संज्ञइति । इयमपितदुक्तिश्चिन्तातस्यलोपइति सूत्रभाष्ये उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञकत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वात् । स्वरितत्वादर्शनादिति । नचौतः स्वरितत्वेपि नाग्नावित्यत्र स्वरि-
 तप्रवणमपि शब्दस्यानोदानत्वेनैकादेशउदात्तेनेत्यनेनोदात्तत्वादिति चेन्नोदात्तानुदात्तस्येत्यस्य तत्रानुवर्तितत्वात् । शेषनिघातेनौकारस्वरितत्वमादायाग्निशब्दस्य स-
 र्वानुदात्तत्वाच्च । स्वरितस्वरुनोदात्तपदेन ग्रहणमुदात्तस्वरितयोरित्यादौ स्वरितग्रहणात् । उच्चारणार्थानामित्संज्ञकत्वेपि प्रत्ययाप्रत्ययोरित्येव सिद्धे पुनस्तितिप्रत्ययग्रहणं क-
 र्तव्यमिति केनोपदेशिकप्रत्ययत्ववत्सेव तत्प्रवृत्त्यान्न स्वरितत्वप्रवृत्तिरितितत्वम् । आदेशेषु दकारस्थानिकचर्त्वनिष्यन्नतकारस्य सत्त्वेनदित्वात्तदप्राप्तेः । उच्चारणार्थइत्य-

अत्र व्याचक्षुः । औतस्त्वित्वं स्वरितार्थानविभक्तावितीत्वनिषेधस्त्वनभवति । अनित्यत्वात् । अनित्यत्वं चद्दमस्य मुरिति च म्कारस्येत्संज्ञापरिज्ञाणार्थादुदि-
 त्करणाल्लभ्यतइतितत्रैवोक्तमिति तच्चिन्त्यम् । नविभक्ताविति सूत्रे डेरौतस्तु कारउच्चारणार्थः । नेत्संज्ञइति स्वयमेवोक्तत्वेन पूर्वापरविरोधात् । युक्तंचो-
 च्चारणार्थत्वं न तु स्वरितार्थत्वम् । स्तोत्रैर्बर्हिषिसमिधाने अग्नावित्यादौ स्वरितत्वादर्शनात् । अदिति परत्वं तु बुद्ध्यावित्यादावलेकते स्त्रियंटात्माभूद्इ-
 त्येतदर्थमित्याहुः । तदपि चिन्त्यम् । तपरग्रहणाद्धिटापासहदीर्घोमाभूत् टापृतस्यादेवा । लक्षणद्वयबाधेमानाभावात् ॥

स्य च वर्णान्तरोच्चारणे मुखस्वको शकारणार्थानत्वन्वफलार्थइत्यर्थः । अतएव भाष्ये औकारण्डितमाश्रित्यादिति प्रत्याख्यातम् । नहितदातित्वमस्ति । नचडित्वेविंश-
 तौतिलोपापत्तिः । भाष्यप्रामाण्येन तस्य सप्तम्या मनभिधानादिति दिक् । अदिति । अस्य यदपीत्यादिः । दीर्घोमाभूदिति । भिन्नफालव्याचक्षुत्त्वार्थत्वात्तपरत्वस्येति-
 भावः । नचज्ञोविदर्थस्येति प्रकरणेन समासबाधद्वानेन टाप्योपि बाधइति काच्यम् । प्रतिपदविधानाच्छीनसमस्यवइति वार्तिकानु रोधेन तत्रतथाकत्यने-
 पोहेतथाकल्पमेमानाभावात् ॥

म.श.
७०

अनङ् सिद्धतीति। वेकल्पिकत्वमात्रं तु वाचनिकमिति तद्वाचः। संज्ञापूर्वक इत्यस्य भाष्यास्पष्टत्वादाह। अङ्-वृत्तेति। इयमगतिकगतिः। सोर्द्धेति न्यासेलाघवाभाव
अङ्गिस्वसामर्थ्याद्विलोपकल्पने गौरवं च तस्मादुशनसोऽनङ्-तद्वैकल्पिकत्वं च चिन्त्यमेव भाष्यानुक्तत्वादिति प्रामाणिकाः। चेतीति। नस्मादित्युत्तरस्येति जाग्रतिविहितवि

अतएव कृन्नेजन्तइति सूत्रे भाष्यवार्तिकयोर्विवरणे च सन्निपातपरिभाषया टाब्नेत्युक्तम्। टापाव्यवधाने हि आनन्तर्यविघातः स्यादिति। तस्मात् औतड्वअ
तौपितपरकरणसुश्रारणार्थमेवेत्यवधेयम्। अनङ्-सौ। सोर्द्धेत्येव सिद्धे अनङ्गि-धानमन्यतोपिस्यादिति ज्ञापनार्थम्। तेनोशनसः संबुद्धौ अनङ्-सिद्धतीति प्रा
ञ्चः। तच्चिन्त्यम्। सोर्द्धेत्युक्ते हि ऋदुशनेत्युत्तरसूत्रेणापि डास्यात्। ततश्च उशनेत्यत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात्। पुरुदंसेत्यत्र सान्तमहत
इति दीर्घः स्यात्। यद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्यइति का अङ्-वृत्तपरिभाषया वासमाधानं बोद्धव्यम्। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादित्ये तन्ङ्यापरे वविशेषणं न
तुहलोऽसंभवात् इत्याह। दीर्घाविति। परमिति न खिदं विहितविशेषणं यासाकाद्यत्वादावव्याप्तेः। न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः। यः स इत्यादा
वति व्याप्तेः। कर्तेत्यादावव्याप्तेः चेति भावः। हलिति। तस्य च सुति शीत्येवं रूपत्वे नैकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम्। लुप्यतइति। यद्यपीह लोपो व्योरित्यतो
लोपइत्यनुवर्तते। तच्च तत्र भावसाधनं तथा पीह कर्मसाधनं हलिति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यादिति भावः। दीर्घग्रहणं किम्। अतिखट्टः। नि
कौशाब्धिः ॥ ७५

शेषणासंभवश्च शब्दार्थः। एकदेशविकृतन्यायेनेति। स्थानिवत्त्वस्योपलक्षणमिदम्। अर्द्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाभावाच्छि
न्नपुच्छश्च दृष्टान्तमूलकन्यायस्यात्राप्राप्तेरिति बोद्धव्यम्। प्रथमान्तेनेति। यद्यपि तस्मादित्युत्तरस्येत्युक्तेः षष्ठ्यन्तत्वापि संभवति तथापि बहुषुपदेशु विभक्तिविप
रिणामकल्पनापेक्षया गन्तुकलोपशब्दे एवार्थान्तरकल्पनमुचितमिति भावः ॥

रामः
७०

मनुसुतितीति प्रत्ययैर्यस्मात्सविहितस्तदादेरित्युपस्थित्या तस्य हल्ङ्गाबन्तान्तदादेः परस्येत्यर्थेन प्रकृत्या सेपादुपसर्जनस्त्री प्रत्ययेतदादिनियमसत्वात् च प्रकृतेर्ङ्गाबन्तत्वाभावेन नात्र दोष इत्यत आह ॥ अत एवेति ॥ एतस्मिन् द्व्यर्थेन विधिरिति परिभाषया शब्दरूपं विशेष्यमादायतदन्तविधौ ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय पुनस्तदन्तविधौ ष्टिङ्गाणजिति सूत्रेऽणन्तान्तादिति वदुङ्गाबन्तान्तादित्यर्थस्यावश्यकत्वेनात्र दोषः ॥ भासेत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धिरिति भावः ॥ अविष्टासुजातः अविष्ट इत्यादौ तद्धितलुकिस्त्री प्रत्ययलुकिच् प्रत्ययलक्षणेन टाबन्तत्वात् नित्यव्यपि वारणार्थं दीर्घग्रहणमित्यपि बोध्यम् ॥

ननु इह समस्तस्य ङ्गाबन्तत्वं नास्ति न च स्त्री प्रत्यये तदादिनियमो नास्तीति वाच्यम् ॥ अनुपसर्जने हितथा इह तूपसर्जनत्वात् तदादिनियमोऽस्त्येव ॥ सत्यम् ॥ तथापि उत्तरपदस्य ङ्गाबन्तत्वेन सौस्ततः परत्वानपायात् न हीदं विहितविशेषणमित्यवोचाम ॥ अत एव बहुश्रेयसीत्यत्र सुलोप्यः ॥ स्यादेतत् ॥ गङ्गापतेः किप् ॥ गङ्गाः ॥ इहेकारस्य स्थानिवद्भावेनापत्त्वादीर्घत्वाच्चातिव्यप्तिरिति चेत् सत्यम् ॥ डीर्द्ध आआप् इति प्रक्षिप्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् न कश्चिद्दोषः ॥ सुतितीति किम् ॥ भेत्ता ॥ तासेस्तेकारस्य लोपो माभूत् ॥ न चैवमपि अभेत्सीदु इत्यादौ सिचो लोपापत्तिः ॥ सुतिभ्यां साहचर्येण विभक्तेरेव ग्रहणात् ॥ अष्टकं किम् ॥ भिन्नतिद्धिमतीति प्रत्यदाहरन्ति ॥ तच्चिन्यम् ॥ विशिष्टस्याहलत्वात् ॥ सुतितीनां हलिति क्लिष्टं व्याख्यायाति प्रसङ्गापादनस्यानुचितत्वात् ॥ यदृष्याहुः ॥ सुरां सुनोतीति सुरासुत् ॥ तमाचष्टे सुरासयति ॥ ततः किप् ॥ सुराः ॥ सुरासौ ॥ सुरासः ॥

अतिव्यप्तिरिति ॥ अस्य स्त्री ई देवदुत्तस्य ई देवदत्तेरित्यादावपि सेति बोध्यम् ॥ प्रत्याख्यानादिति ॥ दीर्घग्रहणेनोपस्थितत्वादीकाराकाररूपस्यैव दीर्घस्य ग्रहणाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ सुरासपतीति ॥ नचणौचडीति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन इदुदुपथेभ्यो णिज्जास्तीति सिद्धान्तात्कश्चमत्र णिजिति वाच्यम् ॥ तद्भाष्यस्य तेषां लुङिः प्रयोगाभावात्कल्पनेनोपपत्तेः ॥ सर्वथा तदभावकल्पनमप्रामाणिकमित्यभिमानात् ॥

म.श.
७१

ग्रहणाच्चेति। सावनुनासिकोकारयाठाचेत्यपि बोध्यम्। अथ चाष्टकग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। वस्तुतो गङ्गाः सुरा इत्यादेरभिधाने दृढं मानं चिन्त्यम्। विभक्त्योरा
नन्तर्यमिति। एवं च विभक्ति संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम्। गोमानित्यादौ लक्ष्यभेदाद्वारंवारं संयोगान्तलोपः। नपुंसकार्थत्वादिति। स्वमेष्टि
तिहितत्रलुगिति तत्र नलोपनिवेधायावश्यकत्वादिति भावः। लुकालुपे इति। डि-संबुद्धोरिति सप्तमीति भावः। आवश्यकतया चेति। डि-संबुद्धोरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वं
इह सुनेतैरवयवस्य सस्य लोपव्यावर्तयितुं अष्टकग्रहणमिति। तदपि न। परस्परसाहचर्येण सुति सीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात्। अन्यथासिचेलोपा
पत्तेरुक्तत्वात्। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्चाहलक्षिम्। विभेदात् ननु प्रथमं हलग्रहणं व्यर्थम्। हलन्तात्परेषां संयोगान्तलोपसंभवात्। अत्राहुः।
संयोगान्तस्य लोपे हिनलोपादिर्न सिद्धति। राजुतेनैव लोपः स्यात् हलस्तस्यादिधीयते। तथा हि। सखेत्यत्र नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्ध
त्वात्। स्यादेतत्। संयोगान्तलोपो नासिद्धः। न डि-संबुद्धोरिति सूत्रे संबुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात्। न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपपत्तिः। ज्ञापकस्यैव विधे
षविषयत्वात्। अत्र हिनकारविभक्त्योरानन्तर्ये नत्रैव सिद्धत्वं व्याख्यानात्। यत्वाहुः। हे ब्रह्मन्निति नपुंसकार्थत्वात् नैतज्ज्ञापकमिति। तथा। लुकालुपे प्र
त्ययलक्षणाभावेन संबुद्धौ वानपुंसकानामित्यस्यावश्यकतया च संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वात् संभवेनोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात्। न स्यान्तलो
पो न प्रयोजनमिति चेत्। इह तर्हि अभिनेत्रेत्यत्र रोखं न स्यात्। तदिदमुक्तं नलोपादिरिति। तथा। अविभर्भवान्। अजागर्भवान् इत्यत्र तिलोपो न स्यात्।
राक्षस्येति नियमात्। अत्रेदमवधेयम्। उच्चाष्टग्रहणं क्षेत्रेव विशेषणं न तु तिस्रोः। व्याख्यानात् ॥ ७१ ॥ पक्षेपि विकल्पार्थमावश्यकतया चेत्पर्यः। चय
पि वानपुंसकामित्येव भाष्ये पठितं संबुद्धिग्रहणं च सजादेव संबुद्धत इति तदर्थं तच्चरितार्थं तथाप्यत्र पठेनोक्तार्थज्ञापकतापि। संबुद्धिग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति तु
नभमित्यम्। सूत्रस्य डि-ग्रहणस्य डि-संबुद्धोरनुत्तरेति वार्तिकस्य संबुद्धिग्रहणस्य च प्रत्याख्यानेपि सूत्रस्य प्रत्याख्यानादिति भावः ॥

रामः
७१

भाष्यमिति। यदि पुनरयमष्टकत्वोपः संयोगान्तलोपोवित्तायेतेत्युपक्रम्यतद्वाच्यं प्रवृत्तम्। पूर्वान्तत्वेनेति। नचैवं संबुद्धावित्यादौ संनिपातपरिभाषया टाप्तेति भाष्यविरोध
 ति वाच्यम्। दीर्घप्रवृत्त्युत्तरमन्तादिव द्वावप्रवृत्तावपि टाबुत्यक्तिकालिकानन्तर्यविधातस्य तेन वारयितुमशक्यत्वात्। अशास्त्रीयत्वात्संनिपातस्यान्तवद्वावेनातिदेष्टुम
 शक्यत्वाच्च। अत्राद्यन्तात्त्वितितुनाऽरुचिर्बोधिता। पञ्चमीसमासाश्रयणोस्थानिवद्वावोस्ति। अस्याभिधाने च नट्टं मानम्। आवन्तेभ्य आचारक्विबेवनास्ति। आर्त्तधातोरि
 तिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात्। तत्रवार्तिकरुता आर्त्तनापइत्युक्तमिति तद्वैजम्। आचारक्विबन्तद्यङ् लुक्नुनास्येवातेन कस्यस्त्रीकी। कीशब्दादिभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो
 अस्मिन्नेव सूत्रे हि हल एकग्रहणन्ति स्योश्च ग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भाष्यं चेह प्रमाणम्। यदि हि ड्याब्ग्रहणंति स्योरपि विशेषणं स्यात्। तर्हि क्वप्यंति
 स्योर्ग्रहणस्याकर्तव्यतां ब्रूयात्। यच्च ड्याब्भ्यांति स्योरसंभवस्येति। तत्र ड्यान्तादसंभवइति सत्यम्। आवन्तात्तु आचारक्विबन्तात्तु डः तिप्सिपौस्तएव।
 अगङ्गनात्। अगङ्गः। इति यथानवशपाव्यवधानम्। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्। नचस्थानिवद्वावः। अपूर्वविधित्वात्। अत्रार्थनिष्कर्षः। ड्यापःसो
 रित्येव सूत्रमुचितम्। नचसुराः सुरासौ इत्यादौ धातोः सकारेऽतिप्रसङ्गः। ड्याब्भ्यांसाहचर्येत्। प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया च प्रत्ययस्यैवसो
 र्यग्रहणात्। अन्तेसादौ नलोपस्तु नडिः संबुद्धोरिति ज्ञापकेन साधितएव। किंचाभिनेत्रेति उत्वमपि रूपपादम्। संयोगान्तलोपोरुत्वेइति सिद्ध
 काण्डे पाठात्। हरिकेमेदिंत्वेति यथा। अविभर्भवान् इत्यत्रापि न दोषः। एतस्येति अत्रतकारस्यापि प्रश्नेषेण तस्येति च्छेदात् ॥

यङ् लुकि लडिः अचेकैदित्यादौ ड्यन्तादपि संभवइत्यपास्तमार्द्धकाररूपत्वाभावाच्च। उत्वमपीति। अपिना पूर्वरूपमार्गेरुत्वेइति कर्त्तव्ये कर्त्तव्येति शेषः। नमुनेइति
 वत्। हरिकवृत्ति। हरिशब्दान्मत्तुपि क्वन्दसीरइति वत्त्वेन। मिसंयोगान्तलोपे मतुवसोरिति रुत्वे उत्वगुणः। छेदादिति। कीर्त्तयतेः क्विबिचावेवनस्तोरुत्तेर्यङ् लुकिलडिः ई
 ड् भावेतिप्सिपौः प्रयोगएवनास्ति। यथा लक्षणमप्रयुक्ते इत्यत्रैव भाष्योक्तेः। अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्यभावस्यैव योग्यतेत्यर्थः। प्रयुक्तानामिदमन्वारव्यानमिति सिद्धान्तात् ॥

म-श-
१३

नेतिव्याख्यामिति। उपपादितं चेदं रामशब्दान्ते। नलोपे कृते इति। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः। नलोपात्प्रागिति। विभक्तिसंयोगान्तलोपस्य नलोपविषयेऽसिद्धत्वाभावज्ञापनद्वारेति शेषः। एतेन राजैधते चक्रत्रराजाच्छत्रमित्यादौ च द्वियणुत्तुगादिकं न स्यात्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् किंच कर्त्रेत्यादावेकमेव यणशार्त्तपूर्वापरविषयभेदाद्भिन्नमिति शब्दपरविप्रतिषेधात्परयणादेश इत्यचः परस्मिन्मित्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। विषयगतपौर्वापर्यस्य लक्षणे आरोप इति तदाशयस्तेन धीमा

मनु उखास्त्रदित्यादौ संयोगादिलोपः स्यादिति चेत् न। दत्त्वे कृते तदप्राप्तेः। असिद्धं दत्त्वमिति चेन्नासिद्धकाण्डेव स्वादिषु दत्त्वमिति पाठात् नन्वपदान्तत्वात् दत्त्वं न स्यादिति चेन्। सावपि पदं भवतीति पक्षाप्रयणात्। तद्विजन्तु असर्वनामस्थाने यचीति च्छित्वा यजादौ सर्वनामस्थाने पदं नेतिव्याख्यातमानं चैवं राजेत्यादौ नलोपे कृते सीरुत्वविसर्गौ स्यातामिति वाच्यम्। इतोदिति सिद्धे पथि मथीत्याकारविधानेन प्रथमं सुलोपस्य ज्ञापनात्। ननु नैतज्ज्ञापकं संबुद्धौ चरितार्थत्वात्। हे फण्याः। मन्थः ऋभुश्चः। तत्र हि दीर्घो संबुद्धाविति पर्युदस्तः। नलोपश्च निषिद्ध इति चेत्। एवं तर्हि नलोपात् प्राक् संयोगान्तलोप इत्यर्थे न डि-संबुद्धोरिति सूत्रमेव ज्ञापकमस्तु। तथा हि डि-संबुद्धोरिति षष्ठी न तु सप्तमी डे-र्लुकालुप्रतया प्रत्ययलक्षणाभावान्द्व्यन्तस्य संबुद्ध्यन्तस्य च प्रातिप्रदिकस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः। नच प्रथमं संयोगान्तलोपं विना संबुद्ध्यन्तं प्रातिपदिकं लभ्यते। तस्मान्द्व्यापः सोरिति न्यासेन किंचिद्वाधकम् ।

७ नित्यादौ सुविषयसंयोगान्तलोपशास्त्रस्य नलोपविषये तत्र पूर्वस्मिन्नसिद्धत्वे न नलोपो न स्यादित्यपास्तम्। सावपि पदमिति पक्षे तु अदोषाच्चा आरोपे भानाभावाच्चा षष्ठीति। अतएव डैः नलोपनिषेधः सार्थकस्तदाह डेरिति। नच नलुमतेति निषेधानित्यत्वान्न दोषः। तदपेक्षया षष्ठ्यन्ततया व्याख्यानस्यैव लघुत्वात्। संबुद्ध्यन्तेति। संबुद्ध्यन्तप्रातिपदिकान्तस्य लोपोनेत्यर्थः ॥

रामः
७२

इति सूत्रमस्त्विति। अतएव सुपीरित्यादिसिद्धिः। अन्यथापदाने संयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादत्वात्प्रवृत्तौ वैरिति दीर्घानस्यात्। तिप्यनस्तेः सिपिधातेरिति सूत्राभ्यां धातुसंबन्धिपदान्तस्य दत्व रुत्वविधायकाभ्यां कसाहचर्येण च प्रकृतिप्रत्ययसंबन्धिवर्णसंयोगमाश्रित्यस्य पदाने संयोगादिलोपाप्रवृत्तिकल्पने तु न किंचित्त्वापवम्। किंच न डि-संबुद्धोरिति सप्रत्येव युक्ता डि-ग्रहणाच्चा न लुमतेत्यस्यैतद्विषयेऽनित्यत्वमूलकमेव वानयं सकानामिति वार्तिकम्। एवं च ब्रह्मनायर्थसंबुद्धिग्रहणस्य आवश्यकत्वेन ज्ञापकासंभवाः। अपूर्ववचनकरणेन सिद्धप्रत्याख्यानन्तु न युक्तम्। इदमेवाभिप्रेत्य सूत्रशेषे भाष्ये तस्मादशक्यो हलएकलोपः संयोगान्तलो

यदितुवस्वादिषु दत्वमिति वार्तिकं प्रत्याख्यायते। अथातुग्रहणेनैवोखात्तदित्यादौ दीर्घाभावः सिद्धः। तर्हि हलङ्गापः सौरिति सूत्रमस्तु। यत्तु यथा श्रुतं सूत्रं प्राच्यव्याख्यातम्। ड्यन्तादाबन्तादीर्घाच्चेति। तन्नाड्यापौ हि दीर्घौ न तु तदन्तमपि न च दीर्घादुड्यन्तादित्यादेर्दीर्घयोऽङ्गीतदन्तादित्यादिरर्थो लभ्यते। दीर्घादिति पञ्चम्या अनन्वयात्। समासे उपसर्जनयोर्दीर्घयोर्विशेषणयोगात्। उक्तं हि भाष्ये। सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगोनेति। एतेन अनदी संतं ह्रस्वद्वउवर्णान्तमित्यपि प्राचो वृत्तिः प्रत्युक्ता। सख्युरसंबुद्धौ। इहेतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते। तदसंबुद्धावित्यनेन विशेष्यते। भौतौ णिदिति सूत्रादिपिदित्यनुवृत्तं तस्मान्नाधिकरण्येन सप्रत्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह। संबुद्धिवर्जसर्वनामस्थानमिति ॥

ॐ पोविज्ञानुम्। नत्रै द्विज्ञायते द्विहलएकग्रहणं तिस्रोश्च ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तम्। इति सूत्रमित्युपलक्षणम्। हलङ्गापः सुतिसिहलिति सूत्रमस्त्वित्युच्यते। अतएवाभिभोज्यमित्यादौ ह्रलोप इति दीर्घसिद्धिरिति दिक्। दीर्घाच्चेति हलन्तादित्यपेक्षश्चकार इति तद्व्याख्यातारः। न तु तदन्तमपीति। तस्यान्तस्युदायरूपत्वादिति भावः। प्रत्युक्तेति। द्वउवर्णान्तस्य ह्रस्वत्वासंभवादिउवर्णयोरेकादेशत्वेन तद्विशेषणासंभवाच्चेति भावः ॥

म-श-

युक्तमिति। अण्डः सावित्यत्रविभक्तिविपरिणामः कार्यः सर्वनामस्थाने इत्यस्यगोतोणित्यत्र प्रथमान्ततायाः क्लृप्तत्वान्तनिवृत्तिरित्यभिमानः। विशेष्यासन्निधानादि
ति। शब्दस्वरूपविशेषत्वव्यावर्तकम्। किंचसत्यपिविशेष्येसखिशब्दभिन्नान्तस्येत्येवस्यान्नतुसख्यन्तभिन्नस्येति। नञैकार्थीभावापन्नस्यान्यत्रान्वयायोगादितिभावः।
सख्युरसंबुद्धिः इत्येवतुसूत्रंयुक्तम्। ख्यत्यात्परस्याकृतयणादेश्योः खिखीशब्दयोः अनुकरणं ख्येति। एवंतितीशब्दयोस्त्येति। उभयत्राप्यकार
उच्चारणार्थः। नतुमुख्यापत्यादिशब्देकदेशानुकरणमिदम्। सख्यर्थः। पत्युर्नः। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्यच। आपत्यस्यचतद्धितेद्व्यादिनिर्देशात्।
इत्यभिप्रेत्योक्तखितिशब्दाभ्यामित्यादि। परस्येतिग्रहणं एकः पूर्वपरयोरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थम्। औत्। एतच्चनदीसंज्ञकेषुदुद्वामितिपूर्वसूत्रे
णबध्यते। पिसंज्ञकेषुअच्चेरित्युत्तरसूत्रेणातस्मात्तंज्ञाद्वयभूत्योस्यविषयः। नचतादृशउकारोस्ति। अतआहउकारेति। यत्तुप्राचाधिनदीसंज्ञा
वर्जिताभ्यामिदुभयपरस्येत्युक्तम्। तन्नातादृशउकारस्याप्रसिद्धेः। समुदायस्येति। नचपर्युदासेपिपर्युदस्यमानसमर्पकेसखिशब्देतदन्तग्राहकत्वं
शक्यम्। विशेष्यासन्निधानात्। खिग्रहणवतेत्याद्युपन्यस्तंहरदत्तेना। यच्चख्यत्यात्सूत्रेकय्यटेना। तन्नांतस्यप्रत्ययविधिविषयत्वात्। गौणत्वेपीति।
अस्थायनडु. दितिभावः। तथाचयेनविधिरितिसूत्रेपरमसखायावितिबहुव्रीहिः। तत्पुरुषेहिट्चाभाज्यमितिकैयटः। तथाद्वितीयाश्रितेति। सूत्रेसो
मसखेतिप्रतीकमुपादायबहुव्रीहित्वानसमासान्तइतिकैयटः। मिदचोन्त्यादिति। सूत्रेतज्ज्वलोष्टुः खियांचेति। सूत्रेचभाष्यकैयटयोः ख्याधातौमाधव
ग्रन्थेचस्फुटमेतत्। अनुद्युसोवरुण इन्द्रसखा। आग्नेयाहिमरुत्सखा। तीव्रंसोमंपिबतिगोसखायंदत्यादिप्रयोगाश्चैवमेवसङ्गच्छन्ते। तत्रबहुव्रीहिप्रयुक्त
स्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यदर्शनेनगौणत्वात्। एतेनपिसंज्ञासूत्रेशोभनः सखायस्यसुसखिरित्युदाहरन्तौहरदत्तन्यासकाप्रौतदनुगामिनश्चान्येउपेस्थाः ॥
तस्यप्रत्ययविधीति। एवंचहरदत्तानुरोधेनेदंसर्वमितिभावः। तथाद्वितीयेति। तत्पुरुषविषयेबहुव्रीहिर्नैतिउपक्रम्योभयंबल्यपीष्यतेसोमसखागवांसखइतिभाष्यम्। अन्त्येष

इत्याशौशइत्यनुबं।

राम
७३

संख्यावाचके इति। आदि संख्याव्यपकधर्मविशेषवाचके इत्यर्थः। ननु बहुत्वं संख्या नियतं विषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यात्वस्य तत्राभावात्। अतएव भाष्ये यद्यम
संख्या संख्येत्याहेत्युक्तम् संख्यायतेऽनयेति। साक्षाद्भाष्यसंख्याद्वारावेत्यर्थः। अतएव बहुगणसाहचर्येण संख्यासंबन्धर्थप्रतिपादकस्य ग्रहणदेव बहुवचनेति। अन्यथा ष
षड्त्वेव वदेत् अर्थप्राधान्येति। षट्शब्देन षट् संज्ञकः शब्दस्तदर्थसंख्याश्रयश्चेत्युभयमपि विवक्षितम्। तेषां बहुत्वादिदं बहुवचनमात्रार्थात्परत्वं स्वगतसंख्यानुबाद
करूपगौणतदाह षडर्थेति। तेन गौणेनाद्दे प्राचामनुरोधेना षड्भ्यदिति बहुवचनं तिस्रभ्यदिति वत्। षट् संज्ञकानां बहुत्वाच्चा न हि सर्वत्र जातिनिर्देश एवोचितः। आचार्यशे
पतिः समास एवा एवकार इष्टोवधारणार्थः। अन्यथा हि समासे पतिरेवेति संभाव्येता। धात्वादेरित्यादिज्ञापकानुसरणे च प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्। अथ कथं
सीतायाः पतनेनमः। पशुशरश्चानष्टे मृते प्रवृजिते क्रीवे च पतिते पताविति। उच्यते। पतिरित्याख्यातः पतिः गौणिलोपे अचङ्खित्यैणादिक इः। अयं पतिश
ब्दः पतिः समासे एवैत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वात्। एतेन कृष्णस्य सखि रर्जुन इति भारतम्। सखिनावानरेन्द्रेणेति रामायणे च व्याख्यातम्। बहुगणा बहु
गणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते। ननु संघैः पुल्यके अपि संख्यायते अनयेति अन्वर्थसंज्ञाविधानात्। अतएव डतिरपि तद्धित एकमृह्यते। वतुना साह
चर्याच्चा नतु पातेर्दतिः। षड्गोलुक्। षड्भाः परमेरिति। बहुवचननिर्देशो अर्थप्राधान्यसूचनार्थः। षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरिति फलितोर्थः। प्रत्ययलोपे।
स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नि यमार्थसिद्धम् ॥ ७७ लीवा। षष्शब्दस्य बहुवचनान्तस्यैव संज्ञात्वाच्चा तस्मादिदं विहितविशेषणम्। परमपञ्चादीनामपि संख्याप्रकार
संख्येयविशेष्यकज्ञेयजनकत्वेन संख्यावाचितया षट्त्वमस्यैवा लोके गणनायां प्रसिद्धानामेव ग्रहणमित्यत्र न मानम्। उपसर्जने तु अतिक्रान्ताद्यर्थप्राधान्येन तु संख्या
यादति न देः। स्पष्टं चेदं सर्वादीनीति सूत्रे भाष्ये इति तत्वम्। सिद्धे इति। वृणह इति सूत्रेऽचिनेत्यनुवृत्त्यात् गहानीत्यादिव्यावृत्तौ हलीत्यनुवृत्त्यात् अतुणेडित्यस्य सिद्धिः।
शासदत्तः। अडि। अजादौ ड्ङि तिचेद ड्ङे वेति नियमेन जादिव्यावृत्तौ तत्र हत्वग्रहणाकरणेन मित्रशीरित्यस्य सिद्धिरेव मन्यत्रापि तिभावः ॥

म-श-
१४

प्रत्ययस्यासाधारणमिति। इदं द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन लभ्यते। यत्र प्रत्ययस्य विशेष्यत्वं तत्रैवेति नियमस्तु न। राजेत्यादौ पदत्वानापत्तेः। दीर्घेनेति। असौ लुकः स्यात्। नेवत्वे
नासन्तत्वेऽपि विशेषः। नचातुसाहचर्याच्छ्रयमाणासन्तएव दीर्घइति वाच्यम्। तदनित्यत्वस्याप्यनेन ज्ञापनात्। प्राधान्येनेति। तत्त्वं च वर्णा विशेषणत्वरूपम्। एतच्च स्थानि
वदित्वनुवृत्त्येव सिद्धे प्रत्ययलक्षणमित्येतत्सामर्थ्याल्लभ्यम्। इमिति। मित्रशीरित्यादौ हलादौ कृत्तुविधीयमानमित्त्वं च सिद्धतीत्यपि बोध्यम्। वर्णप्राधान्येति। वर्णस्य
तत्त्वं च प्रत्ययनिरूपितविशेष्यत्वमित्त्वं विशेषणत्वं च। अणयोऽकारइत्याद्यर्थके टिड्ढाणजित्यादौ इकोयणचीत्यादौ चातत्रान्यमुदाहरत्तितेनेति। आद्योदाहरणं तु चि
प्रत्ययस्यासाधारणं यत्र रूपं प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति। न तु प्रत्यया प्रत्ययसाधारणमिति। तेन शोभनादृषदो
स्य सुदृषेत् प्रासाद इत्यत्रात्वसन्तस्येति दीर्घेन। यद्वा। यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्रात्वधित्वेपि विद्वर्थमिदम्। तेन अत्
णेडित्यत्र हलादौ पितिसार्वधातुके विहितइत्सुप्तेपितस्मिन् भवति। वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणं इति तु वर्णप्राधान्यविष
यकम्। तेन गवेहितङ्गेहितमित्यत्र अवन। अस्मदिति। अत्र प्राचा अव्ययेत्यपि पठितं तच्च अव्ययानां प्रायेण निर्लिङ्गत्वात् अव्य
यीभावस्य क्रीबत्वेपि लिङ्गान्तराभावाच्चोपेक्षितम् ॥ ७५ ॥ त्रायांजाताचित्रेत्यादावण्योकारस्तदन्तादिति विहितो डीब्रैति बोध्यम्।
नचगोहितमित्यत्र ननु मतेति निषेधः। लुप्तप्रयनिमित्ताङ्गे हेत्येककार्ये एव तेन निषेधात्। अतएवोक्तामेत्यादौ क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घसिद्धिः। पर
स्मैपदपरशिनिरूपिताङ्गस्य तेन दीर्घविधानात्। तस्मिन्निति न्यासेपि लुकस्थानिभूतप्रत्ययाव्यवहितप्रकृत्युद्देश्यकार्ये एव प्रवृत्तिरिति बोध्यम्। य
दित्यादिनेतो वार्तिककृत्संमतः पक्षस्तत्फलानामन्यथासिद्धाभाष्यकृतादूषयित्वानियमार्थत्वपक्षउक्तइतिदिक्। प्रायेणेति। विभक्तिप्रतिरूपकार्णा
लिङ्गयोगेपि त्रिषु सारूप्याभावइत्याशयः ॥

रामः
७४

अर्थप्राधान्यबोधकस्येति। अर्थप्राधान्यएवप्रवृत्तिबोधकस्येत्यर्थः। बहुवचनस्येत्युपलक्षणम्। तद्वेधकाभावादित्यत्रतात्पर्यम्। गौणमुष्मन्त्यायस्तुपदकार्यएव न
 प्रातिपदिककार्यैः किंचाप्रसिद्धत्वरूपस्यगौणलाक्षणिकत्वरूपस्यवागौणत्वस्यतत्रग्रहणम् नचायंतथा। इतरविशेषणत्वेनउपसर्जनत्वंतुगौणत्वम्। अतएवप्रियति
 वस्तुतस्त्विति। अर्थप्राधान्यबोधकस्यबहुवचनस्याभावात्। गौणत्वेपित्रयादेशोऽन्यायः। अस्थ्याद्यनङ्-दितिभावः। अकारेवक्तव्यद्विति। त
 थाचबहुत्वाभावेऽङ्-दुलोमिशब्दकारान्तः। बहुत्वेतुअकारान्तउङ्-दुलोमशब्दोअन्यएवातस्यचङ्कारान्तेषुव्युत्पादनं प्रासङ्गिकमितिभावः।
 तथाचैङ्-दुलोमिशब्दस्यङ्-दन्तस्यबहुत्वेअदन्तत्वमिति नभ्रमितव्यम्॥ इतिङ्-दन्ताः॥ किदिति। तेनआतोलोपदृष्टिचेत्यालोपदृष्टिभावः। य
 यीपप्यादयद्विति। यत्तुप्राचेक्तम्। एवंदेवयज्यतिलक्ष्यादयद्विति। तन्नादेवान्यजतद्वितिविग्रहेऽन्वित्यौणादिकसूत्रेणह्रस्वान्तस्यैवदेव
 यजिशब्दस्यैङ्-दन्तादिभिःसाधितत्वात्। अप्रोद्विजान्देवयजीनिहामिद्वितिभट्टिप्रयोगस्यह्रस्वविषयकतथैवव्याख्यातत्वात्। नचयजे
 दीर्घद्विप्रत्ययः प्रतिषेधोक्तोस्ति। बहुलग्रहणात्कल्प्यतद्वितिचेद् भवेदेवंयद्यनन्यथासिद्धकल्पकमुपलभ्येतावेदेपिह्रस्वएवप्रयुज्य
 तो। आयजित्वा मनवेजातवेदसंइति। अतिलक्ष्मीशब्दस्यतुनदीत्वाङ्-द्वस्वेआडागमेनुटिआमिचकृतेमहदेववै लक्षण्यमिति नवातप्रमी
 साम्यम्। एतच्चमूलेएवस्पष्टीभविष्यति। क्विबन्तेति। एतच्चमाङ्-मानेशब्देचेतिधातौमाधवग्रन्थेस्पष्टम्॥ ७७ सेत्यादौतिहादयोभाष्यकृतोदाहृताः।
 गौणत्वेपीति। उपसर्जनत्वेपीत्यर्थः। नङ्-मितव्यमिति। एतद्गुमनिवृत्त्यर्थमेवात्रास्यव्युत्पादनमितिभावः। इतीदन्ताः। ह्रस्वविषयकतथैवेति। जयमङ्-लायामितिशे
 षः। माङ्-मनेद्विति। पुमास्येतीत्वविधायकसूत्रस्यमवकारादावितिवातिकंभाष्येप्रत्याख्यातमितिर्द्वलंसुलभम्। शंस्याशब्देतुभाष्यप्रयोगादेवेत्वाभावः।
 ततोविजेवेत्येनानचतेनेत्वेपितस्यासिद्धत्वात्कथंयणितिवाच्यम्। कावीलंविभक्तौयणादेशद्वित्यत्रयत्वादितिबोध्यम् ॥

नकविति। समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाभावस्य द्वाप्रातिपदिकादिति सूत्रे भाष्ये उक्तावप्यस्य तन्निषेधकत्वेनात्र प्रवृत्तिरस्त्येवा गोस्त्रियोरिति सूत्रे ब
 हुश्रेयसीति भाष्योदाहणादनन्तरस्येति न्यायं बाधित्वानघृतश्रेयस्याप्ययं निषेध इति भावः। द्वादिधिति बहुवचनं प्रयोगभेदाभिप्रायेण। शक्तीति स्त्रीत्वनिष्कृपि
 तशक्तीत्यर्थः। तेन लक्ष्यादिशब्दसंग्रहः। तदन्तसंज्ञापक्षेतुशीनद्योरित्वादेन दीशब्दस्य तदवयवैलक्षणात्। नद्यन्तादित्याद्यप्यतिलक्ष्याद्यर्थमावश्यकं लक्ष्मीशब्दे व्य
 पदेशिवद्भावेन तर्लंबोध्यम्। इउवर्णविधिं अतएव अन्तद जायन्ति प्रतिषेधेनेति सङ्गच्छते। नत्वित्यादि इह रत्तानुरोधेन। न्यायसिद्धमिति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वप्रव
 बहुश्रेयसीति। ईमसश्चेति न कर्णान्प्युपसर्जनह्रस्वः। ईयसो बहुव्रीहेर्नेति निषेधात्। यूस्त्रारव्यो। ईदृदन्ताविति। इह वर्णयोरेव संज्ञेत्सपि पक्षोस्ति।
 आच्छीनद्योरिति सूत्रस्वरसात्। तशौस्त्रारव्यत्वं तु द्वादिषु स्वतः क्वचित्तु स्त्रीवाचकवर्णसमुदाये घटकत्वेन प्रवेशात्। शक्तिपर्यास्पधिकरणत्वस्यावि
 वक्षितत्वात्। तेन नद्यन्तादिव्यवहारेण विरुद्धते। एवं च संज्ञायामपि इउवर्णो तदन्तवाधिसंज्ञिति पक्षद्वयं बोध्यम्। वर्णसंज्ञापक्षे असस्वीत्यस्य सखिभि
 नस्यावग्रह इत्यर्थः। ननु सखि शब्दावयवं वर्जयित्वातेनातिसखिनेत्यादि निर्बाधमित्यवधेयम्। पूर्वमिति। वृत्तेः प्रागित्यर्थः। वक्तव्यमिति। संज्ञायामप्यथोद्देश
 प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदं कार्यकालत्वे तु वाचनिकम्। अचिन्नु। इहव्योरिति धातौरेव विशेषणं ननु शुभ्रुवैरव्यभिचाराद् इत्याहाद्वर्णो वर्णान्तधातोरिति ॥
 तनदीष्यन्तयेव समुदायेन सत्तत्कार्यसिद्धिरिति भावः। वाचनिकमिति। स्त्रीत्वविशिष्टार्थमात्रबोधकस्यैव संज्ञेत्सभिमानेनेदम्। जहत्त्वार्थवृत्तित्वाभिमानेन वा। भा
 ष्यरुतात्वजहत्त्वार्थयामवयवस्य नित्यस्त्रीत्वविशिष्टार्थबोधजनकत्वेन तस्य संज्ञायाम्। कुमार्थे ब्राह्मणाय खरकस्यै ब्राह्मणायेत्यादौ किलुबविषये आनुपूर्थे क्येन भेदा
 ग्रहणमासेन अन्तत्वात्कार्यसिद्धिमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदम्। अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति। तन्मात्रबोधकत्वनिवेशनमानम्। योगिकेषूत्तरपदे जहत्त्वार्थत्वाभावश्चेति
 तदाक्षयः। अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दग्रहणम्। अतएव क्व जायन्तेन दोषः। तन्नपीच्छाविशेषणतमाकुमारीशब्दादेर्नित्यस्त्रीस्त्रिङ्गार्थबोधकत्वात्। शुभ्रुवृत्तीनामिति।

दौषद्वि।सामानाधिकरण्ये विशेषणं ~~...~~ भावमात्रम् वैयधिकरण्येतु भेदसंबन्धस्य चेति गौरवं दोषद्वयर्थः। दिदिवतुरिति। अत्र यणापत्तिस्तत्रापि तद्वीत्या वैयधि
 करण्यात्। यदि यणविधौ सामानाधिकरण्यमेव तदेयद-एवापत्तिः। न चेषु लोपेन निवहिः प्रत्ययनिमित्ते यडादेरसिद्धत्वात्। अनित्यत्वात्तदभावेप्याह ऊपतुरिति। क्लृष्टते
 ति। अजादिप्रत्ययस्याङ्गं शेषे उत्यिताकाङ्क्षात्वादिति भावः। उभयोर्विशेषणमिति। व्याख्यानाल्लक्ष्यानुरोधाच्चैकदेशान्वयेपिसौत्रत्वाद् द्वितिरिति भावः। उन्वाविति। अतएव स्वर
 पूर्वीपदपूर्वाच्चेपधायस्येवर्णस्य तस्य मणित्यर्थकं स्वरपदपूर्वीपधस्येति वार्तिकं सङ्गच्छते उक्तोपायेन प्रत्याख्यातमित्यन्यत्। तदन्तत्वादिति। न च धात्ववयवसंयोगपूर्व
 शुप्रभृतीनामिवर्णावर्णयोरिति साख्याने तु यदु-वडोर्द्वि-लंब्यर्थवैयधिकरण्यंच दोषः। क्षिपति। अद्युतत्। दिदिवतुः। ऊयतुः। इत्यादौ चातिव्याप्तिः। त
 द्वारणायद्वयोर्वर्णयोरच परत्वेन विशेषणे तु क्लृष्टतेति भावः। आन्तरतम्यादिति। स्थानतद्विति भावः। एरनेकाचः। अचिश्रुधात्विति सूत्रे ह्यन्वनिर्दे
 शेषिधातुरेवेह संवृत्तौ न तु शुभ्रुवौ तयो रिवर्णासंभवात्। धातुग्रहणंचाकृत्या उभयोर्विशेषणसंयोगस्य चाङ्गस्येति व्याचष्टे। धात्ववयवसंयोगेत्यादित
 त्रधातुना संयोगस्यात्र विशेषणादिह यण उन्वोः उन्वः। अङ्गविशेषणन्तु। हरिमाहरी हरीन् इत्यादिसिद्धये। यदि हि धातुनाङ्गं न विशेष्येत तर्हि दहापि प्रद्वं प्रद्वद्
 त्यादाविव पूर्वपूर्वसर्वे दीर्घचवाधित्वायणस्यात् धात्ववयवसंयोगपूर्वको न भवति यद्वर्णः तदन्तत्वादङ्गस्य। ७ लस्य धात्ववयवैवेकार एव संभवेन संयोगव
 द्विप्रयोगस्यापि विशेषणवगतिहेतुत्वेन तद्विज्ञस्यापि धात्ववयवस्यैव ग्रहणान्न दोषद्विवाच्यम्। तन्नीरित्यादौ धात्ववयवसंयोगपूर्वस्या धात्ववयवस्यापि संभवात्। परिभाषा
 रव्यायामिद्विसूत्रे भाष्ये अजपावपिसंज्ञायामेव यथाजातीयक उत्सर्गस्त ज्जातीयकेनापवादेनापि भवितव्यमित्युक्तं तन्मूलकेन उत्सर्गसमानदेशापवादादिति न्यायेन तु
 ननिर्वहः। अङ्गं शेषे तदसंबन्धे हरिमित्यादावपितत्प्राप्त्या तेन नयेन नाप्राप्त्यभावेन तदपवादत्वस्यैवाभावात्। यद्यपि प्रत्यासत्याङ्को गुणवृद्धीद्विति निर्देशो पृष्ठम्या धात्ववय
 वसंयोगपूर्वभिन्नस्य धात्ववयवस्यैव ग्रहणमिति हरिमित्यादौ न दोषस्तथापि स्पष्टप्रतिपत्तये आचत्तिरेवाश्रितेति दिक् ॥

सूत्रमतेपीति । भीत्रेति सूत्रं षष्ठीबाधनार्थमिति वैतण्डिकतया वदन्ति तस्मिन् सूत्रमतेपीत्यर्थः । वस्तुतोभयहेतुरित्युक्त्यास्यततीयाबाधकत्वं बोध्यम् । नचपरत्वादिति । एवंचपलोऽर्द्धेर्लभदृष्टिभावः । वार्तिककारोक्तेरिति । लोपोऽोरिति सूत्रेकावुपसंख्यानमिति वार्तिकम् । तस्यापूर्वत्वापेक्षया कौश्यालोपेदुर्लभदृष्टिसिद्धिर्भवति तथा इत्युक्तमित्यर्थः । साचपूर्वविप्रतिषेधेनेत्याशयेनेवमुक्तमिति बोध्यम् । गौणत्वेपीति । इच्छाकर्तरूपार्थप्रत्युपसर्जनत्वेपीत्यर्थः । कृतयणेति । अन्यथाखितेः परस्येत्वेववदेदि

वृश्चिकशब्दस्येति । भाष्यरुताहिबुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य भीत्रार्थानामिति सूत्रं प्रत्याख्यातं ततश्च संबन्धमात्रविशयां षष्ठ्येवेति भावः । सूत्रमतेप्याह । वृश्चिकसंबन्धिनीति । अलोऽयलोपावितानचपरत्वाद्देरएक्तस्येति स्यादिति वाच्यम् । वेरएक्तलोपाद्दलिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिककारोक्तेः । कौलुप्तमिति । नपुंसकेभावेक्तः । कौलोपइत्यर्थः । इदं सर्वकुमारीमिच्छन्कुमारीत्यत्रापि बोध्यम् । अनन्यतयेति । गौणत्वेपि अनङ्गित्वयोः प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्चेति बोध्यम् । दीर्घापीति । एतदर्थकः । यणादेशनिर्देशइति भावः । नन्वतिसखेः भूपतेः इति गुणविषये व्यावर्तयितुं यणानिर्देशइति चेत् । अस्त्वेवमा तथापि दीर्घप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । नहि ह्रस्वेषु भाद्रानदीर्घेषु तत्र प्रमाणमस्ति । सौत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्यभयवारकत्वेन तत्सार्धत्वात् । नतथैवौचित्यात् । भाष्यारूढत्वाच्च । यत्प्राच्येति केचित् । इत्युक्त्वा । सख्यः । सख्युः । इत्याद्युक्तम् । यच्च तद्धारव्यात् । तृभिरुभयमप्येतद्भाष्ये स्थितमित्युक्तम् । यच्च त्रोपष्टं भाष्यप्रसादकता । सख्युपत्युः प्राप्तेद्वयत्रख्यत्यादित्याह पाणिनिः ॥

तिभावः । गुणविषये इति । प्रकृतिप्रत्ययापेक्षगुणापेक्षया तदवयवमात्रापेक्षस्यान्तरङ्गत्वेन ततः पूर्वप्रवृत्तिः स्यादिति भावः । दुर्वारत्वादिति । तदर्थकृतस्यान्यसंग्राहकत्वेपि बाधकाभावादिति भावः । विकृतनिर्देशस्येति । यकारान्तानुकरणनिर्देशस्येत्यर्थः । अकारस्तूच्चारणार्थइति भावः ॥

साधारणमिति। ह्रस्वदीर्घसाधारणमित्यर्थः। विदां कुर्वन्ति। भाष्ये स्वर्यस्य सृष्टत्वादिति भावः। अतिरभसादिति संयोगपूर्वकत्वेन यणोर्दुर्लभत्वादिति भावः। यद्भूतो लोपस्याभीयासिद्धत्वं
तु नव्याग्रयत्नानियमार्थमिति। फलतः प्रयोगनियमार्थमित्यर्थः। इतीदन्ताः नियमार्थमिति। फलतः प्रयोगनियमार्थमित्यर्थः। तृतीयान्तरिति। तज्जन्ते न तुल्यं रूपं तभते इत्यर्थः। निमित्तेत्या
दि। पूर्ववत्संज्ञान्तवत्सु बामन्त्रिते पराङ्गवदित्याद्यत्रयस्योदाहरणम्। तत्र तज्जन्तत्वरूपनिमित्तस्य तद्भवहारस्य वातिदेशे आहस्यत् च शब्दं समुच्चार्य विहितकार्य
स्यैवापत्तौ जसि गुणावादेशयोस्तज्जन्तोद्देश्यकोऽप्यनिति दीर्घ एव स्यात्। स्वौजसादिषु चानङ्गुणौ न स्याताम्। न चोत्तरसूत्रद्वयेन सामर्थ्यादस्य नित्यत्र तौ षु ग्रहणेनैव
साधारणतन्मन्वानाः सुख्यः सुख्यः सुखीः सुतीः। सुखी यति सुती यत्यो र्यौ क्विबन्तौ तयोर्विदुः। निष्ठादेशस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् लून्नुगदिकम्। सुख्य इत्यादि
साध्वेतदुभयं भाष्यगौरवादिति विचारचिन्तामणिस्थस्योकोपन्यसंस्कृतं तदेतत्सकलं भाष्यकैः यथापर्यालोचनमूलकं इति कृतबुद्धय एव विदां कुर्व
न्तु। शुक्रिय इति। यत्तु शुक्र्यः। पक्व्यः। पक्व्यः। पक्व्यः। इत्युदाजहुः। भाष्ये स्थितमिति चोपसंजहुः तदतिरभसात्॥ इति ईदन्ताः॥ तज्ज्वत्क्रोष्टुः। कुश आह
ने। अस्मात्सितनीति च प्रत्यये क्रोष्टुशब्दः त्वितु क्रोष्टुशब्दः द्ववपि स गालवाचिनौ। तत्राधिशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां जत्जन्त एवात्
तीयादावच्युभयमन्यत्र तु नन्त एवेति नियमार्थं निस्त्री आरभ्यते। क्रोष्टुरिति तु नन्तात्प्रथमात्तज्ज्वदिति तृतीयात्तादृतिः। निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशा
स्त्रकार्यरूपविधेयकत्वेनातिदेशस्य षड्विधत्वेऽपि प्राधान्यादिहरूपमेवातिदिश्यते ॥ ७७ ॥ सिद्धवाद्येनापिसामर्थ्यात्कार्यमात्रप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। तस्मात्स्येन रू
पात्तस्थानिकं यणोभावेनोदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादिस्वरानां पत्तेः। अर्थातिदेशस्त्वसंभवीतयोरैक्यस्य स्वत एव सत्त्वाच्च षड्विधित्वेपीति। अर्थातिदेशसंभवं मत्वेदम्। युज्वन्त्तमा
ह प्राधान्यादिति रूपमिति। तच्च तज्ज्वदित्यत्र क्रकारस्योपस्थित्या तद्विशिष्टं क्रोष्टुत्वात्। तच्च तज्ज्वदिति चकारोच्चारणसामर्थ्यादन्तोदात्तस्वरविशिष्टमिति। क्रकारस्योदात्तत्वाद्दात्तयण

इत्यादिस्वरसिद्धिरिति वाच्यम्।

म-श-
३७

संज्ञाशब्दानामिति। उणादिव्यत्यनानामिति शेषः। अतो घातृशब्दस्य दीर्घो भवत्येव परत्वादिति। इदमग्निमं चकार्यैक्येऽसंभवाभावो विप्रतिषेध इत्यभिमानेन। यद्वा परत्वादुक्तं
त्वात् विशेषविहितत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः। निष्कर्षेति। अस्य पूर्वपक्षिण इति शेषः। यथालक्षणमिति। अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यतेत्यर्थः। बाध्यसामान्यचिन्तेऽसि
चतुर्भूतत्रैभाष्ये स्पष्टं। एवं चाचिर इति सूत्रेण अचिरादेशे जस्युपसंख्यानं गुणपरत्वादि तिवार्तिकं बाध्यविशेषचिन्ताभिमानेन प्रवृत्तमिति भावः। एतेन तद्वार्तिकबलाज्जसोन्य
तच्चनर्पचादेर्भूतं कस्यचित् किंतु कुशेरेवा उपस्थितत्वादर्थत आन्तर्यामिप्रेत्यफलितमाह। क्रौष्टशब्दस्थाने इति नियमार्थमिति। अन्येषां संज्ञाशब्दानामभूदित्ये
तदर्थमित्यर्थः। अण्डि। अनड् हलड्यदिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः। सच सर्वनामस्थाने चेत्यनेन यद्यपि लभ्यते तथापि परत्वादस्य नित्येव न्यायः। कृतेष्वनडि एकदे
शविकृतस्यानन्यत्वे। त्वरत्वात्। अन्यथा गुणे कृतेपि दीर्घो न स्यादिति भावः। रात्सस्या। इहतकारोपि प्रक्षिप्यत इति पक्षान्तरमातेन हलड्यादिसूत्रस्थाने ड्याः सोरि
ति निष्कर्षे अदि। भवानित्यादिसिद्ध्या। अजर्घर्ते इत्यत्र तु चर्त्तस्यासिद्धत्वात् तलोपो न। अनुकीर्तयतेः। किपिकीर्तइह स्यादिति चेन्न यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भा
ष्यम्। एतेन वर्वर्त इति व्याख्यातमा परत्वादिति। नचनुणित्व इति वाच्यम्। तृज्वद्वावे कृते सन्निपातपरिभाषयानुदो दुर्लभत्वादिति भावः। नुमचिरेति। ननु
रेण स्वविषये प्राप्ते सर्वबाध्यम्। सामान्यचिन्ताप्रयणात्। तथा च वस्यते। गुणदीर्घत्वानामपवाद इति। एवं चाविशेषाद्नुडप्यनेन वाद्वाः। तत्कथं विप्रति
षेधः। उत्सर्गापवादयोस्तदयोर्गादिति चेत्सत्यम्। अतएव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयित्वा नतिसूचतसू इति ज्ञापकाद्नुडिति भाष्यकृतोक्तमि
तिसन्तोष्टव्यम् ॥ ७७ ॥ त्रिप्रयतिसरमित्यादेर्गुणविकल्पयन्तः परास्ताः ॥ तृज्वत्सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। मपर्षन्तस्येति सूत्रस्थप्रियतिस्यादित्यादि भा
ष्यविरोधाच्च। अनेनारेण। विप्रतिषेध इति। अचिरेणेत्यर्थः। दूषयित्वेति। यद्यपि नतिसिति स्यापकेन तदपवादत्वाभावकल्पनया विप्रतिषेध उपपद्यते। तथापि
ज्ञापकानुसरणस्यावश्यकत्वेनैव तं दूषयित्वेत्यर्थः। इदं तृज्वत्सूत्रे भाष्ये। संतोष्टव्यमिति। अतिस्मैदस्तंशे वार्तिकेन कार्य इति भावः ॥

रामः
७७

दशपादीति। अत्रारुचिबीजंतुनुनिपातनंत्वर्थमात्रचपरंसवर्णाभावाथमुभयनिपातनम्। नुम्येवनिपात्येनुस्वारनिपातनसामर्थ्येनैवतदभावसिद्धेरिति। एवंच
 इत्युदन्ता॥ हूहूरिति। अव्यत्यन्नासंज्ञेयमातिचमूशब्देत्विदि। प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्त्यक्तेः। तथाचएवमतिचम्वाद्यद्विप्रचोयन्थेभाष्यवि
 रुद्धद्विभावः। वर्षाभ्यश्चावर्षाभूशब्दस्यनित्यस्त्रीत्वात्स्त्रिलिङ्गप्रकरणएवएतत्सूत्रं वक्तुं युक्तम्। पुल्लिङ्गे तुक्रियाशब्दाभिप्रायेण कथंचिद्योज्य
 मिति व्याचख्यः। तद्भ्रमसाताष्टदुरेहिपुल्लिङ्गेयमाभेके मण्डु कवर्षाभूशालूरप्लवदुर्दुगइत्यमरोक्तेः। भिन्नलिङ्गान्नहन्द्द्वितेनपरिभाषितेत्वात्।
 भेक्यापुनर्नवायांस्त्रीवर्षाभूर्दुर्दुरेपुमान्द्वितियादकोशाच्चादुर्दुरेषणीतिपाठान्तरमाषणितिपुल्लिङ्गस्यप्राचांसंज्ञा। दभतीति। दभीग्रन्थेतुदादिः।
 व्युत्पादितद्वि। यद्यप्युज्वलदत्तेनदृग्फूरितिपवर्गद्वितीयं पठित्वा दृग्फेर्नलोपाभावोनिपात्यतेद्वितिव्याख्यातंतथापि वृत्त्यन्तरेषु दभीग्रन्थेद्वित्यस्मात्।
 ऊप्रत्ययेनुंमागेणोनिपात्यतइत्युक्तम्। एतच्चमाधवग्रन्थेस्यदृन्दशपादीवृत्तौतुदर्भणंदृम्भुः। नुमागमोनुस्वारश्चनिपात्यतां त्युक्तम्। अयमूकारेणधा
 तोरित्युवडोप्रसङ्गादिकोपणचीतिप्यणसचामिपूर्वप्रथमयोः पूर्वसवर्णइत्याभ्यांवाध्यतइत्याशयेनोदाहरति। दृम्भूमित्यादि। नृत्तेदृम्भुकरेतिप्यण
 शब्दयत्तत्रअश्रवतएवग्रहणात्। अस्यतुदृग्शब्दस्यभूशब्दस्यचअनर्थकत्वात्द्वितीयावः। एवंचायं हूहूवदितिफलितम्। श्रीपतिमतेनाह। दन्नि
 ति। मोर्थवस्तु। अन्दूदृम्भुइत्यादिपुत्रेणदृग्शब्देउपपदेकूप्रत्ययः। उपपदस्यदृग्नादेशश्चनिपात्यतइत्याह। दृम्भूरिति। तरुसर्पजातिभेदद्व
 तिकैचित्। कपिरित्यन्ये। दृन्करेति। अत्रदन्नितिनान्तपाठोमुख्यः। मान्तपाठोपिकेषांचित्। वक्तव्यद्विति। वर्षाभ्यश्चेतिचकारोनुक्तसमुच्चयार्थः। अ
 नुक्तंचभाष्यवार्तिकबलान्निर्णयमितिभावः ॥

यमूकारेणधातोरित्युवडोप्रसङ्गाद्यणभाव्यमितिदृन्पूर्वकंभूप्रकृतिकदृम्भुशब्देनसहनरूपविशेषद्वितिमाधवश्चिन्त्यः। निपात्यतइति। एकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनभूत्वमितिभावः।

म. श.
७८

वार्तिकमिति। एतेन भाष्ये पूर्वग्रहणं व्यवहितेपि त्रदस्यर्थमिति वर्षीदूरित्यादावपियणिति परस्त्वमासूत्रवार्तिकानुरोधेन पूर्वग्रहणस्य परिभाषाप्राप्तार्थे नुवादलौचि
तथा च वर्षीभूपुत्रभूश्चेति वार्तिकं व्याख्याय भाष्यकार आह। अत्यं म् मिदमुच्यते। वर्षीदृन्कारपुनः पूर्वस्य भवदतिवक्तव्यमिति। वामनेन नुदनुश
ब्दान्ठित एवा एवं स्थिते यत्राचादकारेति पठितं, यच्च तस्यै त्रेण महभाष्यकारवचनमर्थतो नुवदति इत्युक्तम्। यच्चान्ये वार्तिकेन पूरितं अर्थमुदाह
रंतीत्यवतारितं, तत्सर्वं रभसकृतमेवान च भाष्येपि दृगित्येव पाठ इति भ्रमितव्यम्। अंदूदन्भू इति निपातित इति माधवग्रन्थेन कैयटादिग्रन्थे
श्चिंरं चामोरितियत् किंचिदेतत्। दीर्घपाठे इति। अयं च भाष्यवृत्त्यादि बहुग्रन्थसंमतः पाठः। अनुस्मृतौ तु ह्रस्वः पठ्यते। यत्तु तद्विवृतावुक्त
म्। एकदेशात् कृतस्यानन्यत्वात् कारपूर्वस्यापि सिद्धमिति। तन्ना तथाप्यणप्रत्ययविशिष्टस्यान्यत्वात्। न ह्यणप्रत्ययो वैत्रिका इति वस्माद्
स्वपाठेकारपूर्वस्य उवडे-वा तथा दीर्घपाठेकारपूर्वस्य उवडि-तिविवेकः। स्वयंभूशब्दवदिति। प्राचातुदम्भूकाराभूशब्दौ वर्षीभूशब्दवदुदाह
तौ। तन्निर्मूलत्वात् उपेक्ष्यमिति भावः॥ इत्युदन्ताः॥ नृचा इह कन्दस्युभयथेति सूत्रादुभयथेत्यनुवर्तते। कन्दसीति बुनिरुत्तम्। तेन चिन्ताजर्जर
चेतसां वतनृणां कानामशान्तेः कृया। नृणामेको गम्यस्त्वमसीत्यादि प्रयोगाः सद्गच्छन्ते। केचित्। कन्दसीत्यनुवर्तयन्ति। तदप्युक्तम्। पूर्वसंज्ञेणैव
सिद्धे नृचेति सूत्रस्य वेयर्थ्यापत्तेः। यदपि पूर्वसूत्रेति सूचतस्य इत्यनुवर्तयन्ति। तदप्युक्तम्। अविशेषेण विकल्पदर्शनात्। तथा च धातो धा
तृणामिति मन्त्रे तैत्तिरीयैः इह स्वः पठ्यते। बहुचैस्तु दीर्घ इति दिक्। इत्युदन्ताः ॥

त्यात्। उपेक्ष्यमिति। काराभूरित्यत्र काराशब्दः करोतेर्प्यन्ताद्दिदाद्यङि-निष्पन्नो बन्धनगृहवाचकस्तस्य टापासहैकादेशस्य पूर्वान्तलेपि वार्तिके ग्रहणं न प्रसि
द्धत्वेन ह्रस्वपाठे कवाक्यतया च हस्तवाचकस्यैव ग्रहणादिति भावः ॥

राम.
७८

इत्यपहायेति। एतदवयवगकारमपहायेत्यर्थः। इत्योकारोपलक्षणतयेति। तपरकरणे नगस्याविवक्षितत्वलाभादिति भावः। निरवकाशत्वं चेति। चोहेतौ। यतो निर्वकाशत्वमतो बाधकत्वमित्युक्तं न सङ्गच्छेतेत्यर्थः। अमरात्सुंस्त्वमिति। भिन्नलिङ्गानं न द्वन्द्वइतितेन परिभाषणादिति भावः। भाष्यमिति। स्थानेन्तरतमसूत्रे इति भावः। क्वजन्तस्य

ओतोणित्वादि वाच्यमिति। गोते इत्यपहाय ओतइति वाच्यमित्यर्थः। तथा च गामित्यत्र परत्वाद् द्वौ सत्यामात्वं न स्यादित्याशङ्कानिरवकाशतमात्वे न च द्विर्बाध्यतइति औतोमृशसौरितिसूत्रे भाष्यकृतोक्तमाकैयटोपितत्रेत्यमाह। ओतइतिसूत्रे पाठ्यम्। गोतइत्योकारोपलक्षणतया वाच्यमित्येयमिति। वृत्त्यादिग्रन्थेष्वेवमेव स्थितम्। स्मृतौ रिति। यत्वाहुः। गोशब्देन औणादिकेन साहस्यद्द्वौ शब्द एव लक्ष्यते। न लोकारान्तमात्रम्। तेन स्मृतौ स्मृतवौ स्मृतव इत्येव भवतीति। तद्वाच्यविरुद्धम्। गोद्योन्यामेव परस्यणित्वाभ्युपगमे ह्यौतोमृशसौरित्यात्वस्य स्मृतामित्यादिरवकाशः स्यात्। तथा च गामित्यत्र परत्वाद् द्वौ शब्दौ रतया उदाहृतौ वाच्योक्तमात्वस्य बाधकत्वं निरवकाशत्वं च न संगच्छेतेति दिक्॥ इत्योदन्ताः॥ रायोहलि। अर्थे विभवाभ्योस्वमरात्सुंस्त्वम्। संरायाभ्यसासमित्यादिप्रयोगाच्च। रायिक्वान्दसइति भाष्यम्। तच्च क्वजन्तस्य रेशब्दस्य क्वान्दसत्वपरं न तु केवलं सापीति वान्तीपीति सूत्रे कैयटः। केवलोपिक्वान्दसइति प्रश्नान्तरं स एवाह॥ इत्येदन्ताः॥ ग्लौर्मृगाङ्कः। कलानिधिरित्यमरः। एवं जनानवतीति जनौः। ज्वरत्वरेत्सूठु। एत्येधतीति वृद्धिः। जनावो जनावइत्यादि॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गः ॥

ॐ ति। राः रेशब्देऽपि यकारादिप्रत्ययान्तक्वान्दसइति भाष्याक्षरार्थः। यकारेण यकारादिः प्रत्ययोलक्ष्यते। इकार उच्चारणार्थः। प्रायेण विसर्गरहित एव पाठः। तत्पाठोऽप्येदस्ये इत्यर्थे इति भावः। नत्विति। अत एव रायमिच्छतीति विग्रहप्रदर्शनपरभाष्यसङ्गच्छतेन हि विसर्गस्येति। अत एव रायि आशं राय्याशामित्यचः परस्मिन् इत्यत्र भाष्ये प्रत्युक्तमिति भावः। पक्षान्तरमिति। अत्रा रुचिबीजं स्पष्टमेव॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गः ॥

लिङ्ग-विशिष्टेति। तथा परिभाषया प्रातिपदिकत्वात्स्यात्। यत्तु आबन्तत्वादिति। यच्च व्याचरन्त्युः। प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेऽपि पृथक् इत्यादिग्रहणात् इत्यर्थे इति।
 द्वौ हल्ङ्गादिलोपश्चरितार्थः कृते लोपे एत्वं सावकाशमित्याभिमानः। ननु सत्यपि संभवे बाधनमिति न्यायविरोधो त आह। प्रतिपदे कत्वाच्चेति। अपवादत्वाच्चेत्यर्थः। यथाश्रुते
 पीति। आकारप्रक्षेपाभावेऽपीत्यर्थः। परत्वेनेद्वि। यौगपद्यसंभवेऽपि विप्रतिषेध इत्यभिमानेन देम्। आटश्चेत्युदाहृतमिति। समुदायावयवयोः संनिधानेऽनुबन्ध उभयोपकारकः।

रमेति। लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वात् स्यात्। यत्तु आबन्तत्वादिति। यच्च व्याचरन्त्युः। प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेऽपि पृथक् इत्यादिग्रहणात् इत्यर्थे इति।
 तन्नाड्यावग्रहणस्यान्वयतायाः प्रागेवोक्तत्वात्। एङ्-ह्रस्वादिति। परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च संबुद्धौ चेत्येत्वे कृते हल्ङ्गादिलोपो न प्राप्नोति। त्याचिद्विद्वेतास्येप्य
 काररूपत्वाभावात्। आआबित्याकारं प्रक्षिप्य दीर्घग्रहणप्रत्ययान्तात्। यथाश्रुतेऽपि एङ्-ह्रस्वादिति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वादिति भावः। यादायः॥ यद्यपि यडि
 लेवोवित्तनचातोभुण इति पररूपापत्तिः। अकारोच्चारणे सामर्थ्येनैव तद्भावात्। तथाप्युच्चारणार्थोकार इति संभाव्येता। अतः स्पष्टार्थे याट्कृतः। वृद्धिरेत्ति। यत्तु
 प्राचा आटश्चेत्युदाहृतम्। तन्नायाट्कृतोः टकारस्य समुदायानुबन्धत्वेनेह आटोभावात्। सर्वनाम्नः स्यात् ह्रस्वश्च॥ दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् ॥

न चायमर्थकः। आटोर्थवतः काप्प्रभावादिति तदाशयः। इहाटोभावादिति। अयं भावः। निर्देशेषु प्रायोगिकरूपा संभवादौपदेशिकरूपग्रहणमिति य संज्ञासू
 त्रे भाष्ये स्पष्टम्। उपदेशे च तेषामित्संज्ञकत्वात्पुपस्थिततदुणवतामेव प्रदेशेषु भानमिति टकारेत्सञ्ज्ञकाकारस्येत्यादि क्रमेणार्थः। क्तवत्तूनिष्ठेति सूत्रे भाष्ये स्फु
 टमेतत्। पाणिनेश्च तत्र तत्र विशिष्टोपदेशो तात्पर्येण तस्युक्तेत्संज्ञकेन तस्यैव रित्वादि व्यवहारो नावयवस्य तदुपदेशो तात्पर्यभावात्। एतेनौपदेशिकस्याचरत्वाभा
 वेन न वृद्धिप्राप्तिः। नेष्यते च तत्र वृद्धिः प्रयोगे तु नाडित्याटश्चेत्यसंगतमित्यपास्तमिति ॥

याटि परे इतिः अन्तरङ्गत्वात्पूर्वे याडिति भावः। नसिद्धे इति। इत्याद्येव नसिद्धे इति त्वर्थः। पूर्वमसुडि-असान्तत्वाभावेन मुत्वानापतिः। पूर्वमुत्त्वे त्वसिद्धिः स्पष्टैवा। एवं च
 सुमुयडि-त्यादिभ्यश्चरव्याभेदेन रूपद्वयमिहापि स्यात्। मुत्वपक्षे आभ्यानि कत्वेनासुडः प्रत्ययतया तदवयवत्वेन षत्वसिद्धिः। एवं च तत्रासान्तत्वेत्यर्थद्वयत्रस्याट्ग्रहण
 मपिज्ञापकमिति भावः। परेतु संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणेन नित्यत्वादसुडि-रूपासिद्धिः। नचचेनयाडपिविधेयोसुड्-चेति न्यासे इति वाच्यम्। विभाषादित्येति सूत्रेण
 विनिगमकाभावाद्दुभयोरपि विकल्पे द्वितीयाथे इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। किंचासुडोयाडपवात्त्वेन तद्विषये याट् दुर्लभः। अचिरादेशान्नुत्पूर्वविप्रतिषेधेनेत्संभोगतमारा

अत्रवदन्ति। सर्वनाम्नोसुड्-चेत्येव सञ्जताम्। एवं च याटि परेडि-त्वात्स्यादेशे असुडि-सर्वस्यादित्यादिसिद्धम्। स्याट्करणे ह्रस्वविधाने च प्रथो ज
 नं चिन्त्यमिति। अत्रेयं चिन्ता। असुड्-चेत्युक्तेः मुख्ये इत्यादि नसिद्धे इति वस्तुतस्तु। आमिसर्वनाम्नः सुट्याटो ह्रस्वश्चेति सूत्रयितुं युक्तम्। नचै
 वं याट एव ह्रस्वापत्तिः। दीर्घोच्चारणसंमर्थ्यात्। ह्रस्वोच्चारणेप्यकारसामर्थ्यादेवातो गुणस्य वारयितुं शक्यत्वादित्यवधेयम्। किंवा षो। गोप्यत्वाद्
 प्राप्ते विभाषेयं च यत्त्वाद्दुः। नच दुर्बोहाविति निषेधे प्राप्नोति। तदा पाततः। तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वात्। अस्य च
 समासद्विषयत्वात् ॥

देशस्य बाध्यसामान्यचिन्त्या सर्वापवादत्वेन उडपवादत्वादित्याशङ्कानति सचतस्त्रिति दीर्घत्वनिषेधाद्देशो न
 दंनबाधत इति भाष्ये उक्तं तज्वत्सूत्रे। तस्माद्विषयभेदेपि येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधकत्वमिष्यत एव। यद्यप्यस्य उदादेशे नसिद्धाति तथाप्यवड्-सूत्रस्थभाष्ये
 न्तरतम्येन कदाचिदन्तरीदात्तत्वे एकादेश उदात्तेनेत्यनेन विभक्तेरुदात्तत्वापतिरित्याहुः। सामर्थ्यादेवेति। उच्चारणार्थत्वं तु न व्याख्यानादिति भावः। त्रैभ्य इत्या
 त्रापीत्यस्य मण्डुका उवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

म.श.

८०

वैपरीत्यापत्तेरिति। अर्हभावः। वाक्येयत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वंप्रतीयते। योत्तरालप्रकारकज्ञानविशेष्यासाप्रसिद्धपूर्वायस्यादत्यर्थात्। तत्रोत्तराभेदस्यज्ञानविशेष्यपर्यन्तलक्षकतयागुणवाचकत्वेनपूर्वनिपातः। उत्तरस्यांपूर्वालप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वंतुनविधेयंपूर्वापदस्यपूर्वनिपातापत्तेः। नविधौपरः शब्दार्थ इतिविधेयप्रथितकेसिष्णानौचित्याच्च। तदुक्तविग्रहेतुपूर्वापदस्ययच्छब्दसमभिव्याहारेणोद्देश्यसमर्पकतयातस्यैबलाक्षणिकत्वेनगुणवचनतयापूर्वनिपातापत्तिरिति। नकर्तव्यमिति। स्पष्टं चेदंभाष्ये। तृतीयाशब्दसाहचर्येणसहायवाचिद्वितीयाशब्दस्यनग्रहणम्। भागार्थेविधीयमानस्यानेभक्तेर्विशेष्यत्वेननस्त्रीत्वम

योत्तरेति। यत्त्वाद्दुः। मापूर्वासोत्तराः स्यात्तत्पूर्वेति। तद्रभसात्। पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः। तीयस्येति। इदं हि पुनर्पुंसकयोरेवप्रयुक्तिषु। अने नैवसिद्धौविभाषाद्वितीयात्तीयेति सूत्रेनकर्तव्यमितिभावः। अन्वार्थनद्योः। अत्रवार्तिकम्। मातृमातृत्वपुत्रार्थमर्हतेदिति। मातृशब्दस्यसंबुद्धौ मातृजादेशोभवति। मात्रापुत्रस्यैवाप्यत्वेद्योत्वे। गार्गीमातास्यगार्गीमातृकः। तस्यसंबोधनंहेगार्गीमाता। नष्टतश्चेति समासान्तस्यापवादोपपत्त्यत्र तुश्लाघ्यत्वेनद्योत्यंकिंतुस्वरूपकथनमात्रं तत्रकवेव। गार्गीमातृक। आबन्तंयद्दुःमिति। यत्तुयाडापद्विति सूत्रेव्याचक्षणैरुक्तम्। अतिस्वद्वयेत्यत्रलाक्षणिकत्वान्मातृ। एवमति सर्वायेत्यत्रनस्यादिति ॥

ॐ नभिधानात्। एतेनतत्रलाक्षणिकत्वाद्दार्त्तिकाप्रवृत्ताविदमावश्यकम्। अत्र सूत्रेनसापरिभाषाप्रवर्ततेप्रतिपदोक्तस्याभावात्। नचमहाविभाषयाऽनभावेवार्तिकप्रवृत्त्यारूपद्वयंसिद्धम्। अनोनित्यत्वाङ्गीकारात्। आद्युदात्तस्यतथापिरूपद्वयासिद्धेश्चेतिपरास्तमितिभावः। अत्रोपसंख्यानदाह। संबुद्धाविति। अर्हन्तंपुत्रमभिधातुंयोमातृशब्दः प्रयुज्यतेतस्येत्यर्थः। सापेक्षत्वेप्यतस्यवनिपातनात्समासः। अर्हत्वंचपुत्रस्यमातृद्वारकमेवतदाह। मात्रापुत्रस्येति॥ अपवादइति। यदीदंनस्यात्तदाप्राप्नोतीतिभावः ॥

रामः

८०

वैषर्ष्यपत्तेरिति नन्वाकारे संसाक्षिक इति तदाशयः। नच खट्वाये इत्यत्रापि याडनापतिः सूत्रं तु निशाये इत्यत्र चरितार्थमिति वाच्यम्। यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न संभवस्तस्यैव साक्षिकस्य परिभाषाविषयत्वान्न चेह तथा एकादेशतः प्रागपितद्रूपसत्त्वादिति चेन्ना वर्णग्रहणे तदप्रवृत्ते स्तेरप्युक्तत्वेन तद्विरोधादित्यभिमानः। इह स्वयोरप्राप्ताविति अतएव यूस्त्रारव्याविति सूत्रे इह स्वयत्तितवाक्येनेति निवृत्तमित्युक्तं भाष्ये। निषेधे प्राप्ते इति भावतास्य कतालाघवानुरोधेना प्राप्ताविभाषात्वमेवाचितमिति भावः। इह स्वयोस्तु स्त्रियामित्येवेति। इहादिषु प्राप्तिमाशङ्क्यः डि-ति इह स्वयत्तितवाक्येनेति निवृत्तमित्युक्तं भाष्ये। निषेधे प्राप्ते इति भावतास्य कतालाघवानुरोधेना प्राप्ताविभाषात्वमेवाचितमिति भावः। इह स्वयोस्तु स्त्रियामित्येवेति। इहादिषु प्राप्तिमाशङ्क्यः डि-ति इह स्वयत्तितवाक्येनेति निवृत्तमित्युक्तं भाष्ये। निषेधे प्राप्ते इति भावतास्य कतालाघवानुरोधेना प्राप्ताविभाषात्वमेवाचितमिति भावः।

तद्रभसात् न ह्यतिदेशस्य विषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवर्तते। अतिदेशवैषर्ष्यपत्तेः। तेन याट्टुर्वारः। स्थाट्सु प्रसङ्ग एव नास्ति। सत्रोपसर्जनयेः। अतएव तस्यैव साक्षिकस्य परिभाषाविषयत्वान्न चेह तथा एकादेशतः प्रागपितद्रूपसत्त्वादिति चेन्ना वर्णग्रहणे तदप्रवृत्ते स्तेरप्युक्तत्वेन तद्विरोधादित्यभिमानः। इह स्वयोरप्राप्ताविति अतएव यूस्त्रारव्याविति सूत्रे इह स्वयत्तितवाक्येनेति निवृत्तमित्युक्तं भाष्ये। निषेधे प्राप्ते इति भावतास्य कतालाघवानुरोधेना प्राप्ताविभाषात्वमेवाचितमिति भावः। इह स्वयोस्तु स्त्रियामित्येवेति। इहादिषु प्राप्तिमाशङ्क्यः डि-ति इह स्वयत्तितवाक्येनेति निवृत्तमित्युक्तं भाष्ये। निषेधे प्राप्ते इति भावतास्य कतालाघवानुरोधेना प्राप्ताविभाषात्वमेवाचितमिति भावः।

ॐ किरूपक्रमानुरोधाद् इह स्वयत्तितवाक्येनेति निवृत्तमित्युक्तं भाष्ये। निषेधे प्राप्ते इति भावतास्य कतालाघवानुरोधेना प्राप्ताविभाषात्वमेवाचितमिति भावः। इह स्वयोस्तु स्त्रियामित्येवेति। इहादिषु प्राप्तिमाशङ्क्यः डि-ति इह स्वयत्तितवाक्येनेति निवृत्तमित्युक्तं भाष्ये। निषेधे प्राप्ते इति भावतास्य कतालाघवानुरोधेना प्राप्ताविभाषात्वमेवाचितमिति भावः। इह स्वयोस्तु स्त्रियामित्येवेति। इहादिषु प्राप्तिमाशङ्क्यः डि-ति इह स्वयत्तितवाक्येनेति निवृत्तमित्युक्तं भाष्ये। निषेधे प्राप्ते इति भावतास्य कतालाघवानुरोधेना प्राप्ताविभाषात्वमेवाचितमिति भावः।

म. श.
८१

आख्याग्रहणमपहायेति। नित्यत्वार्यकमपहायेत्यर्थः। स्त्रीशब्दमात्रमिति। स्त्र्याख्यापदं स्त्रीबोधकावित्येतन्मात्रार्थकं निष्कृष्य पूर्वोक्तार्थमपहाय संबद्धात् इत्यर्थः। पर
त्वादिति। डे। रामपेक्षेत्यादिः। तिस्रस्तिष्ठन्तीति। इदं प्रियतिस्त्वावित्यादेर्मपर्यन्तस्येति भाष्येदाह तस्यैपलक्षणम्। बाह्यसामान्येति। इदं च तज्ज्वक्रोष्टुरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। बा
धति। अनन्तरस्येति न्यायाश्रयणै उल्लेख्येव बाधः स्यादिति बोध्यम्। ननु यत्रानेकविधिं प्रति येन न प्राप्तापवादत्वं प्राप्तत्रव्यवस्थापकामद्वयेपवादादित्याद्याः प्रकृते
चरभावस्य न केनापियेन न प्राप्तिरिति चेन्न। किमिदं येन न प्राप्तिनायेन पूर्वसवर्णदीर्घापवादतया प्रथमाद्वितीया मात्रविषयमुत्क्रत उदित्यपवादतया पञ्चमी षष्ठीमा

अतएव आख्याग्रहणमपहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्कृष्य संबद्धतेतदेतदाह। इत्थं च इ उवर्णौ स्त्रियामिति। औत्वे प्राप्तिरिति। परत्वादिति भावः। यत्तु प्राचा औदिति
सूत्रेऽपि मदी संज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातं नासावक्ष्यार्थः किंतु पूर्वोत्तरसूत्रद्वयलभ्यः। एवं च इदुद्गामिति सूत्रानुपन्यसनं प्राचः प्रामादिकमेवाभचिरक्र
तः। गुणदीर्घत्वानामिति। तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र क्रतोऽङिति गुणस्य तिस्रः पश्येत्यत्र प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्रियतिस्त्वागतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र क्रत
उदित्युल्लेखरत्वमपवाद इत्यर्थः। बाह्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तिरस्य सर्वस्य बाधादिति भावः। विशेषचिन्तायां तु मध्येपवादादितिन्यायेन दीर्घोत्त्वयोरेव बा
धः स्यान्न तु गुणस्या सामान्यविशेषपक्षौ च जातिव्यक्तिपक्षवत्त्वात्सोरोधाट्त्ववस्थितौ इति केयटादौ स्पष्टम्। यत्तु व्याचक्षुः। अपवादाद्बोधाधकत्वोपलक्षकः। पूर्वविप्रति
षेधेन गुणमपि बाधत इत्याशय इति। तन्निर्मूलं क्लिष्टं च ॥

ॐ त्रविषयमुत्क्रतोऽङिति गुणापवादतया सर्वनामस्थानङिः मात्रविषयमिति संशये व्यव
स्थाकाङ्क्षात्तन्व्याय प्रवृत्तेः सूपादत्वात्। तन्निर्मूलमिति। जसिरादेशेवक्तव्ये गुणपरत्वादित्येतत्प्रस्थं वार्तिकं मूलमिति न वाच्यम्। बाह्यसामान्यचिन्तामात्रि
त्यतस्तस्याख्यानस्पृष्टत्वे भाष्ये धनितत्वेन तस्य दृढमूलत्वाभावात्। बाह्यसामान्यचिन्ताश्रयणै एव तस्य मूलत्वौचित्याच्च तदाह। क्लिष्टं चेति ॥

रामः
८१

नाङ्गस्येति। तस्याश्रुतत्वात्। स्त्रियां वर्तत एवेति। अजहत्त्वार्थायामन्यपदार्थस्य त्रिशब्देनाप्युक्ततया तस्य स्त्रियां वृत्तिः। न च दं स्त्रीत्वं पदान्तरसापेक्षतया बहिरङ्ग-
मिति वाच्यम्। त्रिशब्देन सर्वत्र स्त्रीरूपार्थप्रतिपादने तात्पर्यग्राहकस्यापेक्षिततयान्तरङ्गाभावादिति भावः। तत्कथमिति। स्त्रियान्तरचवृत्तिरिति पुनपुंसकयोरेवेति
लदुक्तं विरुद्धमिति भावः। अजहत्त्वार्थापक्षे स्त्रिति। तुनोक्तार्थः रुचिर्धनिता। तद्दीजंतुरु ढेरविरोधित्वेजहत्त्वार्थावृत्तेरभावः। किंच जहत्त्वार्थाजहत्त्वार्थशब्दयोरेव

यदपि प्रसादकतोक्तम्। गुणस्य पूर्वविप्रतिषेधेनेतरयोः परविप्रतिषेधेन बाधक इत्यर्थ इति। तन्ना रविधेरंचरितार्थत्वात्। न च दौ सोश्चरि-
तार्थता। यणभानार्थत्वात्। त्रिचतुरोर्विशेषणादिति। श्रुतत्वाद्भि त्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणनाङ्गस्येति भावः। प्रियत्रिरिति। अत्र व्याचक्ष-
ते। स्त्रिया अन्यपदार्थत्वेन बद्धब्रीहिरूपमङ्गंतत्र वर्तते त्रिशब्दस्तु पुनपुंसकयोरेवेति तिस्रादेशोनेत्यादि। अत्रेदं वक्तव्यम्। जहत्त्वार्थायां त्रिश-
ब्देनर्थकः। अजहत्त्वार्थायां तु स्त्रियां वर्तत एव। तत्कथं पुनपुंसकवृत्तिसंगच्छतामिति। अत्रेदन्तत्वम्। जहत्त्वार्थैव वृत्तिरिहा भिम-
त्प्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात्। एवं प्रियतिसापुमानित्यत्र स्त्रियां वृत्तिरपि भूतपूर्वगत्यैव। अजहत्त्वार्थापक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोस्त्रि-
चतुसेरिति विवक्षितोर्थः। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसंदर्भश्चेह प्रमाणम् ॥

मादिर्वृत्तेः कथमन्यपदार्थस्य स्त्रियां वृत्तिः। न च अन्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वे। पिसमुदायघटकत्वेनावयवस्यापि सशक्य इत्याशयस्तर्हि जहत्त्वार्थत्वेपि तुल्यं, तत्रापि पक्षेन्य-
पदार्थस्य समुदायशक्यत्वात्। यदि स्त्रीवाचकतापर्याप्त्यधिकरणत्वविवक्षेत्युच्यते तदा अजहत्त्वार्थत्वेपि तुल्यमिति ॥

तल्लोपसंभवादिति। पञ्चत्रयभ्यद्व्यादौ सुमुदायभक्तौ नुमनावसवस्ये गन्तव्यविघातकद्वीगन्तोत्तरपदद्विगुत्वप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरेन्तरङ्गत्वानुमः
पूर्वमेवत्तरप्रत्यये अन्तर्व्युत्पत्तिभाष्यनिव्या। अतिराभ्यामित्यत्रापि नुमं बाधित्वा परत्वादात्वं च द्वौ ल्वेत्यत्र रद्विशब्दविहितरद्वेरेव ग्रहणान्नपूर्वविप्रतिषेधेन नु
म् इति शङ्कम्। प्रियतिसुभ्यामित्यादावपि नुमः परत्वात्तिसादेशे वा। एतेन निर्दिश्यमानत्रिशब्दस्य व्यवहितत्वादादेशेन स्यादित्यपास्तम्। शुचीनामित्यादौ नुमः

अनित्यत्वादिति। इकोच्चात्पञ्चग्रहणं चेह लिङ्गम्। तद्विसंबुद्धौ नुमं वारयितुं कृतम्। भ्यामादिषु सत्यपि नुमितल्लोपसंभवात्। संबुद्धिश्च
लुकालुपेति प्रत्ययलक्षणेन नुमः प्राप्तिर्वीच्या। प्रत्ययलक्षणं च ननु मतेति निषेधस्य नित्यतां विना दुर्लभमित्याकरे स्पष्टम्। नचेदमनित्यत्वं सं
बुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेश्यम्। लक्ष्यानुरोधे नान्यत्रापि क्वचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात्। तथा च प्रियतिसु प्रियत्रिरिति रू
पद्वयमपि उक्तरीत्यैव कैयटेन समर्थितम्। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। नचात्र प्रमाणाभावः। प्रियतिसु णिद्व्यादिभाष्योदाहरणस्यैव तत्र प्रमाणात्वा
त्। हेरत्वे सत्यादिति। विभक्ति सन्निपातकृतमपित्यदाद्यत्वं रापो निमित्तम्। सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वान्नयासयोरिति ज्ञापकाच्चेति भा
वः। द्यादेश इति। अजादौ यद्व्यादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्योसादिषु च तुर्षेवनलन्यत्र गुणनाभावादिभिः पू
र्वैकैर्बाधितत्वादित्यर्थः ॥

चिरेति पूर्वविप्रतिषेधेन सकृद्व्युत्पत्त्या नुमो प्राप्तात्तन्नेह निति नियमाद्द्वौ न स्यादिति न शङ्कम्। बहुभिः
कुलैरित्यत्र नुमिषु द्वेषिभ्योत्तममित्यस्य प्राप्तात्तदभावेपि बहुशब्दस्यान्तोदात्ततयानस्वरे विशेषः। नचोत्तरार्थं तत्रैव कर्तुं युक्तत्वादित्यस्य त्रविस्तरः।
प्रियतिसु इति। तत्रैव भाष्ये उदाहृतत्वेनानडि-ननु मतेति निषेध एवेति बोद्धव्यम्। अनित्यत्वे प्रमाणमाह। नयासेति। चोहेतौ ॥

षष्ठीसमास इति। इयडादिस्थित्यधिकरणत्वेन क्वचिद्दृष्टवित्यर्थस्तेन हेष्ठीरित्यादौ निषेधसिद्धिः। ह्रस्वोऽनुपपन्न इति। नेयडिः। त्यत्रेयडादिनाङ्गाशेषात् यत्र न
दीकार्यान्नेयेङ्गे बाधकाबाधितेयडादिसत्ताक्वचित्प्रयोगे दृष्टा तस्य तदवयवस्मचनिषेध इति भावः। कथंचिदिति। अनेन सीताविरहिणोरामस्य वाक्ये सीताया

नेयडुः वडुः स्थानावस्त्री। तिष्ठतोययोरिति स्थानौ अधिकरणेऽस्युट्। इयडुः वडोः स्थानाविति षष्ठीसमासः। फलितार्थमाह। इयडुः वडो
स्थितिर्ययोरिति। यत्रेयडुः वडो निष्यद्येते तत्रैवायं निषेधः। यत्रत्वपवादेन बाध्येते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं स्थानग्रहणम्। वामि। यत्
पि प्रकृतो निषेधोनेन विकल्प्यत इति प्राञ्जः। तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलति। तथा च लाघवात् स एव सूत्रार्थ उचित इ
त्याशयेनाह। वानुदी संसौस्त इति। डिः ति ह्रस्वश्चेति सूत्रेऽप्येवमेव। कथंचित्तीति। उवडुः स्थानत्वेन न दीत्वाभावात् ह्रस्वोऽनुपपन्न इत्याशे
पः। बहव इति। केचित्तु वामीत्यतो वाग्रहणमिहापकथ्यव्यवस्थितविभाषांचाश्रित्य समादधुः। तन्मन्दम्। तथा सतीहनग्रहणस्य वामीत्यु
त्तरसूत्रस्य च वैश्वार्थ्यापत्तेः। अन्येतु सामान्येन पुंसकमिति कथंचित्तमादधुः। नषट्। स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानात् अनन्त
रोडोऽपि व्यवहितेषावपि निषिद्धत इत्याशयेनाह। डीपूटापौनेति। राः पुंवदिति। रै शब्दस्य स्त्रीलिङ्गताया अपि स्मरणादिति भावः।
तथा च क्षीरस्वामी। रात्वेन राः स्त्रीत्येके। स्त्रियां नौ स्तरणि स्तरिरित्यमरः॥ इत्यजन्तास्त्रीलिङ्गाः ॥

एव विवक्षितत्वेनेदमप्यप्रयोजकमितिसूचितं नञ्घटितमनिरमितितुभाष्यानुक्तत्वानलक्ष्यसंस्कारोपयोगि ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

म-श-
८३

भ्रूलद्व्यभिप्रायेणेति। एकवाक्यतया भ्रूलएवलोपद्व्यभिप्रायेणेत्यर्थः। संयोगान्तलोपद्विति। भ्रूलग्रहणस्य तत्रापकर्षेपि वाक्यभेदेन संबन्धः। तेन च पूर्ववाक्यस्य
मणव्यतिरिक्तेऽभ्रूल्यपि क्वचित्प्रवृत्तिरिति भावः। सन्निपातेति। इत्स्वाकारसन्निपातेन जातस्य तद्विघातकत्वायोगादिति भावः। परत्वाज्जरसीति। परेतुजरायादिति सू-
त्रोक्तेनाज्जरंसीत्यनुमजरसोः प्राप्त्रयोर्विप्रतिषेधेन जरसिति भाव्यप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिषेधात् पूर्वविभक्त्यादेशप्रवृत्तिरधिकविभक्त्यपेक्षजरसादेशापेक्षया
विभक्त्यादेशानामन्तरङ्गत्वाद्वावश्यं वाच्या। अन्यथा शिभावात्पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ नुमातस्य विप्रतिषेधविचारात्सङ्गतिः स्पष्टैवा। अतएव टाड-सीतिसूत्रे कैयटेनोक्तं
अतोमूस्वमोरिति। अमोऽमूविधानं लुग्बाधनार्थं मूअमूस्यादिति। एतच्च प्राचामनुरोधाद्वाख्यातम्। संयोगान्तलोपो भ्रूलद्व्यभिप्रायेण वा। वस्तुत-
स्तुमूइत्येवपदच्छेदः लाघवात्। तत्र सोर्मेकृते ज्ञानमिति सिद्धम्। द्वितीयैकवचने तु आदेः परस्येत्यकारस्य मकारेकृतेत्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सि-
द्धमिष्टमभ्यनुवदन्ति। एवं सति सुपिचेति दीर्घत्वं स्यादिति। तत्रासन्निपातपरिभाषाविरोधात्। यद्यपि दीर्घविधोसानप्रवर्ततइति तदपि ना। रूधादिभ्यः
अमूश्चान्तलोपद्वितिसूत्रयोः सुपिचेति दीर्घत्वे सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यकृता धनितत्वात्। कैयटेनोपपादितत्वाच्च। यदप्याहुः। अतिजरसमिति
नसिद्धेदिति। तदपि ना। द्वितीयैकवचने हि अतोमिति बाधित्वा परत्वाज्जरसिकृते सन्निपातपरिभाषया लुकोप्रवृत्तौ रूपसिद्धिः स्पष्टैव प्रथमैकवचने तु
माष्यकारस्तु सन्निपातपरिभाषया ज्जरसादेशमनभ्युपयनतिजरेणातिजरादिति भावेन त्वत्तिज्जरसिनअतिजरसादिति गौरवमुद्भावितवानि भवद्दीत्या परत्वात्पूर्वजरसादेशे इना-
द्यप्राप्त्या तदभावपक्षे तस्य प्राप्त्या परिभाषया ज्जरसादेशमनभ्युपयनित्यस्यासङ्गतिः स्पष्टैवेत्युच्यते तदन्नाप्यन्तरङ्गत्वाद्दोषमि तया ज्जरसभाव एवोचितः। न च तत्रानाकारान्त स-
न्निपातलक्षणमेवाजादित्वं किंतु तदभावेपि एषा तु सन्निपातलक्षणविधिप्रवृत्तिं विना न यस्य प्रवृत्तियोग्यता तत्रैवेति वाच्यम्। मानाभावात्। टाड-सीतिसूत्रस्थेनातिजरेणेत्येत-
द्विषयककैयटेन विरोधाच्च। एवं च जराशब्दविषयं परत्वादिना दीर्घाधित्वाज्जरसित्यादिमूलं मत्रसमनोरमाच प्राचाम्भिसारणेति। तदाह। एकवचनेत्विति। तत्रापीत्यर्थः ॥

रामः
८३

अतदतीति। ननु तपस्सूत्रप्रवृत्त्यर्थद्वयर्थः। नपुंसके ह्रस्वावश्यंभावाद्ब्यावर्त्याप्रसिद्धेरिति भावः। ननु तकारस्योच्चारणार्थत्वे मितिच्छेदे सन्निपातपरिभाषया दीर्घवा
रणं कथमिति चेत्। यादृशशब्दसन्निपातेन सोरादेशस्तस्य विनाशेनादोषात्। अतएव दाक्षिरित्यादौ भङ्गसंज्ञा अकारान्त प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातकृतानया परिभाषयाऽल्लो
पस्य निमित्तं न स्यादित्याशङ्क्य अनित्यत्वेन भाष्ये समाहितमतस्तस्य सन्निपातस्य शब्दोपात्तत्वाग्रहाभावात्। भाष्यकृता तुमादेशे सन्निपातपरिभाषया संबुद्धिलोपा
प्राप्तिभिर्यामित्येवच्छेदमङ्गीकृत्यैद्-ह्रस्वादित्यत्र व्यधिकरणान्वयहल्पदानुवृत्तिरूपगौरवं फलमुखत्वान्न दोषावहमित्यनुसृतम्। परिभाषानित्यत्वेन तु न समा

अतिजरमित्येवेष्यते। सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तेः। अतद्वृत्तितकारउच्चारणार्थः। भसंज्ञायामिति। सुड
- नपुंसकस्येति पसुंदासेनासर्वनामस्थानत्वादिति भावः। यस्या इञ्च अञ्चयं तस्या तदाहा इवर्णावर्णयोरिति। औडः श्यामिति। विभक्तित्वापे
क्षया श्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। जः शसोः। जसासाहचर्यात् शसपिसुबेवगृह्यते। तेनेह न। कुण्डशोददाति। शि। शीत्यविभक्तिको निर्दे
शः। महासंज्ञाकरणपूर्वाचार्यानुरोधात्। अन्यतमस्यत्विति। एवं च सामान्यादिष्वन्यतमत्तमद्व्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः।
सौरमादेशे इति। यत्तु प्राचोक्तम्। स्वमोरमादेशे वा जरसिति ॥

हितम्। तस्या गतिकगतित्वात्। किंच तस्यानित्यत्वे दीर्घोपत्तिः। इदमपि तत्रैव भाष्ये धनितमिसलम्। विभक्तित्वापेक्षयेति। तद्वृत्तविभक्तित्वाप्रयणेन वि
भक्ताविति विशेष्येष्येत्यर्थः। सुबेवेति। निरनुबन्धकपरिभाषया तद्वृत्तशसोपिग्रहणमिति न वाच्यम्। येनानुबन्धेन सानुबन्धकत्वं तदनुच्चारणएव
तत्प्रवृत्तेः। अनुरोधादिति। तेन स्वशास्त्रस्य प्रामाण्यज्ञापनमिति भावः ॥

म. श.
८४

तद्भाष्येति। सन्निपातपरिभाषया विभक्त्या देशेजरसभावस्य जराया इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तेरिति भावः। पश्येत्त्विति तु नात्रारुत्रिर्बोधिता। तद्दीजंतूक्तमावर्णमिति। ह्रस्वत्वविशिष्टमवर्णमित्यर्थः। यादेशेऽतद्व्यनुवृत्ते स्तत्रयद्यपिकृष्येति निर्देशप्रापितदीर्घणह्रस्वत्वांशो निवर्तितस्तथाप्यवर्णत्वमादेशे नुवर्तते तदपि च लोपेन निवर्तते तर्हि परिभाषाधिरोधः स्पष्ट एवेति भावः। भाष्ये इति गाथातोष्टे गुणेन अकारे आर्धधातुकोपदेशेऽदन्त्वाभावात्तो लोपाभावेऽपि पररूपेण सामगस्य सिद्धौ गापोऽष्टकः किकरणां लिङ्गादा

ब्रह्माप्यविरुद्धम्। एवं च अजरसंवर्तते इति हे अजरसमिति चापशब्द एवा अजरसंपश्येति तु प्रयोगः साधुः। किंतु अमादेशे कृतेजरस इति प्राच उक्तिरेवासाध्वी परत्वाज्जरसोन्याय्यत्वात् पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावाच्च। सान्तमहतः संयोगस्या सान्तेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम्। संयोगस्येत्यनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे। सान्तसंयोगस्येति। उपधाया इति। उपधाग्रहणं पूर्वमात्रोपलक्षणं यारिभाषिकार्थस्येहासंभवात्। मासि च्छन्दसीति। मासित्यस्य तकारः स्यात्भादौ प्रत्यये च्छन्दसीति वाक्यार्थः। माद्भिः शरद्दिदुरोवरंतव इत्युदाहरणम्। ह्रस्वो नपुंसके। इह ह्रस्वश्रुत्याऽच इत्युपस्थितम्। तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह अजत्तस्येति। प्रातिपदिकस्याच इति तु न व्याख्यातम्। संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्। सुवाग्ब्राह्मणकुलमित्यादौ अतिव्याप्तेश्च। सन्निपातेति। अवर्णमाश्रित्य कृतो यादेशः कथं तल्लोपे निमित्तं स्यात्। एतच्च एभोऽसूत्रेऽको गुणवृद्धी इति सूत्रे च भाष्ये ध्वनितं कैयटेन प्रतिपादितं शब्दकौस्तुभे निष्कर्षं प्रापितमिति तत एवावधार्यम्।

कारस्य गुणोनेति व्यर्थं तत्रेग्रहणमिति भाष्ये उक्तम्। कैयटेनेति। सामगायेत्यत्रासतिटकः किल्ले एकादेशस्य पूर्वान्तत्वे नग्रहणात् आकारस्य धात्ववयवत्वेनातो लोपः स्यात् किल्लेत्वातो लोप इत्यालोपे धात्ववयवत्वात् प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य सन्निपातपरिभाषयाऽकिल्लेपि नातो लोप इति तेन प्रतिपादितं शब्दकौस्तुभे इति। पूर्वोक्तभावश्च तत्रोक्तः। परेतु व्याप्याश्वजाति यजादिसन्निपातनिमित्तो दीर्घो न स्वसन्निपातविधातकलोपनिमित्तम्। सन्निपातपरिभाषया च सन्निपा

रामः
८४

तल्लुप्तविधिप्रवृत्तेः प्राकृतनिमित्तभूतोयः सानिपातस्तद्विद्यातकस्यस्वातिरिक्तस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थ इत्याहुः पूर्वविप्रतिषेधेनेति। अन्तरङ्गानपीत्यस्योपलक्षण
मिदं। अत्रत्यवर्तिकानुरोपेनत्वेनदुक्तमात्यदादिभ्यश्चेतिवक्तव्यमितिहितत्रवार्तिकमातंकुलमितिस्थादिति। द्वितीयैकवचनेदृतिशेषः। प्रथमैकवचनेतुसंकुलमिति
एवंचसाधुतौशुभंयाशब्दस्यकीवस्यइ-थिशुभंयइतिमाधवेनोदाहृतं तन्नादर्थव्यमितिभाक्। स्वमोर्नपुंसकात्। अयंलुकुपूर्वविप्रतिषेधेनत्यदाद्य
त्वस्यकिम्कादेशस्यचवाधकः। परत्वादित्यदायत्केमभावेनतंकुलमितिस्थात्। वृद्धौत्वेति। अतिसर्वानिकुलानीत्यत्रसस्वरसंबुद्धावितिणिहद्वाद्वाह्द्विः
प्राप्तावारिणीत्यत्रतुअच्चेरित्त्वम्। प्रियत्रौष्टनीत्यादौत्त्वद्वावः प्राप्ताः। ननुमनुदोःकोविशेषस्तत्राह। नामीति। नुमस्तुअङ्गभक्तत्वात्तस्मिन्सतिदीर्घो
नस्यादितिभावः। तृतीयादिषुपुंवदिति। अर्थानुमद्देस्वयोः प्रतिषेधोयम्प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति। यालुशब्दस्यहिरक्षत्वव्याप्यजातिर्वक्षेप्रवृत्तिनिमि
त्तम्। फलंतुफलत्वव्याप्यजातिर्वक्षेविशेषप्रभवत्वंवा। उभयथापिपुनपुंसकयोर्नैकंप्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः। अस्थिदधि। अतिदधेति। दधिअतिक्रा
न्तेनेत्यर्थः। यत्तुप्रियदधेतिउरः प्रभृतिषुदधिमधुशालीतिपाठात्तित्यः कप्राप्तः। भाष्यकारप्रयोगादेवप्रियदधिशब्देनभवतीत्याहुः। तच्चिन्त्यम्। भाष्ये
तादृशपाठस्यबहुषुपुसकेषुपुलम्भात्। स्त्रियान्तुप्रियदध्याप्रियदध्मैइतिकेचित्तन्। सानिपातपरिभाषयाबहिरङ्गपरिभाषयाचडीपोप्रवृत्तेः। तस्या
त्पुंसीवस्त्रियामपिअतिदधेत्यादिकमेवबोद्धव्यम्। सुधिनीदिति। परत्वान्नुमादयड-बाद्धते। सुधियेति। पुंस्त्वपक्षेनुमोभावादियद्। बह्वः श्रेयस्यो
यस्वर्तवद्भुश्रेयसीकुलम्। अत्रनपुंसकह्रस्वत्वंनाईयसौर्बह्वीहेनेतिह्रस्वमात्रस्यप्रतिषेधादितिश्रीपतिपुरुषोत्तमविश्वरूपादयः। ७७ स्यादितिबोद्धव्यम्। नुम्
ह्रस्वयोरिति। पुंसिविहितस्यभावस्यातिदेश्यस्याभावात्। ह्रस्वनुमोर्निषेधोतिदेशसामर्थ्याद्वाग्निन्यायाश्रयणाच्चेतिभावः। नद्विषयस्येतिस्वरस्यतुननिषेधोभिन्नकर्तृका
त्वात्। विषयपदेननपुंसकत्वाभावेपितत्प्रवृत्त्यङ्गीकारञ्च। नुमोभावादिति। ह्रस्वाभावेननाभावाभावञ्चेयडि-तिभावः ॥

म.शु.
८५

उपसर्जनह्रस्वएवेति। ईयसो बहुव्रीहौ पुंवदिति हि भाष्ये पठितम्। ईयसः परस्यस्त्री प्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवत् पुंविषयस्य ईकारस्य यथानु-
स्वस्तथास्यापीति तदर्थः। ईयसन्ताद्विहितो यस्त्री प्रत्ययस्तदन्तन्ने बहुव्रीहौ पुंवदिति तु नार्थः। बहुव्रीहेः पुंवत्पि उपसर्जनस्य श्रेयसी शब्दस्य स्त्री प्रत्यया-
न्तत्वात्पायेन उपसर्जनह्रस्वस्य दुर्कारतापत्तेरेवं च प्रत्यासत्या स्त्री प्रत्ययत्वनिमित्तकगोस्त्रियोरित्यस्यैव तेनाभावातिदेश इति भावः। तदेवार्थतोत्रपठितम्।
नचनेत्येवेमिदं पुंवद्वचनं व्यर्थम्। वार्तिकेषु लाघवगौरवविचाराभावस्य तत्र तत्र भाष्ये धनितत्वादिति बोद्धव्यम्। इत्याहु रिति। अत्रारुचिबीजन्तु ईयस-
श्रेतिसूत्रे भाष्ये ईयस उपसर्जनस्त्री प्रत्ययस्य दीर्घत्वं वक्तव्यम्। बहुश्रेयसी पुंवद्वचनात्सिद्धमित्युक्तं तेनास्य न पुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थत्वं लभ्यते। अन्यथा वच-
नान्येतु उपसर्जनह्रस्वएव निषिद्धतेन पुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेव। बहुश्रेयसि बहुश्रेयसि नीदृश्याद्याहुः। सुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्युभयलि-
ङ्गः सानुशब्दः। तस्य न पुंसकत्वे रूपमाह। सूनिसानूनीति। पुंसि शंभुवत्। प्रियकोष्टनीति। यत्तु प्राचा प्रियकोष्टणीत्युक्तम्। तत्पूर्वविप्र-
तिषेधपरभाष्यवार्तिकविरुद्धम्। यत्तु व्याचक्ष्यः। विभाषा रूतीयादिष्वचीत्येतद्विषयकोविप्रतिषेधः ॥
नेन वचनप्रत्यख्यानानासङ्गतिः। मम तु मतेन पुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकं तदिति युज्यते एव तेनास्य प्रत्याख्यानम्। दीर्घत्वं हि प्रत्यासत्त्योपसर्जनह्र-
स्वत्वापवादः। सामान्यतो ह्रस्वमात्रापवादत्वे हि प्रत्याख्यानानासङ्गतिरिति दिक्। पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्ये इति। अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन तदन्तग्रह-
णेन यद्मम इति न्यायेन नुम्बिशिष्टस्य ग्रहणेपि सूत्रेषु हीनिर्देशाभावात्तिर्दिश्यमानस्य नुमाज्यवधानमित्यस्य भावेपि पूर्वविप्रतिषेधसामर्थ्यात्कुरुद्विति-
त्याशयेन पुत्रसूत्रत्वत्वाभावः। अत्रानयोर्गोपयासंभवेन विरोध इति भावः ॥

रामः
८५

इत्यस्यैवेति। अन्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणत्यागोनिर्बीजः स्यादितिभावः। पक्षे। तृज्वत्त्वाभावपक्षे॥ उदाहृतत्वाच्चेति। नचप्रियक्रोष्ट
गोदृत्वादिभ्यावृत्त्याचारितार्थम्। प्रियक्रोष्टइत्यवस्थायांनुमृत्वज्वत्त्वयोः प्राप्तयोः परत्वात्तृज्वत्त्वे सकृद्रूतिन्यायेननुमभावसिद्धेः। पुनः प्रसङ्गविज्ञाना
प्रयोगवचनास्मापेक्षयासकृद्रूतीत्याश्रित्यवचनानारम्भस्यैवलघुत्वादितिभावः। पुंवद्भावभावादिति। भाषितपुंस्कत्वाभावादितिभावः। इत्येवेति। इत्य

भाष्येप्रियक्रोष्टनेअरुष्यमेत्यस्यैवोदाहृतत्वादिति। तन्नाउदाहरणस्यसङ्कोचकत्वेमानाभावात्। यदाहुः। नचोदाहरणमादरणीयमिति। कि
ञ्च पूर्वविप्रतिषेधस्यैकत्विकत्वं तृज्वद्भावमात्रविषयकत्वेतत्तृज्वद्भावग्रहणं व्यर्थमेवस्यात्। प्रियक्रोष्टनेत्यादेर्विप्रतिषेधं विनापिपक्षेसु
सम्यक्त्वात्। नचप्रियक्रोष्टेत्यादिनिवृत्तिस्तत्फलम्। पुंवद्भावपक्षेतस्यदुर्वारत्वात्। स्वयमपितथोदाहृतत्वाच्च। नचसमाहारद्विगोप्रञ्चक्रोष्टनेत्यादौ
पुंवद्भावभावात्तत्रतृज्वद्भावनिवृत्तिः फलमितिवाच्यम्। एवमपिभाषीयोदाहरणसामञ्जस्यात्। उपलक्षणं तदितिचेत्। हेतुं प्रियक्रोष्टनीत्ये
वोपलक्ष्यं। भाष्येदाहृतप्रातिपदिकांशानुग्रहायेतिदिकामुत्वेतिशुं वत्वपक्षेनुमभावाद्यण। सुलुनेति। ओः सुपीतियणं बाधित्वापरत्वांनुम्। य
दिमन्तमिति। एतच्चरदानेद्विधातौअतिरिब्राह्मणकुलमितिप्रक्रम्यमाधवेनस्पष्टीकृतम् ॥

सुग्रहायेत्यर्थः। इतिदिगिति। दिगर्थस्तुमदापिचतुर्थन्तोदाहरणपरम्यप्रामाण्यात्पुंवत्वपक्षेनभिधानेनतृज्वत्त्वाभावकल्पनान्याम्याभाष्यकृताहिसूत्रत्रयस्यप्र
त्याख्यानयाश्रितस्यशब्दानांनियतविषयकत्वस्यसूत्रारम्भेऽप्यावश्यकत्वद्योतनायपूर्वविप्रतिषेधवार्तिकेतदुदाहृतं तथापिनचोदाहरणमादरणीयमिति
न्यायेनसर्वनामस्थानविषयकताम्यस्यन्यास्यउदाहृतातिरिक्तोदाहरणभावइत्येवंपरतयानादरणीयमितितदर्थद्विबोद्धम् ॥

म-श-
८६

एकदेशविकृतस्येति। सचन्यायो शास्त्रीयस्याप्यतिदेशकोः शास्त्रीयविकारे चेति प्राग्दीव्यत इति सूत्रस्य भाष्यसंमतत्वादिति भावः। पुंवद्भाव इति। तेन सुन्दर
भाष्यद्वारा ज्ञातनिवृत्तेरपि दृष्टत्वेनाप्यपितेन जातद्रुस्वनिवृत्तिर्न तूपजीव्यविरोधेन द्रुस्वनिवृत्तिः। अतएव समासस्येति सूत्रे भाष्ये यतोनाव इत्यनाव इति प्रति
षेधो ह्यस्ते प्राप्नोव्यञ्जनमविद्यमानवदित्यस्य ज्ञापक उक्ताः। नाव्यमित्यादौ आदिर्नकारेण स्वरयोग्यो यश्चाकारस्तद्योग्यो नासावादि रित्यनाव इति निषेधोऽन
र्थकः। नवादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरत माज् रूपोस्तु यदन्तस्य द्व्यक्षस्यादिरुदात्तगुणकरूपो भवतीति च यतोनाव इत्यस्यार्थ इति वाच्यम्। एवं हि

अन्वेष्टुमुद्योशब्दो भाषितपुंस्कः। स एवेदानीमिगन्तः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंवद्भावो भवतीत्याहुः। तथा च रूपमालादौ पुंव
द्भाव उदाहृतः। तस्मादेजन्तेषु क्लीबेषु पुंवद्भावो माधवमतेनास्ति मतान्तरेत्वस्ति। अतः प्रद्यवाप्रयासुनावेत्यादि प्राचोदाहृतमपि नाती
बहुष्यति॥ इत्यजन्तानपुंसकलिङ्गः॥ लिङिति। लिङ् आस्वादाने क्लिप्तिसु लिङ् क्विति। टस्य जश्चेन डः। तस्य खरिचेति च
त्वेन टः। तस्यासिद्धत्वात् डः सीति धुट्। चर्त्वम्। तकारः। नपदान्तादोरिति ष्टुत्वनिषेधः। चयोद्वितीया इति तु नेह प्रवर्तते। चर्त्वस्या
सिद्धत्वात्। एतेन ते च प्रत्याहार एकचत्वारिंशदिति प्राचोग्रन्थव्याचक्षणे र्यदुक्तं लिङ् सुलिङ् क्विति टठाभ्यां रूपद्वयमिति तत्प्रत्युक्तम् ॥

निमित्तभूतं द्व्यक्षकत्वविनाशादुपजीव्यविरोधेनाद्युदात्ता प्राप्तिरिति तदाशय इति चेन्न। माधवाद्यनुरोधेनास्य ग्रन्थस्य सत्त्वात् ॥ इत्यज
न्तानपुंसकलिङ्गः ॥ धुङिति। डः सीति सूत्रेऽनुवृत्तं पदस्येति व्यधिकरणं पदावयवस्य सस्येत्यर्थ इति भावः ॥ एकेद्वितीयमिति। अत्रत्यवा
र्तिककार इत्यर्थः ॥

रामः
८६

अपदान्तभाजमिति। इदमचर्त्वंभाजमित्यर्थेफलसकं पदान्तेप्रायोजश्चप्राप्याचर्त्वंविनाचयोऽलाभात्तथाचेतिवदतामूलकताअस्मर्थस्यसूचनात्। अत
एवसुगणठुषष्टइत्यादौभवत्येवदुगादीनांजश्चप्रत्यसिद्धत्वेनतदप्राप्याचर्त्वंस्याप्यभावादितिभावः। धातोरित्यावर्ततेइति। इदं प्राचामनुरोधेनदादेरित्यावर्तते
इतियुक्तं, धातोरित्यनेनहिओपदेशिकस्यधातोरित्यर्थेनदामलिहोव्यावृत्तावपिअधोमितिनसंगह्येतदादेर्दादेरित्यनेनोपदेशकालिकदादेरित्यर्थेकेनोभयं
सिद्धतिउपदेशकालमित्यस्यतौकालिकंलक्षयतीत्यर्थः। उपदेशेदादेरितिफलितोर्थः। वाच्यार्थत्वेषष्ठ्यन्तस्यसप्तम्याविपरिणामोपिकर्तव्यः स्यादितिगौरव
म्। धातोरित्यस्यैवलक्षणयातथार्थकस्यदादेरित्यनेनान्वयेपिनक्षतिरित्याशयेनतुमूलेधातोरित्युक्तम्। अतएवभाष्येघत्वस्यासिद्धत्वाद्दुमित्यत्रठत्वंप्राप्नोतीत्या

तथाचप्रातिशारख्येपिऊषोदयंप्रथमंस्पर्शमेकेद्वितीयमाहुरपदान्तभाजमितिश्लोकेऽपदान्तेत्यादिविशेषणंसंगच्छते। दादेर्धातोर्थः। धातोरित्या
वर्तते। तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालंलक्षयतीत्याशयेनाह। उपदेशइति। आवृत्तिफलंएच्छति। उपदेशेकिमिति ॥

शङ्कापवादत्वेनसमाधायाथवाएवंवक्ष्यामिहोदोऽदादेरितिधोधातोरितिदादेरितिवर्ततेनेतिनिवृत्तमित्युक्तम्। दुहेस्तुवादुहेत्यनेनठत्वस्यापिविधा
नात्पुडित्यादौनदोषइतिनदाशयः। तत्रधातोरितिसूत्रेभाष्यकृत्कृतदादेरित्यनुवृत्तेः फलान्तराभावेनतदुपदेशवहादिलक्षकंसामर्थ्यात् अर्थाधि
कारात्तथाचपूर्वत्रनिषेध्यसमर्पकेष्वेवम्। अतएवनामधातुविषयेदामलिडित्यादौठत्वघत्वाभावौसिद्धौ। एवंचतदेकवाक्यतयाऽपवादत्वपक्षेपि
दादिपदस्योपदेशकालिकदादिलक्षकतोचिता। आहृत्याश्रयणं तुबालानांस्फुटंतस्यतिपत्तयइतिबोद्धव्यम्। नचोपदेशेइत्येवकुतो नोक्तं, गौरवाप
त्तेः। धातोरितिधोधादित्यादिव्यावृत्तयेउत्तरत्रावश्यकम् ॥

म. श.
८७

अव्याप्तीति। अधोगित्यादौ सा ननु धातो रचयवो योदादिर्ल्यर्थे इदं सिद्धं वैयधिकरण्यं च गर्दभयतेरप्रत्यये गर्धवित्यादौ भष्भावायोत्तरसूत्रे आवश्यकं, दोग्धे
तिङ्प्रपदेशिवद्वाक्तिद्धमास्यष्टं चेंदं भाष्ये त आह। अतित्याप्तीति। दामलिडित्यादौ सा नच प्रागुक्तभाष्योत्तरमधो कसिद्धये वैयधिकरण्यान्वयपर्यन्तं भाष्यकृतो नु
धावने ध्यर्थमिति वाच्यम्। दादेरिति वर्तते इत्यस्योक्तमाशयमजानत एव मपि चोदादेरित्युच्यते। तत्राधो कनसिद्धतीति शङ्कायामुत्तरसूत्रार्थमपि प्रसङ्गान्निर्णे

अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः फलमित्याह। अधोगित्यादिना। एकाचो वशो भष्। क्लीति निवृत्तमिति। यत्र प्रोचोक्तम् प्रातिपदिकसंज्ञस्य तु भलिपरतः
पदान्ते चेति। तत्यामादिकमेवाधो क। अधोग। अजर्पा इत्याद्यासिद्धापत्तेः। प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्चातत्र भूलो निमित्तत्वानुपयोगाच्चाधुम्या
पुशु इत्यादौ पदान्त इत्येव सिद्धेः। यदपितत्तौ त्रेण व्याख्यातम् भलिपरे प्रातिपदिकसंज्ञस्यैवेत्यादि। तदपि निर्मूलनिष्फलं चेत्यपेक्ष्यम्। भष्भावद्वि। ज
श्च चर्त्वीयोरसिद्धत्वात्ताभ्यां प्रागेवेति भावः। अत्र चर्त्वी इति। चर्त्वीत्यासिद्धत्वात्पूर्वेष्वत्वं ततश्चर्त्वीमिति भावः। वादुह। द्रुहेर्दादित्वात् नित्यं प्राप्ते न्येषामप्राप्ते
उभयत्र विभाषेयम्। ननु दुहादयो दिवादिषु अनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते तत्र वादुहादीनामित्येवास्तु। दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणोरधादिस्तदन्तर्गणो
दुहादिरस्तु भैवम्। तथा हि सति यद्- लुकि न स्यात् ॥ ७ ॥ तुंदादिपदलक्षणायामधोगित्यस्या साधारणफलत्वाभावं दर्शयितुं च तथोक्तेः। अतए

सायं वैयधिकरण्यस्योत्तरार्थमावश्यकत्वं त्वे हार्थमनावश्यकत्वं भाष्ये धनितं सङ्गच्छत इत्यलम्। तत्यामादिकमिति। धुम्यामित्यादेः पदान्तत्वादेव सिद्धेरिति भा
वः। उपेक्ष्यमिति। एतेनैकाचो वश इति सूत्रे ह्रस्वाद्ङादित्यतो ङादित्यनुवर्तते, अङ्ग- च द्विविधं धातुरूपां प्रातिपदिकरूपं च तत्र धातोः पदान्त एव प्रातिपदिकस्य भलिपदा
न्ते चेति प्राचामाशय इत्यपास्तम्। स्वरितत्वकल्पनविभक्तिविपरिणामादीनां निर्मूलत्वान्निष्फलत्वाच्च तद्वाट्टाभ्यामित्यादावतिव्याप्तेः इति दिक् ॥

रामः
८७

निषेधादिति। भूभावस्तु एकाग्रहणेपि अजर्घा इति भाष्योदाहरणेन निषेधानित्यत्वाद्भवतीति भावः। स्तिपाशपेति भाष्यानुक्तत्वाद्प्रमाणं वेचित्र्या
यत्तु तथा नोक्तमित्यन्ये सूत्रशाटकवदिति। अस्य सूत्रस्य शाटकं च येत्यादी यदि वातव्यो न शाटको यदि शाटको न वातव्य इति विरोधमाशङ्कामन्ये
स वातव्यो यस्यो तस्य शाटक इत्येषा संज्ञा भवतीति भाष्ये उक्तम्। तथा प्रकृतेपि यणः स्थाने स भवति यस्य संप्रसारणशब्देन जातस्य संप्रसारणसंज्ञा

निर्दिष्टं यदूणेन चेति निषेधात्। दोधुक्। दोधुट्। इग्यणः। यणस्थाने इति। विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाषिसंज्ञा अयणमिति भावः। वा
ह ऊठ्। वसोः संप्रसारणमित्यतो नुवृत्तं संप्रसारणमूढो विशेषणम्। तेन अलोन्वस्येति ना। प्रचु प्राचावाशब्दस्येत्युक्तम्। नासौ सूत्रार्थः। किं
तु कथंचित्फलितार्थकथनपरतयानेयम्। ऊन्दस्येवेति। ऊन्दसि सहः। वहश्चेति सूत्रे ऊन्दसीत्यनुवृत्तेरिति भावः। यत्तु ऊठिकृते स
वर्णदीर्घः। भूहः। भूहेत्यादि प्राचोक्तं तद्भाष्यविरुद्धम्। तथा हि। उठ्ग्रहणं मास्तु। संप्रसारणमेव विधीयताम्। तस्य लघूपधगुणे कृते वृ
द्धिरेषीति वृद्धौ सिद्धं विधौ हृद्भादि। एवं स्थिते क्रियमाणं सूठ्ग्रहणं बहिरङ्ग-परिभाषां ज्ञापयति। सत्यां हि तस्यां बहिरङ्ग-स्य संप्रसारणस्यासि
द्धत्वात् उत्तरङ्गो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम्। नन्वनकारान्ते ऽकारान्तोपसर्गे चोपपदे रूपे विशेषः स्यादिति चेन्नैवम्। भाष्यकारोक्तज्ञाप
कर्मलेनैव तादृशस्थले ण्विप्रत्ययाभावस्यानुमानादिति कैयटहरदत्तादयः। एतेन वार्यहः प्रौह इत्यादिप्रयोगा अपि परास्ताः ॥

भवेतीत्यर्थ इति भावः। तेन दिवउतो न संप्रसारणत्वम्। फलितार्थेति। संप्रसारणपूर्वत्वाभ्यां फलितेत्यर्थः। ऊठिकृते इति। भूवाट्शब्दे इति शेषः। किं
यमाणमिति। ऊठ्ग्रहणमित्यर्थः। तादृशस्थले इति। भत्वविषये इत्यर्थः। भूवाडित्यादितु भवत्येव ॥

म.श.
८८

अहतेरिति अतद्वर्षह इत्येतद्विषयम्। अव्यभिचारादिति। संसुध्वंस्वोर्विचतुनास्यनभिधानादतः संयोगान्तलोपेतत्रव्यभिचारइत्यपास्तम्। अतएवभाष्य
कृतासस्येत्यननुवृत्तौपपिवावित्यत्रैवदत्वशङ्काकृताऽनुवृत्तौचानडुद्धामित्यत्रैवदत्वाभावशङ्काकृतेतिदिक्। न्यासोहितेति। न्यासकृदूहितेत्यर्थः। निरनुब

अथेवाहतेः किंप्रत्ययवधेयम्। वसुसंसु। वसुः प्रत्ययः। तेनतदन्तग्राह्यम्। ससञ्जुषोरुरिति सूत्रात्स इत्यनुवर्तते। तच्चवसोरेवविशेष
णम्। ननुस्वसुध्वंसौः। अव्यभिचारात्। नाप्यनडुहः। असम्भवादित्यभिप्रेत्याह। सान्तवस्वन्तस्येति। पदान्तेइति। भलीतितु प्राचः प्रमादः। स्वस्तमि
त्यादावतिव्याप्तेः। सहेः साडःसः। सहेरिति। किंसहडेनबर्त्ततइतिसडः। यस्यनाभिडशब्दोस्ति यथा मृडइति। सडस्यापत्यंसार्डिः ॥ हान्ताः॥
दिवधेत्। प्रातिपदिकस्येति। अव्यत्यन्नस्यदिवेर्दिविरितिन्यासोहितसूत्रेणव्यत्यन्नस्यवानतुदिवुक्तीडा यामितिधातोः। निरनुबन्धकग्रहणे
नसानुबन्धकस्येतिपरिभाषया। तेनाक्षदूरित्यादौनभवति। औतस्तकारउच्चारणार्थः। सुद्युभ्यामिति। उकारस्यसंप्रसारणत्वाद्बलइतिदीर्घः
प्राप्तुददितिपरसामर्थ्यान्नभवति। यनु प्राचोक्तम्। दिवोवाआत्वममीति। तदुपेक्षितम्। मुनित्रयानुक्तेर्निष्कलत्वाच्च। द्योमिति रूपं द्योशब्द
स्यैवेतिबोद्धव्यम्। इतिवान्ताः। षट्चतुर्भ्यश्च। बहुवचननिर्देशार्थंप्राधान्यंविशितम् ॥

न्धकेति। डिभ्यः प्रत्ययस्यसाम्बन्धकत्वेपितदन्तस्यातथात्वादितिभावः। इदंचानसूत्रेभूवादिस्त्रेचभाष्येस्पष्टम्। उच्चारणार्थइति। ननुस्वरितार्थः। उच्चारणार्थीनामि
तीत्यायामपितिप्रत्ययग्रहणमिति वार्तिकेनतदप्रवृत्तिरितिभावः। संप्रसारणत्वादिति। अतद्भावितस्यापिसंज्ञेतिपक्षेइदम् ॥

रामः
८८

शब्द द्वारकमिति। नचैवं तद्वाचकशब्दात्परत्वमेवार्थात्परत्वमित्ययातंततश्चप्रियपञ्चनूआमित्यत्रापितद्वाचकपञ्चनूशब्दात्परत्वमस्येवेति दोषस्त
दवस्थ इतिवाच्यम्। एतत्तामर्थेनप्रधानीभूतषडर्थवाचकशब्दात्परत्वं विवक्षितमित्यभिमानात्। इदंप्राचामनुरोधेनाद्विवचननिर्देशेगौरवात्समाहारेण
सर्वत्रसूत्रेषुनिर्देशादर्शनाच्चषट्संज्ञकानांबहुत्वाच्चबहुवचनोपपत्तेः। किंचनषट्स्वस्वादिभ्यद्व्यादौशब्दबाहुल्याभिप्रायेणबहुवचनवनिस्तभ्योजसद्
त्यादौप्रयोगबाहुल्याभिप्रायेणतद्द्वेहापिबहुवचनं वक्तुं युक्तम्। किंचनामीतिसूत्रेभाष्येआमीत्येवसूत्रमस्तु। नचनित्यत्वात्पूर्वेदीर्घेह्रस्वाश्रयोनुट् न स्यात्
ह्रस्वान्तादनुडित्येतत्तामर्थेनभूतपूर्वगत्याह्रस्वान्तत्वमादायतत्प्रवृत्तेः। नचनृणामित्यत्रचारितार्थ्यम्। नैकमुदाहरणंयोगारम्भं प्रयोजयति। नृनद्यापदस्येव

अर्थाच्चासः परत्वंशब्दद्वारकम्। तेनतदन्तविधौसत्यपिपरमचतुर्णामित्यादावेवभवति नतुबहुव्रीहौ। तदेतद्दृश्यंति। गोणत्वेतुनुट्नेष्यतेद्
त्यादिनाद्वित्वमिति। अचोरहाभ्यामित्यनेनाशान्ताः॥ कमला। लक्ष्मीः। लान्ताः। मोनोधातोः। पदान्तइति। भलीतिनुयद्यपिप्राचानुवर्तितंतथापिका
शिकादावभावात्निष्फलत्वाच्चोपेक्ष्यम्। किमः कः। ननुइमः इत्येवसूत्र्यताम्। त्यदादीनामिमोः स्याद् इतिव्याख्यास्यते ॥ ७७ ब्रूयात्। नचतिसृणामि
त्यत्रचारितार्थ्यम्। षडित्यत्रनेरित्यनुवृत्त्यासिद्धेरित्युक्तम्। गौणस्याप्रवृत्तौप्रियचतसृणामित्यत्रचारितार्थ्येनभाष्यासङ्गतेः। ऋन्द्यापदितिन्यासेतुनभाष्यतासर्थे,
त्रिशब्दनिवृत्तिपरभाष्यासङ्गतेः। नैकमुदाहरणमित्यस्यासङ्गतेश्च। गौणेनुटोऽप्रवृत्तिसाधकभाष्यान्तराभावाच्च। नचैवं पदादतामित्यादौभूतपूर्वगत्याश्रयणोऽतिप्र
सङ्गः। ह्रस्वत्वंनाममात्राकालिकाच्चमत्तत्रसामर्थ्याद् विशेषणभूतमात्राकालिकत्वांशेएवभूतपूर्वगत्याश्रयणम् नतुविशेष्यभूतात्त्वांशेपिद्वत्त्वदोषादि
तिदिक्। इमिति। अत्रत्यदादीनामइत्यनुवर्ततेतदाह। त्यदादीनामिति। अतएवसिद्धान्तेउपसर्जनेनेतिभावः ॥

म.श.
८८

द्वेः प्रागिति। तेन द्विपर्यन्तानां त्यदादित्वेऽपि न दोषः। किं सर्वनाम बहुभ्य इत्यत्र किं ग्रहणं न कार्यमिति भावः। नचेमौ इत्यत्राप्यापत्तिः। अङ्गकार्ये कृते इति निषेधात्। आ
रम्भसामर्थ्याच्चेति। त्यदादीनामद्वयनेनेवान्यादेशे सिद्धे इमद्व्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः। कक इति स्यादिति। मम तु तन्मध्यपतित इति न्यायेन साकचकस्य किं श
ब्दत्वात्सिद्धम्। निर्दिश्यमानस्येति परिभाषा तु नान्न प्रवर्तते। कादेशविधानसामर्थ्यात्। नच सुबन्तान् द्वितोत्यत्याविभक्त्युत्पन्नं नन्तरं परत्वात्कादेशे कृतेऽकचिककइ

किं शब्दश्च द्वेः प्राक्पठिष्यते। नानर्थक इति निषेधादारम्भसामर्थ्याच्चालो न्यविधिर्न भविष्यति। तत्किङ्गादेशेनेत्याशङ्क्याह। अकचसहितस्यापी
ति। देरत्वे कक इति स्यात्। कुति होरित्याद्यर्थञ्च किमद्वति अवश्यं वक्तव्यमिति भावः। नन्वेवं गणकार्यत्वाभावात्पसर्जनत्वेऽपि स्यात्। मैवम्। त्यदा
दीनामित्यनुवर्त्येव च न विपरिणामे न त्यदादेः किमद्वति व्याख्यानाद् नु वृत्ति सामर्थ्याच्चेह सूत्रे द्विपर्यन्ता इति नियमस्य त्यागात्। उत्सर्ग इ
ति। तेन तदोः सः साविति सूत्रेऽनन्त्ययोरिति किमद्वे स इति भाष्यम्। भो अच्युत भवन च्युत इति च न विरुद्धत इति भावः। नास्तीत्यत्र मूलं तु प्र
चुर प्रयोगादर्शनमेवा यत्त्वाद्दः। इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्तिचेतदोरूपम्। अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादिति वचना
देवं विधस्यार्थस्याभिमुखीकरणानर्हत्वादिति, तदापाततः। सन्निकृष्टादिशब्दानामिव इदमादीनामपि संबोध्य समर्पकत्वे बाधकाभावात् ॥

त्येव स्यादिति वाच्यम्। प्रातिपदिकादित्येवाधिकारात्सुपः शब्देन निमित्तत्वे नानाश्रयणाद् अङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्षणेन चाऽकचोन्तरङ्गत्वादिति भावः। किमद्वत्यव
श्यमिति। कुविहोः क्वातीत्यादेशे कद्वयश्रवणापत्तिः। उति होरतीति न्यासे उकारस्यात्यादेशत्वापत्तिरेतदर्थे नानर्थक इत्यारम्भे गौरवम्। अङ्गवृत्तपरिभाषया क्तैत्यत्र गुणस्य वा
रणे च क्लेश इति भावः। किमोद्वे रनन्तरं पठेपि दोषाभावमाह। अनुवृत्तीति। इति च न विरुद्धत इति। यद्यप्ययं प्रयोगो निपातमादाय सिद्धतितथापि विभाषा भवदिति वार्तिकं न

विरुद्धत इति तस्यम्
रामः
८८

म.श.
८०

आख्यानन्वितितानुःरुचिर्बोधिता।सप्रम्यन्तपाठेपिनलुमतेतिनिषेधानित्यत्वेनवानपुंसकानामित्यस्यसिद्धिरिति।लाघवमस्तीति।ओचित्यमेवदर्शयति।एवंहीति।सामान्यशास्त्रेति।प्रा
प्रस्यपुनर्विधानसामर्थ्येनसामान्यशास्त्रस्यसंकोचस्तदितरपरतारूपइत्यर्थः।संकोचश्चनलोपविधौपूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थितिरूपः।अर्थवत्सूत्रेचार्थवत्प
देनार्थवत्समुदायाग्रहणरूपः।एवंचास्यविधित्वंस्पष्टम्।इदमेवचनियमस्यविद्वापेक्षयागुरुत्वम्।निषेधवादिनोप्यस्यावश्यकत्वम्।अन्यथाविकल्पापत्तेः।सा
मान्यशास्त्रसङ्कोचेचान्यत्रतदभावस्याप्यर्थतःसिद्धेरर्थसिद्धंतमादायनियमशास्त्रेषुप्रतिषेधत्वव्यवहारोपिकृतद्वितेति।सूत्रस्थसमासग्रहणकृतनियमेनबा
ह्यसामान्यचिन्तयाकृदंशस्यापिसङ्कोचइतिमूलकेनोपदंशमित्यादौनकृदन्तत्वप्रयुक्तं प्रातिपदिकत्वम्।पञ्चपञ्चनखाभस्याइतिशास्त्रेणापिप्रापकप्रमाण
उपधादीर्घइति।सर्वनामस्थानेचासंबुद्धावित्यनेनाडौसंबुद्धौचेति।प्राचामनुरोधेनेत्यंब्याख्यातम्।इत्यन्तस्यसंबुद्धान्तस्यचपदस्येतिषष्ठ्यन्ततया
आख्यानंतूचितम्।एवंहिप्रत्ययलक्षणसुलभमितितदर्थनिषेधसामर्थ्यानुसरणकेशेनकर्तव्यः।पूर्वस्मादपिविधौस्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह।नचेति।
षाष्ठीमिति।वाहकठित्यत्रज्ञापितत्वेनतद्देशस्थत्वादितिभावः।इत्यसिद्धत्वादिति।नियमसूत्राणांविधिरूपेणप्रवृत्तिः।सामान्यशास्त्रतात्यर्थसं
कोचकताचेतिपक्षस्यद्युद्धौलुडीति।सूत्रेभाष्यकृताध्वनितत्वादितिभावः ॥

रागप्राप्तभक्षणस्यतदितराविषयत्वरूपसंकोचकल्पनंतेनान्येषांभक्षणाभावोगम्यतेतद्रक्षणेप्रायश्चित्तंचगम्यते।पतिःसमासएवेत्यादौएवकारोचिसंज्ञाशास्त्र
स्यसमासाघटकपतिशब्दाविषयकत्वरूपसंकोचस्यस्फुटंद्योतनायापतिघटितसमासान्यसमासाविषयकत्वरूपसंकोचोमाभूदिति।अन्ययोगव्यवच्छेदएवका
रार्थइतितुसामान्यप्रमाणसंकोचफलितमर्थमादायनेयम्।द्युद्धौलुडीति।द्युद्धौलुडीतिसूत्रमुपक्रम्यानुपराभ्यामितिसूत्रइत्यर्थः।पञ्चपञ्चनखाभस्या
इत्यत्रभक्ष्यनियमेऽभक्ष्यप्रतिषेधोगम्यतेइतिग्रन्थेनपस्यशांभचभाष्येस्पष्टमेतत्।भक्ष्यनियमे।प्राप्तभक्ष्यस्यपुनर्विधानेइत्यर्थः ॥

रामः
८०

निषेधरूपेणेति। सुबादिपदस्वव्यतिरिक्तविधौ लक्षणया भवतीत्यस्वचनभवतीत्यर्थे लक्षणयेति भावः। निषेधश्च नलोपविधावनुवर्तमानपूर्वत्रासिद्धत्व
स्या अतएवात्र स्वार्थहानि प्राप्त्वा धपरार्थकल्पनारूपदोषत्रयं मीमांसकैरुच्यते परिसंख्यापदेन चाप्यव्यवहिते इति बाह्यम्। इति पक्षेति। अनेनारुचि
र्बोधिता। तद्भेदं तु लक्षणायां गौरवं फलाभावश्च तदभावे लक्षणाया अनौचित्यं चेति। इति समासे इति। इत्यनुवर्तमाने तद्विधौ इति समासे इत्यर्थः। स्वरविधौ व्यञ्ज
नमविद्यमानवदिति तु नात्रा तस्य स्वरोद्देश्यकविधावेव प्रवृत्तेः। नेतरपदेनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमश्विधिसूत्रे देवताद्वन्द्वे उत्तरपदप्रकृतिस्वरनिषेधके।

निषेधरूपेण प्रवृत्तिरिति पक्षे तु पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनेति बोध्यम्। सुबिधिमुदाहरति। आत्ममित्यादिना। स्वरविधौ तु पञ्चार्ममादिकुसंख्ये संज्ञाया
मितिसमासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति अर्भे चावर्णं द्व्यच्यज् इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वात् न भवति। सञ्ज्ञाविधौ पञ्चेत्य
न्नलोपे कृते पीत्यादिनास्त्रीप्रत्ययेषु वस्यति। कृतितुग्विधौ तु वृत्रहभ्याम्। इस्वस्यपितीतितुग्न। कृतिकिमावृत्रहच्छत्रम्। केचेतितुकस्यादेवाप्रतिदिवेति।
कनिष्ठवृषितशिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिष्ठ। हलिचेति दीर्घः। यत्पूर्वायां चेत्युपन्यस्तम्। तन्नादिवेर्वकारस्यानुपधात्वात्। इनुहन्।

रूपधर्मिग्राहकस्य तथैव सत्त्वात्। अतएवाचः कर्तव्यकिशतुरनुमोनद्यजादीत्यादौ अच इति अजादीत्यादि च चरितार्थम्। अतएव राजवतीत्यादौ नलोप
स्यासिद्धत्वात् दन्वतीशब्दादन्तोवत्या इति स्वरोना। उदश्वित्वा नित्यत्र ह्रस्वमुद्भ्यामिति मनुबुदात्तत्वं च नेत्याकरः। इदं समासस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। इदमेवाभिसं
धाय यतो नाव इत्येतन्निषेधमूलकं हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषान्तरं भाष्ये तत्रैव स्पष्टमुक्तम्। अनुपधात्वादिति। धातोरुपधाभूतरेफव
कारयोर्हल्यरयो रिति तदर्थं द्वितीयाभावः। प्रतिदिवन्शब्दादाचारकिप्यपि अनुनासिकस्येति दीर्घे इदं रूपं दुर्लभं, वस्तुतो हलन्तेभ्य आचारकिपो नभिधानमन्यत्रोक्तम् ॥

२७
८१

तथेति। यथोपधाग्रहणादकृदिति दीर्घाव्यावृत्तिस्तथा सर्वनामस्थानग्रहणा संबद्धोपधापदानुवृत्तेरस्य व्यावृत्तिरित्यर्थः। पञ्चमीसमासोमास्त्विति।
सार्वत्रिकोमास्तु अनित्यत्वादित्यर्थः। तदनित्यत्वेन स्थानिवत्त्वाभावे एकाच्चाभावादेवैकाजुत्तरेति णत्वव्यावृत्तिः सिद्धेति भावः। णत्वग्रहणमिति। माषवा
पिनावित्येतद्विदित्प्रयोजनं, तच्च बहिरङ्ग-तयायस्येति चेत्सल्लोपासिद्धत्वेनापिसिद्धमिति तन्मास्त्विति भावः। इदन्निपादान्तत्परिभाषाप्रवृत्त्यभिमानेन।

उपधायादिति। उपधादीर्घस्यैवायं नियमः। तेन वृत्रहायत इत्यत्र अकृत्त्वा दीर्घात् कयो रिति दीर्घो भवत्येवा तथा वृत्रहणी इत्यत्रानुनासि
कस्यकिभूलोरिति यो दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति भावः। हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रं योगवि
भागेन व्याचष्टे। हन्तेः। प्रसङ्गादस्योदाहरणमाह। प्रहण्यादिति। प्रकृतोपयुक्तमंशमाह। अत्पूर्वस्य। एकाजुत्तरेति। नचाल्लोपेकृते ए
काचत्वेनास्तीति वाच्यम्। पूर्वस्यादपि विधौ स्थानिवत्त्वात्। नच पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति वाच्यम्। तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षण
त्वेषु इत्युक्तेः। यत्तु अट्कुप्वाडितिसूत्रे वृत्रघ्नः सुप्रदिति भाष्यमुपादाय कैयटेन व्याख्यातं प्रातिपदिकान्तेति णत्वप्रसङ्ग इति तत्पञ्च
मीसमासोमास्त्वित्याशयेन। तस्य दोष इत्यत्र णत्वग्रहणं मास्त्वित्याशयेन वा बोद्धव्यम्। णत्वग्रहणप्रत्याख्यानं तु भाष्ये ध्वनितं कौस्तुभे
प्रपञ्चितम्। वस्तुतस्तु कुमतिचेति निखणत्वमिह न्याय्यम्। सर्वथापि वैकल्पिकं नित्यं वा प्राप्त्रणत्वं नियमेन निवर्त्यत इति सिद्धम् ॥

भाष्ये ध्वनितमिति। अन्यथा सिद्धमात्रपवनेत्येतस्य तदुदाहरणत्वोक्त्येत्यभिमानः। न्याय्यमिति। तस्य प्रातिपदिकान्तेत्यपवादत्वादिति भावः। नच सन्निपात
परिभाषात्तदशास्त्रिः। सर्वणत्वेषु कवर्गव्यवायाश्रयणेन तद्विषये तस्या अनित्यत्वावश्यकत्वात् ॥

रामः
८१

हादेशेधिति। हादेशुकवर्गव्यवायेदत्यर्थः। आर्षत्वाद्वातिकेसमासः। वार्तिकेहादेशेसुक्तेर्द्विषणइत्यादौपूर्वपदादितिणत्वंसिद्धति। तत्रहिहन्तेरूपप्रत्ययोचनादे
 शम्। अतस्यागारैकदेशइतिसूत्रेप्रघणप्रघाणयोः कृतणत्वयोरुच्चारणम्। तत्रापिहन्तेर्धनपनादेशविधानात्। न्याय्यत्वादिति। नचवार्तिकरीत्याबहुवचनहाणीति
 णत्वमायाति। सूत्रारम्भेतुनेतिवार्तिकारम्भस्यैवज्यायस्त्वात्कथंन्याय्यत्वंबहिरङ्गत्वेनदीर्घस्यासिद्धत्वेतुप्राधानीत्यत्रदोषः। तथासूत्रारम्भेप्रघनाघनइत्यत्रणत्वंप्रा
 भाष्येतुकव्यवायेहादेशेषुप्रतिषेधोवक्तव्यः। किंप्रयोजनम्। एतन्नः। सुघ्नः। प्राधानि। हन्तेरत्पूर्वस्येतिअत्पूर्वग्रहणंनकर्तव्यंभवतीत्युक्तम्।
 एतच्चवार्तिकाशयवर्णनमात्रंनतुवस्तुस्थितिः। वार्तिकेनसूत्रावयवप्रत्यारव्यानापेक्षयायोगविभागमाश्रित्यवार्तिकार्थोपसंग्रहस्यैवन्याय्यत्वा
 दितिदिक्। माधवेनोक्तमिति। इत्थंहितदीयोग्रन्थः। भसंज्ञायाम्लोपेउत्तरपदमनृकस्यात्स्यानिवद्वावश्चाल्विधित्वानेतिएकाजुत्तरपदत्वाभा
 वात्प्रातिपदिकान्तनुमविभक्तिषुचेतिविकल्पोभवति। एतन्नप्रोचन्नघाइति। तद्भाष्येति। किंचाल्विधित्वान्नेत्यसंगतम्। अल्विध्यर्थमेवअचःपरस्मि
 नित्यस्वरम्भात्। तस्याप्रवृत्तौयुक्त्यन्तरस्यैववाच्यत्वात्। विकल्पइत्यप्यसंगतम्। कुमतिचेतिसूत्रस्यदुर्वारत्वाद्द्वयवधेयम्। मघवाबहु
 लम्। अर्चणस्त्रसावनञइतिसूत्रात्तद्व्यनुवर्तते। तदपेक्ष्यचमघवेतिषष्ठ्यर्थेप्रथमातदाह। मघवन्शब्दस्येति। अधातोरिति। अधा
 तुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः। अञ्जतिग्रहणंहिनियमार्थम्। धातोश्चेद्भवतिअञ्जतेरेवेति ॥ ७ प्रोतिवार्तिकरीत्यातुनेतिवाच्यम्। आत्पूर्वस्येत्यनेनहस्या
 निककवर्गाभावबहुन्तेरेवोपलक्षणनादोषात्। प्रघणप्रघाणयोः कृतणत्वयोरगारैकदेशइतिसूत्रेउच्चारणमत्रत्यात्पूर्वग्रहणस्योक्तार्थोपलक्षणत्वमानम्। णत्वनि
 पतनकत्सनापेक्षयोक्तार्थतात्पर्यग्राहकत्वौचित्यादितिभावस्तदेतद् नयतोक्तम्। वार्तिकार्थोपसंग्रहस्येति। भूतपूर्वपर्यन्तमधातुपदस्यलक्षणायांबीजमाह। अञ्जतिग्र
 हणंहीति। अञ्जतेरिति। नलोपिनोञ्जतेरित्यर्थः। नलोपेननिर्देशात्। सामान्यापेक्षानियमस्तेनपर्णधत्तुगोमत्यतेः। किंपिगोमानित्यादावुगितश्चेतिडीबपिनेतिदिक्। स्पष्टंवेद

मत्रभाष्येउगितश्चेतिस्त्रेव।

म-श-
८२

कैयटेनेति। अयंचकैयटः केशद्वइति सूत्रस्यः। अर्वणस्तृइत्यादि। अर्वणो मघोनश्चतनशिष्यं यतस्तच्छान्दसं सामान्यतो बोधितानामपिकेषां चिदु घृथात्वादिवन्नि
यतविषयत्वादित्यर्थः। एवंचकन्दसिदृशानुविधिरिति नतदर्थः शास्त्रारम्भइति तात्पर्यम्। एवं हि कान्दसलक्ष्यसाधकसर्वसूत्रप्रत्याख्यानं स्यादतः प्रकारान्तरेण
पिसिद्धिमाह। मतुच्चन्योरिति। ऋधातोर्विजन्तान्मघशब्दाच्च मतुब्वनिभ्यां रूपद्वयसिद्धिरिति भावः। ननु सूत्रारम्भे नित्यस्तु आदेशोर्वणः प्रत्याख्याने तु पक्षे तदभावोपी
त्यत आह। कन्दस्यभयेति। ऋदेशतदभावेत्यर्थः। तदुदाहरणमिमान्यर्वणः पदानीति। एतत्प्रत्याख्याने दीर्घो घकारो दात्तत्वं च लभ्यते। एतेनास्य कान्दसत्वाच्छान्दसिजा

एवंचगोमानिवाचरतिगोमानित्यादौ संप्रतिधातुत्वेपिविद्व्यर्थमधातुग्रहणम्। एतच्चमूलएवस्फुटीभविष्यति। ननु कुर्वन्इत्यादाविवसंयोगान्त
लोपस्यासिद्धत्वेनान्तत्वाभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्याशङ्कः॥ हइहेति। बहुलग्रहणादिति। क्वचिदन्यदूवेत्यर्थकादित्यर्थः। निपातनादिति। महेर्हका
- रस्यघकारः अत्रगागमः कनिप्रत्ययश्चेत्यस्यत्रितयस्यनिपातनादित्यर्थः। प्रत्याख्यातमिति। तथाचकन्दसीवनिपावित्यत्रकैयटेनोक्तम्। मघवा
बहुलमित्येतन्नकर्तव्यंश्चन्नुसन्निति निपातनान्मघशब्दान्तुपाचभाषायामपिशब्दद्वयस्यसिद्धत्वादिति। अथ्वत्रवार्तिककृतोक्तम्। अर्वणस्तृम
घोनश्चनशिष्यं कान्दसंहितत्। मतुच्चन्योर्विधानाच्चकन्दस्यभयदर्शनादिति ॥ ७

इतिप्रत्याख्यानाशयः। लोके तु मत्वन्ते दीर्घो भवत्येवेति परास्तम्। वार्तिकास्वरस्येन तथाप्रतीतेर्मघवान्जीषीत्यादौ वेदेपि दीर्घस्यपठ्यमानत्वाच्चातदे
तल्लेयटेनोक्तभाषायामसाधुतेति। केशद्वइति सूत्रस्य उक्तकैयटस्तु एतत्सूत्रस्यवार्तिकविरोधात्त्वग्रन्थविरोधाच्च हेय एवेति ह्येयम्। यत्तु कान्दसा अपि क्वचिद्वाष्प
यामित्याश्रित्यभाषायाप्रयोग इति। तन्नातज्जापकस्यवयस्यासुमूर्ध्नि मतुविति सूत्रप्रयोगस्य कन्दोवस्तुत्राणि भवन्तीति भाष्यकारेष्ट्यान्यथासिद्धत्वादितदाशयः ॥

रामः
८२

तद्वनिबन्नेति। इदं चिन्त्यं न शिष्यं क्वान्दसंहितदिति सामान्यप्रवृत्तवार्तिकस्य सङ्कोचे मानाभावात्। कविप्रयोगाणां बहुशः प्रामादिकानां दर्शनेन तेष्वम्बर्षवचनसंकोचे
यच्च तद्व्याख्यावसरे कैयटेन भाषायामसाधुतेत्युक्तं तद्वनिबन्मद्वयोदात्तमघवन्शब्दविषयकम्। क्न्दस्येववनिविधानात्। अतो न कैयटस्य पूर्वाप
रविरोध इति ध्वनयन्नाह। क्न्दसीत्यादि। अतोदात्तत्विति। यद्यपि ष्वन्नुस्त्वित्त्रकनिनन्तास्ये इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रन्थमहिम्ना आद्युदात्तं लभ्यते त
थापि उक्तं समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूषा त्वेनो न यतु अभिर्मूर्धा निर्मज्जानं न पर्वणो जभार त्वमर्थमाभवसियत् इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामुक्तानादीनाम
नोदात्तत्वस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः। मघवावहुलमिति सूत्रे मघो न इति प्रतीकमुपादाय मघशब्दस्याकारस्य यस्येतिलोपमा
शङ्कानैतदस्ति। अन्यदेव हीदमव्यत्यन्तं प्रातिपदिकं तथा हि भाषायामव्यस्यप्रयोगो दृश्यते इति वदन्त्यासकारोपिमघवन्शब्दस्यानोदात्तत्वे भाषा
यामपिसाधुत्वे वाचुकः। एवं स्थिते मनुपमाश्रित्यत्रादेशं प्रत्याचक्षाणौ भाष्यवार्तिककृतौ मघवानित्यत्रत्रादेशपक्षेपि दीर्घस्वीकृत एव। फलभेदे
प्रत्याख्यानासम्भवात्। अतो बहुलग्रहणान्नासिद्धत्वमिति यदुक्तं तद्राष्यादिसंमतमेव। यत्त्वाहुः। मनुपक्षेपि क्वान्दसत्वान्दीर्घद्वयेवं भाष्यस्या
शय इति। तन्न। मनुबन्तस्य क्वान्दसत्वे मानाभावात्। उदाहृतमदिकैयटविरोधाच्चेति दिक्। एतेन ष्वन्नुस्त्वित्त्रनिपातितस्य मघवन्त्वित्यस्यत्रादे
शे दीर्घाभावात् मघवन्त्विति क्षीरस्वामिग्रन्थः प्रत्युक्तः। तथा च कातन्त्रसूत्रं सौमघवान् मघवाचेति। विचारविन्तामणावपिमघवानेव मघवेत्युक्तम्।
काशिकायामपि दीर्घ एव दृश्यते इत्यलंबहुना। अर्वणस्त्व। ऋधातोर्विचिगुणे च अरितिरूपं तस्मान्मनुपि अर्वन्तावित्यादि सेत्यति। क्न्दसीवनिपा
विति वनिपि वेदे अर्वेति। लोके तु ऋधातोरेव वनिपि सेत्यति। रूढिशब्दश्चायम् ।
नमानत्वमिति दिक्। उचित इति भाव इति। तथा च वनोरचेति सूत्रे भाष्ये मघो नीत्यत्र प्राप्नोति मघवन्शब्दो व्यत्यन्तं प्रातिपदिकमिति ॥

म.श.
८३

प्रायुङ्क्तेति। अत्र यद्वक्तव्यं ननु दुक्तम्। इति पक्षे इति। अस्थिदधीत्यत्रोदानपाठेन सिद्धे उदानग्रहणेन शास्त्रे विना यत्नं स्वरूपेणोच्चारितगुणस्याविवक्षया भेदकत्वज्ञापनादिति भावः। उज्जुं दत्यत्र नासिकायापारेण क्लेशाधिक्येनोच्चारणादानुनासिक्यं विवक्षितमिति सर्वेषां समानम्। भेदकत्वेऽपि तपरसूत्रस्यानणिविद्व्यर्थत्वाद्दोषवाजिवाहार्वागन्धर्वहृयसैन्धवसंप्रयदत्यमरकोशात्। अतोर्थोऽपि न भिद्यते। तथापि नान्ततान्तयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्तेऽप्यवस्थार्थमिदं सूत्रं तज्ज्वल्लोष्टुरिति त्रिसूत्रीवत्। यन्तु हरदत्तेनोक्तम्। अर्वन्मघवन् शब्दयोर्भाषायांस्तमधुत्वमेव। अर्वणश्चमघोनश्चेत्यादिभाष्यादिति। तदापाततः। भाष्यस्य विशेषविषयतायाः प्रागेवैकत्वात्। तथा च श्रीहर्षः। वाहैरलुप्यतसहरुदगर्वगर्वइति प्रायुङ्क्ते। ननु गुणाभेदका इति पक्षे सूत्रेऽननुनासिकोच्चारणेऽपि आन्तरतम्यादनुनासिकः स्यादित्याशङ्क्याह। आआदिति। प्रत्वाद्दुः। द्वाहानुनासिकोऽन। अमणत्वेन सवर्णग्रहणाभावात्। न च तपरस्तत्कालस्येति अनणिविद्व्यर्थमिति वाच्यम्। भाष्यमानः सवर्णानग्रह्णातीति निषेधात्। गुणानामभेदकत्वेऽपि शुद्धैकव्यक्तेः सूत्रे निर्देशज्ञानेति प्रसङ्गइति। अत्रेदं वक्तव्यम्। अनणिविद्व्यर्थमिति शङ्कायां भाष्यमानद्वयानुतरमसङ्गतम्। तस्याप्यविषयत्वात्। यदाहुः। भाष्यमानोऽणित्यादि। अन्यथा चोक्तुरित्यादावपि निषेधापत्तेः। तत्रोदिकरणसामर्थ्यान्ननिषेधइति चेत्। किमनेन बकबन्धनप्रयासेन। तपरस्तत्कालस्येति सूत्रेः प्रत्ययग्रहणस्य भाष्यकृताः मनुवर्तितत्वाच्च। किंच शुद्धैकव्यक्तेरित्यसंगतम्। अभेदकत्वे दोषस्य दुरुद्धरत्वात्। एकाव्यक्तिर्गृह्यत इत्युक्त्या हि व्यक्त्यन्तरं निर्दिष्टमित्यर्थः कलितः सच्चगुणानां भेदकत्वे सत्येव सगच्छतेनान्यथेत्यास्तांतावत्।

तत्राप्रत्ययग्रहणानुवर्तौ मानाभावादित्यपि बोद्धव्यम्। अननुवर्तितत्वाच्चेति। एवं च तत्र सूत्रे तत्तं बन्धेमानाभावः। एवं च भेदकत्वेऽपि तपरसूत्रस्यानणिविद्व्यर्थत्वाद्दोषइति भावः। नान्यथेति। एवं च गुणानामभेदकत्वेऽपि त्युपक्रम्यतादृश्युक्तिरसङ्गतेनि भावः ॥

रामः
८३

मूलशैथिल्यादिति। सवर्णग्रहणाप्राप्तेरितिभावः। तद्विशिष्टस्येति। अद्विष्टानि श्रवणान्तदन्तविद्यभावाच्चेतिभावः। अयम्। इन्द्रक्रियामित्येषः। एवंचक्रकूपूरित्येषनेन
निषेधेनापि वारभितुं शक्यद्विभवः। शोन्ध्यश्चेति। शोन्ध्यद्वितिसूत्रमित्यर्थः। चाट्टिलोपः। प्राप्तिमिति। तदन्तग्रहणादितिभावः। नभवतीति। नचट्टिलोपोनविभक्तिनिशि
नकोऽन्यत्रापितत्प्रवृत्तेरितिवाच्यम्। प्रकृतोदाहरणेविभक्तिनिमित्तत्वमात्रेणतत्प्रवृत्तेः। अतएवयुवोरनाकाविति सूत्रभाष्ये श्वश्रुवेत्यादेः परिभाषाफलत्वेनोपन्यासः

एतेनभावमानोणसवर्णान्ग्रहणातीतिनिषेधादाकारोऽनानुनासिकद्विप्रसादग्रन्थोपिप्रत्युक्तः। दीर्घस्यानणत्वेनमूलशैथिल्यात्। शो
न्यः। स्थान्यादेशौदावृत्तचकौ। श्वश्रुद्वित्येवसिद्धेद्वितोद्वचनम्। क्रमुसिन्वर्थम्। न्यादेशद्विति। केचित्तुअन्यादेशमाहुः। तत्रकारप्रक्षेपोव्यर्थः। यत्तुन्या
सकृताप्राचाचोक्तमत्रैकालत्वेपिथकारमात्रस्यायमादेशोनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्तीतिन्यायादिति। तन्ना। तद्विशिष्टस्याप्रसङ्गेनोक्तपरिभाषा
याइहविषयाभूनात्। प्रसङ्गादाह। क्रियामिति। सुपथीति। इन्द्रक्रियामितितु कबूनकृतः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्। युवोरनाकाविति सू
त्रेसुपथीतिभाष्येनपूजनादितिनिषेधस्यतुनायंविषयः। षचः प्राचीनेष्वेवसद्वितिवक्ष्यमाणत्वात्। पथिमथीत्यत्वंशोन्ध्यश्चलिङ्ग-विशिष्टप
रिभाषयाप्राप्तंविभक्तौलिङ्ग-विशिष्टग्रहणान्भवति। शाविति। यत्तुप्राचाइतोत्सर्वनामस्थानेशोन्ध्यद्वितिसूत्रद्वयेसुटीतिव्याख्यातम् ॥

संगच्छते। परत्वादित्यभ्युच्चयः। नचाभिव्यक्तपदार्थाद्विन्यायेनकथमत्रात्वादीनां प्रवृत्तिः। तस्यन्यायस्यपदकार्यविषयत्वेनतपरकरणादनित्यत्वेनचेहः प्रवृत्तेः।
नचनकेवलः पथिशब्दः। क्रियामस्तीति युवोरनाकाविति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यादेभ्यः कथजन्तेभ्यः क्तिपौनभिधानमिति वाच्यम्। स्त्रीप्रत्यया प्रवृत्त्यानदङ्गीका
रेण्यस्यतेः विभक्तौलिङ्ग-विशिष्टग्रहणमित्येतत्प्रयोजनकथनावसरेहिभाष्येतदुक्तम् ॥

म-श-
८४

नयणिति। ननु तदभावे पीयड्-दुर्लभः। सुबुविधावन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयनलोपस्यासिद्धत्वेनावर्णान्नाङ्गभावादिति वाच्यम्। सुत्ततद्वाप्यधर्मनिमित्तकसुबुविधेरेवग्रह-
णात्। अतस्वदण्डिषित्यादौषत्वेनलोपस्यासिद्धत्वं न। नचन्यादेशेङ्-रुत्तपरिभाषयानेयड्-। तस्याअनित्यत्वात्। नचेयडि-कृतेत्वंदुर्वारम्। सन्निपातपरिभाषया
स्वातिरिक्ततद्विघातकस्यबाधेनादोषादितिभावः। नचप्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षान्यपेक्षयान्तरङ्गत्वाद्यगेवस्यादितिवाच्यम्। प्रातिपदिकस्याप्यत्रप्रकृति
तदसत्। निर्बीजलक्षणपत्तेः। क्रीवेओङ्-श्यांसुपथीत्यत्रातिव्याप्तेः। सुपन्यानिपश्येतिशसिरूपस्यासिद्धिप्रसङ्गचेतिभावः। अत्रेदमवधेयम्। पश्या
नमात्मनदृच्छतिपथीयति। ततः किपू। अलोपः। यलोपः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पथिमथीत्यात्वम्। श्योन्यः। पश्याः। इतोत्सर्वनामस्थानइत्य
त्वन्नभवति। इत्तदितिपरकरणात्। एरनेकाचइतियणंबाधित्वापरत्वादन्तित्वाच्चथ्योन्यः। संयोगपूर्वकत्वान्नपणं। पन्थियोपन्थियः। पन्थिय
म्। पन्थियोपन्थियः। भस्यटेलोपः। पथ्यः। पश्या। पथीभ्याम्। पथीभिः। इत्यादि एतेनदूतोत्सर्वनामस्थानेइत्यत्रस्थानिन्यादेशेचतपरकरणंमुखसुखार्थमिति
हरदत्तग्रन्थः प्रत्युक्तः। यनुन्यासेकारस्तदनुसारिणोन्येचमुखीः सुतीरिति वत्पथीः पथ्योपथ्यइत्याद्युदाजहुं, स्तश्चिन्यम्। सावात्स्वदुर्वारत्वात्।
यनुपथिमथ्यभुक्षामिति नान्प्रकृत्यनुकरणमेतदिति। तदप्यनर्थकम्। एकदेशविकृतन्यायस्यदुर्वारत्वात्। पश्याइत्यत्रापिनित्यत्वात् विशेषवि
हितत्वाच्चपूर्वमालेकत्वेऽनान्तत्वेनन्यादेशाप्रसङ्गाच्च ॥

ति सूत्रेनन्ययोरित्युक्त्यातत्प्रत्याख्यानायभाष्यकृतादसद्वृत्तियोगविभागकरणेनचत्तादृशान्तरङ्गत्वस्यसर्वत्रानाश्रयणाच्चेतिबोधनात्। सावात्स्वस्येति। न्यादेशस्या-
प्युपलक्षणम्। यदिवैयात्यान्नात्रातिदेशइतिवदेत्त्राप्याह। पश्याइति। न्यादेशेति। अत्वस्याप्युपलक्षणम् ॥

रामः
८४

नात्वादीतिानचनपदान्तेतिनिषेधः।अनन्ततयानः कवेइतिनिममेनसञ्ज्ञाविधेनलोप्रासिद्धत्वेनचेकारान्तेपदत्वाभावादेतेनपदान्तत्वादि कोसवर्णइतिह्रस्वः
 खंदुर्वोरमित्यपास्तमितिभावः।आश्रितत्वादिनिानत्यकृतिकसरव्यरितिरूपेडःसुनिमित्तौयणक्यजकारनिमित्तकत्वेहिकिनिमित्तकलोपापत्तिः।डःसुनिमित्त
 कस्यतुबहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वानलोपःस्थानिवत्त्वेहिव्यवधानात्तन्निमित्तकोपिनस्यात्।अनुकूलत्वाच्चेति।आत्वादिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकन्यायानामनित्यत्वेनेतद्वि

मदप्याहुः।अलोपस्यस्थानिवत्त्वान्नात्वादि कौलुप्तंनस्थानिवदितिनेहाश्रीयतेइति।तदपिचिन्त्यम्।तथासति यणप्रसङ्गात्स्वत्वादिति सूत्रे
 सुस्त्रीःसुनीरित्यादिनिर्वाहाप्रवृत्तौलुप्तंनस्थानिवदित्यस्यकैयटादिभिराश्रितत्वात्।इतोदित्यनतपरकरणंकुर्वतःसूत्रकृतोपिइहानुकूलत्वाच्चात
 स्मत्त्वंनादेशप्रत्यासत्तिसिद्धतम्।एतेनमथीः।मथो।मथ्यःइत्याद्यपिप्रत्युक्तम्।मथ्याः।मथ्यौः।मथ्यःइत्यादेरेवमथ्यत्वात्।यदपिऋभुक्षीःऋ
 भुक्ष्यौःऋभुक्ष्यइत्यादि।तत्रैवात्वंदुर्वोरमित्युक्तमेवा।औडादिषुयणतुडुर्लभःसंयोगपूर्वकत्वात्।तस्मात्ऋभुक्ष्याः।ऋभुक्ष्यौइत्यादिबोद्धव्यम्।स्थान्ताषट्।
 स्त्रीलिङ्गनिर्देशःसंख्याविशेषयितुम्।तत्तामर्थ्याच्चपूर्वत्रसंज्ञापरमपिसंख्याग्रहणमिहसंज्ञिपरंपरयत्तइत्याशयेनाह।संख्येति।यत्तुप्राचाउपदेशकाले पां
 त्तान्नात्वाचेत्युक्तम्।तत्रैवात्वंदुर्वोरमित्युक्तमेवा।औडादिषुयणतुडुर्लभःसंयोगपूर्वकत्वात्।तस्मात्ऋभुक्ष्याः।ऋभुक्ष्यौइत्यादिबोद्धव्यम्।स्थान्ताषट्।
 कायामपितुल्यइतिचेतैकितत्त्वं।

अथेःप्रवृत्तिबोधकतयेतिभावः।विशेषयितुमिति।विशेष्यसाकाङ्क्षत्वात्तस्येतिभावः।तत्तामर्थ्याच्चेति।ष्णान्तेतिअनेनविशेष
 णसामर्थ्यादित्यर्थः॥संख्याशब्देत्वात्संभवादितिभावः।इहेति।अनुवृत्तमितिशेषः।सन्धिपरमिति।यद्यपिसंन्धिषुषुङ्गणवतुडुतिषपितदसंभवस्तथापिलोके सं
 ख्याप्रकारकबोधजनकाःपञ्चात्पदहत्त्वेनविवक्षिताइतिबोद्धव्यम्।किमसिद्धत्वेनेति।नलोपेरुतेपीत्यादिग्रन्थप्रतिपादितेनेतिभावः ॥

म-श-
६५

वाधेदृषणे। अवयवेनेति। सान्तपदावयवेनकारणकारेणेत्यर्थः। समुदायेनासान्तपदेनासंबन्धिकः नित्यसंबन्धन्तरसापेक्षो यथागुर्वादिः। सापेक्षोपीति। सापेक्षस्यासमासेहिततो बोधाभावे बोधजननित्यसमासपक्षे तद्दीजमलीभिः। तदेवाह। वाक्यवदिति। व्यपेक्षा। अकाङ्क्षा। अवयवान्। गुर्वादीन्। संसृश्य युज्यन्ते।
वाधेदृढेऽप्यसाम्यात्किं दृढेन्यदपि बाहुतामिति न्यायान्। पनुव्याचख्युः। उपदेशकाले भौषकारनकारौ तदन्तेत्यर्थः। देवदत्तस्य गुरुकुलमिति वत् समुदायेन संबन्धान्नासमर्थसमास इति। तदापाततः। अवयवेन संबन्धव्याख्याय समुदायेन संबन्धादित्युक्तेः परस्परव्याघातान्। किं च यत्रोपसर्जनपदार्थः स संबन्धिकस्तत्र द्वयीविधा। सापेक्षेपि समस्य तद्व्येका। प्रधानपदार्थस्यैव कुलादेर्गुर्वादिनेव देवदत्तादिनापि संबन्धः स च गुरुणा सहस्यतिगर्भः देवदत्तेन सहस्यत दीयगुरुत्वाद्यत्वरूपो गुरुपदि न इति द्वितीयाविधा। उक्तं च हरिणा। संबन्धि शब्दः सापेक्षो नित्यसर्वः समस्यते। वाक्यवत् सापेक्षा हि रक्षावपिन हीयते इति। समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना। संसृश्य वयवां स्ते तु युज्यन्ते तद्वत्ता सहेति च। अत्र उपसर्जनसंबन्धिकम्। येन द्वयीविधावकाशमसादयेत्। नन्विहोप्यन् शब्दः स संबन्धिकार्थोस्तीति चेत्। उपदेशकाले भौषकारनकाराविति वदिति स्तद्व्ययस्य त्यक्तत्वात्। अन्यथा हि उपदेशकालेनोपस्येति वक्तव्यं स्यात्। वस्तुतस्तु तदपि नु ॥

इत्यस्य तद्वारकसंबन्धेन युज्यन्त इत्यर्थः। उपसर्जनम्। पदं मानस संबन्धिकं न संबन्धि शो नित्यसाकाङ्क्षम्। साकाङ्क्षो नित्यसाकाङ्क्षः ॥

रामः
६५

ईशितव्यम्। प्रजाभूम्यादि। समंप्रकृतेपीति। अन्तशब्दस्य उपदेशकालं प्रतिनित्यस्य कङ् तेति भावः। सञ्ज्ञिपरत्वेत्यादि। संख्यापदस्येत्यादिः। अन्तग्रहणसमास
संपादनस्योन्वपदार्थबोधकत्वेन तत्संपादकमिति भावः। किंचान्तग्रहणस्य तदर्थत्वे तस्य विशेषणतया सङ्घटनत्वेन च पूर्वनिपातपत्तिः। उणादीनामस्युत्पत्ति
पक्षे प्रत्ययानां समुदायानां चोपदेशाभावेन लदुक्तापी संगतिश्चेत्यपि बोध्यम्। उपदेशग्रहणं कर्तव्यमिति। अर्णिकस्य तु स्वप्रकृतिप्रत्यये उपदेशकाले स्थाने त्यर्थस्त

अन्तःशब्दो हि अवयविनि साकाङ्गेन तु यत्र कुत्रचित् अन्यथा क्रद्स्वराजपुरुष इति स्यात्। राजोपि ईशितु रीशितव्यं प्रति साकाङ्गत्वेत्। राजा प्रभौ
नृपे च न्ने मस्ये सन्नियशक्रयोरिति कौशात्। यदितु क्रद् प्रत्ययकाङ्गे तेति ब्रूषे तर्हि समंप्रकृतेषु। सन्निपातेति। तथा चोपदेशकाल इति च्छरव्यानेन निष्क
लमपीति भावः। यंत्वादिः। परिभाषाया अनित्यत्वात् लुक् स्यादिति। तत्साहसमात्रम्। इष्टस्यैव्यप्ररुनौ परिभाषायानिष्फलत्वापत्तेः। किंचोपदेश
इति निर्मूलमपि यजुर्वदन्ति। अन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यते इति। तदपि नासंख्येस्य साकर्षणेन सञ्ज्ञिपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्योपस
यात् नोपधास्यः। नेतिलुप्रषष्टीकमङ्। स्वविशेषणम्। गौणत्वेत्विति। बहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादिति भावः। प्रियपञ्चामिति। अकार
द्वयमध्ये चकारश्च अष्टनआहलादाविति। रायो हलीत्युत्तरसूत्राद् हलीत्यपकृष्यते। तच्च विभक्तेर्विशेषणमिति भावः ॥

यातु समस्तान्तपदार्थभूतस्य उपदेशकालस्य तथा च योवक्तुमशक्य इति स्पष्टमेवेति दिक्। हलीत्यपकृष्यते इति। हलीत्युभयोः शेष इति भाष्योक्तेरिति भावः। स
न्निपातेति। नान्तत्वप्रयुक्तषट्सञ्ज्ञकसन्निपातेन जातस्य नुटस्वदविघातकत्वमिति तस्याः प्राप्तिः ॥

स. श.
८६

अनित्यत्वादिति। नचनुटिनोपध्यादिति दीर्घेनलोपेनाष्टानामित्यस्य सिद्धेः किमनित्यत्वेनानचनलोपस्यापिसन्निपातपरिभाषयाः प्राप्तिः। नलोपस्यासिद्धत्वेनतद्विषयेतद
शब्देरिति वाच्यमाह जन्तसत्रभाष्ये सन्निपातपरिभाषादोषनिरूपणसरे हेमौरीत्यादौ संनुटिलोपेपितस्य स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्तसन्निपातविधानभावानत्रानिव्या
त्रिपरिभाष्यासङ्गत्वेः। सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वात् स्थानिवत्त्वमिति चेत्तत्रासिद्धत्वमपिकथमिति विभावया किंच पूर्वत्र कर्तव्ये नदसिद्धत्वेपितत्र कृते तस्यासिद्धत्वे मानाभा

तेनाष्टानामित्यत्रनुटिपश्चादेवसन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्त्वं ननु प्राक्। अन्यथा अहन् आमिति स्थितेः स्थानित्यत्वाच्च आत्वे कृतेऽनान्तत्वे षट्सञ्ज्ञा
भाष्ये ननु स्यात्। ननु यथोद्देशपक्षे नरद्वत्त्वात् प्रागेव कृता षट्सञ्ज्ञा एकदेशविकृतत्वात् न कृतात्वेपिसुसभेति वाच्यम्। अल्विधौ उक्तन्यायायोगादिति भा
वः। अष्टम्य ओशाकृताकादिदिति। ननु हलौत्यपकृष्यतदस्युक्तमातकप्रकृताकारता इत्यत आह आष्टम्यदिति। कृतात्वेऽहमनुकरणेन तु लक्षणवशसंपन्न
मात्वम्। तथा हि सति वस्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लघुकार्यमष्टम्यद्वयेव ब्रूयादिति भावः। इदमिति। श्रुतमनुमितं चेत्पर्यः। अष्टनोदीर्घादिति दीर्घा
न्तादष्टनः। परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तास्यात्। अष्टमिः दीर्घात्किम्। अष्टमिः मध्येदात्तमिदम्। षट्त्रिचतुर्थो हलादिति वाधित्वात्कलसुपोत्तम
मित्यस्य प्रवृत्तेः ॥

वः। अन्यथा हलौत्यस्यात्र संबन्धे। परत्वादित्यभ्युच्चयः। नित्यत्वाच्चेति। कार्यकालपक्षे सञ्ज्ञायास्तत्तद्विद्वेकवोक्तेतया षट्त्वाल्ल
भोर्बहिरङ्गत्वं समानमिति भावः। अल्विधित्वादिति। षट्सञ्ज्ञाया अल्विधित्वेन तन्मूलककार्याणामप्यल्विधित्वमित्यभिमानः। यद्विबुनान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधि
करणधर्मे विशेषरूपस्य षट्सञ्ज्ञास्य न्यस्य मत्वाभावेन तस्य युक्तकार्यस्य नुडादेरपि नाल्विधित्वमिति स्थानिवत्त्वेनैकदेशविकृतन्यायेन चनुटिसुलभस्तर्हि सु
त्वे कार्यकालपक्षे तद्विद्वेहलौत्यनुवृत्तेः फलमिति बोद्धव्यम्। श्रुतम्। हलादौ। अनुसिद्धम्। जशसोः ॥

रामः
८६

द्वस्वव्यावृत्त्यर्थमिति। द्वस्वेनोदात्तव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः। अर्थस्येति। ननु ज्ञापितेपि अर्थमेव तत्। अष्टाभिरित्यत्र सावकाशस्याष्टनइति सूत्रस्याष्टभिरित्यत्र परत्वात्
 भक्त्युपोत्तममित्यनेन बाधे सकृद्भूतिन्यायेन पुनरप्रवृत्तेरिति चेन्न। दीर्घग्रहणेनैव सकृद्भूतिन्यायानित्यस्य व्यापिज्ञापनत्वात्। यद्यत्र यथोद्देशपक्ष एव ज्ञाप्यते तत्रात्वस्य
 बहिरङ्गताया प्राक् षट्त्वे जातेनान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मरूपस्य षट्त्वस्यास्य धर्मत्वाभावेन स्वरादेरत्विति त्वाभावात्प्राप्त्यानिवृत्तावेनैकदेशविकृतन्या
 येन वाःकारान्तस्यापि षट्त्वेन तत्रापि भक्त्युपोत्तममित्यस्य प्राप्त्याष्टस्वरस्य तदपवादत्वात्। तत्र पक्षे भविष्यति किंचिदनेप प्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेणैष संज्ञा प्र
 वृत्तेः प्रगृह्य संज्ञाप्रकरणेकै यदेवोक्तत्वात्। स षट्त्वे षट् संज्ञासूत्रैः एते दीर्घादिति सूत्रे च भाष्यकै यटयोः॥ आकारान्तस्य षट्त्वेऽपि षट्त्वेऽपि सामर्थ्याद्दृष्टव्यत्वात्
 लुप। नन्वेवमष्टावित्वाष्टस्वरस्य चारितार्थम्। हलादित्वाभावेन षट्स्वरस्य तत्रा प्राप्तेः। नचैकादेशे व्यपवर्गाभावः। स्वरात्पूर्वसंधिक्रम्याप्रवृत्तेरेदीत्यत्राड्-निमित्तनि

षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिर्विभक्तिस्तदनेपदे उपोत्तममुदात्तं स्यादिति न स्यात्। अर्थस्थिते द्वस्वव्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणमात्वस्य नित्यत्वेऽर्थस्येति
 त्यर्थः ॥

ॐ अतसिद्धयेयद्विदुपरसिति सूत्रे भाष्ये धनिर्वत्तादिति चेन्न। एतद्भाष्यप्रामाण्यादेवाष्टनशब्दस्य घृतादिपादादन्तोदात्तत्वेनैकादेशउदात्तेनोदात्तद्
 त्येन तत्रान्तोदात्तसिद्धे ननु प्रियाष्टाभ्यामित्यादावष्टस्वरः सावकाशः षट्स्वरविधायके विहितविशेषणाश्रयणेन एमासे गौणे तदप्राप्तेः। अतएव चतुरः शसीति सूत्रेऽपि
 जीप्रतिषेधोवाच्यः। चैमसूत्रः पश्मचतस्रीपुदीननिपातनासत्सिद्धम्। तन्निपातनेपि चतसृणामिनिविभक्तिस्वरसिद्धः। षट्त्रीति सूत्रे हलादिग्रहणेन निपातनस्वर
 स्य विभक्तिस्वरबाधकत्वज्ञापनात्। आद्युदात्तनिपातने हि हलादिग्रहणानर्थक्येन ह्यन्यद्दलादिग्रहणं प्रयोजयन्नि अन्यदन्तस्य शब्दादिति भाष्योक्तं सङ्गच्छते। अन्य
 याप्रियाष्टनइत्यादेः संभयेन ननु सङ्गतिः। अष्टौ परमाष्टावित्वादेरेकादेशस्वरं सिद्धेः। नच कदष्टावित्वादिभावस्य संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकतयो

म. श.
६७

त्तरपदार्थप्रधानसमासेसमुदायस्यापि षट्त्वात्। स्पष्टं चेदं सर्वादीनां स्वभाष्येति तोविहितत्वाच्चेति वाच्यम्। एतद्वाच्यप्रामाण्येन तदन्विधानादिति चेन्न। एतज्ज्ञापक
परभाष्यप्रामाण्यादष्टनद्वयस्यापि विहितविशेषणाशयजेन समासेऽप्रवृत्तेः। प्रियाद्यादीनामन्विधानस्य षट्संज्ञासूत्रेभाष्ये स्पष्टत्वाच्च। तिसृभ्योजसद्वृत्तिसूत्रस्थेनोप
समस्तार्थमेकद्विभाष्येण तुल्यन्यायात् षट्संज्ञास्यापि तदन्ते प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च। चतुरः शसीति सूत्रस्थन्वुवार्तिकं जसुग्रहणानर्थक्यमन्वनाभावादिति तिसृभ्यद्वृत्तिसू

पूर्वस्मादधीति। एवं च प्रियाद्यद्विहरद्वौदाहृतं तुल्यं न संभवतीति भावः। न च पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति निषेधः। तस्य दोषद्वृत्तिसापवादत्वात्।
न नुरथाभ्यामिति। तिसृदोक्तं तुल्यं न ग्रहीष्यामः। न तु षट्त्वविधिलभ्यमिति चेत्। भैवम्। भाष्यमते तदयोगात्। तथा हि। रथाभ्यामिति सूत्रेऽपदान्तस्य मू
र्द्धन्यद्वृत्तिसूत्रमनुवर्त्यैषां ग्रहणं पदान्तस्थेति निषेधसूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातम्। न च मूर्द्धन्यशब्देन षट्शब्देन वा निर्वर्त्यमानेणकारेणैषभ्यं सुचचम्। यथै
चरं सुनीनां प्रामाण्यमिति स्थानिवद्भाष्येण बोधितः। शब्दकौस्तुभेतस्य दोषद्वयत्रणत्वग्रहणं मास्त्विति निषेधः। कृतस्त्रीत्याप्याह। कार्यकालपस
द्वृत्तिः। न च यथोद्देशमाश्रित्य षट्त्वमस्त्विति वाच्यम् ॥

त्रस्थवार्तिकवदेव दूष्यमेकद्विचमुख्यार्थकमिति दिक्। प्रतिपदोक्तमिति। संयोगादिलोपसाहचर्याल्लत्वस्येवेति भावः। प्रत्याख्यातमिति। तदेके वाक्ये तयात्र
नित्यत्वेन ज्ञेयं प्रितिपदोक्तपरिभाषासाहचर्यपरिभाषयोरप्रवृत्तिरिति भावः। प्रत्याख्यानेन च स्पष्टार्थमेव तयोक्तपदान्तराभिनिवेशः कार्यद्वृत्ति
सूच्यते ॥

रामः
६७

प्रत्याख्यानासंभवेनेति। उक्तरीत्याभ्यधनितणत्वग्रहणेत्यादिः गग्रहणेतिवा। पञ्चमीसमासेति। अपरविधाविति वक्तव्यमित्यचः परस्मिन्निति सूत्रस्य वार्तिकम्।
 खानावसत्रेकैः यदधनितेत्यर्थः। वस्तुतस्तदयुक्तमिति प्राङ्गि रूपितम्। तत्प्रत्याख्यानमभ्युपेत्यापिसमाधने। फलैक्यायेति। प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वं धनयन् पञ्च
 मीसमासपक्षे लस्यसिद्धिं शङ्कते। निष्ठायामिति। सेद्ग्रहणादिति। तत्र हि सेद्ग्रहणं नानिड्यास्वर्थं णिजन्तान्तदसंभवात्। नचज्ञयेः सनीवन्तेतीडु विकल्प्या-
 त्संज्ञपितद्व्यादौ यस्यविभाषेतो णिषेधेन त्संभवतीति वाच्यम्। यस्यविभाषेत्यत्रेकाच इत्यनुवृत्तेः। अन्यथा दरिद्रातेरपिसनिविकल्पितेऽत्रेन्द्रदरिद्रिते इती-
 ष्यनस्यात्। वादान्तेति सूत्रेण प्रदतिनिपातनेनेडभावस्येव णिलोपस्यापि निपातनाच्च। तस्मात्तद्योगविभागेन कालावधारणार्थमिदं कृते एव णिलोपो न तु न

फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवेन कार्यकालपक्षस्यैवेहन्याय्यत्वादिति भावः। अतएव पञ्चमीसमासस्य प्रत्याख्यानोपपत्तेनापि
 एतत्प्रत्याख्यानकार्या फलैक्याय कार्यकालपक्षस्यैव न्याय्यत्वेनासिद्धत्वस्य दुर्वारत्वात्। निष्ठार्यासेटीति सेद्ग्रहणाज्जापकात् पू-
 र्वस्माद्दिधेः स्थानिवद्भावस्यानिव्यतमानेह प्रवृत्तिरिति तु संभवे दुत्प्रेक्षा यदि लस्ये एतत्प्रमितं स्यात् ॥

तः प्रागिति। अन्यथाकारितमित्यादौ परमपीदं बाधित्वानित्यत्वा णिलोपेयकाच इती णिषेधः स्यात्सर्वस्माद्दिधेः स्थानिवत्त्वे त्वशान्न एव निषेधो णिचायवधाना-
 दिति भावः। यदित्येकाच उपदेशे इत्यत्र विहितविशेषणपक्षे सेटीति चिन्त्यप्रयोजनमित्युच्यते तदा प्रविगणस्येति भाष्योदाहरणो देवतदन्वितत्वम्। अन्य-
 थाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्पिलपुं पूर्वादिति णेरुपादेशेन स्यात्। स्पृषीति सूत्रं प्रशमयेत्यादौ चरितार्थमिति दिक् ।

म.श.
८८

स्पष्टमिति। वस्तुतस्तुषड्भ्योऽङ्गित्येतत्साहचर्यादस्यगौणेन प्रवृत्तिः। तस्य च विहित विशेषणादौणे प्रवृत्तिरिति सर्वादि सूत्रेभाष्ये स्पष्टम्। गौणे भौशो प्रवृत्तौ न
ज्जाप्यात्वमपिनेति बोध्यम्। इत्येव स्यादिति। यद्यपि हलीस्यपकर्षप्रियाष्टाविति न सिद्ध्यति। प्रियाष्टान्दनि प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तम्। तथापि अपकर्षाभावेप्या
तस्यैकल्पिकतया प्रियाष्टान्दस्य स्पष्टवोरत्वेन यथाश्रुतभाष्यासङ्गतेरेव गर्भतया तद्वाख्यातम्। प्रियाष्टादतीति। आकदेशे वकारस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपो न
गौणस्त्वैव प्रवृत्तौ हि भाष्यमसंगतमेवेति भावः। कैयट इति। अत्रारुचिषीजंतु यथा लक्षणमित्यस्य तत्कृतानि बालक्षणम् प्रयुक्ते प्रवर्तते प्रयुक्तानामेव ल

लक्षणैकचसुक्तौ सांतु अनित्यत्वपुरस्कारो नुचित एवेत्यास्तां तावत्। जः शसोरिति। औस्त्वं हिलुगुटाविव गौणत्वेन भवति। अष्टाभ्य इति बहु
वचननिर्देशान्। अन्वयादिकृतात्वां नुकरणेपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् अष्टौशिति। अष्ट इति वा। एतच्च स्थाने तिसूत्रेभाष्ये कैयटयोः स्पष्टम्। त
था च औशत्वविधौ कृतात्वात् निर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्ये एवोचितम्। तथा च जसि प्रियाष्टान्दस्येव स्यान्नत्प्रियाष्टादस्याशङ्कोक्तं भाष्ये
यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति। न भवत्येवमत्रमित्यर्थ इति कैयटः ॥

सूत्रेनान्वाख्यानदिति द्वितीयव्याख्येव युक्ता। आत्स्यव्याख्यायामप्रयुक्ते इ
ति वाक्यशेषासङ्गतिः। प्रयुक्तेपिलक्षणानतिक्रमसत्त्वात्। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यभिप्रेत्योक्तिविरोधाच्च। यथा लक्षणमित्यस्याप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव
योग्यताने तु लक्षणप्रवृत्तैरित्यस्यार्थः। किंच भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचसुक्तयैषैव व्याख्योचिता एकस्यैव प्रयोगस्य भाष्यफक्कि काव्याख्यानभेदेन साधुत्वासाधुत्वयो
रनौचित्याच्च। तस्माद्त्रस्यमूलं टीकावैर्ष्याख्यातु कैयटाद्यनुरोधेन। वस्तुतः प्रियाष्टादीनामनभिधानमेवेति दिक् ॥

रामः
८८

आत्वस्याभावादौश्वनेति। अत्रवृत्तिरुताओशोभावादात्वंनेतिवक्तुं युक्तम्। प्रथमैकवचनमिति। हल्ङ्गादिलोपात्परत्वादात्वेसोलोपाप्राप्त्याहत्वविसर्गो। नचलोपे
न्तरङ्गः। प्रकृतिप्रत्ययोभयसार्पणत्वेनसमत्वादित्यभिमानः। नलोपाभावस्त्विति। क्रुञ्चधातुर्नोपधद्वितिसंमताकारीयधातुवत्त्वनुसारणेदम्। परेश्चेतिसूत्रभाष्या

वामनोपि। अष्टाभ्यौशितिसूत्रेतदन्तग्रहाणात्परमाष्टावित्युक्त्वाप्रियाष्टानद्वयत्रात्वस्याभावादौशनभवतीत्याह। हरदत्तस्तत्रैवप्रियाष्टानद्वय
त्रेतिवृत्तिग्रन्थमुपादाययथापुनर्गौणतायामात्वंनभवतितथातद्विधावेववस्यतद्वितिप्रतिज्ञायअष्टनआविभक्ताविति सूत्रेएकवचननिर्देशादुपसर्ज
नेष्वास्वम्। भविष्येआतोऽलोपः। प्रियाष्टः पश्येत्यादिवदन्पूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतंभाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं कश्चमभिहितवानितिसुष्ठ्वप्रष्टव्यः। हलादावे
वेति यद्यपिद्वयस्यपकर्षमकृत्वापि व्याख्यानंभाष्येप्रतीयते। तथापितस्यापरितोषग्रस्तत्वंप्रपञ्चितमन्यत्रेतिभावंः। प्रियाष्टाद्वितिप्रथमैक
वचनम्। उक्तंसंगृह्णाति। प्रियाष्टद्विति ॥ नान्ताः ॥ भुदिति। बुद्धतेः क्विप् ॥ धान्ताः ॥ ऋत्विग्दधक्। किञ्चिदिति। ऋत्वाबुधपदेयजेः किन्। ध
सोतेर्द्विचञ्जमन्तोदानत्वंच। सजेः कर्मणि किन्। अमागमश्च। दिशेः कर्मणि। उत्पूर्वान्। लिहेः किन्। उपसर्गान्तलोपः षत्वम्। अन्त्रेः सुषुपपदेकिन्चेत्य
र्थः। युजेरिति। क्रुञ्चेरप्येवम्। नलोपाभावस्त्वधिकः। कनाविति ॥

तुअयंजोपधद्वितिलभ्यते। तत्रहि क्रुञ्चेत्यत्रकुत्वसाशङ्क्यक्रुञ्चामिति ऋत्विगादिसूत्रस्थनिपातनास्तिद्वमित्युक्तम्। तस्यनकारजत्वेतुपरसवर्णासिद्धत्वाकुत्वा
प्राप्तौभाष्यासङ्गतिः। निर्देशेनचत्रयोगेकुत्वाभावेनिपात्यतेद्वितिकुडित्यादौकुत्वंभवत्येवतदानलोपस्यप्राप्तिरेवनेतितत्त्वम् ॥

म.श.
६६

उच्चारणार्थ इति। ननु तदित्त्वं ज्ञप्रयुक्तकार्यभाग्यमनोविशिष्यतस्य नोक्ता सा उच्चारणे सहायसंम्पादने न चर्णोच्चारणस्य चारितार्थे विधेयेतदपगममात्रफलिकात्तु साः स्व्येवेति न तस्य लोप इति सूत्रस्थभाष्यविरोध इति बोद्धव्यम्। कुलस्यासिद्धत्वादिति। चोः कुरितिकुत्वस्येत्वर्थः। इदं सर्वं न्यायसिद्धार्थकथनमात्रम्। परत्वादिति हलङ्गादिलोपादित्यादिः। असंनिहितत्वादिति। सध्वोर्ग्रहणसमर्थेनैकाचो बश इत्यतस्तदनुवृत्तेर्निष्ठादेशप्रकरणेन विच्छेदाच्च। एतेभ्यो चो रिति वक्तव्यं तत्रै

इकारस्तुच्चारणार्थ इति भावः। संनिहिते इति। यत्तु प्राञ्जस्तुति। येषां त्वधिकारे इति तन्ना। सन्निधौ धातुग्रहणस्य उत्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्रयाभावान्। युजेरसमासे। सर्वेति। यत्तु प्राचोक्तं सुटीति। तन्ना। सर्वनामस्थाने इत्यस्यैव प्रकृतत्वात्। लक्षणायां बीजाभावात्। क्रीडियुजी इति द्विवचनेऽतिव्याप्तेः। यत्तु वदन्ति नृपसकेशसियुञ्जी। त्यत्र नुमनस्यादिति। तन्ना। नपुंसकस्य भलच इति नुमः सम्भवात्। सुलोप इति। कुलस्यासिद्धत्वात्। परत्वादादौ नुम्। ततो हलङ्गादिलोप इति भावः। किन्प्रत्ययस्य कुः। पदान्ते इति। यत्तु प्राचोक्तं भलीति। तन्ना। भलीत्यस्यासंनिहितत्वात्। निष्फलत्वाच्च। यत्तु न त्रौत्रेण व्याख्यातम्। भलीभलीत्यनौ मण्डूकप्लुत्या भलीत्यस्मिन्ननुवर्तमानेपिन कश्चिद्दोष इति। तन्ना। स्पष्ट इत्यादावतिव्याप्तिः। खञ्जतीति खना। खजिगतिवैकल्येपरौ व्रजेः। दीर्घश्चेति। यत्तु प्राचा व्याख्यातं विण्णित्वा दुपधार्द्धिरिति। तन्ना। पञ्चपाद्यां दशपायाञ्जानेन किपदीर्घस्यैरेव विधानात्। स्कोः। संयोगेति लुप्रषष्ठीकम्। भलन्नाभ्यां विशेष्यते इति व्याचष्टे। पदान्ते इत्यादिना ॥ ७ ॥

ववाकिन्प्रत्ययस्येति वक्तव्यम्। एवं च कुग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम्। चोरित्यत्र तत्संबन्धादत्र नदसंबन्धाच्च। निष्फलत्वाच्चेति। सिद्धान्तिसमतफलाभावादित्यर्थस्तद्धनयन्नाह। अतिव्याप्तेरिति। लुप्रषष्ठीकमिति। एतेनोपसर्जनस्य सविशेषणत्वात्समासानुपपत्तिरित्यपास्तम्। पदान्ते भलिचयौ स्को संयोगादीतयौ लौप इति न सूत्रार्थः। संयोगादित्वस्य पदान्तत्वस्यैकस्मिन्नसंभवात् ॥

रामः
६६

तदपवादस्येति। सूत्रद्वयविहितण्विनपवादस्येत्यर्थः। तत्र मन्त्रेद्वितिसूत्रे उपपदानां धातूनां च एष कृपाठे कर्तव्ये समुदायोच्चारणमलाक्षणिकानां निपातनार्थं न
 त्रश्वेतशब्दे कर्तव्या विन्युपपदे वहेः कर्मणि प्रत्ययः। उक्थे कर्मणि करणे वोपपदेशस्यैः प्रत्ययोनलोपश्च। अस्य नलोपेपिनवृद्धिः। उक्थशास्त्रशब्दस्य सामान्येनरुः
 सिद्धेन तस्य निपातनं क्रियते इति भाष्येण तत्र तदभावस्यापि निपातनात्। दाम्दाने इत्यस्मात्पुरः पूर्वकात्प्रत्ययः कर्मणि दाश आदेर्ङत्वंचेति। वहियज्योस्ति।

भृञ्जतीति भृट्। किप्। सस्येति। जस्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वेषुत्वमित्यर्थः। एतेन प्राचोपिवि
 परीतीक्तिः प्रत्युक्ता। ऊर्गिति। ऊर्जबल प्राणनयोः। अस्माच्चुरादिष्यन्तात् भाजभासेत्या
 दिना किप्। णिलोपः। सचचोः कुत्वेन स्थानिवत्। पदान्तविधित्वात्। पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च।
 इहजान्तेष्ववयादिति नोदाहृतम्। मन्त्रेष्वेतन्नहोक्थेति प्रकृत्यभवे यजदिति विहितस्य
 ण्विनस्तदपवादस्यपनेडसम्प्रदान्दसत्वात्। यसुश्वेतवा उक्थशासपुरोडाशवयजांङ
 सिति प्राचोक्तम्। तन्न। डसः प्रकृतभूतयोर्वहियज्योर्दीर्घाभावात्। यदपि अवयादिति
 प्रतीकमुपादाय ण्विनिति प्राचा व्याख्यातम्। तन्न ॥

शंसेरप्यपलक्षणमिदम्। किंचोक्तं भाष्यादुक्थशासित्युच्चारणमपि प्राचामसंगतम्। नचडस्यविधेयः अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्वेति पदान्तविषयेरुत्वेरूपसि
 द्धेरिति वाच्यम्। वृद्धौ अतः परत्वाभावेनोत्वानापत्तौ श्वेतवोभ्यामित्याद्यसिद्धापत्तेः ॥

म-श-
१००

अप्रवृत्तेरिति। ननु पदान्तविषये वासरूपन्यायेन ष्विन्यस्तु निपातमचेदमुभयोरतत्र रु प्र करणे अवयादिति सूत्रपाठः। अन्यथाऽसन्ते ससजुषोरु रितिरु
त्वेसिद्धे दीर्घमात्रस्य निपातनात्तत्र करणे एव कृत्वस्यादिति चेन्न। उस्वक्तव्यः किं प्रयोजनं वर्धयति। क्रियते वर्धयति निपातनम्। अवयाः श्वेतवा इति। तन्न वक्तव्यम्।
अवश्यं तद्वक्तव्यं उसारं मेषि संबुद्धौ दीर्घार्थमिति चेन्न। उस्वक्तव्यः। उस्वपि वक्तव्यः श्वेतवोभ्यामित्यर्थमिति भाष्यविरोधात्। अन्यथा ष्विन्यक्षे रत्वार्यमपित
स्यावश्यकत्वेन संबुद्धौ दीर्घार्थमिति भाष्यस्य निर्दलतापत्तिः। तस्माद्त्रवार्तिकनये वासरूपा प्रवृत्तिः क्तादिष्विव्यवस्थितविभाषयांङ्गीकार्या। रुप्रकरणे
सूत्रं तु सूत्रकृताऽसौःकरणत्वं कृतं णिनन्ते रत्वा मात्रस्यैव तदिष्टत्वात्। श्वेतवोभ्यामिति प्रयोगं तु सूत्रकृत्तजानात्सेवेति स्पष्टं भाष्यविदाम्। केचित्तु ष्विन आदे

अपवादस्य दुस्सेचि प्रये उत्सर्गस्य ष्विनो प्रवृत्तेः। तदोः सः सावनन्ययोः। अनन्त्ययोः किम्। हे स परत्वात् सदाद्यत्वं बाधित्वा सत्वं स्यात्। ततो हल्
ङ्यादिलोपे रत्त्वविसर्गो स्याताम्। किंच स्त्रियां सेति न स्यात्। बस्तु तस्तु अनन्त्यग्रहणं शक्यमकर्तुम्। नचोक्तदोषः ॥

शोऽस। श्वेतवहादीनां उस्वदस्येति वार्तिकात्। एतत्संबन्धिनो ष्विनः प्रत्ययस्य उस्वत् दन्तेपदत्वस्य भावित्वे इति तदर्थः। अतएव वृत्तिकृता ष्विनं प्रक्रम्य श्वे
तवाद्द्युदाहृतमेव च वासरूपस्यां त्रविषय एव नेत्याहुः। परत्वादिति। नित्यत्वं तु नात्वस्य शब्दान्तरस्य प्राप्तेः। सत्वं स्यादितिः उभयोरपीति भावः। असौ लोपः
णिकत्वेनात्वसन्तस्येत्यस्य न प्रवृत्तिः। नच प्रत्यय विशेषापेक्षसत्त्वापेक्षयान्तरङ्गत्वादत्वे रूपसिद्धौ देव्यर्थे तादृशान्तरङ्गत्वस्य शास्त्रेनाश्रयणज्ञापनार्थत्वात्
तएव भाष्ये ईदृशमन्तरङ्गत्वं न क्वाप्याश्रितम् ॥

रामः
१००

पुनः प्रसङ्ग इति। कृताकृतप्रसङ्गत्वमात्रेणानित्यतायांसापिसुवचा। शब्दान्तरप्राप्त्यानित्यत्वमभ्युपेत्य प्रवृत्तं भाष्योक्तं समाधिमाह। सकृदिति। अनन्त्ययोरित्येत
 देवसकृदिति न्यायज्ञापकमिति तदाशयः। न्याय्यत्वादिति। वस्तुतएषामनभिधानमेव एतदाशङ्क्यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्योक्तेः। अस्वार्थश्चाष्टन् श
 दै उक्तः। द्विवचननोपपत्तये आह। एष कृपदमिति। अत्र गौरवं मत्वा प्रकारान्तरमाह। प्रथमाशब्द इति। एवं च तस्यैकत्वान्ते शब्देन समासे द्विवचनमिति भावः। तस्मा

पुनः प्रसङ्गविज्ञाने तदाद्यत्वं सम्भवात्। सकृदुक्तमिति पक्षे पितद्वैः सः सावित्यस्मान्तरमदसदिति योगं विभज्यादस एव दस्यसत्त्वं नायस्य दस्येति आख्या
 तुं शक्यत्वात्। ननु यथान्यासे द्वैपतेः किपि स्वदिति प्राप्नोति नियमे तु द्वादितिस्यादिति चेन्नैवम्। गौणे अत्र सत्वयो रसम्भवेन द्विरित्यस्यैव न्याय्यत्वात्। डे प्रथ
 मयोरमाडि इति एष कृपदं लुप्तपष्ठीकम्। प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौण इति व्याचष्टे डि इत्यस्येत्यादिना। डे सुटोरमृदिति सुवचम्। अधिक र
 णत्वविवक्षयेति। यदि तु शेषे इति विभक्तिविशेषणं स्यात्सर्हि व्यर्थमेव तत्। आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात्। न चैवमन्यलो
 पदिति पक्षस्य निरालम्बनत्वापत्तिः। साम्प्रदायिकमिति ससुटु कनिर्देशेन तस्यापि ज्ञापितत्वादिति भावः। एवं वस्त्राणीति। शेषे लोपः। यत्तु काशिकायामुक्तं पञ्चम्या
 अचतुर्थ्यां प्रथमयोरपि। यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयत इति। तद्वाप्येषया। कृन्दसितु प्रथमाद्विवचनमपि शेषे लोपस्य विषय एवेति
 बोध्यम् ॥

ॐ पीति। तस्यैवेत्यर्थः। अन्यलोपस्यैवेत्यर्थः। अनेनायमेव पक्षः सूत्रसंमत इति सूचितम्। किंच शेषस्य लोप इत्यर्थे फलाभावः। अन्यलोपे
 प्यस्य विभक्तिसन्निपातनिमित्तकत्वात् सन्निपातपरिभाषया बुद्ध्या वित्यत्रेव टापो निवृत्तेः। शेषग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव। ससुटु निर्देश प्रत्याख्यानापेक्षया
 स्य प्रत्याख्यानमेव ज्यायः। तदादीनामदिति सूत्रभाष्योक्तोप्ययं पक्षस्तत्रैवाह रित्युक्त्या बोधितारूचिक इत्यन्यत्र निरूपितम् ॥

म-श-
१०१

अन्यस्य । अङ्गवृत्तशास्त्रस्य । दीर्घोभिविष्यतीति । जानातीत्यदौ मूलोक्तस्य दीर्घनिर्देशसामर्थ्यात् न ह्रस्वस्य स्याद् अङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारा न ह्रस्व
इत्यर्थ इति न तद्विरोधः । नन्वेन दीर्घपक्षमिभोदिति ब्रह्मजानाम्भोदत्यादावनन्यस्यापीति पुनो न स्यात् । अत आदित्येव सिद्धे तत्रत्य दीर्घग्रहण
स्य पुननिवर्तकत्वात् । न चानन्त्यस्य पदस्य घटोरिति तदर्थं कथं पचामीत्यादौ तस्याग्निरिति वाच्यम् । दीर्घग्रहणसामर्थ्यात् नान्यविषय एव तत्संबन्धात् वाक्यद्वयोः क्रु प
संबन्धत्यागे मानाभावात् । तेन वाक्यस्यानन्त्यस्य पदस्य पुनः स्यादन्यस्य पदस्य घटोरित्यर्थः । तपरकरणेन तु न पुनत्मावृत्तिः । पुनस्यासिद्धत्वात् । अत एव गीः पूरित्यादौ
मपर्यन्तस्य विमिति । अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः । अङ्गवृत्ते इति । एतेनाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति परिभाषा अर्थत उपनिबद्धा । अङ्गे अङ्गवि
कारे वृत्तं वर्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रं मातृस्मिन् कृते सति प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्य प्रवृत्तौ प्राप्ताया म विधिरिति हितस्या अर्थः । एषा च परिभाषा ज्यादादीयसः
ज्ञानोर्जति सूत्रं प्रहृषेपि ज्ञापितेति भाष्ये स्थितम् । अन्यथा हि ज्यादादिति आकारं न ब्रूयात् । बहोर्लोप इत्यतो लोपमेवानुवर्तयेत् । अकृत्वावेति दीर्घे सिद्धं
न्यायाग्निति ज्ञानोर्जति विदद्वात् । अतो दीर्घो यतीति दीर्घो भिविष्यतीति । न चैवं द्वाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते सुपिचेति दीर्घे न स्यादिति वाच्यम् । ह्योरेक
स्येत्वादि निर्देशेन उक्त परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् । यत्तु केचित्परिष्ठितस्येति पठन्ति । द्वाभ्यामिति तु दीर्घविना न परिनिष्ठितमिति च वदन्ति । तद्वाच्यविरुद्ध
माज्यायान् । जानाति । जायत इत्येतेषामपि दीर्घविनाऽपरिनिष्ठितत्वेन भाष्योक्तज्ञापनस्यापि शिथिलमूलत्वापत्तेः । यदि तु भ्यसोभ्यमिति सूत्रे भाष्येपि प
रिनिष्ठितस्येत्वेव पाठस्तर्हि सच निकतामेवाश्रित्य प्रक्षान्तरपरत प्रायोज्यः ॥

दीर्घः । अन्वेषत स्यापीदुदिति मपरत्वसामर्थ्यात् प्रवृत्त्यापत्तिः । दीर्घग्रहणोत्तत्तामर्थ्यात् सिद्धत्वस्यापि बाधः । आकारान्तरप्रक्षेपेण वारणं नुक्लिष्टमस्तु वा तदुपाया
न्तरमिति चेन्न । उक्तज्ञापकपरभाष्यप्राप्त्यात् पुनस्य तत्रानिष्टत्वे वैकल्पिकत्वेनेदृशे विषये पुनता प्रवृत्तेः । अतो दीर्घ इत्यत्र दीर्घग्रहणं हलिलोप इति सूत्रे हल्यक्षिति
वक्तव्ये लोपग्रहणवत्त्वेन नार्थसाधकमिति दिक् । निर्देशेनेति । अन्यथा त्यदाद्यत्वे एत्वं न स्यादिति भावः ॥

रामः
१०१

वाचनिकत्वे गौरवंशापकद्वयशैथिल्यं चापरिहृतमित्यत आह। अनित्यत्वबलेति। अनुवृत्त्यर्थमिति। स्पष्टमेतद्वाच्ये त्रैव। अभ्यमिति च्छेदस्यैव मुस्यत्वं धनयन्श
ङ्कते। च्छेति। अतएव युष्मदस्मदोरिति सूत्रेण चादेशो हलादिरस्तीति भाष्यं संगच्छते। एतन्निवृत्त्येति। अङ्ग-वृत्तपरिभाषाया अनित्यत्वबोधनद्वारेति भावः। एवं च

अनित्यत्वबलफलितार्थकथनेन तन्न तु ज्ञाप्यांश प्रविष्टमिति वास्तु। एवं तु काशिकादिग्रन्थोपिकथयिन्नेतुं शक्य इति दिक्। मकारान्तरमित्यपल
सृणम्। जसः शीस्यन्नजसः सृइति सकारं प्रश्लिष्यसान्तस्फजस इति व्याख्यानादतोमिविसूत्रादम् ग्रहणमनुवर्त्य अम् अमेवेति व्याख्यानाद्देति बोद्धम्।
अविभक्तिकमिति। तथा च डे-प्रथमयोरिति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्वामः प्रतिषेधोपमिति भाष्येणङ्कितम्। नचतथैव किं न स्यादिति वाच्यम्। स्त्रीनपुंसकयोर्न
त्वाप्राप्त्यै चान्ब्राह्मणीः कुलानिवा। अलिङ्ग-त्वे युष्मान्ब्राह्मणानित्यादेरसिद्धत्वप्रसङ्गाच्च। योचि। अचिकिम्। युवाभ्याम्। यदि तु युष्मदस्मदोऽस्मादेः सृइत्य
त्रायेहलीत्यतोहलीत्यनुवर्तते तदा इहाचीति मास्तु परिशेषादेव सिद्धेः। युष्मदस्मदोः। हलादाविति। योचीत्यज्ग्रहणात्परिशेषात्सिद्धमिदम्। रायोहलीत्य
तोऽनुवृत्त्यालब्ध्या। नन्वेवं किमनादेशग्रहणेन नत्वादेशो हलादिरस्ति। मैवम्। भ्यमः सत्त्वात्। अभ्यस्यसेतु योचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थमनादेशग्रहणंबोद्धम्। प
सृइत्येपीति। नचान्तलोपपक्षे पररूपं बाधित्वासवर्णदीर्घः स्याद् अकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम्। एतन्निवृत्त्याः कारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात्।
युष्मदस्मद्गांङ्-सोश। शित्वं सर्वदेशार्थम्। अन्यथा ह्यादेश परस्येति स्यात्। नच वैयर्थ्यम् ॥

पररूपेण बाधानसवर्णदीर्घद्वितीयात्पर्यम्। वैयर्थ्यमिति। अकारस्याकारविधिवैयर्थ्येनान्यस्यैवाकारेऽन्तो गुणे च सिद्धं तवेत्यादीति व्यर्थमेव शित्वमित्यर्थः। नच
पररूपबाधनार्थमेवादेशो रत्वविधानं स्यादिति वाच्यम्। विधिबाधापेक्षया देः परस्येति परिभाषाबाधस्यन्याय्यत्वात् ॥

म-श
१०२

आदेशेनि। आदेर्विधानेप्यादेशत्वसंपादनेनयत्ननिवृत्त्याशेषेलोपार्थचाकारविधानंचरितार्थमित्यादेः परस्येत्यस्यबाधेमानाभावेनसर्वादेशार्थशित्वमितिभावः। नचयोच्यड-सीत्सुक्तैवयत्ननिवृत्तेशेषलोपौसिद्धावितिवाच्यम्। पर्युदासेएकवचनत्वादिनासादृश्यग्रहणापत्तेः युष्मदस्मदोरित्यात्वस्यप्राप्तेश्चाहलादावितिहिपरिशेषसिद्धोःर्थस्तत्रेतिभावः। अनादेशतास्येवेति। अनादेशादितिहितत्पुरुषोलाघवात्। एवंचत्वमहसित्यादौसंपूर्णविभक्त्यादेशेयत्वाभावसंपादकमनादेशादितिप्रकृत्येयत्वंस्यादेव। नन्वेवमादेरकारस्यविधानंअर्थमिति सामर्थ्यादन्यस्यस्यात् तत्रचातो गुणइतिपररूपेआदेशरूपविभक्तिरिति मिति यत्वाप्राप्तिः। नचवार्णादाङ्गमितिपरिभाषयापररूपात्पूर्वयत्नप्राप्तिरितिवाच्यम्। वर्णाङ्गयोरेकस्थानिकत्वेएवधर्मिग्राहकमानेनतत्राप्रेरितिवेत्तायुष्मद

अदेशत्वमप्यदेशेनयत्ननिवृत्त्यर्थत्वात्। नचवयवस्यादेशेसत्यपिविभक्तेरनादेशतास्येवेतिवाच्यम्। सर्वेसर्वपदादेशादिति सिद्धान्तात्। दूदमेवशित्वंज्ञापयति सर्वेसर्वपदादेशादिति। अर्थवत्येवस्थान्यादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः। सिद्धडादयस्तुवचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि बोद्धाः। इदंत्ववधेयम्। अन्तलोपपक्षेअशःस्यादेशः प्राप्त्ः। अङ्ग-वृत्तपरिभाषयावारणीयः ॥

स्मदोरनादेशादत्यत्रप्रत्यासत्त्यायुष्मदादिग्रहणेनविहितादेशरूपविभक्तेरेवग्रहणेनान्यादेशेपररूपेपितादृशविभक्तेरभावेनयत्वापत्तेर्दुर्वीरत्वात्पररूपादेशस्तुमतथेतिभावः। सर्वेसर्वेति। स्पष्टंवेदंभाष्ये। एवंचाकारविधानेपियत्नव्यावृत्त्यातस्यचारितार्थनादेः परस्येत्येतद्बाधेमानाभावेनसर्वादेशार्थशित्वंसार्थकमितिभावः। अत्रपदशब्देनार्थबद्धत्वात्इत्याह। अर्थवत्येवेति। अर्थवत्त्वंचकल्पितमेवगृह्यते। एतेनकृत्वाइत्यस्यकृयइत्यादेशेप्रकृतिप्रत्ययसंज्ञोहेह्रस्वस्येतिगुणस्यादित्यमास्तम्। सिजादीनांकल्पितोप्यर्थोनास्तीत्यतआह। सिद्धडादयइति। द्योत्यार्थेनसोप्यर्थवानित्यन्ये ॥

रामः
१०२

दुराग्रह इति । ज्यादादीमसद्व्यस्यज्ञापकत्वपरभाष्यविरोधादस्वदुराग्रहत्वम् । अकारान्तत्वात्प्राप्त इति । सुसुड् निर्देशभावे इति शेषः । निर्देशसामर्थ्यादिति । अर्थभावः । सामः प्रसङ्गे आकामिति सूत्रार्थस्तेन आम्सकारयोरत्रविषये । त्वन्तमप्रयोगो बोध्यते स्थान्यादेशभावविषये सर्वत्रैवमेव । यथार्थधातुकविषये स्ते प्रयोगो भुवः प्रयोगश्चाऽस्तेरित्यनेन प्रतिपाद्यते न तु सतो निवृत्तिः । शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात् । किंतु प्रसक्तबुद्धेरेव निवृत्तिः । तत्रसकारबुद्धेः प्रकृतेसां प्रतिक्या असंभ

यदित्यङ्गः स्वयत्कार्यतद्विषयिण्येव सापरिभाषानत्वेङ्गधिकारमात्रपरेति दुराग्रहः । स्तर्हि अशित्यत्रात्ते गुण इति पररूपेणाकारान्तरं प्रक्षिप्याकाररूप एव अशभवति न विपियते इति व्याख्येयम् । यत्तु स्यादेशस्यापवादोऽपि तत्र अशादेशप्रवृत्तिकाले शेषेलोपाभावेन स्यादेशस्याप्रसक्तेः भाविन इति कृते किं शेषेलोपाकारान्तत्वात् प्राप्तः सुट् सुसुड् स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तत इति भावः । शेषेलोपश्लेष इति पक्षे तु सुट् ग्रहणं व्यर्थमेव । आकामिदीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अन्वयापररूपं स्यात् । नचाकारोच्चारणसामर्थ्यम् । एतन्निवृत्त्याभ्यमद्वचरितार्थत्वात् । इह युवावौ द्विवचने त्वमावेकवचन इति सूत्रद्वये द्विवचनेकवचनशब्देन प्रत्ययपरो किंत्वर्थपराविति व्याख्यानम् ॥

—ये स्पष्टम् । तन्निवृत्तिश्चासौ भावात् । अत्र सामः स्थानिलोक्त्याऽऽकामिस्थानिवत्त्वेन साम्त्वमेव न त्वास्त्वमत एवाति त्वाकमित्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रभाष्योदाहृते आकामुडभावौ सिद्धौ । आस्येव साम्त्वस्याहार्यारोपेणादेशः । आदेशस्यास्त्वाभावाच्चात्र न तुट् । नच यत्र भावी सुट् तत्रैवायम् । सामो भावित्वस्य सर्वथादुरुपपादत्वादिति भाष्यविरुद्धकल्पनाव्यर्थेति दिक् । किंत्वर्थपराविति व्याख्यानमत्र शरणं द्वयोरैकस्वत्त्वेन बोधने समर्थयोर्मुच्यदस्य दोरिति वाच्योर्थः ॥

म-श-
१०२

भूतपूर्वेति। जहत्स्वार्थाच्चित्तिरित्यभिमानेनेदम्। सामर्थ्यादेवतद्वाधादिति। उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति संख्या सञ्जा सूत्रस्थभाष्योक्तेः श्रेतितत्वम्। अन्यथाह यो
रेकस्मिन्चित्तुत्तैव युष्मदादिविशेषणतया सिद्धेवचनग्रहणसार्थकं दुरुपपादमिति बोद्धव्यम्। बाधादिति। आकमुत्पत्तिकालेन्यलौपाभावेन सुटोऽसत्त्वादिति
तत्फलं दर्शयति। समस्यमाने इत्यादिना। द्वोकत्वेति। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः। त्रिकपक्षे तु द्वोका
र्थवाचिनी इति पाठ्यम्। संख्याया विभक्त्यर्थत्वेऽपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः। समासार्थो मुखविशेष्यम्। अन्यसंख्येयत्वं। युष्मदस्य
दर्शगतसंख्येतरसंख्येदित्यर्थः। स्त इति। अर्थपरत्वात्प्रयणसामर्थ्यादेव भूतपूर्वगतेरपि स्त्रीकारात्। प्रत्ययपरत्वे तु न स्यातामि - त्यव्याप्तिः स्यादि
त्यर्थः। एवं चतुर्थश्लोकेऽपि युवावौत्वमौनचेत्सुत्तया प्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्धनिता। एकञ्जाव्याप्त्याऽपि परिहारायार्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम्। न
च कश्चिन्नाहं त्रिमन्यायविरोधः। वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्वाधात्। अन्यथा हि द्वित्वे एकत्वे इत्येव ब्रूयात्। द्वित्वे एकत्वे च या विभक्तिस्तस्यामिति व्याख्या
मसंभवादि भावः। अतित्वाकमतिमाकमिति। यत्तु वदन्ति साम आकमित्यत्र यद्यपि सुट्ग्रहणं न स्थानिविशेषणं बाधात्। तथापि उपलक्षणं भव
ति। तै न यस्यामः सुडग्रे भावी तस्यैव आम आकमा भवितव्यम्। न चैतत्तौ गे संभवति इत्याकम् न प्रवर्तते। न च समुदायनिर्देशे विशेषणत्वमुपलक्षण
त्वं वा विहाय तृतीयः प्रकारोऽस्ति। न च सुडामोः षष्ठीस्थानित्वमिह निर्दिश्यते। च शब्दस्य द्विवचनस्य च अभावात्। यदि तु सूत्रं च आम् चेति समाहार
द्वन्द्वे व्याख्यायेत

भावः। न चैतद्वैणत्वे इति। सर्वनामत्वाभावादि भावः ॥

रामः
१०३

योग्यताबलाच्चेति। आसमभिब्याहारेयुष्मदस्मद्भ्यान्तस्यैवसंभवादितिभावः। साहित्याभ्युपगमादिति। समूहाभ्युपगमादित्यर्थः। कृत्स्निति। तेभ्योलिट् इ
ग्निषेधादितिभावः। उभयत्रतुल्येति। एवंचपूर्वमासमाकमिततः सुटितद्विशिष्टस्यपुनराकमसुख्येगौणत्वेत्वात्सूत्रेसकारग्रहणंतुसुद्विशिष्टपरम

योग्यताबलाच्चसशब्देनसुडेवगृह्येता। तथापि यदिसुट्ग्रहणमन्वाचयशिष्टंततः समासोभस्यात्। अन्यत्रतुसाहित्यविवक्षयाकेवलस्यासौः
प्रसक्तेरिति॥ अत्रेदं वक्तव्यम्॥ यस्यामः सुडग्रेभावीत्यादितावद्भाषितम्। आकमाऽपहृतस्य सुडन्वयाभावात्। आकमः सुड्भावीतिचेत्तर्हित
मेवोपलक्षयेत्। आदेशद्वारकेणपरम्परासंबन्धेनस्थानिनमुपलक्षयतिचेत्। हस्तैवंपुष्पाकमित्यादौसुट्श्रूयेता। सामद्वितिनिर्देशसामर्थ्यान्नश्रूय
तद्वितिचेत्। निर्देशस्यगौणव्याख्याचरितार्थत्वेनसामर्थ्याभावात्। यदपिसमाहारद्वन्द्वं प्रक्रम्यान्वाचयशिष्टत्वेदूषाणाभिधानम्। तदप्यसम्भवदु
क्तिकम्। साहित्यविवक्षयाकेवलस्याप्रसक्तिरितिपरमवशिष्यते। तदपिन। प्रक्रियादशायांस्थितस्यामउत्तरकालभाषित्वनोत्प्रेक्षितस्यसुट्श्रूय
पारो हे षौवसाहित्याभ्युपगमात्। अतीतानागतयोरयंद्रष्टेतिवत्। तत्रोभयोरैकस्मिन्दर्शनेसंबन्धद्वितिचेदिहाप्येकस्मिन्नादेशेद्वितितुल्यम्। तथा
चद्रयोरिति सूत्रेदधेद्व्यादौधाञ्जोभस्यद्वरेचिआतोलोपेरेभावेत्स्यकसभृप्रभृतिषुचरितार्थतयादृष्टिकृतेद्रयोरितिद्विवचननिर्देशात्प्रासुणि
कस्यापिरेभावः पुनः क्रियतद्वितिस्थितमाकरे। द्रयोरित्येकशेषः सामद्वितितुद्वन्द्वः। सहविवक्षातूभयत्रतुल्यैव ॥

तिभावः। एवंपरोक्तसमाहारद्वन्द्वेपिगौणेआकममुपपाद्यत्पदस्यसुद्विशिष्टेलक्षणासहमानैस्तदीयैरन्यैरुक्तंप्रकारान्तरमपिस्वरूपव्याक्रियैवपरा
क्रितेद्वितिन्यायेनदृष्टमितिबोधयन्ननुवदति। वस्तुतद्व्यादिना ॥

म-श-
१०४

फलैक्यमिति। तस्य सेपि प्रथमप्रवृत्तैव पर्यवसानादितिभावः। सिद्धतीत्यस्यैवंत्वदीयैरुक्तमिति शेषः। एतेन साम्यदस्यास्य देन न तन्नम सारूप्यात्सारूप्यस्यैव
तद्गौजतयाहर्थादिभिरुक्तेः। पूर्वतन्नेकत्वात्ततः सूपदेन समासे उभयो रपितत्संबन्धबोधोपापत्तिः किंचैवमपि गौणे नु इतरपितुमशक्यः। नचामासहितस्यामश्चा
कमित्यर्थः। गौणे नुदितत्सहितस्याप्याकमितिवाच्यम्। प्रथमप्रवृत्तैवेत्यादेरसंज्ञ-त्यापत्तेस्तन्ने एवमर्थस्यनिरूपयितुमशक्यत्वाच्चेतिवस्तुतस्त्वित्याद्युक्तिरसंज्ञ-
तेत्यपास्तम्। अस्यापि ग्रन्थस्य परमतानुवादत्वेन दुष्टत्वेप्यदोषात्तदनुश्रद्धफलंचतेषां परस्परविरोधप्रदर्शनं तदेतत्सकलंध्वनयन्परमतदूषणमुपसंहर-
ति। सर्वमेति। अत्रनुदो निवृत्तिस्तु पूर्वमुपपादितेतिदिक्। ननुपदस्येत्यधिकारेपियुष्मदादिरूपपदस्यविभक्त्यविशिष्टस्यापिभ्यामादौसंभवाद्द्विशिष्टयोरित्य

वस्तुतस्तु। सामआकमिति सूत्रेकेवल्लोप्यात्तन्नेणनिर्दिष्टः। तस्याकमितिस्थानिवद्भावेनाश्रुत्वात्ससुट्कत्वाच्चसामइतिप्रवर्तने। गौणत्वेतुप्रथ-
मप्रवृत्तैवपर्यवसानम्। अतएवशेषेलोपष्टिलोपइतिपक्षेणसहफलैक्यमपिसिद्धति। सर्वथापिअतित्वयामतिमयामिति कैश्चिदुत्प्रेक्षितसमर्थ-
यितुं नाभिनिवेष्ट्यम्। अतित्वाकमनिमाकमित्यादेर्भाष्यरुतैवोदाहृतत्वादितिदिक्। षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति। एतच्चसर्वस्यपदस्येत्यधिकारात्प्रभ्यते।

र्यालाभः षष्ठीद्वितीययोरसंभवेनपदावयवयोरित्यर्थलाभेपित्वदुक्कार्थेनमानम्। नचपदावयवत्वस्याम्भिचारित्वेनतदनुवृत्तिसामर्थ्येनदर्थलाभः। तदनु-
वृत्तेरुत्तरत्रावश्यकत्वेनसामर्थ्यायोगादतआह। सर्वस्येति। तत्सामर्थ्याद्युष्मदाद्यवयवकस्यसर्वस्यपदस्येत्यर्थइतिभावः। अतएवयुवाभ्यामित्यादौप्रकृतिभाग-
स्यन। असंज्ञमेवव्यपदेशिवद्भावप्रवृत्त्यायुष्मदाद्यवयवकत्वाभावाच्च। एकाज्जद्विर्बचनन्यायेनसमुदाये एवतस्यवृत्तेश्च। अतितवेत्यादीनांतुनतेइत्याद्यादेशः
षष्ठ्यादेः प्रकृत्याकाङ्क्षयाप्रत्यासत्त्याभूयमाणयुष्मदादिप्रकृतिकस्यैवग्रहणेनादोषात् ॥

रामः
१०४

तेनैवकारणेनेति। श्लोकस्यंतेनेतिभक्तत्वेहेतुकंयमिति तद्भावः। विधिरिति। सचाशासनापनरूपोत्रनतुप्रवर्तनारूपः। दिमिति। तदर्थस्तुभक्तत्वेहेत्वाकाङ्क्षायाअभा-
 स्वग्रहणंनुविभक्तौश्रुत्माणायामेवयथास्त्वनतुनुप्रायामित्वेतदर्थमितिबह्यति। वेदेरशेषैरिति। युष्मानरसतुगोविन्दोस्मानकृष्णःसर्वस्वतुइति तुप्रा-
 चः पाठस्यक्तोः स्थान्नित्यस्यसमानवाक्यस्यत्वाभावादेवाप्राप्तेः। स्वग्रहणादिति। तिष्ठतिरहानौवर्तते। यथासमयेतिष्ठसुग्रीवेतिसमयंमाजहासी-
 तिगम्यते। तेनषष्ठ्यादीनजहंतोरेवादेशादृत्यर्थः। युष्मत्पुत्रइति। युवयोर्युष्मकं वापुत्रइतिविग्रहः। पदात्परत्वंसंपादयितुमिति शब्दः। प्राचातुनासौ-
 प्रयुक्तः। स्तत्रपदात्परत्वाभावादेवादेशेनभविष्यतीति किं स्वग्रहणेनानन्ववा। चादिति। पञ्चकैमि। पञ्चानांमध्येन्यतमेनयोगदृत्यर्थः। युक्तइति। नपुंसकेभावे-
 क्तः। पश्यर्थः। अतएवनिपातनाद्वावेशः। दर्शनं पश्यः। तस्य ह ज्ञानमत्रमम अदर्शनं ली। पदत्यत्रयथा। नतुचासुषज्ञानमेव। अनालोचनइतिनिषेधात्। तदेतदाह।
 अचक्षुषज्ञानार्थैरिति। भक्तइत्यादि। अत्रव्याचस्युः। येनहरेस्त्वंभक्तस्तेमिवकारणेनहमपिभक्तइतियोज्यम्। यदितुतेनेत्यनेनभक्तत्वंत्राणेहेतुर्निदिश्यते।
 ततः सापेक्षविधानेत्वमेवतदिममिति वदन्वादेशेनस्वादिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। सापेक्षत्वविधानेऽन्वादेशत्वंनास्तीतितावदसंगतम्। आदेशोहिविधिः किंचि-
 द्विधायमश्नादितरविधिश्चान्वादेशेनतुनिरपेक्षत्वगर्भोः शब्दार्थत्वान्। शास्त्रे तथा अपरिभाषितत्वाच्च। नचप्रयोगदर्शनादेवतथाकल्प्यतइतिवाच्यम्।
 द्विपेनोन्वाधितातगस्म। अथैवमद्रेस्तनयाशुशोचेष्यादौ सापेक्षत्वेपि एनादेशदर्शनात्। तत्रहेतुत्वंशब्देनोपात्तमितिचेत्। तदेनमुल्लङ्घिः तशासनंविधेर्विधे-
 द्विकीनाशानिकेतनातिथिमित्वादिमाघप्रयोगविरोधात्। नक्तंभीरुरयमितिनुनायंविधिः किंत्वनुवादः। अतस्तदिममिति न विरुध्यते। एवंस्थितेषेनत्वंभक्त-
 इतियत्शब्दाध्याहारकेशो व्यर्थः किंतुतेनत्रायतदृत्येवसंबन्धः। प्रक्रान्तार्थत्वाच्चनमचशब्दापेक्षेतिदिक् ॥

अत्राणे आकाङ्क्षितहेत्वर्थकस्याध्याहारे सापेक्षत्वंतवापि दुर्निवारं च शब्दमूर्त्तयातेनेत्यस्मिन्नाणेरषान्वयप्रतीतेः शब्दमर्यादात्यागश्चेति

मः १-
१०५

निर्यति। अयं तद्व्यनेन हरिस्त्वामित्यनेन शब्देन्ययः समामित्यत्राध्याहारः। वैपरीत्येति निःशब्दाहारस्त्वनुपपत्तिमूलकत्वेनोत्तरत्रैव युक्तत्वात्। किंचाध्याहृतस्यागन्तूनामन्तेनि
वेशदितिन्यायेनान्तएवनिवेशेनसमामित्यस्यतदर्थकत्वमित्यस्यैवाध्याहारपदार्थत्वेनचसद्व्यस्यविद्यमानपूर्वकत्वाभावः। अणुमाणांतुनसमानवाक्यस्यमितिभावः। अनुष
अन्तेनेतिपूर्वविद्यमानंनतोऽपरिरितिप्रथमान्तंततःपरस्यादेशःतथात्रायतद्वत्त्वस्मापरंसद्वितिप्रथमानम्। नचत्रायतद्वतिभिन्नवाक्यस्यमितिभमित्यम्। सह
रिर्वामांत्रायतद्वितिनन्नेषानिककारकसंबन्धात्। अनुषङ्गाभ्युपगमेऽप्येकतिङ्-वाक्यमितिपरिभाषितैकवाक्यत्वानप्याद्या। सामन्वितम्
सञ्ज्ञाविधावपिसञ्ज्ञाकारणसामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम्। आमन्त्रणमामन्त्रितमुपचारात्तत्साधनेरुक्तिः। विभक्त्यन्तेनचामन्त्रतेनतुकेवलयाविभक्त्येत्याश
येनाहभ्रदन्तमिति। आमन्त्रितंपूर्वमविद्यमानवत्। यत्तुप्राचोक्तंविशेष्यपूर्वसंबोधनेतरपूर्वसंबोधनंहित्वान्यस्मात्संबोधनात्परयोर्नैतेआदेशादितिकेचिदिति।
तत्रकेचिदित्यनुचितम्। उक्तार्थस्यप्रकृतदिसूत्रीसिद्धत्वात्। यच्चव्याख्यम्। तिसूत्र्यामयमर्थद्वितित्वात्। तीयसूत्रार्थस्यतेनासंस्यशात्। पादःपन्। तदवयवस्येति।
निर्दिश्यमानस्यादेशादितिपरिभाषयेददन्तभने। दन्ताः। अग्निमन्वतीति। मग्नातेर्मन्वतेऽकिपिणतदेवरूपम्। इदितस्तुनलोपाभावात्। अग्निमन्। अग्निमन्थे। अग्नि
मन्थे। अन्ताः। उ-कारइति। आन्तरतम्यादिनिभावः। ह्रस्वञ्जनयोरिति। अञ्जनस्यहिह्रस्वईषत्सदृशोदीर्घस्तुविसदृशइतिभावः। उक्तंचेति। वार्तिकरुतेतिशेषः। केचि
त्तुपूर्वस्यैवमुत्वादमु-इ-त्सुदाहरन्ति। तद्राष्यादौनोक्तमित्युपेक्षितम्। उदईत्। अचद्वत्त्वस्यापवादः। चान्ताः ॥ ७
इति। अनुषङ्गोहितत्सजातीयशब्दान्तरकल्प
नाउपात्तस्यैवमदर्थकत्वंबातत्रोपात्तस्यान्वयाभावेनसमानवाक्यत्वंदुरुपपादमितिभावः। एकतिङ्-मि। एकशब्दोहितत्रसमानवाचीतिभावः। केचित्तुपूर्वस्यैवेति। अदसो
द्रेःपृथङ्-मुखमितिपृथग्वाक्यम्। तेनकदाचित्पूर्वस्येतितादाशयः। उपेक्षितमिति। केचिदन्त्यसदेशस्येत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यपिबोधम् ॥

रामः
१०५

विभज्यते इति। तत्र चासन्नस्येत्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तावत्तत्त्वसंबन्धमिभावः। अतद्वतिवानुप्रपञ्चिकं पृथक्पदम्। कैयटेति। उगिद्वामिति सूत्रे हितेनेदमुक्तम्। हेइत्यनुवृत्त्यैवेति। अनुवृत्तं च पूर्वोभ्यासद्वयादाविधानुवाचमिति भावः। समुदायेति गर्गः शतं दंष्ट्र्यन्तामित्यत्रेवेति भावः। अन्यथा ब्राह्मणभोजनन्यायेन प्रत्येकं सज्जास्यादिति भावः। अन्यथा। प्रत्येकं सज्जायाम्। अभ्यस्तानामिति। अमिदि अजादौ लसार्वा धातुकेभ्यस्तानामादिरुदान्द्वितितदर्थः। इतिभादिरिति। आदिशब्दः पूर्ववर्तिवाची। भाष्ये

अत्र सन्नस्य चाधातोः। इहाधातेरितियोगो विभज्यते तस्मात्पर्यादनन्तरस्य सन्नस्यैव प्रतिषेधः। नात्रन्तस्येति कैयटहरदत्तादयः। तदेतदृश्यति। धातुभिन्नासन्नस्येति। उभे अभ्यस्तमादेइत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभे ग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे। उभे समुदिते इति। अन्यथा हि ने निजतीत्यत्राभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात्। जसित्यादयः षट्। जस इति पृथक्पदम्। इति शब्देन जसितिरेव परामृश्यते इति आदिर्षेणामित्यमदुणसंविज्ञानेव इहोद्दिष्टेन दाह। षट्धातवो न्ये इति। तान्ताः॥ गोपायसीति गुपकिपिविवसिते आयादय आर्द्धधातुके वेत्यायाभवेः॥ पान्तः। तदादिषु। अनालोचने किम्। तं पश्यतीति दर्शः। कर्मण्यण। तादृशादयस्तरूढिशब्दस्य तापि अथवा वार्थेन व्युत्पाद्येते। अतएव अज्ञानार्थादृशेरिति संगच्छते। भाष्ये तु कर्मकचरिष्यत्यन्ति दर्शिता। तमिवेमं पश्यन्ति जनाः सद्वार्थं पश्यन्ति ज्ञानं विषयो भवतीत्यर्थो न च विषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेपि विषयीकरणवृत्तित्वात्ज्ञानार्थादिति संगच्छते। न शेर्वा। अत्र कल्पपीत्यपाणिनीयम्। नष्टमिवादावतिप्रसक्तं च। न गिति। षडगकाः प्राग्वत्। शान्ताः ॥

तु कर्मकर्तारिष्यत्यन्ति दर्शितेति तमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोयंसद्वदृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यतीति भाष्ये उक्तं तन्नाद्या रोपितप्रेषणपक्षे कर्मकर्तृत्वम्। पश्यतीत्यस्य च दर्शयति। अर्थादिति स्पष्टमेव तत्राधिकार्यत्वात्ज्ञानार्थत्वबोद्धम्। निवृत्तप्रेषणकर्मकर्तृत्वपिसौ कर्तृव्युत्पत्तिं दर्शयति। तमिवेममित्यादि। अत्र पक्षे कर्मणीत्यधिकारबाधः सामर्थ्यादिति बोद्धम्।

म. १०५
१०५

पूर्वस्या विसर्गस्थानिकसस्या अस्मिन् संयोगान्तलोपो पूर्वपूर्वमन्तरङ्गमित्याश्रित्येति भावः । पदसंज्ञासापेक्षत्वेनेति । बहिर्भूतसुबनिमित्तकेत्यादिः तदपेक्षया बहुपेक्षत्वरूपबहिरङ्गत्वं प्रबलमिति भावः । प्रागुक्तमिति । पूर्वपूर्वमन्तरङ्गमित्याश्रित्या लोपासिद्धत्वेनेत्यादिः । अतिदेशेनेति । विभक्त्या अग्रस्यैकदेशविकृतन्यायेन लभ्यस्येत्यर्थः । नुम्विसर्जनीयशर्चवायेपि । इत्वेनेति । सनः सस्यसत्त्वविसर्गयोः कृतयोर्वाशरीतिविकल्पात्पक्षेसकारः । तेनशराव्यवायेसुपः सस्यत्वं पूर्वस्य इत्वं नत्वादे प्रत्यययोरिति च । अपाठान्तस्येति निषेधादिति भावः । एवं स्थिते सकारग्रहणेन सिद्धेशरुग्रहणस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । व्याख्यानादिति । असम्भवादिति हरदत्तोक्तिर्नादत्तव्या । सुहिन्नुत्स्यसम्भवादिति भावः । संयोगान्तेनेति । नैकस्मिन्कर्तव्ये बहिरङ्गत्वेनातोलोपस्यासिद्धत्वं शङ्कम् । पदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव बहिरङ्गत्वात् । कथं तर्हि काव्यकलत्रं शास्त्रं वा चक्षुषे संयोगान्तलोपोनेति प्रागुक्तमिति चेन्न तत्र वणः प्रतिषेधो न वा भ्रूलोपादिति पक्षद्वयेपितोपाभेदे निर्णीते तदैकरूप्याय पूर्वपूर्वमन्तरङ्गमिति ग्रहीतुं युक्तम् । अतिदेशेन लभ्यस्य पदत्वस्य तस्य युक्तलोपस्य च लक्ष्यपूर्वभागे विश्रान्तेः स्पष्टत्वात् । इहतु आद्यपक्षद्वये संयोगान्तलोपस्य स्पष्टत्वात् तदैकरूप्याय बहिर्भूतनिमित्तपेक्षबहिरङ्गमित्यस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक् । तसि रश्मिभ्यामित्यादि । यनुवदन्ति शुक्रं चक्रं शुक्रं वा चक्षुषेः कलेपः । शुत् । शुक्रौ । शुल्भा । शुचः । चक्रौ । चर्भ्याम् । शूः । शुक्रौ । शूर्भ्यामित्यादि तत्सर्वमनेन प्रत्युक्तम् । अयं तु विशेषः । तत्र गित्यत्र संयोगान्तलोपो निर्विवादः । न तत्र तु सोपि दुर्लभ इति । दिध गिति । यस्तु दहेर्होः षटोरितिकत्वासिद्धत्वात् । संयोगान्तलोपेठस्य जश्त्वेदिधडिति नैमिषीयेणोक्तम् । तस्यामादिकम् । दादर्ष इति षत्वस्य षट्त्वापवादस्य जागरूकत्वात् । यान्ताः ॥

लस्य पूर्वभागे इति । काव्यादिशब्दरूपलस्य पूर्वभागे याधने इत्यर्थः । बहिर्भूतेति । बहिर्भूतनिमित्तपेक्षत्वरूपबहिरङ्गत्वस्येत्यर्थः । वस्तुतस्तौषामनभिधानमेव पूर्वपूर्वमित्यस्य च पूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येवार्थ इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । दुर्लभ इति । यत्त्वादभलत्वाच्चेति भावः ॥

रामः
१०६

स्यात्निवद्रावेनापिसिद्धेरिति। डि-त्ववदितिभावः। नचतदनुबन्धपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थमेवतत्। निरनुबन्धकत्वेनापितस्सिद्धेः। कथंचिदिति। तेनपह्नइतिसूत्रेकून्दीतिनिसृतेः कल्प
 नैयात्तस्यचारितार्थेनैतदर्थज्ञापकत्वासंभवइतिसूचितम्। प्रागेवेति। अन्तरङ्गत्वादितिभावः। निवर्तयिष्यतेइति। अकृतव्यूहपरिभाषयापूर्वमेवप्रवर्तयिष्यतइतिभावः। अन्तरङ्गेइ
 विद्वानिति। विदेः शतुर्वसुः। अदादित्वाच्छपोलुक्। सेदिवानिति। भाषायांसदवसश्रुवइतिकसुः। सेदुषइति। ननुतदनुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धकस्येतिपरिभाषयावि
 देः शतुर्वसुरित्यस्यैववसोः संप्रसारणंयुक्तं भवतुकसोः। सत्यमावसोरुकारानुबन्धग्रहणंकसोः सामान्यग्रहणार्थम्। उगित्वस्यस्थानिवद्रावेनापिसिद्धेः। इहगमिप्रभृति
 भ्यः कसुर्नोदाहृतश्चून्दीसत्वात्। कवयस्तुप्रयुज्जते। श्रेयांसिसर्वाण्यधिरजमुषस्तेतंतस्विबांसंनगरोपकण्ठेइत्यादिकून्दीसाअपिकचिद्वाषायांभवन्तीति सासश्चून्दीसी
 निसामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्यकथंचित्समाधेयम्। पुंसोसुड्। विवक्षिर्इति। तेनपरमपुमानित्यत्रपरत्वाइसुडि-कृतेसमासान्नादान्तत्वंभवदसुड्-एवाकारस्यभवति।
 परसुप्रभ्यांतुनैतन्सिद्धेत्। सर्वनामस्थानोत्यनेः प्रागेवपुंशब्देकारस्योदान्तत्वेकृतेस्त्वनधर्मिणोहलः स्थानेतद्धर्मिणोऽनुदान्तस्यैवदेशस्यप्रसङ्गात्। नचोकारस्यकृतो
 पिसरोनन्त्यत्वानिर्घर्तयिष्यते। असुड्-श्रान्त्यत्वात्करिष्यतइतिवाच्यम्। अन्तरङ्गे-स्वरेकर्त्तव्येबहिरङ्ग-स्यासुडोसिद्धत्वादितिभावः। एतच्चकैयटहरदत्तानामनुरोधेनो
 क्तम्। वस्तुतस्तुपरसंप्रसिद्धोपिसूपपादः। अकृतव्यूहपरिभाषयाउत्तरङ्ग-परिभाषापवादत्वादित्यबधेयम्। नन्वेवमसमासेष्यसुडि-कृतेप्रातिपदिकस्वरेणसति
 धिरेनप्रत्ययस्वरस्यबाधासुड्-उदान्तत्वंस्यात् इष्यतेतूकारस्य । पुमान्संपरिपालित्वादौतथैवपाठादितिचेत्सत्यम्। उभूसुनौनित्करणसामर्थ्यात्प्राति
 प्रदिकस्वरोनभवतीतिहरदत्तः ॥
 ति। अकृतव्यूहपरिभाषातुनास्येवेतिभावः। तदेवाह। कैयटेत्यदि। भाष्येषुषदेशिवद्राववचनंकर्त्तव्यमित्युक्तम्। अकृतव्यूहपरिभाषयाइति। सत्त्वेइतिशेषः ।

मं. शं.
२१७

न चैतदिति। अतो दान्तव्यारणायनित्करणसामर्थ्याश्रयणमित्यर्थः। फिर्स्वरस्यैवात्राप्रोपेरितिभावः। दूदम्। डुम्सुनोनित्वम्। अद्यप्यसिद्धमिति। नित्वाभावेपि फिषोन्द्
 तिकर्षणे असुडोबहिरङ्गस्यासिद्धत्वात्प्रत्ययस्वरेणोकारस्योदान्तव्यारणस्थितेन तोसुडः नुदात्तएवेतिभावः। नित्करणमिति। व्युत्पत्तिपक्षे दृश्यादि। उडावितावितीति। लो
 पनरेत्सञ्ज्ञाप्रयुक्तकार्यार्थमितिभावः। तद्दूधनयन्तद्व्याख्याता ह्युगित्कार्यार्थमिति। इत्प्रसङ्गादिति। नचेत्तविधापके आ आपोनिप्रश्निष्टनिर्देशान्नेत्यम्। कारिकेत्या
 नन्वेतदयुक्तम्। प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्येष्वेव फिष इत्यस्य प्रवृत्तिरिति चेत्सत्यम्। क्वचित्स्वरखण्डेषु प्रवृत्ताविदं लिङ्गम्। यद्यपि असिद्धं बहिरङ्गमित्येवेदं
 सिद्धं तथापि बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमपि ज्ञापयितुं नित्करणमिति निष्कर्षः। उच्चारणार्थदिति। यनु प्राचोक्तमुडाविताविति। यच्च न त्प्रेत्रेण व्याख्यात मु
 कारउगित्कार्यार्थदिति तदसंगतमितिभावः। हेपुमन्निति। असंभुद्धावित्युक्तेर्न दीर्घः। पुंस्विति। संयोगान्नलोपे मोनुस्वारः। नुस्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलस
 णानुम्विसर्जनीयेति नपत्वम्। अस्य संभुद्धाविति। एतच्च वाचनिकम्। यनु हरदत्तादय आहुः। सोर्देति वाच्ये अनङ्साविति वचनेन क्वचिदनङ् एव श्रवण
 स्य ज्ञापितत्वादेन सिद्धमिति। तनु प्रागेव दूषितम्। अङ्गवृत्तपरिभाषया वा समाधेयम्। अदस औसुलोपश्च। ननु सोरेवौकारो विधीयतां त्यदाद्यत्वेनासाविति
 सिद्धं किंसुलोपविधानेन। मेघम्। असकौस्त्रीत्यत्र टापि प्रत्ययस्थादितीत्वप्रसङ्गात्। असुक इति। औत्वाभावेत्यदाद्यत्वं सादुत्वम्। असुक इति त्वसाधुः। सत्वेन मु
 त्वस्य बाधात्। एवममुकी असुकशर्मा इत्यादयोप्यसाधव एव। असुका अदकः शर्मत्यादेरेव न्याय्यत्वान् ॥ ७ ॥ दायपि इत्वानापत्तेः। तस्मात्प्रश्निष्टनिर्देशो नात्रेत्यत्रैव भा
 व्यस्यष्टम्। एतेन विभक्तावित्यस्य तदादीनामद्वयत्रविषयसप्तमीत्वमपास्तम्। एवं हि विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वत्यदाद्यत्वे टापिसावदस इत्यन्यस्यौत्वेपि स्थानिवत्त्वेनादित्वापत्तेः नि
 र्दिष्टपरिभाषायां सत्यां विषयसप्तम्यावक्तुमशक्यत्वाच्चेति दिक्। न्याय्यत्वादिति। क्वचित्तान्तत्वेन मुत्वा प्राप्तेः। क्वचित्तत्वेन वाधादितिभावः ॥

रामः
५०७

नस्यादिति। नानादेशगुणोचस्यातामित्यपि बोद्धव्यम्। हश्चिचेत्यस्येति। तर्त्वर्थमित्यादावतोरोरित्यस्य व्यावृत्त्यर्थमित्यपि बोद्धव्यम्। तत्रैव चरितार्थत्वादिति। सामर्थ्याच्चोत्वं सर्वादेशः।
 एवं च। योगविभागेनासिद्धत्वाभावे च। अशग्रहणं चेति। अत्र यद्गुरुत्वं तदुक्तं प्राक्। इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः। ननु सन्निपातपरिभाषयानत्वं न स्यात्तदाह। इयं पद्विति। धत्वेकृते
 एतद्द्वन्द्ववचने। पारिभाषिकस्य ग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धवपि जसि अमीति न सिद्धेत्। न ह्यत्रैकारस्य बहुवचनपरतास्य तो व्याचष्टे। बहूर्थोक्ताविति। नमु
 ने। नेइति विषयसप्तमीत्याह। नाभावे कर्त्तव्ये इति। अन्यथाद्येः परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः। नन्वेवमपि कृतैनाभावेऽपि चेति दीर्घः स्यात्। दीर्घप्रतिमु
 त्वस्यासिद्धत्वात्तदाह। कृते चेति। सन्निपातपरिभाषया वा समाधेयम्। अत्रेदमवधेयम्। अधुनेति वदमुनेति वक्तव्ये नमुनइत्युक्तिर्नैतियोगविभागाया। तेन रामः
 रामेभ्य इत्यादिसिद्धाति। अन्यथा रोरसिद्धतयोकारस्येत्संज्ञालोपैर्ह्यस्य ता म। न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपैप्रत्यसिद्धत्वं नेति वाच्यम्। तस्मूलमित्या
 दौ हश्चिचेत्यस्य व्यावृत्तयेऽतोरोरित्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात्। न चाऽतोरोरित्यत्रमास्त्वनुनासिकः प्रतिपद्योक्तग्रहणेनैव निर्वाहादिति वाच्यम्।
 एतमपि देव रूहीत्यत्र रूधातोर्दुर्वारत्वात्। रामइत्यादावप्यनुनासिकोऽतोरोः श्रवणस्यापाद्यमानतया चरितार्थस्य सुवचत्वाच्च। एवं च स्थानिवत्सूत्रस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वा
 दिसर्गोपिलभ्यते। प्रत्ययः अत्रेत्यादि निर्देशाय त्वविधावशग्रहणं तात्पर्यमिति दिक्॥ इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः॥ न होधः। दइत्येव नोक्तम्। तथा हि सति नद्धमित्यत्र रदभ्या
 सिवित्त्वं स्यात्। भषत्तयोरितिवचनस्यत्। अत्रेदमवधेयम्। सुष्टु अत्राहो यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनङ्गानित्यादिपुंवदेवरूपम्। यत्तु गौरादिडीषंकृत्वा स्वनङ्गाहीत्युदाज
 हुःतच्चिन्यम्। अनुपसर्जनादित्यधिकारविरोधात्। गीरिति। गृह्णित्येति शब्दे चाक्लिपाकृतइदितित्वम्। वीरुपथायादीर्घः। पूरिति। पृपालनपूरयोः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत
 म्। आशिषाविति। आशासः क्वावपसंस्थानमित्युपधाया इत्वम्। शासिवसीति षत्वम्॥ * इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः * ॥ श्रीसंकष्टनाशिन्येनमः ॥
 सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वान्नद्धमित्यादौ जश्चोद्धव्यम्। इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः * ॥ श्रीकरवीरपुरवासिन्येनमः ॥

म. १०८

अम्येवेति। ओशसादिषनेनैवसिद्धिरितिभावः। त्यदाद्यत्वेनेति। नचयेनोप्राप्तिव्यायेनेतदस्यदाद्यत्वापवादत्वेनतत्रकृतेकथंत्यदाद्यत्वम्। नचोपसर्जनसन्धारिता
र्थम्। त्यदाद्यत्वेनसिद्धमितिभाष्यासङ्गस्यापत्तेः। एतदोप्युपसर्जनेएतदस्त्रतसोरितिसाहचर्येणाप्रवृत्तेः स्वीकारात्। नचनपुंसकेपितच्चारितार्थ्यद्वितीयादिग्रहणस्यै
त्रमप्यचारितार्थ्यादितिवाच्यम्। आर्धधातुकेइत्येतत्साहचर्येणस्यापिद्वितीयादिविषयेपूर्वमेवप्रवृत्तेरित्याशयात्। एतत्सर्वभाष्येयद्येनत्क्रियतइत्याद्येकदेश्यतेषां
धेनितम्। स्वमोर्लुकेति। तत्रविषयेननुमतेतिनिषेधबाधेनचारितार्थ्येनबहिरङ्ग-लुग्विषयेतद्बाधेनमानमितिभावः। वस्तुतएतत्सर्वमत्रत्यकैः सदाहृद्येनः नका

अन्वादेशइति। अयंचाम्येवेतिव्याख्यातारः। तस्यलुक-लुकेपिवचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणमित्याहुः। वस्तुतस्तुसूत्रेएवैवहृक्तव्यः। ए
नम्। एनो। इत्यादितुत्यदाद्यत्वेनसिद्धम्। क्रीबेऽमिलुकलुकेपितकारोच्चारणसामर्थ्यादेदादेशः। नचैवमेतद्विदुस्यत्रापिनदापत्तिः। एकप
दाश्रयत्वेनान्तरङ्गे-स्वमोर्लुकिचरितार्थ्यत्वेनबहिरङ्गे-सामासिकेलुकितदप्रवृत्तेः। रोसुपि। अहर्भातीति। प्राच्यातुअह्नित्युपन्यस्ततदिहानुचि
तम्। अहोभ्यामित्याद्यर्थतयाकथंचिद्योज्यम्। असकृशब्दस्त्विति। एतच्चक्षीरस्वामिग्रन्थेस्पष्टम्। बहूर्जीति। अन्यादितिचवाचनिकम्। त
थाचवार्तिकम्। बहूर्जिप्रतिषेधः। अन्यात्पूर्वोनुमित्येकेइति ॥

रोच्चारणसामर्थ्येननपुंसकलुकीवात्रापिसामर्थ्यादेवैनेत्यवृत्तेः। नचबहिरङ्गत्वम्। लुग्विषयेबहिरङ्ग-परिभाषाप्रवृत्तेः। अतएवैतदादेशेएतद्विकृतकृदिति नसिद्धाति। ए
नद्विकृतकृदितिप्राप्नोतीतिभाष्यसंगच्छते। एतद्विधानेनएतत्सुत्रविषयेनलुमतेत्यस्याप्रवृत्तिरितिदशयः। वस्तुतएषामनभिधानमेव। अस्यांशङ्कायांयथा लक्षणमप्रयुक्ते
इतिभाष्योक्तेः। विषयसप्रम्यामानाभावेत्वेनेनतौपृथग्वक्तव्यौइत्याहुः ॥

रामः
१०८

अचः पर इति नपुंसकस्येति सूत्रेऽजग्रहणसामर्थ्येनावृत्त्याऽच इत्यस्य भ्रूत्वशेषणत्वमन्यथे गन्तानामिकोचीत्येवसिद्ध्या एजन्तेषु नपुंसकहस्यत्वेन चाकारग्रहणमे
वक्तु र्यात्। आवृत्तौ मानं च दाण्डिनायनेति सूत्रे हिरण्मयानीति निर्देश एवाकाष्ठत्वेऽप्यौभक्तत्वजातेरचः परत्वाद्ब्रह्मत्वेव नुम्। ऊर्कशब्दादौ तुनेति भावस्तदाह। एवमिति
एतेन युजशब्दान्नपुंसकेशौ नपुंसकस्येति युजेरिति च नुम्ह्यमित्यपास्तम्। युजेरित्यस्य नित्यत्वात् पूर्वप्रवृत्तौ अचः परभ्रूत्वे भावेन नपुंसकस्येत्यस्या प्राप्तेः। वस्तुत ऊर्कदेः

भाष्ये तु अचः परोयो भ्रूत्वात् दन्तस्य नुमित्यर्थमाश्रित्य प्रथमं वार्तिकं प्रत्याख्यातम्। एवं तु उर्दमाने गर्हगर्हायामित्यादीनामपि क्विबन्तानां नुमानभाव्यमेव। य
थो नरं मुनीनां प्राणाण्यदिति दिक्। अन्नोपस्येति। कौलुपंनस्थानि ब्रह्मदिति तुनेहाश्रीयते। तस्य काचित्कत्वात्। कौविधिं प्रति नस्थानिवदित्यस्यैव सार्वत्रिक
त्वादिति स्पष्टमाकरे। अथासिभूतानीति। सप्तविंशत्यधिकापञ्चशतीत्यर्थः। तथाहि। सौनवानामन्यस्य द्वित्वे द्वादश। औडि-चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रि
णां द्वित्वे सप्त। अनुनासिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात्। नसिजद्वित्वस्तानुनासिकस्य च विकल्पात् द्वादश। संकलनया सप्तत्रिंशत्। एवं द्वितीयायामपि। टार्या च
तुर्दश। भ्यामि अष्टचत्वारिंशत्। भप्राग्वर्णयनानां द्वित्वात्। भिसि चतुर्विंशतिः। ड-थिसप्त। अनुनासिकस्तु नास्ति। रुकारस्यानगत्वात्। भ्यसिभ्यां वत्। ड-
सौड-सादिपञ्चके च प्रत्येकं चतुर्दश। सुपिगत्यर्थे त्रयाणां ककार्षकारयोर्द्वित्वेन उकारस्यानुनासिकेन चतुर्विंशतिः ॥

क्विपिनपुंसके नुम् विषयेऽनभिधानमेव वार्तिकानुरोधत्वात्। अन्यथा भाष्यवार्तिकयोः फलभेदापत्तेरित्याहुः। आकरे इति। दीधीवेकी। टामिति सूत्रेण पदान्नसूत्रे च
प्यके यटयोरित्यर्थः। संकलनयेति। तत्कृत्यं मन्दबोधनम्। चतुर्दशेति। पूजार्थानां त्रयाणां भद्वित्वात् प्रानामनुनासिकविकल्पाच्च। चतुर्विंशतिरिति। भप्राग्वर्ति
दीदिसर्गद्वित्वात्। विसर्गे तु नानुनासिकः। अप्रगृह्यस्येति पर्युदासेनाक्षरसमाप्ताधिके चैव तत्प्रवृत्तेः ॥

म. ११
१०८

दु. षयोरिति षकारद्वित्वं शरः खयद्वयनेन भाष्यव्यतिरिक्तमत इति। भाष्यमते च षं शै योऽतिल्यर्थेन प्रकृते च परभलजातेरभावात् नुमो प्राप्तेरेव च नैतान्यसाधून् ये वेति भावः। उ
एवं कुक् पक्षे षण्णाङ्गुष्योर्द्वित्वे अनुनासिके च अष्टचत्वारिंशत्। कुगभावे त्रयाणां डकारद्वित्वे अनुनासिके च द्वादश। सु १८ औ १ जति १२ अम् १८ औ १ शत् १२ टा १४
भ्यां ४८ भिस् २४ डे. ७ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ ड. सि १४ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ ड. स ओ स आम् डि ओ स प्रेत्येकम् १४ सु प् ४८ अत्रेदमवधेयम्। पूजायां जसिनु मागमेकृतेनस्य
पाक्षिके द्वित्वे अकारत्रयसहितं रूपषट्कम्। एवं शस्यपीतिसंकलनयाद् दशा तथा रूपं ग्रहाग्नि ५३ र्भूतारव्यमिति भाष्यव्यतिरिक्तमते इति दिक्। यनुवदन्ति।
ऊह्यमेवं द्वित्वपुनर्द्वित्वलोपविकल्पनैः। अष्टपञ्चाशत्तोरुद्वाप्रिसस्यधिकं रतमिति। तच्चित्यमापुनर्द्वित्वस्याप्रमाणिकत्वात् रूपानन्त्यप्रसङ्गाच्च। अष्टपञ्चाश
तोर्द्वित्वपपत्यभावाच्चेति दिक्। तिरश्ची इति। भत्वादचद्वत्यल्लोपः। अलोप इति वक्ष्णान्तिर्यादेशाभावः। स्वखिति शोभना आपोऽस्मिन् सरसीति बहुव्रीहिः। ऋक् पूरि
तिसमासान्ते प्राप्तेन पूजनादिति निषेधः। यत्नित्यत्वादिति प्राचेत्कृत्यामादिकमाद्यन्नरूपसर्गेभ्य इति तु न भवति। तत्राप इति कृतसमासान्नस्यानुकरणमिति व
स्यमाणत्वात्। सुपुमांसीति। पुंसो सुडि. तिसूत्रे सुटीति व्याचक्षाणस्य प्राचोमते शसिने तत्सिद्धोत्। औडि. चातिव्याप्तिः। अस्माकं तु सर्वनामस्थान इति यथा सूत्रं ब्रुवतां स
वैष्टसिद्धिरिति भावः। इति हलन्तानपुंसकलिङ्गः। स्वरादिनिपातमव्ययम्। स्वरादयो निपाताच्चेति समाहारहन्तः। स्वरिति स्वर्गे परलोके च। अन्तरिति मध्ये। प्रावरि
ति प्रत्यये। पुनरिति अप्रथमे विशेषे च। सनुतर अन्तर्धने। स्वरादाः पञ्चरेफान्ताः। उच्चैस्महति। नीचैस्अत्ये। शनैस्क्रियामान्ये। ऋधक् सत्ये। वियोगशीघ्रसामी
प्यलोपनेषित्यन्ये। ऋतेवर्जने। मुगपदित्येककाले। आरादूरसमीपयोः। अथक्भिन्ने। ह्यस्अतीते हि। श्वसअनागते हि। दिवादि वसे। रात्राविति निशि। सायमिति
निशामुखे। विरमिति बहुकाले। मरणाकूर्द्विषदिमावल्ये। जोषंसुखे मौने च। तूष्णीमिति मौने ॥
पपत्यभावादिति। नियमेमानाभावादिति भावः। प्रामादिकमिति। शास्त्रेणैव सिद्धे रिति भावः। इति हलन्तानपुंसकलिङ्गः ॥

रमः
१०८

इत्यादिभिरिति। आदिना तत्र न स्येव तदर्हम्। इत्येक इति। अत्रारु चिबीजं किमेति ड् इति विहितस्य तद्धितश्चेत्यनेन सिद्धिः कासप्रत्ययादिति विहितात्परस्यामदत्यनेन लुक्
 बहिस् अवसद्मौ बाह्ये। समयेति समीपे मध्ये च। निकषेत्यन्तिके। स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे। वृथेति व्यर्थे। नक्तमिति रात्रौ। नञ्निषेधे। हेताविति निमित्ते। इद्वेति प्राका
 श्ये। अद्वा इति स्फुटावधारणयोः। तत्त्वातिशययोरित्येके। सामीत्यर्द्धजुगुप्सनयोः। वत्त्वेन तुल्यमित्यादिभिर्विहितो वतिप्रत्ययः। यस्तु उपसर्गाद्वात्पर्यद्वितिविहितः सने
 हगृह्यते। यदुतो निवतो यासि। सनासनत्सनात् इत्येतेनित्ये। उपधेति भेदे। तिरस्अन्तर्द्धिति र्गर्थे परिभवे च। अन्तरेति मध्ये विनांर्थे च। अन्तरेणेति वर्जने। ज्योगिति
 काले भूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे च। कमिति वारिमूर्द्धनिन्दामुखेषु। शंसुरवे। सहसेत्यकस्त्रिकाविमर्शयोः। विनेति वर्जने। नानेत्यनेकविनार्थयोः। स्वस्तीति मङ्गले।
 त्वधा पितृदाने। अलंभूषणपर्याप्रिशक्तिवारणनिषेधेषु। वषट्बौषट्भौषट् एते हविर्दाने। अन्यदित्यन्यार्थे। अस्तीति सत्तायाम्। उपांश्वित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः।
 स्मेति सान्त्तौ। विहायसेति विद्यर्थे। दोषेति रात्रौ। मृषामिथ्येत्येतौ वितथे। मुधेति व्यर्थे। पुरेति विरमेचिरातीने मविष्यदासने च। मिथोमिथस्यतौरहस्तहार्ययोः। प्रायस इति
 बाह्ये। मुहुस् पुनरर्थे। प्रबाहुकं समकाले सिद्धार्थे च। प्रवाहिकेति पाठान्तरम्। आर्यहलमिति बलात्कारे। शाकटापनस्तु आर्येति प्रतिबन्धे। हलमिति प्रतिषेधविवादयोरि
 त्याह। अभीष्ट्यमिति पैलः पुन्ये। साकंसाहमेतौ सहार्थे। नमस्सनौ। हिरुकुर्वर्जने। धिकृनिन्दः भर्त्सनयोः। अमृशौघ्येऽप्ये च। आम् अङ्गीकारे। किमेति ड् व्ययेति कासप्रत्य
 यादित्यादिभिश्च विहितः प्रत्यस्योपी हगृह्यते इत्येके। पपाचनराम्। कारयामासा। प्रतान्ग्लानौ। प्रशान् समानार्थे। प्रतान्विस्तारो। मा माङ् एतौ शङ्गानिषेधयोः। आकृतिगण इति।
 तेनान्ये पिज्ञेयाः। तथाहि। कामं स्वाच्छन्दो प्रकाममित्यतिशयो। भूयं इति पुनरर्थे। सांप्रतमिति न्याये। परमिति किंत्वर्थे। सासात्प्रत्यसौ। साचितिर्यगर्थे। सत्यमित्यर्द्धाङ्गीकारे। मद्दुःआप्तु
 एतौ शौघ्ये। संवत् वर्षे। अवश्यं निश्चये। सपदिशौघ्ये। बलवदित्यतिशयो। प्रहस आविस् इति प्रकाशे। अनिशं नित्यं नित्यदासदा अजस्रं संतनममेसातये। उधेति रात्रौ। रोदसीत्यावापृथिव्यर्थे। अं
 मित्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च। भूरिति एधिव्याम्। भुव इत्यन्तरिक्षे। भदिति भगिति तत्सादृश्यात्। सुष्ठु प्रशंसयाम्। दुष्टु अतिकष्टे। ७ सिद्ध्या तस्य तत्त्वे फलाभाव इति ॥ ॥

अनुपसर्गत्वादिनि। अवदनंचेत्यादिभाष्येत्कारणकरणेनगुणभूतोपसर्गत्वबाधोवोद्ध्यतइतिभावः। यदपीति। सरादीनुपक्रम्यान्तोदानाः पठ्यन्तइतिक्राशिकायाम्। प्रामादिकमिति।
सुपूजायाम्। अहोअश्रयैः। इति कुत्तितेषदर्थयोः। अज्जसातस्वशीघ्राथयोः। मिथुद्विद्वावित्यर्थे। भाजकृतिश्रेयैः। चिरायचिररात्रापचिरस्यचिराञ्चिरेणचिरादित्येतेति
रार्थकाः। अस्तमिति विनाशे। आनुषकानुपूर्वैः। अनुषकानुमाने। अत्र सूशीघ्रसांप्रतिकयोः। स्थाने इतियुक्ते। वरमितीषदुत्कर्षे। सुदिशुकुपस्ये। वदिकुसपस्ये। इत्यादि।
नेतिसमुच्चयादिषु। वास्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेषिसमुच्चये। हेतिप्रसिद्धौ। अहेतिपूजायाम्। एवेत्यवधारणेः। नवकृत्तौच। एवमिति उक्तपरामर्शे। नूनमिति निश्चयेनर्केचाश
श्रुदिति योनः पुन्येनित्येसहार्थेचायुगपदितिरेककाल्ये। भूयस्पुनरर्थे। आधिर्केच। कूपदितिप्रश्नेप्रशंसायांच। कुविदितिभूत्यर्थेप्रशंसायांच। नेदितिशङ्कायांप्रतिषेधविचारसम
च्चयेषु। चेदितियद्यर्थे। षण्अयंचेदर्थे। णित्। समुच्चयदौत्वननुबन्धः। कच्चिदिनिदृष्टप्रश्ने। यत्रेत्यनवकृत्तमर्षगर्हार्थेषु। नावकल्पयामिनमर्षयेगर्हैः। आश्रयैवा। यत्रभवान्
षलंयाजयेत्। नहेतिप्रत्यारम्भे। हनेतिहर्षविषादे। अनुकम्पयांवाकारभेदात्। किः। माकिंनकिरितित्रयोपिवर्जने। माडुनजौस्वरादिषुउक्तौ। इहपाठस्तुनिपातत्वार्थः। तेनआद्यु
दानत्वंसिद्धतीतिप्राञ्चः। तच्चिन्त्यम्। फिट्स्वरेणापीष्टसिद्धेः। यदप्याहः। सत्त्ववचनानामपिअव्ययसञ्ज्ञार्थे। स्वरादिपाठइतितदपिचिन्त्यम्। लक्ष्मीवाचकस्यापिमाशब्दस्याव्य
यत्वापत्तेः। तस्मादुभयत्रपाठेफचंचिन्त्यम्। यावत्तावत्एतौसाकल्येवधिमानावधरणेषु। साकल्ये। यावत्कार्यतावत्कृतम्। अवधौ। यावत्गन्त्यतः। सिसृग्माने। यावदत्तंतावदुक्त
म्। अवधारणे। यावदमन्त्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्वात्तैविशेषवितर्कयोः। द्वैवितर्के। नैदितिपाठान्तरम्। रैदानेअनादरेचरैकरोतिददातीत्यर्थः। त्वरैकिंकरिष्यसि। औषट्वौषट्एतौद्विदौने।
स्वाहादेवनाभ्येदाने। स्वधेतिपितृभ्यः। औषडानामादीनामनेकाचामुभयत्रपाठः। स्वरभेदार्थः। तुमितितुङ्गरे। गुरुंतुङ्गुत्पहंङ्गुत्। तथाहिनिदर्शने। स्वतुनिषेधवाक्पालङ्कारनिश्चये
चा। किलेतिवार्ताया मलीकेचा। अथेतिमङ्गलानन्तरारम्भेप्रश्नकार्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अयंस्वरादिरपितेनमङ्गलवाचकस्यसत्त्वार्थत्वेप्यव्ययत्वंसिद्धति ॥
न्यङ्ः स्वरोस्वरितावितिफिट् सूत्रेणस्वरितत्वात्सनाच्चहौतानव्यतिरः पुरुचिदध्विन्येत्यादौसनान्तिरसोरन्तोदात्तपाठाच्च ॥

निर्मूलत्वाच्चेति। आद्युदात्तप्रापकशास्त्राभावादितिभावः ।

तथाचश्रीहर्षः। उदस्यकुम्भीरथशातकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्विषिवेदिकोदरे। यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजांपुरश्चिवर्गः स्वपयांबभूवताम्। अन्नहिअथस्व
पयांबभूवेत्यस्यमङ्गलंरूपनंचकारेत्यर्थः। निपातस्तुस्वरूपेणैवमङ्गलंमृदङ्गधनिवत्। सुष्ठुस्वरभेदार्थः पाठः। स्मेत्यतीतेपाट्पूरणेचा। आदहेत्युपक्रम
हिंसाकुत्मनेषु। अवदनमिति। इहानुपसर्गत्वादचउपसर्गात्तद्वतिनभवति। अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकम्। एतेनगेयेकेनविमीतौवामिति व्याख्यातम्। यु
वामथेहिंशामित्यव्ययम्। अस्तीतितिङ्न्तप्रतिरूपकम्। एवमस्मीत्यहमर्थे। त्वामस्मि वच्मि। आदहेत्युवाचेत्यर्थे। आसेतिबभूवेत्यर्थे। इत्यादि। अद्वतिसंबोधनेधिसेपेनि
षेधेचा। आद्वनिवाक्यस्मरणयोः। इद्वतिसंबोधनजुगुप्साविस्मयेषु। ईउकुरएऐओऔसंबोधने। पशुसम्यगर्थे। पशुमन्यमानाः। शुकंशैघ्रे। यथाकथाचेत्यनादरे। पाट्प्याट्
अङ्गहेहैभेयेएतेसंबोधने। धेतिहिंसाप्रातिलोम्यपाट्पूरणेषु। विषुनानार्थे। एकपदेइत्यकस्मादित्यर्थे। पुतुकुत्सायांहेतौ आतद्वतौपीत्यर्थे। आकृतिगणद्विति। तद्यथा।
यत्तत्तद्वतिहेतौ। आहोस्वित् विकल्पे। सिमसर्धतोभावेकंपाट्पूरणे। सुकृतिशये। अनुकं वितर्के। शंबट् अन्तःकरणे। आभिमुरख्येचावपदपूरणेद्वार्थेचा। दिष्ट्येत्यानन्देच
दुचाट्प्रियवाक्येहमितिभर्त्सने। इवेतिसादृश्ये। अद्यत्वेदानीमित्यर्थेइत्यादि। अत्रेदमवधेयम्। स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषेपिपेषानिपातस्वरोदृष्टेचादिषुअ
न्येस्वरादिषुस्वरद्वयभाजस्तूभयत्रबोद्ध्याः। यथाउतशब्दः स्वरादिषु। ईड्योनूतनैरुतेत्यन्तोदात्तप्रयोगात्। यत्तुउतशब्दस्यस्वरादितामुक्तानिपातस्वरमाशङ्कान्तोदा
त्तनिपातनमाश्रित्यसमादधुस्तद्रभसात्। स्वरादेरनिपातात्। अन्तोदात्तत्वनिपातनवैयर्थ्याच्च। यदपिकाशिकायामुक्तम्। स्वरादेशैस्त्रधक्दिवावृथानक्तमित्यादयो
न्तोदात्ताद्विति। यच्चसनत्सनात्एवमादयआद्युदात्ताद्वतितत्सर्वंप्रामादिकम्। लक्ष्यविसंवादान्निर्मूलत्वाच्चेतिशब्दकौस्तुभेप्रपञ्चितम्। तद्वितश्चासर्वविभक्तिः।
सर्वेति। वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः। नेति। किंतुएकवचमेवोत्पद्यतेद्वितिभावः। तद्वितःकिम्। एकःद्वौत्रयः। असर्वेत्यादिकिम्। औपगवः ॥

म-श-
१११

सिद्धान्तादिति। व्यत्ययेन यगभावइतिभावः। अन्नग्रहणमिति। मेज्भ्यां कृतो विशेषणात्तदन्नलाभेसिद्धेइत्यादिः। लक्षणोति। क्वचिद्वर्णग्रहणेपितत्परिभाषाप्रवृत्तिज्ञाप
कंचतदनित्यत्वमात्रज्ञापकमितिभावः। भूतमिति। भूतशब्दः पौतन्यवृत्तिर्नित्यनपुंसकस्तत्रपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्यान्तरङ्गत्वात् इत्येष्वन्तरसन्निधानोत्तरंटापिल

रुन्मेजन्तः। जीवसेइति। तुमर्षेसेसेमितिअसेप्रत्ययः। पिबड्येइति। तेनेवशब्दैप्रत्ययः। पाप्रेतिपिबादेशः। यस्वाहुः। कर्त्तरिशबिति। तद्रभसात्। अव्ययकृतोभावेद्
निसिद्धान्तात्। अन्नग्रहणमौपदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थम्। तेनेहन। आधये। चीकीर्षवे। लक्षणप्रतिपदोक्तसन्निपातपरिपरिभाषाभ्यांसिद्धेतयोरनित्यत्वज्ञापनायेद्
म्। क्वातोसुनकसुनः। उदेनौरिति। उत्सूर्धादिणोभावलक्षणेस्थेणरुज्वद्विचरिहुतमिजनिभ्यः स्तोसुन। विस्रपइति। स्रपित्दोः कसुन्। आब्रग्रहणमिति। तथाचवा
तमियं ब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्रेः। अलिङ्गत्वेआथर्वणविद्यागतश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह। सदृशमिति। लिङ्गकारकेतिविभक्तिवचनशब्दैकारकसंख्यापराविति
भावः। यथावाचेति। परिगणनमिदमित्येके। अन्येतूदाहरणमात्रमित्याहुः। वगाहइति। आदिरेवाकारोलुप्यतेनान्त्यः। अपिनासाहचर्यात्॥ इत्यव्ययानि॥ स्वदेतिअश्रु
पुषिलटिस्वटिकणिविशिभ्यः क्नु। पञ्चाजीति। नचतदन्तविधिविरहादेवरात्रेतिवाच्यम्। अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेणचस्त्रीप्रत्ययेषुतदन्तविधिज्ञापनात्। मूषि
केति। वृश्चिरुषोः किकनित्याधिकारेमुषेदीर्घश्चेतिकिकनिट्कारमद्वोमूषिकशब्दः। यस्तुमुषस्तेयेइतिदीर्घोपधात्सञ्ज्ञायां कुन्मिषकशब्देमाधवेनेोक्तस्ततोप्ययंटा
ए। प्रत्ययस्थादितीत्वमिति तु विशेषः। यत्तु कुन्न्तोसौअजादिगणेपाठंनप्रयुङ्क्ते। तस्यजातिलक्षणङीष्वाधनार्थत्वात्। सञ्ज्ञायाश्चाजातित्वादित्याहुः ॥

स्येलक्षणस्येतिन्यायेननपुर्हस्वइतिभावः॥ इत्यव्ययानि॥ अनुपसर्जनाधिकारेणचेति। तस्यहिबहुकुरुचराव्यावर्त्याएवंचवनोरचेत्यत्रेवात्रापितदन्तविधिरितिभावः ॥

रामः
११२

जातित्वानपायादिति। कुनादिविधोसञ्ज्ञापदेनरूढिरेवगृह्यतेनतुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वरूपंसञ्ज्ञात्वंगृह्यते। अतएवघ्नःसञ्ज्ञायामित्यादिनाव्याघ्रादिसिद्धिरितिदि
 क्। गौणीवृत्तिरिति। लाक्षणिकत्वापरपर्यायगौणत्वमित्यभिमानेनेदम्। सदृशलाक्षणिकत्वमप्रसिद्धत्वमेववागौणत्वम्। गौणमुख्यन्यायश्चपदकार्यविषयो; तएवा
 जस्यस्त्रीअजेत्यर्थःजेत्येवेति

सन्तरे इति। ब्राह्मणादुग्रजातिकान्यायांमुत्पन्नेआभीरजातावित्यर्थः। नृपात्शूद्रायामुत्पन्नोयुग्रजातिकन्या। नतुशूद्रत्वंतत्रास्ति। अतएवशूद्रसधर्माणस्तेइत्येवस्मिन्पूर्वतन्तुशूद्राहति।
 तच्चिन्यम्। व्याघ्रीत्यादियत्सञ्ज्ञात्वेपिजातित्वानपायात्। भस्त्रफलेति। भस्त्रेवफलानियस्यादितिविग्रहः। ड्यापोरिति। एतच्चफलनिष्पत्तावितिधातौमाधवग्रन्थेस्थितम्। भाष्ये
 तुप्रायेणदीर्घएवपठ्यते। प्रत्यक्पुष्येति। पाककर्णेत्यादिसूत्रस्थभाष्यवार्तिकपर्यालोचनयेदमुक्तम्। तेनसत्प्राक्काण्डेतिपाठेनादर्तम्। शूद्रावेति। शूद्रशब्दशपमुत्यादयति
 जातिश्रेतामहत्पूर्वस्तुनाजतिश्रेदितीहापिसंबद्ध्यते। पुंयोगेत्विति। पुंयोगेदाभ्यत्यरूपएवेतिननियमः; किंतुजन्यजनकभावोपितेनवैश्याशूद्रौस्तुराजन्यान्नाहिव्योद्यौसुतौस्त्र
 ताविति। सिद्धमहाशूद्रेति। आभीरीतुमहाशूद्रे। जातिपुंयोगयोःसमेत्यमरः। अत्रेदमवधेयम्। अजादिगणेशूद्रेत्येवपाठ्यम्। जातिरिति। व्यर्थम्। मुख्यकार्यसंप्रत्ययाज्जातित्वस
 णोऽङ्गेष्वेववाधिष्यते। पुंयोगेहिगौणीवृत्तिः। अमहदित्याद्यपिव्यर्थम्। महाशूद्रशब्देऽहिविशिष्टएवजात्यन्तरेवर्तते। तत्रावयवस्यानर्थकतयाशूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावात्
 टापःप्रसङ्गएवनास्ति। यातुमहतीशूद्रानत्रमहाशूद्रेतीष्यतएव। क्रुञ्चेत्यादित्रयोमीहलन्ताइत्येके। क्रुञ्चानालभेतउष्णिहककुंभोइत्यादिप्रयोगमुदाहृत्यादन्ताअपिभाष्येस्वीकृताः।
 इष्यतएवेति। अतस्तन्व्यावृत्त्यर्थेनेतदिनिभावः। भाष्यवार्तिककारौतुशूद्रजातिवृत्तिमत्वेनतांजातिंनत्रारोप्यशूद्रशब्दप्रयोगइति शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वस्यसत्त्वात्स्येवटापः प्रा
 प्तिरित्यमहत्पूर्वेति। शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वेपिशूद्रशब्दादेवटाप्यान्नतुतदन्तादितितदन्निविधिज्ञापकतापिभाष्योक्तानासंगता। अतएवशूद्रेनमातृजात्यारोपेणैवब्राह्मणसन्नि
 यवैश्वैः सन्नियावैश्याशूद्रासूत्र्यन्ताः सन्नियवैश्यशूद्राएवेत्युक्तम्। नत्रजातिरित्यस्याभावेपूर्वजातिमात्रविवक्षयाक्कुटाण्डवत्शूद्रशब्देनसमासेततः स्त्रीत्वविवक्षायाममहत्पूर्वेति

निर्बन्धेनराप्रस्यदितिमन्येतेइत्यन्यत्रविस्तरः।

म. श.
११२

व्युत्पादितश्चेति। न्यासकृतेति शेषः। इदं व्युत्पादनमप्रामाणिकम्। अत्रत्यभाष्यासमतेः॥ दधातेः क्वनिविति॥ धुमास्थेतीत्वम्॥ पावान् इत्यस्यवनिपासिद्धिमाश्रित्य ईत्वमत्र
कारादावित्यस्य तत्रैव भाष्ये प्रत्याख्यानात्। स्थः कचेति सूत्रभाष्यस्थे शं स्यादित्यत्रास्वावेति सूत्रभाष्यस्थे सव्येष्ठा इत्यत्र च स्यसिजित्यतो वा ग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्य व्यवस्थि
तविभाषाश्रयणात्तद्भावः। तत्र विजेवेत्यन्ये॥ अतएव धीर्द्धायतेर्दधातेर्वेति द्यायतेः संप्रसारणमिति वार्तिकस्थभाष्यसंगच्छेते॥ धुमास्थेत्यत्र हलीत्यस्यानजादावित्यर्थोऽत्र

पुंयोगेपीति। यदाज्येष्ठादग्रः प्रथमजातादौ वर्तन्ते तदा अदन्तत्वादेवटापसिद्धः। यद्वा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्यादि विवक्षात्तदा पुंयोगलक्षणोऽङीष्प्राप्तः सोऽनेन बाधत इति
सूत्रमित्युमपिशब्दः। मूलान्नजः। नजः किम्। शतमूली। अमूलेति। ओषधिजानिरियम्। उगितश्चाभवतीति। सर्वादिषु भवतु इत्युदित्युठितः भातेर्देवतुरिति व्युत्पादित
श्च। शत्रन्नानुङीपिशपश्चनोरिति नित्योनुम्। वनोरचा सुत्वानमिति। सुयजोर्ङ् निप्। अतिधीवरीति। दधातेः क्वनिप्। शर्वरीति। श्रुधातोर्वनिप्। गुणे कृते हशन्तात्परत्वेपि
हशन्तादिहितत्वाभावाद्ङीब्रयोर्निषेधो न। अवावेति। न्यासकारस्तु प्रापिकोऽप्यनिषेधः। तेन अवावरीत्याह। नत्वेतद्वाप्यादौ दृष्टम्। पक्षेऽङीविति। तथा च द्विवचने बहुधीव
र्था। बहुधीवानौ। बहुधीवेदितिरूपत्रयं भवतीति भावः। टावृचि। पूर्वेण प्राप्तस्य ङीयोपवादः। असिद्धत्वादिति। कार्यकालपक्षेणेदम्। यदि तु यथोद्देशं षट्सञ्जायदिवा उप
देशकालेऽस्मान्तेति व्याख्याने तदा असिद्धत्वोपवर्णनं नोपयुज्यत इत्याहुः। वस्तुस्तु यथोद्देशपक्षेपि असिद्धत्वमुपयुक्तमेव। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिव
त्सन्नेपठ्यते। आदेशग्रहणसामर्थ्यात् सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रित्य आनुमानिकोऽप्यादेशः स्थानिवदिति वा व्याख्यायते। उभयथापि अतिधौनतत्प्रवृत्तिः ॥

त्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वेपि प्रत्ययलक्षणकार्यं सुलभमिति दिक्। निषेधोनेति। वनो न हशन्ति वार्तिके विहितविशेषणस्येदमेव फलमिति भावः। नत्वेतदिति। अतोऽप्रमाण
मेतदिति भावः। व्याख्यानमिति॥ उपदेश इति वक्तव्यमिति वदतो वार्तिककारस्येति भावः॥ आनुमानिकोपीति। एरुरित्यनेन तेस्तोरनुमानादिति भावः ॥

रमः
११२

एतच्चाकरे इति ॥ अत्रारुचिवीजंतुषट्त्वंनात्परमदूतितदाश्रयविधीनां नात्विधित्वमिति ॥ सिद्धे इति ॥ एवं चान्यतरस्यां ग्रहणं किमर्थमिति भावः ॥ डीपेति ॥ ऋन्नेभ्य इति विहि
 तेना अनोयोसौ विकल्प इति ॥ अन्यतरस्यामिति विभक्तसूत्रेण प्राप्त्त्यर्थः ॥ अन इति सूत्रेण्यन्यतरस्यामित्यस्य सत्त्वात् द्विकल्पनियमलाभोऽन्यथा सनित्या र्थो विधिरेव स्या
 दिति भावः ॥ स उपधेति ॥ स उपधालोपिनोनुपसर्जनस्य बहुव्रीहैरेवेत्यर्थः ॥ निषेधार्थमिति ॥ योगविभागेन पस प्राप्त्त्यस्य ऋन्नेभ्य इति डीप इत्यर्थः ॥ दूत्येव डीपिति ॥ नियमशास्त्रा
 णां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्यभिमानेनेदम् ॥ तेनेति ॥ अन उपधेत्यस्य नियमत्वेनेत्यर्थः ॥ ऋन्नेभ्य इति ॥ अस्यान्यथेत्यादिः ॥ अन उपधेत्यस्य विधायकत्वे इति तदर्थः ॥ प्रकरणान्तस्थे
 एतच्च आकरे स्पष्टम् ॥ बहुयज्वानाविति ॥ न संयोगादिति निषेधान्नायमुपधालोपीतेन अन उपधालोपिन इति न प्रवर्तते ॥ डाबुभाभ्याम् ॥ ननु निषेध
 डापोर्वचनसामर्थ्यात् पर्यायः सिद्धः ॥ सत्यम् ॥ अन्यतरस्यामितियोगो विभज्यते ॥ तत्र मन इति निवृत्तम् ॥ अनो बहुव्रीहैर्डाबुवा स्यात् ॥ डीपासहविक
 ल्यलाभार्थमिदम् ॥ अन उपधालोपिन इति सूत्रं तु नियमार्थम् ॥ अनोयोसौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति ॥ तथा च सुपर्वेत्यादौ अनुपधालोपिनिषे
 धार्थमिदम् ॥ बहुराज्ञीत्यादौ तु ऋन्नेभ्य इत्येव डीपातेन बहुधोवरीसिद्धति ॥ ऋन्नेभ्य इति हि डीपमनूद्यतत्सन्नियोगेन विधीयमानोरेफः प्रकरणान्तर
 स्थेन डीपिकृतेन सिद्धेत् ॥ ननुवनोरैवेति सूत्रमेव डीवरौ विधत्तामिति चेन्न ॥ उभयं विधौ गौरवात् ॥ किंचैव मपि डीपिनिषिद्धे रोपि दुर्लभः ॥
 नेति ॥ तेनानन्तरत्वं बोधितम् गौरवादिति ॥ मम तु ऋन्नेभ्य इति प्राप्त्वा डीपमनूद्यतत्संनियोगिनरभावमात्रविधायकतादिति भावः ॥ ननुवनोरैवेत्यस्योभयविधा
 यकत्वेऽनो बहुव्रीहैरित्यनन्तरत्वात्स्य निषेधकमुतयेनेति न्यायेन ऋन्नेभ्य इत्यस्य नाद्य इत्याह ॥ किंचेति ॥ अन उपधेत्यनेन डीप्यपिरो दुर्लभ एवेति भावः ॥ किंचैवं ब
 हुष्वेत्यत्र ऋन्नेभ्य इति डीवापत्तिः ॥ किंच बहुव्रीहौ वेति वार्तिकस्याप्यपूर्वविधायकतापत्त्या सुपर्वन्शब्दे डीब्रयोरापत्तिः ॥ सिद्धान्ते त्वन उपधेत्येतत्प्रापित डीबनुवादे न
 रभावस्य तेन विधानान्न दोषः ॥ एतेनान्यपक्षो बाध्य सामान्यचिन्तयोभावात्कमिति पक्षश्च परास्तः ॥ बहुव्रीहौ वेत्यनेन सुपर्वन्शब्दे डीब्रयोरापत्तेरिति दिक् ॥

म.श.
११३

इत्यस्यान्तरमिति। अनौ बहुव्रीहौ द्वौ भाभ्याम्। अनुपसर्जनात् उपधालोपि भौवेति पाठ्यमिति भावः ॥ यथा श्रुतेः नु प्रसर्जनादित्यस्य संबधो दुर्घटः। अत एव बहुदा
मानिपुराण्यति क्रान्तामगरीत्यत्र डीब्रु ॥ ग्रहणचेति। चैन बहुव्रीहौ वेत्यस्यापि संग्रहः ॥ पूर्वोक्तयोगविभागप्रकारस्तु गुरुभूत इति भाष्याशयः ॥ इत्युक्तमिति। डासू
त्रेन्यतरस्यामिति योगविभागकरणपक्षे इदमुक्तमित्यर्थः ॥ पूर्वोक्तेति। उक्तयोगविभागेनेत्यर्थः। अकचिनस्यादिति। तदकारो हि पञ्चतकीत्यादिसिद्धयेन प्रयोगसमवायिनि
भावः। यत्र साङ्ग इति। एतत्प्रयोगरूपज्ञापकसाङ्ग इत्यर्थः। एतच्चाकारस्येति। मनिहितत्वात्साक्षाद्द्व्युद्देश्यत्वेन प्राधान्याच्चेति भावः ॥ तत्र सामर्थ्यादिति। कात्पूर्वस्येति
सन्नियोगशिष्टत्वात्। भाष्ये तु सूत्रभङ्गे न समाहितम्। तद्यथा। अनौ बहुव्रीहौ वेत्यस्यान्तरमुपधालोपि भौवेति सूत्रमस्तु। अनउपधेत्यादिप्रदेशान्तरस्थसूत्रं
डापसूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणं च मास्तु इति। अनउपधा बहुव्रीहेरुत्पत्तौ डीगपित्यतौ बहुव्रीहिग्रहणसंख्याव्ययादेर्डीपूचानुवर्तने इत्याशयेनाह। अन्नन्नादित्या
दि। नियमार्थमिदमित्युक्तम्। नचैवं पूर्वोक्तविकल्पसिद्धौ इहान्यतरस्यां ग्रहणव्यर्थमिति वाच्यम्। असति हितस्मिन् नित्यार्थो विधिरेवायं स्यान्नतु नियमः। प्रत्य
यस्यात्कात्पूर्वस्वकारादिस्यकाराच्चारणार्थः। व्यञ्जनमात्रं विवक्षितम्। विशिष्टविवक्षायां तु एतिकाश्चरन्तीत्यादौ अकचिनस्यादित्याशयेनाह। ककारादिति। वर्ण
निर्देशे हि कारप्रत्ययो विहितः। क्वचित्समुदायात् प्रयोगस्तु उच्चैस्तरां वा वषट्कार इति निर्देशरूपयत्नसाङ्ग इति भावः। आपि पर इति। एतच्च अकारस्य विशेष
णम्। तत्र सामर्थ्यात् ककाराकाराभ्यां व्यवयायेपि भवति। नतुरथ कट्येत्यादौ त्रिचतुरादिव्यवाये। अत एव सर्विकादौ आद्याकारस्य न भवति ॥
शास्त्रसामर्थ्यात् ककारेण व्यवधानं संह्रते। आबकारयोस्त्वेकादेशे कृते चः परस्मिन्नि नित्यानिवत्त्वेनाकारव्यवधानेपि श्रौतमवधानं गृहीत्वा प्रवृत्तिः। अकारशब्दे मा
त्वजातिग्रहणं नैति केत्यादावकारद्वयसत्त्वेपि न क्षतिरिति भावः। अत एव नयासयोरिति चरितार्थम्। त्रिचतुरादीति। श्रौतत्रिचतुरादीत्यर्थः। आद्याकारस्येति। इ
दंच कात्पूर्वस्येत्यंशे व्यनूद्यमानविशेषणत्वान्नावधानांशप्रवृत्तिरिति वादिनांमते बोद्धव्यम् ॥

रामः
११३

वचनसामर्थ्यादिति। श्रोताव्यवधानमाश्रित्येत्यर्थः। अनूद्यमानस्येति। साक्षादनूद्यमानविशेषणतयावानूद्यमानस्येत्यर्थः। विशेषणेषु आपीत्यादिषु॥ सिद्धिरिति॥ अ-
 स्यैरुक्तमिति शेषः। अनेन तत्र सूत्रे एतस्यैव ज्ञापकत्वं वर्णयतौ तत्रैवं वदतस्तत्र पूर्वापरविरोध इति भावः॥ यदि त्वन्तरङ्गत्वे मस्थानसंबन्धलाभ इत्यर्थः षष्ठीस्था-
 ने इत्यत्र भाष्ये स्पष्ट इति स्थाने ग्रहणं व्यर्थमेव तस्य परिभाषालभत्वाभावे न ज्ञापकासंभवात्। वृद्धसंज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थितिस्तु मालादीनां चेति ज्ञापकामुक्ति-
 प्रस्येः वृद्धमिति पर्युदासे प्राप्ते आरभ्यते अनुवादे इति च निर्मूलम्। यद्वा इक्परिभाषा च परिभाषये विधीयते इत्यद्वा हारात्तत्र तस्या अप्रवृत्तिरनुवादे इति च तद्विषयमे-
 तदेतदुक्तम्। अकारस्येकारस्यादापि पर इति। ककारविशेषणत्वे तु विवक्षिते आप्परात्कारात् पूर्वस्यात् इत्यवश्यम्। यत्तु प्राञ्चः। आपीतिककारविशेषणं
 सर्विकेत्यादौ तु एकादेशस्य स्थानिवद्वावादकारेण व्यवधानेपि वचनसामर्थ्याद् विष्यतीति। तन्नारथकत्वादावति प्रसङ्गात् व्यवहितस्यापि परत्वानपायात्। न
 च निर्दिष्टपरिभाषया सिद्धः। अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः। अनूद्यमानविशेषणेऽपि इति हित इत्यर्थः। अत्र च उदीचामात इति सूत्रे स्थाने ग्रहणं लिङ्गम्। फलन्तु
 वृद्धसंज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थानात् शालीयादिसिद्धिः। यदप्याहुः। आपीतिविधीयमानस्येतौ विशेषणमिति। तत्कवीयः। आपीत्यस्याङ्गविशेषणत्वं त्वना-
 शङ्गुमेवारथकत्वात् पुत्रकाम्येत्यत्रातिप्रसङ्गात्। शकेति। पचाद्यच्। स्थग्रहणं विष्यार्थम्। ककारमात्रस्य प्रत्ययस्याभावादेव तात्पर्यलाभात्। पूर्वस्य किम्। सर्विके-
 त्यादौ टाबेकादेशं बाधित्वा कात्यरस्यमाभूत्। तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषणात् ॥

यात् एवाश्रोपो न इत्यत्र यजादिस्वादिपरं इत्यस्यान्विशेषणत्वेपि अव्यवधानलाभ इति षड् इति सूत्रे भाष्ये धनितं संगच्छते इति विभाव्यते तदा संनिहितत्वादिनेवा-
 पीत्यस्याकारविशेषणतेति बोद्धव्यम्। तत्स्थस्त्रीय इति। विधेयस्यासिद्धत्वेन तद्विशेषणासंभवादिति भावः। अनाशङ्गुमेवेति। श्रुतेनान्वयसंभवेऽश्रुतेनान्वयायोगादिति भा-
 वः। लस्यविसंवात्स्यहाराद्येत्यादि। तात्पर्यलाभादिति। कान्तात्प्रत्यापादिति तु नार्थः। क्षिपकादीर्नानिषेधस्य व्यर्थत्वापत्तेः ॥

म-श-
११४

अपवादे इति ॥ येनना प्राप्तिन्यायेन बाधकविषये तेनैव न्यायेन बाधसिद्धेरिति भावः । प्रत्ययस्थेकीति । प्रत्ययेकीत्येव युक्तं नयास्योरिति ज्ञापकात्कादेप्रत्ययइति नार्थइति चेदस्य
सर्वं चाप्यस्य प्रत्ययस्थेकारपरस्य चात इदित्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादाप्यरत्नां शेषकारस्य वधानं सोढव्यमेवेति भावः ॥ विग्रहइति । दक्षिणा पश्चादिति त्यक्त्वा । अन्यथा । दिग्वाच
अनुवाणादाङ्गमिति परिभाषया एकादेशो बाधो मेत्याहुः । तत्रापवादे परत्वस्येव उक्तपरिभाषया अपि निष्फलत्वात् । वस्तुतस्तु प्रत्ययस्थेकिइति तत्र मीनि
देशो बोधितः । पूर्वग्रहणं च सुत्यजम् । अत इति तपरः किम् । कृदाधारार्थिकलिभ्यः कः । धाकाराका । मामिकेति । केवलमामकेत्यादिना सञ्ज्ञा कृन्देरेति नियमा
नङ्गीपात्यक्त्यपेरिति । उदीचामातस्थानइति विकल्पस्यापवादः । दक्षिणात्तिकेति । दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा । आजन्तः । दक्षिणाभवेति विग्रहः । यत्तु दक्षिणस्यादि
शिभवेति प्राचाविगृहीतम् । तत्राप्यग्विधो वच्यसाहचर्यादाजन्तस्यैव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात् । अन्यथा सर्वनाम्नो वृत्तिमन्त्रे इति पुंवद्वाचपत्तेश्च । यत्तु समा
से एव पुंवदिति तच्चेति वक्ष्यते । त्यक्त्वा इति चेत्त्यादि वृद्धौ टाप् ततोऽज्ञाताद्यर्थकः केण इति ह्रस्वः टाप् । इह त्यक्तेति । अव्ययान्यपानयासयोः । अत्र न्यासकारः । यादृ
त्येतस्योदीचामातस्थाने इति विकल्पे प्राप्ते निषेधो यमिति । तत्राजान्तस्थाने इत्यंशस्येहाभावात् । यासेति यत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह । यत्तदोरिति स्वरूप
स्याविवक्ष्यं फलमुदाहरति । यकांतकामिति । यास्योरित्यपहाय यत्तदोरित्येव वक्तुमुचितम् । उपत्यकेति । उपाधिभ्यां त्यक्त्वा सन्नारूढयोः । क्षिपकादीनां
चा । नेत्यनुषज्यते । क्षिपकेति । क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः । ततोऽज्ञातादौ कः । चटभेदेन । पचाद्यच् । ततः कः । तारकेति । तरतेर्ण्वल् । ज्योतिर्नक्षत्रं नेत्रकनीनि
वा । अन्यत्र नित्यमेव । पितरश्चताः देवताश्च पितृदेवताः तदर्थं कर्मपितृदेवत्यम् । देवतान्नात्तादर्थ्यमदिति यत् ॥
कस्यापि ग्रहणे । चेनसाहचर्यत्यागे मानाभावः संगृहीतः ॥ इहाभावादिति । अकचः सत्त्वादिति भावः । प्रावारविशेषइति । वर्णयस्याच्छाद्यतीति व्युत्पत्तेः ॥

रामः
११४

जागरूके इति। स्थाने पदाभावेऽप्यन्तरङ्गत्वात्स्थानसंबन्धस्यैवलाभ इत्यपि बोद्धव्यम्॥ प्रतिपदोक्तस्येति। स्त्रियामित्याधिकृत्य विहितस्येत्यर्थः। विशिष्यतदमुपादानात् कथं
 तलाभ इति चिन्त्यम्॥ इच्छन्तीति। तद्वाप्यादावदर्शनादयुक्तमशुभंयाः विचततः क इति। नदीसञ्जासूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादादन्तेभ्यः। किपोनभिधानाद्विजुक्तः। तत्र हि
 अश्रुर्निब्राह्मणः। यस्यासा अष्टका। इष्यशिभ्यान्तकन्। अष्टिकान्येति। अष्टौ परिमाणमस्याः। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्। अर्चगतं स्त्रीत्वमाकारेऽद्वारोप्यत्र क
 पूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। तेन स्त्रीप्रत्ययोलभ्यत इत्याशयेनाह। स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति। सङ्काशियकेति। सङ्काशेन निर्वृत्तं सांकाश्यम्। बुद्धरूणादिसूत्रेण संका
 शादिभ्यां ष्यः। ततो भवोर्षधन्वयोपधाद्वा अकादेशः। सच सांकाश्यभवांस्त्रियमाहेतितदकारस्यापि द्वलं विकल्प्येत्तस्मादात इत्युक्तम्। ननु यथायमकारो नाकार
 स्थानिक एव स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोनेति द्वौ विकल्पमेतत्। अत्राहः। सति ह्यात इत्येतस्मिन् स्त्रीलिङ्गनिर्देशबलात् स्त्रीवाचक आकारः स्त्रीप्रत्यय एवेति लभ्यते। अस
 तितु तस्मिन् स्त्रीवाचकस्योऽकार इत्येतावल्लभ्येत्ततः सांकाशियकेत्यत्रापि प्रसज्येतेति। अत्रेदं वक्तव्यम्। यकपूर्वायोस्थाने इति स्थाने शब्दे जागरूके कथमवयवषष्ठी
 त्वंगम्यताम्। मचबुद्धस्थानेऽयमिति वाच्यम्। अकेतिसमुदायस्य तथात्वेऽपि अकाररूपावयवस्या तथात्वात्। बुद्धेयकपूर्वत्वाभावाच्च न हितस्यामवस्थायां यस्येति लोपिलभ्यते। किञ्च
 प्रतिपदोक्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लाभेऽर्थे विहितस्य बुद्धेः प्रसङ्गः स्वनास्ति। तस्मादात इति स्पष्टार्थमेव। अथिकेति। कैमांरास्त्वं भस्त्रादिवाक्येषु शब्दमपि पठन्तोऽप्यपि विकल्पमिच्छन्ति। शुभंयाति शुभंयाः वि
 चततः कः। केऽणः। शुभमिति मानो निपातः। सुष्टुनयो यस्याः सुनया। ततः कः। भस्त्रेषा। तदन्तेति। आङ्गत्वादि तिभावः। एवं चेति। उक्तं च हरदत्तेन। अत्रातस्थान इत्येतत्स्व
 शब्दस्य विशेषणम्। संभवव्यभिचारो हितत्रस्तः काकचोः सतोः। द्वैषयोः संभवो नास्ति नान्यत्र व्यभिचारिता। सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नायं विधिर्भवेत् इति। इह स्वश
 ब्दस्येत्यस्थानन्तरमत इति शेषो बोद्धव्यः। एतच्च इह मूले ध्वनितम्॥ ७७ ॥ स्वशब्दावितिपदे आदन्तलक्षणो विजुक्तो ननु किंप्रदत्ताहः। कैयटस्तु शुभंयाति किंप्रशुभमिति निपातो
 ज्ञातादौकः केण इति ह्रस्व इत्याह। मूलेऽपि ध्वनितमिति। स्वशब्दस्युक्तो विशेषणमित्यादिना भवत्युदाहरणमित्यन्तेन ग्रन्थेनेति भावः ॥

म. श.
११५

स्विकायामिति। स्वाशब्दात्स्वन्तस्वार्थिकेके इत्वेसाधुः। न ह्यकच अत्यन्तस्वार्थिकस्वाप्यपवादः॥ व्याचक्षाणा इति। अकचमुक्त्वा वैकल्पिकमित्येव व्याचक्षाण्यदत्यर्थः। स्त्रीत्वमेवनास्तीति।
स्वो ज्ञानावात्मनिस्वमिधात्मीयेस्वोस्त्रियं पने इति कोशादिति भावः। सञ्ज्ञाविषयकमिति। सञ्ज्ञाया अपि सञ्ज्ञा पूरण्योश्चेति पुंवत्वनिषेधेन भाषितपुंस्कत्वबोधनादभाषितपुंस्कत्व
चेत्यनेन न सिद्धिरिति भावः। अत्यन्तस्वार्थिककान्तविषयं चेत्पि बोद्धव्यमप्यलक्षणमिति। भस्माशब्दसाहचर्येण व्याख्यानेन च श्रुतानुपूर्वीकस्यैवैषाशब्दस्य ग्रहणमतस्यैषा द्वे
एवं च हंसंतनौसंनिहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायामिति श्रीहर्षश्लोके भस्मैषेति वैकल्पिकमित्येव व्याचक्षाणा उपेया इति भावः। आत्मीयायामिति। आत्मज्ञातिध
नेषु तु स्त्रीत्वमेवनास्तीति भावः। यत्तु ज्ञातिधनयोः स्वकास्विकेति रूपद्वयमाकरे स्थितमित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। नादशस्याकरस्याप्रसिद्धेः। लिङ्गानुशासनविरोधा
च्च। यत्तु स्वकास्विकेति काशिकायामुदाहृतं तत्सञ्ज्ञाविषयकं न तु ज्ञातिधनविषयकम्। यदपि स्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितोलिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इति परिज
हुः। तदपि चिन्त्यम्। उक्तरीत्या कप्रत्ययान्नाद्याप्यर्थवे प्रकृतेरस्त्रीलिङ्गतया भासस्थाने इत्यंशस्य दुरुपपादत्वात्। प्रत्यदाहरणान्युक्त्वादाहरणान्याह। निर्भ
स्त्रिकेत्यादि। निष्क्रान्ताभिरुपायाः निर्भर्युः उर्पसर्जनह्रस्वः। रापाततोऽशादीकः। कृतवत्त्विति। सूत्रे विकृतनिर्देशे विवक्षितविषयोनतु न्यासयोरिति बहुपलक्षण
मिति भावः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गाएव गृह्यन्ते। तेनेह न। शुभोजोऽस्याः शुभ्राजिका। जानातीति ज्ञः। प्रियो ज्ञोऽस्याः प्रियजिकेति। अभाषित। वि
हितविशेषणः। याव्याख्यायाः फलमाह। बहुव्रीहेरिति। नित्यमिति। अस्य विकल्पस्थाप्रवृत्तेः प्रत्ययस्थादित्युत्सर्गएव प्रवर्तत इत्यर्थः। परविशेषणत्वे त्वयं विक
ल्पः स्यादिति भावः। बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं नेनातिखट्टिका। निःस्वद्विकेत्यादावपि नित्यमेव ॥ ७७ नञ्पूर्वे उदाहरणमिति भाष्येप्येषेत्येवोक्तम्। अन्य
था एतद्वीत्येव वदेदिति भावः। शुभ्राजिकेति। बहुव्रीहेः षापिततः स्वार्थिकः कइति भावः। एतेनातः स्थानिकत्वाभावादप्राप्तिरित्यपास्तम्॥ परविशेषणत्वेत्विति। समुदायस्य
भाषितपुंस्कत्वेपितद्वयं वस्य खद्वशब्दस्य तथात्वेन ततः परत्वात्परविशेषणे दोषः स्यादेवेति भावः ॥

रासः
११५

ह्रस्वपसेदिति॥ बहुजसखद्वाजसित्यवस्थायां कपिसुब्लुकिप्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुबन्तत्वात्समाससञ्ज्ञायां समासान्ताइति शास्त्रबलात्कृत्स्नस्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्यया
 न्तान्नसमासरूपप्रतिपदिकाभावाद्दोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वाभावेकेणइति ह्रस्वत्वेचनकपीतिनिषिद्धेऽप्येन्यतरस्यामिति ह्रस्वकपः प्राग्वर्तिनः खद्दुशब्दात्परस्यापोऽभाषितपुंस्काद्विहि
 तत्वेन तत्प्रमित्कारस्यायं विकल्पः ह्रस्वाभावेतु बहुखद्वाकेतीति भावः॥ प्राञ्च आहुरिति नचस्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वान्नात्र दोषः॥ अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तविधौस्त्रिया
 मित्यस्य स्त्रीप्रत्ययेऽकृतिविशेषणतायाश्च ज्ञापनेनादोषात् अतएव धीवानमतिक्रान्ता अतिधीवरीसिद्धाति प्राधान्येन तद्विशेषणतायान्याय्यत्वाच्च अनुपसर्जनादिति तु गृह्यमाणस्यैव
 शेषिकेकपीति अपि चत्वरस्यामिति ह्रस्वपसेदिति भावः॥ अभिव्याप्येति अतएव बहुयुवाशालेत्यत्र यूनस्तिरूपसर्जनत्वान्नेति प्राञ्च आहुरिति॥ इह वृत्तिकृता सूत्रेण्युनपसिपः॥
 औत्सीति उत्सेभवा उत्सादिभ्येर्धनिचैर्शाड् ग्वाद्यज्जदिति डीनासिद्धमिदमिति वाच्यम्॥ तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः॥ अन्यथापुंयोगेपिस्यात् एतेन इह अज्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति प्राचोम
 न्यः प्रत्युक्तः॥ इहानेकं वाक्यं तत्र अनुपसर्जनमणिकारस्तदन्तादिति व्याख्यानात्नेह॥ आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति अत्र हि प्रोक्तार्थेऽण उपसर्जनम्॥ अद्व्येत्तण तु लुप्तः॥
 वर्णप्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणम्॥ अत एव भवति॥ तान्त्रिकेति अयं भावः॥ शीलं कृत्रादिभ्योणइतियोगस्तस्मिन् अणकार्यं भवति॥ कामस्ताच्छीत्स्येति ज्ञापकात्॥ अनेन हि अन्नि
 ति अणिविहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलौपो निपात्यते॥ चैरीति॥ नुराशीलमस्याः॥ हलस्तद्धितस्या उपधाभूतस्येति॥ ननु यस्येति चेति यजोकारलोपेकृतेयकारस्य ईकारपरत्वमस्यैव॥
 किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या॥ नचालोपस्य स्थानि वत्सवः॥ यलोपे तन्निषेधात्॥ मैवम्॥ यलोपे कार्येऽलोपस्याभोपत्वेनासिद्धत्वात्॥ ७७ विशेषणम्॥ अतएव कौम्यकारेयसिद्धिः॥ अन्यथा कुंभका
 रेयोप्यापदेत कुम्भेन समासेपिकेवलस्य कारस्य प्रतिपदिकत्वेन तदर्थस्यापि स्त्रीत्वेन योगात्ततो डीपिकुम्भेनैकार्थीभूतस्यापि विशिष्टस्यापत्येन योगे तस्यायोगस्य वक्तुमशक्यत्वात्तेनापियोगे कदाचि
 त्ततोऽकिविशिष्टस्य तन्निरूपिताद्ब्रह्मत्वाभावेन कुम्भेऽत्रोक्तेरुच्यते॥ निष्कष्येकार्थीभावस्यैव प्रत्ययोत्यतिनिमित्तत्वेन मानम्॥ समुदायेनैकार्थीभावेऽवयवेनापितस्यैव सत्त्वात्॥ नच समुदायादी
 यपि अनुपसर्जन्स्त्रीप्रत्ययेन दादिनियमाभावेन कदाचित्कारीशब्दादापत्तिस्तवापीति वाच्यम्॥ एतदधिकारसामर्थ्यादेव तदादिनियमाभावेनाधिकस्यैव कार्यबोद्धते नतु न्यूनस्येत्यदोषादिति

म-श-
११६

तदाशयोविस्तरस्वन्यत्रबोद्धः।पुंयोगेपिस्यादिति।दृष्यतेतुडीषित्यर्थः॥प्रत्युक्तद्विति।अनेनेवसिद्धेतत्राजग्रहणंत्सस्यापत्यंस्त्रीत्यत्रजातिलक्षणडी।एबाधनार्थमितिबोद्धाम्।अत्रहीति।नचे
वमगुपसर्जनाधिकारस्यचारितार्थेमूलोक्ततदन्विधिज्ञापकतानुपपत्तिरितिवाच्यम्।लस्यानुसारिव्याख्यानेनस्त्रियामित्यस्यगृह्यमाणविशेषणतयापितद्वारणसम्भवात्।तस्माद्बहुकुरुच
रित्येवतद्वावर्त्यम्।तच्चतदन्तविधिंविना।नोपपद्यतेद्विति।तज्ज्ञापकत्वंस्त्रियामित्यस्यप्रकृतिविशेषणत्वज्ञापकत्वंचेतिबोद्धाम्।तत्करणेएतद्वा।रुतिरपिअनेनेवउपसर्जनपदेनोभयोरपिग्रह
अनपत्येति।यद्यप्यपत्यग्रहणंकर्तव्यमिति।वार्तिकंतथापिअपत्याधिकारविहितपरंतत्तादृशश्रमगर्गादिप्रजेवननुदेवाद्यजस्यपत्याधिकारत्वात्।प्रागेवपाठात्।अतएवभाष्यक
ताकजङ्करपोयजश्चेतिगर्गादिभ्यः।अयजितिचअकारः।प्रश्निष्टः।यस्कादिभ्योगोत्रेः।यजजोश्चेतिसूत्रेऽप्येवम्।प्राचांष्फतद्वितः।तद्वितग्रहणंप्रातिपदिकसञ्ज्ञार्थम्।ननुतांविना।पिषि
करणसामर्थ्यादेवडी।एभविष्यति।एवंतर्हितद्वितग्रहं।गमिन्नान्नादपिक्वचित्ष्फद्वितिज्ञापयति।यजन्तेसवर्णदीर्घेणापिरूपसिद्धेयस्येतिलोपस्यानावश्यकत्वात्।तेनआसुरेरु
पसंस्थानमिति।वस्यमाणंसिद्धानि।आयनोः।प्रकृतादिधिकारउच्चारणार्थः।आयनीनोर्नकारस्यनेत्वम्।फिनोनिक्करणसामर्थ्यात्।कौरव्यां।कथंतर्हि।यद्यसौकूपमाण्डुकितवे
तावनिकः।स्ययदितिभट्टिः।एनादुः।कैरव्यसाहचर्यादपत्यप्रत्ययान्तस्यैवमाण्डुकस्येहग्रहणम्।इहनुमण्डुकस्येयंभार्येतितस्येदमित्यणं।कुमारीति।प्रथमवयोवाचोए
षशब्दः।नत्वन्तुप्रयुक्तः।इदकुमारीतिनुगौणः।प्रयोगः।अयनीकेति।त्रयाणामनीकानांसमाहारः।अत्राजादेराकृतिगणत्वान्।टाबुद्विति।अयनीकाधिकरणेमीमांसकाः।पञ्चा
श्वेति।नन्वत्रुगौरितिडी।पमाभूत्।ठगन्नत्वानुस्यादेवेतिचेत्।न।ठकोयोः।कारः।द्वित्व्याख्यानात्।द्विविस्तेति।सुवर्णविस्तीहेन्मोसेदत्यमरः।आचितोदशभारास्युः ॥
णमित्याशयात्।अणकार्यमिति।डी।वित्यर्थः।ताच्छीलकद्वत्युक्तेस्तदस्यांप्रहरणमिति।णेदाण्डेत्येव।अकारः।प्रश्निष्टद्विति।तद्वार्तिकप्रत्याख्यानायेतिशेषः॥अभिजिद्विदभृदित्यादिसू
त्रेः।स्त्रियामित्यनुवृत्तेस्तस्यगोत्रार्थकत्वेपिनतत्रडी।पसिद्धान्तेपीष्टः।संघादेः।तिसूत्रेएतद्वाप्यप्रामाण्यादेकानुबन्धकपरिभाषयाअप्रवृत्त्यागर्गादियजएवग्रहणमितिभावः॥एवमिति॥
अकारः।प्रश्निष्टद्वित्यर्थः।प्रातिपदिकसञ्ज्ञार्थमिति।तत्फलंचडीषितिभावः।नचलिङ्गविशिष्टपरिभाषयातत्तिद्धिः॥एतत्सूत्रस्यैतत्समानार्थं।भाष्यप्रामाण्येन।अत्यप्रकरणेनु

रामः
११६

पस्थितेः॥सामर्थ्यादेवेति॥अप्रातिपदिकत्वपीतिभावः॥उच्चारणार्थद्विति॥नेनद्रुकआदेशसिद्धिः॥नित्करणेति॥असञ्जातविरोधन्याससहकृतत्वर्थः॥नस्यिति॥असञ्जातविरोधन्याससहकृतत्वर्थः॥नस्यिति॥असञ्जातविरोधन्याससहकृतत्वर्थः॥
 यामपिप्रयोगादितिभावः॥गौणद्विति॥पुंसांसंप्रयोगरूपसादृश्यादितिभावः॥ठगन्तत्वादिति॥द्विभ्यांशताभ्यांकीताद्विशतेत्यादौनिषेधश्चरितार्थोऽग्रहिकनोलुक्।कम्बल्यमिति॥अप
 रिमोणत्वेत्येत्तयोर्ग्रहणंनियमार्थमुन्मानस्यचेद्विस्तृकम्बल्ययोरेवेतितेनान्यत्रोन्मानेद्विपलौद्विनिफीत्यादिसिद्धिः॥श्रुतत्वादिति॥अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरंयेनविधिरित्यस्यप्रवृत्तेस्त
 द्विकम्बल्येतिद्विभ्यांकम्बल्यभ्यांकीता।कम्बल्यमूर्णापनशतमकम्बलाच्चसञ्जायामितियत्।कीतार्थस्यठजोलुक्।द्विवाढकीति॥द्विवाढकौपचतीति॥आढकाचितपात्रात्वन्य
 तरस्याम्।द्विगोष्ठ्येतिस्ठनभ्यामुक्तेप्राग्बतीयष्टजतस्यलुक्।एतेनद्विचित्वाव्याख्याना।काण्डान्तात्।षोडशहस्तप्रमाणोदण्डः।काण्डम्।यद्यपिविशेषणेनतदन्तविधिःसिद्ध
 स्तथापिअन्तग्रहणेअसतिस्त्रद्वत्येतेतत्स्वतत्वात्काण्डस्यैवविशेषणंस्यान्तदन्तस्यान्तश्लेषापिस्यात्।द्विभ्यांकाण्डाभ्यांकाण्डप्रमिताभ्यांसेन्नाभ्यांकीताद्विकाण्डिवडवेति।इ
 हतुनस्यात्।द्विकाण्डाक्षेत्रभक्तिरिति।अतोन्तहणम्।पात्रचद्विति।यत्तुप्राचोक्तंद्वयसचोलुगिति।प्रथमश्चद्वितीयश्चऊर्ध्वमानेमतौममेति।सिद्धन्तात्।द्विकाण्डारञ्जुरिति।नन्वि
 हापरिमाणान्तादितिपूर्वनिषेधःस्यात्।काण्डशब्दोऽयामपरतया।परिमाणार्थत्वात्परितःसर्वतः।आरोहतःपरिणाहनश्रयेनमीयनेतद्विपरिमाणम्।आढककुडवादि।न
 तुयथाकथंचित्परिच्छेदकमात्रम्।यदाहः।ऊर्ध्वमानंकिलोन्मानंपरिमाणंतुसर्वतः।आयामस्तुप्रमाणंस्यात्संख्याबह्यानुसर्वतद्विति।अतस्वद्विहस्ताभितिरित्यत्रडीबन्।अत्रा
 हः।नियमार्थमिदम्।क्षेत्रेएवनिषेधोऽप्यस्यद्विति।अतोद्विकाण्डारञ्जुरित्यत्रडीबेवसूत्रस्यफलमिति।पुरुषात्प्रमाणोऽयद्यपिपुरुषशब्दोजातिवचनस्तथापिद्वौपुरुषौप्रमाणमस्या
 द्दितिककोप्रमाणेवर्तनएवाप्रमाणशब्दसामाधिकारण्यात्।वृत्तौतुनत्स्वभावादेवातथाचपूत्रसूत्रम्।पञ्चारत्तिःपुरुषद्विति।द्विपुरुषीति।अत्रन्यासकारः।प्रमाणे लोद्विगोर्नित्य
 मितिद्वयसचोलुगित्याह ॥७७॥कालेश्रुतत्वात्तेनैवसंबंधेजातेपश्चान्तदन्तविधावपिपुनर्यापारेमानाभावद्वितिभावः॥इहापीति।इहेवेत्यर्थः॥सिद्धान्तादिति।षोडशहस्तप्रमाणंदण्डार्थका
 षडशब्दस्तुतिर्थेह।मानमिति नतस्योर्ध्वमानत्वमितिभावः॥प्रमाणेवर्ततेति॥परिच्छेदकेवर्ततेत्यर्थः॥तत्स्वभावादिति॥वृत्तिस्वभावादित्यर्थः॥द्वयसचोलुगिति॥तस्यायभावः।आयामोर्ध्व

ननुद्विभ्यांस्त्वितिर्गर्भवत्तुमानंचतुल्लारवारोपयेनमीय
 नदिदेवचिन्विगपानाविरादिति ॥

प्रमाणवाचित्वाभावेनेति।तिर्यङ्-मानस्यैवप्रमाणत्वात्।तिर्यङ्-मानस्यैवायामपदेन प्रमाणलक्षणेग्रहणनतूर्ध्वमानस्याऽर्ध्वकिलोन्मानमित्युक्तेरितिभावः॥द्विगोर्लुगित्यं
शेषिप्रमाणेद्वयत्वानुवर्ततेएवेतितात्पर्यम्।प्रमाणत्वेनप्रसिद्धादिति।तिर्यङ्-मानत्वेनप्रसिद्धादित्यर्थः॥शमादीनामूर्ध्वीधरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेपितिर्यगवस्थितव
स्तुनोपिपरिच्छेदकत्वात्तत्वेनप्रसिद्धिरसता।अन्यथेति।नचप्रमाणेद्वयत्रसमर्थानांप्रथमाद्वेत्यतोवेत्यनुवर्ततेरुक्तप्रयोगसिद्धिः॥आद्यपदयोरननुवर्ततेनवेत्यस्म्य

तन्नापुरुषशब्दस्यप्रमाणवाचित्वाभावेनप्रमाणेद्वयत्वमिति श्लोकवार्तिकस्यतत्राप्रवृत्तेः।येहिशमादिवत्प्रमाणत्वेनप्रसिद्धस्तत्रैतत्प्रवर्ततेननुपुरुषशब्देपि।अ
न्यथापुरुषद्वयसमित्यत्रापिलुकस्यात्।स्पष्टं चेदंपुरुषहस्तिभ्यामणचेतिसूत्रेपदमज्जर्थात्।नचेवंद्वयसज्दघ्रवावपिनास्यात्स्यातामितिवाच्यम्।उर्ध्वमानेर्भ
तौममेतिवचनात्।एवंपुरुषात्प्रमाणेद्वयस्यापिसमर्थ्यादेवप्रवृत्तिः।यत्तुतत्रैवसूत्रेद्विगोर्नित्यंलुगितिर्त्तिग्रन्थमुपादायहरदत्तेऽनेक्तमातस्मादप्राप्तएवात्रलुगि
धीयतइति।तदपिचिन्त्यम्।मुनित्रयानुक्तस्यविधानोक्तेर्व्याहृतत्वात्।यदपिप्राचीनप्रक्रियांब्याचक्षणैरुक्तंपुरुषहस्तिभ्यामिच्छन्पठ्यमानेनवार्तिकान्तरेणलुगि
ति।तदपिरभसोक्तिमात्रमउदाहृतमत्रस्यभाष्यवार्तिककाराभ्यामस्पष्टत्वादित्यास्तावत्।वस्तुतस्तु।पुरुषात्प्रमाणद्वयसूत्रेद्विगोस्ताद्वितस्तुकिद्वयत्वानुवर्तते।
तत्सामर्थ्यात्प्रमाणसिध्यते।हरदत्तोक्तिरपिकथंचिदेवंपरतयैवनेयेतिसहदयैराकलनीयम्।प्रमाणेकिमाह्यांपुरुषाभ्यांकीताद्विपुरुषागौः।तद्वितलुकी
त्येवासमाहारेपञ्चपुरुषी।ऊधसौनङ् ॥

णपदस्यपरिच्छेदकमात्रपरत्वमितिभावः॥लुगप्यासिष्यतइति॥द्वयमपिवृत्त्याशयवर्णनमात्रम्।वस्तुतस्तुद्वौपुरुषौप्रमाणमस्याद्वयत्वेदस्यपरिमाणमितिठकषजोवाद्वादेति
लुकिशस्त्रस्यचारितार्थान्तदाक्षेपेनमानम्॥तत्रहिपरिमाणशब्देनोत्तरसूत्रानुरोधेनपरिच्छेदकमात्रग्रहणमिति तत्त्वम् ॥

नादेशेनेति। अतएव ऊधसेनकारो लिङ्गाधिकारे इति वार्तिककृतोक्तम्। एतेन लाक्षणिकत्वात् स्यान्नोऽहोपोनदतिनस्यात्। कुण्डो धन्यदिभ्य आचारः। किष्वात्मनेपदार्थचङ्-का
रद्रत्यपास्तम्। अत्रत्यवार्तिकभाष्यप्रामाण्येनानग्रहणे प्रतिपदोक्तपरिभाषया आचारकिबभावस्य च तदन्ते आत्मनेपदाभावस्य वाक्यनात्। तदयुक्तमिति। अन्तर्वतीत्तत्र मनुष्येऽप्यु
प्रिसिभावः। अत्र मधेति। विभाषासपूर्वस्येत्यत्र यत्तसंयोगद्वयस्यासंबन्धात्। अतएवाशायाः पतिराशापलीतितत्रोदाहृतं भाष्ये। आशापूरकत्वेन कस्याश्चित्त्यतिलमिति भावः॥ इत्यु
नादेशेनेवसिद्धेऽनङ्-करणंधनुषश्चेत्येतदर्थम्। दाम। बहुव्रीहिविशेषणत्वादेवसिद्धेऽनग्रहणस्यैवार्थसंबन्धादेरिति। स्वरितत्वबलादेकदेशेवानुवर्ततइति भावः।
केवलमामकादेत्याहिति। अद्वास्यांमामकीतनू। मित्रावरुणयोर्भागधेयी। अनिषव्यास्तन्वः सन्तुपायीः। उतापरीभ्योमपवाविजिग्ये। समानीव आकृतिः। आर्यकृती। सु
मङ्गली। शिवारुद्रस्यभेषजी। प्रत्यदाहरणान्विति। यत्तु प्राचा अन्तर्वतीपतिवतीति प्रत्यदाहृतम्। तदयुक्तमिति भावः। व्यस्तेकथमिति। यत्तु प्राचा समस्तेषुपचारद
निवर्णितन्तन्मधेति भावः। पूतक्रतोरेकारेणदेशः। नतु प्रत्ययः। उत्तरसूत्रे उदात्तद्वयत्तेः। नत्विति। अन्यथा वृषाकपिशब्दोदात्तत्वे ह्योश्च बहूषो गुरुरिति
मद्भ्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति। अम्यादिषु म्रियमानेन्तरतमदत्येवसिद्धमिति प्राचाग्रन्थाविरुद्धोरिति भावः। उदात्तैकारइति। मनुष्येणोदात्तः। शृस्त्विहीत्या
दौमनेरुप्रत्ययविधायकैः सूत्रे धान्येनिदित्यधिकारात्समासनिर्देशेनेतददर्शयति। उदात्तद्वयनुवर्तमानंसंबन्धानुवर्तनेरेकारेणैव संबन्धनेन तौकारेणापीति। ततश्च यदु
क्तं प्राचा रेकारोकार उदात्तौस्तदिति तदुपेक्ष्यम्। वृत्तिपदमज्जर्यादिविरोधादिति भावः। मनापीति। मद्भ्योदात्तम्। इतरद्वयमाद्युदात्तम्। एता। कर्बुरा। वर्णानामिति। एतः। शोणः।
शितिः। एभिः। एषत्। इत्युदाहरणानि। अत्र उत्तरपदस्योपसर्जनत्वेपिसमस्तस्य अनुपसर्जनत्वमिति भावः। सज्ज्ञात्वात्त्वं क्वान्दसत्वात् ॥ ७५ ॥ केरिति। प्रत्ययत्वे हि आ
द्युदात्तश्चेत्येवसिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः॥ नतौकारेणेति। ततश्च स आन्तरतम्यादनुदात्तएवेति भावः। इतरद्वयम्। मनावामनुरित्येतत्॥ समस्तस्येति। एतच्च गृह्यत्पनुसारेणो
क्तम्। टिङ्गुणजित्यादाविवात्रापि गृह्यमाणविशेषणत्वमेवेत्युपमानानीनिसूत्रभाष्यसंस्तेपेक्षेत्रिषु स्यानेषु र्णीयेणीति बोद्धम्। क्वान्दसत्वाद्वाङीप। तत्त्वनयसंज्ञात्वात् नङ्गीकारे आह॥ क्वान्द

स्त्वाहिति॥ डी। एणत्वं चेति शेषः ॥

म-श-
११८

प्राञ्चइति॥कैयटादयद्व्यर्थः।कृन्दसेषुसूत्रेषुवाग्रहणवदिदमेकद्व्यपीतितेषांभावंः॥नप्रत्ययेइति।दशपाद्यनुसारेणेदम्।तत्रहिनप्रत्ययप्रकरणेत्पिभुधिरसिकृषेचकि
दितिद्वलचप्रकरणेकपेयेतिपठितम्।कपिःसौत्रइतिचोक्तम्।पञ्चपायांतुरुषेर्वर्णइतिनक्प्रत्ययः।कमेःपञ्चेतिद्वलजित्युक्तम्।पठ्यतइति।इदंचासिद्ववत्सूत्रेभाष्येस्य
ष्टम्।उक्तंरूपमिति।नान्तरूपमित्यर्थः।णिविभक्तद्वितद्वितिलोपेतदभावःस्यष्टएव॥नचनस्तद्वितद्वितिलोपोनेष्ठवद्वावेनटेरितिनुप्रकृत्यैकाजितिनिषिद्धमितिवाच्यम्।अस्य
मतस्यनामधातौदूषयिष्यमाणत्वात्।तस्वधेयतोक्तम्।मुख्यमनेइति॥नस्तद्वितद्वत्यस्यापिप्रकृतिभावइतिपपूर्वेतिप्रकृत्यैकाजितिनिषिद्धमितिवाच्यम्।अस्य
क्रमेकेइति।अत्रकृन्दसीतिभाष्योक्तेः।लोकेगतोऽणस्तूर्णमसिक्रिकानामित्यादिप्रयोगाः।प्रमादिकाइतिप्राञ्चः।वस्तुतस्तु कृन्दस्येकेद्वत्यन्वयात्भाषायामपिद्वि
भाष्याभिप्रेतम्।अन्यथाएकग्रहणंनकर्यात्।अत्रकृन्दसिपलिक्कीरिद्युवतयइत्यादिप्रयोगेषुकश्चिद्विप्रतिपद्यते।विशुद्धवाचीतिदिपशोधनेइतिस्मरणात्।अवदा
तःसितोगोरइतिकोशेतुविशुद्धत्वसाधर्म्यात्प्रयोगउपनिबद्धइतिभावः।लघाविति।अन्तेएकस्मिन्लघौद्वयोश्चलघ्वोःपरत्वेचलघ्वोश्चकस्यगुरुदात्तःस्या
त्।अपितिअचःप्राचांसुञ्जा॥कृणोतिभूवश्चेतिनक्प्रत्ययेकपेयेतिसौत्राद्वातोरौणादिकेद्वलचिकृष्ककपिलावन्तोदात्तोः।विद्वीयादिभ्यश्च।अनशब्देनपठ्यते।
तेनक्रन्नेभ्योऽङ्।पुद्गलचयत्प्रोचाशुनीत्युदाहृततत्प्रामादिकम्।यनुव्याचसते।अनमाचष्टेवाचरतीतिवार्थेणिवः।किपोवाकौउपसर्जनत्वात्।ङीषभावेनिः
शुनीत्यादिवत्।ङी।बिति।तन्।णिविसंप्रसारणद्विलोपयोः।रुक्तंरूपंमुख्यमनेदुर्लभम्।अन्यत्रनुआस्तां कथंचित् ॥
संप्रसारणेकाणांदाङ्।मितिपररूपात्पूर्वद्विलोपद्वितितस्यदौर्लभ्यम्।तदुक्तंसंप्रसारणद्विलोपयोरिति।अन्यत्रक्विवन्तात्कौ।अनुज्ञासिकस्येतिदीर्घेपिकदेशविकृतन्या
येनान्वलमिति संप्रसारणंभवतीतिभावः॥कथंचिदिति॥अनेनारुचिःसूचिता।तद्दीजमेषामनभिधानम्।अन्यथा।नुपसर्जनादिति सूत्रस्यतेदन्तविधिज्ञापकताभाष्योक्त
भज्येत्।किंचाचक्षणकर्त्रादिरूपार्थस्यापिशब्दार्थत्वेनतस्यानुपसर्जनत्वात्स्येवङीषःप्राप्तिरभिव्यक्तितिन्यायस्तुपदकार्यविषयस्वेति ॥

रामः
११८

इत्याहुरिति । अत्ररुचिबीजंत्वाकारसूत्रस्थभाष्यविरोधस्तत्रहिसमस्तकृदन्ततद्धितसर्वनामजातिसंख्यासञ्ज्ञाशब्दातिरिक्तप्रातिपदिकमात्रस्यगुणवचनसञ्ज्ञा
 कृता बहुशब्दसंख्या । अत्रार्थबहुग्रहणमपिमानम् । सत्त्वेनिविशतद्व्यादिगुणलक्षणमपितदेकवाक्यतापन्नमित्यन्यत्रप्रयोजितम् । व्यर्थमेवेति । उत्तरार्थमिति वदतां
 मतेदृतिशेषः ॥ गौणीवृत्तिरिति । लसणेत्यर्थः । नत्वेषागौणीसादृश्यसंबन्धमूलकलक्षणायाएवगौणीत्वात् । इड-श्रेतिसूत्रेदृति ॥ अपादानेस्त्रिधाद्यजउपसंख्याननदन्ता
 आवपनंचेदिति । ओष्यतेनिशिष्यतेधान्ययस्मिन् । गोणान्येति । यस्यायादृच्छिकं नाम । अकृत्रिमेति । यथासैषास्थलीयत्रविचिन्वतात्वामिति । स्थलान्येति । कृत्रिमपुरुषेण
 संस्कृता । यथास्थलयोदर्कपरिगृह्णन्ति । आणापका । अयोविकारदृति । फालदृतिप्रसिद्धः । कुशान्येति । कुन्दोगाः स्तोत्रीयागणनार्थान् औदुम्बरान् शङ्कु-नकुशादिति व्यवहर
 न्ति । अतः कृकमीतिसूत्रेहानौतूपायनेतिव्यससूत्रेकुशावानस्पत्या । स्थतामायानेतिश्रुतौचप्रसिद्धएवायम् । पतिवरेति । तथाच । पाणिग्रहणोत्कृष्ठाभिधापित्वाद्गुणवचनोय
 मितिभावः । बहूदिभ्यश्च । बहुशब्दस्यगुणवाचित्वात्पूर्वेणसिद्धेउत्तरार्थग्रहणमित्याहुः । वस्तुतस्तु बहुशब्दो नित्यं कुन्दसीत्युत्तरसूत्रेऽपि । यमपि व्यर्थमेव । सर्वविकल्पानां
 कुन्दसिव्यवस्थितत्वात्पुंयोगादिति । तथाच गौणीवृत्तिरितिभावः । यदातुमुख्यार्थान्तस्येदमित्यणुत्तदागौपीत्येवभवति । योगश्रेहदम्पतिभावएवेत्येकोवस्तुतस्तु । संकोचेमाना
 भावाज्जन्यजनकभावोपिगृह्यते । तथाच भट्टिः । कैशल्यासाविसुखेनरामः प्राक्केकपीतोभरतस्तत्तौभूदिति । कैकयदुहिताकेकपी । जनपदशब्दादित्यपत्यप्रत्ययेतुकैकेपी
 तिस्यात् । नचतस्यअतश्चेतिलुक । नप्राच्यभर्मादीतिनिषेधात् । तथाचकासिदासः । कैकेयिकायाः फलितास्तवेति । एतेन देवकीव्याख्याता । दुष्टोयवोयवानीति । जात्यन्तरमेवनेन
 भिधीयते । अयमेववातस्यदोषः । यदुक्तयवत्वजातेरभावेपितदाकारानुकृतिः । डीष्वान्यदृति । इदञ्चतृतीयेभाष्येइड-श्रेतिसूत्रेस्थितम् । कथमिति । यत्तुवदन्ति । दीर्घोच्चारणसा
 मर्थ्याद्आअनुकृतिपदंविभज्यते ॥ ७ ॥ इवाडीषितितत्रेक्तम् । उपेत्याधीयतेयस्मादिति विग्रहः । दीर्घोच्चारणेति । नचेन्द्रदिशब्देभ्य आचसाणणिविटिलोपे इन्द्राणीति सिद्ध्यर्थं तव
 दन्तत्वाभावेननत्राप्राप्तेः । पदंविभज्यतेदृति । तत्रनकारोच्चारणसामर्थ्यात्श्रुतक्रमानुरोधेनचपूर्वमाकारस्ततोतआनुगितिबोद्धव्यम् । स्पष्टार्थं दीर्घाकार आदेश उक्तः ॥

म-श
११८

प्रसङ्गदिति। इन्द्रादिशब्दे इतिभावः। अकारोच्चारणेति। अनुकीतिशेषः। अल्लोपोनदत्यस्य बाधेनेति। अल्लोपोनदत्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्बहुव्रीहेरुत्थस इति स
त्रभाष्यसंमत्तयाः काराभावेः वश्य प्राप्स्य अल्लोपोनदत्यस्य बाधेनाकारोच्चारणस्य चारितार्थादित्यर्थः। न भविष्यतीति। एवं च न ह्यार्थमाकारोच्चारणमिति पररूपस्य नेत्रबा
धादिति भावः। पररूपबाधनार्थमिति। अल्लोपबाधेन चरितार्थस्य पररूपबाधकत्वे मानाभावेनेन्द्रशब्दे पररूपबाधयाकारोच्चारणस्यावश्यकत्वेन त्वदुक्तकल्पनानवकाश इति भा
तत्रेन्द्रादीनामनुकैवसिद्धे आकारादेशविधानसामर्थ्यात् क्वचिदन्यतोपि विधानमनुमीयते तेन ब्रह्माणीसिद्धति । तच्चित्यम्। अनुकिकृतेर्गुणे इति
पररूपप्रसङ्गात्। चन्वकारोच्चारणसामर्थ्यादेर्धी भविष्यति अन्यथा हि न कमेव कुर्यादिति चेन्न। अल्लोपोनदत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात्। पत्युर्न इति वदादेशक
र्नये आगमलिङ्गकारोच्चारणसामर्थ्यादेव। अलोपोनदत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात्। पत्युर्न इति वदादेशक
काराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थदेर्धी चारणमावश्यकमिति। एतेनानुकृष्टस्वादिरेवलाघवाद् कथ्य इति हरदत्तोक्तिरप्रत्युक्ता। कर्मण्यणिति। तदन्तान्
डीपापूर्वपदात्सञ्ज्ञायामिति णत्वम्। वस्त्रक्रीतीति। वस्त्रमिस्त्रीत इत्यस्यामवस्थायां प्राक्सुबुत्पत्तेः समासेः दन्तत्वान्डीषाक्वचिर्नेति। कर्तृकरणे कृतेति सूत्रे बहुल
ग्रहणात् क्वचित्तु बन्नेन समांसः। तत्र च सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् टाप्। ततो दन्तत्वाभावान्डीष इति भावः। तेन बहुति। अयं भावः। बहोर्नञ्बदुत्तरपदभूमि। नञ्
सुभ्याम्। जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात् क्तो कृतमित्यप्रतिपत्ताः। इति ह्यनोदानताविधायकानि। तत्र जातिपूर्वादित्युक्ते बहूदि पूर्वकृत्याथाहुदास इति। अस्वा
ङ्गपूर्वपदादिकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिह स्वाङ्गपूर्वपदस्योदाहरणमित्याह। ऊरुभिन्नीति ॥ ३५ ॥ क। डी। बिति। इन्द्रवरुणेति सूत्रं सिन्धीत्यादिव्यावृत्त्यर्थमुदात्तनि
वृत्तिस्वरेण च स्वरे न विशेष इति भावः। सुबुत्पत्तेरिति। टाबुत्पत्तेरेत्यपि बोध्यम्। बहुलग्रहणादिति। तत एव गतिकारकेत्यादेरनित्यत्वेनाप्रवृत्तिरिति भावः। सुखादिभ्य इति।
सुखादयश्च सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामित्यत्र पठिताः सुखदुःखकृद्दयः। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येत्यन्तद्वितीयं लक्षणम् ॥

रामः
११८

तत्रारव्यातमुपदेशद्वयाशयेनाह॥ एकस्यामित्यादि॥ ब्राह्मणन्वमप्येवंतस्मिन्पितामाहादौसुग्रहमितिबोद्धम॥ द्यंचनाकृतिग्रहणब्राह्मणशत्रियावाकारस्यसमत्वादितिबोद्धम॥ बा
 धतेइतिभोत्राणीतिशेषः॥ प्रतीकमादायेति॥ औपगवीत्यस्यगोत्रानन्तरंपत्यसाधारणत्वेनविशिष्यइतितदुक्तिरुपेक्षेत्यर्थः॥ एतेनजातिलक्षणैकोगेत्रेइतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनया
 जानान्नादिति॥ वर्णादनुदात्तादितिवद्ब्रवीहेरुदानादित्येवसिद्धेन्नग्रहणंनित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम्॥ क्वाजातेइतितुवैकल्पिकउदात्तोनतुमित्यदितिभावः॥ सुमुखाशालेति॥ एवंचफ
 लमुखीकारणमुखीचानवस्येत्यादिप्रयोगाः प्रामादिकाइतिबोद्धम॥ उरः क्रोडेति॥ स्त्रीलिङ्गोपमितिहरदत्तादयः॥ तत्रोपसर्जनद्रस्वलेकृतेदन्तत्वादिषः प्राप्तिः॥ अमरस्तानना
 क्रोडंभुजान्तरमित्याह॥ रत्नमतिस्तुपंस्त्वमाह॥ गणेचक्रोदेतिप्रातिपदिकमात्रंपठ्यतेनतुटाबन्तमितिगणरत्नमहोदधिकारः॥ एवंचाविशेषाल्लिङ्गत्रयेषुहरणंबोद्ध
 म॥ माधवस्तुतदादिगणेकुडनिमज्जनइतिधातावाह॥ क्रोडः॥ पञ्चक्रोडा॥ अश्वानामुरः॥ टाबन्तोयंस्वभावतोविशेषविषयः॥ क्रोडादिषुटाबन्तस्यैवपाठाद्भुजान्तरमात्रवचन
 स्यक्रोडशब्दस्यबद्ब्रवीहौस्वाङ्गलक्षणोऽङ्गिचिकल्पेभवत्येव॥ कल्याणक्रोडी॥ कल्याणक्रोडामयूरी॥ ङीषोऽङ्गिबादेशइति॥ दिक्पूर्वप्रादिपि पञ्चम्याङ्गीषितिप्रथमा
 याः षष्ठीकल्प्यतइतिभावः॥ यदितुस्वतन्त्रोऽङ्गिस्यात्प्रागुल्फादावपिप्रसज्येत॥ पूर्वोक्तपर्युदासस्यनिषेधानांचानुवृत्तौतुगौरवमितिभावः॥ वृषलीति॥ एकस्यांहिव्य
 तौवृषलत्वेकथितेत्तदपत्यतत्सहोदरादौकथनंविनातस्यसुग्रहादितिभावः॥ औपगवीति॥ अणन्तलक्षणंऽङ्गिंपरत्वादयंबाधते॥ एवंचापत्याधिकारेऔपगवीतिप्रती
 कमुपादापरिदृष्टाणञ्इतिङ्गीषितिब्याचक्षाणाउपेक्ष्याइतिभावः॥ ब्राह्मणीत्यत्रेति॥ एवंचप्राचोऽङ्गिषुदाहरणंप्रामादिकमितिभावः॥ कुरुरिति॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषयासं
 यः॥ प्राचात्तत्त्वादिवच्चेतिसूत्रमुपन्यस्यादिवद्वावात्त्वादप्युक्तम्॥ अत्रेदं वक्तव्यम्॥ परंप्रत्यादिवद्बोविधीयते॥ तथाचेहाप्रत्ययइतिप्रतिषेधएवस्यान्नतुस्वादेयः॥

रिभाषिकमोत्रस्यैवग्रहणम्॥ अबन्तीत्यादेर्गोत्रत्वारोपेणजातित्वमिति प्राचीनोक्तमुदृष्टमित्यपास्तम्॥ लिङ्गविशिष्टेति॥ भक्तुलिङ्गबोधकप्रत्ययान्तत्वरूपलिङ्गवैशिष्ट्यप्रातिपदिकत्वस्वत्वात्पू
 न्तत्वरदिदं योरावश्यकत्वेनोभयतआश्रयणेनादिवत्त्वाभावात्त्रेयमिति॥ तन्नृद्वाणीत्यसिद्धापत्तेः॥ तस्मात्प्रातिपदिकत्वोपयोगेनकश्चित्नापिलिङ्गविशिष्टप्रातिपदिकत्वेतिपरिभाषायांपठ्यतेत्या

प्रातिपदिकत्वत्वात्प्रातिपदिकत्वमिति लिङ्गविशिष्टेतिदेशाच्चेति

म.श.
१२०

ननु सप्तम्यधिकरणे चेति निर्देशेन विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावज्ञापनादुत्सर्गस्यासार्धत्रिकत्वाच्च ब्रह्मस्य सत्त्वप्रधाने एव प्रवृत्तेः काण्डे इत्यादौ न दोषो त आह। अश्रूरित्यत्रेति वचनमिति। वृत्त्यादि
पठितमित्यर्थः। उपमानाभावादिति। उपमानं सादृश्यं तदभावात् तस्य समासावाच्यत्वादित्यर्थः। यद्दोषमानत्वेन प्रतीत्यभावादित्यर्थः। शफोरुरित्यत्रापि सादृश्यमूलकः शफत्वारोपो मनुसत्त्वमिति।
यत्तु आचरन्तुः। आदिफड्। पेक्षया पूर्वः प्रातिपदिकं तद्वद्भावात् तद्वपवत्वेन ग्रहणात् पूर्वान्तवद्भावादित्यावदिति। तदपि क्लृप्तं स्वपरग्रन्थविरुद्धम्। उक्तरीत्या हि काण्डे कुड्येद
त्यादावप्येकवचनमुत्सर्गं तदिति सुः प्रवर्तेत। तद्वारणात् प्रत्यय इति प्रसज्य प्रतिषेधाभ्युपगमे प्रकृते दोषः। अश्रूरित्यत्रैकादेशाभावात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एव आवश्य
कत्वाच्च। यत्तु तत्र अश्रुरः अश्रुति निर्देशात्त्वादित्येव नानिर्देशस्य शब्दपरत्वाद्। विपरभ्यां जेः। डेः। ईद्वितिवत्। अश्रूरस्येति। प्रयोगलक्षणोऽपि प्राप्ते ऊङ्। तत्सन्निभोगेन च
विधीयमानो लोपः संनिहितत्वादनन्तस्यैवाकारस्य नन्नादेः। एतच्च वचनं अश्रुरः अश्रुति निर्देशमिद्वार्थकमनपरम्। अतोऽपि प्रथमाकारस्य लोपानशङ्कः। उपमानवाचि पूर्वप
दमिति। धात्रीकारभ्यां करभोपमोरुरित्यत्र तु नाकरभशब्दस्योपमानवाचित्वेऽपि पूर्वपदत्वाभावात्। शफोरुराविति। यद्यपि शफं क्लीबे खुरः प्रमान इत्यमरः। तथापि शफशब्द
स्य पुंस्त्वमपि बहुसंमतमाशफाविवजर्भुराणेति श्रुतौ ग्राम्यपशुसंघेष्विति सूत्रस्य व्याख्यावसरे न्यासहरदत्तादिग्रन्थेषु वाचस्पत्यादिनिबन्धेषु च प्रचुरप्रयोगदर्शनात्। लि
ङ्गमशिष्यलोकाप्रयत्नात् लिङ्गस्येति भाष्ये च। शफोभुजो गुदपोणेति गणरत्नमहोदधौ कौण्डादिगणे पाठाच्चाशफः खुरे गवादीनां मूले विटपि नामपीति हेमचन्द्रकोशे च। विश्व
कोशे च पुनर्पुंसकत्वेत्त्वावामौ सुन्दरी ऊरूयस्या इति विग्रहः। इह सर्वत्र उपमानाभावाद् प्राप्ते विधिः। कथं तर्हि पीवरोरुपि वती बर्हिण इति कुमारः। प्रमाद एवायम्। सज्जा पू
र्वकत्वात्संबुद्धिशुणेनेत्येके। हितेन सहैति। समो वाहितततयोरिति व्युत्पादितः सहितशब्दस्तु नेह गृह्यते। एकदेशविकृततयं सहितग्रन्थ देवसिद्धेरिति भावः ॥
रिति भावः ॥ एवं च करभोरुशब्देऽप्येव विवक्षायामूङ् न भवत्येव। एतेन करभोरुभिरिति व्याख्यातम्। एके इति। तस्य भाष्यानुक्तत्वात्ताधुत्वेन नियामकनेत्यरुचिरत्र ॥ ॥

रामः
१२०

डीषिति। अत एव न प्राच्येति सूत्रे यौधेयादिग्रहणं चरितार्थतद्धि पश्चादि यौधेयादिभ्यामणजाविति स्वार्थिकाजोतश्चेति प्राप्नु लोकोनिषेधार्थम् तत्फलं च। अन्तत्वाङ्डी न्यथासात्। उक्तत्वा
 स्त्रिभूमाभूदिति। नरशब्दादिति। यद्यपि नृशब्देन नारीसिद्धानरीचर्पुयोगे दुर्वारा तथापि नरत्वजातिमात्रप्रतिपादनेच्छायां नरीत्यस्य वारुणार्थनरशब्दं हणं बोद्धव्यम्। ननु वृद्धिविधाने
 सामर्थ्याल्लोपबाधोत आह। गुणेत्यिति। अलोन्त्यपरिभाषाबाध एव न्याय्यदतिभावः॥ अन्तरङ्गत्वेनेति। सामर्थ्याद्बाधो ह्यनुचितः। न्यायप्रप्रबाधस्तु चित्त एवेति भावः। कश्चिदिति
 अञ्चोकारदति। अञ्चोकारविशेषणं किमाश्रसेनी। जनपदशब्दादित्यजोतश्चेतिलुकिजातिलक्षणोऽङ्गीषाशाङ्गं रवीति। शृङ्गं शब्दादप्यस्यार्थेण। नृनरमेरिति।
 नृशब्दादूक्त्वाभ्यदति। डीपिनरशब्दाज्जातिलक्षणेऽङ्गीषि प्राप्तेवचनम्। ननु नरशब्देऽलोन्त्यस्त्वृद्धिः स्यात्। यत्वाङ्गः। अन्यस्य यस्येति लोपेनोपहारादनन्वस्था
 प्यकारस्य वृद्धिर्भवत्यन्तरतम्यात्। गुणेत्यन्याय्यकल्पनेत्यलोन्त्यपरिभाषाबाधस्यैव न्याय्यत्वादिति। तन्ना प्रत्ययसन्नियोगशिष्टाया वृद्धेरन्तरङ्गत्वेन परमपिय
 स्मेतिलोपबाधित्वाप्रवृत्त्यैवित्यात्। किंचास्तु कश्चिल्लोपस्तथापि रेफस्यैव वृद्धिः स्यान्नत्वकारस्य। अन्तरतमपरिभाषापेसमात्वेऽन्तिपरिभाषायाः परत्वात्। अपि च
 न्तरतमपरिभाषाः सदृशमादेशं व्यावर्तयति ननु स्थानिनं नियच्छति। तत्कथं रेफस्य स्थानित्वव्यावृत्तिः। किंच गुणेत्यन्यायेति न्यायेऽन्यसंस्ववीयस्य परिभाषयोः
 परस्परं गुणगुणिभावयोगात्। अत्रेदं तत्त्वम्। नरशब्दिरान्तलुप्ताकारानुकरणं नरः अः नरः नाचनरश्च तमोरिति व्याख्येयम्। यद्वा नरस्य अः नरः कतंतवत्पररूपम्।
 नाचनरश्च तयोर्नरयोः। नरस्य च प्रथम एव अकारो गृह्यते ननु द्वितीयः। प्रश्नेष सामर्थ्यात्। अधिकं शब्दकौस्तुभे बोद्धव्यम् ॥ ७ संनियोगेशिष्टत्वात् नृकारेऽप्यर्थः
 तत्कथमिति। स्थानेऽन्तमेदति सप्रम्यन्तपाठस्य भाष्ये कुमार्यत्रेत्यादौ यणनापत्यादूषितत्वादिति भावः। परिभाषयोरिति। तद्वाख्यात्प्रन्यानुसारेणोदं तर्हि अलोन्त्यस्यैत्य
 स्यैव बाधो न त्वन्तरतमपरिभाषायादतिव्याख्यातम्। व्याख्येयमिति नृनरयोरित्यावर्तते एकत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठीताभ्यां डीनृनरौऽकारस्य च वृद्धिरित्यर्थदतिभावः। अतिसंवा
 नरशब्देनातिप्रसङ्गः। यतो नरशब्दाङ्डी नृनरद्वयरेफान्त संबद्धकारस्यैव वृद्धिविधानात् वानरे नरस्यानर्थक्यात्ततो नडीनिति बोद्धव्यम्। तदाह। अधिकमिति ॥

म-श-
१२१

अमरोक्तेरिति। तत्र स्त्रीत्वबोधे ईकारसमभिव्याहारस्तन्नम्। केवलाकारान्तपुत्रशब्दस्तु पुंस्त्वविष्टस्यैव बोधकोः। न एव सपुत्र इत्यतो न सन्देहः। पुमांसं पुत्रमाधेहीत्या
दौ पुंस्त्वेन विशेषणत्वतिशयितपुंस्त्वबोधनायेति भावः। चिन्त्यमिति। चिन्ताबीजंतु सत्तादिपुंशब्देभ्यः परेऽङी नन्तेत्युरुषेपुत्रः पुंभ्य इत्यनेन पुंशब्दात्परपुत्रशब्दा
न्ततस्युरुषेपुत्रस्यादिरुदात्तद्व्यर्थकैर्नलिङ्ग-विशिष्टपरिभाषया पुंशब्दोकारोदात्तत्वम्। पुत्रडादेशे तु नतत्प्रवृत्तिः सानुबन्धकत्वात्तस्त्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्ती

पुत्रशब्दोत्रपठ्यते। शैलपुत्री। पुत्रीषहर्षह दयेतुनोति। कुर्वेत्तदुर्वीपतिपुत्रिसर्वम्। नचपुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति भ्रमितव्यम्। आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्र
स्त्रियांत्वमी। आहु ईहिनुरंसर्वे इत्यमरोक्तेः। अतश्च प्रत्ययस्यादितीत्वप्रकरणे वा सूतकापुत्रिकावन्दारकाणामिति वार्तिकंतद्राष्यादिकंचसङ्गच्छते। यत्त्वत्रहरदन्ते
नोक्तम्। केवलपुत्रशब्दः स्त्रियां नवर्षेऽत्रितद्राष्यादिविरोधादुपेक्ष्यम्। इत्प्रकरणस्य स्वग्रन्थविरोधाच्च। इदंतु चिन्त्यम्। कारिकायागदस्येति सूत्रे सूतोग्रराजभोज
कुलमेरुभ्योऽहुहितुः पुत्रद्वेति वार्तिकं किमर्थमिति। यत्तु वदन्ति स्वार्थमिति। तन्न। टित्वान्डीपिकृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोक्तेः। इङी नन्तेन तस्युरुषेपिसमासस्व
रेणान्तोदात्तएवेति स्वरेभेदाभावात्। यदपि शार्ङ्ग-रवादौ पुत्रशब्दः प्रसिद्धो न तु सांप्रदायिकद्वितात्तदपि न उदात्तप्रयोगविरोधात्। वासतंकेत्यादिवार्तिके कैयटहरदत्तदि
कृताकारप्रक्षेपविरोधाच्चेत्यास्तां तावत् अम्बहृषेति। वृद्धे लोसलेति यङ्-कारोपमन्थेति। करीषस्ये च ग्रन्थोस्य करीषगन्धिः। उपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तदेसः। तस्य गोत्राप
त्यंस्त्रीअण्अणोरेति षडादेशः ॥

७ दात्तत्वमिति। नादिन्याक्रोशेपुत्रस्येत्यस्यपुत्रटिअप्रवृत्तिस्तुनफलम्। एतत्संबन्धकः परस्युरादिनीशब्दपरत्वासम्भवात्। पुत्रः स्या
निवद्रावेन दुहितृशब्दत्वेपिनषडिति निषेधो नातस्मन्नन्नेभ्य इति डीव्मात्रबाधकत्वात् टित्वसामर्थ्याच्च। इदंचवार्तिकंतस्युरुषे एव प्रवर्तते। कारे सत्येति सूत्रे उपसंख्यानात्तच्चान्यासंभ
वात्पूर्वोत्तरसाहचर्येण च तस्युरुषेवा एतेन बह्व्रीहो डीवर्थमिदमित्यपास्तम्। टितउपसर्जनत्वेन तत्र डीपो प्राप्तेति दिक् ॥

रामः
१२१

डि-त्करणसामर्थ्यादिति। यड-श्रेत्यत्र सामान्यग्रहणादिघातार्थद्वि-त्करणसामर्थ्यादित्यर्थः। न्योतकत्वाच्चेत्यपि बोद्धव्यम्। अनुक्तानामिति। तेन अर्थार्थेणामरिकादयः साधवः
 इदन्तुभाष्येन दृश्यते। टापः प्रागिति। डीबादिषु ड-स्येत्सञ्ज्ञानुचुटुड-इति सूत्रकरणेन सेत्स्यति डीबादयस्त्ववाते सन्तुतद्वितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेऽपि फिट्स्वरोनाप्रकृतिप्र
 त्ययविभागशून्ये एव तत्प्रवृत्तेः। प्रकार्षकारभिन्नानुबन्धवैष्यर्थ्यापतेश्च। अतएव सिद्धान्ते लिङ्-विशिष्टपरिभाषयानात्र फिट्स्वः। डाप्प्रत्यये विजातीयडकारानुबन्धश्च
 नकार्यद्वयपरं लाघवमादिलोपस्यनस्तद्वितद्व्यनेनैव सिद्धेः। यस्येतिलोपे इति। ओडः-श्रामिति वार्तिकस्याप्युपलक्षणम्। ओर्गुणेति। नच ईदूहणं डीबादिषु तद्विद्वकार्याभा
 सच यद्यपि स्त्रियामेव विहितः तथापि डि-त्करणसामर्थ्यात्तदन्तादप्ययं चाप्यौतिमाष्येति। पूतिमाषशब्देर्गर्गादिः। तद्विताः। बहुवचनमनुक्तानामुपसंख्येया
 नांसंग्रहार्थमहासञ्ज्ञाकरणञ्च-चर्थात्वायातेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्विताइति तेन यथाभिधानमेवस्युः। स्यादेतत्। टापः प्रागयमधिकारोस्तुष्कविधौ तद्वितग्रह
 णं यस्येतिलोपे ईदूहणं च मास्त्विति चेत् मैवम्। पट्प्रत्ययेन ओर्गुणप्रसङ्गात्। शत्रन्तादिति। योतिमिश्रीकरोति पत्येति व्युत्पत्तेः। केचित्तु बाहुलकात् योतेरोणादिकं कतिप्र
 त्ययंचदन्ति। उभयथापियुवतीनां संपूर्णत्वेनैव तं त्यन्तानुअणिपुंवद्वावात् यौवनमित्येव। भिषादिपाठसामर्थ्यान्त्रपुंचदिति वृत्तस्तुभाष्यविरुद्धाभाष्ये तत्पाठ
 स्यप्रत्याख्यानादिति दिक् ॥ * इति स्त्रीप्रत्ययः * ॥ संकष्टनाशिनी विजयते तसम् ॥ विश्वेश्वरो विजयते ॥
 वज्ञापनार्थन्तेन पट्प्रत्ययादौ नौर्गुणइति वाच्यम्। कुरु रित्यादिसिद्धार्थस्त्रीप्रत्ययेषु तदभावज्ञापने आसुरायणीत्यादौ ष्फेपि यस्येतिलोपानापत्तेः। अब्रह्मद्विष्टि-श्रित्या
 दौ टिलोपेनेति दिक्। मिश्रीकरोतीति। आत्मानमिति शेषः। दिगिति। दिगर्थस्तु विकाराभावमात्रतात्पर्यकत्वे वृद्धादीनामप्यभावापत्तिः। अतएव युवतीकरणमि
 तन्दीत्यादिप्रयोगसिद्धिः। युवतिशब्दे लिङ्-विशिष्टपरिभाषयैव प्रातिपदिककार्ये सिद्धेऽत्र तद्विताइति अधिकारो लिङ्-विशिष्टपरिभाषा-नित्यत्वेनैव ज्ञापनाये
 इति दिक् * ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ * ॥ गुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः ॥ करवीरपुरवासिन्ये नमः ॥ * ॥

म.श.
१२२

नीलरूपवदिति। प्रत्ययस्थादिति सूत्रस्थेना सुब्रतइति भाष्यप्रयोगेण क्वचिन्नाघवानादरस्थापिसूचनात्कर्मधारयान्त्वर्थीयोपिक्वचिदिति ज्ञापनात्तत्र योगानुपपत्तिरिति बो
द्धव्यम्। नामार्थयोरिति। नामार्थश्च नामार्थश्चेत्येकशेषः। अभेदसंसर्गइति। यद्यप्यभेदेन संसर्गः एहोः शिरष्ट्वादावौपाधिकभेदेन षष्ठ्युपपादनस्य भाष्ये कृतत्वात्तथापि इतरसंभ
न्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्य तेन शब्देनाभिधानान्न दोषइति बोद्धव्यम्। व्युत्पत्तेरिति नीलमुत्पलमित्यादौ तथा कृत्प्रत्वादिति भावः। अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ विनि
अत्र षष्ठीपदं सप्रम्या अप्युपलक्षणं वीराः पुरुषायसिन्नित्यत्राप्यव्यभिचारात्। एवं च प्राप्नोदकादावित्यर्थः। नच व्यपेक्षावादेऽपि प्राप्नोदकादिविषये पचतीत्यादौ कृत्प्रत्वात्। ग

श्रीः। मात्रशब्देति तस्य चोवधारणमर्थः। मात्रंकार्त्तव्येवधारणे इत्यमरः। प्रातिपदिकार्थीदैन्येव तन्मात्रमित्येवकारेणास्वपदविग्रहः। मयूरव्यंसकादित्वात्स
मासः। कृष्णइति। यद्यपि नीलरूपवत्परोयमनियतलिङ्गस्तथापि वासुदेवे भगवति नियतलिङ्ग एवेति भावः। ज्ञानमिति भावेत्युट्। द्रोणइति। नच
प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेहास्त्विति वाच्यम्। तथासति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भानायोगान्नामीर्षयोरभेदसंसर्ग एव व्युत्पत्तेः। नचा
षष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्यभिचारः। एकार्थीभावाभ्युपगमात् ॥

स्य प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य च तौत्यागेन विशेषणविशेष्यभाववैपरित्यस्य द्वितया प्रकारिभू
तकर्त्रोदकस्याभेदेनैवान्वयात् क्वच्यभिचारइति वाच्यम्। नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोरैवाच्यः सचाभेदेनैवेति पदार्थः पदार्थनेत्येतत्सिद्धे नियमइति नामजन्यप्रती
तिविशेष्ययोस्तथान्वयनियमस्य व्यभिचारइत्याशयात्। पचतीत्यादौ तिङ्गं चोतकतया प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य गोप्यन्नतत्यागे मान्भावइत्यर्थः। प्राप्नोदकस्य कर्तृतयान्व
यः। तस्य कर्मणिलक्षणे तितुनमुक्तम्। अन्यपदार्थस्यदुरुपपादत्वात्। एकार्थीभावेति। एवं चैकौपोपस्थितिर्व्युत्पत्तयश्चभिन्नोपस्थितिर्विषमादिति न दोषइति भावः। एतेन राज
पुरुषइत्यादौ व्यभिचारः राजपदार्थपुरुषपदार्थयोः स्वस्वामिभावेनैवान्वयात् संबन्धिलक्षणायां तु न मानस्यपास्तम् ॥

रामः
१२२

मापीति। घटश्चेत्यादौ समुच्चयस्य घटे भेदसंबन्धेनान्वयादिनिभावः। द्योतकतेति। घटपदेनैव विशिष्टस्योपस्थितिरिति तत्रान्वयस्यैवाभावइतिभावः। अतएवानुभूयते इत्यादौ सकर्मकत्वम्। निपातातिरिक्तत्वेन विशेषणाददोषइत्यन्येदेवतार्थकेति। आमिसां देवतायुक्तां वदत्येवेषतद्विद्वन्मिमांसकमते इति शेषः। एकार्थीभाववादिनमस्माकं तु विशिष्टोपस्थित्या तत्रापीदृशान्वयो दुर्लभ एवा। द्रोणो व्रीहिमानयेत्यादित्वनभिधानान्नासर्पिः कुडवमात्रमित्यादौ षत्वविकल्पोपि व्यवस्थितविभाषयानेति दिक्। वस्तुतस्तु तद्वत्तमानाधिकरणे प्रथमेति लक्षणैकवाक्यतया परिमाणेत्यस्य परिमाणे वर्तमानायातिपदिकादित्येवार्थः। नच प्रातिपदिकार्थत्वात्सिद्धिः। प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयद्रव्ययोरेवात्र प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणद्रोणादिपदानां च द्रोणत्वाद्येव प्रवृत्तिनिमित्तं परिमाणत्वेन परिमाणं तु लिङ्गवद्विशेष्यान्वयेवाद्रोणः परिमाणमिति तु द्वौ ब्राह्मणावित्यादित्रदुपपन्नम्। द्रोणत्वादिचेयत्ताविनापि निपातार्थे निपातौ तक्रताभ्युपगमात्। नच सिद्धान्तेऽपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः अन्यत्रादृष्टत्वादिति वाच्यम्। देवतार्थकतद्धितादौ दृष्टत्वादिति भावेऽन्वयेन संख्येति। तथैव प्राचां व्यवहारात्। दहसूत्रे अर्थे लिङ्गे च प्रथमेत्येतावदेव सुवचम्। इतरत्सर्वं त्यक्तं शक्यम्। तथा हि अर्थे प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थे इत्याकाङ्क्षायां यस्मात्त्वादिविधिः तस्येति लभ्यत एव। स्वादयश्च प्रातिपदिका लिङ्गप्रत्ययविशिष्टाश्च विधीयन्ते। तदर्थत्वं च ततो नियतोपस्थितिकत्वमेव। एवं च मृडानीहिमानीत्यादौ पुंयोः गमहत्वादेरपि पुंस्त्वान्नियतभावेन प्रथमासिद्धीतीति अपरमनुकूलम् ॥

शेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणो धर्मः। द्रोणः खारी आढकमित्येव तदुदाहरणं भाष्योक्तं साधु। द्रोणो व्रीहिरिति तु सिं होमाणवक इति यल्लक्षणसाधु। लक्षणाचशक्यतावच्छेदकारोपसवाः एवं च प्रातिपदिकार्थइत्यस्यालिङ्गलिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चोदाहरणम्। अन्ये सर्वे लिङ्गाद्याधिक्यस्य। परिशरणग्रहणपरिच्छेदकमात्रोपलक्षणम्। तद्व्यनयनाहा एतावदेव सुवचमिति। नियतोपस्थितिकत्वमिति। तद्वच्च प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपम्। परिमाणञ्च प्रातिपदिकांशे लिङ्गप्रत्ययविशिष्टांशे तु लिङ्गमहत्त्वादि क्वचततो नियतोपस्थितिकमिति नत्सर्वतदर्थत्वेन गृह्यते लिङ्गोदाहरणं तदस्तमितिवोद्धाम्। अकारान्नप्रातिपदिकात्कस्यापि नियमेनानु

पस्थितेऽस्य नर्गत्वाभावात् ॥

म-श-
१२३

सानस्यादिति। न च लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषासिद्धिः। यथा न्यासे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिमिमिताश्रययोरेव ग्रहणेन लिङ्ग-ग्रहणेन तन्मात्राधिक्यस्यैव ग्रहणेन हि मानीत्या-
दौ महत्त्वस्याधिक्यसत्त्वेन तदसिद्धिरित्याशयात्। द्रोणादिशब्देभ्यः परिमाणस्यापि नियतोपस्थित्या तदपि तदर्थ एवेति तेभ्यः प्रथमासिद्धिः। परिमाणग्रहणस्य मूलोक्तार्थकत्वे-
तु तथा बोधार्थं तस्यावश्यकत्वेनैतावदेव सुवचमित्युक्तेरसङ्गतिः स्यैव लक्षणा चेति। इदं स्वरूपकषणं न तु प्रकृतौ पयोगिपदस्य स्वार्थे एवान्वात्मा तस्य पदान्तरसमभिव्याह-
रे लक्षणे तिसिद्धान्तात् लक्षणान्तर्भूतेति। सादृश्यसंबन्धमूलकलक्षणाया एव गौणीत्वमिति भावः। एथग्वेति। मीमांसकरीत्येदम्। त्रिकम्। स्वार्थद्रव्यलिङ्गमि। इत्याश्रीयते
इत्यमेन सूत्रारम्भे स्थानाश्रयध्वनितम्। एवं च लिङ्ग-स्यापि स्वमेव पुंसकादित्यादिशास्त्रबलेन प्रातिपदिकार्थत्वात् तत्रापिसिद्धिरिति भावः। विवित्रत्वेपीति। क्वचिल्लिङ्ग-

यथा न्यासे तु सानस्यात्। यदितु अर्थशब्दे वृत्तिविषयपरः। वृत्तिस्तु शक्तिर्लक्षणा च। गौणी तु लक्षणान्तर्भूता एथग्वस्तु। त्रिकं प्राप्तिपदिकार्थ इत्याश्रीयते तदालिङ्गे-
त्यपि मास्तु। लक्षणां विवित्रत्वेपिनक्षतिः। नियमांशत्यागात्। तथा च अर्थे प्रथमेत्येव सारम्। द्रोणो व्रीहिरित्यपि द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचारसिद्धम्। गौर्वीहिक इ-
ति वत्। एकोद्वावित्याद्यपिन केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधादेव सिद्धम्। अनन्वितार्थकप्रयोगापेक्ष्य अनुवादकमात्रप्रयोगस्य न्याय्यत्वात्। एवं मात्रग्रहणमपि
अर्थम् ॥ ७ स्य नियमेन भानं क्वचिदनियमेनेत्येवं विवित्रत्वेपीत्यर्थः। तदह। नियमांशेति। नियतोपस्थितिक इत्यत्र नियमांशेत्यर्थः। इत्येव सारमिति। प्रातिपदिकग्रहणस्य सूत्रेण

क्रमे संख्याविद्येकवाक्यतमाः। व्ययेभ्यो प्राप्तिभ्यो विधानार्थत्वं वदता तद्धितश्चासर्वविभक्तिर्बहुवचिन्त्यादिसूत्रेषु अव्ययेभ्यः प्रकारान्तरेण विभक्तिं साधयत्। प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्या-
ख्यातं भाष्यकृता। सूत्रानां प्रातिपदिकादेव विधानेन कस्यार्थ इत्याकाङ्क्षायां यस्मात्त्वादि विधिस्तदर्थ इत्यस्य लाभ इति भावः। उपचारात्। द्रोणत्वारेपात्। इति वदिति। अत्र यथावाही के-
गोत्वारेपस्तद्वचनग्रहणप्रत्याख्यानोपायमाह। एक इत्यादि। एतदनभिहित इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। न्याय्यत्वादिति। इदं च यथा न्यासेप्यावश्यकम्। अन्यथा एकादिषु वचनविपर्ययोर्द्वारः

सिद्धिभावः ॥
श-
रामः
१२३

ज्ञापकेनेति। ननु प्रातिपदिकार्थ एवेति नियमान्तदाधिक्येऽप्राप्तौ किञ्चापकेनेनेति चेन्न। यथाकर्मण्येव द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु त-
 समानाधिकरणार्थान्तरस्यात् एवगां दोषि पयइत्यादावपादानत्वादिशक्तिबोधेपि द्वितीया भवति। तथा प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिः स्यान्न तु तत्सत्त्वे
 एव कर्मत्वादेरिति भावः। नच प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यात्प्रसिद्धानियमव्यावर्त्यात्प्रसिद्धिरिति नियमसामर्थ्यात्समाभाधिकरणार्थान्तरस्यापितेन व्यावृत्ति
 रिति वाच्यम्। प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमान्तु निरर्थके इति तद्व्यावृत्तेरेव फलत्वात् तत्सत्त्वे तु कर्मादिषु ग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेत्तद्रहितस्वार्थे इत्यर्थान्न दोषः। संख्याधिक्ये तु भव-
 संबोधने चेति ज्ञापकेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेः। यत्तु प्राचोक्तम्। प्रातिपदिकार्थः सत्तेति। यच्च व्याख्यातं योर्थः सन्नेव केवलं भासते न जात्यादिरू-
 पो न लिङ्गसंख्याकारकयोगी स विवक्षितः। यथाऽव्ययार्थः। अव्ययार्थो हि केवलं मस्तीति शक्यते वक्तुं न पुनरीदृशस्तादृश इतीति चेन्न। उच्चैर्नीचैरित्यादिशब्दानां स-
 न्नित्याकारकप्रतीतिजनकत्वं सर्वतन्त्रविरुद्धत्वात्। अस्यादिसामानाधिकरण्यस्यापि असत्त्वार्थकेषु दुर्लभत्वात्। नलिङ्गसंख्याकारकयोगीति त्वदुक्तिविरोधाच्च।
 पदान्तरीपस्थापितस्य अस्ति सामानाधिकरण्यमस्तीति चेन्न। तस्य अव्यावर्तकत्वात्। न पुनरित्यादिवाक्यशेषविरोधाच्च। कृष्णः श्रीरित्यादिव्याप्येभ्यो नच लिङ्गग्रहणा-
 नत्सिद्धिः। मात्रशब्देनाधिक्यवच्छेदात्। यदपि प्राचाव्याख्यातं यत्रार्थान्तरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः स सर्वः प्रातिपदिकार्थः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति यावत्॥ ७७॥ येवद्वेकयोरित्यादिभि र-
 स्यैकवाक्यत्वात्। वार्तिककृता तु अर्थनियममाश्रित्य मात्रग्रहणसंबोधने चेति सूत्रं लिङ्गादिग्रहणं च प्रत्याख्यातमिति दिक्। जात्यादिरूपद्विती। जात्यादिना रूप्यते इति व्युत्पत्त्या जात्यादि-
 धर्मविशिष्ट इत्यर्थः। ननु चैरादीनामप्याधारतात्वविशिष्टाधारताशक्तिर्वाच्येति तदप्रसिद्धिरित्यतस्तद्व्याचष्टे। नलिङ्गेति। ईदृशस्तादृश इति। अमुं कलिङ्गादिरित्यर्थः। ननु स-
 न्नित्याकारकप्रतीतिभावेपि अस्ति सामानाधिकरण्यस्यादत्ताह। अस्यादीति। विरोधाच्चेति। सन्नित्यनेन सामानाधिकरण्येकारकत्वस्य दुर्वात्वादिति भावः। वाक्यशेषविरोधाच्चेति।
 नत्सत्त्वे लिङ्गादेरपि सम्भवेन तद्विरोध इति भावः। अव्याप्येति। ततः सन्नित्याकारकप्रतीतेरभावादिति भावः। अधिकव्यवच्छेदादिति। कृष्णत्वादेः सन्नानिङ्गाभ्यामधिकस्य भावादिति भावः।

म. श.
१२४

अलिङ्गेति। अलिङ्ग संख्यावेतौ केवलमनाश्रितं निरपेक्षं लिङ्गादिनिरपेक्षं स्वार्थं जात्याद्याह तु रित्यन्वयः असंभवीति। प्रकारताया विशेष्यनिरूपितत्वात्। कारकादीत्यादिना लिङ्गम्।
सिद्धान्तादिति। ओत्सु त्रेकै यटे स्फुटमेतत्। इदमेव युक्तं विशिष्टरूपोपादानाभावात्स्वाअत्राप्रवृत्तेर्द्रोणादिशब्दानां लाक्षणिकत्वेपि गौणत्वाभावाच्चेत्यपि बोद्धव्यम्। संबोधनपदमि
ति। अत्र पुञ्जराजः। आख्याते स विशेषणं वाक्यमिति वाक्यलक्षणं तत्रास्य क्रिया विशेषणत्वाभावे वाक्यत्वं न स्यादिति समानवाक्ये इति प्रकृत्यविहितो निघातो न स्यादिति भाव
यथा उच्चैर्नीचैरिति। अलिङ्ग संख्यावेतौ केवलं जात्यादिनिरपेक्षं स्वार्थं जाह तु रिति। तदपि नाप्रवृत्तिनिमित्तमिह प्रकारीभूयभासते तथा च तन्मात्रबोधोः संभवी। यदि सोपी ए
स्तर्हि षटादिशब्देभ्योपि स्यादिति संख्याकारकाद्यनन्वयस्वस्यात्। यद्यपि द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ द्रोणशब्दः सोयमित्यभिसंबन्धात्प्रवर्तते। तत्र गौणमुख्यन्यायान्न प्राप्नोतीति
परिमाणग्रहणमिति। तन्नापदकार्येष्वप्यस्यो न प्राप्तिपदिके षिनि सिद्धान्तात्। अन्यथासिंहो माणवक इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च। यदथाहुः द्रोणादयः शब्दाः लौहं दारुमयना
परिमाणमेव न च भिचरन्ति परिमेयं तु व्यभिचरन्त्येव। अनस्तस्य प्रातिप्रदिकार्यत्वाभावात्प्राप्ते परिमाणग्रहणमिति। तदपि नागौणलाक्षणिकेषु सिंहो माणवकः मञ्जाः क्रोशं
नीत्यादिष्वन्यापत्तेः। तत्र विशेष्यस्य माणवकादेर्भेदेपि सिंहसदृश्यत्वे गौण्यानियतोपस्थितिक एवेति यदिति व्रीह्यादेर्भेदेपि द्रोणपरिमितो नियतोपस्थितिक एवेति
तुल्यम्। संबोधनेनामात्रग्रहणात्संबोधनाधिक्येन प्राप्नोतीत्यारम्भः। इह संबोधनं प्रकृत्यर्थप्रतिविशेष्यक्रियाप्रतिविशेषणमिति सिद्धान्तः। उक्तं च संबोधनपदं यच्च तत्क्रिया
या विशेषणम्। वृजानि देवदत्तेति निघातोत्र तथासतीति। एवं च राममापाहीति वाक्यस्य रामसंबन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्मकरक्षणमर्थः। इति प्रथमा ॥ ७ इति। वस्तुनस्तु एवं सति
नद्यापतकूलंतत्राप्रतीत्याद्यर्थकेन द्यास्तिष्ठतिकूले इत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य त्रियायां विशेषणत्वाभावात्तदुपरितस्य वाक्यत्वानांपत्तौ समर्थसूत्रभाष्यसंमतनिघातस्य तत्रानापत्तिः। तस्मात्सविशे
षणमित्यस्य साध्यादन्यद्वारावायद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थो वर्येवाच्यः। एतेन यतः पदात्परस्य पदस्य निघातादयः क्रियन्ते तयोः परस्य रान्च यनियमद्वयपास्तम्। वस्तुतो वृजानि
देवदत्तेत्यादौ जानीहीति शेषस्तत्र वृजनस्य कर्मत्वेन देवदत्तस्योद्देश्यत्वेनान्वयान्न दोषः। प्राप्नोतीति लोट् इति दिक् ॥ इति प्रथमा ॥ शंकरो विजयते तं राम ॥

रामः
१२४

आप्रोतेरित्यादिभनेनवास्मानात् क्रियाशब्दएवात्रेक्षितशब्देनत्वभिप्रेतपरोरुद्धद्वितिसूत्रयतिआप्सुमिति।संबन्धमित्यर्थः।केनेतिकरणाकाङ्क्षाप्रदर्शनम्॥विशेषणीभूतेने
 ति।कर्त्तृपदार्थविशेषणीभूतेनेत्यर्थः।उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पनेमानाभावादितिभावः।लभ्यतेइति।एवंचेक्षितपदेनकर्त्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयउच्यते।अथा
 तण्डुलंपचतीति।फलस्यापिचपदेशिवद्भावेनफलाश्रयत्वात्कर्मत्वम्।अतएवतत्समानाधिकरणेशेभनंपचतीत्यादौकर्मत्वसिद्धिः।वाक्यभित्तिः।योगविभागेनेत्यर्थः।सज्ज्ञा
 विधीयतेइति।तदुक्तं।अथेकिमिदंकारकइतिसज्ज्ञाःनिर्देशइति।वाक्यभेदंदर्शयति।अपायेइत्यादिना।नन्वेवमप्येकसज्ज्ञाधिकारात्पर्यायापत्तिः।नचक्रियाजनकानांसज्ज्ञानामासे
 कर्तुरीक्षिततमंकर्म।कर्तुरितिक्तस्यचवर्तमानेइतिकर्तरिषष्ठी।आप्रोतेःसंज्ञान्तान्तिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेतिवर्तमानेक्तः।मतिरिच्छानतुबुद्धिः।पुनर्बुद्धिश्रहणात्।एवंचक
 र्त्वाआप्सुमिष्यमाणकर्मत्यर्थः।कर्ताचधातूपात्तव्यापाराश्रयः।सचकेनाप्सुमिच्छतीत्याकाङ्क्षायांविशेषणीभूतेनव्यापारेणेत्यर्थात्लभ्यते।तदेतदाह।क्रिययेति।क्तप्रत्य
 येनोपस्थितंवर्तमानत्वंनेहविवक्षितम्।तेनकरं कृतवान्करं करिष्यतीत्यादिसिद्धयति।कारकमिति।एतच्चकारकेत्यधिकारात्लभ्यते।तत्रहिव्यत्ययेनप्रथमार्थेसप्र
 मी।प्रतिसूत्रेवाक्यमित्याकारकसंज्ञाविधीयते।तद्यथा।अपायेध्रुवकारकसंज्ञं स्यात्।तप्तः।अपादानम्।उक्तंकारकमपादानमंज्ञं स्यात्।पुनःकारकशब्दानुवृत्तिसा
 मर्थ्यात्विशेषसंज्ञाभिसहसमावेशः।अन्वर्थाचेयंसज्ज्ञा॥करोतीतिकारकमितितेनक्रियानन्वयिनो न भवति ॥ ७५ ॥ पेणतेषांयोगविभागानुवृत्तिभ्यांविना
 धिकारकसंज्ञाविधानेनपर्यायेसिद्धेयोगविभागेनानुवृत्त्याप्रतिवाक्यंसंज्ञाविधानंसमावेशार्थमितिवाच्यम्।आक्षेपेक्रियाजनकमात्रस्यसंज्ञापत्तौनटश्रुतमित्यादौ
 स्वरवारणायकारकाइत्येत्यादौस्वरितपाठाद्याश्रयणेभिकगौरवादित्यतआह।पुनःकारकेति।विभक्तेषुपादानमित्यादिषुतदनुवृत्त्यातदनुवादेनविशेषसंज्ञाविधा
 नादित्यर्थः।समावेशफलंतुग्रामेवासइत्यादावधिकरणत्वात्सप्रमीकारकत्वात्कदुत्तरपदप्रकृतिसरश्चेतिबोद्धव्यम्।करोतीतिक्रियांजनयतीत्यर्थः।तज्जनकंचप्रत्यो
 सत्यातत्रैवान्वेति।क्रियानन्वयिनइति।तदन्वयप्रयोजकतज्जनकत्वाभाववत्तइत्यर्थः ॥

ब्राह्मणस्य पुत्रमिति। अत्राकथितं चेत्तनेन एच्छिकर्मपुत्रनिमित्तस्य कर्मत्वापत्तिः। क्रियाजनकत्वे तु न स्यात्पुत्रेणान्यथा सिद्धेः। अकथितं चेत्ते तत् प्राप्तापादानत्वाद्यविषया
 या सर्वथा तदप्राप्तिश्च प्रवर्तते। अतएवास्मिन् क्रियान्वय इत्याह। न त्वितिकरोतीति। स्वजनकत्वेनेतात् व्यपदेशान्करोतीत्यर्थः। तदुक्तं भाष्ये। यावद्ब्रूयात् क्रियायामिति
 नावत्कारके इति। क्रियायां विषय इत्यर्थः। विषयत्वं च जनकत्वेनेति बोद्धव्यम्। क्रियान्वयिनामिति। क्रियान्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववतामित्यर्थः। गृह्यते
 इति। अतएव नटश्रुतमित्यादौ न दोषः। क्रियान्वयित्यर्थ इति। तदन्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववदित्यर्थः। यथाश्रुतं तु न युक्तं कारकाणां भावनान्वय इति वाक्यस्य
 ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान् एच्छतीति। इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणान्तु क्रियान्वयि। यद्वा। कारकशब्दः क्रियापरः। करोतिकर्तृकर्मदि व्यपदेशानिति गृह्यते। तथा च अपा
 दानादिसंज्ञाविधौ क्रियायोरित्यस्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्संज्ञाविधेयत्वे। कारकाह नश्रुतयोरित्यादौ तु कारकशब्दः स्वयंते। तेनैतदधिकारोक्तं कर्त्रादि
 षट्कर्मस्य त्वेति। अस्मिन् पक्षे च तौ विचारकमित्यस्य क्रियान्वयित्यर्थः। आद्यपक्षे तु कारकसंज्ञास्मात्तच्च कारकं कर्मसंज्ञं स्यादिति चारख्येयम्। अनभिहिते। ननु बहुप
 दुरित्यादौ बहुवाक्यार्थत्वाद्यथा कल्पबादयो न एवं क्रियते कट इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तार्थत्वाद् द्वितीयानभविष्यति। किंच कटं करोतीत्यादौ सावकाशाद्वितीयाः कृतः
 कट इत्यादिषु प्रथमया वाधिष्यते निरवकाशत्वात्। न च वृत्तः सस्य इत्यादिरवकाशः॥ ७७ घटत्ववतां घटत्ववत्त्वे तत्तुल्यतापत्तेः। अतएव भाष्ये क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वमुक्त
 म्। तज्जनकत्वं चैषां। क्रियोपयोगि क्रियाश्रयत्वेनेति चोक्तम्। अतएवैषां क्रियान्वयः। क्रियाजनकमिति ज्ञाते कासा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियायाजनकाङ्क्षया च तत्रैवान्वयस्यो
 पित्यात्। अविद्यमानस्य संप्रदानस्यापि स्वज्ञानद्वारा क्रियाजनकत्वमित्यलम्। तिङादिभिरिति। तैरेव तस्याः शक्तेरुक्तौ कटादिप्रातिपदिकस्य उद्भूततच्छक्तौ वृत्तेः क
 र्मणि वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थेपि तदनापत्तिरिति भावः। अनभिहितसूत्रमपि अभिधानविषये प्रातिपदिकस्य उद्भूततच्छक्तौ वृत्त्यभाव इत्यत्रैव तात्पर्यं ग्राहक
 मिति बोद्धव्यम्। सावकाशेति। मात्र ग्रहणेन कर्माधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेरिति भावः ॥

प्रतीयमानामिति। अतएव तिङ्-समानाधिकरणे प्रथमेतिवार्तिकन्यासः संगच्छते। अनावश्यकत्वादिति। तदभिमानादित्यर्थः। संख्येति। द्वे कयोः कर्मणि सौजसित्यादेरेकवा
 क्तयान्वयेकमेवमिसप्रम्याद्वे कयोरिति सूत्रीप्रत्येकत्वाद्यपे सत्त्वात्कर्मणिपदे कत्वं तत्रामित्यर्थे हि साविभक्त्यर्थ इति पक्षः। नच गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन कर्मणिर
 कत्वे चामित्येवार्थे पक्षः संख्याया आश्रयापेक्षायां प्रत्यासत्त्यकर्मदेरेव तत्त्वमित्युक्तौ र्थो संगत इति वाच्यम्। संख्या संख्ये ययोर्नियमसः साकाङ्क्षेनेदं शेषे विषये गुणयोरपि प
 रस्वरान्वयाङ्गीकारेण स्पष्टं चेदमत्रैव कैयटे। तदेकत्वस्येति। प्रधानप्रत्ययार्थस्येत्यर्थः। एवं चा प्रधानकर्मादिविशेषणार्थमावश्यकं सूत्रमुक्तार्थानामिति न्यायश्च प्रधाना
 तत्रापि प्रतीयमाना अस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीया प्रसङ्गात्। अथ नीलमिदं नतुरक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तित्वात्पर्यके अस्तिक्रियामा अनावश्यक
 त्वात् प्रथमाया अवकाशं ब्रूषे तर्हि विप्रतिषेधात् प्रथमास्तु। एवं चानभिहिताधिकारो वृथेति चेत्तमेवम्। संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारम्भात्। तथा चान
 भित्ते कर्मणिपदे कत्वं तत्र द्वितीये कवचनममित्यर्थः। सूत्रानारम्भे च कर्मणिपदे कत्वं तत्र द्वितीये कवचनमम इति हि वाक्यार्थः। तथा सति कृतः कट इ
 त्यादौ च तत्र कर्ममात्रोक्तावपि न देकत्वस्यानुक्ततया अमदुर्वारः। परत्वात्प्रथमेत्यपि नाकर्तव्यः कट इत्यादौ ततोपि परत्वेन कृद्योगलक्षण षष्ठी प्रस
 ङ्गात् ॥ ७ ॥ र्थविषय एवेति भावः। कर्तव्यः कट इति। नचात्र द्वितीयातः परत्वात्प्राप्तमपि प्रथमा बाधित्वा परत्वात्प्राप्तायाः षष्ठ्याः कृत्यानामिति विभ
 क्तसूत्रेण निषेधापत्तिस्तदधिकाराभावे उभयप्राप्तेः सत्त्वादिति वाच्यम्। अधिकाराभावे सर्वत्रैवोभयप्राप्तिविषयसत्त्वात्कर्मण्येव षष्ठ्यापत्तौ कर्तृकर्मणोः। सूत्र
 स्य कर्तृग्रहणस्योभयप्राप्ताविति सूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्त्यात्ममाने र्वश्चेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन चोभयोः प्रयोग एवोभयप्राप्तेर्वाच्यतया प्रकृतेनोभयप्राप्तिरि
 त्याशयात्। आक्रष्टव्यं ग्रामं शब्देत्यत्र कृत्यानामिति विभक्तसूत्रस्थभाष्यादाहरणे आश्चर्यपदकर्तृपदे अद्वाहृत्योभयप्राप्तिर्निरूप्या। इत्यादाविति। आदिना
 भवतोलाभोऽर्थः कदस्येतत् ॥

म.श.
१२६

कारकमिति। संख्यायाः सर्वत्र विशेषणतया भानादेकत्वे यत्कर्मत्यर्थः। वृक्षे शाखेति वदेकत्वे दतिसप्रमीभापे यस्याधारत्वविवक्षया। एवं चैकत्वविशिष्टे कर्मणी ह... तिभा
 वः। प्रत्याख्यातमिति। न्यायेनैव सिद्धे रिति भावः। अनेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थपक्षे प्यावश्यकता सूचिता। तत्र यथा प्रातिपदिके नोक्ते कर्मत्वादे भवति तथा तिङादि। यत्क
 पि स्यादतस्तद्वारणार्थमिदं म्। एवं संख्यातिरिक्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः संख्यामात्रं विभक्त्यर्थ इति पक्षे प्यावश्यकं तत्। एवं च कारकस्य विभक्त्यर्थत्वं यत्र यत्र पक्षे
 तत्र तत्रानावश्यकमिति सूचितम्। प्रीतेरिति। तत्प्रीतिरेव शुभफलजनिकेति भावः। क्रियाव्याप्यत्वेनेति। क्रियासंबन्धित्वेनेत्यर्थः। तज्जन्यफलाश्रयत्वं हितत्वम्। एषमेवेति।
 धालर्थ एव विशेष्य इत्यर्थः। इच्छास्तु विशेषस्तत्र फलांशे विशेष्यः कर्त्तरि तु व्योमंश इति। अतएव सुपभात्वन इति सूत्रे भाष्यमिष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्री यतीति न प्रयोगोक्तिः। यथादि
 कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षे तत्रैत्रस्यैव तमाकरे। हरिं भजतीति। भजनक्रियमाहरी प्रीतेरुत्सादात् प्रीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्मातद्विशिष्टः। तत्रैव
 क्यार्थः। हरिः सेवते तत्रायेव मेधा क्रिया प्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तात्। धातूपस्थिता क्रियातिङ्गर्थे प्रति विशेषणानुसृत्य प्रतीव विशेषणमिति हितस्यार्थः। अतएव
 चको व्रजतीति वक्तव्यं चति व्रजतीति नैकं वाक्यम्। पाककर्त्कर्त्तकंगमनं हि पाचक इत्यादेरर्थः। एककर्त्तकापचिक्रियागमिक्रिया च। पचति व्रजत्योः एयमेवार्थः॥
 तिपदा क्रियाफलसुप्राधान्यं प्रतिपिपादयिषितं तदा वाक्यमेघव्यापारप्राधान्ये तु क्यजिति कैयटश्चाख्यप्यसमर्थः प्रतीकान्तरे कैयटेनेक्तस्तथाप्यत्रापिस एवार्थ उचितः। अत्रैव
 वेत्यन्यत्रिस्तः। ननु... आदि ग्रन्थे प्रथमान्तविशेषकबोधस्यैवानुभवप्रदर्शनात्तथैव युक्तमित्यत आह। क्रिया प्रधानमिति। इदं च रूपसूत्रे भाष्ये। क्रियेति। धात्वर्थो शब्दाय स्यापि क्रि
 यात्वेन व्यवहारो द्रष्टव्यः। तस्यार्थ इति। आख्यातशब्देनात्र नियमेन जनकाकाङ्क्षविभक्त्यन्तमाख्यातमाख्यातेनेत्यादौ वया प्रतीतेः। रूपसूत्रे कैयटोपि आख्यातात्कालसंख्यासा
 धनाद्यवगमेपित इति। या प्रधानत्वमिति। नामान्याख्यातजानीति शकटापनेक्तौ आख्यातावयवधातुजानीत्यर्थः। अतएव सर्वनामधातुजमाहेति तत्समानार्थकमुणादय इति।
 सूत्रे भाष्ये पठितं म्। नैकं वाक्यमिति। साधु इति शेषः। प्रथमान्तविशेष्यकबोधे तु तस्य तत्त्वं दुर्वारमिति भावः ॥

रामः
१२६

एवंच अस्मात्प्रधानमिति । भावप्रधानमिति । भावकारकसंख्याश्रुत्वारो र्था आख्यातस्य तत्र भावः प्रधानमिति तदर्थं तद्भाष्यकार आह । नामानीति । नामपदेन सुब-
 न्तमिति च तद्भाष्ये स्पष्टम् । तत्रा व्ययातिरिक्तमित्यन्यत्र निरूपितम् । नमंस्याख्यातार्थं प्रति विशेषणी भवतीति नामानीति तद्व्युत्पत्तिरिति रुक्तभाष्ये दर्शिता । किं चैतन्निरुक्तो-
 तरं यत्रोभेभावप्रधाने भवत इति निरुक्ते उक्तम् । यत्रोभेना मारख्याते भवतो वाक्ये तत्र ते भाष्यप्रधाने क्रिया प्रधान इत्यर्थकतया च तद्भाष्ये तद्व्याख्यातम् । अतः पूर्वनिरुक्त-
 स्य व्याख्यानात् नमोहरणीयम् । किंच कर्तृविशेष्यक बोधेऽप्यदोदने देवदत्तं पश्यति प्रयोगः शतृविधायकभाष्यकै यदयोरापादितः । यद्यप्यंतरङ्गाप्रथमा तथापि प्रधाना-

एवंच प्रथमात्ता विशेष्यको बोध इति नैयायिको द्वेषोभाष्याद्यनुसारिभिर्ना दर्तव्यः । सास्कोप्याह । भावप्रधानमारख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि । पश्यन्मगोधावतीत्यादौ
 तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रियाया कर्म । प्रधानं दृशिक्रियैव उक्तं चा सुबन्तं हि यथानेकं तिङन्तस्य विशेषणम् । तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणमिति । एवंपच
 तिभक्तस्य स्यपचिक्रिया भवतीत्यर्थः । अयं तु विशेषः । तिङन्तोपस्थितायाः क्रियायाः क्रियान्तरं प्रति विशेषणत्वेपिशब्दाद्वाह स्वादेकर्मत्वं संसर्ग एव न तु प्रकारः ।
 अपदार्थत्वात् । अर्थोद्वाहारवादे तु प्रकारत्वेपीष्टापत्तिः ॥ ७७

उरोधिनी द्वितीयांबलवतीति तदाशयः । तदनुसारेणाह । पश्येति । मृगस्य कर्मत्वे प्रधानानु-
 रोधिनी द्वितीयाैव स्यादिति भावः । उक्तं चेति । हरिणेति विशेषः । तिङन्तसुबन्तशब्देन तदर्थं क्रियादिः । पचिक्रिया भवतीत्यर्थ इति । स्पष्टं भूवादि सूत्रेभाष्ये । योश्वमेधेन य-
 जते स ब्रह्महत्यांतरतीत्यादौ पकर्तृकाग्रगक्रियातकर्तृकातरणक्रियेत्येव बोध इत्यन्यत्र विस्तरः । अपदार्थत्वादिति । तन्नयेपदजन्योपस्थिति विषयस्यैव प्रकारत्ववि-
 शेष्यत्वस्वीकारात्पदाद्वाहारस्यात्रासंभवात् इति भावः । प्रकारत्वेपीति । अपि ना सर्वपक्षे विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमिति समर्थसूत्रषष्ठीसूत्रभाष्योक्तः । सिद्धान्तः सूचितः ।
 शब्दोपस्थितस्यापि संसर्गत्वं पश्यं सर्वैरङ्गीकृतमेव वृद्धेः ॥

म.श.
१२७

फलस्यापीति। अपिनापक्व इत्यादौ व्यापारस्य संग्रहः। तत्र तस्य फलं प्रति विशेषणत्वात्। इत्यमेव। कर्मत्वभानविषये उक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः। व्यवस्थेति। सर्वसाम्यतेति शेषः। तद्वत्प्रकृतेपीतिभावः। वस्तुतस्त्रापिसंसर्गतेव घटपदे घटघटत्वयोः समवायस्येव। उपस्थितिपूर्वकं पृथगाकाङ्क्षाया अदर्शनेनाद्वाहारस्योक्ति संभवाभावादिति ह्येयम्। अतएव। फलस्य कर्मत्वादेवैतिलीयेति। तत्र तस्य कारणत्वेनान्वयादिति भावः। दृष्टान्ते इति। शोभनं पचतीत्यादौ। तत्र न व्यनैयायिकवैयाकरणयोरुभयोरपि म

पचतीत्यादौ धातूपात्तफलस्यापि स्थितेऽवमतभेदेन व्यवस्था। अतएव तत्समानाधिकरणेशोभनं पचतीत्यादौ द्वितीयैकवचनेत्यतिः। अग्निष्टेभेन यजेतेत्यादौ तृतीयोत्पत्तिश्च संगच्छते। न च दृष्टान्ते विशेष्यसमर्पकाहार्थान्तिके विशेषणसमर्पकाच्च कर्मत्वादिवाचिकायाः सुबिभक्तेः प्रयोगोऽस्त्विति वाच्यम्। धातुतिङ्-नयोरप्रातिपदिकत्वोत्पत्तौ चैव शिक्तानां तु स्यादेष दोषः। तथाहि। धावन्तं मृगं पश्येति वत् धावति मृगमित्यपि स्यात्। न च प्रथमासामानाधिकरण्ये शतृशानवोर्नित्यत्वाच्चैव प्रयोगद्विजाच्यम्। एवमपि द्वितीयानुत्पत्तेर्दुरुपपादत्वात् ननु तत्र वाक्यभेद एव। पश्येत्पत्रतमितिकर्माद्वाहारात् पचति भवतीत्यादितुपाको भवतीत्यादौ अनिष्टमेवेति चत्। मैवंम्। अद्वाहारे गौरवात्। तस्य च मुनिवचनविरोधेनाप्रामाणिकत्वात् तदीयनिष्कृमात्रस्याकिंचित्करत्वात् ॥

ते फलव्यापारयोः। अस्मिन् च यस्य सत्त्वेन तस्य दृष्टान्तत्वौचित्यात् पश्यमृग इत्यादौ धावन्दर्शनयोरन्वयस्य नैयायिकासम्मततया साद्भ्यत्वेन न दृष्टान्तत्वमिति बोद्धव्यम्। दार्ष्टान्तिके। पश्यमृगो धावति पचतीत्यादौ। विशेषणसमर्पकादिति अन्वयबोधकाले इत्यादिः। दुरुपपादत्वादिति। एवं च तथा प्रयोगविलय एव स्यादिति भावः। गौरवादिति। एकवाक्यतयान्वये संभवति अद्वाहारेण वाक्यभेदे गौरवमिति भावः। ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह। तस्य चेति। शतृसूत्रस्येन भूवादिसूत्रस्येन च मुनिवचनेन विशेषद्विबोद्धव्यम्। अकिंचित्करत्वादिति। ऋषीणामेकवाक्यतया बोधे साधुत्वस्येच्छासत्त्वे इत्यादिः ॥

रामः
१२७

नास्तीति। एवं च तत्र द्वितीया दुर्वारेति भावः। नचेदृशे स्थले विशिष्टस्य देवदत्तमृगादेः कर्मत्वं विशिष्टवाचकं च न प्रातिपदिकमिति न दोषः। श्रुत्वाममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्प
त्तयः शुभादिति नदिति वाच्यम्। नीलत्वविशिष्टघटस्य कर्मत्वे प्रतिपादनीयेनेलं घटमित्यादौ द्वितीयानापत्तेः। श्रुत्वात्वादित्वा र्षमित्यलं मुनिविरुद्धविचारेणा क्रिया प्रधानमित्य
त्र क्रियायाः प्रधान्यमारब्धात् घटकप्रत्ययार्थापेक्षयैव बोद्धव्येऽतो दृश्यादिकं प्रतिधावनादेर्विशेषणत्वेपिनस्यतिरिति दिक्। भाष्येति। भूवादि सूत्रस्य भाष्यपचादयः क्रियाभ
वतिक्रियायाः कार्यो भवतीति तत्रोक्तमं वार्तिकम्। शतविधायकस्य मातस्या क्रिया विशिष्टक्रिया बोधस्या कर्मत्वस्वीकारे इति। क्रियान्तरनिरूपिततत्स्वीकारे इत्यर्थः। कारकस्या करणा
अपि चाप्यपि दृष्टव्येऽवेदित्वा दौ शत्रादेः प्रसङ्ग एव नास्ति। एकवाक्यत्वं च भाष्यवार्तिकादिसकलसंमतम्। नच तिङन्तस्थले क्रिया विशिष्टक्रियान्तरबोधेन जा
यत एवेति वाच्यम्। तथेव व्युत्पन्नानां तादृशबोधस्य दुर्वारत्वात्। ईदृशैरेषां साधुत्वं नेष्टमित्यपि नासाधुत्वानुशासनार्थं प्रवृत्तैरेव तस्वीकारात्। धातुसंबन्धाधिका
रव्युत्पादिते पुरीमवस्तुत्वे न दोषो तस्या वैश्या कत्वाच्च। ननु सिद्धान्ते आख्यातवाच्यक्रियाया अपि कर्तृत्वकर्मत्वस्वीकारे तस्या असत्त्वरूपत्वं भज्येतेति चेन्न। लिङ्गसंख्ययोः
कर्तृकर्मत्वरकारकस्य चाभावमात्रेण तथालोपपत्तेः। कर्मत्वस्य प्रकारतयानभ्युपगमादेत्यन्यत्र विस्तरः। अभिहितेत्विति। नचेत्त्रं पक्वमोदनं भुङ्क्ते इत्यत्रापि द्वितीयानस्या
दिति चेत्। भवमा इहो हि पचिभुञ्जिनिरूपिते हेतु कर्मत्वशक्ती। तत्र प्रधानक्रियानिरूपितामभिहितं शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः। उक्तं च हरिणा। प्रधानेतरयोरेव द्रव्यस्य क्रिययोः
पृथक्। शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुद्धाते ॥ ७ ॥ द्विकारकशक्तेः हरिं नमेत्त्सुखं यायादित्यादौ हेतुहेतुमद्भावेनान्वयोनक्रियाकारकभावेनेति न दोषः। स्ववाचकधात्वर्थप्रतितु कर्मत्व
वचयः करणत्वान्वयश्च नासत्त्वरूपताप्रतिबन्धकः। शोभनपचतिज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ दर्शनात्। अन्यत्रेति। कर्मत्वस्य सर्वत्र संसर्गतैवेति भाष्यसंमतं। पक्षेत्वाद्यमेव सारम्। अ
भिहितेत्विति तिङ्गोदिभिः कर्मादिशक्तेरभिधाने प्रातिपदिकस्योद्भूततच्छक्तिके र्थवर्त्तमानत्वाभावात् द्वितीयादेः कर्मादिशब्देभ्य इवा प्राप्तिरिति भावः। न स्यादिति।
पंचधात्तरनिष्ठयाऽभिधानादिति भावः। गुणाश्रया। गुणनिरूपिता। प्रधानम्। प्रधानक्रियानिरूपितां शक्तिम् ॥

अनुरोधमेव विशदयति। प्रधानविषयति। गुणोक्तपितद्वद्वक्तवत्प्रतीयते। तुल्यत्वायादुणनिरूपिता उक्तापि प्रधाननिरूपितानुक्तशक्तिवत्प्रकाशतइति। अतएव प्रासादे आ
 स्तेदत्यादौ सति निरूपिताधिकरणत्वे स्योक्तत्वे प्र्यासिनिरूपितस्थानभिधानेनानमीप्रतिवात्सप्रमीसिद्धिः। इदंच स्वादुमिणमुलिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्रत्यभाष्यार्थानुवादि
 न्यौ चेमे हरिकारिके इत्यन्मत्रप्रपञ्चितम्। एते सुभयनिरूपितशक्तेरनभिधाने गुणत्रिरूपीनिरूपितशक्तेरप्यभिधायिना विभक्तिर्भवति। यथा ग्राह्यागन्तुमिच्छति ग्राह्यगन्तुमिच्छ
 तीति च। दृश्यते ग्राह्यगन्तुमित्यादौ प्रधानविधिकरणत्वे तदशक्तिरभिधाने गुणनिरूपिताया अप्यभिधानान्न कदापि चतुर्थी द्वितीये गमेर्गामः कर्म ह्येत्सुभे कर्मणा तितत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्
 एवं चोभयत्राप्याख्याशब्देन च इत्येव प्रतीयते। अत्र प्रयोगे गामि क्रियापेक्षे द्वितीया चतुर्थी न कदापि भवतइति कैयटात्। एवंचैतद्विरोधादौदनं पृक्त्य पाष्टमेवेति यत्केनचित्
 प्रधानविषया शक्तिः प्रत्येकशब्दे प्रतीयते। यदा गुणे तदा तदनुक्तपि प्रतीयते इति। अतएव पत्नौ दाने भुज्यते इत्यत्र भुजिप्रत्ययेनाभिहिते प्रथमे वापचेरप्राधान्यात्। वस्तुतस्तु।
 पत्न्या भुज्यतइत्यादौ कर्मणोऽभिभूतियुगपच्छब्देन च। किं च न्यतरेण शाब्दे परेणार्थः। तत्रच प्रथमाद्वितीये अवस्थित एव। तद्यथा पत्न्या भुज्यते औदनः। किंपत्न्या। अर्था
 दौदनम् ॥ ७ प्राचीनेन वस्तुतस्तुपत्न्यादिना साधित्यन्तेनेक्तंतदस्मितुच्छमिति बोधपन्स्वरूपव्याक्रियैव यराक्रियेति न्यायेन तथैवावुवदति। वस्तुतस्त्वित्यादिना। अतएव
 स्वादुमीति सूत्रे भाष्ये तु नक्तागमुनादयः स्वान्वयिना समभिवाहतेनानुप्रयुज्यमानेन समानाधिकरणे तदात्मकारके वक्तव्यः। तेन पत्नौ दाने भुज्यतइत्यादावौदने द्वितीयानां अन्यथाकृत्वा
 दस्य कर्तार्यपत्नौ पूर्वक्रिया कर्मत्वस्थानाभिधानात्सा देवेत्युक्त्वा नवक्तव्यम् अव्ययकृतां भाष्ये विधानादित्युक्तम्। अनेन हि भाष्येणोभयत्र शाब्दान्वय एव लभ्यते। तत्रच नारम्भे एषां प्रयोग
 गणामुपपत्त्यर्थः। तत्र स्वस्वनेपि हर्षुक्तं रीत्यासनादिसूत्रस्य भाष्यसम्यतया भाव एवोचितः। एवं चकै मटोक्तं सुषे प्रतिहन्तुं शक्यमित्येषां धेव वचनारम्भेऽसिद्धेः। तुमुनाद्यन्वयिक्रि
 यानिरूपितशक्तेरयं स्वभावो यत्त्वसमानाधिकरणगुणभूत तुमुनादिप्रकृत्यर्थनिरूपितशक्तेः स्ववदभिहितत्वेनानभिहितत्वेनेन वा प्रकाशइति सुधियौ विभावयन्तु
 अन्यतरेण सहेति। इदं प्रागुक्तवस्तुतस्त्वित्यादिरीत्योक्तंतद्वदेवेति बोद्धव्यम् ॥

मंत्रांति। ग्रामंगच्छतीत्यादौ ईक्षिततमत्सोपलक्षितमुद्देश्यत्वंभासतेएतत्सूत्रबोद्धकर्मत्वशक्तेरुद्देश्यतासमानाधिकरणत्वात्। अनसवकर्मणायमभिप्रेतातिसूत्रेकर्मणेन्यस्याभावेमा
 द्दक्षतीत्यत्रगोरप्युद्देश्यतायात्रैवपर्यायेणसंप्रदानसज्जास्यादितिभाष्यकैमटोक्तसंगच्छते। चतुर्थ्याउद्देश्यत्वाच्चमातृकमानाधिकरणशक्तिर्वेनिसर्वसंमतमितिभावः। फला
 न्तरमप्याहअग्नेरिषि। ईक्षिततमपदाभावेवारणार्थानामित्यस्यैवतदपवादत्वापनेः। नचायौतच्चरितार्थम्। तस्यापितदुप्रस्थाप्यसयोगरूपफलाश्रयत्वात्वारयतेष्वसंयोगाद्यनुकू
 लव्यापाराभावानुकूलव्यापारोर्थः। तत्रापीक्षितशब्दः क्रियाशब्दएवईक्षिततममित्युक्तौ ईक्षितमात्रेसावकाशस्यपरत्वादीक्षिततमेनानेनबाधः। ईक्षिततमत्वंचप्रकृतधाल्थर्थप्र
 यदातुभोदनंपक्वभुज्यतेइतिप्रभुज्यतेसदाभुज्यतइत्यत्रअर्थादोदनइतिगम्यते। एवंचविवक्षाभेदेनपूजयितुंशक्यतेहरिहरिवेत्युभयंसाधु। प्राप्तानन्दइति। आनन्दक
 र्तृकप्राप्तिकर्मीभूतइत्यर्थः। यदृक्प्रयागेतितस्यफलमाह। क्वचिदिति। विषवृक्षइति। यदितुवर्षिच्छित्तोरन्यतरेणसहकर्मतयान्वयोविवक्ष्यतेतदाहितीयास्यादेवेति
 ह्येवमात्तंशशतीति। यथासंज्ञमानस्यगङ्गादेरीप्सितस्यक्रिययायोगः। तज्जन्यसंयोगादिफलाधारत्वात्। तथैवानीक्षितस्यतृणादेरपीतिभावः। स्यादेतत्। धातूपस्थाप्य
 फलशालिकर्मैवोक्तेकिमीक्षितस्यनयोः। यत्कथनेनेतिचेत्। मैवम्। अग्नेमीणवकंवारयतीत्यत्रवारणार्थानामितिसूत्रेणमाणवकस्यापादनत्वंप्राप्तद्वयधनायकर्तु
 रीक्षिततममितिवक्तव्यमेव। एवंह्योदासीनयोःसंग्रहार्थतथायुक्तमित्यस्याप्यावश्यकत्वात्। अनीक्षितग्रहणंतुस्यशार्थमेवनत्वावश्यकम्। इदंत्ववधेयम्। ईक्षितानीक्षितयोः
 शाब्दबोधसकरूपएवईक्षानीप्सादेरपि। इडादिवत्संज्ञाप्रवृत्तावुपयोगेपिहितीयावाचकोटावप्रवेशात्। अनन्यलभ्यस्यैवशब्दार्थत्वात्कर्मणिहितीयेतिसूत्रेहितत्सूत्रैयाव
 ताकर्मसज्जाविहितत्वेनैतेनतेनरूपेणोपस्थितम् ॥ ७ ॥ धानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधाल्थर्थफलाश्रयत्वम्। अतएवाग्नेर्नोद्देश्यत्वप्रतीतिस्तत्रेतिभावः। नत्वावश्यकमिति। हेयसंग्रहोपेव्या
 स्यात्तदेवभविष्यतीतिभावः। तस्यापीक्षिततममित्युक्तौ ईक्षितरूपएवेति। इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वभानकृतवैरूप्यरहितइत्यर्थः। तदाहैक्षानीप्सादेरिति। इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्व
 योरादिनाईक्षामतप्रकर्षस्येत्यर्थः। उपयोगे। इति। सूरूपतःसतयेतिभावः। तदुपलक्षितमुद्देश्यत्वादिकंतुभासतएवतदाह। अनन्यलभ्यस्यैवेति। भासमानोद्देश्यत्वतदभावाभ्यामर्थनइच्छाविष

पक्षदिलभादितिभावः ॥

म-श- १२८ आभारवाचिकेति। इदमुपलक्षणं दिक्कैयोः कर्णवाचकत्वात् आभारपदेन चात्राधारताशक्तिमानुच्यते कर्तुरीक्षिततममिति लक्षणे विशिष्टस्य प्रवेशात्प्रामाणिकं गुर्वेव शक्य
 तआह। क्रियायादिति। फलस्य व्यापारस्य चेत्यर्थः। देवदत्तादिशब्दे रिति। आदिनातिङ्-न्तम्। नन्वेवमाधारस्य धर्मिणोऽपि प्रकृत्या लाभः आभारत्वेनालाभ इत्यस्याधारत्वं न ल
 धर्मित्यत्रैवपयं वसोनात्तस्यैव शक्तिविशेषरूपस्य वाच्यत्वं युक्तं तस्य धर्मिसाकाङ्क्षाविशेषणत्वञ्च युक्तमिति चिन्तम्। अभेद इति। विशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः। वाक्यार्थ इति।
 हरिभजतीत्यत्रेति शेषः। फलमिति। कर्तुरीक्षितं विहितकर्मसञ्ज्ञकविषये फलमित्यर्थः। व्यापार इति। कर्तृविषये। स्वाश्रयेति। स्थात्यां पचति तन्दुलमित्यत्र कर्मद्वाराऽधिकरणं
 भूतले देवदत्तः पचतीत्यादौ कर्तृद्वाराधिकरणम्। फलीभूते इति। पदजोपस्थिता व विशेषेण तत्फलभूते शब्दबोधे इत्यर्थः। इदमुपलक्षणं सञ्ज्ञार्थस्य निमित्तत्वे तत्तत्सञ्ज्ञाप्रका
 तेऽप्यविधीयमानादिति या आश्रयव्यञ्जिका। लाघवात् क्रियायाधातुना कर्तुं श्रदेवदत्तादिशब्दे लीभात्। इष्टतमत्वादेस्तुभानाभावात्। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च भेद इह
 संसर्गः। तथा च हर्याधारिकाऽपि तिस्रस्तदनुकूलो व्यापारो वाक्यार्थः। यद्यपि कर्मणि कर्तुरि अधिकरणे च विहितानां द्वितीयादीनामाधारार्थ इति तुल्यम्। तथापि तन्नि
 रूपकं फलं व्यापारः स्वाश्रयद्वारा तदुभयचरितं फलीभूतेशाब्दबोधे वैलक्षण्यं संगच्छते। नचाधारतैव वाच्येति मन्तव्यम्। तन्निष्ठधर्मस्य वाच्यता वच्छेदकतापत्त्याऽतिगौर
 वात्। कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरसम्भ्रान्तैश्चातएव भाष्यकार आह। सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्याचैव तथानिडा मिति। नच तिङ्-पिधर्ममात्रमर्थः। कर्तुरिकत्। ल. क
 र्मणि च। तयोरेव कर्तृत्वं लक्ष्यार्थ इति सूत्राणां वैरूप्यापत्तेः ॥ ७७ ॥ रिक्तेवोपस्थितिरितिकर्मत्वादिनैवोपस्थितेस्तत्रापि वैलक्षण्यमस्तीत्यन्यत्र विस्तरः। तन्निष्ठधर्मस्येति। आधारे त
 एव सिद्धे सति सकलाधारवृत्तिलरूपस्येत्यर्थः। आधारता तु शक्तिविशेषरूपस्वरूपे वैत्याशयः। नन्वाधारतैव निरूपकाश्रयसंबन्धभेदेन भिन्ना आश्रयतात्वमखण्डमिति न गौरवमत आ
 ह। कर्मणि। लोके कर्मादिपदानां धर्मिपरतायादृष्टत्वेन सूत्रेण पितृपरतैवोचितेति भावः। आधारस्य शक्यत्वेनानन्ताधारतानामाधारतात्वेनानुगमानशक्त्यानन्यमिति बोद्धव्यम्। कर्मादयोऽपि
 ति। अपिना संख्या। सूत्रवदेवात्रापि कर्मपदस्य धर्मिपरता। शक्तिरप्येतैर्धर्म्यभेदमापन्नैवोच्यते इति बोद्धव्यम्। संख्याचेति। चेन कर्तृकर्मणि। वैरूप्यापत्तेरिति। कृद्दिषये धर्मिपरता तिङ्-विषये

धर्मपरतैरिति वैरूप्यापत्तेरित्यर्थः ॥
 रामः
 १२८

कृतां धर्मिवाचकत्वे जीजमाह। पाचक इत्यादि स्त्रीकारादिति। कृतामिति शेषः। प्रपञ्चितमिति। लादेश शत्रादे स्त्रिडां च वैषम्यं सर्वथादुरुपपादमित्यादीति भावः। तेन नटस्येति। अपादानादि
 विशेषैरविवक्षा च प्रसक्तस्य बुद्धिपूर्वमविवक्षा सर्वथा प्रसक्तस्याविवक्षा वेत्सुभयविधापि गृह्यते। प्रकृते चान्या। गीतद्वारा च तस्याख्यातोपयोगदतिशास्त्रकूप्रक्रियाजनकत्वम्। न
 च तस्य कर्म युक्त्वा भावः। तदंशस्यापि परिगणनलभ्यत्वात्। न च नटानिस्तरत्तेशब्दं सद्गतीत्यर्थात् प्राप्तापादानत्वाविवक्षैवात्रेति वाच्यम्। आख्यातोपयोगदतिसूत्रे उपयोगग्रह
 णेनानुपयोगे अभिव्यक्तिश्च शलक्षणमापादानत्वस्यानिष्टत्वबोधनादिति भावः। गोसंबन्धीति। गो कर्मकंपयः कर्मकंचेत्यर्थः। तत्र पयस एवे मित तमत्वे आह। तथा युक्तमिति। त्यजनोपसर्ज
 पाचको देवदत्तः पक्वो दत्त इत्यादौ सामानाधिकरण्यानु रोधेन धर्मिवाचकता स्त्रीकाराच्च। तस्मादिह घटादिशब्दानामिव विशिष्टमेव वाच्यम्। आकृत्यधिकरणाभ्युपगमे तु
 कृत्वपि धर्ममार्गसर्वथापि नैशायिकस्यैव तत्त्वस्य युपेतमर्थजरतीयं हेयमेवानहिति। कृतोर्वैलक्षण्यसूपपादमा प्रपञ्चितञ्चैतच्छब्दकौस्तुभे स्याभिरित्यलमियता। परिगणन
 मिति। तेन नटस्य गण्यं गणोतीत्यदौ नातिप्रसङ्ग इति भावः। गोदो ग्धीति। गोसंबन्धिपयः कर्मकंदोहनमर्थः। स्यादेतत्कर्तुरीप्सिततमं कर्म तथा युक्तं चानीप्सितमिति सूत्राभ्यांगतार्थमे
 तत्। तथा हि। त्यजनोपसर्जनं चानुदहरर्थः। दापनमङ्गीकारणंच याचेः। विक्रोदनं पचेरित्यादि। एवं चानूपात्तव्यापारविषयीभूतं यत्त्यजनदानाङ्गीकारादितदाश्रयत्वंगवादीनां स्पष्टमे
 वा अतएव हि अणो कर्तुर्णो कर्मत्वस्य न्यायसिद्धतया गत्यादिसूत्रं निममार्थमिति प्राचांसि ह्यन्तः। अतएवं चाकडारसूत्रे अपादानमुत्तराणि। गोदो ग्धिपयदत्स्यत्र परत्वात्कर्मसञ्ज्ञेति भाष्यं
 संगच्छते। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पसेत्वैव धित्वे कलाश्रयणो र्युगपत्त्विवक्षायां चै रभा अवधिभूताया गौः तन्निष्ठोयः पयः क्षरणानुकूलव्यापारस्तद्विषयिणी गोपनिष्ठाप्रेरणेत्यर्थः।
 तथा चाकथितं चैति सूत्रं न्यर्थमिति चेत् ॥ ३ ॥ नमिषिणे। पयः स्रजति। गवापयस्त्याजयतीति प्रतीतेरिति भावः। न्यायसिद्धतयेति। व्यापारद्वयार्थत्वेनोक्तसूत्रद्वयसिद्धतयेत्यर्थः। प्राचामहेतुमिति चेति
 सूत्रसंभक्तताम्। परत्वादिति। ग्रामादायाते स्यदो सूत्रान्तरा प्राप्ता व पा नत्वं सावकाशम्। कर्मसंज्ञातुग्रा मं गच्छतीत्यादौ। भाष्यमिति। एवंतच्च भाष्यं नाकथितं चेत्वेतद्विषयम्। अस्यापादानत्वाविवक्षा
 यां प्राच्या परत्वादित्युक्तसंगते सधनयेना। यञ्च सूत्रेत्यादि। अवधित्वे दि। अपादानत्वकर्मत्वशक्त्योरित्यर्थः। इदं शेषविषये आकडारसूत्रतद्भाष्यबलादुभयोरपि द्वितीयेव बोधिकेति भावः ॥
 त्या

७-श-
४५

इति स्थितिः तन्मिति प्राच्ये इति शेषः । अत्रोक्तं चिदं तु यदाप्योनिष्ठविभागात् कुलव्यापार एव धात्वर्थस्तदापादानत्वाविवक्षा यामन्येनासिद्धेः कर्मत्वार्थमिदमावश्यकमेव मन्ये षपि । किं
तु रित्यपि पृष्ठ्यपवादत्वात् । तदभावे तर्हि षपि षष्ठा एव प्राप्ते रतः षष्ठ्यपवादत्वमात्रेण संबन्धत्वेन बोधकतोचिता । तस्मात्त्रापि क्रियाजनकता समानाधिकरणकर्मत्वशक्तिमत्त्वेन
बोधदत्त्वे वोचितम् । व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरीसित्वमेव सिद्धयेनापि द्विकर्मकत्वमस्येव मथाप्रयोगंबहूनां धातूनां तत्र ये व्यापारद्वयार्थत्वेन द्विकर्मकास्तेषां प्रधानकर्मणिलादयः प्रधान
कर्मण्यस्येत्तादीनां द्विकर्मणामित्युक्तेः । प्रधानत्वमन्वचकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठप्रधानधात्वर्थव्यापारमात्रविशेषणफलाश्रयत्वमप्यन्तविषये ईदृशं प्रधान्यस्यैव ग्राह्य
त्वात् । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यदौ गर्गाणांमेव तत्वमिति तत्रैव कर्मणिलादयः । उद्देश्यत्वरूपमर्थप्राधान्यं तु शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधान्नशतावृत्तिरिति न वृद्धिसूत्रस्थभाष्य
अत्रोच्यते । कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां नमाषाणां मश्लीयादिति वत् षष्ठीप्राप्त्या तां बाधितुमिदं सूत्रमात्रं यावेह षष्ठीवत्संबन्धमात्रं द्वितीयार्थ इति स्थितम् । अपादानत्वमात्रविशेष
णायां तु षष्ठीवत्संबन्धोः शीरेति । न च क्रियाव्ययेपि षष्ठीवत्संबन्धोः साधुरेवा एव मग्रेषु ह्यम्यत्तु प्राचोक्तमाहुहाच्यर्थरुपि प्रच्छिन्नब्रूशासु जिकर्मयुक्तीह क
श्चिन्महदण्डग्रहमुपचकर्मणा गतिः । अत्रोक्तं च कर्मण्युत्तरेः पाठो निर्मूलः ॥ ७५ विरोधः । एकव्यापारार्थकदुहादियोगे त्वप्रधानकर्मणि । अ प्रधानत्वं चात्वोक्तप्रधानं कर्मभि
नत्वम् । न च तत्रार्थे गवादीनामेव । फलाश्रयत्वाभावात् । एवं च भाष्यानुक्तानां परिमाणे पाठोः युक्तः । अर्थनिबन्धने यं सज्जेति चायुक्तम् । एवं द्वयर्थत्वेन द्विकर्मत्वातिप्रसङ्गत्वन
मिधानेन वारणीय इति । अपादानत्वमात्रेति । विभागानु कुलव्यापारमात्रार्थकत्वविवक्षा मिति भावः । गोः शीरेति । न च क्रियाव्ययेपि षष्ठीवत्संबन्धोः साधुरेवा एव मग्रेषु ह्यम्यत्तु प्राचोक्तमाहुहाच्यर्थरुपि प्रच्छिन्नब्रूशासु जिकर्मयुक्तीह क
स्त्वान्वययोग्यार्थकत्वमसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयव्युत्पत्तेः । अतएव तदण्डुलानामोदनं पचतीत्यादौ द्वयर्थत्वेन द्विकर्मत्वातिप्रसङ्गत्वन
क्तं भाष्ये न तु पाकान्वये षष्ठीवत्संबन्धोः निर्मूल इति । अपादानत्वाद्यविवक्षायां तत्संबन्धिनः कर्मत्वमूलनास्तीति भावः । द्विकर्मत्वं तु यदीष्टं तर्हि व्यापारद्वयार्थत
या बोध्यम् ॥

रामः
१३०

३ दाहरणमप्युक्तमिति। शक्रात्पुतरुज्जग्राहेत्येवप्रतीतेः। पराक्रमातिशयत्वोतनामजहारपुतरुमित्यस्यैवोचितत्वाच्चेति भावः। द्विकर्मकत्वमिति। अकथितसूत्रविषयतये
 त्यर्थः। कैयटमाधवादिसंमतत्वादिति भावः। अतस्तद्रीत्येवदूषणमाह। एवंचेत्यादिना। प्रधानमिति। उद्देश्यत्वादिति भावः। तस्योद्देश्यत्वे मानमाह। अर्थिनश्चेति। ननुनिग्रहार्थ इ
 ति। शरीरदण्डाद्यर्थदूष्यर्थः। नस्मादेववाक्यशेषादिति भावः। एतत्सर्वमाधवादिरोत्यालाद्युत्पत्तिनियामकं यदि प्रागुक्तं प्रधानकर्मत्वे तदेतदसर्वमसंगतमित्युक्तदिशोह्यमादि
 जग्राहद्युतरंशकमित्युक्तमप्युक्तम्। दूष्येत्तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि संदर्भाशुद्धिः। तथाहि। दुह्यादीन् न्यादींश्चैराशयेनेह पठित्वाभावकर्मप्रक्रियाशेषे
 लकृत्यक्तस्वार्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणिस्युः गौणेवेत्याकाङ्क्षायां स्वयमेव पठितम्। ण्यादयो ण्यन्तनि कर्मगत्यर्थो मुख्यकर्मणि। प्रत्यययान्ति दुह्यादिर्गौणेन्येतु यथा
 रुचीति। एवं च दण्डिमन्थिभ्यामपि मुख्ये ण्यन्तनि नर्गाः शतं दण्डपन्नामिति भाष्यविरुद्धे त। शतं ह्यत्र प्रधानं नर्गाः। अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषात्। दण्डि
 श्रेहग्रहणार्थे ननु निग्रहार्थः। अतएव ह्यत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिः। गुणानुरोधेन प्रधानादुत्तोरसंभवात्। तथा मन्थेरपि प्रधाने स्यात्। दूष्यते तु गौणो तथा च भारविः। येनाप
 विद्वसलिलस्फुटनागसन्नादे वासुरैरमृतमस्तुनिधिर्ममध्ये इति। अत्रामृतं मुख्यम्। उद्देश्यत्वात्। अस्तुनिधिस्तु गौणः। यद्यपि व्याख्यातार आहुः। द्विकर्मकेषु पचैरप्रामाणि
 कः पाठ इति। तद्रभसान्। तथा हि। कर्मवत्कर्मणोति सूत्रे दूहि पच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वार्तिकेन द्रव्ये च पचे द्विकर्मकता लभ्यते कैयटहरदत्ताभ्यां च तत्रैव स्फुटीकृता। माध
 वोप्याह। जयतेः कर्षतेर्मर्षमुषेर्दण्डयतेः पचैरिति। उदाजहारचातन्दुलानोदनं पचतीति यत्त्वकथितश्चेति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्। अकथितशब्दो यद्यप्रधानार्थो गृह्येत तदा पा
 षिनाकां स्य पात्र्यां दोषि पचद्व्यत्र पाणि कां स्य पात्र्ये प्रसिद्धात्। करणाधिकरणयोस्तु पचत्यादिरवकाशः। नहितत्रास्य प्रसङ्गे दुहादिपरिगणनादिति ॥ ७ ॥ कर्मकेष्विति। अकथित
 सूत्रेऽप्येचित्यर्थः। पचैरप्रामाणिकत्वदूषणं कैयटाद्यनुरोधेनैति ध्वनयनाह। कैयटेति। अत्रास्त्विवीजंतु पचेर्वापारद्वयार्थत्वे कर्तुरीक्षितमितिकर्मणो वृत्तस्यैकव्यापारपरि
 त्यागेन कर्तृत्वविवक्षयापि भाष्यस्य सूत्रादत्वेनैतत्त्रविषयत्वेन मानमिति ॥

म. ११
१३१

समाप्तान्तरेति। पूर्वोपपादितभाष्यसंमतमन्तरेत्यर्थः। भाष्यानुक्तानां सर्वेषां ग्रहणमप्रमाणमित्यनेन सूचयति। उदाहृतस्वपरग्रन्थांश्च याश्चतुर्के यदानुसारेणेति च ध्वनितमित्यन्यत्र
विस्तरकैषट् इति। अत्रारुचिबीजमुक्तमाहतिभावइति। अर्थनिबन्धने यसंज्ञेतिवदतांके यटादीनामित्यादिः। द्विकर्मकत्वंतुव्यापारद्वयार्थत्वेनसिद्धमितितत्त्वमाकुरुपाञ्जालादिरिति
यास्यानात्तथैवभाष्योदाहरणाच्चेतिभावः। नवैयर्थ्यमिति। शिऊादेरुपशयनपूर्वकेव्यापनेवत्याकर्तुरित्तेवकर्मत्वस्याः स्यादियोगद्वसिद्धत्वादितिभावः। एवंचैवंकल्पनयोक्तदेशादीना
तन्मतात्तराभिप्रायेण। अन्यथाउदाहृतस्वपरग्रन्थविषयादित्याहतात्वात्। शन्तंजयतीति। जिअभिभवे। यनुजिजयइतिव्याख्यातंतनातस्याकर्मकत्वात्। यद्यपिजयत्याद्येभा
ष्येनपठितास्तथापिचकारेणसंगृह्यन्तइतिकेयटः। अर्थनिबन्धनेति। नतुस्वरूपाग्रया। अहमस्मिदमचोद्यं चोद्यइतितद्राजसूत्रभाष्येपृच्छिपर्यायस्यचुदेरपिद्विकर्मकत्वदर्शना
दितिभावः। तच्छब्दमिति। स्यात्तुंस्वोस्वोस्वो जगादमांरीचिमुच्चैर्वचनं महार्थम्। कालिदासोपि। शिलोच्चयोपिसितिपालमुच्चैः प्रीत्यातमेवार्थमभाषते वा। भारविश्चाउदारचेतागिर
मित्युदारां द्वे पायनेनोभित्थेनरेन्द्रइति। एवंचनान्यस्याद्योबहवोद्विकर्मकाबोद्धाः। देशइति। कुरुपञ्जालादिरेवेहगृह्यते। तेनाधिशीहः स्यासामित्यादेर्नवैयर्थ्यम्। गोदोहइति।
नचेहकालत्वात्सिद्धिः। लोकेकालत्वेनेप्रसिद्धस्यैवग्रहणात्। तेनघटमास्तेइत्यादिनभूवति। यनुप्राचोक्तम्। अकर्मकधातुभिर्बोद्धेदेशः कालाध्वभावेभ्योद्वितीयेतिकेचि
त्। नदीमास्तेइत्यादि। अत्रेदं वक्तव्यम्। कर्मसंज्ञाया अनुक्तत्वात्कर्मणिलादयो नस्युः आस्पतेमासइतियथा। केचिदित्यप्यसंगतमाद्वितीयायाभाष्यसंमतत्वात्। नदीमित्युदाहरणमप्यसं
गतम्। यामससूहकुर्वाद्धिनेदेशेनतुप्रदेशमात्रमातेनग्रामंस्वपितीत्यत्रनभवतीत्याकरात्। अथेतिच्यूनम्। अध्वानंस्वपितीतिप्रसङ्गात्। अतएवाकरेअध्वान्तव्यत्वेनविशेषितः। ग्र
न्थव्यत्वेनप्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रौण्णदिरिति च व्याख्यातम् ॥ ७७ ॥ मेवकर्मत्वंनान्येषामनभिधानादिति सूचयति। प्रसिद्धस्मेति। क्रियायाः कालोपाधित्वमेव प्रसिद्धमितिभावः। तेनेति। देशादी
नां ग्रहणेनेत्यर्थः। यनुमासादेरेवग्रहणेनेत्यर्थइति। तन्नाजन्यमात्रस्य कालोपाधिलेपिकालत्वाभावात्। यदितुजन्यमात्रस्य कालत्वमितिमतमस्ति तदाघटत्वादिनानतस्य कालताकिं
नुमासत्वादिनैवेतिभावः। एतच्चनापूर्ववचनमित्याकरेस्त्वष्टम्। अध्वानंस्वपितीति। स्वापमात्रार्थकोत्रस्वपितिः ॥

रामः
१३१

कार्पसंप्रत्ययादिति। कार्यसंप्रत्ययस्योत्रियादित्यर्थः। ननु कर्त्तरि कर्मसिद्धेः कृत्रिमकर्मत्वोक्तेरिदमसंगतमतआह। कर्मसिद्धेः प्राञ्चइति। हेतुमतिचेत्यत्र भाष्यकृतद्वयर्थः। गुणक्रियायाम्। षि
ञ्चकृत्यर्थक्रियायाम्। स्वातन्त्र्यादित्यस्य स्वधर्मणाभिधाने हेतुत्वं कर्मसञ्ज्ञानियमस्य चाप्रेषणोऽप्यर्थः। तृतीययेति। स्वधर्मणेत्यस्य स्वकार्येणेत्यर्थः। विशिष्टक्रियायाः संबन्धे हेतुमाह हेतुमतीति। अन्तरङ्गत्वादिति।
एवं च परत्वादित्युभयुच्चयः। अस्य विधित्वमित्ययं पक्ष आकाङ्क्षारसूत्रे भाष्ये धनितद्वयमिमानः। तत्र हि परं कार्यमिति पाठे गत्यादीनां ण्यन्तानां कर्मकर्त्तृसञ्ज्ञमपि प्राप्नोति आरम्भसामर्थ्यात्कर्मसञ्ज्ञा परे
गतिबुद्धिप्रत्यवसानं भूषणम्। शब्दकर्मकाणामिति। शब्दः कर्मकारकं येषां तेषामित्यर्थः। नन्विह कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इति वत्कर्मशब्दः क्रियापरः। कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात्। कर्मग्रहणसा
मर्थ्याच्च। अन्यथा गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थकर्मकाणामित्येवात्र स्यात्। नियमार्थं चैतत्सूत्रमिति प्राञ्चः। णि जर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति न हि गत्यर्थानामेव कर्त्तरिति। तेन पाचयति देव
दत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये प्रकृत्यर्थं प्रतिकर्त्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीयासिद्ध्यात्। उक्तञ्च। गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मताङ्गताः। नियमात्कर्मसञ्ज्ञायाः स्वधर्मणाभि
धीयत इति कर्त्तृत्वधर्मणत्तृतीययेत्यर्थः। ननु णि जर्थे प्रतिकर्त्तृत्वं बाधित्वा प्रकृत्यर्थं प्रतिकर्त्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम्। अन्तरङ्गत्वाच्च। स्वकारकविशिष्टाहिक्रियां णि जर्थेन संबद्धते हेतुम
ति णि ज्विधानात्। कर्त्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात्। अतएवोपजीव्याधिकर्त्तृसञ्ज्ञा। एवं च परत्वात् अन्तरङ्गत्वात्। उपजीव्यतयापि च प्रयोज्यस्यास्तु कर्त्तृत्वङ्गत्वादेर्विधितोचितेति चेत्। अस्त्वेव
मूलस्य निर्बाधत्वात्। नियमसूत्रमिति ग्रन्थानां कागतिरिति चेत्। षण्णु। णि जर्थस्य शब्दप्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुगेधिन्याः कर्मसञ्ज्ञायाः प्राबल्यात्विप्रतिषेध एव नास्ति। अन्त
रङ्गे उपजीव्यत्वेऽपि प्रधानं प्रतिनंप्राबल्यं प्रयोज्यतद्व्याशये न ग्रन्थानामुक्ति संभवः॥ अर्थप्राधान्यपुरस्कारे तु विभ्रयकत्वमेवोचितमिति द्वयम्॥ ७ कार्यत्वाच्च कर्त्तृसञ्ज्ञा प्राप्नोतीत्युक्तमतत्रार
म्भसामर्थ्यादित्यस्य गत्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थमन्यते। पुरस्कारे त्विति। तुनाः रुचिः सूचिना। प्रयोजकव्यापारेऽन्यन धीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य शब्दप्राधान्यस्य च सत्त्वेनोद्देश्यत्वलक्षणार्थप्रा
धान्यस्य प्रयोज्यव्यापारनिष्ठस्य पुरस्कारेण युक्त इति। किंच कर्त्तृग्रहणं धात्वर्थप्रधानी भूतव्यापारश्रय रूपस्य तन्त्रोपलक्षणं ननु तत्सञ्ज्ञकपरम्। अत उपजीव्यत्वं दुरुपपादम्। आकाङ्क्षारसूत्रस्य
स्वरम्भसामर्थ्यादित्यस्यैतन्नियमारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः। किंच परं कार्यमिति पाठे विशेषाभावात्सर्वत्रसञ्ज्ञा ह्यप्राप्तवस्य नियमार्थं वैवोचिता। एषां कर्मसंज्ञैवेति नियमस्तु न प्राक्कडारादिति शास्त्रबा

पापमेः स्पष्टं चैतन्नैवके परे ॥

म.श.
१३२

नन्विहेति। तथा युक्तमित्यनेनापि न स्थानीयसितत्वाभावात्तत्रापि कर्तुरित्यनुवृत्तेऽन्यत्राणामिनेति। कर्तृपदस्य स्वतन्त्रे लक्षणां विनेत्यर्थः। अतएव सार्थादीयतेदत्यत्र कर्तुरपादानत्वेपि कर्मत्वप्रयुक्तलकारसिद्धिरिति संप्रदानसंज्ञासूत्रेकैयटे स्पष्टम्। तत्र योजको हेतुरिति सूत्रेऽप्येवमैवातएवणिसिद्धिः। अवधेहीति। किंच प्रयोजककर्तृव्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वेनास्तकर्मत्वम्। किंच णि जुत्यन्तेः प्रागेव स्वर्गादीनां कर्मत्वप्रवृत्तिस्तस्यामवस्थायां कर्तृत्वसत्त्वात्। अकृतव्यूहादितिव्यानास्ये ववा। प्रापणमिति। उतर देशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोहितत्वात्। तत्रापि। अतएव प्रतिषेधोऽप्याकंयं विद्वत्पर्यायानामन्यत्र ग्रहणमिति भावः। प्राप्तिमंत्विति। न वेति सूत्रेभाष्ये ह्ये। रित्यस्योभयत्र विभाषात्वमुक्त्वा प्राप्ते शत्रूनि। स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्रमन्तदनुकूलोयनिष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्मे गतिरित्यर्थः। नन्विह कथं स्वर्गस्य कर्मत्वं कर्तुरीक्षिततमं हि कर्म न च शत्रवः कर्त्तारः। तेषां गत्यादिसूत्रेण कर्मत्वादिति चेत्। नैवम्। कर्मसंज्ञायां हि कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणम्। स्वातन्त्र्यं च धातूपातव्यापाराश्रयत्वमेव। तच्च प्रयोजकसंनिधानेऽपि प्रयोज्यस्यास्यैकानुपलक्षणत्वे प्रमाणाभावः। प्रधानकर्मण्यास्येयेलादीनां हृदिकर्मणाम्॥ अं प्रधाने दुहादीनां मित्युक्त्वा ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणोऽतिवदतौ भाष्यकृत एव तत्र प्रमाणत्वात्। न हि लक्षणां विना णिजन्ताभ्यां हि कर्मकता लभ्यते येन ण्यन्ते कर्तुरिति वचनं सावकाशं स्यात्। ननु स्वतन्त्रे संकेति तस्मै च लक्षणा कथमिति चेत् संज्ञान्तरानुपहिते संकेति तस्य तदुपहितसाधारणे स्वतन्त्रमात्रे सेत्यवधेहि। नीवह्योरिति। यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिस्तथापि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमह्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिमला प्रतिषेध उक्तः ॥ ७ ॥ भवहरतिमुदाहृत्या प्राप्ते हरतिभारं देवदत्तो हारयतिभारमित्युदाहरणं। तद्विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थो भवपूर्वः प्रत्यवसानार्थे दिति तत्रत्यकैयटे च न गतीति सूत्रेभाष्ये ह्येव ह्योरप्रतिषेधः संप्रहरन्ते राजान इति हिंसार्थे रावभाष्ये उदाहरणञ्च। तत्रैव बहिर्गतेत्यर्थः देशान्तरप्रापणं हि वहेर्यदिति भाष्येण प्रापणस्य गतित्वाभावबोधनाच्च न गत्यर्थत्वेनेतेषां ग्रहणम्। प्राप्तिश्च संबन्धमात्रं न संयोगस्व। सुखं प्राप्नो धनं प्राप्नो भूः प्राप्तेत्यादिभ्यवहा रात्। आदिकर्मणि च कर्तृरिक्तः देशान्तरप्राप्तेः परंगतिं विनाऽनुपपत्त्या क्वचिन्तान्तरीयकतया गतिप्रतीतिरस्येव तादृशमपि मत्यर्थकत्वमभिमत्यवार्तिकारम्भवः सुतो प्राप्तिरेवेति अनेन सूचितम्।

रामः
१३२

हिंसेति। हिंसाङ्गेभस्तेषु च भस्मयतेर्वृत्तिर्बोद्ध्या । भाष्यप्रयोगादेवेति। आद्यानार्थकघटादिभिन्नस्मरतेरेवयोगे तद्भाष्यप्रामाण्यात्कर्मत्वाभावो घटादेस्तु भवत्येव कर्मत्वमिति भावः।
 परास्तादिति। इदं चक्रे यद्यनु रोधेनोक्तम्। वस्तुतः शब्दक्रियाणामिति पक्षे भाष्ये हाययति शब्दाययति क्रन्दयतीनां निषेधउक्तो न तु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे एवं च तत्र पक्षे शब्दायतौ प्र

नियन्त्रिति। नियन्तापशुप्रेरको न तु सारं थिरेव तेन वा हयति बलीवर्दान् यवान् इति सिद्ध्याति। अनिषेध इति। प्रयोज्यः कर्मतिवक्तव्यमिति फलितोर्थः। सूतद्वितिनियं प्राजितापत्ता
 सूतः सूता च सारथिः। आद्यतीति। अकर्त्रभि प्राये फले शेषात्कर्त्तरीति परस्मैपदं कर्त्रभि प्राये तु णिचश्रेत्यात्मनेपदमेवात्तदपवादस्य निगरणचलनार्थे भ्यश्चेत्यस्य अदेः प्रति
 षेध इति निषिद्धत्वात्। सस्यमिति। सेत्रस्यानां यवानां भस्ममाणानां हिंसादृष्ट्या तस्या भवस्थायंतेषां चेतनत्वात्। स्मारयतीति। यत्तु णेरणाविति सूत्रे स्मरयत्येनं वनगुल्म
 स्वयमेवेत्युदाह्रियते तत्र भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वबोद्ध्या शब्दायतेरिति। शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादिना क्यङ्। ततो हेतु मसि च। धात्वर्थेति। एतेन शब्दाययति सैनिके
 रिपूनितिकर्म प्रयुञ्जानाः परास्ताः। यत्तु प्राचाअयत् क्रन्दशब्दाय हेतुं नेत्युक्तम्। तत्रायतेरुक्तिस्तावन्निर्मूलैवाः क्रन्दहेतुस्तु शब्दक्रियत्वमात्रेण प्राप्ति संभावना। वस्तुत
 स्तुनामैसूत्रार्थ इत्युक्तम्। यदपि शुग्रहृत्शामितिकर्मत्वमुक्तम्। तत्र दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेवाः ऋणोत्तेस्तु शब्दकर्मकत्वात्सिद्धम्। ग्रहेस्तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि सुधाकरादीनां संमतं तथा
 पि बहूनामसंमतम्। अतस्वअजिग्रहत्तं जनकोपवस्तुत्तरिति भट्टिप्रयोगमजिग्रहत्बोधितवां निति व्याचरन्त्युः। तथाअयाचिनारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं श
 शाकेत्यत्र ग्राहयितुमुद्राद्व्यत्वेन बोधयितुमिति। युक्तं चैतत्। ग्राहेर्द्विकर्मकत्वे हि जाया प्रतिग्राहितगन्धमाल्यामित्यत्र क्तेन प्रयोज्यायाधेनोरभिधानं स्यात्। ण्यन्ते कर्तु
 श्चकर्मण इत्युक्तेः ॥

तिषेधानुक्त्याः कर्मकशब्दायतिसत्त्वेन मानम्। शब्दस्थधत्वर्थेन संगृहीतत्वेपि बहिर्भूतप्रत्नादिकर्माभावेन मानमिति बोद्ध्याम्। व्याचरन्त्युरिति।
 तेन बोधनातिरिक्तार्थस्य न द्विकर्मकत्वंम्। अन्यथाऽप्रसिद्धार्थपरिग्रहो व्यर्थ एव स्यादिति भावः। ग्राहेः। बोधनातिरिक्तार्थग्राहेः ॥

म-श-
१३३

ततश्चेति। एवं च व्यधिकरणत्वादन्यपदार्थाभावाच्च बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः। अत्र जायाप्रतिग्राहितशब्दयोस्तृतीयातत्पुरुषं कृत्वा बहुव्रीहिः कार्यद्वितीयाभावः। बहुव्रीहिष्वात्तृतीयातत्पुरुषस्तु दुर्लभो विधायकाभावात्। अथ यथेन सामर्थ्येऽपि समुदायेन तृतीयान्तस्यासामर्थ्याच्च तदाह। जायानिष्ठेति। ननु द्विकर्म कलेपिधेनुरूपप्रयोज्यकर्मणः कर्मत्वाच्चिदसायां गन्धमात्यरूपकर्मण्येव क्लेददृष्टिसिद्धिरिति चेन्न। मिजुत्पत्यर्थप्रयोजकजायायाहेतुत्वावश्यकत्वेन हेतोश्च कर्तृप्रयोजकत्वरूपत्वेन प्रयोज्यायाधेनोः कर्तृत्वार्थजायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतत्वापाराश्रयत्वविषयाभावव्यकत्वेनेदृशार्थस्यैवैतत्कर्मसञ्ज्ञानिमित्तकोटौ प्रवेशेनेदं शेषिकेकर्मत्वाविषयाया उपपादयितुमशक्यत्वात्। कर्मत्वशक्तेरपि तत्समनियतत्वेनाविषयाया असंभवद्व्यभिमानात्। न च निवृत्तप्रेषणप्रतिग्रहधातोर्णिति तत्र प्रजाप्रयागन्धमात्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात्। सिद्धान्तेषु प्रतिग्राहिते गन्धमात्ये यथेति विग्रहः। जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमात्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं कर्त्रीमित्यर्थः। अन्यपदार्थास्तर्भावेणोक्तविशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येनेवैकार्थीभावकल्पनात्। अभिवादिदृशोरिति। अभिवादयतेरप्रपञ्चेदृशेस्तु प्राप्ते विभाषेयम्। अभिवाद्येऽभिनिविष्टानामिति भाष्यप्रयोगश्चेदमानम्। उपपादयिभक्तिमाह। उभयवर्तसोरित्यादिना ॥ ७ ॥ गन्धमात्यकर्मण्येव क्लेददृष्टिसिद्धिर्नाभापदेन षष्ठीसमासदृतिवाच्यम्। प्रकृत्यैव तदर्थलाभेण जुपादानस्यापुष्टतापत्तेः। ननु गवादिपदानां विग्रहे स्वार्थमात्रपराणां स्यात्सेन्यपदार्थपरत्वमिव प्रतिग्राहितशब्दस्य धेनुपरलेपिचतौ गन्धमात्यपरत्वं भविष्यतीत्यत आह। अन्यपदार्थेति। तदन्तर्भावेणोक्तविशेष्यत्वस्य सूत्रस्युत्पत्त्यादिबलेन। इति कारेण न्यान्तर्भावेण तत्स्वीकारे मानाभावद्वितीयाभावः। अभिवादयतेरिति वादि। अभिवादनद्वितीयात्पत्तेरिति। व्याख्यानात्सुहातग्रहणे स्थिते व्याख्यानैकीजाभासं दर्शयति। पूर्वनिपातेति। निविशतेद्वितीयात्पत्तेरिति। अतएव सत्त्वे निविशतेद्वितीयात्पत्तेरिति भाष्यप्रयोगः संगच्छते भाष्यप्रयोगद्वितीयात्पत्तेरिति भाष्यप्रयोगः।

रामः
१३३

उभसर्वयोस्तसाविति। उभांशे उभशब्दघटितसमुदायोद्देश्यकत्वं षष्ठ्यर्थ इति बोध्यम्। उभशब्दस्य शब्दपरत्वाद् वृत्तिविषये विनाय च वार्तिके। उदाहरणे तु अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव यच्चि
तत उभयशब्दन्तस्यापि तदघटितसमुदायोद्देश्यकत्वमस्येवेति न दोषः। वृत्तिविषये इति। वृत्तौ कृतायामित्यर्थः। प्राचीने हि उभौ साभ्यासस्येति निर्देशेन वृत्तिघटके परतएवा
यजिति व्याख्यातं तदाह। उभशब्दादित्यादि। एवं च तेषां लक्षणप्रयणं व्यर्थमिति भावः। अविभक्तिक इति। अनुत्पन्न विभक्तिक इति तदर्थ इति व्याख्यातारः। दृष्टान्तबलेन तथैव
उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदन्तयो र्यो गे द्वितीयाकार्येत्यर्थः। अत्र प्राञ्चः। उभशब्देनोभयशब्दोलक्ष्यते। अन्यथा तसो संभवादित्याहुः। वस्तुतस्तु। वृत्तिविषये
अयच् प्रवृत्तावपि उभशब्दादिहितो यस्तस्य तदन्तमस्येवेति यथाश्रुतं साधु॥ धिगित्यविभक्तिको निर्देशः। गवित्ययमाहेति वदिति प्राञ्चः। तत्रान्तायासति अपदा
न्तया वृत्तलोफः शाकत्यस्येत्यस्येव दार्ष्टान्तिके जशत्वस्यापि अप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। नचायंगकारान्त एवेति भ्रमितव्यम्। कस्य च द् इति सूत्रे धकिदित्युदाहरणस्या
संगतिप्रसङ्गात्। तस्मात् धिगिति विभक्तकमेव। प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात्तु पोलुकु। उभयतः कस्यमिति। कस्यस्य पार्श्वद्वयोरित्यर्थः। आद्यादित्वात्तसिः। ष
ष्ठ्यर्थे द्वितीया। एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम्। नाम्नो द्विथैव संबन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः। सामानाधिकरण्येन षष्ठ्यावापि क्वचिद्भवेत् इति वृद्धे। तौ षष्ठीग्रहणत
दपवादविभक्तेरप्युपलक्षणम्। द्विधेत्युक्तिः। सामानाधिकरण्येनैवैयधिकरण्याभ्यानिर्वाह्या। षष्ठीतु द्वुपवाद्द्वयोरैकक्रोटितयावा। धिक् कस्य अभक्तमिति। तस्य निन्द्यते इत्यर्थः। कथं
प्रिङ्गुर्वेति। संबोधनमदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिक् शब्दयोगाभावात्। क्रियापदं च क्वचुतं क्वचिदाक्षिप्तमित्यन्यदेतत् ॥ ७ ॥ लाभाद्दभिप्रेत्याह। जशत्वस्येति। अतिदे
शादिति। अतिदेशेनाव्ययत्वादित्यर्थः। आद्यादित्वादिनि। कस्य संबन्धिपार्श्वद्वयाभ्यामागतादत्यर्थे पञ्चम्यास्तसिलित्यन्ये। सामानाधिकरण्येन विनापि संबन्धविशेष्यविशेषणभा
वेन। षष्ठ्येति। भेदसंबन्धपूर्वकविशेष्यविशेषणभावेनेत्यर्थः। नाम्नोरित्यनेन क्रियाकारकयोः क्रियाकारकभावरूपकारकविभक्त्यर्थसंबन्धेनान्वय इति सूचितम्। वैयधिकरण्येति षष्ठ्यादेत्य
तद्वैयधिकरण्योपलक्षणमिति भावः। क्रियान्वय इति। बोधनीयक्रियान्वय इत्यर्थः। धिक् शब्दयोगाभावादिति। संबोधनस्य क्रियान्वयान्तक्रियैव धिकोयोगो नतेनापीति भावः ॥

म.श.
१३४

व्याख्या नमिति। तातेत्यादेर्हाशब्देन नयोगदिति भावः। हापदस्य चाद्याहृतत्वामिहनेन माःमित्यनेन वाऽन्वयद्वितेतात्पर्यम्॥ कारकविभक्तित्वमित्यर्थः। संबोधन
पदार्थस्य देवस्यत्वमित्यनेन सहाभेदे पिशब्दतः क्रियाश्रयत्वादिप्रतीतेरुपपन्नस्याशक्यतया कर्तृत्वं दुर्लभम्। वास्तवक्रियाश्रयत्वमादाय कर्तृत्वे तु बहूपपन्नवद्विभावः। नास्य प्रवृत्तिरि
ति अतएव सर्वेषामेव मन्त्राणामुपर्युपरिवर्ततद्व्यादौ न द्वितीया। अत्र ह्युपर्युपरित्यस्यातिशयोक्त्या न सामीप्यम्। वीक्षाद्विचनं चात्रे निबोद्धम्। उपसर्गद्वि। बुभुक्षितान्वितप्रत्यर्थसंबन्धस्य
तयो च मूर्खसंबोद्धकं निषिद्धाचरणादिनिन्द्यतीति वाक्यार्थः। एतेन ह्येतात्हादेविघोरभयेत्यादिव्याख्यातम्। यत्त्वाद्गुः। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति संबोध
ने प्रथमेव भवति। संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वादि। तन्मन्त्रम्। संबोधनपदस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभवाभावात्। देवप्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेति चेत्तै
तावता कारकविभक्तित्वं लभते। किंच देवत्वाभजेत्वां भजन्तीत्यादौ संबोद्धस्य वास्तवमपि न कर्तृत्वमित्यस्तं तावत्। उपर्युपरीति। कथं तर्हि उपर्युपरिबुद्धीनां चरन्तीश्वर
बुद्धयः। उच्यते। उपरिबुद्धीनामुत्तानबुद्धीनामुपरिचरन्तीत्यर्थः। एवं च आग्नेडित्वाभावान्न द्वितीया। यद्वा। प्रतिपदोक्तस्य पर्युपर्युपरिबुद्धीनां चरन्तीश्वर
णम्। तेन वीक्षाद्विचने सति नास्य प्रवृत्तिः। अन्येऽपि दृश्यत इत्युक्तं तद्दर्शयति। अभितः परितद्वि। प्रतिभातीति। एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वात् उपसर्गः। न तु कर्मप्रव
चनीयः। अन्तरत्वांमामिति। तत्र मम च मध्ये इत्यर्थः। सामर्थ्यादिति। अतएव हेतुत्वपर्यन्तमपि शाब्दबोधे विषयद्विस्वीक्रियतद्विभावः। नदीमन्विति। द्वितीयायाः संबन्धो
र्थः। स चेहसाहित्यरूपद्विअनुनाद्योत्पत्ते। लक्षणेत्यम्। वृक्षप्रतीति। वृक्षसंबन्धित्योतनमर्थः। संबन्धश्च लक्षणलक्षणभावद्विप्रत्याद्योद्योतयन्ति। भक्तो विस्तुप्रतीति। विस्रो
र्भक्तेऽविषयविषयिभावः प्रत्याद्योत्पत्तेः। लक्ष्मीरिति। लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सहस्रस्वामिभावः। वृक्षसंबन्धित्यमिति। दहवीक्षाद्विचने नैव द्योत्यते। परिशब्दस्तु क्रियया संबन्धितो। क
र्मणि द्वितीया। कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात्पत्वेन ॥ ७ क्रियागतत्वात् बुभुक्षितस्वनभातीत्यन्वयद्विभावः। मद्भेद्वि। अन्तरद्विहिमद्भेद्वित्यर्थकम्। लक्षणलक्षणोत्ते
वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योत्तानज्ञानात् वृक्षलक्षणविद्युद्विद्योतनं लक्षणम्। कर्मणीति। वृक्षपदार्थस्य सेचनं प्रतिकर्मत्वात्। अतएव वृक्षस्य प्रतिसेवनमित्यादौ षष्ठीति भावः ॥

रामः
१३४

विषयेतयेति। अन्यद्योत्यायाऽपि वीक्षायाः सञ्ज्ञाप्रतिनिमित्तत्वादिनिभावः। इतरेलसृणाद्यस्तु द्योत्याएवेति बोद्धव्यम्। इतितु न भवतीति। विशिष्टक्रियसंबन्धे विशेषणेनापि संबन्ध
न्याश्रितिरिति भावः। एतत्सर्वं हरदत्तानुरोधेन। कर्मत्वाविवक्षायां मपि द्वितीयार्थं सञ्ज्ञाया आवश्यकत्वात्। किंच परेः क्रियाविशेषकत्वेन चर्चत्वेन कर्मप्रवचनीयत्वं स्येवानापतिरित्यन्यत्र
विस्तरः। नन्वत्रार्थभागा प्रतीत्या कथं निषेधोऽत आह। अत्र चेति। अर्थतोभागे पर्यवसानमादाय निषेधप्रवृत्तिरिति भावः। कालाध्वेति। येन कालेनाध्वनावात्सल्यसंयोगस्तद्धृत्तिभ्यामित्यर्थः।
एतदर्थं मेवलसृणादसौ विषयतयोपानादिति व्याख्यातमाकरे। पञ्चमपाङ्-परिभिरिति तु न भवति। वर्जनार्थेनापेक्ष्येन साहचर्यात्। ममाभिष्यादिति। ममभागः स्यादित्यर्थः। माम
भिष्यादित्यपि प्राञ्जः प्रत्युदाहरन्ति। तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः। उपसर्गवशेन अस्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया। अत्र च ममभाग इत्यर्थतः पर्यवसानात्। अभागे इति कर्मप्रवचनी
यत्वे निषिद्धे उपसर्गप्रादुर्भा मिति यत्वम्। पूजायुं चेति। सुः पूजायामिति पूर्वसूत्रात् पूजाग्रहणमनुकथ्यते। कालाध्वनोः। अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः सचासौसयोगे।
निरन्तरसंनिकर्ष इत्यर्थः। द्वितीया स्यादिति। श्रुतत्वात्कालाध्ववृत्तिभ्यामेव। मासस्येति। कृत्वोः र्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इति षष्ठीत्याहुः। तत्र। तत्र शेषग्रहणानुरत्या
द्विरहोभोजनमिति कृदन्ते मसह समासवृत्तेरेव फलत्वान्। तस्मादिह षष्ठी शेष इति सूत्रेणैव षष्ठीति तत्वम्॥ इति द्वितीया॥ स्वतन्त्रः कर्ता। प्रधानीभूतपालार्थप्र
नि आश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम्। आहव। धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यत इति। साधकतमं करणम्। प्रकृष्टेति। यद्व्यापारः। रादनन्तरं क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम्। उ
क्तंच। क्रियायाः परिनिष्पत्ति र्थद्व्यापारादनन्तरम्। विद्वस्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतमिति। विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि वैवक्षिककरणत्वमस्तीति
ध्वनयति ॥ ७ तस्मादिति। अन्तरङ्गत्वाच्चेत्यपि बोद्धव्यम्। एतेन शेषग्रहणानुरत्नौ तेनैवेति परास्तम्॥ इति द्वितीया॥ प्रधानीभूतेति। प्राधान्यंच कर्तृप्रत्य
यसमभिष्याहारे धात्वर्थमिष्टविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयधात्वर्थत्वम्। धातुनोक्तक्रिये कारके नित्यं कर्तृतेष्यते इत्यन्वयः। यद्व्यापारादिति। अनन्तरशब्दयो
गेदूरान्तिकार्थे रिति सूत्रेण पञ्चमी। यत्र भेषां कारकाणां मद्यौ इत्यर्थः ॥

म.श.
१३५

वस्तुतदिति। वस्तुनीत्यर्थः। सार्वविभक्तिकत्वात्। तत्कर्तृत्वादिकमनिर्देश्यम्। इदं वस्तुकर्त्रेनेत्यादिक्रमेण निर्देश्यमित्यर्थः। हिम तो वस्तुन तत्तद्रूपेण व्यवस्थितम्। तामेवाव्यव
स्था न्दर्शयति। स्थाल्येत्यादि। कारकत्वमिति। विशेषणत्वादियथास्वज्जकुब्जादावव्यवस्थितम्। एवंकारकत्वं तद्रूपमाप्यधिकरणत्वादिकंचेत्यर्थः। तण्डुलानोदनं पचतीत्य
त्रकारकत्वात्। तदुलस्य तण्डुलानामोदनं पचतीत्यादावोदनपदार्थान्वयेन पच्यन्तता दर्शयत्कारकत्वस्य बभिवारोद्दृश्यः। प्रकृतव्यक्त्युपात्तेति। प्रकृतपातुव्यनीत्य
र्थः॥ अनेकधात्वमेव दर्शयति। एवंच पचेरिति। तण्डुलधारणादिपरत्वे इति। आदिना आपाकस्मात्प्रिधारणम्। अवयवविभागादिति। आदिनारोटिकादावयवमेलनम्। त
आह च। वस्तुनस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तुव्यवस्थितम्। स्थाल्यापच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते इति। अयंभावः। कारकत्वं तद्रूपमाप्यकर्तृत्वादिषट्कंच वस्तुविशेषे
विशेषणविशेष्यभाववन्नव्यवस्थितम्। न हि गोस्सर्वप्रतिभौरेव न तु कुंभित्स्वस्य गौरिति वत् विशेषणं विशेषणमेवेति सुवचम्। तथाच कथयित् पातुव्य
क्त्या उपस्थापितेः र्थे किं कर्त्रीदिकमिति प्रश्ने प्रकृतव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रय तमा विवक्षितः कर्ता। व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म। कर्तृकर्मद्वारकसंबन्धेना
श्रयोधिकरणम्। पच्यर्थे व्यापारश्चानेकधा। एवंच पचेरधि श्रयण तण्डुलावयवैधोपकर्षणादिनात्यर्थकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता। ज्वलनतात्यर्थकत्वे एषा कर्ता
रः। तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री। अवयवविभागादिपरत्वे तण्डुलाः कर्तारः। स्थाल्यापचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोपि स्थालीकरणमेव न तु कर्त्री। देवदत्ता
श्रयोपारस्यैव तदाश्रयत्वात्। तथा। आदिस्वादिभ्यामुपात्ते र्थे प्रयोज्यः कर्ता। तस्मिन्नेवार्थे भक्षयति नोपात्ते कर्म। अधिपूर्वैः शीडादिभिरुपात्ते र्थे आधारः कर्मकैवलै
रुपात्ते अधिकरणमित्यादि ॥ ७७ त्वाः कर्त्तर इति। कर्मकर्तरीत्यर्थः। संप्रदानपादानयोस्तुन कर्तृत्वविवक्षाशब्दशक्तिस्वाभावात्तद्वापरे धातोर्त्वेरिति बोद्धम्। उपात्ते। उक्ते इत्य
र्थः। स्वप्रकाशत्वे। ज्ञानविषयत्वे। कर्तृकर्मविरोध इति। अभेदे आधाराधेयभावस्य विषयविषयिभावस्य चाभावादिति भावः। शब्दविशेषोपाधिकस्याशब्दविशेषनिमित्तकस्या क
र्तृकर्मशब्दयोराश्रयविषयोपलक्षकत्वे स्वप्रकाशत्वे इत्यस्य स्वप्रकाशपदव्यवहार्यत्वे इत्यर्थे वालक्षणे वदोष इति बोद्धम् ॥

रामः
१३५

परंतिाकर्मत्वाभिमतानपक्ष्यपरेत्यर्थः। गम्यादिकर्तृर्यतिव्याप्तिवारणायेदम्। अपादानेदति। प्रयागात्काशीं गच्छतीत्यादौ तस्यापि क्रियाजन्यविभागश्रयत्वादिति भावः। धात्वर्थतावच्छेदके
ति। संयोगस्यैव तथात्वं न तु विभागस्येति भावः। तत्त्वेवेति। ण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदकत्वेवेत्यर्थः। वचनबलात्। गत्यादिनियमबलात्। ननु विभागस्य तत्त्वेन कर्तुरिति तथा युक्तमिति च प्र
त्नोति। अपादानप्रकरणे क्वद्वान्वयिनो विभागस्य धात्वर्थतायावत्प्रमाणत्वादित्यत आह। एकसज्जेति। सावकाशात्पादति। विषंभुङ्क्तेत्यादौ सावकाशात्पादत्यर्थः। कर्तुरिति। कर्मसज्जात्वात्पा

एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वे कर्तृकर्मविरोध इत्यादि परास्तम्। शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षदौ उक्ति संभवाभावात्। एतेन परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं
कर्मत्वं चेत्। अपादानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य धात्वर्थतावच्छेदकफलशालिकर्मतिपरि कुर्वन्तोपि प्रयुक्ताः। ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तव्यव्याप्तेः। तन्मते गम
नस्य प्रकृत्यर्थत्वे पितृयाजानवच्छेदकत्वात् तत्र पित्रो व्यापार्यकत्वं न प्रकृतेः। तसैवापावत्त्वादिप्रयोजककर्तृर्यतिव्याप्तेः। तत्र परिभक्तिमनुशासनोपयोगिकर्मत्वं वचनबलाद्भवस्थितमि
ति चेत्। अपादानेपितृर्हितं चास्तीत्यवधेहि। एकसज्जाधिकारेऽनवकाश्यासावकाशायाच्चापात्। अतएवात्मानमात्माहन्तीत्यादौ परयाकर्तृसज्जाया कर्मसज्जाबाधमा
शङ्क्या। हंकारादिविशिष्टात्मभेदमाश्रित्य समाहितं भाष्ये। रामेणेति। इह यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणैव तथापि कृदुपस्थितानां वि
शेष्यतैव। सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः। धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोरपि कर्मकृतमभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः। तथा च रामनिष्ठो यो व्यापा
रस्तद्विषयीभूतवाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयोवालीति वाक्यार्थः ॥

७ दनसज्जायाः परत्वाद्वाधिका। अतएव ग्रामं गच्छतीत्यादौ द्वितीयासिद्धिरिति तात्पर्यम्। अ
पादाननिष्ठविभागीयसंबन्धस्य फलतानवच्छेदकत्वाच्चदोष इत्यपि बोद्धव्यम्। अतएव एकसज्जाधिकारे सज्जयोर्बाध्यबाधकभावादेव। अहंकारादीति। आदिनाशरीरम्। विभक्त्युपस्थि
तानामिति। विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वं न चेतदन्तोपस्थितानामित्यर्थः। व्यत्यास इति। तद्व्यत्यासेनैव धातुतस्तदुपस्थितिरित्यर्थः। तत्र व्यापारजन्यफलमेव धात्वर्थ इति भावः ॥

म.श.
१३६

तदिष्टपत्नीति। तत्र कृत्वर्थक्रियासामपिकारकाणामन्वयादिति भावः। तत्रैव मानमाह। कर्त्वित्यादि। यच्च भवतिक्रियायां प्राथमिकान्वयेन तत्तद्विभक्तौ कृदन्तेन पार्थिकान्वयान्तेषां च
रितार्थमिति। तत्रा भवतिक्रियायां कर्त्तृत्वेनान्वये कर्त्तुरुक्तत्वात्तीयानापत्याहरिणात्रातद्व्यसिद्धापत्तेः। कारणत्वेनान्वये पार्थिकस्यापि हरिकर्त्तृकत्राणकर्मणो बोधानापत्तेः। क
र्त्तृतीयान्तेन समासविधायकासंगतेश्च। यत्कर्त्तृककृतिकर्म विश्वमिति विग्रहवाक्यजबोधादिनबोधस्वीकारेण मानमतमाह। अपह्यर्थेति। आकृतीति। इदंचयथायथं सर्व
विभक्त्यपवादः। नान्तेति। नामसंदर्भितीत्यात्वानित्यर्थः॥ कारणशब्दानुवृत्त्येति। एकसंज्ञाधिकारेण चेति बोध्यम्। ननु मनसा देवद्वयसंज्ञते कृद्योगलक्षणषष्ठीप्राप्तेः। नचकर्त्तृ
यनुवाजयेत्याधिकारेण मीमांसकैरुक्तं काष्ठैः। पाचकद्वयपिस्यादिति तदिष्टापत्तिग्रस्तम्। कर्त्तृकरणे कृता बहुलं कर्त्तृकर्मणोः कृतीत्यादि सूत्राणां कृत्वर्थेनकारकान्व
यं विनोक्ति संभवेस्त्वैवाभावादिति सुधीभिराकलनीयम्। अनभिहितैकिम्। हरिः करोति। जीवन्त्यनेन जीवनः। शाब्दिकः शब्ददर्हं करोतीति ठक्। कृतं विश्वं येन कृत
विश्वः। विश्वकर्मकृत्याश्रयद्वयर्थः। अपह्यर्थे बहुव्रीहौ व्युत्पन्नरस्वीकारात्। यथा चैतत्तथा वश्यते। प्रकृत्यादिभ्य इति। आकृतिगणो यम्। तेन नाम्ना सुतीत्याश्रिते
नदान्तइत्यादिबोध्यम्। द्वयोर्द्रोणयोः समाहारः द्विद्रोणम्। पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः। द्रोणद्वयसंबन्धिधान्यमित्यर्थः। चादिति। कारणशब्दानुवृत्त्यापरिक्रयणे संप्रदानमित्यु
त्तररूपस्यान्यतरस्याग्रहणापकर्षणेन वासञ्जयोः पर्याये लब्धे समावेशार्थे अकारः। तेन मनसा दीव्यतीति मनसा देवद्वयत्रकर्मण्यण् कारणेत्तीयाचेत्युभयंसिद्ध्यातिमन
सः संज्ञायामित्यलुक्। किंचासैर्देवयते यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वात्। कर्त्तृणोर्कर्मत्वं नाअणवकर्मकादिति परस्यैपदंचनेति सिद्धान्तः॥ ७ साहचर्यात्तत्र मुख्यव्यवहारेण
धात्वर्थेऽश्रयस्येव कर्मणो ग्रहणम्। अतस्तो कं पाकइत्यादौ षष्ठीनेति वाच्यम्। धात्वर्थेभेदेनान्वयिकर्मग्रहणेनैव तदुपपत्तावत्राप्रवृत्तौ मानाभावात्। ध्वनिर्तचेदमाकडारसत्रैकै यरे। ता
दृशसंज्ञात्वेददृतरमानाभावश्चेत्यरुचेराह। किंचेति। कर्मत्वेनेति। नचवैकल्पिकत्वेप्यत्यन्ताविद्यमानकत्वाभावात्कर्मत्वाभावः सिद्धइति वाच्यम्। तत्रात्यन्ताविद्यमानकर्म
काणामेव ग्रहणे मानाभावस्यान्यत्र निरूपितत्वादिति भावः ॥

रामः
१३६

फलान्तरमाह। णाविति। दीव्यते श्रेयं देवदेतेनेति भावे लकाराभावः फलमित्यपि बोद्धव्यम्। करणत्वाच्च तृतीयेति समावेशात् फलम्। द्वितीयेति। अक्षान् दीव्यतीत्यत्राप्यपदस्यास्त्रेयेधनेलक्षण
नचतदाकरणत्वमसैरित्यर्थे सा निति न भवति इत्यन्ये। एकैव ह्यत्र शक्तिरिति। दिव्यत्वर्यनिरूपितसाधकतमत्वशक्तिरित्यर्थः। सहयुक्ते। अत्रा प्राधान्यनामशाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभाव इत्या
हापितुरत्रेति। आर्यदत्ति। पुत्रसाहित्यवाच्यं ता आगतदुनिबोधे साहित्यस्य पुत्रेणागमनसंबन्ध एव संभव इति पश्चात्त्याविमानसस्तत्संबन्धोपदति भावः। शाब्दत्वं च विवक्षानिबन्धनमेवं
चैषु शाब्दत्वरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः। सहे त्रपुत्रैर्देशभिः भीरुवहतीत्यादौ विद्यमानता वाचिसदृशब्दयोगे क्रियाद्यन्वयित्वरूपविशेषाभावकृतो विशिष्टाभावो दर्शानां प्राणां वि
द्यमानत्वेपीत्यर्थ इत्यन्वयविस्तरः। अन्तरङ्गत्वादिति। प्राचीनैरन्तरङ्गत्वमूलकतयोक्तादुपपदविभक्तेरिति न्यायार्थ इत्यर्थः। तस्मिन्तस्मिन्तद्वाचनिकमेवेत्यन्तरङ्गत्वं च न्यायोपलक्षणं बोद्धव्यम्। प्रथमा
यत्तु प्राचा कर्मसंज्ञायास्मादिनिष्कारव्याप्तमातदाकरविशेषादुपेक्ष्यमास्यादेतत्करणसंज्ञाया अवकाशः देवना अक्षाः करणेत्युदा। कर्मसंज्ञायास्तु दीव्यन्ते अक्षाः कर्मणि नट्। अस्मैर्दीव्य
तीत्यत्र तु संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वयप्रसङ्गे परत्वात् तृतीयेव स्यान्न तु द्वितीयेति चेत्। अत्राहः। कार्यकालपक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र पदस्योपस्थानंतस्मिन्वकाशत्वाद् द्वितीयेति। ननु दीव्यन्ते अक्षा
इत्यत्र कर्मण्यभिहितेपि करणत्वस्यानभिधानात् तृतीया स्यात्। तृतीया देवना अक्षा इत्यत्रत्युदाकरणस्याभिधानेपि कर्मणो नभिधानात् द्वितीया स्यात्। अत्रैवम्। एकैव ह्यत्र शक्तिः संज्ञाद्वययोगि
नीतया च भयत्राप्यभिधानमेव ननु नभिहितत्वम्। सहयुक्ते। पुत्रेणेति। पितुरत्र क्रियासंबन्धः शाब्दः। पुत्रं स्वस्तु आर्यदत्तितस्या प्राधान्यम्। अप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुम्। नचैवंपितुरपितृ
तीयापत्तिः। तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अन्तरङ्गत्वात् प्रथमोत्पत्तेः ॥ ७ ॥ याश्चकारकविभक्तित्वमनभिहितपादेभाष्ये बहुशः स्पष्टमन्वयप्रपञ्चितं च। अन्तरङ्गत्वं तु न युक्तम्। षष्ठ्यपवादत्वमिव प्रथमाप
वादत्वस्याप्युपपदविभक्तीनामापत्तेः। अनन्तरस्येति न्यायेन च प्रथमापवादत्वस्यैव वापत्तेः। उपपदविभक्तेरिति न्यायेन च वाचनिके सर्वतोवलवत्वे कारकविभक्तेर्बोधितार्थान्के षष्ठ्यपवादत्व
मुपपदविभक्तीनामवतिरेतोर्किंच उपपदविभक्तेः पदान्तरनिमित्तकत्ववत्कारकविभक्तेः क्रियानिमित्तकत्वात्त्वं दुरुपपादे। नच संबन्धस्वक्रियाकारकभावमूलकत्वेन तस्य युक्तकार्य
बहिरङ्गपुत्रेपितृतीयानापत्तेर्यत् क्रियाकर्तृत्वमूलकत्वात्साहित्यस्याक्रियायाः प्राधान्यात्तन्निमित्तिकाविभक्तिः प्रबलेत्यपिन युक्तम्। अप्रधानक्रियायामपि कारकाच्चपदर्शनात् ॥

म. ७.
१३७

संज्ञेन न यत्राह इत्यादौ कारकविभक्तेरिति अत्रादिना पुत्रेण सहागतः पितेत्यस्य संग्रह इत्यनम् अर्श आद्यजन्त इति आख्यानादिति भावः अन्यथा येन गुणेन कारणत्वादिना वयवस्य विक्रमे संज्ञे
 तद्वत्त्वोपत्याः सिकाणस्येत्यादौ प्रथमांशपितृगुणत्वनात्काणशब्दादेरेव स्यात् अक्षणाकाण इत्यादौ तु षष्ठ्येव स्यादिति बोध्यम् प्रकृत्यर्थेति अर्श आद्यच् प्रकृते रित्यर्थः शरीरस्यैव
 वयव्युपलक्षणम् संभवतीति लक्ष्यः संभवतीत्यर्थः द्रव्यादिना आदिना गुणक्रिये एवं च त्रितयसाधारणं हेतुम् नियतक्रियमिति क्रिययानि पतमित्यर्थः क्रियामात्रविषयमिति याव
 त्हेतुकरणयोर्षेषम्यान्तरमप्याह नाश्रितेति। एवं च करणत्वे तु लविषयकशब्दवाधा यस्त्र द्वयमित्यर्थः विकल्प्यत इति तदर्थत्वेन विवक्षायां चतुर्थ्या हेतुत्वेन विवक्षायोत्तीयायाश्च प्राप्ते
 पितृगमनमित्यादौ कारकविभक्तैः प्रकृत्यर्थः येनाङ्गविकारः अङ्गशब्दोऽर्श आद्यजन्त इति अङ्गिन इति येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव एव गृह्यते संनिधानात् सचार्थादिकृ
 तस्य न ह्यस्त्विति कृतेनावयवेन शरीरस्याविकारः संभवति सदेतदाह येनाङ्गेन विक्रमेनेति संजानीत इति संप्रतिभ्यामनाद्यान इति नङ् कृद्योगे परत्वात् षष्ठीमितुः सञ्ज्ञात्। मनुहंरदतेनो
 क्तम् आद्याने परत्वाद्धीगर्थेति षष्ठीमातुः संज्ञात्प्रतिशित्प्रानश्रौषाधिकारत्वात् इत्यादिति उक्तं च द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं निपतक्रियमिति अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यत इति
 चाफलमपीति एतच्च प्रत्यय इति सूत्रे कैयटे स्वहृमा एवं च तदर्थं चतुर्थ्यास्ये संतीया विकल्प्यते अद्ययनायवसति अयं तु विशेषः अद्ययनस्य फलेन सहाभेदः संसर्गः उपकारकत्वेन स
 हेतुमिरूपकतेति गम्यमानेति ननु श्रूयमाणे वेत्याग्रह इति भावः साधनेति साध्यमित्यत्र प्रकृति भागस्यार्थप्रतीति भावः आद्यापलायेति गणान्वयैषीदित्यत्र तु यतधमिति शेषः अशिष्टे
 ति एतच्च द्राणश्चावे चतुर्थ्यर्थ इत्यनेन ज्ञाप्यते इति तृतीया ॥ ७ ॥ विवक्षाभेदेन विभक्तिद्वयमित्येतावता तयोर्विकल्प्यव्यवहार इति बोध्यम् फलेन सहेति तच्च फलं फलत्वेन तृतीया र्थद्वयेके
 हेतुत्वेनैवेत्यन्ये ॥ अद्ययनहेतुको वा स इति बोधस्तृतीयायाम् चतुर्थ्यामद्ययनोपकारको वा स इति बोध इति मने इदं श्रूयमाणोपकार्यको वा स इति बोधश्चतुर्थ्यामिति मते तत्राप्यभेदभान
 मेवेति बोध्यम् गम्यमानेति श्रमेणेत्यादिपदजबोधविषयेत्यर्थः स्पष्टं चेदं सहयुक्तद्वयत्रभाष्ये तदाह ननु श्रूयमाणेति श्रूयमाणस्त्वमात्रवाचकपदजन्यबोधविषयेत्यर्थः ज्ञाप्यते रिति चतु
 र्थ्यर्थविहिततृतीयायुक्ता द्राण आत्मनेपदमिति तदर्थः साचेदित्यनेन तस्यः काचित्कत्वं श्रूयते तेनाशिष्ट्यवहारे इत्यंशोपिसिद्धि इति भावः इति तृतीया ॥

रा २
१३८

अपुनर्ग्रहणायेति। द्दं च स्वत्वनिवृत्तेर्वाच्यतास्वीकारफलप्रदर्शनं न तु धात्वर्थनिविष्टमिति बोध्यम्। भाक्तद्वि। अधीनीकरणरूपेणैद्व्यर्थः। नभूद्रायमतिन्दद्यादिसत्रमतिं त
 ज्जनकं शास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः। आग्रहद्वि। अतएवक्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। भाष्यान्तरमप्याह। खण्डिकेत्यादि। चपेटान्ददातीत्यत्रसंयोगार्थः। शे
 षित्वमुद्देश्यत्वम्। शेषत्वमप्रधानत्वरूपम्। शेषित्वं नास्तीति। यद्यपिग्रामसंस्कारार्थमजानयनेतदपिग्रामस्यास्तितथाप्यजायाद्वपरत्वात्कर्तुरितिकर्मसञ्ज्ञायाबाधनदोषद
 तितत्त्वम्। अस्मात्कर्मणीति। क्रयादेश्चुरदेवेत्यर्थः। प्रीङ्। प्रीतावितिदैवादिकादित्यपिकश्चित्। हरिंप्रीणयतीति। प्रीयमाणद्विनिर्देशेनप्रीधत्वार्थकर्मणःसंप्रदानत्वाभावज्ञापनादत्र
 अन्वर्थसञ्ज्ञाबलेनाह। दानस्येति। तेनअजानयतिग्रामंहस्तनिदधानिवृत्तद्व्यादौनातिप्रसङ्गद्विभावः। दानंचापुनर्ग्रहणायस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकंपरस्वत्वा
 पादनम्। अतएवरजकस्यवस्त्रंददातीत्यादौनभ्रति। तत्रहिददातिर्भाक्तः। एतच्चरत्तिमतम्। भाष्यमतेतुनान्वर्थतायामाग्रह। खण्डिकोपाध्यायस्तस्मैचपेटाद्दा
 तीतिप्रयोगात्। रजकस्यंददातीति तुशेषत्वविबल्लयांबोध्यम्। नचैवमजानयतिग्राममित्यत्रापिप्रसङ्गः। यमभिप्रैतीत्युक्त्वाहियमितिनिर्दिष्टस्यशेषित्वं कर्म
 णश्चशेषत्वंतभ्यते। ग्रामस्यअस्मात्प्रतिशेषित्वं नास्ति। दानीयद्वि। बाहुलकात्संप्रदानेअनीयर्। रुच्यर्थानांप्रीयमाणः। प्रीतर्पणं। अस्मात्कर्मणिलट्। हरये
 रोचतेद्वि। हरिंप्रीणयतीत्यर्थः। कर्मसञ्ज्ञायांप्राप्तायांचनम्। प्रीयमाणः किम्। देवदत्तामरोचतेमोदकः पथि। अत्रपणमाभूत्। श्लाघहुड्। श्लाघास्तुतिः। क
 स्मायश्लाघतेकसंस्तौतीत्यर्थः। अन्येत्वाद्दुः। कस्मायात्मानंपरंवाश्लाघ्यंकथयतीत्यर्थद्वि ॥ ७५ ॥ नसंप्रदानत्वमितिभावः। अत्रपथद्वि। नचतद्भावेस्तत्र
 स्यशेषत्वविवक्षयांचारितार्थेनपरत्वानयाबाधसिद्धिरितिवाच्यम्। देवदत्तरोचतद्व्यस्याप्यापत्तेः। कसंस्तौतीति। स्तुत्यापरस्मैकसंकथयतीत्यर्थः। शीपस्यमानपदेन
 प्रथमोपस्थितत्वाणिचप्रकृत्यर्थकर्मवग्राह्यम्। तस्यापिज्ञापनविषयेच्चाविषयत्वाच्चा नजुपपत्तिरितिभावः। हुडादेरपिहुत्यादिनाबोधनमर्थद्विबोध्यम्। अन्ये
 त्विति। प्राधान्यात्शीपस्यमानपदेनपथ्यर्थकर्मणएवग्रहणमिति तदाशयः। तदेवाह। कस्मायेति ॥

म.श.
१३८

कारकशेषत्वादिति। कर्मणापमभिप्रेतिसंप्रदानत्वाविवक्षयाशेषत्वादित्यर्थः। सपत्नीभ्य इति। तत्र हुवानेत्यन्तमार्यिकार्यकथनम्। स्वाभिप्रापकृष्णबोधयतीत्यर्थः। एवं शपते
व्यपि व्याख्येयम्। सिद्धमिति। स्पृहणीये कर्मण्यनीपरितिभावः। यदास्त्विति। कर्मणः शेषत्वे विवक्षेत्यर्थः। इति स्थितमिति। शेषत्वविवक्षाप्रचारितार्थेन कर्मसज्जाबाधकत्वाद्यो
गोत्रारुचिः। संप्रदाने इति। बाहुलकादितिभावः। व्याख्येयमिति। षष्ठ्यपवादत्वाच्चेष्टत्वविवक्षाकर्तुमशक्येत्यभिमानः। अमर्ष इति। वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयः प्ररूढकोप
तत्राद्येपक्षे कर्मत्वे प्राप्तेद्वितीयकारकशेषत्वात् षष्ठ्याप्राप्यावचनम्। हुत इति। सपत्नीभ्यः कृष्ण हुवानातमेवार्थकृष्णबोधयतीत्यर्थः। यस्य कस्यचित् हु
त इति वा। तिष्ठत इति। स्थित्वास्वामिप्राप्ये बोधयतीत्यर्थः। प्रकाशनस्येयारव्ययोरिति तद्धारैरुत्तमर्णः। षष्ठ्याप्राप्यावचनम्। स्पृहेरीप्सितः। परत्वादिति। ते
नपरस्परेण स्पृहणीयशोभं स्पृहणीयगुणैर्गृह्यत्वात्। रिश्यादिसिद्धम्। यदा तु शेषत्वविवक्षात्प्राप्तौ। तेन कुमार्यादेव कान्तस्य त्रस्यत्ति स्पृहयन्ति चेति सिद्धम्।
एतच्च सर्वहरदत्तादिरीत्योक्तम्। वाक्यपदीपहेलाराजग्रन्थयोस्तु स्पृहयति योगे कर्मसज्जायाः शेष षष्ठ्याश्च बाधिकेयं संप्रदानसज्जेति स्थितम्। तन्मते स्पृहणी
यमित्यत्र दानी यदिति च त्रसंप्रदाने कृत्यः कुमार्यादेव तत्रतु विभक्तिविपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयम्। क्रुधद्रह। क्रुधकोपेद्रुहद्रोहे। दृष्य ईर्ष्यायाम्। अस्त
येतिकं ड्वादि यगन्तः एषामर्थद्वयार्थेषां धातूनामित्यर्थः। तत्र क्रोधोऽमर्षः। द्रोहोऽपकारः। ईर्ष्या असहनम्। असूया तु गुणेषु दोषारोपः। क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठी
प्राप्राअन्ययोः सकर्मकत्वाद् द्वितीयाप्राप्ता। राधीस्थोः। कारकमिति। कर्मकारकमिति तु प्राचः प्रमादः। एकसज्जाधिकारात्। नच प्राथमिकप्राप्तिमात्राभिप्रायेण कर्मत्व
व्यपदेशः ॥ ॐ इत्यर्थः। अपकार इति। अपकारविषये च्छेत्यर्थः। असहनम्। उक्त्तविरोधिधर्मोपानुकूलोप्यापारः। गुणेषु। गुणविषये। दोषारोपः। दोषत्वारो
पानुकूलोप्यापारः। अकर्मकत्वादिति। क्रोधजन्यस्वफलस्वदेवदत्तादौ सत्त्वेपितस्य धात्ववाच्यत्वादितिभावः। द्वितीयेति। तत्र योजिका कर्मसज्जेत्यर्थः। प्राथमिकेति। राधी
स्थोः प्रश्नविषयपरीलोचनमर्थस्तत्र प्रश्नविषयरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वप्राप्तिरितिभावः ॥

रामः
१३८

इत्यर्थाभ्युपगमेनेति। तस्य प्रधानीभूतधात्वर्थाप्रयोज्यत्वेन तदप्राप्तिरिति भावः। कर्मत्वेन प्राप्ते इति। शंसितुः शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोक्त्वा हनंतयोरर्थः शंसितुः
 प्रोक्त्वा हने कर्मत्वान्वयः होतुश्च शंसित्यर्थभेदान्वयः। एवं च कर्मसामानाधिकरण्यात्कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः। धनादीति। आदिना तु भिक्षेऽन्नम्। अनेकयेति। साक्षात्परम्परया चेत्यर्थः।
 ब्राह्मणा यदधीत्यादौ तद्वैजनापकारकत्वेन तदुपकारकत्वं बोद्धव्यम्। ज्ञानात्मनेति। आत्मशब्दस्तद्वृत्तिधर्मपरो ज्ञानत्वेन परिणमत इत्यर्थः। एवं च तस्य विकृतिवाचकत्वाभावाच्च
 कृत्स्नसंबन्धिभ्युपगमं पर्यालोचनप्रतीत्यर्थाभ्युपगमेन षष्ठ्या एव प्राप्तेः। अनुप्रतिगृह्यति शान्तस्यानुकरणात्पक्षी। होत्रे इति। कर्मत्वे प्राप्ते। परिक्रयणे।
 क्रयो धनाद्यर्पणेनात्यन्तिकस्वीकरणम्। तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे तच्च नियतकालम्। ततो न्यूनत्वादिति व्याचष्टे। नियतेति। भृत्या वेतनादिना। तादर्थ्य इ
 ति। तस्यै कार्यायेदन्तदर्थकारणम्। तस्य भावस्तदर्थम्। अजा उपकारकत्वरूपः संबन्धोऽभिधीयते। कृतद्वितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेने
 तिसिद्धान्तात्। उपकारकत्वं नैकधा तेन ब्राह्मणा यदधीत्यादावपि भवति। भक्तिर्ज्ञानायेति। ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः। प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां वि
 कृतिवाचकाच्चतुर्थी। अभेदविवक्षायामुपरत्वात्प्रथमैव। भक्तिर्ज्ञानं कल्पयति। यदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरपादानं विवक्ष्यते तदा ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वा
 द्प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पयति। कृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह। संपद्यत इत्यादि। उत्पातेनेति। प्राणिनां भ्युपगमसूचको भूतविकार उत्पातः। तेन ज्ञापितेर्ध्ववर्तमाना
 चतुर्थीत्यर्थः। वातायेति। ज्ञातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः। हितेति। समासविधानाज्ज्ञापकादिति भावः। एवं सुखयोगेऽपि बोद्धव्यम् ॥ ७ ॥ चतुर्थी किंतु प्रकृत्यादित्वाच्च तीयाज्ञानत्ववि
 शिष्टरूपान्तरप्राप्तिर्भक्तिकर्तृकैतियावत् रूपान्तरप्राप्तिर्हि परिणाम इति भावः। प्रथमैवेति। भक्त्या पादानको ज्ञानरूपः परिणाम इति तदा बोधः। समासविधानादिति। चतुर्थी
 तदर्थेति हितसुखयोगे समासविधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः। तदाह। एवमिति। वृत्तावाशीरर्थप्रतीतेर्न चतुर्थी चाशिषीति चतुर्थी हितयोगे निर्बाहः। आशीरर्थयोगे आशीर्वि
 षयस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देश्यत्वं च प्रतीयते। न च वृत्तौ तथा च यो व्युत्पन्न इति हरदत्त इति दिक् ॥

म.श.
१३८

नहि फलार्थेति यद्यपि ब्राह्मणा यदधीत्यादौ ब्राह्मणीयभोजनोपकारकमपि दधितद्गुरा ब्राह्मणोपकारकं तथापि फलेनाहरणहारानकोपियानक्रियोपकारद्वयाशयः। तु
मुनेवेति। भाववचनघञादीनां तु मुनपवादतया तत्समानार्थत्वात्। एवं च प्रथमापवादमिति भावः। द्विषां विघातापविधातुमिच्छत इत्यत्र विघातायेति तादर्थ्ये चतुर्थी विघा
तुमुन्वुलौ क्रियायामिति सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह। क्रियेति। क्रियाफलकम्। क्रियानाचकप्रकृतिकमित्यर्थः।
तुमुनिति। ण्वुलोप्यपलक्षणम्। फलेभ्यो यातीत्यस्वफलायाहारक इत्यपि विवरणे बाधकाभावात्। कर्मणीनि। तथाच द्वितीयापवादेयमिति भावः। यत्तु प्राचा
व्याख्यातमप्रमुज्यमानस्यैव कर्मणि यथास्मात् प्रमुज्यमानस्यमाभूदिति नियमार्थं सूत्रमिति। तन्ना अप्राप्तस्य नियमायोगात्। नच तादर्थ्य इति प्राप्तिः। नहि
फलार्थायानक्रिया किंत्वाहरणार्था। आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्वदेतत्। तुमुनोभावसवविधानात् तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रवि
शेषपरिग्रहार्थमित्याह। इति सूत्रेणोक्तिरनच तादर्थ्य इत्येव गतार्थता शङ्का। भाववचनेनैव तु मुने वतादर्थ्यस्योचितया प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा प्रसङ्गात्।
यत्तु प्राचोक्तम्। भाववचनादेव यथास्मात् ताचको व्रजती विण्वुलन्तान्माभूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति। तन्ना ण्वुलन्ने कर्तुः प्राधान्यात्कर्तारंप्रतिच
तादर्थ्याभावात्। गुणीभूतया कस्वच विभक्त्यर्थानन्वयात्। ननु षष्ठ्यपीतिकृतः। षष्ठ्येवास्तु। अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थक एव गृह्यतामित्याशङ्काह। त
स्यै प्रभवतीति। नन्वात्तणमित्यादि। ननु तणादिवत् मुञ्चत् शब्दादपि पक्षे चतुर्थ्याभाव्यम्। भैवम्। अनादर इति हि कर्मणो विशेषणम्। अनादरद्वौ त
कं यत्कर्मिति। तादृशं तणमेव न तु मुञ्चदर्थः ॥ ॥ इति चतुर्थी ॥

तार्थ्ये यदि धानन्तदर्थे च्छावत इत्यर्थः। एतेनात्र तु मुना तादर्थ्यस्योक्तत्वात्कथंचतुर्थीत्यपास्तम्। उत्तरक्रिययोस्तद्योतनेपि पूर्वक्रिययोस्तद्योतनात्। कर्तुः प्राधान्यादिति। ए
वं च तादर्थ्यचतुर्थ्यास्तत्रा प्राप्तेर्नियमासंभव इति भावः। विभक्त्यर्थेति। तदर्थ्यचतुर्थ्यर्थे इत्यर्थः ॥ इति चतुर्थी ॥

रामः
१३८

प्रकृतेतिः कर्त्तर्येतिव्याप्तिवारणायसत्यन्तम्। अन्यथा कर्त्तृसञ्ज्ञायादयमपवादः स्यात्। कर्त्तृसञ्ज्ञातु पचत्यादि योगे चरितार्था। कर्मणिग्रामेतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम्। अवधिलंनविरुद्धतइति। तदुपात्तक्रियानाश्रयत्वादितिभावः। नविरुद्धते। तदनाश्रयत्वादितिभावः। अतदावेशादिति। तद्वातूपात्तगमनावेशादित्यर्थः। तदावेशादिति ध्रुवमिति। ध्रुवगतिस्त्वेत्यर्थः। अस्मात्कुटादेः पचाद्यच्। ध्रुवस्त्वेत्यर्थे इति पाठे तुद्गुपधलक्षणः कः। ध्रुवंस्थिरम्। प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागश्रयः। तच्चार्यादवधेरेवेत्याह। अवधिभूतमिति। धावतइति। इह क्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियाप्रत्यवधिलंनविरुद्धते। परस्परस्मान्नेषावपसरतइत्यत्र तु सधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानात्। एकनिष्ठांगतिप्रतीतरस्यापादानत्वंनविरुद्धते उक्तं च। अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वा चलम्। ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते। पततो ध्रुवस्य वाश्वो यस्मादश्यात्यवत्यसौ। तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यत्वे। मेघान्तरक्रियावेशमवधिलं एथुकृष्टयकामेषयोः स्वक्रियासंज्ञेर्त्वं च एथुकृष्टयगिति। पर्वतात्पततोः श्यात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयोश्च स्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठपतनमर्थः। पञ्चम्यर्थेः वधौ अभेदेन संसर्गण - प्रकृत्यर्थे विशेषणम्। प्रत्ययार्थस्तु क्रियायां सचधर्मी नतु धर्ममात्रम्। विभक्त्यर्थे विहितस्य बहुव्रीहेर्धर्मिपरताया निर्विवादत्वात्। उत्पत्तौ दनाश्यालीत्यत्र हि ओदनकर्मकोद्धरणवधिभूतेत्यर्थः। जुगुप्सेति। भाष्यकारस्तु जुगुप्सादीनांतत्पूर्वकनिवृत्तिलक्षणतामाश्रित्य सूत्रेण तत्सिद्धिमाहुः। एवमुतरसूत्रेषुपि। भीत्रा। कथं तर्हि कस्य विभ्यति देवाश्रजातरोषस्य संयुगे इति रामायणम्। अत्राहुः। कस्य संयुगे इति। नचैवं संयुगस्यैवापादानसञ्ज्ञापतिः। परया अधिकरणसञ्ज्ञाया बाधात् ॥ ७७ पाठे तन्मात्रवेशात्। विभागमात्रवेशादित्यर्थः। विशेषणमिति। वस्तुतोः बद्धवधिमद्रावरूपविभक्त्यर्थसंबन्धेनावधिक्रिययोरन्वयइत्यन्यत्र निखपितम्। साचक्रियाविभागरूपा। कालिकसंबन्धेन फलाश्रयेति प्रसङ्गवारणाय फलतावच्छेदकसंबन्धस्य कर्मलक्षणे निवेशान्नतदाश्रयस्य कर्मत्वं विभागजन्यसंयोगस्य धात्वर्थत्वाद्देत्यन्यत्र विस्तरः। निवृत्तीति। विश्लेषेत्यर्थः ॥

म-श-
१४०

इष्टाप्रतिरिति। शेषत्वविवक्षया कस्मेति षष्ठीत्यन्ये। संबन्धिनीति। तज्जन्येत्यर्थः। अर्थासंगतिमिति। नहिधातुं प्रतिकर्त्तव्यं किंतु तद्वाच्यक्रियां प्रत्येवेत्यर्थः। समासानुपपत्तिस्तु नका
भ्यामिति निषेधात्। उपधालोपप्रसङ्ग-स्तुगमेरिडिस्वादाविवजनिपसिभ्यामित्यादाविवचानुकार्यस्वरूपभङ्ग-भिमानकृतद्वयन्ये। सौत्रत्वादिति परे। भाष्यकैयटेति। इ
दमेवयुक्तम्। प्रकृतिशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेः। प्रत्याख्यानपरभाष्यसंमतत्वात्। किंच शक्तिमतेकारक इत्यधिकृतस्य कारणसामान्यवाचिनो निर्धारणसप्तम्यन्तस्थान्वयोः संभवी

आधिकरणत्वाविशेषांशो लिङ्गपत्तिः। अद्वायनादिति। अद्वायनसंबन्धिनीगत्वानिरित्यर्थः। जनिकर्त्तुः। जननंजनिः उत्पत्तिः। इज्जजादिभ्य इति जनेर्भावे इज्ज्। जनिपसि
भ्यामिण् इत्युष्वादि सूत्रेण द्रव्या। जनिबन्धोपेतिरिति प्रतिशेषः। तस्याः कर्त्तेति शेषपक्ष्यासमासः। तथा च धात्वन्तरयोगेपि भवति। अद्वाद्वात्संभवतीति मथ्या। तदे
तदाह। ज्ञापमानस्येति। एतेन ह्युक्तं किं ननु निर्दिष्ट इति इकानिर्देशो यमित्याश्रित्यगमहने सुपधालोपप्रसङ्ग-मर्थासंगतिसमासानुपपत्तिचोद्भावयन्तोमीमांसावा
र्तिककाराः समाहिता इति भावः। इह सूत्रे प्रकृतिग्रहणहेतुमात्रपरमिति रक्षिकुच्यतम्। पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यदाहरणत्वात्। उपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटम
तम्। तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह। ब्रह्मण इति। ब्रह्माहिरण्यगर्भः सच हेतुरेष ननु पादानम्। किंच ब्रह्ममायाद्यबलमन्तद्विसंर्वकार्योपादानमिति वेदान्त
सिद्धान्तः। भुवः। भवनं भूरिति संपदादिस्वादावेकिप। पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमधिकर्त्तुग्रहणमनुवर्तते स्वरितत्वादित्याह। भूकर्त्तुरिति। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः।
त्यस्योपपत्तिः। ल्यबन्तस्य गम्यमानर्कत्वात् प्रयोग इत्यर्थः ॥

७ नहि कारणानां मद्भे उपादानकारणमिति वस्तुकारणानां मद्भे कारणमिति संभवति। भावे क्विचित्ति
व्याख्यानः। ह्यनिसाहचर्याच्चेति भावः। प्रभवतीति। प्रभवनमत्र प्रथमप्रकाशः। सूत्रे भवनमप्येते देवाः। अप्रयोग इति। तदन्तत्त्वात् ज्ञानेपितदर्थज्ञाने इत्यर्थः। यथा प्रविशपिण्डा मि
त्यादाविव्यण इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या वाक्यैकदेशप्रयोगस्तस्यैव च पदस्य दृश्यासंपूर्णवाक्यार्थबोधकता तथा प्रकृतेपीति बोद्धव्यम्। एवं फलेभ्यो जातीत्यादावपि ॥

रामः
१४०

अर्थद्वयसत्तादिति। तदर्थपरिच्छेदादित्यर्थः। सिद्धत्वादिति। अन्यार्थयोगेतुनेनसिद्धिः। निर्धारणप्रयोजकीभूतधर्मनभिधानात्। परस्परप्रतियोगिकभेदस्यपरस्परवृत्तित्वेनानिर्धो
 कत्वात्। तुल्यत्वादिति। तद्वदन्यः कातरद्वयस्यापिषक्तुं शक्यत्वादिभावः। कैयटदिति। मेरुपृष्ठादारभ्येतिपातज्जलभष्यप्रयोगोपिबोद्धः। आरभ्येति। अवधिमादायेत्यर्थकंतता
 पतयेति। यदवधित्वेनप्रित्याध्वनः कालस्यवनिर्माणपरिच्छेदः प्रतिपाद्यतेतस्मादित्यर्थः। तेनपञ्चम्यन्वयेनार्थद्वयप्रयुक्तान्निर्मीयमाणाधवाविनः प्रथमासप्तम्योस्तः।
 कालादिति। तदुक्तादित्यपेक्ष्यते। प्रपञ्चार्थमिति। नेचदतरस्त्वन्वनीचयोरित्यमरोक्तेर्नार्थकस्येदं ग्रहणमितिवाच्यम्। अस्मान्तरोमन्दोवेत्यादाविवपञ्चमीविभक्त
 द्यनेनैवसिद्धत्वात्। यत्तुदतरद्विनिर्दिष्टमानप्रतियोगिकस्यप्रयुज्यते। तद्यथावेत्रः शूरचतुरः कातरद्वि। अतोनायमन्वार्थद्वि। तन्वन्दम्। प्रतियोग्याकाङ्क्षा
 या उभयत्रतुल्यत्वात् उदाहृतयोश्चविशेषात्प्रत्येकस्यैवविनिर्दिष्टत्वादिनि। कश्चनार्हिपुरुषाराधसमृतेइति। प्रमादोममित्येके। अन्येतुउभसर्वतसोरित्यत्रदृशिग्रहणात्। चै
 त्रंयावच्छेदमित्यत्राविवत्रनेयेति। अत्रैविसंप्रतिहः। युक्तंचेतत्। ऋतेद्वितीयनेतिवाद्सूत्रात्। प्रभृतिगोद्वि। प्रभृत्यर्थैर्गोद्वित्यर्थः। तथाचकार्तिक्याः प्रभृतीतिभा
 ष्यविदुष्वर्कैयटः प्रायुङ्कततत्तत्कारभ्यद्वयर्थेति। वचनप्रत्ययादिति। वचनग्रहणसामर्थ्यादवधिमात्रविदुष्वस्तेनविनेतिविशेषणांशस्तुनेतिभावः। पद्मार्थेदेतिशब्दउ
 च्यते। स्थिस्तन्मर्यादावचनम्। अङ्गमर्यादाभिर्विदोरेतिसर्वतत्रयभाङ्गदृष्टः सउक्तसञ्ज्ञइत्यर्थः। परिहरेदिति। परेर्वर्जनेवावचनमिति। वार्तिकाल्यसेद्विर्वचनाभावः। परिरत्रेकिम
 त्रपञ्चमीविधौवर्जनार्थेनायेनसिद्धत्वादिनिभावः। प्रतिनिधिप्रतिदानेचा। अस्मादेवनिर्देशकत्वाभ्यांयोगेपञ्चमीत्याहुः। मुख्यस्याभावेतत्सदृशउपादीयतेसप्रतिनिधिः दनस्यप्रतिनि
 र्यातनंप्रतिदानम्। अकर्तरि। पञ्चमीस्यादिति। तृतीयापवादोयम्। शतेनेति। शतमिहउत्तमर्णायापार्थमाणात्तादृणम् ॥ ७५ ॥ दिप्रकारार्थप्रभृतिशब्दयोगेतुनपञ्चमीमानभनादि
 लन्त्रविस्तरः। विशेषणांशस्तुनेति। नेनविनेतिमर्यादातेनसहेत्यभिधिधिरितिद्वे। क्तावितिभावः। अस्मादेवनिर्देशादिति। यत्तनेनसत्त्रेणैवेति। तन्ना। एतद्व्यटकीभूतप्रत्योः प्रतिनिध्यात्
 र्थकत्वाभावेनकर्मप्रवचनीयत्वाभावात्। उपादीयतेइत्यस्ययद्व्यादिः। दत्तस्यतनुल्यमूल्यादेः प्रतिनिर्यातनंपरावृत्त्यदानम्। तृतीये। महेतुतृतीयेत्यर्थः ॥

म. प्र. १४९

हरदत्तग्रन्थेतिभाष्ये तु नृस्यते इह । अगुणेस्त्रियं चेत्यत्रासंनिहितैवेति । उभयोः समुच्चयस्तु व्याख्या नृदिति बोध्यम् । सप्रम्यपीति । प्रतिपदिकार्थमात्रे इति शेषः । तद्विशेषकत्वमिति । स
 त्वन्नचनप्रतिपदिकार्थविशेषकत्वमित्यर्थः । नृत्तिकार्थभ्यदत्यस्येदाहरणे क्रियाविशेषणत्वेनासत्त्वाविता बोध्यम् । सप्रम्यधिकरणे चेत्यत्र तु नास्य संबन्धो व्याख्यानादिति बोध्यम् ।
 क्रियानद्रव्यमिति एवं च तत्समनाधिकरणविशेषणत्वात् तत्र स्तोत्रशब्दस्याद्रव्यवाचित्वमिति भावः । इमं नृदयेति । प्राचां ग्रन्थमनूयेत्यर्थः । तदनुपपत्तिः । असत्त्वानुपपत्तिः । कृदभिहि
 तत्प्रयोजको हेतुश्चेति चकारेणेकर्तृसंज्ञा च । योगविभागादिति । एतच्च हेतुमनुष्येभ्य इति सूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । स्त्रियं चेत्यति । बाहुलकं प्रसूते स्तनुदृष्टेरिति
 वार्तिकनिर्देशो यो ह्यज्ञापकः । एवाविना । समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः । पञ्चमीति । तत्र मण्डकपुत्र्या पञ्चमी । द्वितीया तु सन्निहितैवा । दूरं दू
 रेण चेति । इह सप्रम्यपियस्येति । किंच दूरान्तिकार्थभ्य इति सूत्रस्योत्तरत्राप्यनुवर्तनादधिकरणेभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यम् । तथा च प्रयुज्यते दूरादावसथान्मूत्र
 मिति । आवसथस्य दूरे इत्यर्थः । एतन्मिसिस्त्ववेचनत्वे च तद्विशेषकत्वम् । एवं च सामानाधिकरण्येन प्रतिपदिकार्थविशेषकं व्युदस्यते ॥ तदाह । दूरः पञ्चादिति । एतेन कर
 णे च स्तोके तिसूत्रेण करणे किं क्रियाविशेषणोक्तमिति माभूत् । स्तोत्रं पचति । क्रियानद्रव्यमिति प्राचां ग्रन्थे व्याख्यातः । पचतुतमनूयक्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्यं
 भावस्त्वित्यमित्यूच्यते । चतुस्त्वान्नायः क्रियायाः असत्त्वरूपस्याकरे प्रसिद्धत्वात् । न च विशेष्यत्वे तदनुपपत्तिः । कृदभिहितभाववलिङ्गः संख्याद्ययोगि
 त्वमात्रेण तदुपपत्तेः । यद्यपि हतशापिकाः शयन्त इत्यादौ भाष्ये संख्याचयः स्वीकृतः । पचति भवतीत्यादौ कर्तृकर्मत्वान्च यश्च तथापि लिङ्गस्य कारकान्तरस्मचाभावो निर्वा
 धः । उक्तञ्च । क्रियानुपपत्तेः लिङ्ग-क्रियानाधारकारकैः । असत्त्वरूपता तस्याः च मेवावधार्यताम् । इति पञ्चमी ॥ ७७ ॥ तथा च दिति वैधर्म्ये दृष्टान्तः । यद्यप्यकृत्वापक्तमित्यादिकृदभिहि
 तत्वमित्यर्थः । इत्यादाविति । इदमुपलक्षणं पचतीत्यादावपिकारकगतसंख्याक्रियायाम् । रोप्यनेत्रैव तदन्वयस्य इत्यात्सरेभ्यो उक्तत्वात् । भवतीत्यादाविति । पश्यमृगो धावतीत्यादिशब्दार्थः । लिङ्गस्येति । त
 स्मि रूपितविशेषतायामेव द्रव्यत्वमिति भावः । क्रियान्नाधारेति । धात्वर्थानाधारेत्यर्थः । करणत्वादिभिरितियावत् । स्तानि रिक्तपदान्तरवाच्यक्रियानिरूपितकरणत्वादिभिर्न युज्यते इत्यर्थः । इयमेवलिङ्ग-क

रुलादिभिरसंबन्धरूपे वा असत्त्वरूपे तेषां रूपे तेषां रूपे ॥
 रणत्वादिभिरसंबन्धरूपे वा असत्त्वरूपे तेषां रूपे तेषां रूपे ॥
 रणत्वादिभिरसंबन्धरूपे वा असत्त्वरूपे तेषां रूपे तेषां रूपे ॥
 रणत्वादिभिरसंबन्धरूपे वा असत्त्वरूपे तेषां रूपे तेषां रूपे ॥

प्रत्ययार्थस्य संबन्धस्य प्रकृत्यर्थैर्जायते। प्राधान्यादिति। संसर्गविशेषो भयनिरूपितत्वस्य प्रकारतायां स्वीकारादिति भावः। तदर्थश्च। प्रकृत्यर्थश्च। विशेषणम्। षष्ठ्यर्थसंबन्धेनेति भावः।
 अतुदर्थशब्देन प्रत्ययार्थः संबन्ध इति। तन्नातस्य संसर्गविधेरेव भानस्य भाष्यादिसंमतत्वात्। उक्तन्यायेति। प्रकृत्यर्थस्यैव प्रत्ययार्थप्रतिप्राधान्यापत्तेरित्यर्थः। राजसंबन्धोपुरुषदत्तेव बो
 धादिति भावः। शेषत्वाभावमुपपादयति। पुरुषशब्द इति। इदमपि। कर्मादीनां संबन्धसामान्येनान्वयविवक्षणमपि। नापूर्वमिति। षष्ठीशेषे इति सूत्रेण सिद्धत्वादिति भावः। अष्टसूत्री
 गतः पुरुष इति। प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थप्रतिप्राधान्यात् प्रधानादेव षष्ठीतदर्थश्च पुरुषे विशेषणम्। प्रधाना तु न षष्ठी। उक्तन्यायविरोधात्। शेषत्वाभावाच्च। पुरुषशब्दे हि य
 यायं प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कारकार्यको वा यदा तु नैव न्नदा पुरुषशब्दादपि षष्ठीभवत्येवायत्त्वं प्रधानं शेष इति तन्ना प्रातिपदिकार्थमात्रेण शुक्लो घट इत्यादौ विशेषणेष
 ष्ठी प्रसङ्गात्। न च प्रथमया बाधः। तस्याः प्राधान्ये चरितार्थत्वात्। कर्मादीनामपीति। यथा विशेषाविवक्षायां रूपवानिति तद्विवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि प्रयुज्यते तथेद
 मपिन्यायसिद्धमिति भावः। सता सिद्धिर्न च न पुंसके भावे क्तस्य योगे शेषत्वविवक्षायामेति तृत्पर्यन्तं करणे षष्ठीवेति च प्राचां ग्रन्थे पठ्यमानं नापूर्ववचनमिति भावः। स
 पिष इति। ज्ञो विदर्थस्य करणं। तद्यमर्थः। इह षष्ठ्ये वननुतल्लुक्। तथा च लुक् प्रयोजकीभूतः समास एवनेति। तथा च वार्त्तिकम्। प्रतिपदविधाना
 व्यवहणोः समर्थयोः। कृत्ये प्रयोगे कासेधिकरणे। इत्यष्टसूत्री तु नेह व्याख्याता। तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात्। तथा हि। तत्र शेष इत्यनुवर्तते। शेषत्वे न
 विवक्षिते च करणादौ षष्ठी सिद्धेव। तद्यमर्थः। इह षष्ठ्ये वननुतल्लुक्। तथा च लुक् प्रयोजकीभूतः समास एवनेति। तथा च वार्त्तिकम्। प्रतिपदविधाना
 चेत्वादि ॥ ७ ॥ ति। कृत्येति सूत्रं वृत्तिरीत्याद्यतम्। वस्तुतस्तत्र शेषग्रहणं नानुवर्तते मध्ये विच्छेदादित्यन्ये। तेषां सप्तसूत्री विबोध्यम्। अनुवर्तमद्
 ति। अतएव कधी गतेति सूत्रे शेष इति वननुतल्लुक्। तद्यमर्थः। इह षष्ठ्ये वननुतल्लुक्। तथा च लुक् प्रयोजकीभूतः समास एवनेति। तथा च वार्त्तिकम्। प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वार्त्ति
 कबलनस्य कल्पनेति भावः। वस्तुनो निषेधवार्त्तिकेः। नुवादा ये मानि सूत्राणीति बोध्यम् ॥

म-श
१४२

स्मरणमिति। करणे ल्युट्। कृद्योष षष्ठ्येति। अतएव समासनिषेधप्रकरणे एतानि नोक्तानि तथासिद्धि कर्मवर्गक षष्ठ्यामपि समासनिषेधापत्तेः। दिवस्तदर्थस्येत्यत्र कर्मणीत्यस्य कर्तव्यतापत्तेः। ननु शेषत्वविवक्षायां कृद्योष षष्ठ्यावैकल्पिकसमासाङ्गीकारेऽधीगर्थेत्यादीनां वैयर्थ्यमेवेत्यत आह। तत्र चेति। करणल्युट् स्मरणादिशब्दैः कृद्योष षष्ठ्यासमासेऽनेभावात् कर्मवचन इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः। मातुः स्मृतमिति। आदिकर्मणि कर्तव्यत्रक्तः अशब्दविनापि अनुदात्तौ आदिकर्मबोधवदत्रापि प्र

हं रिश्चाह। कारकैर्व्यपदिष्टेषु यमाणा क्रिये पुनः। प्रोक्ता प्रतिप्रदे मही समासस्य निवृत्तयेदिति। तेन शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञाने मातुः स्मरणमित्यादीन्यसंमस्तान्येव साधुनि। हरिस्मरणमित्यस्यै नितु शेषत्वविवक्षायां कृद्योष षष्ठ्यासमासे बोध्यानि। तत्र चकारकपूर्वकस्य क्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः शेष षष्ठ्यासमासे नोक्तत्वे स्यात्तच्चानिष्टम्। तथा च स्वराथेयमष्टसूत्रीति परमनिष्कर्षः किंच मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोपि फलम्॥ नहि कारक षष्ठी लभ्यते। नतो कति निषेधात् आह च। निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिद्धाते। शेषत्वविवक्षायां षष्ठ्यासमासस्तत्र नेष्यतद। अस्ति स्थितेव स्यादि बहु प्रत्येषु ह प्रकरणे उदाहरणं प्रत्युदाहरणं च यत्तिष्ठेत् इत्यनेन तत् सर्वमुपलक्षणतमानेयमिति हर्दस्यः। सर्वनाम्नस्तृतीया च॥ इह सर्वनाम्न इति षष्ठित्वात् सर्वनाम्नः प्रयोगे इति। पञ्चम्यां तु हेतुशब्दात् षष्ठी तृतीयेन स्यात्तामिति भावः। निमित्तपर्ययेति। पर्यायग्रहणस्य फलमुदाहरति एवमित्यादिना। प्राचानुकिमर्थमित्यदाह तत्र किमः क्रीबलं दुर्लभम्

करणेति तद्व्यापसम्भवः। एतेनात्र कर्मणि क्तकर्मण उक्तत्वात् धीगर्थेत्यस्य विषय एव न। भावे तु क्तो दुर्लभः सकर्मकत्वात्। गत्यर्थकत्वाभावाच्च कर्तरि स दुर्लभ इत्ययास्मात् कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायामविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतया भावे क्तस्य सुलभत्वमप्युच्येति। च स्वार्थे एव च तत्र समासाभावोपि फलमिति भावः। दुर्लभमिति। अर्थशब्दस्य द्वितीयात्तत्वे तु कर्ममित्युचितम्। प्रथमान्तत्वेऽर्थशब्दस्य पुंस्त्वान्पुंसकत्वे दुर्लभमिति भावः।

रामः
१४२

कथंचिदिति। आद्ये क्लिष्टमन्ये लक्षणभावो र्थासङ्ग-तिश्च। को र्थः किमर्थमिति समासे सामान्येन पुंसकलाश्रयणं चेति भावः। नेनेति। यत्तु सर्वनामसूत्रशेषे भाष्ये भवतः सर्वनामत्वे तृतीयाप्रयोजनं सर्वनामसूत्रतीयाचेति। तत्तु यथाश्रुतसूत्रमते। अतएव सूत्रोपन्यासः ननु तदबलादिदं सर्वनामविषयम्। कैषटादिविरोधात् हेतावित्यत्रोपन्यासस्य निर्वाजत्वापत्तेश्चेति बोद्धव्यम्। पञ्चम्यपीति। अत्र सार्वविभक्तिकः षष्ठ्यन्तात्सिरित्यन्ये। चिन्त्यप्रयोजनमिति। इदमत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। समानाधिक

सामान्येन पुंसकतां समासे चान्नित्यकथंचिद्वानेयम्। असर्वनाम इति। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्राग्दर्शनमिति वार्तिकं हि वृत्तिकारेण यद्यपीहोक्तं तत्रापि भाष्यरुता हेतावित्यत्र पठितं तेन सर्वनामाप्रयोगेऽपि प्रवर्तते किंतु प्राग्ग्रहणात् तत्र तृतीयादय एवेत्यर्थः। ननु मानस्तु प्रथमामपीच्छति। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन। पञ्चम्यादिति। कथंचित् हि ततः पञ्चमीसुवचतः पञ्चात्स्यते धं स्यते चेति भाष्यप्रयोगात्पञ्चम्येऽपि। प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। एनपा। कथंचित् हि तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेण विधीयमिति। उत्तरेणेति नुवीयान्ततोरणेनेत्यनेन समानाधिकरणं बोद्धव्यम्। दूरान्तिकार्थः। अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थम्। तेन च विप्रकृष्टापि पञ्चमीसमुच्चयते व्याख्यानात्। ननु षष्ठीद्वितीयातृतीयाः। तदेतद्गृह। पञ्चमीचेति। दिवस्तदर्थस्य। तच्छेदेन व्यवहृत्पणोपरा मृश्येते तौ च द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च बुल्यार्थे पूर्वसूत्रे गृहीतौ इत्यशयेनाह। द्यूतेति। कर्मणीति ॥

परेशान्नेण वासरूपसंबन्धोऽनेत्यर्थः। ततः परेण नायमनुवर्तते इत्यत्र सार्वविभक्तिकः षष्ठ्यन्तात्सिरिति बोद्धव्यम्। समुच्चयत इति। अतः षष्ठीपञ्चम्योरेवानविधानमित्यर्थः। ननु षष्ठीति। विधीयन्त इति शेषः। षष्ठीद्वितीयातृतीया अत्र न विधीयन्त इत्यर्थः। तत्राद्योपात्ताः अन्ते समुच्चये इति बोद्धव्यम्। समुदायविधानाभावे तात्पर्यम् ॥

म.श.
१४३

उत्तरसूत्रद्वयेति। अयं भाषः। अत्र शेषद्वयस्य संबन्धे विभाषोपसर्गद्वयत्रशेषद्वयसंबन्धे उत न। नाद्यः। दिवस्तदर्थस्येत्त्वेनेव समासाभावस्य सिद्धत्वेन सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः।
नच पक्षे षष्ठीशेषद्वयस्य प्रवृत्त्यापक्षे समासप्रवृत्तिः फलमानोपसर्गद्वयस्येति न दिवद्वयस्य निषेधे शेषषष्ठ्या समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धतया विभाषाग्रहणस्य तथापि
वैयर्थ्यात्। नास्त्वैतेपि विभाषोपसर्गद्वयस्येति सूत्रेण कर्मणि द्वितीयायाः सिद्धत्वादापाद्यरूपस्य तत्राभावाच्च द्वितीया ब्राह्मणद्वयस्य वैयर्थ्यापत्तेः। नच तन्निरूपसर्गद्वयस्यैव द्वितीयार्थमिति
वाच्यम्। कर्मत्वविषयायां दिवद्वयस्य प्रवृत्त्या कर्मणि द्वितीयेत्येव सिद्धत्वेन वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात्। नच द्वितीया ब्राह्मणद्वयस्येति सूत्रे शेषद्वयस्येति तत्रैव कर्मत्वाविवक्षायां द्वितीया
र्थमिति वाच्यम्। विच्छिन्नत्वात्। ननु एतेन प्रवृत्त्यात्। तस्य माणोदाहरणे कर्मत्वस्यैव प्रतीतिश्च। कृतिविदं प्रवर्तते इति पुनर्विधानं समासाभावाद्येऽपि न वाच्यम्। अतए
इह शेषद्वयस्य संबन्धे उत्तरसूत्रद्वयस्येति विभाषा। अतएव हे त्रिसूत्र्यातिङ्-नमुदाहरति। शतस्य दीव्यतीति। प्रेष्यबुवोः। इष्यते ईवादि कस्य गत्यर्थस्य
लोपमध्यमपुरुषैकवचने प्रवृत्त्यात्। तत्ताहचयात्। बुविरपितया भूतस्य गृह्यते। अतएव हे शेषग्रहणं संबन्धेति। उ-त्तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात्। क
र्तृकर्मणोः कृतिगुणेति। तदुक्तम्। प्रधाने नियता षष्ठीगुणे तूभयथाभवेदिति। कृतपूर्वीति। कृतपूर्वमनेनेति विग्रहः। पूर्वकृतवानित्यर्थः। अविवक्षित
कर्मकृतयाभावेत्तः ॥ ७७ वद्वितीया ब्राह्मणद्वयस्येति सूत्रे भाष्यम्। किमुदाहरणम्। गांप्रति दीव्यन्ति। पूर्वेषां प्ये तत्सिद्धम्। इदं न हि गामस्य तदहः सभायां दीव्ये
पुरिति दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठीप्राप्तेति कैयटश्चेति। त्रिसूत्र्यामिति। तृतीयस्य वैदिक्यामुपन्यासोद्भवः। अप्रसक्तत्वादिति। कल्याद्यन्तस्य तु न प्रेषे प्रयोगद्विभाषा
उभयथा षष्ठीतदभावो। इदं वाक्यं त सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। अविवक्षितेति। तद्विद्वत्तेः पूर्वमविवक्षितेत्यर्थः। पश्चानुक्रमयोगो भवत्येवेति बोद्धव्यम्। अयं च प्रकास्तद्विद्वि
षय एव। तेन घटं क्रियते इत्यादिना न पुंसके भावेऽप्येककर्मके भ्य एव। आनंदेश मित्यादितु गत्यर्था कर्मकेति केन निर्वाधम्। तत्सूत्रोपात्तधातुभ्यश्च नते तस्य भावे विधाना
दित्यन्यत्र विस्तरः ॥

राम
१४३

अथैरामोदमुत्तममिति। दधातेर्ददाति दधात्योर्विभाषेतिणः। आतोयुगितिजयमङ्गलाधैरितिह्रस्वपाठोलेखकप्रमादात्। उत्तमपुष्यादिसंबन्धामोदंधारयदूभिरित्यर्थाभिमानेन प्रश्नः। यदित्त्वामोदंगहीत्वामादशंदुःखस्यपोषकैरित्यर्थोजयमङ्गलाव्याख्यातरीत्यास्वाक्रियतेतदानकाप्यनुपपत्तिः। निर्देशादिति। अयंभावः। तत्रेवातस्या अर्हमिति सूत्रत्रयं कार्यम्। अर्हमित्यत्र योग्यताबलात्कर्मणि षष्ठीतितस्यभावइत्यत्रचतस्येतिनवाच्यम्। एवंसिद्धेतदिति निर्देशोऽसमस्तद्वितीयान्तत्वबोधनार्थः। एतेनसूत्रे कर्मोपपदादण्प्रत्ययेऽ

सुसुपेति समासः पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति कर्त्तरि इनिः। तद्विधौ श्राद्धमनेनेतिसूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः। अथकथं धायेरामोदमुत्तममिति भट्टिः। अत्राहुः। अनित्यमिदम्। तदर्हमिति निर्देशात्। स्त्रीप्रत्यययोरिति। कथं तर्हि सुद्विभोरिति सूत्रे सुटासीयुटोबाधेनेति वृत्तिः। करणत्वविवक्षायां तृतीयेति गृहाणा। नलोकाव्ययनिष्ठा। उश्च उकश्च ऊ कौलश्च उकौचेति विग्रहः। उकारेण कृतो विशेषणान्तविधिस्तदाह। हरिंदिदसुरलंकरिस्तुर्वेति। शेषे षष्ठीत्विति। एतेनेस्वाकूणां दुरापेथेत्वदधीनाहिसिद्धयः। अं पिवागधिपस्य दुर्वचं च नृत्तैर्हरेषु तद्विस्मयमित्यादिव्याख्यातमायदा। दस्त्रकूणांसिद्धयदत्यन्वयः। ननु दस्त्रकूणां दुरापदति। तथावागधिपस्य विसंयमित्यन्वयः। ननुवागधिपस्य दुर्वचमिति। तुल्यार्थः। कथं तर्हि तुलां यदा रोहयति दन्तवासस्य इति कालिदासः। स्फुटोपमंभूतिसितेन शंभुनेति माघश्च। उच्यते ॥

पपदसमासोऽजन्तस्य कर्म षष्ठ्या वा समास इति निरुक्तम्। अतएव द्वितीयासमर्थादिति व्याख्यायते। राजानमर्हतीति च विग्रह्यते। तत्फलत्वनित्यत्वबोधनमेवेति। भाष्ये तु नैतद् दृश्यते इति बोद्धव्यम्। ऊकौचेति। अथयंचेत्यादेरुपलक्षणमिदम्। तदन्तविधिरिति। अपदेशिवद्भावेन तस्यापीति बोद्धव्यम्। ननु नपुंसकेभावे क्तस्येति भाष्ये वार्त्तिककारक षष्ठीनिषेधविषये शेषत्वविक्रान्तानां तत्प्रत्याख्याने त्वनभिधानात् क्तातिरिक्तविषये सान। अतएव पूरणगुणेति सूत्रे सद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यरुचेराहायहेति।

म-श-
१४४

सह युक्ते इति। स्फुटोपममित्यत्रोपमाशब्देभावसाधनः ॥ इति षष्ठी ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे इति। सप्तम्यधिकरणे चेति सूत्रेणाधिकरणे सप्तम्याः सिद्धत्वाच्चकारेणान्तरङ्ग-प्रा-
तिपदिकार्थमात्रे सप्तमीविधौ मते प्रागुक्ताश्चित्सः। इयंच सप्तमीनिरवकाशत्वात्पराया अपि प्रथमाया बाधिकेति भावः। वृत्तिर्भूमिर्यस्येति यत्कान्तान्तरूपितपरा
धीभिर्धायकत्वात्प्रयद्नन्त शब्दद्वयार्थः। अत्रेनोविषयस्येनः प्रकृतेः कान्तस्येति षष्ठीतस्य रूपोपिवक्तुं शक्यः। तादर्थ्ये इति। फलस्य हेतुत्वेन विवक्षणात्फलार्थत्वा

सह युक्ते प्रधाने इति तृतीया। स्वबालभारस्वतदुत्तमाङ्गजैः समं च मयैव तुलाभिलाषिणद्-त्यत्र यथा उक्तं हि। विनापितद्योगं तृतीयेति। व्याख्यानादिति। सूत्रे
र्थशब्देऽपि षष्ठीमित्यत्र तथा च ह्येव। ननु अर्थशब्दे न बहुव्रीहिरिति भावः। इति षष्ठी ॥ अथ रस्त्रिधेति। एतच्च संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमाव
तस्य इति। प्रातिपदिकार्थमात्रेऽपि भावः। किंच द्रान्तिकेति सूत्रस्य दहाप्यनुवर्तनादधिकरणेऽपि ता बोद्ध्याः। क्तस्येति। इन्द्नन्तः शब्दो विषयः वृत्तिः भू-
मिर्यस्य क्तस्येत्यर्थः। हेतु तृतीयेति। तादर्थ्ये चतुर्थीत्यपि बोध्यमासीमेत्यादि। एतच्च दुर्गावाक्यप्रसंगे कुलचन्द्रेणोक्तमा मेदिनीकारोप्याह। सीमाघाटस्थिति क्षे-
त्रेषण्डकोशेषु च स्त्रियामिति। अथ पुफलकोगन्धमृगेषु षण्णकीलस्योरिति च। हृददन्तदयस्तु पुफलकः शङ्कुः सीमिसेमज्ञानार्थं हतो निहतः निखात
इत्याहुः। यस्य चानिर्ज्ञातकाला क्रिया अनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणम्। तदाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्बोधकादिभ्यं सप्तमी। त
त्र ब्राह्मणेष्वधीयमानेषु गतइतिकर्तृयुदाहरणम्। कर्मण्याह। गोषिति ॥

चकारणस्येति भावः। ननु ज्ञाप्यज्ञापकभावरूपलक्षणलक्षणभावो भूयो दर्शनाश्रयो दृष्टस्तत्तत्रोदिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेव स्यान्नतु प्रकृते कदाचिद्दिगोषु दुह्यमाना
ससौ गतइत्यत आह। निर्ज्ञातकालेति। कालो देशस्याप्युपलक्षणं तदुदाहरणं सति गुणे द्रव्यत्वमस्तीति। तदाश्रययोरिति। क्रियाश्रययोरित्यर्थः ॥

रामः
१४४

विशेषणीभूतयोरिति। शिखाध्वस्तद्व्यादौ शिखायां ध्वसप्रतियोगिन्नविश्रान्तिवद्विशिष्टवेद्येण वृत्तस्य लसकत्वात्। नत्विति। गवांकृष्णेत्यादौ गोत्वाद्याक्रान्तताययेति भा-
 वः। तदाह। न ह्यत्रेति। वार्तिकादिति। साधुभूत्योरुत्तदितुरात्तोभूत्येनावयेसाधुःप्रत्यासत्याचराजविषयमेव साधुत्वं गम्यते न तु शब्देन तत् स्पश्यते। अर्चीयां प्रतियोगिनिषे-
 धार्थत्वं तत्र साधुग्रहणमिति तत्त्वं। तत्परे इति। रूढत्वादेतदर्थस्यैव ग्रहणम्। तेन प्रकर्षेण सिद्धद्वयर्थेन ॥ इति संप्रमी ॥ इति श्रीमद्दीक्षितभट्टो जिरीक्षित चैत्रहरि विरचिते
 इह अधीयमानानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां वाचप्रतीयमानलक्षकत्वं विशेषणीभूतयोरुद्भयनदोहनक्रिययोर्विश्राम्यति। भेद एवेति। न तु शब्दान्तरोपा-
 त्तसामान्यरूपाक्रान्ततेति भावः। साधु इति। न ह्यत्र गवांकृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावः। किंतु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव। निपुणो राज्ञ इति।
 साधुशब्दप्रयोगे त्वर्चादिनापि साधुत्वमेव। साधुसाधुप्रयोगे चेति वार्तिकात्। प्रसित इति। तत्परे प्रसितासक्तावित्यमरः। मूलेनेति। न सूत्रेण युक्तः
 काल इत्यणो लुबविशेषे इति। तत्रैव विधिः। ईश्वरशब्दो भावसाधनः। यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते इत्येकं व्याख्यानम्। यस्येति स्वनिर्दिश्यते य-
 स्य स्वस्व ईश्वर उच्यते इत्यपरम्। एतद्व्याख्याभेदात्पर्यायेण विभक्तिः सा च विशेषणात्पृष्टादिति भावः ॥ इति संप्रमी ॥ सामर्थ्याश्रित इति। सूत्रे स-
 मर्थशब्दो लाक्षणिक इति भावः। कतिपयेति। यद्यपि उदात्तवता गतिमता च तिङागतेः समासो नित्याधिकारे वार्तिकाकृतोक्तः। तथापि नासौ नियतः। पृथान-
 यत्। अभिप्रभरुषतेत्यदो समासादर्शनात्। अत एव भाष्यकृतासहेतियोगविभागेनायं साधितः। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति भावः। सचेति।
 एतदेपियोगविभागस्यैव सिद्धार्थत्वादेव लभ्यते ॥

श्रीठमनोरमा व्याख्याने लघुशब्दद्वन्द्वेकारक्रान्तम् ॥ नित्याधिकारे इति। उपपदमिति। तिङ्स्वनेत्यर्थः। नियत इति। अप्रतिबद्धप्रसरेनित्य इत्यर्थः। एवं चाधिकारप्राप्तमपि नि-
 त्यपदं तदंशेन संबध्यत इति भावः। योगविभागेनेति। न साचैवे कल्पिकत्वं वस्यति। एतदपि तिङ्स्वनेत्यर्थः। एतदुत्तरं कुन्दस्येवेति प्रतीकपाठोलेखकप्रमादात् ॥

म.शु.
१४५

एतेच्चेति। उक्तं कान्दसत्वमित्यर्थः। निर्वाह इति। शयितव्यमित्यादेः क्रियावाचकस्यापि न पुंसकत्ववदस्यापि प्रातिपदिकत्वे तत्त्वेन लुकात्तद्व्यवहारादित्यर्थः। अन्यथेति। सुबल
मित्यनेनान्यतरस्यैव ग्रहणे विभिगमकाभावादिति भावः। पूर्वशब्दस्यैवेति। तस्य कालवाचकत्वेन क्रियायां विशेषणत्वादिति भावः। काचित्क इति। कादाचित्क इत्यपि दौ
म्। योगविभागसिद्धत्वात्तदनुष्ठादेन विभक्त्यलोपस्यैवानेन विधानमिति भावः। अस्तप्रयोग इति। समासे हीवस्य परनिपातः स्यादिति भावः। अलोपश्च प्रत्यासत्त्या समासा
एतच्चसंप्रदानसञ्ज्ञासूत्रेपदमञ्जय्यास्यष्टम्। यदिहिलोकेपिस्यात्तर्हिअभिधेतिइत्यादौसमासात्त्वादयःस्युः। पचति कल्पमित्यादौ तद्धिता न्ता द्यथा। नचलि
ङ्ग- सर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेन निर्वाहः। प्रकुरुते इत्यादौ ह्रस्वापनेः। प्रकुर्वीरन्नित्यत्र नलोपापनेश्च। निर्देशादिति। अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविरोधेपि
उपसर्जनसञ्ज्ञाया अन्वर्थत्वेत्पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। द्वेनेति। अयंमपिसमासः पूर्ववत्काचित्क एव। तेन जीमूतस्यैवत्त्वादौ तैत्तिरीयाणां
श्चकूपदत्त्वेन पाठः। उद्गाडुरिव वीर्यमनुद्वितीयादौ अस्ते प्रयोगोपिसङ्गच्छते। गोस्त्रियोः। उपसर्जनं य इति। यचुप्राचगोनस्त्रीप्रत्ययान्तयोरुपसर्जनयोरित्युक्तमात्रा
चित्रगुरित्यादौ गोशब्दस्योपसर्जनत्वेपितदन्तस्यामथात्तात् गौरीपतिरित्यादौ अतिप्रसङ्गाच्च। कथं सुगोकुलं राजकुमारीपुत्र इति चेत्पृणु। उपसर्जनस्य संबन्धि
कतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति उत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावस्तदेव ह्रस्वत्वमादिशयोरिति॥ दिशोरिति हलन्तेन विग्रहेप्येतदेव रूपं हि
शशब्दस्य शरदादित्वाद्दृच्। वचनसामर्थ्यादिति। विभक्तीत्यनेन हि येन सुबलेन सह समासस्तद्घटकीभूतेव विभक्तिर्गृह्यते संनिधानात्। तदर्थं द्योतकश्चापि रि
तिभावः ॥७७॥ वयमिभक्तेरेवतेन समासादुत्पन्नस्याव्ययादितिलुम्भवत्वेव। ननु गोपदार्थस्यैव चित्रगो इति समुदायार्थस्य चित्राभिन्नगोरूपस्यान्यपदार्थोपसर्जनस्य
मेवेत्यहश्चेत्तहं। गौरीपतिरिति। राजकुमारीपुत्रेस्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वलाभाय समस्तस्य पूर्वपदत्वकरणम्। उत्तरपदभूतयोरिति स्वरूपकथनम्। उत्तरप
दस्यैव तत्त्वात्संभवात्। टजिति। अतदृच् अतएव देवरूपमित्यन्वयः। संनिधानादिति उपस्थितत्वादित्यर्थः ॥

रा.क.
१४५

परिशिष्टेति। अत्रारुचिः स्पष्टैवाद्योतकसमभिव्याहारेषु प्रथमवाचकत्वेपि संनिधानस्यागेनमात्रमिति। विग्रहाद्योगादिति। एवंचविग्रहेइतितदुक्तिरसंगतेतिभावः। प्रवेशस्यैवेति। एवंचतादृशविग्रहस्वरूपकथनमसंगतमितिभावः। असंस्पर्शादिति। एवंचतत्रार्थकथनत्वस्यैवाभावेनतन्मात्रलोक्तिरसंगतेतिभावः। दुर्लभत्वात्

परिशिष्टेतुप्रथमन्तेनापंसमासः षष्ठ्यन्तेनवेत्यपिपदद्वयस्थितम्। यत्तुप्राचोक्तंहरौअधिकृत्येतिविग्रहेहरावधीतिस्थितेइति। तन्नानित्यसमासत्वेनविग्रहाद्योगात्। यदाहुः। अविग्रहो नित्यसमासइति। नन्वस्वपदविग्रहोपिस्वीक्रियतेकुम्भं करोतीति। अत्रमपितथास्तुअधिकृत्येतिव्यवन्तस्यसमासाप्रविष्टस्यसत्त्वादितिचेत्। न। समासार्थलेशमपिअबोधयतस्तस्मविग्रहेप्रवेशस्यैवासंभवात्। यत्तुवाचस्युः। विग्रहद्वयविग्रहः। अर्थकथनमात्रमात्रेनाविग्रहसामित्यसमासत्वमविरुद्धम्। अतएवसमासप्रकृतिभूतमूलौकिकंवाक्यान्तरंदर्शयति। हरौअधीतिस्थितइतीति। अत्रेदंवक्तव्यम्। विग्रहद्वयसंगतत्वात्। अर्थकथनवाक्यस्यैवविग्रहत्वेनततोभेदाभावात्। अर्थकथनमात्रमित्यपिनव्यवन्तेनसमासार्थाः संस्पर्शात्। हरौअधीतिअलौकिकमित्युक्तम्। तदपिनातत्रहरिडि-इत्यस्यैवप्रवेशत्वात्। अनरज्ञानपीतिन्यायात्। अन्यथासमासेहरिशब्देकारस्पर्द्धुर्लभत्वापत्तेश्च। यदपिव्याचरस्युः। अलौकिकत्वादेवापिशब्देनाभिहितेपिसप्रमीअन्यथासानस्यात्। अनभिहितार्थकारदिति। तदप्याप्ततः। अलौकिकत्वंहिनित्यविद्यन्तरप्राप्तिविषयत्वेनापरिनिष्ठितत्वंत्वेतावन्मात्रेणाननुशिष्टायाः सप्रम्यास्तत्रप्रवेशःसूचपादः। अतिप्रसङ्गात्। यत्तुतत्त्वैरेणव्याख्यातमात्तिङ्कृतद्वितसमासेरितिपरिगणनादधिनाभिहितेपिसप्रमीति। तन्मापरिगणनस्याकरेप्रत्याख्यातत्वात्। कर्मणिद्वितीयेति सूत्रेणमपितथैवोक्तत्वात्। क्रमादमुंकारद्वयबोधिसद्व्यादिप्रयोगविरोधाच्चाद्वितीयापञ्चम्योरिति ॥

कः। अलौकिकत्वादिविषयेसेहेत्वद्वयलौकिकत्वकारणानित्येति। आकरे। अनभिहितसूत्रेभाष्ये। परिगणनफलस्यभीष्मं कटामित्यस्यान्यथासिद्धिः। हुंत्वेत्ता ॥

म. श.
१४६

रक्षितग्रन्थेदति। अत्राह चिबीजं तु मद्धार्यकसमयायोगे हिले याविधानस्य दूर्यका राच्छब्दयोगे पञ्चमीविधानस्य चारितार्थमिति। प्रागुक्तरित्या। अधिदृश्यत्रोक्तया। अधिकरणशक्तिरिति। कालवाचकत्वादित्यपि बोध्यम्। क्रियापदेनैवेति। कर्तृकर्मद्वारेति भावः। निबेधोपीति। अत्यन्ताभावार्थकनञ् क्रियान्वयित्वत्वेति भावः। अवापुतीति। उक्तव्युत्पत्तिविरतञ्चरक्षितग्रन्थे स्पष्टमायतुषदन्ति चैत्रस्वबनादादि स्यादैसापे सत्त्वात् समासे चरितार्थत्वादि धनसामर्थ्यनास्तीति। तद्विन्वम्। नित्यसमासस्य न्याय्यत्वे सति चैत्रस्वत्वादिविशेषणप्रयोगस्त्वैवा संभवात्। उक्तं हि भाष्ये। वृत्तस्य विशेषणयोगेनेति। ननु सविशेषणानां च निर्नेत्यपि भाष्ये उक्तमिति चेत्तत्रम्। अनित्यसमासविषयत्वानित्यसमासस्यापि सविशेषणेषु प्रवृत्तौ महतः कुम्भस्योपद्व्याद्यापद्येत्। यत्तु प्राचाकसस्योपेत्युक्तम्। यच्च व्याकस्युरीदृशे प्रक्रियावाक्ये स्थिते दत्तितुभयमपि प्रागुक्तरित्या प्रामादिकमेवासं प्रतिनेति। संप्रतीत्यत्रयमिदानीमित्यर्थः। एतर्हि संप्रतीदानीमधुनासांप्रतंतथेत्यमरः। तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् क्रियापदेनैवाव्याहर्तम्। निबेधोपि क्रियावाचकत्वात्। तदेतदाह। युज्यते दिति। असंप्रतीतिसमावृत्तौ तु युजि क्रियात्तर्भवति ददोऽनदत्यत्र। सैकक्रियावया। यत्तु प्राचोक्तम्। असंप्रतीतिसंप्रत्यभवदुत्तर्यः। अनेनोपभोग्यवस्तुनो बोधत्मानः कालः तस्मै च निबेधः। त्रिपतेदिति नेत्रा। अधिकरणस्य निबेधप्रतिप्रतियोगित्वेनावयस्य सर्वतन्त्रविहङ्गत्वात्। नहि भूतत्वे पदोनास्तीत्यनेन भूतत्वं निषिद्धात्। इति कश्चिदप्युपैति नवायुक्तिः सहमित्यासां तावत्। इतिहरीतिस्वरूपपरेण बह्व्यक्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थेति शब्दस्य समासः। प्रतिशब्दस्येति यत्त्वाद्दुःश्यामस्य चंद्रश्च प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयादिधेने सावकाशमिति तत्रागेषु दूषितम्। हरदत्तस्ताह। अर्थमर्थप्रतीतिभाष्यकारप्रयोगात् वाक्यमपि साधु। यद्वा नात्रान्यवीप्सावृत्तिकिंतर्हि कर्मप्रवचनीयत्वात्संन्यमवच्छिन्नानेवोसांतु द्विर्वचनयोत्येति। सहपूर्वाह्नमिति। साकल्येऽवधीभावः। गुणभूतेपीति। यदि सादृश्यदृतिने चैत ततोयत्र सादृश्यं प्रधानंतत्रैव स्यात् ॥ ७ रोधादिति भावः। ततो भूतलाधारकघटाभावप्रतीतिस्त्वार्षीति बोध्यम्। भाष्यकारेति। सञ्जातु प्रतिस्थानमित्यादौ पत्वाभावा र्थेति सदाशयः। अत्रा। अर्थमर्थप्रतीतिवाक्ये। प्रतिशब्दस्येत्यादि मूलं तु रक्षितानुसारी निबोध्यम्। साकल्येदिति। पूर्वाह्नमपरित्यज्येत्यर्थदृतिभावः ॥

राम
१४६

औत्सर्गिकत्वादिति। उच्चत गङ्गामित्यादौ अभिचारदिति भावः। नन्वग्निग्रन्थादग्रेष्वप्यद्वयनमस्तीत्यत आह। इदानीमिति। तदर्थे। तत्र प्रतिपादके। अन्तत्त्वविवक्षायाम्। तस्यापि विवक्षायाम्।
 मित्यर्थः। ग्रन्थपर्यन्तमिति। तदन्तमित्यर्थः। अन्तत्त्वस्य सुतरामिति। प्राधान्येनेत्यर्थः। अन्तत्त्वस्येत्यर्थः। ननु सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावे तेन समासो न स्यात्। अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति विग्रहप्रदर्शनेन भवतापि तस्य स्वीकारात्। अपिरन्तो यस्येत्यस्य लुक्प्रविग्रहसमानार्थत्वादत आह। सहयुक्ते इति। एवं च प्रथमान्तेन समासद्वयसंगतम्। साहित्यं च सहशब्दार्थः। तत्र
 अव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः। अन्तदिति। इदानीमेतावान्त्रदेशोऽद्योतय्यदित्यावतः प्रदेशस्य परिग्रहः कतस्तदपेक्षया समाप्तिरिहान्तो विवक्षितः।
 स चासकलेष्वध्ययने भवतीति साकल्यात् एषु गुच्यते। साग्रीति। अग्निशब्दस्तदर्थे ग्रन्थे वर्तते सत्ती यान्तः समस्य तो यद्यप्यग्निना सहेति प्रयोगार्हमेव तथापि साहित्यमात्रे तथा। अन्तत्त्वविवक्षायामु समासो नित्यः। अतएवाग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्य पदविग्रहो दर्शितः। यतु अग्निरन्तोऽस्येति प्रथमान्तेनाग्नेरन्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेन वा विग्रह इति प्रथमान्तेन षष्ठ्यन्तेन वा समास इति। तत्र। सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावात् अन्तत्त्वस्य सुतरामलाभात्। तस्याद्वयनेऽनन्वयाच्च। सहयुक्ते तृतीयायान्याय्यत्वाच्च। सतृणमतीत्यत्र साकल्यस्येव साग्रीत्यत्रान्तत्वस्यापि साहित्यद्योत्ययतं तृतीयायान्तेन समासं स्वीकृत्येह तत्परित्यागस्य निर्मूलत्वाच्च। यावच्छोकमिति। यावदित्यव्ययं समस्य ते विग्रहस्तु तद्वित्तेनेत्यस्य पदत्वं बोध्यम्। विभाषा। एतदिति। न्यायसिद्धेर्भेदलिङ्गदर्शनमिदम्। टिपुभादिसञ्ज्ञानामिव समाससञ्ज्ञाया अपि नित्यप्राप्तत्वाद्बचनं विना विद्वान्तराणामिव सञ्ज्ञानामपि विकल्पात्लाभात्। स्यादेतत्सुपुपेत्पितर्हि नित्यं स्यात्। न चेषापि नित्यः। अपसिद्धान्तात्। चमूत्रे विनिगमनाविरहादधिकार्यकसहशब्दस्य ग्रहणमिति भावः। साकल्यस्येति।
 यस्तृणानि भस्मयेत्सकशमव्यत्यरित्यजेदिति प्रतीतेरिति भावः। एवं च यत्र न तत्र तृणभस्मणे तात्यर्थमिति ग्रन्थस्य चिन्तं साहित्यप्रतीतौ न तात्यर्थं तत्रापि चेत्तृतीयातर्हि यत्र तदपि भस्मते तत्र कथं न तृतीयेति तात्यर्थम्। साहित्यद्योत्यतयेति। साहित्यद्योत्यतया बोध्यतयेत्यर्थः। मपूरब्धं सकादिवात्सुपुपेति वा समासः। यथा श्रुते तु ग्रन्थद्वयस्य सहाद्वयनेपि साहित्यप्रतीतिर्जायते न त्वन्तत्त्वप्रतीतिरिति तस्य तद्द्योत्यतोक्तिरसंगतैव स्यादिति दिक्। न्यायसिद्धत्वमेवाह। बचनं विनेति। विकल्पबोधकशब्दं विनेत्यर्थः।

म-श- सिद्धत्वादिनि। वाक्येन सञ्ज्ञानवगमान्निबन्ध समास सदृशत्वेन नित्यत्वादित्यर्थः। पुनर्विधानमिति। समाससञ्ज्ञायादिति भावः। अन्यथा तद्विहितसञ्ज्ञासञ्ज्ञानुवादेनायथी
 १४७ भाषादिसञ्ज्ञामेव विदधात्। अत्र च व्याख्यानमेव शरणं वृद्धानाम्। न च तत्सञ्ज्ञाविधानमव्ययादीनां समासशास्त्रप्रथमानिर्दिष्टत्वसंपादनोऽसंजनसञ्ज्ञार्थचरितार्थ
 मितिकथं ज्ञापकमिति वाच्यम्। तत्र सूत्रे समासे इत्यस्य समाससञ्ज्ञाव्याप्यसञ्ज्ञाविधौ प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थे बाधकाभावादिति दिक्। इद्वेन समासस्य काचित्कले हेतुमाह।
 तथा हि। चरदसूत्रे रत्तिरुक्तौक्तं पूर्वभूतो भूतपूर्वः। सुप्पुपेति समास इति। तथा शाकलसूत्रे सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इत्यत्र नित्यग्रहणेन नार्थ इ
 दमपि सिद्धं भवति। बाष्पा मध्ये वाप्यश्च इति भाष्ये कैयटो व्याख्यत्वाप्यश्च इति सुप्पुपेति समासः। सञ्ज्ञायामिति समासस्य नित्यत्वात् सिद्धः प्रतिषेध इति। तथाः पु
 दात्तपदमेकवर्जमसिद्धवद्रेत्यादिसूत्रेष्वपि कैयटे स्पष्टम्। अत आह। सुप्पुपेतीति। समासेति। योगविभागे नैव सिद्धे समासे उतरसूत्रैः पुनर्विधानं प्राचीनस्य का
 चिक्ततां ज्ञापयति। एवं च इद्वेन समासस्यापि काचित्कलादुद्गाहुरिव वामन इत्यादिसिद्धम्। इद्वेनेति वार्तिकं तु मद्यपि कुगतीत्यत्र पठ्यते तथापि सुप्पुपेत्यत्रैव
 नित्याधिकारे स्मारिसमिति कैमटः। एवं स्थिते इद्वेन समासस्य क्वन्दसत्वं कल्पयन्तः प्रत्यक्ताः। जीमूतस्येवेत्यत्र बहूचैः समासाभ्युपगमे पितैति शैत्यस्यै
 षपाठादिति दिक्। अपपरिबहिः। अतएव ज्ञापका इहियोगे प्रज्जमी। ज्ञापकसिद्धेन सर्वत्र। तेन करस्य करभो बहिरिति सिद्धम्। आबालमिति। यतु आपरमा
 गोरचभूगोलकमिति किरणावल्यां प्रयुक्तं तत्रामादिकम्। समासमध्ये चकार प्रयोगा संभवात्। आभूगोलकादिति तु पाठ्यम्। यंपदार्थमिति। सूत्रे यदि निसा
 मान्येन पुंसकम्। अव्ययं विभक्तीत्यनेन सिद्धे विभाषार्थसूत्रम्। तेन पदे वनस्यानुदित्युदाहार्यम् ॥
 जीमूतस्येवेति। अतएव ज्ञापकादिति। बहियोगे प्रज्जम्या समासविधानात् ज्ञापकादित्यर्थः। लक्षणत्वं वस्तु सन्निमित्तं न तु तेन संबन्धेनान्वयस्तदाह। अव्ययमिति। अनोः समी
 पार्थत्वादिति भावः। वनस्यानिति। कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञानुवात्रतद्योत्येन लस्य लक्षणभावेनैतरत्रान्वयाभावात्। वनसमीपमित्येव बोधादिति भावः। तेन संबन्धेनान्वये तु वनमन्वित्येव बोद्धम्। अ

स्मिमीतिवत् ॥

रामः १४७

अनुनाद्योत्पत्तदिति। दीर्घगङ्गासदृशीतिवाच्योर्थः। गङ्गादेर्घ्येत्यादिः फलितोर्थः। द्योत्यार्थस्य विशेषणतायाएव सर्वसंमतत्वात्। यद्वाद्योत्पत्तेर्द्वयस्य बोध्यतेद्वयर्थः। सच
 शक्त्येवेति बोध्यम्। लक्षणत्वं च वस्तुसंदेवनिमित्तम्। एवं चान्नापितेन संबन्धेनान्त्रान्त्रयाभावात्तन्मन्त्रप्रवचनीयत्वप्रयुक्ताद्वितीया। सादृश्याद्यन्तर्भावश्चैकार्थीभावबलात्। उ
 पलसितेत्यस्य विशिष्टेत्यर्थः। गङ्गादेर्घ्यसदृशेत्यादिबोधोत्तरं नियमेन मनसातद्रूपज्ञापकत्वबोधान्तस्यामुद्योत्यतेत्ता। यथाप्रारभ्यतदतिक्रियाद्वाहारकतयाः प्रशब्दस्य प्रार
 म्भद्योतकतातद्वदिति बोध्यम्। सामान्यशब्दोपीति। तेन पञ्चनदंसप्रगङ्गमित्यादिसिद्धिः। पदान्तरसमभिव्याहारेणेति। तदुपटितमेव तत्र वाक्येन केवलवर्तिपदार्थघटि
 अनुगङ्गमिति। द्वायामौलक्षणत्वं चानुनाद्योत्पत्तेर्लक्ष्यं तु समासार्थः। अस्यैव वारणस्याः सामानाधिकरण्यम्। एवं स्थिते फलितमाह। गङ्गादेर्घ्येति। वारणसी
 ति वरंचतदनश्च वसनेः श्रेष्ठोदकं तस्यादूरभवत्। अदूरभवत्तस्येति। आदिवृद्धिः। पूर्वपदात्सज्जायामिति लक्ष्यं। अणन्तत्वाङ्गीप्। नदीभिश्च। स्वरूपस्य सज्जा। नद्या
 श्वनेहग्रहणं बहुवचननिर्देशात् किंत्वर्थस्यानन्तस्य समासः संज्ञा भवति। अतस्तद्वाचिनामयं समासः। तेन केवलं विशेषशब्दाएव किंतु सामान्यशब्दोपि।
 नित्यसमासद्वितिरुत्तञ्चरुत्तोस्पष्टम्। शाकलसूत्रे कैयटस्वरसोप्येवम्। नन्वेवं न्यायसाम्याद्बह्व्रीहेरपिनित्यसमासत्वं स्यादिति चेन्नैवम्। यस्येत्यादिपदान्तरस
 मभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः। अतएव सज्जानवगमात्। द्युत्कं नत्वन्वपदार्थाः। नवममादिति। सज्जायां किम्। शीघ्रगङ्गादेशः। अथाव्ययीभावेः साधार
 णान्समासान्नाह। अव्ययी। सामासान्तद्विति। समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वाचरमावयवद्वयर्थः ॥
 तमितिभावः। समासं स्वेति। इदंच समासान्ता अन्तद्व्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम्। समासार्थोत्तरपदस्य वेति। अयंपक्षः सरूपसूत्रे कैयटे स्पष्टः। परंतु चिन्त्यः। समासपद
 स्य तदर्थोत्तरपदलक्षणायां मानाभावान्तदर्थवाक्यस्योपचारेण समासपदेन ग्रहणमित्यर्थस्यैव गोल्लिखोरिति भाष्ये उक्तत्वाच्च। अन्तद्विति सूत्रस्य भाष्येणोत्तरपदाव
 यवत्वपक्षस्य विरोधाच्च। सरूपसूत्रस्य भाष्यंतु समासावयवत्वपक्षेऽपि सुयोजं सुधियाम् ॥

म श.
१४८

तद्व्यनयनाद्यप्येवफलद्वयमाह। तेनेति। अदन्ताव्ययीभावत्वप्रयुक्ताम्। अदन्तद्विगुत्वप्रयुक्तोऽङ्गीप्चेत्यर्थः। नचद्विपुरीत्यादावकारन्ति। अत्रद्विगुत्वाभावात्स्त्रीत्वक
थंस्यादितिवाच्यम्। लिङ्गानुशासनसूत्राणांलोकसिद्धलिङ्गानुवादकत्वेनाविधायकत्वेनचात्यत्रद्विगुत्वाभावनिमित्तकत्वाभावात्। नदुक्तेलिङ्गमशिष्यंलोकाश्र
यत्वात्लिङ्गस्येति समासान्ता इत्यादिसूत्रेषुभाष्ये। नचोत्तरपदावयवत्वेपिअवयवावयवस्यसमुदायावयवत्वेनोक्तप्रयोगयोः सिद्धिरितिवाच्यम्। अन्तद्विसूत्रेसमास
स्यान्तोदात्तत्वमुत्तरपदास्येतिविकल्पेआद्येदं प्रथमकर्तृत्वात्तौकपोन्तोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वाअस्तुतर्ह्युत्तरपदस्येत्युक्त्वातस्येनचद्व्यनयनादन्तोदात्तत्वासिद्धिरित्यर्थपरभा
तेनोपशर्दमित्यत्रनाव्ययीभावादित्यम्। द्विपुरीत्यादौद्विगोरितिङ्गीप्सिद्धति। जरायादिति। गणसूत्रम्। प्रतिपरेति। अक्षः परमिति। अविष
यः इत्यर्थः। वृत्तिविषयेऽसि शब्दः इन्द्रियमात्रपरः। समक्षमिति। अक्षो गोग्यम्। नदी। इहस्वरूपस्यैवग्रहणंनसञ्जायाः यैर्णमास्याग्रहाय
ण्योः पृथग्रहणात्। अत्रनदीति। राजभावेनपुंसकह्रस्वः। इदंत्ववधेयम्। नदीभिश्चेतिसूत्रेविशेषाणामिवस्वरूपस्यग्रहणंविशेषाणामेवेत्यत्र
मानाभावादित्युक्तम्। तेनपञ्चनदमितिसिद्धति। अत्रचनित्योः च। तदुक्तम्। गोदावर्याश्चनद्याश्चसंख्यायाउत्तरेयदीति। एतच्चअच्यत्यन्व
वेस्यत्राजिति गोगविभागात्सिद्धम्। पूजार्थमिति। अन्यतरस्यांग्रहणस्यप्रकृतत्वादितिभावः। इत्यव्ययीभावः ॥

येविरोधेनतत्पक्षस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वादित्यलम्। इन्द्रियमात्रपरदति। बाह्येद्विद्येत्यर्थः। सर्वबाह्येन्द्रियाविषयेएवपरोक्षत्वव्यवहारादितिभावः। नसञ्जा
यादति। सञ्जकस्येत्यर्थः। नपुंसकह्रस्वदति। उपलक्षणमेतत्। उपसर्जनह्रस्वस्यापि। तदुक्तमिति। माधवादिभिरितिभावः। नदीभिश्चेत्यत्रकैयटोप्येवम्।
परन्तुयोगविभागसिद्धस्यसामान्यत्वेनत्रिशेषेणनदीपौर्णमासीत्यनेनबाधः कथंनेत्यत्रदृढमानंफलंचचिन्त्यन्तदेतत्तदुक्तमित्यनेनध्वनितम् ॥*॥
इत्यव्ययीभावः * ॥ ॥ श्रीसंकटाभैरवाभ्यांनमः ॥ श्रीविश्वेश्वरायनमः ॥ रामकृष्णाभ्यांनमः ॥ श्रीगुरुचरणाभ्यांनमः ॥

रामः
१४८

इति पक्षे त्विति॥ अत्र तु नासूचितमरुचिबीजमुक्तम्। यद्यपि संबोधने इति एवं च तत्रैवा नेन समासः स्यादिति शङ्का। तद्यदिति। तत् प्रकृतिकसुबन्तत्वेऽर्थः। गर्गादिभ्य इति। तद्धितविधौ सुबन्तित्वाकारः तत्संबन्धयत्नमित्यर्थे गर्गादिभ्यः प्रत्ययद्वयर्थे तदर्थे बोधस्य सुबन्तित्वात् विना संभवान् परिपूर्णपदं पदार्थान्तरेण। अत्रैतानि क्वत्सित इति सूत्रोक्तभाष्याच्च सुबन्तस्य नन्तरं सामर्थ्यात् सुबन्तवद्विधा प्रत्ययोत्पत्तिरिति किमर्थं तत्र लक्षणा कथं वा तस्य ज्ञापकत्वमिति विन्यम्। तत्रकै प्रयेति। सुबन्तप्रत्ययानि

द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह॥ समासान्त इति। पञ्चराजमिति। राजाहः सस्विभ्यश्च। उत्तरपदस्यानकारान्त्वात् स्त्रीत्वाभावः। समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे तु पात्रादित्वबोध्यम्। काशिकी यौतु पञ्चराजैतिकान्तिकः पाठः। अपपाठः स इति हरदतः। श्रितादीति। श्रितादीनां यद्यपि संबोधने सुबन्तत्वं संभवति तथापि अन्यत्रापि समासस्येष्टत्वं श्रिताद्यस्तद्धितसमुदाये लाक्षणिकाः। प्रायेण समासतद्धितप्रकरणे एवमेव। खड्गादौ। गर्गादिभ्यः यद् इत्यादि समासापेक्षज्ञापकात्। न हि स्वदेत्यस्मदितोयान्त्वं गर्गादीनां षष्ठ्यन्तत्वं वा संभवति। येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्ये वृत्तिग्रन्थो पीहमानम्। तत्रकै यदहरदत्तादीनां तु महान् प्रमाद इति शब्दकोस्तु मे प्रपञ्चनमिति भावः। यत्तु वदन्ति। श्रितादीनां कृदन्तत्वेन गतिकारकोपे पदानामिति सुबन्तत्वेः प्रागेव समासदृष्टः। अन्यथा काष्ठश्रिते यो न सिद्धो दत्त एव किल प्राची श्रितादिभिरिन्नेव आम्वातेन सुबन्तैरिति। नन्वा प्रधानस्त्री प्रत्यये तदादिनियमाभावेन काष्ठश्रिते यस्य निर्वाधत्वात्। यदपि श्रितादिशब्दादपि कदाचित्स्यादिति तदपि न॥

धौ प्रतिषेध इति वार्तिके कथाख्यावसुरे श्रितस्य श्रितान्तस्य च सुबन्तत्वाभावमाशङ्क्य संबुद्धौ संभवदित्युक्तम्। प्रमाद इति। कष्टश्रितः कष्टश्रित इत्यत्र यथा स्यात् कष्टं परमश्रितं तद्वत्प्रभाभूदिति भाष्यविरोधादिति भावः। समर्थेनेत्यस्य विशेषत्वनादाय प्राप्सतदन्तविधेः समासप्रत्ययेति निषेध इति तात्पर्यम्। सुबन्तत्वेरिति। स्त्री प्रत्ययोत्पत्तेरिति बोध्यम्। न सिद्धो इति। श्रितशब्देन समासे तत्र शापि समुदायस्मिन् प्रत्ययान्तत्वाद्बुद्धौ सिद्धिः श्रिताशब्देन भ्रमसेतु समुदायस्य। राजान्त्वाभाव इति तद्भावः ॥

सापेक्षत्वेनेति। ननु कारकांशे क्रियाया नित्यसापेक्षत्वेन को दोषः। न च सापेक्षत्वेन कष्टशब्देनै कार्याभावापन्नत्वेन ठगर्थापत्तेन निष्कृष्यतत्त्वे कार्याभावोदरूपपाद
इति असामर्थ्यमिति तदर्थ इति वाच्यम्। परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे परमगार्ग्यो यण इति प्रयोगस्य येन विधिरिति सूत्रभाष्यसंमतत्वेन नैदं नुपपन्नं निष्कृष्ये कार्याभावाभावेपि
यथा कथंचिदेकार्याभावमादापरत्तेभीष्यसंमतत्वादिति चेन्न। समुदायाद्यापितदादि नियमाभावेन केवलादापत्तेर्दुर्वीरत्वमिति दोषस्यानेनोपलक्षणात्। दिगिति। दिगर्थस्तु उप
पदमतिडि-ति सूत्रस्येन षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन नवाषष्ठीसमासाभावादुपपदसमास इत्यन्तरङ्गत्वाभिप्रायमुक्त्वा तदुभयप्रत्याख्यानपरेण तदुत्तरेणा
यवाविभाषाप्रष्ठीसमासो यदानसतदोपपदसमासो भविष्यतीति भाष्येण यथा कथंचित्कारकोपादानेपितत्परिभाषाप्रवृत्तेः षष्ठीसमासोपिसुबुत्यत्तेः पूर्वमेव गतिकारकेति स्व
सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्। गतिकारकेत्यादंस्तु नायं विषयः। कर्तृकरणोक्ता साधनं कृतेति वत् द्वितीयाश्रितेति सूत्रेकारकतद्विशेषयोरनुपादानादिति दि
क्। कृत्वमिति। इहेति तादिषु गत्यर्थत्वात्कर्तृरिक्तः। अयणं प्राप्तिरापत्तिश्चेह गतिरेव न तु फलमभ्यासतिस्तु व्यतिक्रमः। सोपि गतिविशेषणमेवेति प्राञ्चः।
यदाश्रित इत्यादावादि कर्मणि रक्तः। ग्रामं गमीति। गमेरित्यौणादिकदृनिः। सच भविष्यत्काले। भविष्यति गम्यादय इत्युक्तेः ॥ ७५ ॥ रश्च षष्ठीसमासे पीत्यभयोः
समत्वेनान्तरङ्गत्वाभावेपिनक्षतिः। एकसञ्जयोरेवोभाष्यामपि प्रवृत्त्याविरोधाभावेन युगपदेवोभाष्यासञ्जाह्वयेजातेयदानषष्ठीसमासो न तत्कृतै कार्याभावस्त
दोपपदसमासस्तत्कृतै कार्याभावो भविष्यति स्यास्यतीत्यर्थके नयद्यपि यथा कथंचित्कारकोपादानेपितत्प्रवृत्तिरिति लभ्यते परिभाषायां सामान्यतः कारकपदे
पादानेन तस्याः कारकमात्रविषयत्वौचित्यात्। अन्यथा कर्तृकरणोपपदानामित्येव वदेत्। तथापि तदुक्तप्रयोजनासिद्धिरेवान्न दूषणमिति। एवं चेदृशेषु सुपेत्यस्य
संबन्धेपिनक्षतिरिति बोद्धव्यम्। न फलमिति। तेन मुख्यगत्यर्थत्वाभावात्कथंचित्कर्तृरिक्तः कथंचित्कर्मणि द्वितीयेत्यपास्तम्। यदेति। अत्रापि पक्षफलानुकूलव्यापारोधा
त्वर्थ इत्यावश्यकमेव। प्रत्यासत्तेरगतित्ववादिनां मते तदर्थमावश्यकमिदम् ॥

द्वितीयाग्रहस्येति। चतुर्थीवेत्येवसिद्धेनत्सामर्थ्यात्पृष्ठीबाधकत्वमित्याशयः। प्रत्यारव्यायेति। संदर्शनादिपरत्वेभात्वर्थस्य कर्मनया कर्मणायमभिधेतीति। संप्रदानत्वे चतुष्ठी
स्तद्परत्वे कर्मणि द्वितीयायाश्च सिद्धिमाश्रित्य तत्रत्याख्यातमाकरे। नित्येतीति। समाससमानार्थकवाक्याभावेन तत्राभिमानः। अर्थद्वारकमिति। गुणवचनस्पर्शब्दादिति
भावः। नन्वेवं कर्त्तृकरणे इत्येवसिद्धमतुआह॥ रूढत्वेत्येति। धनरूढत्वेत्यर्थः। अर्थैर्विभवाभपीत्यमरादितिभावः। एतदभिप्रायेणैवार्थग्रहणमिति तात्पर्यम्। श्लक्ष्णनि
अकेनोरिति कृद्योगलक्षणषष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया। यनुगत्वर्थकर्मणीति सूत्रे द्वितीयाग्रहणस्य कृद्योगलक्षणषष्ठीबाधनार्थतामाहुः। तद्वाप्यविरु
द्धम्। भाष्ये तत्सूत्रं प्रत्यारव्याय कृद्योगेषु च्याएवस्वीकारादित्यन्यत्र विस्तरः। स्वद्वारूढइति। जाल्मोऽस्मीक्ष्यकारे स्यादित्यमरः। वेद्वृत्तानि च समाप्य समावृ
त्तेन हि स्वद्वारोढव्या। ब्रह्मचर्ये एव भूमिशयनार्होपियः स्वद्वारो हति सजात्मः। रूढश्चापम्। तेन स्वद्वारो हतुमावानिषिद्धानुष्ठानपरः सर्वोपि स्वद्वारूढइत्युज्ज
तो। अतएवाह। नित्येति। मासप्रमितइति। माङ्-माने आदिकर्मणिकर्तृरिक्तः। इह प्रतिपच्चन्द्रेण नास्त्वत्तसंयोगः। मुहूर्तमिति। मुहूर्तव्यापित्यर्थः। कालाध्वनोरत्य
न्तसंयोगइति द्वितीया। तृतीयातत्कृतार्थेन गुणवचनेनातच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शनात्तदर्थो लक्ष्यते। तदर्थकृतत्वं गुणवचनस्यार्थद्वारकं विशेषणम्। ए
वं स्थिते कलितमर्थमाह। तृतीयान्तार्थेत्यादि। कृतो योगुणस्तद्वचनेनेत्यर्थः। धान्येनेतिकरणे तृतीया। अर्थ्यते इत्यर्थः। प्रयोजनम्। अर्थनमर्थः अभिलाषो वा।
अर्थशब्दस्य रूढत्वे तु धान्येनेति हेतौ तृतीया। पूर्वसदृश। इह समसदृशभ्यां योगे तु ल्यार्थे रिति तृतीया। अन्यैर्योगे हेताविति। अतएव वचनात्। इह सदृशग्रह
णं व्यर्थषष्ठीसमासेन गतार्थत्वात्। न वतत्पुरुषेतु ल्यार्थे तृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्यार्थमिदमिति वाच्यम्। सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्यइति सूत्रेण तत् सिद्धेः ॥
प्रणयोगे हेतुत्वसंभवेपि सर्वत्र हेतुत्वोपपादनासंभवरूपारुचेराह। वचनादिति। व्यर्थमिति। सदृशशब्दयोगे प्रतिपदोक्ततया तु ल्यार्थे रिति तृतीयान्तेनैव समासो न तु भोजने
तद्हेतुना सदृशइत्यादौ। एतेन तत्र षष्ठीसमासेनासिद्धिः हेतोः पृष्ठ्यर्थत्वाभावादिति परास्तम् ॥

म २
१५०

अभिधेयपरमिति। ऊनार्थकलहंतनीयायादिति सूत्रे व्याख्यानादूनार्थग्रहणं वृत्तिकृतोक्तम्। ऊनार्थान्युत्तरपदान्यर्थकलहशब्दे तृतीयान्तत्पराण्यन्तोदात्तानीतितदर्थः। तत्र हि प्रतिप
दौ त्रैवेदस्यैव ग्रहणमतो त्राप्यर्थशब्देभिधेयपरदृतिभावः। तृतीयेति सूत्रभाष्ये त्रस्य मर्थग्रहणं प्रत्याख्यातम्। अतएव समर्थसूत्रभाष्ये तृतीयांतकृतेत्युपन्यस्योपादान
विकलदस्यदाह तमुपदानेन कृतो विकल इत्यर्थः। स्वरत्रिधायके व्याख्यानादर्थग्रहणे तु न भाष्यांशुग्रहः। किंच तृतीयायादस्युक्त्या प्रतिपदोक्तपरिभाषया अप्रवृत्तिरेव वाचकतइत्यस
र्थक्या कलहादाविष्टमेवेति तदाशयः प्रतीयते केयटस्य तु तत्र प्रमदस्येव स्यात्पञ्चितम् एरजन्तस्येति। इ। अथपि सूत्रपाठदर्शनादितिभावः। अस्ववार्तिकस्य समासप्रकरणे दर्शनादाह। एतच्चे
ऊनार्थमिति। पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयपरं तच्च ऊनशब्देनैव संबध्यते न तु पूर्वादिभिः। समसदशयोः पृथगु
पादानादिति भावः। अक्षयामि श्रीकरणम्। खरं विशदमभ्यबहार्थमक्षयम्। खरं कठिनम्। विशदं विविक्तावयवम्। यत्प्रत्ययान्तस्यैरजन्तस्य
च भक्षयते स्तत्रैव प्रयोगात्। गुणान्तरेण। एतच्च वार्तिकं सर्वगुणकार्त्स्न्येदिति सूत्रे पठितम्। नृणामिति। अत्र द्विजशब्देन समासप्रसङ्गः। तदप्ये
स्याहि षष्ठी। श्रेष्ठत्वं च द्विजेतरमनुष्येभ्यः। तेनासामान्यशब्देनोपस्थिततया तां चिहायोपस्थितकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। अथ कथं पुरुषोत्तम
दिति। यस्मान्निर्धार्यते यथैकदेशो निर्धार्यते पश्चिनिर्धारणे हेतुस्तन्नितयसंनिधौ सत्वे वाप्यनिषेधे न द्विवचनविभज्येति सूत्रकैयटः॥ ७७॥ ति। अत्र द्विजशब्देनेति। नरसंबन्धी द्विजस
दितरमनुष्येभ्यः श्रेष्ठदिति बोधः। द्विजनरसमुदाययोरवयवावयविभावः संबन्धो द्विजेतरमनुष्येभ्य इत्यद्वाहाराः। यतः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं गुणादिभिरिति
निवृत्त्या तथेवलाभात् तत्र पृथक्करणं स्वपटितसमुदायपटकस्वितरेभ्यदिति मते ददम्। ये तु व्यावृत्तत्वात्स्यः संबन्धो निर्धारणविभक्तेरर्थः। नृणामित्यस्य च द्विजेतर
मनुष्यपरता। तदव्यावृत्तश्रेष्ठत्वान् द्विजदिति बोधदृतिवदन्ति तन्मते श्रेष्ठशब्देन समासप्राप्तिर्बोद्ध्यात्तद्वचनयन्नाह। कथं पुरुषोत्तमदिति॥ पूर्वमते तु पुरुषस्योत्तमेन सामर्थ्य
दुरुपपादमा। उतमत्वस्य निर्धारकगुणत्वात्। निषेधदृति। इदमुपलक्षणं तत्रैव निर्धारणषष्ठीत्यपि बोद्धव्यम्। एवं च संबन्धसामान्यश्रेष्ठ्याऽत्र समासदृतिभावः ॥

रामः
१५०

सामान्यतएव षष्ठीसमासनिषेधयोः प्रवृत्तिरिति वेतण्डिकमतमभ्युपेत्याह । यद्वेति। सञ्ज्ञायामिति समास इति। हलदत्तादित्यलुक् तु नालुकि सञ्ज्ञात्वभङ्गपत्तेः। कृतालुकः स
 ज्ञात्वे हि तेन तस्य साधुत्वान्वाख्यानम्। अतएव षष्ठीनायां देणत्वं ना सर्वनामानीत्यत्र निपातनात्वाभाव इत्यस्य स्वयमाशयः। स्या यत्तसञ्ज्ञाकरणे शास्त्रानुमताया एव कर्तुमौचित्येन
 कृतणत्वस्यैव सञ्ज्ञात्वेनोच्चारणतादृशस्यैव साधुत्वार्थमातदुक्तम्। बाधकान्येव निपातनातीति सञ्ज्ञायानुद्धिजद्वयमिति तुनेष्यतएव अभिधानलक्षणाः कृतद्वितसमासा इत्यक
 इति द्विवचनत्रिभज्येति सूत्रे कैयटः। यद्वा पुरुषेषूत्तम इति निर्द्धारणसप्तम्याः सञ्ज्ञायामिति समासः। नचैवं निर्द्धारण इति व्यर्थम्। स्वरेभेदात्। सप्तमी समासे हि पूर्वपद
 प्रकृतिस्वरः। षष्ठीसमासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्। पूरणगुणा। अत्र प्राचोक्तम्। तदर्थैः षष्ठीनसमस्य तु इति। तन्न्यूनम्। एवं हि सुहितान्नामेव ग्रहणं स्यात्। तावतामेवार्थशब्दे
 नसमस्तत्वादिति ध्वनयन्त्याह। सदादिभिश्चेति। अत्र व्याचक्ष्यः। पूरणार्थशब्दः प्रत्यय एव गृह्यते। कृत्रिमेकार्यसंप्रत्ययादिति। तन्नन्दम्। नहि प्रत्ययविशेषाणां पूरणार्थत्वं
 दिद्युभादिवत्सञ्ज्ञासूत्रेण मस्ति येनोक्तपरिभाषावकाशमासादयेत्। कुतस्तर्हि पूरणप्रत्ययान्ताः षष्ठादय एवेह गृह्यन्ते। नतु पूरणमनादिशब्दादिति चेत्। पेचेत्याद पूरणमि
 ति निर्देशादिव्यवहेति। तेन कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चैरित्यादिसिद्धम्। कथं तर्हि नानुष्णषष्ठाङ्गि तसै कृतानीति। प्रमाद एवायमित्येके। वस्तुतस्तु उज्ज्वलप्रपञ्चः उज्ज्वलप्रकः षष्ठ इति वाग्याख्ये
 यम। अतः पूरणेति स्वयंतेनाधिकारावगतिः। अयं तु भागार्थकान्यप्रत्ययान्त इति। तन्ना अनुप्रत्ययान्तेनापि निषेधस्य द्वितीयतीयेति सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टत्वात्। अतएव भिस्साद्वितीय
 मित्यादावन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात् समास इति नानोक्तम्। ननु ब्राह्मणस्य मृक्का इत्यत्र समासप्रसङ्ग एव नास्ति। ब्राह्मणशब्दस्य दत्तैरेवावधार्यते। ब्राह्मणस्येदन्तस्तेषुका इत्यर्था
 (इत एव) यदेति। मृक्कशब्द एवेह विशेष्यसमर्पक इति भावः ॥

तत्र चकारके इत्यत्र भाष्ये संरितिदिक्। पूरणार्थत्वम्। तत्सञ्ज्ञकत्वम्। कृत्रिमाकृत्रिभज्या यस्य सञ्ज्ञाविषयत्वादिति भावः । — उज्ज्वलप्रपञ्चः। अधिकरणे सप्त
 मी। पादपूरणमिति निर्देशेन पूरणेन विशेष्यस्याभिसत्वं ज्ञाप्यते। तेन कुम्भपूरण इत्यादि उज्ज्वलप्रपञ्चेत्यादि च मिदमिदमित्ये। भाष्ये एवेति। न्वञ्जस्वरितत्वकल्पनं भाष्यविरुद्धमिति भावः ॥

सदाहरणस्येति। ब्राह्मणस्य शुक्रादित्यस्येति। गुणवाचिनयेति। सदागुणवाचिनयेत्यर्थः। पूर्वग्रन्थेति। पूर्वत्वेन समासप्रतिषेधस्योक्तत्वेन पुनस्तेन तस्वीकारो विरुद्ध इति भावः।

अत्र प्रत्ययान्त एवेति। भावप्रत्ययान्तः सन्योगुणमेवाहेत्यन्वयः। तदाहा तदभावे गुणं गुणिनं चेति। घटस्य मुक्तो घटः शुक्रदत्सु भयविधप्रयोगदर्शनादिति भावः। गुणमेवेति। न गुणिनमित्यर्थः।
शक्तिः। भावप्रत्ययान्तो गुणवाचीति शब्देनाक्षरमर्यादया तदर्थोलाभाक्लेशः। पुनरुक्तीति। शुक्रादिरेवेत्यनेनैव गन्धादिभिर्न निषेधः। इत्यर्थात्ताभेन सदेत्यादि पुनरुक्तिग्रस्तमित्यर्थः। निरुद्धं
ननु भावप्रत्ययान्तो गुणवाच्यत्र निषिद्धते इति प्राचोक्तम्। तत्रा उक्तो दाहरणस्य भाष्यरूढस्यासंगतिप्रसङ्गात्। यदपि सदागुणवाचिनो न निषेध इति। तदपि न। भावप्रत्ययान्त
न्यगुणवाचिनया पूर्वग्रन्थविरोधात्। यत्तु व्याचक्षते। भावेत्यादेर्भावप्रत्ययान्त एव निषिद्धत इति नार्थः। किंतु भावप्रत्ययान्त एव सन्योगुणमाह। तदभावे तु गुणं गुणिनं च स शु
क्रादिरेव निषिद्धते सदेति। अन्तरेणापि भावप्रत्यययोगुणमेव वक्ति गन्धादिशब्दस्तस्य न निषेध इति। तदपि किं पुनरुक्तिग्रस्तं च। काकस्य कामित्यादावव्याचक्षते। उक्तव्या
ख्यायां हि शुक्रादीनामेव निषेधो लभ्यते न तु शौक्यादीनामहि शौक्यादिशब्दाः। भावप्रत्ययलब्धानि रूढं गुणमाहः। न वा तदभावे गुणं गुणिनं च किंतु अन्तरेणापि भाव
प्रत्ययगुणमात्रपरत्वाद्परसगन्धादिशब्दतुल्य एव। न च शौक्यमिति कार्ष्ण्यमिति भावप्रत्ययोऽस्येवेति वाच्यम्। तस्य शुक्ररुसादिशब्दैर्लब्धत्वे पि शौक्यादि श
ब्दैरलब्धत्वादन्यथा तदभावे त्वित्यादि स्वग्रन्थे नैव सह विरोधापत्तेरिति अवहितैराकलनीयम्। यदितु प्राचो ग्रन्थोपियोज्य इत्याग्रहस्तर्हीत्ययोज्यताम्। सदेत्या
दितावद्यथाश्रुतम्। चन्दनगन्ध इत्युदाहरणं च। अस्यापवादप्रथममाह। भावेति। ननु अस्तु नामेयं योजना आकरग्रन्था तु कथमेतावान् सिद्धान्तो लब्ध इति चेत्। अणुस
त्रेगुणार्थ इत्यनेन केवलगुणस्य गुणोपसर्जनद्रव्यस्य च प्रतिपादको गृह्यते। व्याप्तिन्यायात्काकस्य कार्ष्ण्यं ब्राह्मणस्य शुक्रादिति हेधाभाष्ये उदाहरणञ्च ॥ ७७ ॥ गुणमिति। गुणमेव नाहुः किं
तु गुणगता ज्ञातिमाहुरित्यर्थः। तुल्या एवेति। तेन तत्र निषेधा प्राप्तिः। इत्येते च तत्र सभाष्यादिसम्मतत्वादिति भावः। स्वग्रन्थे नैवेति। तत्र हि स शुक्रादिरेवेत्युक्तम्। अस्यापवादमिति।
भावप्रत्ययान्तः सदागुणवाच्यत्र निषिद्धत इति तदर्थ इति भावः। केवलस्य गुणस्येति। भावप्रत्ययान्तो न्यग्रह्यते इति भावः। तेन ब्राह्मणस्य शुक्रो रूपमित्यत्रापि निषेध इति चेदप्यम्।

तत्स्थश्च गुणैरिति। दृष्टं षष्ठीति सूत्रे भाष्ये। तत्र गुणमात्रेति षष्ठीति वाचकनयानगुणिते तत्स्यात्सैर्गुणैः गुणबोधकैः शब्दैरित्यर्थः। गन्धशब्देनेत्यादिः। गन्धशब्देनेन रूपे
ण प्रतीयमानो गन्धः शुक्लादिशब्दाच्छुक्लगुणद्वयनगुणिसामानाधिकरण्येन तद्विशेषणतया प्रतीयते किंतु स्वप्रधानः स्वनिष्ठविशेष्यतावानेव प्रतीयत इत्यर्थः। तात्स्थ्यमिति। गु
णसामानाधिकरण्येनैव गुणवाचकत्वमित्यर्थः। अदर्शनादिति। गन्धमालतीकुसुमित्यप्रयोगादित्यर्थः। नतत्स्थेति। घटः शुक्लद्वयादौ गुणिसामानाधिकरणगुणस्यापि
चन्दनगन्धद्वयादौ तु निषेधे प्राप्ते तत्स्थेश्च गुणैरिति वचनेन समासः प्रतिप्रसूयते। गन्धत्वेन हि प्रतीयमाने गन्धो न कदापि गुणिसामानाधिकरणः। किंतु स्वप्र
धान एवेदमेव तात्स्थ्यमाननुबृंहतिजलमियं पि नष्टि गन्धानिति प्रयोगादर्शनात् मुक्तमिदमिति चेन्न। तत्र हि गन्धानिति न गुणशब्दः मालतीकुसुमादिषु
दर्शनात्। किंतु चन्दनत्वादिजातिनिमित्तकोन्य एव सः। तस्माच्चन्दनगन्ध इत्यत्र तत्स्थत्वं सुस्थमेव। एवं घटरूपमित्यादावपि। सुरभिः शुक्लादयः शब्दा
स्तु न तत्स्थगुणप्रतिपादकाः। एवमपि शैलकूपसौरभादिभिः शब्दैः सह समासो दुर्वार इति चेन्नैवम्। तैर्हि शुक्लत्वादिप्रकारक एव गुणबोधः। तद्रूपापचानां
चद्रव्यसामानाधिकरण्यमस्त्येव। शुक्लः सुरभिरित्यादाविति दिक्। फलानामिति। करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। ब्राह्मणस्य कृत्वेति। तादर्थ्यरूपसंब
न्धसामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी। ब्राह्मणसंबन्धेनोपाक्रियतदनन्तरमित्यर्थः। इत्यादीति। तथा च भट्टिः। यत्कृतेरीभिर्गृहीतः आदेयाः किं कृतैर्भो
गाः कुम्भकर्णत्वया विनेत्यादि। अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगोऽपि दृष्टानुकूलः ॥ ७५ ॥ तैः प्रतिपादनादित्यर्थः। शैलकूपेति। तैः सर्वदा गु
णैर्गुणिसामानाधिकरण्येन प्रतिपादनादिति भावः। सामानाधिकरण्यमस्त्येवेति। गुणिसामानाधिकरण्येन प्रतिपादकशब्दावाच्यगुणवाचकत्वं तत्स्थत्वं चैवं शैलकूपेति शब्दस्य
पश्चादिति भाष्यप्रयोगोऽपि आद्यादित्वात् षष्ठ्यात् तसोपपत्तौ तद्योगेपन्नमीकल्पनेमानाभाव इति भावः। भाष्यप्रयोगोऽपि। प्रकृतसूत्रस्य भाष्यस्वरसोपीत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् ॥

श. १५२

कैयटे नि। उक्तमत्रारुचिबीजम्। तद्येन त्विति। यद्यपि शेषषष्ठानस्वरभेदस्त्वधिकारकषष्ठ्यामस्त्वेव समासनिषेधश्चाविशेषादुभयोरप्यभिभावः। सतिसमासे इति। षष्ठासमासे
 इत्यर्थः। षष्ठ्यन्तत्वेनौभयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वादिति भावः। पाठक्रमादर्थक्रामोऽलीयानिति अप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थतामाश्रित्येतत्तत्र षष्ठासमासेपिसुवच
 मितेऽप्येद्वयमव्यवस्थेष्यते इति। पूर्वनिपातव्यवस्थेष्यते इत्यर्थः। तच्चेति॥ तद्व्यवस्थारूपं बस्त्वित्यर्थः। अप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थतामाश्रित्य षष्ठासमासेपिसुवचमिति योजना
 एवं च स्याप्यभावे वाहलकात्स्वीकार्ये इति भवः। तत्र वैशिष्ट्येति आसदित्यद्वाहारेण धातु संबन्ध इति भूते क इति तत्रः। अम्यसुरासुरैः पूजितो स्तीत्यादौ। दोषान्। तेनेतीति। अन्यथा वर्तमाने कप्रत्य
 यत्त इति। कैयटहरत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे वृत्तस्योपरीत्युदाहरत्तौ अकद्वयेनापि निषेधमयेते। स्वरेभे इति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तित्त्वरस्यैवावस्थानात्। अन्त
 स्वरित इति। तद्येन तु मद्योदान्तत्वं स्यादिति भावः। तदकस्येत्यादि। यत्तु प्राच्यमुदाहरणम्। राजो न लस्येत्यादि मच्च समर्थनं सतिसमासे पूर्वनिपातानियमः स्याद्विशेषणसमास
 स्तु स्यादेवेति अत्रे देवकस्यम्। विशेषणविशेष्यभावे कामन्नादव्यवस्थायाम्। प्राज्ञाभमप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थतामाश्रित्य द्रव्याश्रितत्वेन गुणादीनामप्राधान्यात्। द्रव्यापेक्ष
 यागुणादीनां विशेषणत्वेति व्यवस्थेष्यते तत्र षष्ठासमासेपिसुवचमिति किं तन्निषेधेन। क्तेन च पूजायाम्। पूज्यग्रहणमुपलक्षणमिति ज्ञाचष्टे। मंतिबुद्धीति भूत इति। न च तत्र
 कौण्डिन्यन्यायेन मत्यादिभ्यः क्तस्य वर्तमानकालो भूतकालतो वाधत इति वाच्यम्। तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति निर्देशेनाबाधज्ञापनात् ॥ ७७ ॥ ये क्तस्य वर्तमान इति कर्त्तृरिषष्ठ्यादुर्वारत्वेनो
 पज्ञात इत्यर्थः। परेत्याहुः। तत्र कौण्डिन्यन्यायेन वर्तमाने क्तेन भूते को वा द्यात इति वक्तुमश्रययोग्यपतस्तत्र कौण्डिन्यन्यायेन नाप्राप्ते इत्यनेन समानविषयः नाप्राप्तेरधिदाने तक्रदानमारभ्यते इ
 तितेन युक्तो दधिबाधः। प्रकृतैतुनसः अप्राप्तायामेवान्योपधावद्द्वौ अचामादि वृद्धिरभ्यन्तैः सौश्रुत इत्यादावतो न तत्र कौण्डिन्यन्यायेन नयातयोर्वाध इति तद्विषयमिति सूत्रभाष्योक्तेः। अतो वर्तमा
 न क्तस्य भूतकेनाप्राप्तेनारम्भात् वर्तमानत्वभूतत्वयोर्गुणपद्विबलाया अलंभवात्। यदीदं न स्यात् वर्तमाने लट् स्यादिति तस्यैवायमपवादो न्यायेन तु भूते क्तस्येति दिक् ॥

रामः १५२

अनुन्यासकारदिति। मत्यादि सूत्रैकैयदेव्येवम। कारकषष्ठ्याएवंति। कादियोगेतस्याः प्रतिपदविहितत्वादिति भावः। एतेनेति। उक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः। कथं तर्हि। किमेवत्यधिकार
 षष्ठ्याभिप्रायेण प्रश्नः। अर्थः कादिति। कर्त्रर्थं तजकाभ्यां कर्मषष्ठ्यैव समासप्रतिषेधस्तेनेति भावः। परिशेषितेति। कर्मातिरिक्ते निषेधेन कर्मणि परिशेषितेत्यर्थः। विधिरूपे
 णेति। अथमेवपक्षेयुक्तं न्ययप्रपञ्चितमाउपरञ्जकत्वमात्रम्। बाधभावेन संभवमात्रम्। जयादित्यदिति। अनेनारुचिः सूचिता। तद्दीजं कर्मणिचेति सूत्रस्थभाष्यविशेष
 नचज्ञानार्थेण प्रपञ्चकम्। पूजिनोयः सुरासुरैमित्यादिप्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयकत्वस्यैव न्याय्यत्वादित्यनुन्यासकारः। अन्येतुकारकषष्ठ्याएव समास
 निषेधोयम्। शेषप्रयानु समास इत्याह। एतेन कलहं सराममहितः कृतवानिति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः। इदमेवामिति। कोधिकरणेचेति क्तः। अधिकरणवाचिन
 येति कर्त्तरि षष्ठी। अधिकरणेवेत्येव सिद्धे सूत्रहृत्पेभ्यश्चिग्रहणं स्पष्टार्थम्। कथं तर्हि किं कर्त्तं यद्दत्तमिति। नायमधिकरणे क्तः किंतु कर्त्तरि। किमा
 र्त्तं निष्पन्नमित्यर्थः। कर्मणि च। यद्यत्र याकाचन कर्मणि षष्ठी गृह्येत तर्हि तजकाभ्यां निषेधोऽर्थः स्यात्। लस्मादवयवानामनेकार्थत्वादितीत्यर्थे च शब्दे यम्।
 तदाह। कर्मणि तिया षष्ठीति। सप्रत्येकवचनानं पदमुच्चार्य या षष्ठीविहिता परिशेषितावेत्यर्थः। नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति हेधाप्रवृत्तेः स्वीकृत
 वान्। तजकाभ्यामिदं कर्त्तरि तस्यैव विशेषणमानतुत्तः। अत्रभिचारात्। तथापि उपरञ्जकत्वमात्रमभिप्रेत्याह। कर्त्त्रर्थेति। जयादित्यस्तु कर्त्तृषष्ठ्यादिति याच
 है। तन्मते तु जनार्थं इति कन्वयं स्यात्। किंच कर्त्तृग्रहणं तजकयोरेव विशेषणमिति युक्तं तयोः श्रुतत्वात्। ननु षष्ठ्यादिति भावः। शेषषष्ठ्येति। केचित्तु जनिकर्तुः प्र
 कृतिस्तत्प्रयोजकोद्देशेन निश्चिन्नादिति व्योचं निषेध इत्याहुः। न्यासकारस्त्वाह। तन्नन्तमेतत् ॥
 यः। तत्र हि कर्मषष्ठीमात्रेण निषेधेः स्वयं यर्थमायादित्यम्। आहुरिति। अत्रारुचिर्दीजं ताभ्यां कारकषष्ठ्यैव निषेध इति प्रत्यासत्तिलभ्यर्थस्यैव ज्ञापनमुचितम्। एतत्।
 त्रिभुवनविधासुरित्येतत्। सानुबन्धकस्येति। तस्य हित्नेव व्यावर्त्य इति भावः। मतान्तरे सानुबन्धनिर्देशः कर्त्तरीतिवत्स्यष्टार्थः। अन्येषु तज्ज्ञाहर्ष्यात्कर्त्त्रर्थकस्यैवग्र

हृत्पेभ्यश्चिग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

म.श.
१५३

अतएवेति अन्यथानकर्मधारयान्यत्वधीयदन्वनेन नृनिहमाकल्पनलापयमूलकेन घसनस्यादिति भावः। अतएवाष्टयुशब्दान्मत्वधीयोनेतिरक्ततद्वनिसूत्रभाष्ये उक्तं रूढ
लैत्रुनदोषः। कर्मधारयान्यत्वधीयेकतेजोर्धः प्रतीयते तस्मिन् बहुव्रीहिणा लभ्येहिताप्रवचिन्तानान्यथेति तात्पर्यम्। कृष्णसर्पवानिति। अत्र हि जातिविशेषवान्यतीयतेन
तथाप्रतीतिर्बहुव्रीहौ। सर्वधनीत्यादितु व्रीह्यादिपाठस्मिन् अदृष्टी अवाग्मीत्यादौ मत्वधीयान्नेन नञ्मासः बहुव्रीहिणा दण्डसंयोगनिषेधस्तस्य गृह्यभाषित

नलोकेति षष्ठीनिषेधस्त्वनिष्ठाप्रकाश्याभिमिति वक्तव्येत्तु चः सामुबन्धकस्य ग्रहणाज्जापकादिति। पूर्वापरा। एकदेशशब्दोऽवयवे रूढः। अतएव तस्य क
र्मधारयत्वेपितो मत्वधीयः कृष्णसर्पवान्स्मीकद्वितिवत्। यद्यप्येकगोपूर्वादिति ठञ्प्रसक्त्यापि अतएव निर्देशादिनिस्तदेतदाह। अवयविनेति। ननु
किमनेन सूत्रेण कर्मधारयेणैव पूर्वकायद्विसेत्यति। उर्द्धकायवत्। समुदायेवृत्ताः शब्दः। अवयवेषु पिवर्तन्ते इति न्यायात्त आह। षष्ठीत्यादि। तथा च कायपू
र्वद्व्यादिप्रयोगव्यावृत्तवेत्तु अमिति भावः। नन्विह षष्ठीतु दुर्लभा। अन्यारादिति पञ्चमी प्रसङ्गात्। तत्र हि दिशिदृष्टः शब्दोदिकुशब्द इति व्याख्यानेन संप्रत्यदि
गृह्येति च पियोगे पञ्चमी स्वीकृतेति चेत्सत्त्वम्। अवयववृत्तिभिर्योगेषु चोवेत्येतत्स्य परमादेशितमितिलिङ्गात्। पूर्वनाभेरिति। नाभेर्यः पूर्वो भागः संकायस्यावयव इत्यर्थः। ना
भेरिति दिग्गोलस्य पञ्चमी। अत्र पूर्वसंभावस्य नाभिरवधिः नत्वेकदेशिनी। अतो नाभ्यासहसमासेनेत्यर्थः। कायेन तु स्यादेव पूर्वकायोनेभेरिति। पूर्वशब्दस्य नित्यसापे
क्षत्वात्प्रामाण्यम् ॥

ॐ त्वनिषेधस्य चानवगमात्। असुबन्तौ दुःस्येति प्रत्ययस्यात्सूत्रस्य भाष्यप्रयोगेण क्वचित्पुनानादरोपीत्यन्वत्। उर्ध्ववयववेकाय शब्दप्रवृत्तौ वीजमाह। समुदाय
इति। तथा चेति। इदं दृष्ट्वाद्यनुसारेण सूत्राशयवर्णनमात्रम्। परवह्निद्वयमितिसूत्रस्य भाष्यानुसत्याभिधाने षष्ठीसमाद्वयतएवेति लभ्यते तत्रोपरिष्ठात्सुष्टौ भविष्यति। नाभेर्यद्वितानाभ्यव
धिकद्वयर्थस्तदाह। दिग्गोलस्योक्ति। ननु पूर्वशब्दस्य नाभिसापेक्षत्वात्कथं समासेत आह। पूर्वशब्दस्येति। प्राधान्याच्चेति। प्रधानस्य सापेक्षत्वापि वृत्तिरिति भावः ॥

रामः
१५३

समुदायता। क्वात्रसमुदायवयव पूर्वदतिबोधः। एकदेशिसमासंविनेति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैकदेश पूर्वकस्यास्यैवतत्रग्रहणमिति भावः। इति भाव इति इत्य
 भिभाव इत्यर्थः। यथाश्रुतसूत्राशयवर्णनाभिपुक्तानां ज्ञापकवादिनामिति भावः। एतत्सूत्रप्रत्याख्यातभाष्यरीत्या तु तत्र लक्षण प्रतिपदोक्तपरिभाषायान्प्रवृत्तिः। कर्मधार
 यैषोषसर्वप्रयोगसिद्धेः। तत्रैकार्थेचसाधुत्वेषोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्पश्चात्समासस्तु तद्विषयेनभिधानाद्वारणीयः। यद्वेष्टएवसः ज्ञापकस्यचनोपयोगः। तदुध्वनयन्वस्यति
 पूर्वक्वात्राणामिति। समुदायसमुदायिसंबन्धेषु। बहुवचनंतु उद्धृतावयवभेदसमुदायविवक्षया। यथाक्वात्राणां पञ्चमदिति। तत्रक्वात्राणामे
 कदेशित्वेसत्यपि एकत्वसंख्यावैशिष्ट्याभावान्नसमासः। सर्वोपीति। पूर्वादिभिन्नोपीत्यर्थः। ज्ञापकादिति। न ह्यन्यथासाय पूर्वत्वमहस्योपपद्यतेन
 चोद्धृतावयवसामानाधिकरण्येननिर्वाहः शङ्कः। अहः सर्वैकदेशेत्यादिना विहितस्यसमासान्तस्यचअहोहृएतेभ्यदुत्यह्रादेशस्यैकदेशिसमासंवि
 नानुपपत्तेरिति भावः। इत्याहु रिति। नचैवंदिनमद्वोरात्रिमद्व्यदित्यादिनसिद्धेदितिवाच्यम्। ज्ञापकसिद्धस्यासार्थत्रिकत्वात्। प्रतुप्राचोक्तम्। सर्वैषोषैकदे
 रैवहोकेदेशि। नचतेनैवतस्यसमासदृत्तिसंभवति। अर्द्धेनपुंसकम्। निसंकीर्णवदिति। अर्द्धमिति निर्देशादेवकीर्णत्वेनपुंसकग्रहणमित्यनपुंसकत्वार्थमित्यर्थः। ख
 ण्डमात्रवाचीवुत्रिलिङ्गः। भिन्नशकलखण्डेवापुंस्यर्द्धेसर्वैकदेशेदत्यमरः। अत्रवापुंसीति पूर्वैश्याभ्यासंबन्धते। तत्रशकलखण्डेतिरूपभेदात्कीर्णत्वेनिर्णयैवावचना
 त् ॥ ७७ ॥ एषांप्रत्याख्यानमितिदिक्। निर्देशादेवेति। नचशब्दपरत्वेपितुर्यागातिवचनपुंसकोच्चारणसत्त्वेनतेनकीर्णग्रहणसिद्धिरितिवाच्यम्। योगविभाग पूर्वकमर्थ
 मिति निर्देशेनतत्राभिस्याशयात्। भिन्नलिङ्गत्वमुपपादयति। शकलश्चेति। निर्देशेनेति। शकलखण्डेदिति निर्देशेनेत्यर्थः ॥

म.श.
१५५

लभ्येतेदृति। तेन खण्डभात्रवात्रिनस्त्रिलिङ्गं सिद्धम्। अतएवदन्तार्धमाभ्यास्यतितमित्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते। अवयववाची पुद्गिङ्ग-दृतिभाष्यं तूपलक्षणमिति भा-
वः। अन्वैतुभाष्यानुरोधेनकोशेवापुंसीतिपूर्वां च खेदन्तार्धमित्यादौ समांशत्वारोपाभिप्रायनपुसकत्वम्। शरीरार्थं ह्यगमितिवत्पृष्ठीसमासः। स्त्रियां प्रयोगदर्शनाभावेत्या-
दुः। आत्प्रमितिः नञोक्तविग्रहे निप्रमितिभावः। ननुपिप्यलीमांबहुत्वाद्बहुवचनं कुतोनेत्यत आह। परवदिति। विशेष्येक्यादिति। अर्द्धस्य विशेष्यस्यैकत्वादित्यर्थः। मा

अर्द्धदृतिरूपभेदान् पुंस्त्वावगतौ सत्याभापिवापुंसीति विकल्पेन विशेषात्स्त्रियानपुंसके लभ्येते। प्राग्बदिति। अवयविना समस्यतेदृश्यादीत्यर्थः। अर्द्धपिप्यनीनामिति।
दृष्टार्द्धपिप्यलीति प्राप्तं परवलिङ्गतिदेशेषिवचनादिदेशाभावात्। विशेष्येक्याच्चेति भावः। कथं तर्ह्यर्द्धपिप्यल्यदृति। अर्द्धानिपिप्यनीनामिति विग्रहे माभूत्। ख-
ण्डसमुच्चये तु भविष्यति। अर्द्धपिप्यली चार्द्धपिप्यली चेत्यादिष्विग्रहात् एकदेशिनेति किम्। अर्द्धपशोर्द्धवदत्स्यात् अत्र देवदत्तः स्वामी नत्ववयवीति नते न संमासः। ए-
तत्सूत्रं परवलिङ्गमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम्। तच्छब्दि। अर्द्धपिप्यलीति कर्मधारये षसिद्धमासमुदायेदृष्टः। शब्दावयवेषु विवर्तन्तेदृतिन्यायात्। समप्रविभागादन्यत्रहित-
वायेष्वेव गतिः। अर्द्धहारः। अर्द्धं नरतीयम्। अर्द्धवैशसम्। अर्द्धं कर्मर्द्धं विलोकितमित्यादि दर्शनात् न च समप्रविभागे षष्ठीसमासं बाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यम्। षष्ठी-
समासस्यापीष्टत्वादिति। तत्राचकासिरासः प्रायुङ्ग। प्रेमणा शरीरार्द्धं हरं हरसेति। द्वितीयतृतीयानिषेधं बाधित्वेति ॥

भूदिति। अवयविना एकत्वाभावादिति भावः। खण्डसमुच्चयेति। एकशेषेणेति भावः। एतत्सूत्रमिदं। एतस्यैकदेशिसमासस्य विधायकं सूत्रमित्यर्थः। ज्ञातावेकचननेन सूत्रत्रय-
मित्यर्थः। अर्द्धपिप्यलीत्युपलक्षणं सूत्रत्रयोदाहरणस्य एकदेशिसमासो नारप्यतेदृति तत्र भाष्ये उपक्रमात्। दृष्टत्वादिंति। तथा च तत्रैव भाष्यम्। इष्यत एव पिप्यल्यर्द्धमितीति। प्रये-
गरूपैतद्भाष्यविशेषार्धपिप्यलित्यत्रैकदेशिसमासेन सूत्रे षष्ठीसमासेन भवतीति द्वितीयेति सूत्रस्य भाष्ये कदेश्युक्तिरिति आहुः ॥

रामः
१५४

प. १.
१५५

परिच्छिनस्येवेति। तावत्कालातीतजननाश्रयत्वेनेतिभावः। योतयितुं यस्य स इति। गुणीभूतमपि पञ्चद्वयार्थनञ्जद्वेन परमृश्यतस्य मासजातपदप्रतिपाद्यताप्रदर्शन-
द्योननमितिभावः। यस्यसमासजातपदार्थइति हि विग्रहवाक्यात्बोधः। मासजातोदृश्यतामित्यादौ जातस्यैव दर्शनकर्मत्वादिप्रतीतेः। नत्वेतावताऽन्यपदार्थप्रधानोयमि-
तिभ्रमः कार्यइति बोध्यम्। नास्यप्रवेशइति। तत्रविशेष्यविशेषणभाववैयर्थ्येनैकार्थीभावात्पादितिभावः। व्यत्यासेनेति। जातपरिच्छेदकोमासइतिवाक्यार्थोमासपरि-

तत्रव्यवहारकालजननरक्षणयोरन्तरालभावीमासोजननद्वाराजातमपि परिच्छिनस्येव। इहविग्रहेषहीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यं योतयितुं यस्य स
इत्युक्तम्। अलौकिकेतुप्रक्रियावाक्येनास्यप्रवेशः। एवंच बहुव्रीहावपि। एतावान्यरोविशेषः। इहजातशब्दात्षहीचित्रगुरित्यादौ तुद्वाभ्यामपिशब्दाभ्यां
प्रथमेवास्मानाधिकरणानंबहुव्रीहिरितिवस्यमाणत्वात्। विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनैकार्थीभावइतितुल्यम्। यत्तुमीमांसकाश्चित्राणांगवामयमितिविग्र-
हन्ति। तत्रेदंवक्तव्यम्। उक्तरीत्यावृत्तिवाक्ययोः क्वचित्प्रधानार्थसाम्यत्वाभेदिष्येत्तदर्थबहुव्रीहौ पञ्चविधेपिकर्मकरणादिप्राधान्यस्याभिमतस्योक्तविग्रहादलाभा-
त्। इतिवाक्ययोर्महान्विप्रकर्षः स्यात्। कृतविश्वः प्राप्नोदकोग्रामइत्यादौ कर्तृकर्मणोः समासेनाभिहितत्वानकारकविभक्तिरित्यादिसिद्धान्तस्यनिर्विवादत्वा-
त्। किंचालौकिकेप्रविष्टानामेवपश्चान्तरेपरिनिष्ठितानांलौकिकेपिप्रवेशसंभवेउपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पनमन्याय्यमसांप्रदायिकंच ॥

च्छेदो जातइतिवृत्त्यर्थइतिभावः। विगृह्णीति। वृत्तिविग्रहयोः प्रधानार्थसाम्यायेतिभावः। अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहावित्सस्पविप्रकर्षः स्यादित्यनेनाप्यन्वयः। पञ्चविधेति। कर्मकरणसंप्र-
दानापादानाधिकरणरूपे। तत्रप्राप्तस्योदकस्यायमिति विग्रहेपिततः कर्मत्वादिनाऽबोधात्। निर्विवादत्वादिति। तदोयानांन्यासकृदादीनांचेतिशेषः। किंचेति। षष्ठ्यन्तानानुना-
लौकिकेप्रवेशः शेषइत्युक्तेरितिवस्यते। अनुपस्थितकल्पनम्। असांप्रदायिकंचेति। सर्वादीनीतिसूत्रे सर्वअर्द्धिषान्तानीतिभाष्येविग्रहप्रदर्शनादितिभावः ॥

रामः
१५५

पदान्तरंति। सद्दत्तेतदित्यर्थः। अतएवत्यस्य वृद्धसम्मतद्व्यनेनान्वयः। प्राच्येन। सद्दत्यतःपूर्वेणचित्रागावोयस्येत्यादिना। अर्पिते। बोधिते। विषये। वाक्यार्थे। तत्पटकेयच्छ
 र्थे। तत्पटकेतुम्। तत्पदेनतंपराश्रमुम्वाक्यभेदेनेति। यस्यचित्रागावः सनिसचित्रगुपदवाच्योभवतीत्येवंवाक्यभेदेनेत्यर्थः। द्यंकारिकाग्रन्थकर्तुरेवास्यज्यतामिति वा
 क्येगवामेवप्राधान्यवृत्तौतुसबन्धिनदतिनास्तेववाक्येनप्रधानार्थसाम्मित्यर्थः। क्वचित्गुणेति। अर्थानांरुत्तिविग्रहयोर्गुणप्रधानत्वंसमानमितियत्तद्विवक्षितमितित
 दर्थः। यतस्तद्विदितार्थेपदर्शकेआख्यातेवृत्त्येस्यागुणप्रधानभावस्यविपर्ययोवैपरीत्यंक्रियाप्रधानत्वादिरूपंदृष्टमित्यर्थः। तदाह। विग्रहवाक्यानीहेति। परेतुयाह
 गोगुणप्रधानभावोर्थानांलोकेदृष्टःसकचिद्विवक्षितस्तद्विदितार्थविग्रहवाक्येतिइत्नेलोकदृष्टस्यक्रियाप्रधानत्वस्यवैपरीत्यंकर्तृप्रधानत्वंदृश्यतइतिहरिश्चोक्त्यर्थः।
 तदनुगुणतयैवपदान्तरपक्षेपगौरवंतुफलभुवत्वान्नदोषावहम्। अतएववाक्यार्थेत्यदंदातुंप्राच्येनविषयेऽर्पिते। लौकिकोवाक्यभेदेनविग्रहोवृद्धसंमतः। अथवा
 मास्तुतच्छब्दःप्रधानार्थसाम्मित्यपिऔत्सर्गिकमिहस्यज्यताम्। तथाचहरिणाक्वचिदुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितमित्युपक्रम्य। आख्यातंतद्विदितार्थस्ययत्किंचिदुपदर्शक
 म्। गुणप्रधानभावस्यतन्नदृष्टोविपर्ययइत्युक्तम्। तद्विदितग्रहणंकृतामप्युपलक्षणमातेनआक्षिपःवैयाकरणःपाचकइध्मप्रव्रश्चनःइत्यादीनांविग्रहवाक्यानीहो
 दाहरणम्। स्यादेतत् ॥ ७७ ॥ तद्विदितेन्युपलक्षणंरुत्तिमात्रस्याएवंचरुत्तिममानार्थकमेवतदर्थबोधकत्वेनदृश्यमानंवाक्यमितिभावः। तदेवप्राधान्यंनच्छब्देनदर्शयतेतच्चस
 र्वेनास्मात्सर्गतःप्रधानपक्षमर्थकत्वात्तच्छब्देनदर्शितंभवति। चित्रगोसंबन्धीयःसचित्रगुपदवाच्यद्व्यर्थोदतएवतद्वहतीतिसूत्रेभाष्येतस्येदमित्येवसिद्धेददंअर्थमित्या
 शङ्कवहतिवोढेतिशब्दस्यभेदान्तेनविधिरित्युक्तेशब्दभेदेऽर्थसामान्यात्सिद्धम्। यएवार्थोऽर्थवहतीतिसएववर्थस्यवोढेतीत्युक्तमात्रशब्दभेदादित्यस्यवहतीतिक्वि
 याप्रधानंवोढेतिकर्तृप्रधानमित्यर्थः। अर्थसामान्यादित्यस्यवृत्त्यर्थोपदर्शकेवहतीत्यत्रापि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासाद्वहनकर्तृत्वेनार्थद्व्यर्थः। वर्तमानकालश्चा
 विवक्षितः। एवमन्यत्राप्युक्तम्। कालाःपरिमाणिनेतिसूत्रेभाष्येपिस्फुटमिदंस्मृत्स्मृदृष्टमित्याहुः ॥

म-श-
१५६

हेतुक द्विव्यति। तद्वितीर्थोत्तरपदेति विहितेत्यर्थः। वार्तिके उत्तरपदेनेति हेतौ तृतीयेति भावः। नियमभङ्गेनेति। इदञ्च कैयटानुसंधेना। यद्वा एतस्याधारत्वं तद्वच्य
 हारैव तस्य क्रियान्वय इति शौण्डे रस्ति क्रियाचयेन तद्वा रातद्वि तास्य स्थापितद्वय इति प्रकारान्तरेणापि तदभङ्गः सम्भवात्तदन्तर्भावेन मानम्। अक्षकुशल इ
 त्यादौ तत्सक्तत्वाद्यप्रतीतेस्त्ये। आधेयप्रधान इति। अधिशब्दस्याधिकरणवृत्तिरित्यर्थः। ईश्वराधीन इत्यस्येश्वररूपाधिकरणवृत्तिरित्यर्थः। स्पष्टं चेदेव विधाय
 वित्रगुर्दण्डाति समासतद्वितवृत्तोरलौकिके प्रक्रियावाक्येपि च चित्रागोदण्डः एतेशब्दाः षष्ठ्यन्ता एवेति मीमांसकाशय इति चेन्नैवम्। शेषो बहुव्रीहिः त्रिकतः
 शेषः। अस्ति सामानाधिकरण्ये मनुष्यसमर्थानां प्रथमादिसादिसूत्रभाष्यविरोधेन वृत्तेरेव तत्र दुर्लभत्वादिति दिक्। प्रकृतमनुसरामः। उत्तरपदेनेति। परिमाण्यु
 त्तरपदे हेतुक द्विगुसिद्धये बहूनां तसुरुषोवक्तव्य इत्यर्थः। सुसुपेत्येकत्वस्य विवक्षितत्वाद् प्राप्ते वचनम्। अहो देश इति। त्रिपदस्य रूषानन्तरमुत्तरपदेप
 रतोऽवान्तर द्विगोस तीति भावः। सप्रमीशौण्डेः। बहुवचननिर्देशाद्गुणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थावरातिरित्यभिप्रेत्याह। शौण्डादिभिरिति शौण्डः प्रवीणः। इ
 ह आसक्तिरूपा क्रियावृत्तावन्तर्भवति तद्धारकं च सामर्थ्यम्। यथा दज्जोदनगुडधानादौ। तैकारकाणां क्रियैव संबन्ध इति नियमस्य भङ्गेनेति बोध्यम्। अधिशब्द
 इति। आधेयप्रधान इति शेषः। अधिकरणप्रधानस्य तु अव्ययीभावस्य अधिहरीति यथा अन्तःशब्दोप्यत्र पठ्यते स चाधिकरणप्रधानः मध्ये इत्यर्थात्तदयोगेऽवयविन
 आधारत्वविवक्षायां सप्रमीयच्चावृक्षे शास्त्रेति। वनेतः वनान्तर्वसति। यस्तु अधिकरणत्वमात्रवृत्तिरन्तःशब्दस्तस्य विभक्त्यर्थ इत्यव्ययीभावो नित्यसमासः। प्रनिरन्तरिति
 गत्वमन्तर्वणम् ॥ ७ केभाष्ये। अधिकरणप्रधानस्येति। अधिकरणशक्तिमात्रबोधकस्येत्यर्थः। अधिकरणप्रधान इति। मध्यगताधिकरणत्वशक्तिप्रधान इत्यर्थः। तदह
 मध्ये इत्यर्थादिति। वनेः नरिति। वनवृत्तिमध्यभागे इति बोधः। अधिकरणस्वमात्रेति। ननु मध्यालिङ्गिततद्वनिरित्यर्थः ॥

स मः
१५६

असङ्ग-नेरिति। अव्ययीभावनिवृत्तेन व्यपेक्षयास्तत्रासम्भवादिति भावः। अन्यथा। अतोधिकार्यतनिताप्यव्ययीभावस्वीकारे। अतिप्रसङ्गाच्चेति। चोहेतौ। अन्यथाऽन्यथेति पदोपानसाद्धो
 हेतुत्तराकथनेन तदसङ्ग-तिः स्पष्टैवावयविन इति। नन्दीत्यामद्भ्यगताधारत्ववचनत्वेपि न गताधारत्ववानकत्वं न तस्येति भावः। अधिकरणप्रधान इति। शक्तिमत्प्रधान इत्य
 यत्तु हरदतेनोक्तम्। तत्पुरुषस्यैकल्यिकत्वात्पक्षेऽव्ययीभाव इति। तच्चिन्त्यम्। तत्पुरुषस्यैकल्यिकत्वेपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वाद्द्वने अन्तरित्वदुक्तविग्र
 हस्यैवासंगतेः। किंच विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावो घचनग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा वृत्तस्योपरीत्यादावतिप्रसङ्गाच्च। तत्कथं मद्भ्यवाचिनः प्रसङ्गः। किंच प्र
 क्रियावाक्यान्तर्गतविभक्त्यर्थवृत्तेरेवाव्ययस्य समासः सन्निधानात्। नन्ता गार्थ्यादे रनिपतेनाभिहितेपिसप्तमीति स्थितम्। नचैतदिहास्ति। अवयविन आधारत्वविव
 क्षायां सप्तमीति त्वथैवोक्तत्वादिति दिक्। यदप्याहुः। अन्तः शब्दोधिकरणप्रधानः तत्सामानाधिकरण्याद्नात् सप्तमीवनरूपे मद्भ्यवृत्त्यर्थात्। वनेऽन्तर्वनान्तर्वस
 ति। पूर्वपदार्थप्राधान्ये तु अव्ययीभावः वनस्यान्तर्वणमिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। सामानाधिकरण्ये सप्तमीत्यसंगतं व्यधिकरणसमासप्रकरणात् विशेष
 णं विशेष्येणेत्यनेन गतार्थत्वात्। किंच मद्भ्यवाचिनाव्ययीभावो दुर्लभः। लक्षणाभावात्। अथान्ययमिति योगविभागेन कथंचित् उपपत्तिं वृषे अपदिशमि
 नियथा। तर्हि सथे वैहापिनित्यसमासत्वाद्भिग्रहत्वं स्यात्। तथा च वनस्यान्तरित्वदुक्तिर्विरुद्धेता। दिक् संख्ये सज्जायाम्। नियमार्थमिति। कथंचिर्द्वित्रिलोक
 नाथेन सतां मरुद्विषद्विकालिदासः। त्रिलोकशब्दस्यासज्जात्वान्न च समाहारे द्विगुः। द्विगोरिति द्विगुप्रसङ्गात्। न च पात्रादित्वं कल्प्यम्। यदि त्रिलोकीगण
 नापरास्यादिति प्रयोगविरोधात्। नचोनरपद इति समासः। त्रिपदतत्पुरुषस्येह दुर्लभत्वात्। अत्रोच्यते। लोकशब्दोत्रलोकसमुदायपरः। अवयवो लोक
 स्त्रिलोकः ॥ ७ ॥ अर्थः। असङ्ग-तमिति। विशेषणसमासेनैव गतार्थत्वात्तदाह। व्यधिकरणेति। एवं चैतत्प्रकरणे तथार्थकपनमनुवृत्तिमिति भा
 वः। इह। शास्त्रे। दुर्लभत्वादिति। सुसुपेति उक्तेरिति भावः ॥

म-श-
१५७

शाकपार्थिवादिरिति। नचकैपटोक्तवस्यत्याख्यानेदोषः। शाकप्रियपार्थिवदत्त्वादेवारणापतद्वचनस्यवश्यकत्वेनकैपटोक्ततयस्याख्यानस्यासङ्गतत्वादितिभावः। तद्वधनयन्नाह। एतच्चे
ति। भाष्यएवेति। तत्रहित्रैविद्यद्वयार्थव्यवहारेणविद्यामधीतेदितिग्रहइत्युक्तम्। एतेनेति। नवरसरुचिरामित्यस्यनवावयवकरससमूहेनरुचिरामित्यर्थदितिभावः। एकापिसप्तमीति। एको
च्चारणविषयापिसप्तमीतन्नेणोच्चारणाद्व्यतदित्यर्थः। हन्द्साधुत्वंतुसौमत्रत्वात्। स्पष्टंवेदमादेशप्रत्यययोरितिसूत्रे मूले। विषयेदिति। अतएवपौर्वशात्तद्व्यादौतद्धितोत्पत्तिः।
अन्यथाउक्तार्थानामप्रयोगद्वितिनस्यादितिभावः। प्रतिपदेक्तत्वादिति। निरवकाशत्वाभावेपिप्रतिपदोक्तत्वेनशीघ्रोपस्थितिकत्वाद्न्याय्यमितिभावः। प्राचाग्रन्यमिति। भाष्यग्रन्य
शाकपार्थिवादिः। एतच्चद्विगोर्लुगनपत्यद्वितिसूत्रेभाष्यएवस्पष्टम्। एतेननवरसरुचिरामित्यादिव्याख्यातम्। तद्वितार्थे। एकासप्तमीविषयभेदाद्व्यतेद्व्याश
येनाह। तद्वितार्थेविषयेद्व्यादि। सर्वनाम्नद्विति। एतच्चपूर्वापरोदाहरणान्वयि। यद्यपिस्त्रियाःपुंवदित्यनेनापिप्रकृतेनिर्वाहःसिद्धस्तथापिदक्षिणपूर्वत्यादिसि
त्यर्थसर्वनाम्नद्व्यावश्यकंप्रतिपदोक्तत्वादिहापिन्याय्यमितिभावः। षाण्मातुरद्विति। मातुरुत्संख्येत्युत्। अनपत्यदत्यक्तेर्द्विगोर्लुगितिलुत्। विकल्पेप्राप्तद्विति
प्राचाग्रन्यमनुसृत्योक्तम्। वस्तुतस्तत्रयाणां समासेरुतेऽन्यपदार्थोपसंक्रमेणपरस्परसंबन्धाभावाद्द्वन्द्वतत्पुरुषयोरप्राप्तौसत्यां वचनमितिद्वेयम्। तत्रतद्वि
तार्थेति सूत्रोत्तरपदेपरेनत्पुरुषोवचनसामर्थ्यात्सिद्धः। एकार्थीभावसत्त्वादेवनित्यतापिसिद्धा। महाविभाषापिसत्येकार्थीभावेसञ्ज्ञायाविकल्पिका। नच
सञ्ज्ञायाभावाभावाविव्येतेद्वितिभाष्यविरोधात्किंतुवैकल्पिकैकार्थीभावविषयेनित्यैवतत्सञ्ज्ञा। दहतुवैकल्पिकत्वांशोबाधितः ॥ ७७ मित्यर्थः। परस्परसंबन्धा
भावादिति। निष्कृष्यपञ्चगोपदमात्रयोः परस्परसामानाधिकरण्याभावाच्चत्रोपानहस्यचार्यमात्रेवत्यसम्भवादित्यर्थः। अन्यथापञ्चगोपदानांपरस्परंविशेष्यविशेषणभावपूर्व
कमेवान्यपदार्थोपसंक्रमाच्चत्रोपानहप्रियद्वयत्रसमूहबोधपूर्वकमेवतदपसंक्रमात्तदसङ्गतिःस्पष्टैव। वचनसामर्थ्यादिति। तत्सामर्थ्याद्भूतपूर्वसामानाधिकरण्यामाश्रित्ये
त्यर्थः। बाधितद्विति। त्रयाणामेकार्थीभावेद्वयोर्व्यपेक्षायादुर्लभत्वात्। महाविभाषद्विव्यपेक्षायाएवपक्षेबोधिकेनिभावः ॥

रामः
१५७

ज्ञापकसिद्धेति। वचनसामर्थ्यसिद्धतत्पुरुषस्यन्याससिद्धनित्यत्वरूपार्थस्यवानुवादमात्रमिति भावः। ज्ञापकशब्दो बोधकपरः अतएवेति। वार्तिकस्य तत्पुरुषपदस्य सूत्रसिद्धार्थानुवादकत्वादेवेत्यर्थः। त्रिपदे हि बहुव्रीहौखादिरीपदस्योत्तरपदत्वाभावात्पुंस्त्वंन स्यात्। वार्तिकस्या पूर्वत्वे हि श्म्यारूपे उत्तरपरे पूर्वयोस्तत्पुरुषे पुं वक्तुर्मधारयेत्यनेन पुं वत्त्वं सिद्धमेवेति तदाश्रयणं व्यर्थं स्यादिति भावः। पूर्वनिपातेति। त्रिपदे बहुव्रीहौ वितरशब्दस्य सर्वनामत्वात् पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। न चैवं पूर्वनिपातव्यावृत्तये तदाश्रयणस्यावश्यकत्वे कथं पूर्वकृतार्थसाधकत्वेनास्य कैयटस्योपन्यास इति वाच्यम्। तपर इत्यादि निर्देशैस्तत्पूर्वनिपातस्यानित्यत्वेनापि तत्सिद्धिरिति पुं वत्त्वमेव मुख्यं फलमित्याशयात्। कर्मधारयपूर्वपदक बहुव्रीहौ तु तस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपातापत्तेः सनकृतः। सूत्रार्थानुवादकत्वे तु नात्र तत्राग्निः। दिक् संख्ययोरभावात्। अतएवेति। ज्ञापकसिद्धार्थानुवादत्वादेवेत्यर्थः।

एवं च वार्तिके तत्पुरुष इत्यंशो ज्ञापकसिद्धार्थानुवादमात्रम्। अतएव खादिरेतरशम्यमितिकर्मधारयोत्तरपदो बहुव्रीहिर्ननु त्रिपद इति समर्थसूत्रे कैयटोक्तं सङ्गच्छते पुं वत्त्वं पूर्वनिपातयोः सिद्धये हितथोक्तम्। अतएव चित्राजरदुरिति सङ्गच्छते। पूर्वकालैकेत्यादेर्जरद्ववादौ कृतार्थतया भूतपूर्वगत्या प्रवृत्तेरयोगादिति दिक् ॥

ॐ अन्यथा चित्राशब्दे पुं वत्त्वापत्तिरिति भावः। ननु भौतपूर्विकं सामानाधिकरण्यया मादायद्विगुवत् पूर्वकालैकेत्यपि दुर्वारमिति च दुर्वारोऽत आह। पूर्वकालैकेति। तस्य सामर्थ्यात् प्रवृत्तावप्यस्य प्रवृत्तौ मानाभावः इति भावः। दिगर्थस्तु यदि सामानाधिकरण्यमात्रं नियामकं न तु निष्कृष्यतयोरेवेत्याग्रह एवमेकार्थीभावमात्रमपेक्षितं न तु निष्कृष्येत्यां ग्राहः। अतएव येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये प्रस्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इत्यस्य परमगार्ह्यायणसिद्धिः प्रयोजनमुक्तम् किंचैवं प्राचीणलाप्रियायस्य प्राकृशाताप्रिय इत्यादौ सामानाधिकरण्यनिबन्धनपुं वत्त्वासिद्धिः। पुं वत्त्वे यथा कथं चित्तामानाधिकरण्यनिमित्तम्। कर्मधारये तु निष्कृष्येत्यत्र मानाभावात्। तथा चार्थवृत्तितान्दन्हेनियामिकानतुतन्मात्रवृत्तिना। अतिप्रसङ्गस्त्वंनभिधानाद्वारणीयः। अतएव भाष्ये संपूर्णवचनमेव प्रत्याख्यातमित्युच्यते तदामूलं सम्भवेति ॥

म. श.
१५८

वाग्दृषदप्रियदृतिअत्रवाग्दृषदोः सामान्यधिकरण्याभावेपिप्रियशब्देनतयोः सामान्यधिकरण्यात् बहुव्रीहिर्निर्वाधः। पूर्वन्त्रेजेमिनीयेवाधलस्योदशमाद्याये। एतयः षड् हो द्वा दशा
हेउत्पन्नास्तत्राहः क्रमेणरथन्तरहहैरूपवैराजशाकरैवतानिसामानिगवामयनेष्टयः षडहदत्यादिवाक्यम्। इन्द्रं कृत्वेति। रहद्रथन्तरेसामनीयस्येत्यर्थः। नेहद्रन्तुति। किंनुत्रि
पदबहुव्रीहिरेवेत्यर्थः। स्वरेविशेषस्येति। त्रिपदबहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणरहस्यदस्वरः। उत्तरपदेपरतो इन्द्रेतुसतिशिष्ट इन्द्रस्वरेणरहद्रथन्तरेत्पन्नोदानमितिस्वरेविशेषः। स्व
रविशेषेप्यस्यप्रवृत्तिरिति समर्थसूत्रशेषेभाष्येस्पष्टम्। तत्रैवहेतुमाह। नित्येति। वोहेतौ। संकोचे। समासान्नात्रकृतविशेषविषयत्वे। नचात्रइन्द्रेपूर्वपदस्वरे इन्द्रस्यहः सुउ
इन्द्रस्योदाहरणतुवाक्चदृषदप्रियेअस्यवाग्दृषदप्रियः। क्रत्रोपागहप्रियः। इहत्रिपदेवह्वीहौकृते पूर्वयोर्नित्यं इन्द्रः। तेनसमासान्तष्टजपिर्नित्यएवाय
तु पूर्वन्त्रेवाधलस्योदशस्ययुगपद्विधेरेकाहवद्विमासत्वमित्यधिकरणेष्टयः षडहो रहद्रथन्तरसामाकार्यद्वयदाहृत्य इन्द्रं कृत्वा बहुव्रीहिरिति पूर्वप
द्वरचपित्वात्त्रोपष्टमकतयाकात्यायनवचनमिदमुपन्यस्तम्। यच्चनेहइन्द्रइतिसिद्धान्तयित्वाकात्यायनवचनंतु समासान्तकृतविशेषमात्रविषयमित्युक्त
म्। तदुभयमपिचिन्त्यम्। उत्तरपदेइत्युक्ते ईन्द्रं कृत्वेत्यस्यासङ्गतेः। स्वरेविशेषस्यस्पष्टतयासमासान्नापर्यन्तमाग्रहेबीजाभावाच्च। नित्यसमासवचनमितिवा
र्तिकस्यसंकोचेप्रमाणाभावाच्च। संख्यापूर्वोद्विगुः। अत्रोक्तदृति। अयंभावः। पूर्वसूत्रविषयएवेयं सज्ज्ञानन्तरस्येतिन्यायात् ॥

भयोरनुष्ठानापत्तिः। एकस्मिन्नेकमित्तरस्मिन्नितरदिति ह्यनुष्ठानं सिद्धान्ते इष्यते इति वाच्यम्। षडहापेस इतरंतरयोगोनतदवयवापेस इत्यदोषात्। केषुचिदहः सुष्टते
नकेषुचितैलेनभोजनेपिमासंष्टततैलाभ्यांभोजपिनन्यमितिवत्। यदिनुश्रुतौषदस्यदस्वरएववहद्रथन्तरसासेत्यत्रश्रूयते। तदाकान्दसत्वात् त्रिपदेबहुव्रीहौ इन्द्रोनेति
कल्प्यम्। यदाचाथीन्तर्भावेणैकाशीभावस्तदाहि इन्द्रस्यनित्यतावार्तिकममता। यदातुतदनन्भीवेणैकाशीभावस्तदाइन्द्राप्राप्त्यात्रिपदोनिर्वाधएवेत्यन्ते ॥

रामः
१५८

खरोनसंभवतीति। तत्रदिक् संख्ये सञ्ज्ञायामिति समासेन द्विगुत्वाभावादिति भावः। एवमेवेति। पूर्वनिपातार्थत्वं मेवेत्यर्थः। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तेति। वैयाकरणत्वादीत्यर्थः। पापा
 णकेति। अत्रापिसूत्रे कुत्सिनशब्दः कुत्स्यमानपरः। अतएव। पूर्वपदस्य सदृशत्वात्। शणिकत्वादेव। नच दर्शनीयाया माता दर्शनीया मानेत्यत्रापि द्वयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनक
 एतदर्थमेवहितत्रययोगविभागः कृतः। अन्यथादिसंख्ये सञ्ज्ञाते द्वितार्थोत्तरपदसमाहारद्वयेव ब्रूयात्। तेन सप्रक्रषयद्वयत्र दृगन्तकालेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽ
 भवति किंतु समासात्तोदात्तएव। तथाचलस्य सप्रक्रषयस्तपसेये निषेदुः सप्रक्रषीणां सुकृतां यत्र लोका इत्यादि। सनपुंसकमिति। सतच्चमूले एव व्याख्यास्यते। कुत्सि
 तानिकुत्सिनैः। कुत्सअवसेपणे। मत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वर्तमाने कइत्याशयेनाह। कुत्स्यमानानीति। तदर्थकानीत्यर्थः। वैयाकरणसूचिगिति।
 सूचयतेरचदः। कः एष्टः सन् प्रश्नविस्मयार्थितुं स्वसूचयति। अहो निर्मलं गगनमिति स एव मुच्यते। दुर्दृष्टदति। दुलरत्सेपे। दुःपूर्वः। ओणादिकः कूटप्रत्ययः। बहुलमन्यत्रा
 पोनिणिलुक्। रलयैकं विषयत्वस्मरणाद्। विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थसूत्रम्। प्रायेणाप्येवमेव। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायम्। संनिधानान्तेनेहनासीमांस्को द
 रिद्रः। पूर्वसूत्रेति। पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनोतयोः पूर्वसूत्रेण समासे सति परनिपातः स्यात्। तस्मात्पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रमिति भावः। लासणिकमिति। अतएव समा
 नाधिकरण्यात् मृगीवचपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः। उत्तरपदोपस्थितस्यामत्वचापलादिद्वारकमेवेह सादृश्यं गृह्यते संनिधानात्। वागर्थविवेत्यादावपि हि संनिहितसं
 कादिद्वारकमेव सादृश्यं प्रतीयते। कथं तर्हि उपमानपरमेति चेत्। भूतपूर्वमत्याशकार्यमादां येत्येवेहि। सामान्यवचनत्वं चोपमानोपमेयसाधारणधर्मद्विशिष्टोपमेयप
 रत्वं चोद्दिश्य ॥ ७५ ॥ त्वेन सामानाधिकरण्यात् पुंवत्त्वापत्तिः। वृत्तौ वृत्तेः प्राक् च सामानाधिकरण्ये च तत्त्वृत्तेः। इवशब्दस्य द्योतकत्वाच्च वृत्तेः प्रागेति सामानाधिकर
 ण्यमन्नेति बोद्धव्यम्। भूतपूर्वगमेति। घनेन तुल्यः श्याम इति वाक्ये तच्छकार्यस्य सादृश्ये प्रतियोगित्वेनान्वयादुपमानत्वमस्तीति भावः। उपमेयपरत्वात्। तच्च श्यामा
 दिशब्दानां स्पष्टमेव ॥

म.श.
१५८

खञ्जपाचक इति। खञ्जस्य गुणद्वयमिमानेनेदम्। नन्वप्रधानमुपसर्जनमिति सहासञ्जयानेकस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वे अप्रधानस्यैव सञ्ज्ञानप्रधानस्येति दोषोपितुं प्रकृत्यनु-
 प्राधान्यं कस्यैतन्नस्यनियामकतेत्यरुचंराह। महेति। निरूढविशेषणेति। विषयताविशेषप्रकारतावदित्यर्थः। तदेवहिलोकस्य विशेषणत्वेन प्रसिद्धम्। सुप्रकृत्यनु-
 उपमितम्। कथंभाष्याब्धिः कातिगभीरइतिकेयटः। सामान्यप्रयोगसत्त्वेनास्याप्रवृत्तेः। उच्यते। इहगाम्भीयेणसादृश्यंनवेवसिनेकितुविततदुरवगाहत्वादिनातस्यवा-
 प्रयोगो रूपेवेतिनिर्वाधः समांसः। विशेषणमननुविशेषणविशेष्यभावेकामचारात्पाचकपाठकादाविवनीतोत्पलादावपिअप्यवस्थितः पूर्वनिघातः स्पृदितिचेत्। अ-
 त्राहः। जातिशब्दस्यगुणक्रियाशब्दयोःसमभिवाहारेविशेष्यसमर्थकतैव। तेननीलोत्पलं पाचकब्राह्मणइतिव्यवस्थितस्यत्रयोगः। गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोर्गुणक्रि-
 याशब्दयोश्चानियमएव। खञ्जकुञ्जः कुञ्जखञ्जः। पाचकपाठकः। पाठकपाचकः। खञ्जपाचकः। पाचकरखञ्जइतिअत्रचमूलमुपसर्जनमितिमहासञ्ज्ञा। अप्रधानस्य
 पसर्जनम्। गुणक्रिययोश्चद्वयंप्रत्यप्राधान्यं स्पष्टमेवेति। यद्वाविशेषणविशेष्ययोश्चसंबन्धिकतयाअन्यतरोपादानमात्रेणनराक्षेपसंश्लेषेउभयोपादानंनिरूढविशेष-
 णविशेषपरिग्रहाद्यं। निरूढिश्चप्रागुक्ताभाष्यकारादिअधहारादवसीयते। पूर्वापर। अपरस्यति। एतच्चपश्चादिति सूत्रेभाष्येस्थितम्। बाहुलकादिति। एकेषुमुश्लेषुकी-
 रयतेपराकमतेइतिवाचोद्वयम्। श्रेणिकृताइति। एकेनशिल्येनपक्षेनवायेजीवन्तितेषांसमूहः श्रेणिः। कृताकृतमिति। एकदेशकरणात्कृतम्। एकदेशान्तरस्याकरणः तदेव
 कृतम्। सन्वहत्। गुणक्रियाशब्दैः सहसमासेरुत्तरेनापूर्वनिघातनियमार्थेऽत्रमूलस्यरुषः। समानाधिकरणद्वयार्थेऽद्यजन्तम्। औपचारिकंवा। समानाधिकरणपद-
 इत्यर्थः। भाषितपुंस्कादित्यादि। एतच्चस्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेस्फुटीकरष्यते ॥ हारेकस्यतादृशविषयतात्त्विकमनआह। रूढिश्चेति। रूढिविषयतादृशविषयतात्त्विकमित्य-
 र्थः। अवस्येत्तइति। गुणादेरेतादृशविषयतात्त्विकंनिश्चीयतइत्यर्थः। एकेनेति। अनेकशिल्पादिजीविनएकशिल्पादिजीविन-
 हरूपाः समूहरूपाः कृताइतिवा। गुणक्रियेति। सत्याठकः सच्छुक्रइत्यादौ ॥

रामः
१५८

रूढिशब्देति। ते च मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्गतज्ञैः। प्रशस्तवाचकान्यमूनीतिकोशप्रसिद्धमतल्लिकादयः। न्याय्यमिति। मचयुवत्तारोपवत्पुंस्त्वस्याप्यामेयेण सामानाधिकरण्यामुभयारोपापेक्षया लक्षणुसारेण परिभाषाज्ञापनस्यैवोचित्यात्। पूर्वान्तग्रहणेति। पूर्वान्ततयाग्रहणेत्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः। पूर्वनिपाते विशेषइति। गुणवचनत्वात् गननुनेनैव कर्मधारये सिद्धम्। जातीग्रहणीययोश्चतसिलादिष्विति सिद्धम्। तस्मिन्नेन सूत्रेणेत्यन आह। पूर्णीत्यादि। तथेत्यादि च स्त्रीपुंसलक्षणोति। स्तनश्लश्लादियुक्तास्त्रीयोटेत्यग्रव्याख्यातारः। हरदत्तस्तुनपुंसकं योटेत्याह। तत्रमूलं मृम्यम्। अमरेण नपुंसकपर्यायेभ्यः षष्मगेवास्य पाठात्। कठधूर्तइति। नात्र कठत्वं कृत्यतेऽतः कुत्सितानि कुत्सैरिति गतार्थतानशङ्का। प्रवृत्तिनिमित्तकत्वायामेव तस्य प्रवृत्तेः कथं नर्हि जनयतिकुमुदभ्रान्तिधूर्तवको बालमत्स्यानामिति वकधूर्तइति युक्तम्। सत्यम्। प्रमाद एवायमिति प्रामाणिकाः। प्रशंसावचने च। वचनग्रहणं रूढिशब्दपरिग्रहार्थम्। येतु यौगिकाः प्रशस्तशंभनरमणीयादयः ये च विशेषवचनाः सुचिमृदादयः ये च गौण्यावस्थाप्रशंसंगमयन्ति सिंहोमाणवकदत्यादयस्ते सर्वे व्युदस्यन्ते। कुमारः। एतद्वेति। एवकारः स्फुटसिद्धत्वद्योतनार्थः। ज्ञापकान्तरस्यापि संभवात्। तथाहि। युवास्वततीति सूत्रेजरतीग्रहणं सिद्धम्। न हि युवन्शब्दस्य पुंस्त्वे जरतीसामानाधिकरण्यं न्याय्यम्। यत्तु अश्लादिभ्यः फञ्विधोपुंसि जातइति मणसूत्रेपुंसीत्युक्तिरपीह ज्ञापिकेति। तत्र। एकारेणेतु विशेषणमिति सभासः स्यादेव। पूर्वनिपाते विशेषः। मयूरव्यंसकादयश्च। चकारोऽवधारणार्थः समासान्तरं व्यावर्तयति। धूर्तइति। तथा च गुणवचनत्वात् पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनमिति भावः। अन्येत्याहः। मयूरद्वयंसको मयूरव्यंसकः। उपमानानि सामान्यवचनैरिति सिद्धे पुनर्विधानं तत्पुरुषेतुत्यर्थेति स्वरोऽभूदिति। सत्युपमानशब्देन विहिते समासे प्रवर्तते। अश्रीतपिबतेति। इह क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् स्त्रीत्वाद्वापुः॥
 भिगीशब्दस्य पूर्वनिपातइति भावः। उपमानशब्देनेति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभ्रूयतेति भावः। इदं च मतं कैयटे स्य एम्। क्रियारूपमेति। क्रियापदवाच्यरूपस्येत्यर्थः॥

म-श-
१६०

भिन्नवाचीति। पूर्वपदार्थप्रधानप्राप्यमित्येति। तेन तत्राभ्यांविग्रहोऽनतरपदार्थेति। स्पष्टं चेदं भाष्यं। आरोपितत्वं न जात्योत्यते इति आरोपितत्वं न जात्योत्यते इति
 ह्यणपदप्रवृत्तिमिन्नमित्यब्राह्मणद्वयत्रनजाद्योत्यतद्वत्त्वर्थः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। एतदेव भाष्यसंमतम्। न जो वाचकत्वे आह। आरोपमात्रं वेति। द्दं न ज्वाच्यमेवेत्यर्थे विशेषणं
 तदाह। विषयत्वं तु संसर्ग इति। तादात्म्यारोपश्चात्र। नामार्थदौरभेदान्वयव्युत्पत्तिस्तु निपातातिरिक्तविषयेति भावः। यत्तु अत्रापि पक्षेद्योतकतैव न अस्ति इति। तत्रासमभिव्यक्त्या ह्यनर्थशक्त्या ह्युद्दे
 धकत्वस्य द्योतकत्वे विशिष्टस्यैव तच्छक्तिविषयतया प्रयुक्तस्थित्यभावेन विषयत्वं तु संसर्ग इत्यस्यासंगतेः। प्रयुक्तपस्थितयोर्हि संसर्गो भवतीत्याहुः। आरोपितो ब्राह्मण इति। अर्थमन्त्ये बोधाकारः।
 आद्ये तु आरोपितब्राह्मणत्वमिति प्रदर्शनीयम्। अत्राद्येव युक्तं न त्वन्वयस्य न अर्थत्वे विब्राह्मणादिपदानां मुख्यसंबन्धेन ब्राह्मणत्वादिमति शक्तिग्रहात्तत्र आरोपितत्वात्पर्यस्य दुर्घटत्वात् न
 एवमप्येति। रजान्तरमिति। अन्तरशब्देभिन्नवाची। मात्रंकार्त्वेवधारणे। अन्तरमात्रशब्दाभ्यां सह नित्यसमासः। न ज्। उत्तरपदार्थप्रधानोयं समासः। तथाहि। आरोपितत्वं न
 जाद्योत्यते। आरोपमात्रं वा। विषयत्वं तु संसर्गः। तथा च अब्राह्मणशब्दादरोपितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थाद्ब्राह्मणभिन्न इति पर्यवस्यति। अतएवानुपसर्जनत्वाद्गतस्मिन्नि
 त्यादौ सर्वनामकार्त्वे सिद्धति ॥ ॐ च न ज्ञामभिव्याहारात्तदर्थत्यागः। शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वापत्तेः। ममतु न दोषः मुख्यसंबन्धेन ब्राह्मणत्ववत्तद्वारोपितसंबन्धेन ब्रा
 ह्मणत्ववत्तद्वारोपितसंबन्धेन। न ज् तु स्वविशिष्टस्य तदर्थकत्वतात्पर्यनिर्णायकः। इदमेव न जो द्योतकत्वं नाम एतावत्ते वात्रैकार्थीभावव्यवहारोपि विशिष्टानुपूर्वीद्योत्सार्थी नर्भवेण
 शक्त्यावच्छेदकत्वादि विशिष्टस्यार्थवत्त्वम्। समासविधायकशास्त्रबलाद्त्रैवमेव कल्पनोचिता। प्रजयतीत्यादौ तु नैवम्। अडादिव्यवस्वार्थमन्यथा तत्र कल्पनात्। लोकस्य तु तत्रा
 पिविशिष्टशक्त्येव बोधः। अवयवशक्तिबोधनद्वारा विशिष्टस्य विशिष्टशक्तिबोधकमेव च व्याकरणमिति दिक्। पर्यवस्यतीति। भेदे एव आरोपस्य संभवादिमिति भावः। अतएव त्र। उ
 चरपदार्थप्रधानत्वादेव ॥

शमः
१६०

इह लिङ्गमिति। अन्यथोपसर्जनत्वाद्द्यानापत्तौ हल्लङ्गादिलोपस्त्वुर्वास्त्वेन तद्वैमर्ष्यस्य एवैव। न च वचनसामर्थ्यादुपसर्जनत्वेऽप्यत्रमिति वाच्यम्। लाघवेनोत्तरपदार्थप्राधान्यस्यैव ज्ञापयितुं युक्तत्वात्। अत्राज्ञानश्च योर्विशेषश्चिन्यः। आर्थिकार्थमिति। आरोपितत्वं बोधोत्तरं प्रकरणादितात्पर्यग्राहकवशात् नानसस्तदर्थबोधदतिभावः। उत्तरपदप्राधान्यमूतदर्थप्राधान्यम्। भाष्योक्तमित्युनेनकैयटाद्युपपादितपूर्वपदार्थप्राधान्यपक्षस्तदसंभत्तानुच्छ्रित्वं बोधितम्। तच्चान्यत्र प्रपञ्चितम्। वास्तवबहुसंज्ञितिनैकसंज्ञितौ हेतौ

तत्पुरुषस्योत्तरिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्बाधम्। एतत्तदो रितिसूत्रेन जसमासग्रहणं चेहलिङ्गम्। मीमांसकादयस्तु ब्राह्मणभिन्नइत्यादिशब्दबोध एवेत्याहुः। तन्मतेऽसद्व्यादेः अति सर्वद्व्यादिसमकक्षत्वात्सर्वनामसञ्ज्ञाकार्यगर्णकार्यं च न स्यात्। यत्तु तत्तादृश्यमभावश्च तदन्वयं तदस्पता। अप्राशस्त्यविरोधश्च न जर्थाः षट्प्रकीर्तिता इति पठित्वा अत्राज्ञानः। अपापम्। अनश्चः। अनुदराकन्या। अपशवोर्वा अन्ये गोअश्वेभ्यः। अधर्माः। इत्युदाहरन्ति। तत्तु मन्थायथमार्थिकार्थमभिप्रेत्य कथंचिन्नेमम्। सर्वथापि न जसमासस्योत्तरपदप्राधान्यं भाष्योक्तं नान्यथयितव्यम्। अतएवानेकमन्यपदार्थइत्यत्रानेकशब्दादेकवचनं प्रयुक्तम्। माघेऽपि। सेव्यतेऽनेकयाः सन्नतायाहुः येति। कथं तर्हि पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयदति। उच्यते। अद्यारोपितैकत्वानां प्रकृत्यर्थतया तत्र वास्तवबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम्। यद्वा समुदायवत्त्वे बहुवचनम्। रथोऽश्वोरजश्च प्रत्येकमनेकस्वतः। अनेकश्चनिकश्चेत्येकशेषात्। यत्तु प्राचीनप्रक्रियायां व्याचक्षाणा आहुः। नञ्बिभिशे नोत्तरपदेन सा दृष्ट्यादयोऽसंस्तत्त्वादि।

विषये आरोपेतस्योत्तरत्वेनोत्तरसंख्यायाश्च पूर्वसंख्या व्यवहारप्रतिबन्धकत्वान्न तत्र बहुत्वभानम्। शब्देनैकत्वस्यैवोपस्थितेऽन्यथाऽनेकसादृश्यादयदति। तद्वत्तदत्यर्थः। कारिकायां सदृशदीनातिपाठदर्शनात् ॥

म-श
१६१

तत्त्वकीयेति। तद्ध्येपि पूर्वन्तेषामार्थिकार्थत्वकथनात्। आकरविरुद्धं चेति। विधिहेतुलक्षितस्य प्राधान्येपि जाकरोत्तोत्तरपदार्थप्राधान्यहानेरिति भावः। मासजातवदिति। तन्नप
थाजातस्य प्राधान्यं तथा प्रकृते ब्राह्मणादेशोपितो ब्राह्मणद्विबोधात्। नञर्थमिलितम्। नञर्थप्रकारेण जनितबोधम्। तन्मसं पदम्। आरुत्यासदृशादिलसकमित्यर्थद्वित
द्वारमातारः। भाष्यविरुद्धमिति। तथा प्रकारस्य भाष्येऽनुक्तेः। अर्थतएवतद्वेधसंभवेन लक्षणायाः अर्थत्वाच्च। समर्थयितुमिति। मीमांसकाद्युक्तपूर्वपदार्थप्राधान्यमिति शेषः। लस
मीवेति। नञोभेदवत्यर्थे इत्यर्थः। इदमुपलक्षणम्। निपातनामनेकार्थत्वादित्यस्यापि। ज्ञापकादिति। नञ्मासे उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति यद्वद्वतितत्पूर्वपदार्थप्राधान्येपीति सा

तत्त्वकीयग्रन्थसंदर्भविरुद्धमाकरविरुद्धं च। यद्यपि विचारविन्तामणवुक्तम्। समासे तूत्तरपदप्राधान्यं मासजातवत्। नञर्थमिलितं तच्च सदृशादीनि लक्षणे
दिति। तदप्युक्तीत्याभाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव। यदि तु स्वातन्त्र्यं मेवाकलम्बते तर्हि कथंचित्समर्थयितुं शक्यम्। तथा हि। अस्तु लक्षणैव। तथापि नञ्मासे उत्त
रपदप्राधान्यप्रयुक्तकार्यणितस्य नै। अनञ्मास इति ज्ञापकात्। उपेयप्रतिप्रत्ययी उपाया अन्वयस्थिता इति न्यायात्। समासे त्विति वदन्वाक्येन नञोऽसम
स्तत्वात् क्रियैवान्वय इति धनयति ॥

मान्यापेक्षज्ञापकादनेकमित्यादावेकवचनस्यापि सिद्धिः। एवमाश्रयणेति गौरवत्वात्वाहुत्तरपदार्थप्राधान्यं ज्ञापक
कत्वमेवोचितम्। एतदेव धनयतोक्तम्। कथंचिदिति। यमुद्दंसमर्थमं विचारविन्तामणिलोकोत्तरादीर्थस्येति। तन्ना। तत्रोत्तरपदस्य तदर्थतासृणिकत्वे तद्विशेष्यकबो
धेनोपसर्जनत्वा संभवेनात्वादिसिद्धये ज्ञापकोपन्यासवैयर्थ्यपत्तेः। नञ्सृणिकता मात्रेणोपसर्जनत्वाभावादिशिष्टस्वलासृणिकत्वे तूत्तरपदप्राधान्यमिति तदुक्तिविरोध
दित्यूह्यम्। नचिदभाष्येनोक्तमतआह। उपेयेति। लक्ष्येत्यर्थः। एवं समर्थनेप्यत्रासाधुत्वमेव मुनित्रयसंमतेर्यसंबशब्दानां साधुत्वस्य सर्वसंमतत्वादिसिद्धौ च। वदन्नि
ति। विचारविन्तामणिकृदिति भावः ॥

रमः
१६१

यत इति। यतोवधारितं ततो ध्वनयतीत्यन्वयः। संबोधनान्तम्। अत्र संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणमिति ह्युक्तिः प्रमाणम्। कृत्योर्था क्रियाजन्यगणनेन तद्विधानात्। कारकं
म। कर्त्रादिषु म्। क्रियाजनकस्यैवकारकाधिकारेण कर्त्रादिसञ्ज्ञाविधानात्। प्रथमोवतिः। तेन तु ल्यक्रियावेदिति विहितः। असमस्तनञ्। प्रसज्यप्रतिषेधार्थक इति शेषः।
अतएव प्रसज्यप्रतिषेधेः समर्थसमास इति तत्र तत्र भाष्यकृत्। एतत्। असमस्तनञः क्रियान्वयित्वम्। वचनपुरुषव्यवस्थेति। घटाभावोऽदभाव इत्यर्थे एकवचनप्रथमपुरु
षतः। संबोधनान्तं कृत्योर्थाः कारकं प्रथमोवतिः। धातुसंबन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ्। १। तत्रायस्यचभावेन षष्ठीचेत्युदितं दूयम्। साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रियये
वान्वधार्यताम्। २। युक्तं चैतत्त्वं पचसि। युवांपचथा इत्यादौ नञ्मभिव्याहारे क्रियाया एव निषेधप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात्। भवति प्रयोमेः पितृषेवन्वाप्यत्वात्। प
टोनास्ति। पटौनस्तः। अहं तत्र नास्तीत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थादर्शनाच्च। अन्यार्थाभावेऽव्ययीभावस्य दुर्वीरत्वाच्च। यत्तु भूतलाधेयत्वभावत्वात्। पट इत्यर्थवर्णनं तत्र। क्रि
यान्वये कारकविभक्तेर्दुर्बेभत्वात्। तस्मात्कारकविशिष्टक्रियायानञर्थेऽन्वयः शब्द इत्येव तत्त्वम्। भाष्यवार्तिके त्यपलक्षणम्। सांप्रदायिकरीत्या पूर्वपदार्थप्राधा
न्येऽव्ययीभावः। उतरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति विषयविशेषकस्य सुलभत्वात्। यत्तु वदन्ति। यदाऽभावसामान्येन नञ् वर्तेते तदाऽव्ययीभावः। अभावविशेषविवक्षा
यां तत्पुरुष एव। तस्मिन् नञर्थत्वाभावेन पूर्वपदार्थप्राधान्यासंभवादिति। तन्न। पापाभावोः पापमिति खोक्तत्पुरुषोदाहरणेऽपि अभावत्वेनैवाभावभानेनाव्ययीभाव
स्य दुर्वीरत्वात्। यदपि विशेषस्य नञर्थत्वं नास्तीति। तदपि ना। निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात्। विशेषणरूपेण तत्रान्वयत्वं नास्तीति चेत् ॥
षपोरेवापत्तिरिति भावः। अन्यथा। घटाभावबोधे। वचनपुरुषव्यवस्थावदिदमपि दूषणमित्यर्थः। कारकविशिष्टक्रियाया इति भूतले घटोनास्तीत्यादौ भूतलाधिकरणकप
टकर्त्तृकसत्ताभाव इति बोध इति भावः। पूर्वपदार्थप्राधान्ये इति। असंहितमित्यस्य संहिताभाव इत्यर्थः। असंदेहा इत्यत्रोपेतसंन्देहो निश्चय इत्यर्थः। इति बोधे घटादभावप्रती
तिरार्थभेदेन धर्मिण आरोपात्। एवमनुपलब्धिपदे पि बोद्धव्यम्। न्यायसिद्धे एवं च लिङ्गदर्शनं मूलोक्तमिति तत्त्वम्। अभावसामान्य इति। अत्वन्ताभावत्वादिना बोधाविषयोभावत्वे
न बोधविषयस्य सामान्यमित्यभिमानस्तेषाम्। अव्ययीभाव इति। नत्रात्वन्ताभावत्वेनैव बोधादिति भावः। नशब्देनेतीति। निषेधार्थनाशब्देनेत्यपि बोद्धव्यम् ॥

म-श
१६२

इत्येवेति। अत्र न जानशब्देन चैकशब्दस्य समासस्ततोऽप्यप्रकारेणैकसंख्यात्वप्रतीतेः। एकप्रकारेणान्यथा नानुभवाच्च। एवमेवैकरूपो ह्यज्ञानरिति विद्युसदृशमप्य
नैकरूपद्वयार्थेनैकशब्देन रूपशब्दस्य बहुव्रीहिर्बोद्धव्यः। गतिसंज्ञाविकल्प इति। तत्फलं समासविकल्पः। कथमिति। गतित्वेते प्राप्तात्तोरि सिधातोः प्रतिवप्रयोगः स्यादिति
तर्हि भविष्यमित्यादिरव्ययीभावो दत्तजलाज्जलिरेव स्यादिति किंचिदेतत्। नजोनलोप इति। तिङ्-न्नेन समासाभावात् प्राप्तेवचनम्। अपचसीति। कृत्स्नं पचसीत्यर्थः।
नशब्देनेति। न आसमासे त्वने कथं त्येव भवतीति भावः। ऊर्जादिच्चिडाचच्च। चिडाचौकभस्तियो मेविहितौ ऊर्जादयोऽपि स्वभावात् तत्रैव प्रयुज्यन्ते। तत्रापि आविः प्रादुःशं
दौमुक्त्वाऽन्येषां करोति नैव योग इति माधवादिग्रन्थे स्थितम्। तथैवोदाहरति। ऊरीकृत्येति। आविः शब्दस्य तु साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् कृजोयोगे गतिसंज्ञविकल्पः। भव
स्ति योगे तु अनेन नित्यमिति विशेषः। कथं तर्हि वारुणीमद्विशुद्धमद्याविष्यसुभोऽभवत्साविबराग इति माघः। अभवद्युगपद्विलोलजिह्वापुगलीटोभयसकृभा
वमाविरिति च। निरङ्कुशाः कवम इति हरदत्तः। वस्तुतस्तुते प्राप्तात्तोरिति सूत्रस्य प्रयोगनिबन्धनार्थत्वे प्रकृतेः उपपत्तावपिसंज्ञानियमार्थत्वेपक्षे दोषत्वे शोऽपि ना
स्तीति प्रपञ्चितं शब्दकौस्तुभे। एतेन पुरो रामस्य जुहवांचकारज्वलनेव पुरिति भट्टिर्भाष्यात्। हतं परिश्रयेति। हत्वागमनं द्विधा हतं त्यक्त्वापरिरं स्यवेति। आ
द्यमुदाहरणं द्वितीयं प्रत्यदाहरणम्। अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिर्ननु वाच्यकोटि निविष्टमिति भावः। कणे हत्येति। अतिशयेनाभिलष्यतन्निरृतिपर्वसंधि
वतीत्यर्थः। ततश्च श्रद्धाया अबागमात् तत्प्रतिघातो गम्यते। प्रत्यदाहरणं तु कणे हत्वागतः। सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणस्तस्मिन् हत्येत्यर्थः। पुरस्कृत्येति। नमस्य
रसोरिति सत्वम्। कथं तर्हि असुं पुरः पश्यसि देवदारुमिति। स्थितमित्यद्याहारेण दर्शितप्रत्यगतित्वात् ॥

भावः। प्रयोगनिप्रमेति। गत्युपसर्गसंज्ञाधातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति तस्यार्थः। संज्ञानिप्रमेति। धातोः प्राक्प्रयुक्तानामेव गत्यादिसंज्ञानान्नेषामिति तदर्थः। अथमेव पश्योक्त
लापवादिती भाष्ये स्पष्टम्। प्रयोगोपाधिरिति। त्यबन्तप्रयोगोत्पन्नान्नानसबोधविषयमित्यर्थः। श्रद्धा। अभिलाषातिशयः ॥

रमः
१६२

एतेनेति। पुरदूतिकौतुकेदूत्यनेनान्वेति। तस्यचनक्रियावाचकत्वम्। तस्येत्यस्यसमीपदृतिशेषदृतिभावः। सञ्ज्ञानियमपसेतुशङ्केषनेतिभावः। माधवदृति। विभाषेति सूत्रे
 अन्तर्भावित्यस्यनिवृत्त्यापितस्तिद्धिस्त्वित्येदृहेति। तेननिवचनेकृत्वेतिसिद्धम्। गतार्थेवृत्तिमिति। प्रशब्दादेरितिभावः। नित्यसमासतामिति। तेनान्तेदान्तादुत्तरपदादनित्य

एतेनतस्यस्थित्वाकथमपिपुरः कौतुकाधानहेतोरितिष्याख्यातम्। अस्तं च। अव्ययमिति किम्। अस्तंकाण्डं प्रक्षिप्तमित्यर्थः। अदः कृत्वेति। यदास्वयमेवपर्यौ
 चयतितदेदमुदाहरणम्। तिरोत्तर्हे। अन्तर्हे किम्। तिरोभूत्वास्वितः। पार्श्वतोभूत्वेत्यर्थः। विभाषाकृत्वातिरः कृत्वेति। गतित्वाभावपक्षेसत्वमपिन। तिरसोऽन्यत
 रस्यामिति सत्त्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः। केचित्तु पराभवेतिरस्कारशब्दप्रयोगमनुरुन्धानाः सत्वविधौ गतिग्रहणं निवर्तयन्तीतिमाधवः। वाचंनियमेति। निवच
 नद्विषयनाभावः। अर्थाभावेऽव्ययीभावः। इहां विशेषेण एदन्तानि पात्यतेन तु सञ्ज्ञासंनियोगेन। प्रगतआचार्यदृति। अनेन गतार्थेवृत्तिमस्वपदविग्रहेण नित्यस
 मासतां च दर्शयति। अतिमालदृति। एवमभिगतौ सुखं मभिमुखः। उद्रतोवेला सुद्वेलः। प्रतिगतोऽसंप्रत्यक्षः। उपपदमतिङ्। अतिङ् इति नोपपदस्य विशेषणं किं
 नुसमासस्य। एतच्च अनवकूप्यं मर्षयेति सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टम्। नत्रहि किं वृत्तानधिकारादकिं वृत्तग्रहणार्थकमित्युक्त्वा उपपदसञ्ज्ञार्थतर्हीत्याशङ्क्याति
 ङितिसमासप्रतिषेधात्सञ्ज्ञानर्थक्यमितिसिद्धान्तितम्। नदेतदभिप्रेत्याह। अतिङ्-सत्त्वेति। ननु सुपेयधिकारात्तिङ्नेन न भविष्यति तत्राह। अतिङ्-ग्रहणमिति। पूर्वसूत्रद
 तिः कुप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तेन समस्यन्ते ततः गतिः। गतिः सुबन्तेऽतिङ्नेन समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः। तथावेति। पद्यप्युक्तीत्यागत्युपपदयोरेवलाभस्तथापि त्रित
 यविषयिणी शब्दां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा दहापिज्ञाप्यतदृतिभावः ॥

समासे दूत्यनेनानित्यसमासेपदुत्तरपदं सावेकाजन्तोदान्तततः परावृत्तीमादिर्विभक्तिरुदाने
 त्वर्थकेन न विभक्त्युदात्तत्वम्। एतेन शक्यार्थिवादिवादिहंसिद्धमित्यवास्तमितिभावः। ज्ञाप्यते इति। अतिङ्-ग्रहणकरणेन तदर्थस्य संदृष्टं बोद्धव्ये इत्यर्थः ॥

म श-
१६३

उक्तार्थसाधकमिति। सुबुत्पतेः पूर्वसमासो बहुलग्रहणादिति भावः। सुबुत्पतेरित्युपलक्षणम्। स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागित्यपि बोद्धव्यम्। अनुवर्तत इति। उपरञ्जकतया च य संभवा
हिरोधाभावाच्चेति भावः। उपपदमिति महासञ्ज्ञया सुबन्तस्यैवोपपदत्वात्। अत एवेति। सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव तेन समासादेवेत्यर्थः। व्याडो रिति। व्याडोर्मद्वे विशब्दस्य प्रशब्देन तद
नेन प्रशब्देन गतिसमास इत्यर्थः। आङ्गुपपदसमास एव। आतश्चोपसर्गे इति सप्तमी निर्देशात्। उपसर्गत्वपर्याप्त्यधिकरणस्यैकस्यैवोपपदत्वादिति कश्चित्। तत्र भाति समासे न सि

यद्वाकारकांशे कर्तृकरणे कृतेति सूत्रस्य बहुलग्रहणमुक्तार्थसाधकं बोद्धव्यम्। प्रागिति। रुदन्तादुत्तरपदात्सु बुत्पतेः प्रागित्यर्थः। प्रथमान्तं सुबुत्पत्त्यग्रहणमिहानु
वर्तत एव। अत एव राजदर्शीत्यादौ पूर्वपदेन लोपादिपदकार्ये सिद्ध्यति। परिभाषायाः फलदर्शयन् गतिमुदाहरति। व्याप्तीति। व्याप्तिप्रतीतिव्याप्ती। आतश्चोप
सर्गे इति कः। पाप्राध्मेति शप्रत्ययस्तु सञ्ज्ञायानेति वक्ष्यते। व्याडोर्प्रशब्देन गतिसमासः सद्यदि प्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत तर्हि सुबुत्पत्तये संख्यापेक्षमात
तः प्रागेव लिङ्ग-योगः लिङ्ग-निमित्तप्रत्ययशेषस्यान्नतुङ्गीषु। प्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात्। ततो प्राशब्देन समासे सति अदन्तत्वाभावाज्जातिलक्ष
णोङ्गीषुन स्यादिति भावः। उपपदमुदाहरति। कच्छपीति। कच्छेन पिबतीति कच्छपी। व्याप्तीवत्सुपीतियोगविभागात्कः। वत्सु प्राचा उपपदमतिङ-न्तमि
ति व्याख्यातं तत्र। तथा सति प्रथमान्तसुबुत्पत्त्यग्रहणनिवृत्त्या बहुविधवापत्तेः। तथा हि। निर्गत इत्यत्र निसोरुत्वं संयंतेत्यत्र मोनुस्वारः राजदर्शीत्यादौ नलोपश्च
न स्यात् ॥

७ इत्वात्तत्रोपपदसञ्ज्ञाया एव फलाभावेनाभावात्। अत एव कर्मण्यणिति सूत्रेण उपपदत्वेनायं व्यवहृतौ भाष्ये। व्याडोश्च क्रमेण प्रशब्देन तदन्तेन च गतिस
मास इत्यक्षरार्थः। कच्छेनेति। अधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीया। नचकारकत्वात् सिद्धम्। कारकत्वेऽप्युपपदत्वात्वात्परात्तदुपपदसमासस्यैव प्रवृत्तेः। उपपदमिति महास
ञ्ज्ञामाश्रित्य प्रथमान्तस्य निवृत्तिरुच्यते उत तदनाश्रित्या। नद्यः। तदाश्रयणेऽत्र तन्निवृत्त्याग्रे मण्डूकानुवृत्त्याश्रयणे गौरवात्। नान्य इत्याह। तथा सतीत्यादि ॥

रामः
१६३

प्राटितेति। गतिरिति सूत्रेपितदसंबन्धेऽयं दोषः। एवं निर्गतः संपनेरिति च। प्रत्युक्तमिति। सुबिले तत्संबन्धे नैव तद्व्यावृत्तावतिङ्-पदस्य वैयर्थ्यापनेरित्यभिमानः। शेषीकृतेनेति। भाष्यकृतेति शेषः। कथमिति। संहितायानित्यत्वादिति भावः। दिगिति। दिगर्थस्तु यदि सुबिले नुवृत्त्यैव एधानाहरकोव्रजतीत्यस्य व्यावृत्तिसिद्धवतिङ्-ग्रहणेमेवोभयोर्निवृत्तौ सापेक्षम्। महासज्जाकरणाच्च राजदर्शीत्यादौ न दोषः। सुष्यजात्ताविति णिनेः सुबुत्पतिंविनाऽसंभवेन तंविनोपपदत्वाभावेन दोषाच्च। निर्गतद्वयादौ शब्दान्तरसंबन्धात् पूर्वसुबुत्पत्तौ लुकिचपदत्वोत्तरपदान्तरसंबन्धेन समासेन सतिः। माङि-लुङि-त्यादौ सति सप्रमीतिनोपपदत्वम्। फलाभावाच्च। प्रथमार्थसौश्री

प्राटितेत्यादौ अतो गुणवृत्तिपरं रूपं च स्यात्। एतेनातिङ्गि-म्। एधानाहरकोव्रजतीति प्रत्युदाहरणमपि प्रत्युक्तम्। यदपि कुगतीति सूत्रैरुक्तम्। अत्र सुसुपेत्यननुवृत्तेस्तिङ्-पि समासः। दुरिकरोतीत्यादि। तदप्यसत्। तत्र शेषीकृतेनातिङ्-ग्रहणे नैव विरोधात्। तिङ्-समासस्तु सहेतियोगविभागबललभ्यश्चान्दसश्चेति प्रागेवोक्तम्। लोके तु प्रभवतीत्यादौ उपसर्गः। पृथक्पदमेव। काव्यादिपाठिनामैकपद्यभ्रमे तु धातूपसर्गयोः संहितायानित्यत्वं मूलम्। कथं तर्हि अग्र आयाहीत्यादौ पदपाठे उपसर्गवसानमिति चेत्। पदपाठस्यापि व्याख्या विशेषतया तत्रानुकरणशब्दत्वेनोपसर्गत्वाभावात् प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वात्। देतेभ्यदिति सूत्रेत्यदाद्यत्वं कुर्वता एक-शेषं चाकुर्वता सूत्रकृतेव तथापि तत्त्वादिति दिक्। अमैकव्ययेन। तुल्यविधानमिति। एतच्चाद्याद्वारेण लभ्यते तदेवेति ॥

निका कार्यार्थमुपपदसज्जावश्यकत्वेन तत्रास्य प्रवृत्तिव्यावृत्त्यर्थं तच्चरितार्थध्वनितं चेदं भाष्ये द्युज्यते। तदास्तु उभयोर्निवृत्तिः। अतिङ्-नश्चेत्यस्य तिङ्-त्वाघटितद्वयर्थः। एवं चोपपदमतिङ्-नमिति व्याचक्षाणस्यानवकृष्यमर्षयोरिति सूत्रस्थभाष्यविरोधोदूषणमिति ॥

म श-
१६३

उक्तार्थसाधकमिति। सुबुत्यतेः पूर्वसमासो बहुलग्रहणादिति भावः। सुबुत्यतेरित्युपलक्षणम्। स्त्रीप्रत्ययव्यत्येः प्रागित्यपि बोद्धव्यम्। अनुवर्तत इति। उपरञ्जकतया च य संभवा
द्विरोधाभावाच्चेति भावः। उपपदमिति महासज्ञया सुबन्तस्यैवोपपदत्वात्। अतएवेति। सुबुत्यत्त्वनन्तरमेव तेन समासादेवेत्यर्थः। व्याडोरिति। व्याडोर्मद्वे विशब्दस्य प्रशब्देन तद
नेन प्रशब्देन गतिसमास इत्यर्थः। आडात् उपपदसमास एव। आतश्चोपसर्गे इति सप्तमी निर्देशात्। उपसर्गत्वपर्याप्त्याधिकरणस्यैकस्यैवोपपदत्वादिति कश्चित्। तन्न गतिसमासे न सि

यद्वाकारकांशे कर्तृकरणे कृतेति सूत्रस्य बहुलग्रहणमुक्तार्थसाधकं बोद्धव्यम्। प्रागिति। कृदन्तादुत्तरपदात्सु बुत्यतेः प्रागित्यर्थः। प्रथमान्तं सुबुग्रहणमिहानु
वर्तत एव। अतएव राजदर्शित्यादौ पूर्वपदेन लोपादिपदकार्यं सिद्धमिति। परिभाषायाः फलदर्शयन् गतिमुदाहरति। व्याप्तिरिति। व्याजि प्रतीतिरिति। आतश्चोप
सर्गे इति कः। पाप्राध्मेति शप्रत्ययस्तु सज्ञायानेति वक्ष्यते। व्याडोर्प्रशब्देन गतिसमासः स यदि प्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत तर्हि सुबुत्यत्तये संख्याद्यपेक्षमात
तः प्रागेव लिङ्गयोगः लिङ्गनिमित्तश्च प्रत्ययश्च वेद्यस्यानुडीष। प्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात्। ततो प्राशब्देन समासे सति अदन्तत्वाभावाज्जातिलस
णोडीषनस्यादिति भावः। उपपदमुदाहरति। कच्छपीति। कच्छेन पिबतीति कच्छपी। व्याप्तिवत्सुपीतियोगविभागात्कः। यत्तु प्राचा उपपदमतिङ्-न्तमि
ति व्याख्यातं तन्न। तथा सति प्रथमान्तसुबुग्रहणनिवृत्त्या बहुविधवापत्तेः। तथा हि। निर्गत इत्यत्र निसोरुत्वं संयंतेत्यत्र मोनुस्वारः राजदर्शित्यादौ नलोपश्च
न स्यात् ॥

इत्वात्तत्रोपपदसज्ञाया एव फलाभावेनाभावात्। अतएव कर्मण्यणिति सूत्रेण उपपदत्वेनायं व्यवहृतो भाव्ये। व्याडोश्च क्रमेण प्रशब्देन तदन्तेन च गतिस
मास इत्यक्षरार्थः। कच्छेनेति। अधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीया नचकारकत्वात् सिद्धम्। कारकत्वेऽप्युपपदत्वात्प्राचादुपपदसमासस्यैव प्रवृत्तेः। उपपदमिति महास
ज्ञायाश्चित्यप्रथमान्तस्य निवृत्तिरुच्यते उत तदनाश्रित्यानाद्यः। तदाश्रयणोऽत्र तन्निवृत्त्याग्रे मण्डूकानुवृत्त्याश्रयणो गौरवात्। नान्य इत्याह। तथा सतीत्यादि ॥

रामः
१६३

प्राटितेति। गतिरिति सूत्रे पितदसंबन्धेऽयं दोषः। एवं निर्गतः संपनेरिति च। प्रत्युक्तमिति। सुबित्येतत्संबन्धेनेव तद्व्यावृत्तावतिङ्-पदस्य वेयर्थ्यापनेरित्यभिमानः। शेषीकृतेनेति। भाष्यकृतेति शेषः। कथमिति। संहितायानित्यत्वादिति भावः। दिगिति। दिग्दर्शस्तु यदि सुबित्यनुवृत्त्येव एधानाहरकोव्रजतीत्यस्य व्यावृत्तिसिद्धावतिङ्-ग्रहणमेवोभयोर्निवृत्तौ ज्ञापकम्। महासञ्ज्ञाकरणञ्च राजदर्शीत्यादौ न दोषः। सुष्यजात्ताविति णिनेः सुबुत्पत्तिविनाऽसंभवेन तं विनोपपदत्वाभावेन दोषाच्च। निर्गतदत्त्वादेशब्दान्तरसंबन्धात् पूर्वसुबुत्पत्तौ लुकिचपदत्वोत्तरं पदान्तरसंबन्धेन समासेन सतिः। माङि लुङि-त्यादेशसिसप्रमीतिनोपपदत्वम्। फलाभावाच्च। प्रथमार्थसौत्री

प्राटितेत्यादौ अतो गुणद्विपररूपं च स्यात्। एतेनातिङ्-म्। एधानाहरकोव्रजतीति प्रत्युदाहरणमपि प्रत्युक्तम्। यदपि कुगतीति सूत्रे उक्तम्। अत्र सुबुत्पत्त्यनुवृत्तेस्तिङ्-पिसमासः। इरीकरोतीत्यादि। तदप्यसत्। तत्र शेषीकृतेनातिङ्-ग्रहणेनैव विरोधात्। तिङ्-समासस्तु सहेतियोगविभागबललभ्यश्चान्दसश्चेति प्रागेवोक्तम्। लोके तु प्रभवतीत्यादौ उपसर्गः। पृथक्पदमेव। काव्यादिपाठिनामैकपद्यभमेतुधात्पसर्गयोः संहितायानित्यत्वं मूलम्। कथं तर्हि अग्नयाहीत्यादौ पदपाठे उपसर्गेष्ववसानमिति चेत्। पदपाठस्यापि व्याख्याविशेषतया तत्रानुकरणशब्दत्वेनोपसर्गत्वाभावात् प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वाद्युक्तेभ्यद्विसूत्रेस्य दाद्यत्वं कुर्वता एक-शेषचाकुर्वता सूत्रकृतेव तत्राज्ञापितत्वादिति दिक्। अभैकव्ययेन। तुल्यविधानमिति। एतच्चाद्याद्वारेण लभ्यसात्तद्वेति ॥

निकायार्थमुपपदसञ्ज्ञावश्यकत्वेन तत्रास्य प्रवृत्तिव्यावृत्त्यर्थं तच्च रितार्थध्वनितं चेदं भाष्ये दत्तुं चेतः। तदास्तु उभयोर्निवृत्तिः। अतिङ्-नश्चेत्यस्य तिङ्-त्वापत्तिद्वयार्थः। एवं चोपपदमतिङ्-न्मिति व्याचक्षाणस्यानवकृष्यमर्षयोरिति सूत्रस्य भाष्यविरोधोदूषणमिति ॥

म-श-
१६४

नियमस्वभावेति। अमेवेति नियमस्वभावलब्धेत्यर्थः। अमेव तुल्यविधानं यदुपपदं तदव्ययेन समस्यते। अन्येन तुल्यविधानं नेति वचनव्यक्तेरिति भावः। न तु सूत्रस्य
दृष्टिः। न तु सूत्रस्य एवावृत्त्या हेतुः। योज्यत इति भ्रमितव्यमिति भावः। तदेवेति उपपदमित्यर्थः। अमेव भोजमिति। विभाषाग्रे प्रथमेति सूत्रेण त्कोपिविधानान्नास्यामेव तु
स्वविधानता। अग्रेभुक्तेत्यादावमन्तेन समासाभावात् न तस्य नियमविषयतेति भावः। उत्तरपदप्रकृतिस्वर इति। उत्तरपदाद्युदात्तत्वमित्यर्थस्तदाह। आदिर्णमुलीनि।

नियमस्वभावलब्धेत्यर्थकश्चनपरोपमेवकारो न तु सूत्रस्यः। अव्ययेनेति किम्। कुम्कारः। असति ह्यव्ययग्रहणेऽमेव यत्तुल्यविधानं तदेव समस्यते। पूर्वसू-
त्रारम्भसामर्थ्यादव्ययविषयक एव नियम इति चेत्। तर्हि अमन्तविषयक एव किं न स्यात्। अमन्तेन यः समासः सोऽमेव तुल्यविधानस्येति। तथा च अग्रे भोज-
मित्यत्र माभूत्। अग्रेभुक्का कालो भोजमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः। तृतीयाप्रभृती न्यन्यतरस्याम्। उभयत्र विभाषेयम्। अमेव तुल्यविधानस्य प्राप्ते यथा उपदं-
शस्त्वमीयायामिति। यत्तु अमाचान्येन तुल्यविधानं तस्या प्राप्ते यथा अव्यये यथाभिप्रेत्याख्यान इति। इच्चैः कारमाचष्टे। इह समासपक्षे कदुत्तरपदप्रकृतिस्वर आदि-
र्णमुल्यन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वम्। असमासे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तत्वम्। स्वरदिषु तथा पाठान्। अमेत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह। अमन्तेनेति। तेनेह न। पर्याप्तो भो-
क्तुम्। तत्पुरुषस्याहुः। समासान्तापेक्षयाऽवयवषष्ठी। इन्द्रुत्तमिति। द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचोक्तुम्। इन्द्रार्थमिति। तत्पुरुषस्यासंभवादिति भावः ॥

अत्र भस्त्वानामिति नानुवर्तत इति मतं देदम्। पद्यपिलिङ्गणमुल्लस्योरत्राविशेषः। आदिर्णमुलीति त्वनैकाजर्थं तथापि अत्र भस्त्वानामित्यनुवृत्त्यभावपक्षे परत्वादिदं न्यायमित्य-
भिमानः। इति त्वनेनापीदं सुसाधम्। अन्तोदात्तमिति। किं इत्सरेणेति भावस्तदाह। स्वरदिषु चिति। त्रैस्वर्येण पाठपक्षे इति भावः। समासान्तापेक्षयेति। तत्पुरुषस्य समासस्यान्तावयवद-
त्यर्थः। समासान्ता इति सूत्रे समासेति लुप्लषष्ठीकं त्रोद्यम्। द्वयसच इति ऊर्ध्वमानत्वेद्दम्। प्रमाणत्वे तु मात्रचोक्तुगिति बोध्यम् ॥

राम-
१६४

नन्वेवंप्रकरणविरोधोऽत आह। हेमन्तेति। चौहेतौ। यतो दृष्टे दर्शनमते गौणग्रहणायोगद्वयर्थः। स्पष्टं च दृष्टार्थत्वं भाष्यकृतोक्तम्। एकवद्वादादिति। समाहारद्वन्द्वत्वादित्यर्थः।
 आकरेति। पुल्लिङ्गस्यैवतत्रोदाहरणादित्यर्थः। रात्राद्वाहादिति पुंस्त्वे प्राप्ते आह। संख्यापूर्वमिति। स्पष्टार्थद्वयं। विपरीतनियमस्य स्पष्टं वारणार्थं स्तद्धनयनक्रीशेनतद्वरण्णा
 हा। अह एवेति लिङ्गादिति। अह एवेति नियमे तद्द्वयार्थे स्पष्टमेवं। नियमफलत्वाद्द्विकमिति। अहानिर्णयमित्यर्थे कालादित्यनुवृत्तौ तेन निर्णयमिति ठञ्। असंभवादिति। यद्य

ननु अहसासौरात्रिष्वैतिकर्मधारयोः स्तु। पूर्वोत्तरपदयोरन्यतरस्य गौणत्वसंभवादिति चेत्। न। मुख्यसंभवे गौणग्रहणायोगात्। हेमन्तशिशिरावहोरात्रेषु च्छन्द
 सीतिसूत्रे दृष्टे समासन्तदर्शनाच्च। अहोरात्रद्वयं। जातिरप्राणिनामिति समाहारद्वन्द्वः। रात्राद्वाहादिति पुंस्त्वम्। यत्तु प्राचेत्तमेकवद्वाक्त्वीयतेति। तत्र। सनपुंस
 कमित्यस्य रात्राद्वाहादिति पुंस्त्वेन परत्वात् बाधं ददति वस्यमाणत्वात्। आकरविरोधाच्च। द्विरात्रमिति। संख्यापूर्वरात्रक्रीबमिति वस्यते। अह एव खरेव। नस्तद्विदित्येवसि
 देनियमार्थमिदम्। एवकारः स्पष्टार्थः। अह एव खरेयोरिति विपरीतनियमस्तु न भविष्यति। आत्मा धानैव इति प्रकृतिभावविधानात् लिङ्गात्। अनित्यत्वादिति। अत्रचलि
 ङ्गम्। शक्तिसाङ्गलाङ्गुशेत्तत्रघटीग्रहणम्। अहोहृएतेभ्यः। अहः सर्वेति सूत्रे अहरदयो निर्दिष्टः। चकारेण संख्याभ्ये अनुकृते। तत्र सर्वेषां बुद्धिस्यत्वाविशेषः। पिअहः श
 रदहनगृह्यते। संभवादित्याशयेनाह। सर्वादिभ्यदिति। समासान्ते परदिति। प्रकरणबललभ्यमेतत्। प्राचातुटविपरतदिति व्याख्यातन्तद्रूपिसामर्थ्यलभ्यमिति कथंचि
 नेयम् ॥

७ पिब्रह्मणोः हृदमवयवीभूतमहर्षित्यर्थेषु हीसमासः संभवतितथाप्यत्र सूत्रेः हः सर्वेकदेशसंख्यातपुण्याच्चेत्यस्यानुवृत्तौ वसिदे एतेभ्यदस्युक्त्याभ्य
 ानामहः शब्दभिन्ना नामेव ग्रहणवृत्त्यादिप्रामाण्यादिति बोद्धव्यम्। तस्यानभिधानाच्च। प्रकरणेति। तल्लभ्यस्य सप्तम्याविपरिणाम इति भावः। सामर्थ्येति। अहनशब्दान्तस्य
 च एवविधानादिति भावः। कथंचिदिति। शब्दतो नुपस्थित्या वाक्यार्थान्वयित्वात् संभवदिति भावः ॥

म-३-
१६५

यत्त्वहो देश ऊपसोन इ-वस्तमासान्तरवा। एवं च विभक्तिवियरिणामोनकार्यदति। तन्ना। उजपवादत्वापत्तावत्यदृश्यादाद्वन्तोदानत्वा नापतेः। उचितुतत्तां र्थ्यादन्तोदात्त
त्वं त्वे इमिति धनयन्नाह। भाष्ये स्थिति। अत्र प्राञ्ज इति। अदन्तस्येति वक्तव्यमित्यस्य प्रकृतसूत्रस्थवार्तिकस्य प्रस्तरव्यानाय भाष्यकतद्व्यर्थः। दीर्घा द्वीति। ब्रह्मादिषु अ

भाष्यतु अन्हादेशः प्रत्यास्मात्। अह एतेभ्योच् - स्यात् उचोषवादः। अहृष्टखोरे वेति नियमाद्विलोपोना। अलोपोऽनद्वित्युत्पादनात्। अहोऽदन्तात्तरे फादि
ति। यदिल्लसाह इत्यपि प्रयोगोऽस्ति तर्हि चादित्यपि बोध्यम्। रषाभ्यामित्यधिकारात्। अत्र प्राञ्जः। अहृ इति षष्ठ्याः स्थाने व्यत्ययेन प्रथमा। अदन्तमिदं शब्देह।
दीर्घा द्वी प्रा वृडिति वदन्ति। तत्र व्यस्ययादिवर्णनकेशो व्यर्थः। दीर्घा द्वीत्यत्र प्रातिपदिकान्तेतिणत्वं व्यावर्तयितुं सुभ्रादित्वस्यैव वक्तव्यत्वादाकर एव तथोक्तत्वावे
त्प्राशयेनाह। अहो नस्येति। प्राचस्तु अहो नस्येत्युक्त्वा अदन्तनिर्देशादिति वदतो व्याघातः स्पष्ट एव। काला दुजिति। एतच्च संख्याविसायेति सूत्रेन्यासपदमञ्जयोः
ओहाइ-धातोमाधवग्रन्थे च स्पष्टम्। यत्तु न संख्यादेः समाहार इति सूत्रेण न हृत्यत्राणोलुगिति वृत्तिकारादिभिरक्तं तदप्ययुक्तमिति भावः। प्रसङ्गादाह। स्त्रिया
मिति। टाविति। यत्तु प्राचकालनिर्णयद्वेषिकायां पूर्वास्यानवमीशुभाय दशमीकालासृगमाद्यसाव्य द्वीकालयुगादिमेत्तरयुताचायोतरे कादशीति श्लोके ङ
द्वीति प्रयुक्तम्। सादशमीहयोरहोर्भवद्वा द्वीत्यादि च तद्विवरणे व्याख्यातम्। तत्सर्वं प्रामादिकमिति भावः। तथाहि। इहट्टि द्वेति डी पृष्टिगोरिति वा। आद्योऽपि
अणत्वाद्दृजन्तत्वाद्दन्तत्वाद्वा। नाद्यः। वृत्तिकारायुक्तत्वस्याऽणदृहप्रामादिकत्वाच्च कालु प्रत्वाच्च। न च प्रत्ययलक्षणम्। अणोयोऽकार इति व्याख्यानात्। नापि द्वितीयः। उ
जोयोकारस्तदन्तादिति व्याख्यानात् ॥

हम इति पाठादुपसर्जनत्वेपि डीष् अयुक्तमिति। काला दुजस्तदपवादत्वादिति भावः। प्रामादिकत्वादिनि। तदपवादस्य उचः प्रा
प्रेरिति भावः। लुकेति। स्वरूपकथनमेतत्। अण्योऽकार इति। एवं च वर्णप्राधान्याच्च प्रत्ययलक्षणमिति भावः ॥

रा मः
१६५

ठजोलुकीति। निष्कादिभ्यः समासेठकोप्राप्तेरितिभावः। निष्कस्यपरिमाणत्वेदृम्। उरोभूषणादिवाचित्वेऽसमासेदृत्सूत्रेपरिमाणवाचिनिष्कादीनामेवग्रहणे तुठकोलुकी
 तिबोद्धम्। नचद्विनि कस्यत्रनिष्कस्यपरिमाणसौद्विनि कीतिङीयैवभवितव्यम्। उन्मानत्वेपिउन्मानस्यचेद्विस्तकखल्ययोरेवनिषेधद्विनिग्रमेनङीवेवप्राप्तेति। एवंचद्वि
 विस्तेत्यत्रबिस्त्वादिप्रतिषेधेनङीभभावो नतुठजोकाराभावादितिवाच्यम्। निष्कशब्दउन्मानवाचीविस्त्वादयः परिमाणविशेषास्वेतिमतमनुसृत्यहरदत्तादिभिराकरेतयो
 क्तेरित्याशयात्तदाह्निअपरिमाणान्त्वादिगोरितिङीपिनिषिद्धेपिठजन्तत्वात्प्राप्त्योक्तरीत्यैववारणात्। एतेनद्विविस्तेत्यपिआख्यातम्। नचैवमपरिमाणेतिनिषेधोऽर्थः स्यात्

अतएवहिद्विनि कस्यत्रकीतार्थेप्राप्त्यस्यठजोलुकिटावेवाकरेउदाहृतः। द्विविस्तेत्यादावप्येवम्। नापितृतीयः। टच्चः समासान्ततयातदन्तस्यतद्वि
 नार्थत्वं प्रत्युपसर्जनत्वात्तदर्थेहिआपिशातिनाप्रोक्तमधीयानाब्राह्मणेआपिशलेत्सुदाहृतम्। भाष्यमतेअचाटचोर्धनाच्चापिचतुर्थः। अपरिमा
 णेत्यादिनाङीपीनिषेधात्सुसमादावेवमुक्तः। स्फादेतत्। टाबप्यमुक्तः स्त्रीत्वस्यैवदुर्लभत्वात्। तथाचाहोऽहृएतेभ्यदृत्सूत्रेकैयटहरदत्तावाहदुःरात्रा
 द्वाहाः पुंसीतिवचनात्स्त्रियांरुस्यभावात् ठजचोर्नास्तीहविशेषद्विनिभैवम्। भावानवबोधात्। इत्थं हि कैयटाद्याशयः सर्वादिषुपूर्वाद्दृष्टजपवादोऽ
 ज्विहितः ॥

उत्तत्सामर्थ्येनतदभावकल्पनायैश्वर्यान्वायसिद्धोक्तरीत्यैवतद्वारणस्योचितत्वात्। तेनापितदर्थेबोधस्यैवोचित्यान॥ तदस्येति। त
 दसार्थस्यैत्यर्थः। उदाहृतमिति। अनुपसर्जनादिति सूत्रेवार्त्तिककारैरितिशेषः। चतुर्थः। द्विगोरितिङीबित्त्वेवंरूपः। ननुबद्धादिगणोऽहन्शब्दपाठाद्विर्घ्नीत्यादा
 युपसर्जनेद्विषिवात्रापिस्यादितिचेन। समासान्तेरुतेऽहन्शब्दत्वाभावात्। तस्यादावेवेति। अस्यस्त्रीत्वमङ्गीकुर्वतांमतेदृत्तिशेषः। अतस्तन्वतमाशङ्क्यपूर्वकमु
 पपादयति। स्फादेतदित्यादिना ॥

म श
१६६

स्त्रीत्वसंभवेपीति। रात्राह्राह्रादत्यस्यरात्राह्राह्रादघटितसमासमात्रार्थनिमित्तलिङ्ग-स्वान्तरङ्ग-स्यसार्धत्रिकस्यचबाधेनोपपत्तौबहिर्भूततद्वितार्थनिमित्तलिङ्ग-बाधकत्वेमाना
भावइतिभोत्रःपुण्याहमित्यत्रउत्तमेकाभ्यांचेत्यन्हादेशनिबेधात्पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्रीबत्वस्यसत्त्वाच्चेत्याशयेनाह। चतुर्णामिति। परत्वादिति। अन्हाहान्ताइत्यपेक्ष
तत्रसंख्यापूर्वस्यतद्वितार्थद्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्वेनस्त्रीत्वसंभवेपिठजन्तस्यतद्वितं प्रत्युपसर्जनत्वात्। अनुपसर्जनाधिकारोक्तस्यट्टेतिङीपः प्राप्तिरेवनास्तीति
तत्रठजचोरविशेषः स्पष्टएव। पुण्याहमित्यत्रउत्तमेकाभ्यांचेत्येतिबेधः। अह्रादेशस्यवेतिमतभेदेनध्यवस्थितम्। इतरेषांचतुर्णारात्राह्राह्रादतिवचनात्स्त्रियांवृ
तिर्नास्तीति। स्यादेतत्। भवेदेषवृद्धानामाशयः। यद्युक्तद्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्वेप्रमाणं स्यात्। तदेवकिमितिचेत् ॥ उच्यते। अमरसिंहेनपुंस्त्वेसभेदानुचराः सपर्यायाः
सुरासुरादतिपुंस्त्वाधिकारो। अह्राहान्ताः स्वैडभेदात्त्रान्ताः प्रागसंख्यकादत्युक्तम्। अर्थान्तः प्राथलं प्राप्ताः पन्नपूर्वाः परोपगाः। तद्वितार्थद्विगुः संख्याः सर्वनामतदन्त
काइतिचततः परमुक्तम्। एवंचेहअह्राहान्ताइत्यनेनपुंस्त्वंप्राप्तं तद्वितार्थद्विगुरिति परोपगत्वेनपरत्वादेवबाध्यते। तथाचतेनैवपरिभाषितम्। परंविरोधेशेध-तु
नेयंशिष्टप्रयोगतद्वित। तस्मादमरग्रन्थः उक्तार्थप्रमाणम्। किंचपरवलिङ्ग-मित्यस्यरात्राह्राह्रादत्यपवादः। यत्रतुद्विगुप्राप्तेत्यादिनेत्सर्गोनिषिद्धः। तत्रतदपवाद
स्याप्रवृत्तिः स्पष्टेवाएतच्चमाधवेनापिधनितमित्यनुपदमेववस्थामः। किंचभवादर्थतद्वितान्तंपरोपगमितिनिर्विवादम्। तद्वितलोपेतुयः शिष्यतेसनुप्यमानार्थो
भिधापीतिन्यायेनभवादर्थवत्स्त्रीत्वादेरभिधानंन्यायमेव। प्रकृतेर्लिङ्गानुशासनस्यकेवलार्थाप्रकृतावुपशीणस्यनुप्रातद्वितायांमप्रवृत्तेः। लुपियुक्तवदितिलि
ङ्गातिदेशोप्यत्रप्रमाणम्। प्रकृतलिङ्गानुशासनानांनुप्रातप्रत्ययेषुप्रवृत्तौतद्वेयर्थापत्तेः। अतएवलवणः सूपः लवणायवागूः इत्यादौनक्रीबत्वम्। अतएवचकुमारीब्रा
ह्मणहत्यादिपुआचारकिबन्नप्रकृतिककटीकिबन्तेषपिविशेष्यनिघ्नतेवाकरेस्पष्टा ॥
यातद्वितार्थद्विगुरित्यस्यपरत्वादितिभावस्तदाह। तथाचेति। केवलार्थाप्रकृतौ। सर्वाह्राह्रादत्यादौ ॥

रामः
१६६

अंबबहुनेति। एतेन स्त्रीत्वमेव नास्तीति सूचितम्। तथा हि। रात्रान्हाहादत्यनेन बहिर्भूततद्विदितार्थनिमित्तलिङ्ग-बाधकल्पने उपस्थितरात्रान्हाहशब्दार्थविशेष्यत्वप्रसु-
 क्तप्राप्तिकलिङ्ग-स्वैवबाधः स्यान्नतु बहिर्भूतसमाहारविशेषत्वप्रयुक्तप्राप्तिकस्यापि अतोत्रान्तरङ्ग-न्यायाप्राप्तिः। किंच प्राद्यलमित्यादिवाक्यस्यापि कोशे परत्वात्तेना-
 यन्हादिविषये पुंस्त्वबाधापत्तौ परवलिङ्गे तिसूत्रे एकदेशिग्रहणं कृत्वा भाष्यकृता कृतस्य द्विगुप्राप्तेति वार्तिकप्रत्याख्यानस्यासंगत्यापत्तिः। तवरात्रान्हेस्यादिबाधा-
 र्थतस्यावश्यकत्वात्। नचेदमप्येकदेशिसमासविषयकमेव। अत्रत्याहर्ग्रहणस्य पुण्यसुदिनाभ्यामित्यादेश्वेयर्थ्यापत्तेः। अतिरात्रः सर्वाहृत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च

द्वितीतिङीपं न दत्ताप्राचाऽपि स्त्रीत्वं स्वीकृतमेवेत्यलंबहुना। यदि समर्थनीयमेवेत्याग्रहस्तर्हि आधाराद्येयभावव्यत्यासेन समर्थताम्। द्वेअहनीय-
 स्पामिति दिनद्वयाधारभूतैस्त्वर्थलाभात्। उपान्यस्यापीति। यथाप्रथमयोरिति प्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणं द्विवचननिर्देशात्। तथेहापि उत्तमग्रहणसामर्थ्या-
 दन्त्ययोर्ग्रहणम्। उत्तमौ च एकश्चेति विग्रहे सौत्रं द्विवचनमितितेषामाशयः। स्वार्थाः प्राचाम्। द्विगोरिति। खारीशब्दान्नात्द्विगोरित्यर्थः। द्यज्जलमि-
 तिसमाहारे द्विगुः। आन्महतः। पदाधिकारे तदन्तस्यापि ग्रहणान्महच्छब्दान्तस्यापि ॥

। एवं चोत्सर्गस्य परवलिङ्ग-स्य द्विग्वित्यादि निषेधे तद्विषये तदपवादस्याप्यप्रवृत्तिरिति निरस्तम्। अहरतिक्रान्तरात्रिरित्यर्थसमासस्य स्त्रीलिङ्ग-त्वान्तराजचोर्डी-
 प्दादर्थ्याविशेषसत्त्वेन नास्ति तजचोर्विशेषदतिक्रान्तसंगतिश्च। तस्मात्प्राद्यलं प्राप्तेत्यादिस्तद्विदितार्थे द्विगुरिति कोशश्चान्हाहनाद्यतिरिक्तविषयएव न्याय्यइति दिक्।
 द्वेअहनीयस्पामिति। बहुव्रीहौ रात्रान्हाहादत्यस्याप्राप्तेरिति भावः। ब्रह्मादिघहः शब्दपाठादुपसर्जनत्वे पिडीपूतदन्तस्यापि। तेन परममहाबाहुः सिद्धः। अयाणिनीयत्वादि-
 ति। पासादिषु महतात्वं पुंस्त्वयोर्वार्तिककृतोक्तेरिति भावः। आन्महतइत्यत्र लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषास्य द्याप्रातिपदिकादिति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन पुंस्त्वद्वात्परत्वादाविति

महाबाहुः

म. श.
१६७

अतिरभस्यति। आर्ही प्रत्ययस्यैवतेन लुको विधानादिभिर्भावः। इन्द्रेनेति। राजन्यबहुवचन इन्द्रे इत्यनुवर्तमाने संख्येत्यनेन पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरस्य तत्राश्रयेत्यर्थः। प्रकृ
कथं च हि परममहत्परिमाणमिति। परममहतोऽद्वयस्य परिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुष इति वृद्धाः। यत्तु वर्द्धमाने नोक्तम्। इष्टकेषीकामालानामित्यत्र तदन्तविद्यु
पसंख्यानस्य मथ्यादुत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति। तद्वाच्यके षट् विरुद्धम्। तथाहि। पदाधिकारे प्रयोजनम्। इष्टकचितं पक्षे एकचिनमित्यादिभाष्ये
उदाहृतम्। कैपटे नचपदशब्देनोत्तरपदे गृह्यते इति व्याख्यातम्। एतदेवार्थतः काशिकायामुपनिबद्धम्। नतु इष्टकेषीकैत्यत्र स्वतन्त्रमुपसंख्यानमस्ति। महतीश
ब्दस्येति। यत्तु प्राचीकंजाती यथासादौतीशब्दस्याप्याख्यं वक्तव्यमिति। तत्रजातीयेतावद्व्यर्थम्। पुं वक्तव्यार्थेति आन्वयत इति च सूत्राभ्यामेव रूपसिद्धेः। तीशब्दस्य
त्यपि अवाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम्। अष्टन इति। कपाले उत्तरपदे हविषिवाच्ये अष्टन आख्यं वक्तव्यमित्यर्थः। अष्टकपाल इति। संस्कृतं भसा इत्यणोऽर्द्धपूर्वेति लुगिति व्याच
स्युः। तदतिरभसात्। द्विगोलुगनपत्य इति तु बोध्यम्। द्यधिक इति। एतच्च भाष्यवार्तिकारूढमित्युक्तम्। यत्विह पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धये विस्पष्टादेराकृतिगणनं
शरणीचक्रस्तच्चिन्त्यम्। उपलभ्यमानस्य तादृशस्वरसङ्घेन निर्वाहात्। स्वरात्तरेऽपीष्टापतोबाधकाभावादिति दिक्। एकादिः। अदुकि अकारोच्चारणसामर्थ्यात्पररू
पनाकेचित्तु स्पष्टार्थमादुर्कं दीर्घादिमाहुः। रात्रान्हाहाः पुंसि। परत्वादिति। यत्तु प्राचा एकवद्वावात् क्रीबतेत्युक्त्वा अहोरात्रमित्युदाहृतं तन्नेत्यवोचाम। यत्तु वदन्ति।
ङ्गापत्वात्त्वादिति। तत्रात्करीत्या द्यहत्र्यहादावपि क्रीबतेत्यात्। नचेष्टपत्तिः। प्राचा अपि द्यह स्त्रह इत्युदाहृतत्वादाकरविशेषाच्च। अमरोप्याहातेतुर्निशदहोरात्र इति। मा
सेनस्यादहोरात्र इति च। तस्मात्तदन्तस्यैवायं पुंस्त्वविधिः। इन्द्रतत्पुरुषयोरिति प्रक्रमणादिति स्थितम्

ॐ णादिति। प्रक्रमादित्यर्थः। प्रकरणादिति यावत् ॥

रामः
१६७

प्रामादिकमेवेति। समाहारद्विगायित्यर्थः। संख्यापूर्वरान्नमित्यस्य प्रतिप्रसवविधित्वलाघवानुरोधेन समाहारद्विगावेव प्रवृत्तः। भविष्यति मर्यादेति सूत्रे स्थेत्त्रिंश
द्वैत्र-मञ्जदशरात्र इति भाष्यप्रयोगे तु त्रिंशत् पञ्चदशवारान्नयोऽस्ति निति बहुव्रीहिरच् प्रत्यन्वेवेति योगविभागात्समासान्तो बोध्यः। एषोदरादित्वात्कार इति कश्चि

संख्यापूर्वमिति। तथाच लिङ्गानुशासनसूत्रम्। अपञ्चपुण्याहौ न पुंसकौ संख्यापूर्वरात्रिरिति। अमरोप्याह। रात्रं प्राक् संख्ययाऽन्वितमिति। गणरात्रं
निशाबह्य इति च। पुंस्त्वाधिकारे स एवाह। रात्रान्ताः प्रागसंख्यका इति। एवं स्थिते द्विरात्रस्त्रिरात्र इति वृत्तिकारहरदतादिभिरुक्तं पुंस्त्वं प्रामादिकमेवेत्य
वधेषम्। अर्द्धर्चाः पुंसि च। इह केषां चिदर्थभेदे न व्यवस्था। तथाच शश्वतः। मकरन्दस्य मद्यस्य मासिके स्यापि वाचकः। अर्द्धर्चादिगणेषां तु न पुंसक
योर्मधुरिति। अमरस्तु माध्वीकं मधुन द्वयोरित्याह। पात्राद्यन्तस्मिन्नेति। स्त्रीत्वमिति शेषः। सुदिनाहमिति। सुदिनशब्दः प्रशस्तपर्यायः। तथाच प्रयोगः।
सुदिनासुसभासुकार्यमेतत्प्रविचिन्वीत विशेषतस्वयं वेति। पथः। कथं तर्हि व्यधोदुरधोविपथः कदध्वाकपथः सभाइत्यमरः। व्यधोविपथकाध्याधि
तिरभसकोशश्चात्राहुः। प्रमाद एवायमिति। वस्तुतस्तु पथे गतावित्यस्यात्पचाद्यचिपथेते व्याप्नोतीति प्रथः। आकारान्तो यम्। तथाच त्रिकाण्डशेषः। वाटः
पथश्च मार्गस्यादिति तेन समासे पुंस्त्वम्। न चैवं विपथसिद्धावषिकापथोन स्यात्। कादेशस्य दुर्लभत्वादिष्विवाच्यम्। ईषदर्थे वेति तत्सम्भवात् कुत्सायाम
र्यतः पर्यवसानात्। इदं च वधेषम्। परवल्लिङ्गतापवादरूपत्वात् त्पुरुष एवेदं प्रवर्तते नान्यत्र। विपथानगरी। बहुव्रीहिरयम्। पन्थानमनिक्रान्ता अति
पथाइहापिन। द्विगुप्राप्तेत्यादिना परवल्लिङ्गतायाः प्रतिषेधादिति भावः ॥

तौपौनरुत्पपरिहारायाह। सुदिनशब्द इति। सुदिस्त्रिति। प्रशस्तास्त्रित्यर्थः। पथेते इति। एतदात्मनेपदिष्वपि पठ्यत इति मतेनेदम् ॥

म. श
१६८

माधवे नोक्त प्रायमिति। अत्रारुचिबीजंतूक्तम्। किंच पथद्वयस्य परवल्लिङ्गतापवादत्वात् तस्य रुषे प्रवृत्तिस्तत्रैव प्रवृत्तौ चापवादत्वमित्यन्यो व्याख्येयत्र बोध्यः। संस्मा
दिपथाऽपि पथेन्यादावर्द्धनावसिति वल्लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य लिङ्गमणिष्यमिति न्यायेन सिद्धमिति बोध्यम्। एवं च व्यधो विपथकापथा वित्यपि समञ्जसम्। द्वितीये
एवं च न्यायसाम्येन व्यन्नेत्यत्रापि रात्राह्लाहादत्वस्य प्रवृत्तिर्नेति माधवे नोक्त प्रायम्। मृदु पचतीति। द्वि। विशेषणत्वाद् द्वितीयान्तम्। धातुपातभावनां प्र
तिहि फलांशः कर्मभूततथा च फलसामानाधिकरण्ये द्वितीया। अतएव सकृत्त्वावित्याहोकारकपूर्वकत्वात्। यत्र तु भावनां प्रतिक्षणतया धात्वर्थविशेषोऽ
वेति तत्र तद्विशेषणानां तृतीयान्ततैव। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोपजेतेति यथा। एतच्च करणोपजदति सन्नेति पदमञ्जयोः स्पष्टम्। नचैवं ज्योतिष्टोमेन भक्तिपूर्व
पजेतेति न सिद्धेदिति वाच्यम्। भावनाविशेषणत्वे तदुपपत्तेः। तत्रापि संदर्शनप्रार्थनादिभिर्न्यायमानत्वात् पुंस्त्वयायाः कृन्निमकर्मत्वविवक्षायां तद्विशेषण
त्वाद् द्वितीया। अन्यथा तु प्रथमेवेति विवेकः। सामान्येन संसकमिति च अनियतलिङ्गविषयकम्। तेन आदिः पचति धातरादिरिति पुंस्त्वमेव। विस्तरस्तु शब्दकोस्तुभे
बोध्यः। पर्यायस्यैवेति। कथं तर्हि नृपतिसभामगमनवेपमानादृतीकीचकवधे। गजपतिवत् राजविशेषणत्वादिति रसितः। विभाषासेना। अनिशमिति। कृत्स्नच
तुर्दशीत्याहुः। तस्यां किलके चिच्छानउपवसन्ति। तथा च तिर्यगधिकरणे शाबरभाष्यम्। शुनश्च तुर्दश्यामुपवसतः पश्यामदृति। इतितत्सुरुषः ॥

ति। क्रियाविशेषणादिति भावः। ज्योतिष्टोमेनेति। तदभिन्नेन यागेनेहं भावयेदिति तत्र बोधात्। न सिद्धेदिति। कर्मभूतफलांशाभावेन द्वितीयानापत्तेस्तृतीयपत्ते श्रेयर्थः।
कथं तदुपपत्तिस्तत्राह। तत्रापि ति। व्याप्यमानत्वादिति। तेषां धात्वर्थविवक्षयेत्यर्थः। ज्योतिष्टोमाभिन्नबागकरणिकामिष्टविषयभावनां पश्येदिति बोध इत्यभिमानः। तथा बो
धाननुभवेनाह। अन्यथेति। पुंस्त्वमेनेति। आदिशब्दस्वमित्यपुंस्त्वात्। अतएव प्रातरादिरित्यत्र प्रातरित्यस्य कृत्वात्। तेषां धात्वर्थविवक्षयेत्यर्थः। इतितत्सुरुषः ॥

रामः
१६८

नन्वप्रथमविभक्त्यर्थद्वयमुच्यते। अन्यपदार्थे इति सूत्रात्। पदं च सुबन्तमित्यत आह। पदेन हीति। तत्र विभक्त्यर्थसिद्धसंबन्धन्तर्भावेणाप्येकार्थीभावाद्गीकाराच्च
 त्रगुर्देवदत्तद्व्यादौ सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः। तस्मापि। सशब्दस्यापि। अयमेवेति। कर्मग्रामएवेत्यर्थः। भिन्नैवेति। प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थप्रतिविशेषण
 ताविषयेत्यर्थः। नहीति। तस्माद्द्विशेषणभूते कर्त्तरितस्याभेदान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तरमद्गीकार्यम्। बहूनामिति। सामान्येनोक्तमर्थविशेषतो विवृणोति। चकारादिति। आदिना

यस्यत्रिकस्येति। यद्यपि प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमयेत्युक्तम्। तथाः पिहितीयाश्रितादिभिरितितत्प्रथमाकेनचित्सहसमस्यन इति नोक्तमित्यर्थः। वार्तिककृता प्रथमये
 त्युक्तावपि सूत्रकृतानोक्तमिति वा। अन्यस्यपदस्येति। पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थः। भिधीयते। तथा च द्वितीयाद्यर्थे इति फलितं तदाह। अप्रथमेति। समा
 नेति। एतच्च शेषपदाल्लक्ष्यम्। प्राप्नमित्यादि। ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्त्तृउदकं विग्रहार्थः। उदककर्त्तृकप्राप्तिकर्म्येति समासार्थः। विग्रहे स इति प्रयोगे तु तस्याप्ययमेवार्थः।
 यद्यपि क्तप्रत्ययार्थस्य कर्त्तृर्थात्वं प्रतिविशेष्यतो चिता तथाः पिव्यपेक्षावादिभिरंगत्यासमासेभिन्नैव व्युत्पत्तिस्वीकार्या। किंच कर्त्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैव
 नामार्थतयोदकस्य तद्भेदो वाच्यः स च बाधितः न हि कर्त्तृविशिष्टप्राप्तिरुदकमिति च न्वति। अपि च यस्ते स विधीनमुदकमिति वत्समस्तेऽपि उदकविशेषणप्र
 योगः प्राप्तेः। स च शब्दस्य विशेषणयोगोनेति वचनेनैव वारणीयः। सिद्धान्ते तु बहूनां कर्त्तृपरिमाणवचनेन साधने स्यान्महद्वैरवंतस्मादेकार्थीभाव आस्थितः। चका
 रानिषेधोऽप्यबहुव्युत्पत्तिभङ्गनाम् कर्त्तृमतेन्यायसिद्धेस्त्वस्माकं तदिति स्थितम्। ऊहेत्वादि। अनङ्ककर्त्तृत्वे ह्यङ्ककर्मीभूतो रथः। रथकर्मको ह्यङ्ककर्ता तु समासार्थः॥

कान्ताद्यर्थसंग्रहः। तेषा निषेधोऽभावस्तदोपकलोपवचनं कार्यमित्यर्थः। बहुव्युत्पत्तीति। प्रत्ययार्थप्राप्त्यादिव्युत्पत्तीत्यर्थः। कर्त्तव्यमिति। इदमुपलक्षणं विभाषा
 धिकारदोषमपि। न्यायसिद्धमिति। तादृशतादृशार्थानर्भावेणैकार्थीभावाद्गीकारादित्यर्थः। विशेषणत्वेनैवोपस्थिते विशेषणान्वयोपि नेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

म.श.
१६८

समासेनाभिहितत्वादिति। एवं च तेषां कर्मत्वादिरूपतैव नास्ति विभक्तिवाच्यता वच्छेदक रूपेण कर्मदीनां कर्मादिशब्दैरिव तैरप्यनभिधानादिति भावः। तस्मिन्नेति। अनव
कारत्वेनाव्ययीभावादिसंज्ञाया अस्मावाधादिति भावः। उत्तरपदलोप इत्यस्य शेषं प्रदर्शयति। वक्ष्यति। सूत्रजमिति। मुख्यार्थतु न समासो नभिधानादिति भावः। वच

रुद्रसंप्रदानक्रोपहरणकर्मपशुः। पशुकर्मकोपहरणसंप्रदानं रुद्रः स्यात्पधिकोद्धरणकर्मओदनः। अर्थात्कर्मकोद्धरणवधिः स्यात्। त्यादिरर्थः। इह कर्मादी
नां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा। प्रथमार्थे त्वित्तिवृष्टे देवे अनयोर्न समासोः शेषत्वादित्यत्र तात्पर्यम्। व्यधिकं नूत्नामिति। अत्राप्युक्त एव हेतुः। इत्थं शेषग्रहणमुप
निबद्धम्। न चोन्मत्तगङ्गमित्यादिव्यावृत्तिरेतत्कलम। एकसंज्ञाधिकारेणैकत्वस्ति स्तद्विभक्तिभावः। अनेकं कर्मवद्नामपि यथा स्यात्। तदुदाहरणं तु मूल एव स्फु
टीभविष्यति। एवं चात्र सुबिलेवानुवर्तते। न तु सुपेति। यत्सु सुपेत्यनुवर्त्यानेकं सुबन्तं सुपेति सहेति व्याख्यातमात्तन्नादिपद बहुव्रीह्यसिद्धिप्रसङ्गात्। प्रादिभ्य इति।
प्रादिभ्यः परं मद्वातु जंतदन्तस्य पदान्तरेण सह समासो व्याख्येयः। सूत्रसिद्धार्थानुवादे यमवाचेति। इदं तु वाचनिकम्। पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्येति
वलोपे वाच्यः। एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामाश्रित्य सुत्यजम्। स्त्रियाः पुंवत्। ऊङोभावद्विभ्यदितु ऊङोऽन्योऽनूङि ति पर्युदासः स्यात्। हिंटा वा
यन्तमेव गृह्येत ततः किमिति चेत्। इडविडोः पर्यन्तपदशब्दात्सत्रियादज्। इडविडः। दरदोपत्येन तश्चेति लुक्। इडविडदरत्। साचासौ चन्दारिका च रेड
बिडवन्दारिका। दारदवन्दारिकेति न सिद्धेत्। न ह्यतस्त्री प्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः। निपातनादिति। एतच्च पूर्वत्रापि योज्यं वैमधिकरण्येन स्वरसतो बहुव्रीहेर्दुर्ल
भत्वात् ॥

नरम् एव तु ज्यायात्। न सिद्धेदिति। जातेश्चेति निषेधस्तु नान्न निषेधविषये एव पुंवत्कर्मधारयेत्यस्य प्रवृत्तेः। किंच तत्र जातेरिति पञ्चमीतिर्हंशान्ततः परोय
प्रत्ययस्तदन्ते निषेधो न्नयंतथा। एवं च सत्यभिधाने बहुव्रीहावपि रेडविडभार्यदत्येवाभाष्ये उत्तरसूत्रोदाहरणं तु तत्राप्ययमेवार्थ इति सूचयितुमैडविडस्थानन्तरपत्यत्वेभाष्यमते

ऋत्तिलाभावाच्च ॥

रामः
१६८

तस्याधारत्वविषयस्य सप्तमी। सत्सप्तमीवायस्मिन् अर्थे सति पुमान् भाषितो भवतीत्यर्थः। स्त्री प्रत्ययेति। स्वरितत्वप्रतिज्ञया प्राप्तामित्यर्थः। अचः परस्मिन्नितीति। उत्तरपदपरत्व
 अनुगति। इह भाषितपुंस्कमतीति भाषितपुंस्कात्। अतन्तेः क्विप्। एवं च समानाधिकरण एव बहुव्रीहिः। अनुगर्थं च यत्नो मास्त्विति यद्यपि सुवचं तथापि प्राचाम
 नुरोधेन क्विष्टव्याख्या नमित्यवधेयम्। षष्ठ्याश्चेति। एवं च सूत्रे के वाचित्वष्टयन्नपाठोऽनाकरः हरदत्तादिग्रन्थविरोधातिदिति भावः। तुल्ये इत्यादि। अर्थाभावः। भा
 षितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तम्। तदस्यास्तीति अर्शा आद्यच्। तेन तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते उक्तपुंस्कं शब्दरूपं लभ्यत इति। स्त्रीवाचकेति। एते
 नस्त्रिया इत्यस्य स्त्री प्रत्ययपरतां वारयति। तथा हि सति इत्यं सूत्रार्थः स्यात्। अनूडः स्त्री प्रत्ययस्य पुंसीव निवृत्तिरित्यर्थः। यथा मरुवदस्मिन् ग्रामे जलमित्युक्ते अ
 भाव एवातिदिश्यते तद्दत्। नन्वयमेव वा वाक्यार्थोऽस्तु। यथोक्तं प्राचा उक्तपुंस्कात्परस्यानूडः स्त्री प्रत्ययस्य पुंसीव पुंवत्यात्। पुंवद्वात्स्त्री प्रत्ययलोप इति चेन्ने
 वम्। अस्यार्थस्याकुरे एव अनेकधा दृषितत्वात्। तथा हि। अस्मिन्पक्षे पटुभार्य इत्यत्रोत्तरपरनिमित्ताया डी षो निवृत्तः। अचः परस्मिन्नितीति स्थानिवत्त्वे सति षण् स्यात्।
 किंच वतण्डस्यापत्यस्त्रीवतण्डो। वतण्डाच्चेति एम्। तस्य लुकस्त्रियामिति स्म्यपत्ये लुकः। अर्थात् इति। रवादिवाङ्मैत्रावन्श्रीचासौ वृन्दारिका च वातण्ड्यवृन्दारिकेति
 दृष्यते। अत्र डी नो निवृत्तावपि अर्थात् तस्य स्त्रीत्वात्स्यानिवृत्तत्वालुकस्त्रियामिति प्रवर्तेत। अपि चैव मेडविडवृत्तैरेकेत्यादि प्रागुक्तं न सिद्धेत्। किंच गार्ग्यश्च तावृन्दा
 रिकाश्च गर्गवृन्दारिकाः। डीपि निवृत्तैः मियजः शौरितिलुङ् न स्यात्। अस्त्रियामिति निषेधात्। तस्माद्यथावृत्तिर्ज्ञात्वा ह्यम्। लौकिकेति। यनुचित्राणां गवामयमिति
 मीमांसकेर्विगृहीतं तल्लौकिकालौकिकबहिर्भूतत्वाद्दुपेक्ष्यमिति भावः। एतच्च मासजात इत्यत्र प्रपञ्चि तम् ॥
 निमित्तत्वादस्यानिवृत्तेरिति भावः। प्रवर्तेतेति। न निवर्तेतेत्यर्थः। अस्त्रियामितीति। तद्वाजस्य बहुधिति सूत्रान्तरतदनुवृत्तेरिति भावः ॥

म-श-
१७०

पूर्वसवर्णदीर्घानेति। पूर्वशब्देसानुस्वारः पाठः समासात्पूर्वनसवर्णदीर्घद्वयर्थः। पूर्वसवर्णेत्यपपाठोदीर्घाज्जसीतिनिबेधात्। दृश्यमेवेति। पूर्वपदं नास्ति तद्व्येव
मेवेत्यर्थः। चतुर्णां द्वन्द्वे इति। उपक्रमभाष्यतुस्तथैवलाभादिति भाषः। एतेननेष्टद्वन्द्वं कृतोद्गीतशब्देनद्वन्द्वेनदेषद्वयपास्तम्। पूर्वपदमिति। येनानङ्-स्थितिशेषः।

चित्राभस इति। अन्तरङ्गानुपीतिन्यासादिह पूर्वसवर्णदीर्घानप्रवर्तते अन्यथा एकादेशस्यपक्षेनमुपोलुकिचित्रगुरित्यत्रअकारेनलभ्येतेतिभा
वः। नेदेति। इष्टसिन्धुनुरोधेनपूर्वपदं क्विदासिष्यतेनतुसर्वत्र। तथाचौजः सहोभ्यसदतिसूत्रेहरदस्यमेवोक्तमितिभावः। आनङ्-ति। तथाचसमर्थसू
त्रेभाष्ये होतृपेत्तनेष्टोद्गीतारदत्यत्रचतुर्णां द्वन्द्वे तृतीयस्वआनङ्-दाहतः। पूर्वमहापितृसन्सिद्धोत्तनह्यनेष्टो पूर्वपदं नापितदन्तं होतुरेवपूर्वपदत्वादि
तिभावः। अतएवेति। पूर्वपदाशेषादेवेत्यर्थः। चित्राजरदिति। नचेहद्वन्द्व्यात्मकस्यपूर्वपदस्यपुं वद्भावोस्तुवर्णाचटावपिनिवर्ततेतिवाच्यम्। द्वन्द्वान्तर्गतयोः स्त्री
प्रत्ययप्रकृतयोः प्रत्येकं भाषितपुंस्त्वेषिउदाहृतद्वन्द्वस्यातथात्वात्। तथाचपक्षे मृद्वौभार्येयस्येतिविगृह्यपक्षे मृदुभार्येयस्यदाहृताभाष्यकारेणसर्वमिदं धनि
तमितिभावः। द्योरपीति। पूर्वपदान्तर्गतमुत्तरपदमाश्रित्यप्रथमस्यापिपुं वद्भाव इतिभावः। जरच्चित्रेति। पूर्वकालेकेतिसूत्रेजरच्छब्दस्यप्रथमानिर्दिष्टत्वादुपस
र्जनत्वेसतिलिङ्-विशिष्टपरिभाषयाजरत्याः पूर्वनिपातः। कर्मधारयोत्तरेति। एतेनादृष्टसदृशप्रजमितिप्रयोगोव्याख्यातः। इहप्रपट्टकेवहूनांवहूव्रीहौपूर्वपदंनपुं
वदित्युक्त्वारूपेविशेषउक्तः। अनिज्विधवपिविशेषान्तरं वस्यति। यनुप्राचानीलेज्जलवपुरित्युदाहृतंतत्रस्वरेविशेषोबोद्धः। तथाहि ॥

लिङ्-विशिष्टपरिभाषयेति। जरच्छब्दस्यप्रथमानिर्दिष्टत्वात्तेनलिङ्-विशिष्टपरिभाषयाजरतीशब्दस्यापिग्रहणेनोपसर्जनत्वेसतिजरत्याः पूर्वनिपातदृतिशेषपू
रणेनाव्ययः। विशेषान्तरमिति। परमः स्तोधर्मायस्येतित्रिपदबहुव्रीहानपितिजभावरूपमित्यर्थः ॥

एमः
१७०

महान्भेद इति। यदि तु कर्मधारयोत्तरपदे बहुव्रीहौ नीलपदस्वरः सिद्ध इति तस्य च्यते तदा चिन्ममेव प्राचीनोदाहृतमिति भावः। तत्करोतीति। प्रमाणं प्रमां करोति जन
यतीत्यर्थः। क्विबन्तस्येदमिति। सवर्णदीर्घेष्वजादेरकृतिगणत्वाद्वा प्रबोद्धः। अगतिक गतिरिति। भाष्यानुक्तत्वादिति भावः। प्रत्ययाश्च यदिति। तेन लोपस्य बहिरङ्गत्वेना
बहुव्रीहि पूर्वपदे नीलशब्दस्य प्रकृतिस्वरः कर्मधारय पूर्वपदे तु कर्मधारयस्यान्तउदात्त इति महान्भेदः। स्त्रीप्रमाणा यस्येति करणार्थं ल्युडन्तत्वात्प्रमाणाश
ब्दो विशेष्यलिङ्गः। टिलाङ्गीपकथं तर्हि प्रमाणायां स्मृताविति शाबरभाष्यम्। भावेत्युडन्तात्तत्करोतीति णिचिपचाद्यचिटाप्याह्यप्रमाणमिवाचरतीति आ
चारक्विबन्तात्पचाद्यच्। भट्टास्तु। प्रमाणमग्रनेर्याति मूलभूतां श्रुतिं यतः॥ क्विबन्तादथ तेस्तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते॥ १॥ इत्यादिग्रन्थेन अयतेः क्विबन्तस्येदं
रूपमित्याहुः। तत्र ह्रस्वस्यपितीति तु कुदुर्वारः। आगमशास्त्रमनित्यमिति तु अगतिक गतिः। इह तु गत्यन्तरमुक्तमेव। यदप्याहुः। लोपोऽर्बलीतिलोपोपीह व
लादिप्रत्ययोश्च यदिति। तदप्यापाततः। तत्र प्रत्ययग्रहणस्याप्रकृतत्वात्। गौधेरः पचेते इत्याद्युदाहरणविरोधाच्चेत्यास्तां तावत्। परिगणितान्त्रलतसिलादीन्
त्रयोदशकर्मणो वादेरिति च ही। धिति यद्यपि बहुदिषु डीषो वैकल्पिकत्वात्तदभावे बहुत्रेत्यादिसिद्ध इति तथापि पाक्षिका निष्ठवारणायेदम्। यत्तु प्राचातत
स्तन्नेत्युदाहृतं तत्सर्वनाम्नो वृत्तौ च त्रे इत्यनेन गतार्थत्वाद्दुपेक्ष्यम्। दर्शनीयतरेति। क्व प्राचापटुतमेत्युदाहृतं। तस्मादिकमिति ध्वनयन्नाह। चरूपेति। बहु
थेति। प्रकारवचनेषां। तत्र हि किं पूर्वनाम बहुभ्यदस्यधिकृतम्। वृत्तिरिति चा वृत्त्येष्वभ्यान्तिलतात्तैलै चकृत्सीति तिल। अज्येति। अजाविभ्यां च्यन्। श
सीति बहुत्वार्थादित्ययमपि शस्ये सिलादिषु दृष्टव्यं इत्यर्थः। त्वतलोरिति। अत्र वदन्ति। जातिसञ्ज्ञाव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुण इति। एवं च क्रियाशब्दानामप्यनेन
पुंवद्भाव इति भावः ॥ ७७ सिद्धत्वनतु क् प्राप्तिरिति भावः। गौधेर इत्यादि। रशब्दतेशब्दयो प्रत्ययो वयवत्वेपि प्रत्ययत्वाभावादिति भावः। विरोधाच्चेति। चेनतुकोपि
प्रत्ययापेक्षत्वेन समत्वमित्यस्य संग्रहः। तत्सन्नेति। तस्यास्तम्यामित्यर्थे इदम्। तिलिति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति भावः। परिगणनसामर्थ्यादेव जातेत्येति निषेधात्प्रवृत्तिरिति बो

॥ ७७ ॥

म. श.
१७१

कैयट इति। अनेन हि कैयटेन भेदकं धर्मात्तं गुण इत्यस्य निरासेन शुक्लादिगुणग्रहणं सूचितम्। अत्रारुचिबीजं तु संज्ञाजातिरुदेन्नतद्विज्ञानसमस्तस्यैवनाभसंख्याश
दातिरिक्तैः शब्दोगुणवचनः शब्दइत्येकदारसूत्रस्य भाष्यविरोधः। अयंच संख्यासर्वनामेति च स्पष्टमेव प्रगृह्यसञ्ज्ञेति। इत्यण इति सूत्रे उभयस्यैव भाष्यप्र
अतएव प्राचानकोपधाया इति सूत्रे पाचिकातापाचिकात्वमित्युदाहृतम्। तस्यैत्रेण चत्वतलोरिति प्राप्तिरिति व्याख्यातम्। तदेतत् सर्वं भाष्यविरोधादुपे
क्ष्यम्। तथा हि। एकतदिते चेत्सूत्रे एकता एकत्वमित्युदाहृत्य पुनर्दावेन सिद्धमित्याशङ्क्य भगवानाह उक्तमेव तत्त्वतलोर्णवचनस्येति। अत्र कैयटः। एक
शब्दस्य संख्या वाचितायां गुणवचनस्येति असहायवाचिनोऽतथात्वादिति भाव इति। एवं हि वदता सुखाद्यस्येह गुणा इति धनितम्। अतस्तथैवोदाहरति
शुक्लत्वं शुक्लतेः तत्त्वतस्त्वं प्रत्युद्देश्येति। कर्मा इति। कर्मात्त्वमिति। तथा च स्त्रिया मिति सूत्रे व्यापिनीत्वात्प्रत्ययस्येति कैयटेन प्रयुक्तम्। तथा च पुंयोगादिति सू
त्रे स्त्रियाः संविधात्रीत्वादिति तेनैव प्रयुक्तम्। प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रकरणेपि विभक्तेरेव सञ्ज्ञिनीत्वादिषु क्तम्। अस्मादेतत्। निरीक्ष्य मेमेशरदभ्रकृतार्पता। क्षीवतामुप
गतास्त्वनुवेलं एतारहसिभर्तृप्रसाभिः। सामुंभोचरति दुःखशीलतामित्यादिप्रयोगाणां क्तगतिरित्यत आह। शरद इति। सामान्य इति। तत्राचपत्युर्नो
यज्ञसंयोगे इति सूत्रे पत्याः क्तप्रतिष्ठात्वादिति च सिप्रथमुपादाय कर्तृत्वमात्रं विवक्षितं न तु स्त्रीत्वमिति। इमं न क्त इति हरदत्तो व्याख्यातः। परः
संनिर्घ इति सूत्रे एकैकवर्ण इति त्वात्वाच इति भाष्ये कैयटोप्येवमेवाह। एतेन नेष्टं पुरोहारवतीत्वमासीत् इति माघो व्याख्यातः ॥

योगोपि मानम्। तस्य समस्तत्वे नाप्यगुणवचनत्वं बोद्धव्यम्। कृतार्थतेति। कृतार्थ दुःखशील शब्दो क्रियाशब्दविति भाष्यः। समस्तौ चेत्यपि बोद्धव्यम्। व्याख्यात इति। शरवती
तिसञ्ज्ञापिनेष्टाकिमुतदीर्घेर्घ इति व्याख्यातृभिर्निरव्यासत्वेन सञ्ज्ञाशब्दत्वात्। भाष्यरीत्या तद्विज्ञानत्वेन गुणवचनत्वाच्च। त्वेति इत्यस्युद्देश्येति बोद्धव्यम् ॥

रामः
१७१

रोहितेय इति। पुंवद्रावे सिद्धश्च प्रत्ययविधा वित्यनाश्रित्येदम्। तदाश्रयेतुरैहिति रित्यापत्तिर्बोद्ध्या। संस्कारविशेषे इति। लट्त्वं च। तद्विशिष्टप
 रिभाषयेत्यर्थः। इत्यविरोध इति। एवं च माधवानुसारेण यं लिखित इति सूचितम्। रूढ्यर्थे चेति। तत्र तदर्थमिदं निपातनं न विवाहनिबन्धनपतिः इति तस्य त
 म्यस्वविवाहितपुरुषविवाहितस्त्रीमात्रबोधकत्वेनान्याबोधकत्वेन चातिप्रसङ्गाभावेन रूढिकल्पने फलाभावाच्च। तस्याः भाषितपुंस्कत्वेन पुंवत्त्वा प्राप्त्या पुंवत्त्वबाधना
 र्थमिति न्यासग्रन्थासंगतेश्च। किंतु तृतीयस्यासहि योगार्थप्रवृत्तिनिमित्तक एव ड्यन्तो लोकव्यवहारेण समुदायोच्चारणेन च स्त्रीविशेषे मध्यमसपत्नीशब्दबोद्धे रू
 रोहिषेय इति। रोहितशब्दादूर्णादनुदात्तादिति डीनकारे पुंवद्रावे तु सतितयोर्निवृत्तौ रोहितेय इति स्यादिति भावः। गृह्यत इति। आस्थानमेवात्र शरणम्। श
 त्रुपर्यायादिति। अत्र च व्यन्सपत्ने इति निर्देशो लिङ्गमा रियैवैरिसपत्निरिद्विषद्वेषणदुर्हदा इत्यमरः। विदाहनिबन्धनमिति। तज्जन्यसंस्कारविशेषेरूढ
 नित्यर्थः। सापत्न्य इति। भाषितपुंस्कत्वात्संबद्रावे कृतैयस्येति लोपः। एतच्च सुभ्रातौ वृत्तौ स्पष्टम्। यत्तु पारस्यण इति धातौ माधवेनोक्तम्। भावकर्मणोऽपत्यन्तल
 स्येयकि सापत्न्यस्य अत्र भाषितपुंस्कत्वात्संबद्रावोनेति। तसु द्वितीयां सपत्नीशब्दमाश्रित्येत्यविरोधः। यत्तु नित्यं सपत्न्यादिष्वित्यत्र न्यासकृतोक्तम्। समुदायोच्चा
 रणं पुंवत्त्वबोधकमित्येति। सापत्न्यस्य सभावार्थं रूढ्यर्थं च निपातनाश्रयणेन समुदायोच्चारणस्य तावत्तैवोपस्थात्। अन्यथा संबुद्धिद्वस्वादीनामपि बाधापत्तेः।
 किंच तसिलादिष्विति सूत्रे भाषिते सापत्नीशब्दाच्छिवाद्यणिभस्यां ड इति पुंवद्रावेन सापत्न्य इति प्राप्यशिवादिषु ॥ ७७ ॥ इति भाषः। अतएव समानस्वामिकदास्ये
 नतथा व्यवहारः क्वचित्तथा व्यवहारस्तौ गौणः। किंच विवाहनिबन्धनः पतिशब्दो नास्त्येव। स्वामित्वेनैव हि स बोधकः। स्वामित्वं च प्रकरणादिना यज्ञफलनिरूपितं कदाचि
 त् बुद्ध्याते। तत्त्वधनयन् पुंवद्रावबाधकत्वे दूषणान्तरमाह। किंचेति। सापत्न्य इति। प्राप्येति। अटे इत्यन्ते तत्र सापत्ने पुंवत्त्वं प्राप्नोति। एवं च सापत्न्य इति प्राप्नोतीति भाष्यकैय
 टयो रूक्तम्। तृतीयस्य हि भाषितपुंस्कत्वेन पुंवत्त्वापत्तेः। सहिसमानस्वामिकत्वेन पुमांसमप्याह। पुंवत्त्वबाधे हितदसंगतिः स्पष्टैव। किंच विवाहनिबन्धनसत्त्वे तस्याः

म-श-
१७२

भाषितपुंस्कत्वेनतमादायसापत्नसिद्धेस्तदसंगतिः। नचसापत्नएव नसिद्धतिसापतोपि प्राप्नोतीति भाष्यार्थ इति वाच्यम्। द्वितीयसत्त्वे रूढत्वेन तस्यैव शिवादी ग्रहणे
 तृतीयादणोःभावेनमाधवरीत्यासापत् प्राप्तेरिति दिक्। केवलयोगमात्रलभ्यसमानपतिकत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनेत्यर्थः। तेनैव स्ववि
 वाहितपतिविदाहितास्त्रियमाहनतुत्वेनाव्यक्तिविशेषस्य बोधनाच्चरूढ्यर्थनिपातनमुक्तम्। अतएवास्यभाषितपुंस्कत्वमिति भावः। यद्वा। केवलयोगिकपतिशब्द
 घटितस्येत्यर्थः। एवं हि त्रिसिद्धान्तस्य सापत्नः प्रकृत्यन्तरत्वात्। सापत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्तीति। अस्यार्थः। अन्याप्रकृतिर्यस्य स प्रकृत्यन्तरस्तत्त्वादित्यर्थः। प्रकृत्यन्त
 रमाहासिपत्नसदृशतिः। प्राणनिमित्तपित प्रकृत्यन्तरत्वं सापत्नश
 ब्दस्यशब्दमर्यादायाः भवेत्। ननु इति रूढिपत्नम्। लक्षणाया तथा व्याख्याने च न मानम्। एवं च सपत्नीति गणपाठमाश्रित्य सपत्न प्रकृतिक सपत्नीशब्देन सापत्नसिद्धावपि सा
 केवलयोगिकस्य ग्रहणेनेत्याशयेन सापत्न इति प्रयोगो वारितः। निपातनस्य पुंवद्भावनिवृत्त्यर्थत्वे तु सर्वविरुद्धानेति दिक्। भावक्ता इति। ठावस्यायामेवाभवेपि पुंवद्भा
 वो विधीयते ॥ पतोपि प्राप्नोतीति भाष्यपूर्वपक्षः त्वत्संपत्ता प्रकृतिर्गणेन पश्यते किंतु भिन्नसपत्नशब्दः तदपि लिङ्गविशिष्ट परिभाषया डीनन्तादणसिद्धति। वाद्यसा
 मान्यचित्तमाशिवादि पाठोऽष्टकोपि बाधक इत्युत्तराशयः। एवं च केवलयोगिकपतिशब्दघटितस्य ग्रहणेनेति स्पष्टमेवा एवं च मूले द्वितीयसपत्नीशब्दस्युत्पत्त्याः दनेमाधवा
 नुरोधेन। तदेतद्धनयतायत्तु पारसण इत्यादिनामाधवग्रन्थमुपन्यस्य तत्र द्वितीयसपत्नीशब्दाश्रित्येत्युक्त्वादायविरोधाभाव उपपादितः। सापत्न्यमिति प्रयोगस्तु सपत्न
 प्रकृतिकादेव ब्राह्मणादित्वात् अत्रिबोद्धः सपत्न प्रकृतिकोपि तृतीयसपत्नीशब्दार्थ एव तत्रैव लोके तस्य योगात्। रूढयोरेव ग्रहणादित्यस्य सपत्नशब्दस्य लिङ्गविशिष्ट परि
 भाषया तत्प्रकृतिक डीनन्तस्य चेत्यर्थः। तयोः सुद्धरूढत्वात्। तृतीयस्तु योगरूढः। अन्यथाऽस्यापि स्वयं रूढ्युक्ते तद्ग्रहणे बीजाभावः। मद्भासादायोरिति व्याख्या दृ
 णां मद्भास्येव तस्य रूढिघटितस्य शुद्धयोगिकस्य ग्रहणेऽस्य रूढस्य कथं त्यागः स्यात् इति सुहृदो विभावयन्तु ॥

रामः
१७२

सन्निपातपरिभाषयेति। ढादिषकारस्योच्चारणार्थत्वेन अल्पिधितया स्थानिवत्यायोगाच्चेत्यपि बोद्धव्यम्। निष्कर्षेति। वार्तिकभाष्योक्तस्यापि सूत्रसंमतत्वमेवेति निष्कर्षे
लिस्यर्थः। अतएव। सूत्रेण सिद्धत्वादेवा प्रकरणोक्तस्यैवेति। अनन्तरस्येति न्यायादिति भाषः। असमाविष्टत्वादिति। दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्दिङ्-नामानीत्यनुयोः सूत्र
अन्यथा हि कृते ढकादेशे भत्वात् पुंवद्भावसंनिपातपरिभाषया कादेशो न स्यान्नाथितिकवत्। भाष्यकारेण्येति। अनेन सूत्रवार्तिकयो रूक्तिसंभवोऽपि ध्वनि
तः। उतरं ह्युपपूर्वस्या प्रवृत्तत्वात्। निष्कर्षेतु वैयर्थ्यस्य प्रमेवेति भावः। दृष्टेरुदारहरणान्याह। सर्वमयदत्त्यादिना। मयडादीनां परिगणिततसिद्धादिबहिर्भावा
त्तन्सूत्रेण मतार्थता। अतएव सर्वतः सर्वत्रेत्यादिनोदाहृतम्। सर्वकार्य इति। नचस्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेण गतार्थता। नकोपधायादिति निषेधात्। नचस्यां प्रि
तेन निषेधः शङ्। स्त्रियाः पुंवदित्यादि प्रकरणोक्तस्यैव तेन निषेधात्। अस्यादृष्टेस्तु तस्मिन्प्रकरणेऽसमाविष्टत्वात् सर्वप्रिय इति। अपूरणी प्रियादिधितिपुंदा
सादप्राप्ते पूर्वस्यैवेति। वृत्तिघटकानेकभागमध्यो किंचिदपेक्षया पूर्वस्यैत्यर्थः। अतएव तदितरेत्यादौ परस्य न पुंवद्भावः। लिङ्गादिशि। अन्यथा हि एषाहास्तयोः
कात् पूर्वस्याः प्रियोऽमानं च निर्विषयं स्यादिति भावः। यत्तु प्राचोक्तं सर्वनाम्नः समासे पूर्वपुंवदितिः यच्च व्याचरन्तुः। वार्तिकार्थमनुवदति सर्वनाम्न इत्यादिना
सर्वनाम्नस्यैव सन्निपातस्यैव निषेधेन। अतएव गणपठिता उपलक्ष्यन्ते। तेन सर्वनामकाचित्तु स्याः पुत्रः सर्वो पुत्रः। अतिसर्वा पुत्र इत्यत्र नातिप्रसङ्ग इति। तदेत
त्सर्वनापातरमणीयम्। तथा हि। समासे दत्यनाकरम्। वृत्तिमात्रेति भाष्यात्। मयडाघनेऽव्याहं च। तथा च श्रीहर्षः प्राप्नुङ्। निजामयोऽपि पावनीमयं भ
वन्मयोऽप्यतिनावनीषविरिति। योर्भाष्ये पाठादिति भाषः। तदितरेत्यत्र सुप्सुपेति समासः। निर्विषयं स्यादिति। पुंवत्त्वेनापो निवृत्तेरिति भावः। अव्या
प्तं चेति। यत्तु रुक् सोरिति नियमार्थं तदितरे चेत्सर्वनाम्नः पुंवत्त्वं तर्हि ठक् च सोरेवेति अतो मयडाघनेऽनिष्टमेव पुंवत्वमिति। तन्ना दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजिति
सूत्रस्य भाष्यविरोधात्। भवन्मय इति। तत्प्रकृतवचने इति मयट् ॥

म-श-
१७३

ब्राह्मणी पूर्व इति। सर्वनाम्ना समासत्वेन पूर्वस्य ब्राह्मणीत्यादेः पुंवत्त्वापत्तिरिति भावः। उत्तोदाहरणयोरिति। सत्तोपसर्जनपटितोदाहरणयोरित्यर्थः। तत्र सर्वनामसञ्ज्ञकत्वस्यैवाभावेन लक्षणार्थेति भावः। अदिसर्वाशब्दस्येति। उपलक्षणमिदं सञ्ज्ञाय अपि कदापीति। वृत्तौ वृत्तेः प्राक्त्वर्थः। वैयाकरणभार्यद्वयमिदं सूत्रस्थकं यदहं किंच ब्राह्मणी पूर्व इत्यादावतिव्याप्तिः। न च जाते श्रेति निषेधः। सोत्रप्राप्तिमात्रविषयकः स इति सिद्धान्तात्। रूपवती पूर्व इत्यादौ जातिवाचकत्वाभावेन भिन्नव्याप्तिदाह्याच्च। वार्तिकार्थमित्यपि स्थितम्। वार्तिकग्रन्थे एतद्भावात्। न चान्नविवदितम्यम्। उक्त्वा सोऽश्रेत्यस्य निरासम्बन्धतापत्तेः। सर्वनामशब्देनेत्याद्यपि नैसीदुःउत्तोदाहरणस्यैव संप्रत्यस्य सुस्थत्वात्। दक्षिणपूर्वाद्ये इत्यादावुपसर्जनतया व्याप्तापत्तेश्च। ननु मात्रग्रहणसामर्थ्यात् सर्वनामता उपलक्षणं न तु विशेषणं। अत्र प्राक्त्वर्थः। संप्रत्यसर्वनामत्वेऽपि पुंवद्भावो लभ्यत इत्याकरे स्थितम्। मयापि स्वग्रन्थे उक्तमिति चेत्। तर्हि उपसर्जनभिरालक्ष्यते इति त्वद्वयस्त्वदुक्तैव पराहत इत्यवधार्यताम्। न चैवमिति सर्वापुत्रे अतिव्याप्तिः। अतिशर्वाशब्दस्य कदाप्यसर्वनामत्वेन सत्रातिव्याप्तेरुक्ति संभवाभावादि त्यास्तावता स्वभिन्नामिति। यात्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र स्त्रियाः पुंवदित्येव सिद्धम्। एकस्या एव रूपभेदेन कर्मत्वकर्तृत्वयोः सत्वेऽपि वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्याविधानादिति भावः। मद्रिकामयत इति। मद्रेषु भवामद्रिकामद्रव्योः कन्पाकाभार्येति। अर्भकपृथुकपाकावयसीत्तिकपृप्रत्ययान्तो यमुणादिषु निपातितः। न लिह तद्वितः नापिबुः। वयसि प्रथम इति डीः। पं बाधित्वाः जादित्वाद्वाप्। वृद्धिनिमित्तस्या वृद्धिशब्देन किम्। तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः। आसर्वनाम इत्याकारविधौ वृद्धिशब्देनास्ती। फलोपधानेति। निमित्तशब्दः फलोपहितपरः स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्यो न सिद्धे इति भावः। अकेशेति। सह ननु विद्यमानपूर्वाच्चेति डीः। षभावः। जातेश्चाजातेः पर इति। जातिवाचकात्परत्वमात्रमिह विवक्षितं न तु जातेरित्येवं विधानपर्यन्तमाग्रहः। भाष्येहास्ति कमित्युदाहरणे औपसंख्यानिकस्य नापनिषेध इत्युक्तेः। ७ रदत्तानुरोधेनेदम्। भाष्ये इति। नकोपधाया इति सूत्रस्थे इत्यर्थः। इत्युक्तेरिति। हस्तिनशब्दस्यादत्तत्वाभावेन ततो जा

लक्षणस्यैव प्राप्तिरिति भावः ॥
रामः
१७३

टाबादिरिति इड विडोऽपत्यं स्त्री इड विड साभार्यायस्येत्यर्थे समासे एतन्निषेधाभावेन पुं वत्त्वं भवत्येवेति भावः। अनूड-इत्यस्य पर्युदासत्वे ऐड विड वृन्दारिकेति निषेधविष
 योत्तरसूत्रविषयकर्मधारयउदाहरणात् बहुव्रीहौ द्वेषे पुं वत्त्विषेधदृष्टएवेतितुनवान्यम्। उत्तरत्राप्येतदनुवृत्तितत्रापि दृशार्थकत्वमिति ध्वनयितुं तद्योक्तेः। इड विडा दे
 तेन हस्तिनीभार्यइत्यादौ नान्तलक्षणस्यापि निषेधः सिद्धतीति भावः। यः प्रत्यय इति। टाबादिः। प्राचातु विशिष्यङीषेवोपात्तः। तन्निर्मूलं मूलाभार्याइत्यादा
 वव्याप्तं चेति भावः। ब्राह्मणीति। शङ्गे रवादिखाण्डोपात्तु प्राचाङीषु पुं वदिति व्याख्या य ब्राह्मणीभार्यइत्युदाहृतम्। तत्परस्परविरोधादुपेक्ष्य सौत्रस्येति।
 व्याख्या नमेवात्र शरणम्। संख्यया। सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थे वृत्तेश्च विरहात् पूर्वणा प्राप्तेः वचनम्। उपदशा इति। उपशब्दः समीपे समीपि निव
 र्त्तते आद्येऽप्यपी भावः। द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति विवेकः। सूत्रेतीति। लुप्रषष्ठीकमित्याह। ति शब्दस्येति। अन्येषामपि दृश्यते। अत्र प्राचोक्तम्। दृशिग्र
 हणात्कर्मविहार बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घत्वमात्रं वानचीति। तत्रात्रं वेत्तपाणिनीयम्। अतएव मुष्टामुष्टिवाहाबाह्वीति उदाहरणमप्यप्रमाणि
 कमेव। भार्या इति। अतएव दृशिग्रहणस्येदृशेऽर्थे तात्पर्यं न कल्प्यमिति प्रामाणिकः प्रत्याः। अर्वाचीनास्तु आत्वमाहुः। तथा च पञ्जिकायां त्रिलो
 चित्तं स नोक्तं न्यन्ते पूर्वपदत्वं दृश्यत इति। एवं च प्राचाकेचिदिति वक्तुमुचितं पाणिनीयसूत्राशयमद्वेनिसेपस्त्वनुचित एवेति दिक्। ओर्गुणः। त
 द्दिते किम्। प्रदी। गुणोक्तिरिति। यद्यपि ओरोदिति सूत्रेतेपि भस्यर्तद्विते इति सज्जाद्वयपूर्वकत्वमस्येव तथापि विधेयसमर्पकं पदं यत्र सज्जारूपं स
 एव सज्जापूर्वको विधिरिति भावः। यद्यपि ओदिति त परस्तत्कालस्य सज्जैवा तथापीहतकारउच्चारणार्थः। ओरो इत्येव वास्तु ॥
 रनन्तरा पत्यत्त्वे जातित्वाभावाच्च। पश्येति। ब्राह्मणीत्यत्र हितेनापि ङीनेवोक्त इति भावः। यदि तु तत्र ङीषिति पाठस्तदा करविरोधो बोध्यः। सामानाधिक
 रण्यस्येति। दृशार्था समीपिन इत्यर्थः। तदाह। उपशब्द इति। उच्चारणार्थ इति। तन्मात्रार्थ इत्यर्थः। फलाभावेन त परसूत्रा प्रवृत्तेरिति भावः ॥

प्रत्याख्यातमिति। अव्यावर्तकत्वात् समाग्रहमातस्याः विशिष्टरूपोपादानविषयत्वाच्चेत्यपि बोद्धव्यम्। विद्यमानतावाचीति। दशानां पुत्राणां विद्यमानत्वेद्
 त्पर्यस्तत्फलितमाह। दशसिति। अव्यभिचारदिति। पूर्वाहस्यसादृश्यं सहपूर्वाहमित्यादावपि अव्ययस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वमस्यैवेति भावः। अवयव
 द्वारकमिति। समासस्योपसर्जनत्वात्संभवादिति भावः। यद्यपि सहकृत्वप्रियद्वयादौ समासस्योपसर्जनत्वसंभवस्तथापि लक्ष्यानुसारादेवं व्याख्यानं बोद्धव्यम्। उ
 स्वरूपं शब्देत्येति तु प्रत्याख्यातमिति भावः। तेन सहैतितुल्ययोगे। तुल्ययोगे किम्। सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी। विद्यमानतावाची सहशब्दः। दशपु
 त्रैर्विद्यमानैरेत्यर्थः। उपसर्जनस्येति न सहस्य विशेषणम्। अव्यभिचारात्। किंतु रूपदेन सन्निधापितस्य समासस्य। तच्चावयवद्वारकम्। उप
 सर्जने सर्वेषां उच्यते। अत्र न सहकृत्वात्। बह्व्रीहेरिति यावत्। व्यधिकरणे च षष्ठ्यौ तदेतदाह। बह्व्रीहेरवयवस्येति। तेन हन। सहकृत्वा। सहयुद्धा। प्रापिकमिति। सपूर्वा
 या उदञ्चरुः सकं मेकादिनादिनिर्देशादिति भावः। स्वरे विशेषदति। उचिसति चित्तदत्यन्तोदात्तत्वं स्यात् असतितु पूर्वपदप्रकृतिस्वरदत्यर्थः। संख्यायादति। संख्यान्त
 स्यतत्पुरुषस्य अन्तावयवो उज्वाज्यदत्यर्थः। एकविंशतिरित्यादौ तु नः। अन्यत्राधिकलोपात् दतिवार्तिककारोक्तेः। स्थूलासेति। यत्तु प्राचाप्रसुदाह तम्। स्थूलाहिरिति।
 तन्ना। अह्योदर्शनादित्यच्प्रसङ्गात्। यत्तु व्याचख्युः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्सनकृतदति। तदापाततः। एवं हि षजपितथैव न भविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यासङ्गति
 प्रसङ्गात्। नेतुर्न सन्नदति। न सन्नेयोनेत् शब्दस्तदन्ताह बह्व्रीहेरित्यर्थः। नेतानायकः ॥ ७७ ॥ उपसर्जनसर्वावयवकस्येति। कश्चिदवयवः सर्वत्रोपसर्जनमेवेति विशेषणसाम
 र्थादेसल्लाभदति भावः। ता दशम्वह्व्रीहेरेवेत्याह। बह्व्रीहेरिति। व्याख्यानाच्चात्रोपसर्जनपदेन लौकिकं शास्त्रीयं च तद्ब्रूयते। तेः सपुत्रद्वयादावपि उपसर्जनसर्वावयवकत्वं
 बोद्धव्यम्। सपूर्वायादति। एतच्चरुत्पनुरोपेना। अत्र सहविद्यमानः पूर्वोपस्थादति। अनेकमन्यपदार्थदति बह्व्रीहेरित्यन्ते। अन्यत्राधिकेति। अव्ययादेरित्युक्तत्वादित्यपि बोद्धव्यम्। अत
 एव गोविंशतिरित्यादौ नाम सन्नेयदति। तद्वृत्तित्वं च नेत् शब्दस्य तस्मान्नाधिकरण्यात्। तेन च नेतेता यस्य स च नेतामृगदतिसिद्धं समासविशेषणेतु बह्व्रीहेर्न सन्नदति तादृशः स्या

रामः
१७४

उपलक्षणमिति। स्पष्टं चेदं गतिश्चेति सूत्रे भाष्ये। अत्राप्तीत्यादि। प्रणो नयेत्यत्राव्याप्तिः प्रनः पूषेत्यत्रातिव्याप्तिरिति भावः। सामानाधिकरण्यासंभवादिति। यद्यपि प्रातः कल्पमित्या
दाविवचनौ शक्ति मत्प्रधानत्वं संभवति। तथापि प्रातः काले सरूपतः शोभनत्वस्वरूपयितुमशक्यत्वात्तत्रैव प्रयोगाच्च कर्मपर्यन्तं लक्षणेति बोध्यम्। व्यावृत्तिरिति। मध्यमस्य
मनु स्थूलपूर्वादिति। स्थूलपूर्वाद् बहुव्रीहेरचनेत्यर्थः। खुरवराभ्यामिति। नासिकाया इत्यपेक्ष्यते। केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम्। उपसर्गाच्च। उप
सर्गग्रहणं प्राञ्चिन्मसुपलक्षणम्। नासिकाशब्दस्याक्रियार्थत्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वायोगात्तदाह। प्रादेरिति। तद्रुद्धेति। प्रणो नयप्रतनं वस्यो अच्च प्रनः पूषा इ
त्यादेशाभ्यामप्यतिव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः। शोभनं प्रातरस्येति। प्रातः शब्देन प्रातस्तनं कर्म लक्ष्यते। अन्यथा प्रातः शब्दस्याधिकरणप्रधानतया सामानाधिकरण्य
स्य संभवादित्याहुः। एणोपदादिपुत्रिपुनियानात्पद्मावः। धर्मादनिचकेवलात्। इह बहुव्रीहिणा पूर्वपदं मासिष्यते इत्यनुपदमेव वक्ष्यति तच्च केवलादित्यनेन वि
शेष्यत इत्याह। केवलादिति। यत्तु प्राञ्चकेवलादित्यभ्यविशेषणतया व्याख्यातम्। तस्यैत्रेण चकेवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमित्युक्तम्। पाणिनी
यमतदर्पणत्रकेण चकेवलात्तु पूर्वपदं धर्मप्राक्पदयोर्मतमित्युक्तं तत्सर्वमापाततः। धर्मपदविशेषणे प्रयोजनाभावात्। धर्मशब्दान्तं यत्रोत्तरपदन्तद्व्यावृत्तिः फल
मिति चेन्न। तत्र धर्मपदस्यैव पूर्वपदासेवेनात्मार्थप्राहकत्वेनैव केवलपदस्य सार्थकत्वात्। कर्मधारयेति। यत्ताहुः। साध्यो धर्मोस्येति साध्यधर्मासंदिग्धश्चासौ सचेति विग्र
हः। आहिताग्न्यादेरकृतिगणत्वादिति हरदत्तमाधवौ। आपेक्षिकमिति। नन्वत एवकेवलग्रहणोऽर्थम्। पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावयवेषु त्वेनैव मध्यमपद
हः। सच संदेहः साध्यधर्मस्यैव पर्यवस्यतीति। सोऽयं वृथाक्लेशः। उक्तरीत्यैव साध्यस्य साक्षात्संदिग्धत्वनाभात्। ननु कर्मधारयपूर्वपदत्वेऽनिचदुर्लभः। केवलादित्यस्य समासा
नात्मकादित्यर्थादिनिवेनैव ॥ ३ ॥ वपूर्वपदस्य। यत्पूर्वपदंततः परत्वं च न धर्मशब्दस्येति भावः। पूर्वपदासेपेदिति। यौगिक पूर्वपदासेपे इत्यर्थः। वस्तुतस्तु तत्कनंचिन्यम्।

म-श-
१७५

आकरग्रन्थे इति। केवलपदस्य लोके न सुदुर्भके वलाभ्यामित्यादौ च सजातीयान्यभावे एव प्रयोगेण त्वदुक्तार्थे मानाभावादि भावः। एतच्चेजादेरिति सूत्रे भाष्यस्य एम्। नि
वृत्तिधर्ममिति। प्रवृत्तिधर्मस्यैव ससुजम्। इममिति। जम्भैः दन्तैः सुतम्भिषु संसोमं पिबतेति तदर्थः। प्रयुज्जतदिति। एकरूपेणेति शेषः। इतिशब्दादिति। लौकिकविब
सानुसारकत्वात्तस्येति भावः। कर्मप्रतिहामः प्ररस्परग्रहणादिः। अव्ययीभावत्वमिति। तेन तस्याव्ययत्वं बोद्धव्यम्। एतच्चरत्यादिप्रामाण्यादास्थितम्। एवं च स्वार्थमपीति।

स्वदत्ते सिमाथी स्या करग्रन्थे। इति रूढत्वात्। अस्मदुक्तार्थस्तु भ्वादिगणे धृज्धारणे इति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टः। निवृत्तिधर्ममिति स्थानी भवतीति प्राचां प्र
योगेण। स्याकेसे वा सुदुर्भके इति दिक्। दन्तैश्चेति। तथा च दृश्यते। इमं जम्भसुतं पिबेति। दक्षिणेर्मा। तुभ्यो व्याधः। अतएवाह। व्याधेनेति। कवयस्तु हिंसा मात्रे
प्रयुज्जते। बलीहेमात्स्यमालीगुणनिधिपिपुणानिर्मितो दक्षिणेर्मेति यथा केशकेशीति। तत्र तेनेति बहुव्रीहिः। तत्र हि ग्रहणप्रहरणयुद्धानीव कर्मव्यतिहा
रोपि इति शब्दात्प्रभृत्प्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिपुष्पाठात्तदन्तस्याव्ययीभावत्वम्। नन्वेवमव्ययीभावं सज्ज्यावद्बुद्धीहि सज्जायाः बाधात्समास
स्वरेणोदान्तोदात्तत्वं सिद्धं तस्मिन् चित्रितेन। अत्राहः। विशेषणार्थतत्। तिष्ठद्गुप्रभृतिधिकारमात्रपाठे हि सुगन्धिरित्यादावतिव्याप्तिः स्यात्। यद्वा दण्डा
दण्डेऽस्य दौ सज्जयोः समावेश एव उपजीव्यविरोधस्यान्यायत्वात्। एवं च स्वार्थमपि चित्तम्। द्विदण्डादिति। द्विदण्डाशालेऽत्र तु दृचन ॥

इदं सति शिष्टस्वस्वलीयत्वानाश्रयणेन। यदि तु उपजीव्यत्वेन बहुव्रीहिसज्ज्या समावेशेऽपि सति शिष्टस्वरवलीयत्वेनाव्ययीभावत्वप्रयुक्तसमासान्तोदात्तत्वेन
सिद्धिरित्युच्येते तदाद्यमेव प्रयोजनमिति बोद्धव्यम्। समावेशफलं च प्रत्ययाव्ययत्वयोः सिद्धिः। तत्र तेनेदमित्यव्ययीभावप्रकरणे इमपितत्समासान्तप्रकरणे
एव तु नरुतः द्विदण्डादिभ्यश्चेत्यत्रे च पदस्य कर्तव्यतापत्तेः सिद्धान्ते तु परत्वादेशेन इ. एवं च ॥

रामः
१७५

विषयविशेषेति। मुद्गादिरूपान्यपदार्थरूपेत्यर्थः। उभयाहस्याभरेति। इदं वेदभाष्ये यद्यपि उभयां हस्ताभ्यामाभरेति व्याख्यातम्। तथापि समुदायनिपातनादेव
 बहुव्रीह्याधिकारे पितृसुरुणादयमवयवत्वाद्गामोलुक्। इदमप्यवयवत्वफलं बोद्धव्यम्। आश्रित्येति। आरोप्येत्यर्थः। स्वतन्त्रोपीति। जानुवाचीत्यर्थः। उपस्युरिति। ज
 नुसमीपमित्यर्थः। एकदेशद्वेत्यस्यविवरणमविभागेनेति। अवयवावयविनोर्हि अविभागलक्षणसमवायः। एवं प्रकृतेपीति। इवेत्युक्तं तदूधनयनाह। एवं

समुदायनिपातनस्यविषयविशेषपरिग्रहार्थत्वात्। उभाहस्तीति। निपातनादेवायचंविनाप्रयोगः। उभयाहस्तीति। पक्षेऽयच्। उभयाहस्तीभरः। प्रसंभ्या
 म्। जानुशब्दस्यैकत्वेऽपि अर्थगतमुपपदनिबन्धनं वा द्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति द्विवचननिर्देशः। तत्फलं तु स्यान्धीत्वस्फुटीकरणं जानुनदस्युक्ते किं पञ्चमी
 यं प्रत्ययाधिकारश्च नुरपि प्रत्ययइति सम्भाव्येत्। तदेतदूधनयनाह। सुरादेशइति। कृत्सितुस्वतन्त्रोपि दृश्यते। उपस्युवाधेनमसासदेमाधनुषश्चाधनुर
 न्तस्येति। धनुरजादिति तु प्राचः प्रामादिकएवा। अथकथं स्वलावण्यांसाधतधनुषमहायतृणवदिति पुष्यदन्तः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्। अनित्यत्वे प्रमाण
 त्वंश्यादिगणे रजन्शब्दस्य रजसिहिप्रतेरंश्यादयस्तत्पुरुषेदत्यन्तोदात्तार्थः। रजाहः सखीतिटचोनित्यत्वे तु किंतेनेति दिक्। अविभागेनेति। एवं च गुणवा
 चिनएवेहग्रहणं ननु द्रव्यवाचिनइति फलितोर्थः। द्रव्याणीति। अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः। वहतिजलमियं पिनष्टिगन्धानियमियमुद्रुथतेस्त्रजोविवित्राः
 इति दर्शनात् ॥

७ चगुणेति। गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनइत्यर्थः। एतद्वृत्तिविषयमेव गन्धस्य तादृशत्वमिति न पूरणगुणेति सूत्रस्य ग्रन्थविरोधः। एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये
 षट्शोरुक्तं कुडु-माद्यनुलेपनमपि वेदत्तादेरविभागापन्नं निलीनं यदिविद्यसितंतदासुगन्धिर्देवदत्तइति। विभागेनावस्थाने तु सुगन्धइतीति। नतु द्रव्येति। चन्द्रमत्स्यजातिविशिष्ट
 द्रव्येत्यर्थः। सुगन्धिर्वायुरित्यत्रापि गन्धाप्रयाणान्तत्वं सृष्टानां बाह्यविभागापन्नानामेव ग्रहणमिति न दोषः। एवं सुगन्धिपुष्पं सलिलं चेत्यत्रापि द्रव्यमाकोशेपि द्रव्यवचनइत्यस्यो

कं एवार्थः ॥

म-श
१७६

आप्प्रयति। वान्बहन्वासु एघ्रात इत्यर्थः। दुर्घटेति। अत्रकेचिस्त्रित्वा रुचिबीजं तु तादृशार्थत्वे उक्तभाष्यविरोध इतिदिक्। यद्वेत्यादिनोक्तं चिन्त्यम्। परनिष्पत्ता यज्ञाप
काश्रमणस्यावश्यकत्वात्। कथं तर्हि। सज्जात्वाभावेन स्त्रियां सज्जायामित्यस्याप्यप्राप्तेरितिभावः। न एतश्चेति सिद्धेति। इदं लक्ष्मीशब्दमात्रविषयप्रकारान्तरम्। अन्येषु
गन्धस्तु सौरभे नृत्वे गन्धके गर्भले शयोः। स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृत इति कोशाच्चा। एतेन महीभृतः पुष्यसुगन्धिरादे। भग्नबालसहकारसुगन्धोदत्यादि
व्याख्यातम्। एतच्च सर्वहरदत्तग्रन्थेषु म्। केचित्तु तदेकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा आगन्तुकस्यनेत्याहुः। तथाच भट्टिः। आघ्रायिवान् गन्धवहः सुगन्धइ
ति। व्याख्यातं च जयमङ्गलायाम्। गन्धस्येदुत्पृवि सुसुरभिभ्यदतीकारः समासान्तो न। गन्धस्यैवेतदेकान्तग्रहणमिति वचनात्। सुगन्धआपाणिक इति यथेति। अतए
व भग्नबालसहकारसुगन्धाविस्वादीनां प्राणादिकत्वं दुर्घटं वृत्तिकृतोक्तम्। अल्पाख्यायाम्। सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिन्निति अधिकरणपदो बहुव्रीहिः। अतएव ज्ञाप
कात्। ग्रहा। सूयो गन्धो स्मिन्निस्त्रे व विग्रहः। गन्धस्वविशेषणत्वेपि अस्मादेव ज्ञापकात् परनिष्पत्तः इति विश्वइति। एतेनाद्यपर्ययो यं गन्धशब्दइति प्राचो
ग्रन्थो व्याख्यातः। अल्पाख्यायामिति सूत्रं स्थापिस्वरसः। यत्तु वदन्ति। गन्धशब्दोत्रलक्षणयाऽल्पखं गमयतीति तच्चिन्त्यम्। शंक्तिग्राहकस्योक्तत्वात्। पादस्य।
यद्यमंलोपः समासान्तो न स्यात् आदेः परस्यैत्यादेः स्यात् शैथिकः कप प्रसज्येता। समासान्तापे स स्वशेषस्याश्रयणत्वात् अत आह। अयं समासान्तइति। क
थं पुनर्भावो भावस्यावयवः स्यात्तत्राह। स्यानिद्वारेणेति। औपचारिकमवयवत्वं वचनबलादितिभावः। वयसि। सादसरोषात्सुदतीससर्जेति। न ह्यत्रवयोगम्य
तेः तः सुदतीति भाष्यम्। अत्राहुः। शोभनादन्ता अस्याः समस्ता ज्ञात्वा न तन्मूना इति कथंचिदिहापि वयोगम्यतएवेति। उरः प्रभृतिभ्यः कप। लक्ष्मीरिति। न एतश्चेति सि
द्धे नियमार्थमिह पाठः। एकवचनान्तस्यैवेति। अत्रैव नित्यो यथा स्यात्। अन्यत्र शेषादिति विकल्पस्वातेन अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसांशंसितं सदिति सिद्धम्।
तु अविभक्तिकपाठान्तदुविवसेति बोध्यम्। एकवचनान्तस्यैवेति। तदवयवकस्यैवेत्यर्थः। सिद्धमिति। बहुवचनात्तेन विग्रहात् ॥

रामः
१७६

तदाह। अकृशादिति। बहुलस्मीकदिति। बहुलस्मीर्यस्येतिविग्रहः। तत्रामादिकमिति। विशेषविहितत्वेनास्यैवोचितत्वमितिभावः। निषेधमुखेनेतितत्पहेहीन
रनिवृत्तावेवास्यतात्पर्यमितिभावः। पक्षमाश्रित्ययेत्यनेनसपक्षोभाष्यासंस्मृतद्वितिसूचितम्। रृत्यादिग्रन्थानामिति। आदिनाभाष्यम्। अस्यपर्यालोचनयेत्यनेना
न्वयः। तत्रप्रकृतसूत्रस्येनानुक्तसमासान्तेत्यर्थलाभोबहुव्रीहिप्रकरणस्येनसंख्ययाव्ययेत्यादिसूत्रस्येनशेषाधिकारस्यादित्यस्यलाभइतिबोद्धव्यम्। बाधाप
अकृशालक्ष्योयस्येतिविग्रहः। यत्तुप्राचोक्तम्। नघृतश्चेतिकपू। बहुलस्मीकदिति। तत्रामादिकमितिब्याख्यातारः। नियमशास्त्रस्यनिषेधमुखेनप्रवृ
त्तिरितिपक्षमाश्रित्यवायोज्यम्। अनर्थकेनापीति। कथं तर्हि सुपथीनगरीतिप्राचामुदाहरणं स्वयमप्यनुसृतंकपोदुर्वारत्वात्। नचनपूजनादितिनिषेधः। ष
वः प्राचीनानामेवसद्वितिवक्ष्यमाणत्वात्। सत्यम्। समासान्तविधेरनित्यदतिकथं वित्तमाधेयम्। सुपथीति। सुवोरनाकद्विसूत्रीयभाष्याच्चेत्युक्तम्। तन्नादि
नेति। एतत्प्रकृतसूत्रस्यरृत्यादिग्रन्थानांबहुव्रीहिप्रकरणेकबभार्यं चेतिपुनःपुनर्भाष्यकारोक्तेश्चपर्यालोचनयालभ्यते। यत्तुवदन्ति। प्रतिपदोक्ताः समा
सान्ताः स्वविषयेबाधकाभवन्ति। तस्मिन्नुक्तसमासान्तपरेणशेषग्रहणेनेति। तन्नाक्रूरित्यादीनांसमासान्तरेचरितार्थतयापरेणकपाबाधापत्तेः। बहुनाडि
रिति। उपसर्जनह्रस्वः। सप्तमीविशेषणे। कण्ठेकालद्विति। यदाकण्ठेकिंचिदस्तीतिनिर्ज्ञातेकालद्वितिविशेषणंतदेदंबोद्धव्यम्। अन्यदातुसप्तमीग्रहणंविनाऽ
पि विशेणत्यादेवसिद्धम्। चित्रगुरिति। यद्यपीहउपसर्जनपूर्वमिति सिद्धम् ॥ ३३ ॥ तेरिति। इदंचसमासान्तमात्रापेक्षंशेषत्वमिति वदतकैयटानुरोधे
ना। अमत्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षंशेषत्वंनकवपेक्षंनापिसमासान्तापेक्षमिति वदतोभाष्यकारस्यमतेनेदंदूषणं किंतुप्रतिपदोक्तत्वमात्रेणबाधकत्वं किंत्वनव
काशत्वेन। नचात्रतदस्तिकवभावेसावकाशत्वादितिभाष्योक्तंदूषणंबोद्धव्यम्। तदेदमिति। विशेषणशब्देनपरिच्छेदकंगृह्यतद्व्यभिमानः। एवं हि यदाऽस्यचि
त्राः सतीतिनिर्ज्ञातं तत्परिच्छेदायवगाथद्वितिप्रमुक्तं तदागोचित्रद्वयस्यापसिः। तस्माद्विशेषणत्वेनसिद्धावपिसप्तमीग्रहणं अधिकरणसमासज्ञापनार्थमित्येवतत्त्वम्॥

४५- १७९ मन्त्रोऽपि न्यन्यायेनेति। इदं विस्वम् अनुवाद्यत्वात्। तस्मादन्यपदार्थापेक्षयोभयोरप्यप्रधानत्वेन प्रथमानिर्दिष्टत्वेन चानिपमे प्राप्ते उत्तरपदार्थविशेषणस्यैव पूर्वनिपाता
 र्थमिति बोद्धव्यम्। जहत्त्वं पदं यमिति। यत्पदेन यस्य पदं स्वसमर्थस्य संग्रह्यते। चार्थिति। चारुस्मितं यस्येति बहुव्रीहिः॥ इति बहुव्रीहिः॥ कर्मादीति। अन्तर्पदार्थेत्यर्थः। स
 मप्रधानानामिति। समप्राधान्यं परस्परविशेषणत्वमसभवतीति। पुष्यवन्तादिवदिति भावः। समुच्चयान्वाचयौ स्यातामिति। एकार्थीभावविषयाविति शेषः। तत्रैकस्ये त
 तथापि बहुव्रीहौ सप्तमीत्युक्तेतक्रौण्डिन्यायेन उपसर्जनपूर्वत्वं बाह्ये ततो विशेषणग्रहणम्। सर्वनामेति। कथं तर्हितः परो यस्मात्सतप
 रइति। कथं च जहत्त्वा र्थावृत्तिरिति। इह हि जहत्त्वं पदं यजहत्स्वः सोऽर्थो मन्त्रेति बहुव्रीहिर्गर्भे बहुव्रीहिः। तथा च स्वरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनि
 पातेन भाव्यम्। सत्यम्। सूत्रभाष्यादिप्रयोगाद्वाजदन्तादित्वादासिद्धम्। सारङ्गजग्धीति। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति ईगपा। कथं चारुः स्मितमिति। नपुंसके
 भावे क्तइत्यस्य न पूर्वनिपातः। निष्ठाशब्देन विहितस्यैव ग्रहणमित्याहुः॥ इति बहुव्रीहिः॥ चार्थे हन्द्ः। चार्था इति। चशब्दो स्यादित्यर्थः। असा म
 र्थादिति। एकार्थीभावभावदित्यर्थः। तथा हि। बहुव्रीहिषट्कपदानां कर्माप्रस्तर्भावे णे व हन्द्घटकपदानां चार्थान्तर्भावे ण एकार्थीभावभावश्च
 कः समर्थः पदविधिरिति परिभाषितत्वात्। चार्थे हन्द्इत्युक्तेश्च। नत्रैकशक्तिविषयाणां समप्रधानानां परस्परं विहाय द्तरान्वयस्तम्भवति। येन
 समुच्चयान्वाचयौ स्याताम्। किंतु मिलितानामेवान्वयो वाच्यः मेलनं च समुदायः सच वर्ति पदार्थे प्रतिविशेषणं विशेष्येति द्वैधम् ॥
 रामिलितस्यैवान्वयादिति भावः। द्वैधमिति। यथा तु चार्थ इति सूत्रे भाष्यतश्चोभयत्रापिसमुदायस्य विशेष्यत्वम्। आद्ये उद्गतावयवभेदोऽन्येति रोहितावयवभेदइति अन्य
 पदार्थप्राधान्ये बहुव्रीहेरिव चार्थप्राधान्ये ह्दस्येति तत्र च। उद्गतावयवभेदत्वमारोपितावयवगतसंख्यावत्त्वम्। एतदनारोपेति रोहितावयवभेदत्वम्। अन्यथा स्वपदैस्ते
 षामुभयत्रापितत्र द्रुपेण बोधात्तत्त्वं दुरुपपादम्। आरोपानारोपयोश्च शब्दस्वभाव एव बीजम्। अतएवाद्ये षट्पदशब्देनैव विग्रहो न्येतयोः समाहारइति तत्त्वम् ॥

च शब्दान्तर्भावेणेति। प्रवृत्तिनिमित्तयोः सामानाधिकरण्यत्र चार्थः। नीलत्वसमानाधिकरणोत्पलत्ववदुत्पलं नीलमिति बोधात्। अतएव तदन्तर्भावेण वृत्तिरपीति
 भावः। दृष्टेर्दृष्टापत्तिरिति। ननु गुणादेर्द्रव्याश्रितत्वेन तदपेक्षत्वात्तयोस्तद्विवक्षासंभवेन कथं तत्रेष्टापत्तिः। स्पष्टं चेदं विशेषणं विशेष्येणेत्यत्र भाष्यकै यदयोरिति चे
 न। गुणयोः क्रिययोश्च तत्संभवात्। आशंसासंभावनयोरविशेषद्वयादि भाष्यप्रयोगाच्च। विशेषणमिति सूत्रे तिलकृष्ण इति न दृष्टेर्दृष्टापत्तिरिति भाष्योक्तिस्तु तिलकृष्णात्तत्रेष्टापत्तिरिति चे

तत्राद्येदत्तरेतरयोगदृष्टः। द्वितीये समाहारदृष्टः। उभयथापि समुदायस्य दृष्टेर्नोक्तत्वाच्च शब्दाप्रयोगः। नचैवं नीलोत्पलमित्यादावपि च शब्दान्तर्भा
 वेण विग्रहदर्शनादेकार्थीभावसत्त्वाच्च दृष्टेर्दुर्वार इति वाच्यम्। सामानाधिकरण्ये विशेषविहिततया विशेषणं विशेष्येणेति तत्सुरुषसंज्ञया दृष्ट
 संज्ञाया बाधात्। यत्तु केचित्कर्मधारयसंज्ञया बाधद्वयाद्दृष्टत्वं तस्य एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वात्संज्ञानां चकृतकृत्यप्रत्यायादिषु समावे
 शस्य सुप्रसिद्धत्वात्प्राप्तत्वाच्च। सामानाधिकरण्यविवक्षायां तु दृष्टेर्दृष्टापत्तिरेवेति दिक्। होतृपोत्रिति। अनयोरुत्तरपदपरत्वाभावादानङ्ग। अजा
 यदन्तम्। कथं तर्हि ससौष्ट्वौदार्यविशेषशालिनीम्। लोचनाधरकृताहतरागेति भारविः। अत्राहुः। अनित्यमित्प्रकरणम्। समुद्राद्भाहृद्व्यादिनिर्ह
 शात्। दृष्टश्चाप्राणितूर्य ॥

इत्यादिप्रयोगपरा। कृष्णानाः श्याकाङ्गामुपस्थितिलैरेव तदोकाङ्गान्तिरिति तत्र सद्विवक्षाभावइति ता
 त्ययीत्। तिलकृष्णयोरभेदइत्यादिभवत्येव। एवं नीलोत्पलयोरभेदइत्यपि भवति। अमेदान्वयेतयोः सामानाधिकरण्यस्य पश्चान्मानसाप्रतीतावपि दृष्टरूपपदसं
 स्कारबेलायान्तद्विवक्षणात्। यद्वा शब्दस्वरूपपरावेति। एवं च भिन्नार्थत्वात्नैकशेषः। नापि सामानाधिकरण्यप्रसुक्तः कर्मधारयः। तयोः शब्दयोरर्थभेदाभावादविशे
 षोभेदेवेति तदर्थइत्याशंसायां भूतवच्चेत्यत्र सूत्रेकैयटेस्पष्टमिति दिक्। ससौष्ट्वेति। सौष्ट्वौदार्ययोर्ध्वेषोपास्तच्छालिनीमित्यर्थः ॥

म. श.
१७८

समाहारेदिति। समाहारेद्वन्द्वः प्राण्यङ्गादीनामेवेत्यर्थः। अध्वर्युशब्द इति। अध्वर्युणा क्रतोः संबन्धाव्यभिचारादिति भावः। कथं तर्हीति। व्यक्तिप्राधान्यविवक्षया न निर्वाहः। सकलनरुशैल
रञ्जनस्य विवक्षितत्वादिति भावः। चत्वार इति। नदीदेश इति भिन्नेपदे। द्वन्द्वे द्विवचननपुंसकत्वान्यतरापत्तेरिति भावः। जनपदोद्दिष्टाति। जनानां पदं स्थानं। तत्रैति व्युत्पत्त्या

समाहार एवेति। विपरीतस्तु नियमो न भवति समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेवेति। तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणात्। तद्धिसमाहारे क्वचनस्य माभूदि
ति कृतं तिष्यपुनर्वस्विति यथा। उद्गादिति। दृश्यदाकठेषुकलापेषु उदितेषु प्रतिष्ठितेषु वा आवाभ्यां तत्र गन्तव्यमिति संवादे कृत्वा तं च विष्मृत्यर्थांश्चिदास्तेतं प्र
तीदमुच्यते। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। वैशंपायनान्तेवासित्वाणिनिः। कठचरकालुक्। अद्वे त्रणस्तु प्रोक्ताल्लुक्। कलापिनोऽण। सब्रह्मचारीत्याद्युपसंख्यानाद्विलोपः।
अध्वर्युशब्दो यजुर्वेदं लक्षयति तदाह। यजुरिति। पदान्यधीतेपदकः। क्रमादिभ्यो बुन्। एवं क्रमकः। पदान्यधीत्यक्रमोद्धोतव्य इति स्पष्टा प्रत्यासत्तिः। अद्वयनतः किम्।
पितापुत्रौ। अविप्रकृष्टेति किम्। पात्रिकवैयाकरणौ। जातिरप्राणिनाम्। कथं तर्हीरञ्जितानुविविधास्तरुशैला इति भारविः। तरुसङ्घिताः शैला इति व्याख्येयम्। विशि
ष्टलिङ्गो नदी। सूत्रे चत्वारोपि शब्दा अवयवधर्मेणावयविनिद्वन्द्वे बोद्ध्याः। नदीग्रहणमदेशत्वात्। जनपदोद्दिष्टाति। अतएव पर्वतानां। कैलासश्च गन्धमादनश्च कैला
सगन्धमादने। चकारेण बाध्यते इति। चकारः पुनर्विधानार्थ इति भावः। पात्रादिति। यैर्भुक्ते भस्मना शुद्ध्यते कां स्पमित्यादि स्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुद्ध्यति तेषामित्य
र्थः। अनिरवसितानामिति निषेधबलादेवम्। दृशब्दो तत्रैवर्णिकेतरपरः। ननु शुद्रत्वजातिपरः। गवाश्चर्मिति। दृहपशुद्वन्द्वे विभाषा प्राप्ता। दासी दासमिति। अत्र पुमान्स्त्रिये
त्येकशेषो बाध्यते। अत्र वार्तिकम्। गवाश्च प्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्वरत्नमिति गणपाठेरूपमेवां विवक्षितं नतु पूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रे तात्पर्यमित्यर्थस्तेनावडादेशाभाव
पक्षेन भवति ॥

७ मनुष्यवासयोग्य इत्यर्थः। तादृशं च ग्रामनगराद्यपि। जनपद इत्यस्य विशेष इत्यर्थस्तदाह। अतएवेति। अत्र भाष्यमुदासीनम्। एकशेषो बाध्यत इति। निपातनेनेति शेषे

रामः
१७८

गोअश्वेभ्य इति। एवं पररूपपक्षेपिनेति बोद्धम्। प्रतिपदविधानार्थमिति। सनपुंसकमित्यस्य प्रतिपदविधानत्वार्यमित्यर्थः। तदेवोपवादयति। तच्छब्देन हीति। एकवद्भावभा
जइति। विनिगमनाविरहात् यावदेकवद्भावभाजइत्यर्थः। प्रतिपदविहितमिति। अनवकाशं चेत्पिबोद्धम्। विधेर्ज्यायस्त्वेन नमृगशकुमिग्रहणवत्स्यनियमार्थत्वम्। प्र
त्युदाहृतमिति। विप्रतिषिद्धमित्यर्थः। तदभावे द्रव्यवाचिनां समाहार इन्द्र एवेत्यर्थे प्रकृते इतरेतर इन्द्रानापत्तिरिति तदाशयः। इत्यादाविवेति। कामक्रोधयोर्विरोधा

अपशवोवा अन्ये गोश्वेभ्यः पशवो गोअश्वः। पशुग्रहणमिति। विकल्पार्थमित्यनुषज्यते। नपुंसकत्वार्यमिति। असंभावः। पशु इन्द्र इत्येव सिद्धे अश्ववडव
ग्रहणं प्रतिपदविधानार्थम्। तेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे पूर्ववदश्ववडवावित्येतद्वाधित्वा सनपुंसकमित्येतदेव भवति। तच्छब्देन ही एकवद्भाव
भाजं परामृश्यविधीयमानं नपुंसकत्वमेकवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवतीति। अन्यथेति। नच पूर्ववदश्ववडवावित्यस्य निरवकाशत्वं शक्यम्। एक
वद्भावविरहपक्षे सावकाशत्वात्। विप्रतिषिद्धं च। भवत्येवेति। विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे तु सनस्यात्। अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः। यत्तु वृत्तिकृता
कामक्रोधाविनिप्रत्युदाहृतम्। तन्ना तत्रापि शीतोस्त्रं मुखदुःखमित्यादाविवपाक्षिकस्यैकवद्भावस्यैव दुर्बलत्वात्। नियमार्थं हि इदं सूत्रमिति स्थितम्।
नचाद्रव्यवाचिनां चेद्व्यतिर्हि विप्रतिषिद्धानामेवेति तदाशयः कल्प्यः। शीतोस्त्रे उदके इत्यत्र पाक्षिकैकवद्भावापत्तेः। नचेष्टापत्तिः। अनधिकरणवा
चातिक्रिमा शीतोष्ण उदके इति स्वोक्त्या सह विरोधापत्तेरिति दिक् ॥

७ भावेपिसुखदुःखादेरिव द्रव्यवाचित्वाभावेन नियमव्यावर्त्यकोटं व प्रवेशान्। चे

नविभाषानुकर्षणान्निमयवैचितः। तदभावे ह्येवं नियमः। वैकल्पिकोयः समाहारे इन्द्रः सो द्रव्यवाचिनामेवेति भावः। तदाशयइति। एवं च विप्रतिषिद्धपदाभावेऽद्रव्य
वाचिनामेवेति नियमः स्यात्। एवं च त्राप्यभयं स्यात्तस्त्वेतु विप्रतिषिद्धानामेवेति नियमादत्रेतरैतरयोग एवेति तदाशयः। विरोधापत्तेरिति। विपरीतगियमेव पाक्षिकैकवद्भावस्यै

हेनतद्विरोधः स्पष्टम् ॥

म.श.
१७८

विकल्पः प्राप्नोति। जातिरप्राणिनामित्यपि न चार्थे दृष्टव्ये तद्विहितसमाहारद्वन्द्वस्य नियममात्रस्य च वाच्यता। मान्यचित्त्यानेन निषेधात्। अतएव ब्रह्मप्रजापत्यदिपाठप्रवृत्तार्थः। परिमाणनियम इति। स च संख्याकृतरव्याख्यानादितिभावः। नियमस्येति। नियमस्यैवेत्यर्थः। तदुदाहृतमिति। प्राचीनोदाहृतमित्यर्थः। निषिद्धत्व इति। तथा च समाहारद्वन्द्वः स्यादिति भावस्तत्र शङ्कतेन न्विति। वाक्यमेव स्यादिति। एतावदेव प्राचापक्षेद्वृषणकारणाभ्युच्चयमाह। किंवेत्यादि। कथं तर्हीति। अवयवेषु

दधिपयसी इति। व्यञ्जनत्वात् विकल्पः प्राप्तः। अधिकरणैतावत्वे च। समासार्थस्याधिकरणमाश्रयोवर्तिपदार्थः। तस्य एतानन्वयं परिमाणनियमस्तस्मिन् गम्यमाने इति व्याचष्टे। द्रव्यसंख्येति। अत्र व्याचष्टुः। समाहारद्वन्द्वस्यैवार्थनिषेधो न तु नियमस्य। तथा हि सति नियमे प्रतिषिद्धेऽपि चार्थे दृष्टव्ये इति समाहारे दृष्टः स्यादिति तन्नेति ध्वनयन् व्याचष्टे। नियमो न स्यादिति। अयं भावः। प्राचापक्षेदशदन्तोष्ठादित्वहुदाहृतमेव न सिद्धेत्। प्राण्यङ्गानां समाहास्य वेत्यनेन इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य निषिद्धत्वात्। ननु समाहारद्वन्द्व एव प्रकृतसञ्ज्ञे निषिद्ध इति चेत् किं वाक्यमेव स्यात्। द्वन्द्वद्वयस्यापि निषेधान्। एवं च पञ्चस्विहास्माद्धिकरेषु भिरव्याभिसाधुनामाधुकरिसदस्येत्यादीनामसाधुत्वं स्यात्। किंच समाहारद्वन्द्वनिषेधो व्यर्थः। न्यायबलेनैव तद्द्वारणात्। तथा हि। वर्तिपदार्थस्य संख्याविशेषे बोधनीये समाहारद्वन्द्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति सविशेषणानां वृत्तिर्नैतिवचनात्सापेक्षत्वेन सामर्थ्याद्वा। कथं तर्हि दशपञ्चपूल्यद्विनिरुमाहारे द्विगुरिति चेत् प्रधानभूते समाहारे दशत्वसंख्यान्वयादिति ग्राहणान्नोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोऽपि न स्यादिति वाच्यम्। तत्र प्रधानस्य सापेक्षत्वात्। उक्तहि भाष्ये। भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्य वृत्तिरिति। न्याय्यं चेत् न। प्रधानस्यैकदेशत्वाभावात् ॥

७ दशत्वसंख्यान्वय इत्यभिमानः। ग्राहणेति। न चैवं समाहारे दशत्वान्वयविवक्षायां प्राप्तसमाहारद्वन्द्वनिषेधोऽस्त्विति वाच्यम्। द्रव्यसंख्यानवगमेनैतत्सूत्राप्रवृत्तेः। प्रधानस्येति। मम तु प्राण्यङ्गादिषु द्वन्द्वेति नियमादितरेतरयोगा प्राप्नोति द्विधा नैनास्य चार्थार्थम्। न च नियमनिषेधेऽभयोर

पत्तिः। अस्मात्संख्येन समाहारतरप्राप्तेरिति भावः।
राम.
१७८

द्विगिति। दिगर्थस्तु यदादन्तौ षट्कारकसंबन्धेन समाहारे एव दशत्वान्वयविश्रुता तदा स्येव समाहारे द्वन्द्वप्राप्तिः। प्रथमस्यैव सापेक्षत्वाद् द्वयसंख्यावगभाच्च। किंच अत्र सान्नाह-
 राप्राप्तावधिनिश्चयमाभावेन नियमाप्राप्ताकस्यानेन निषेधः स्यात्। तस्मात्पूर्वसूत्रवदपमथुभयोर्निषेधः। अतएवोत्तरसूत्रविषये समाहारद्वन्द्वसिद्धिः। सामर्थ्येनासामर्थ्यसमास-
 कल्पनापेक्षैव मन्वयकल्पनस्यैवोचित्यादिति। अव्ययीभावस्यैवेति। समानलिङ्गवचनत्वादिति भावः। यदि त्विति एकवद्भावपक्षे इति शेषः। न च बहुव्रीह्यानुप्रयोगे उपदश-

सामान्या प्रयोगे इति लिङ्गादिति दिक्। विभाषासमीपे। पद्यपीह समाहारद्वन्द्वेति व्याख्यानेपि नस्तत्तथापि प्रक्रममनुरुद्धाह। निय-
 मोवास्यादिति। उपदशमिति। एकवद्भावपक्षेऽव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः। यदि नु बहुव्रीहिसदा उपदशस्य पाणिपदस्येति षष्ठी स्यात्। उप-
 दशपाणिपादस्येत्येकवेष्यते इत्युक्तम्। आनङ्-ऋतो हन्ते। इहोत्तरपदेन पूर्वपदेनासिष्यते तेन मद्भ्यस्याप्यानङ्। बदाह। होतृपोतृनेष्टो-
 दातार इति। एतच्च समर्थसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। ओजः सहोम्भस्तमसस्तृतीयायादिति सूत्रे पदमज्जर्थानुस्पष्टतरम्। यनु प्राचांक्तम्।
 पूर्वपदस्यानङ्-स्यादिति। यच्च व्याख्यातभिर्हन्ते पूर्वपदकार्यनिशेषमाहेत्यवतारितम्। यच्चाधिकृतेनोत्तरपदेन पूर्वपदमासिष्यते इत्युक्त-
 म्। तत्सर्वमाकरविरोधादुपेक्ष्यम्। प्रसिद्धसाहचर्यस्येति ॥

मित्यस्य सिद्धिः। उपदशा इत्यस्यैवोचितत्वादिति वाच्यम्। दिगर्थोक्तरीत्याऽवयवद्वारकसंबन्धेन समुदायार्थः। न्वयेन द्वन्द्वार्थे अभेदेनान्वयाद्द्वन्द्वार्थस्यैकवद्भावेन तत्सिद्धे-
 राह। उपदशस्येति। अव्ययीभावानुप्रयोगे तु नाव्ययीभावादित्यादिना न दोष इति भावः। अव्ययीभावानुप्रयोगे सामानाधिकरण्यं तु समीपसमीपिनोरभेदविवक्षया
 नोद्भयम्। इतरैतरयोगे तु बहुव्रीहरेवानुप्रयोगस्तस्य समीपि प्रधानत्वात्समानलिङ्गवचनत्वाच्च। अतएव तत्र नाव्ययीभावानुप्रयोगः ॥

म-श-
१८०

अत्यन्तसहचरितेति। तत्त्वं चैकहविर्भागित्वेन। वेदसूत्रप्रसिद्धतया लोके प्रसिद्धसाहचर्यनयावेत्यन्यत्। प्रायुद्धेति। तदार्थमित्यन्ये। अकारे सतीति। सचेत्सूत्रक इति बो
द्ध्याम्निपात्यते इति। उत्तरखण्डे तु क्रतोः स्यात्वेव सिद्धम्। पितरामातराचच्छन्दसिमातरपितरानिति सूत्रद्वयविषयपूर्वोत्तरपदयोररराविति भाष्यं तु पूर्वोत्तरप्रद्वयोः स

इन्द्रहस्यमर्थादावचनव्युत्क्रमणयत्त पात्रप्रयोगाभिव्यक्तिधितिसूत्रेभिव्यक्तिग्रहणेनात्यन्तसहचरितमुगले इन्द्रमिति निपातनादिति भावः। ईदृशेः।
देवता इन्द्र इति काशिकानुरोधेनानुवर्तितम्। आश्वलायनस्तु ज्योतिर्लसयोरदेवता इन्द्रेऽपि प्रायुद्धः अग्नीषोमौ प्रणेष्यामीति। अग्निष्टुदिति। अग्निस्तू
यमेस्मिन्सक्रतुविशेषः संपदादित्वादधिकरणे द्विः। पारुत्वमाभूदिति। अकारे सति सकारस्य अवर्णं भवति तेन प्रयोगे विकाराभावो नुमीयत इति भावः। विस
र्गमिति। तथा च क्वचिद्विकारेनेत्येवमनुमेयं लक्ष्यानुगोपादिति भावः। मातरपितरौ मातृशब्दस्यारडादेशो निपात्यते। वाक्त्वचमिति। बहूनां इन्द्रे तु वाक्
स्त्रक्त्वचम्। इन्द्रगर्भे इन्द्रे तु वाक्स्त्रक्त्वचम्॥ ॥ इति इन्द्रः॥ ॥ विरूपाणामिति। एतच्च सूत्राक्षरैरेव सुलभम्। रूप्यते इति व्युत्पत्त्या सौत्रस्य रूप
शब्दस्यार्थपरतयापि व्याख्यानात्। वृद्धोयूना। अपत्यमन्तर्हितवृद्धमिति पूर्वाचार्यैः परिभाषितस्येह ग्रहणं यूनाकृत्रिमेण सहचर्यत्तदाह। गोत्रं शिष्यत इति।
भागविति शब्दात्स्योत्रार्थकादिजन्ताद्युनिवृद्धाठवसौवीरेषु बहुलमिति कुत्सायां ठक्। इह कुत्सासौवीरत्वं चाधिकमपेक्षते न तु युवस्वमात्रकृतं वै रूप्यम्। गार्ग्यवा
त्स्यायनाति। इह प्रकृत्यंशे वै रूप्यं न गोत्रादिकृतम्। पुंवद्भावप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्फुटीकर्तुं द्विवचनात्तेन विग्रहमाह। गार्ग्यायणाविति। पुमान्स्त्रिधा। ननु हंसश्च वरु
चेत्यत्र प्रसङ्गः ॥

ॐ तोः पूर्वपदस्येत्यर्थपरतया कैयटेन व्याख्यातमिति न तद्विरोधः। अतएवोत्तरपदे इत्यधिकृतस्य न बाध इति दिक्। वाक्स्त्रक्त्वचमिति। सचर्यसूत्रभाष्यप्रयोगा
देवगुर्वक्षरत्वेपिकाशब्दस्य पूर्वनिपातस्तत्रकरणानित्यन्तात्॥ इति इन्द्रः॥ अपत्यमन्तर्हितमिति। योत्र प्रभृत्सपत्यमित्यर्थः। यूनेति। अपत्यविशेषवाचकेन युवशब्देनेत्यर्थः। तत्साहचर्येण

इति
पत्यविशेषवाचकस्येव वरुशब्दस्य ग्रहणं न तु इति
यस्येत्यादिः सङ्केतितस्येति भावः।
रामः
१८०

अनुवृत्तेरिति। सारूप्ये सति तल्लक्षणविशेष एवेतत्प्रवृत्तिरिति भावः। नियमतो न स्यादिति। सारूप्याणामित्येक शेषे तु स्त्रीवाचकस्मापिशेषापत्तिः। न चेष्टापत्तिः। कै
यदा देविशेषात्। तैर्हि पुमान्स्त्रियेत्येक शेषोत्रोक्तः। न च त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतदस्य केरेतावित्यस्य नियमेन सिद्धिः। गावावित्यत्र तुरूपेण विशेष इति वाच्यम्। अ
द्वन्द्वतस्य रुषविशेषणानामित्यत्र द्वन्द्वपदेन तदपवादैक शेषस्याप्युपलक्षणेन तदप्राप्तेरिति भावः। तदितरेति। ताभ्यांस्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामितरः पुंयोगादिसत्कृतडीणादि

हंसत्वज्ञानिसाम्ये पिशब्दे लक्षणस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वादिति चेन्नैवम्। सारूप्यग्रहणानुवृत्तेः। अनुवृत्तौ तापकं तु भात्पुत्राविति सूत्रम्। न चैव
मपि गौरियं गौश्चायं तयोः सहोक्तौ एतौ गावाविति नियमतो न स्यात्तल्लक्षणविशेषाभावादिति चेन्नैवम्। तदितरकृतविशेषविरहरूपे विशिष्टाभावे तात्पर्या
त्सर्वे हविशेषाभावादस्येव। इन्द्रेन्द्राण्यावित्यादौ तु नैक शेषः। पुंयोगकृतविशेषात्। पितामात्रा। अशुरः अश्रुः। न चैतत्सूत्रं व्यर्थम्। तथा हि। यः शिष्यते स लुप्यमा
नापीभिधापीति न्यायेनास्ति चिषये पितृशब्द एव मातरमपि वक्ति अशुरशब्दश्च अश्रुम्। तत्र शक्तिरेव निरूढलक्षणावेत्यन्यदेतत्। एतच्च सर्वं विनापि सुलभम्।
न च पूर्वसूत्रसमूहवत् इदमपि सूत्रं इदं द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमिति वाच्यम्। इह द्वन्द्वस्यापि पक्षे इष्टत्वादिति चेत्। नैवम्। पितृशब्दशब्दयोरिव मातृशब्दयोः उ
क्तविशेषकेवलस्यैः प्रयोगवारयितुं सहाय्यम्। अनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानं दुर्बलमिति दिक्त्वदादीनि सर्वैर्नित्यम्। सर्वैः किम्। प्रत्यासत्त्याद्यदादिभिरेव
सहोक्तावित्यर्थो माभूत्। यत्परमिति शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः। त्यदादित इति। आद्यादित्वात्तसिः ॥

अर्थेन विशेषश्च नल्लक्षण एवेत्यन्येति भावः। तल्लक्षण एवेत्यस्य व्यावर्त्यमाह। इन्द्रेन्द्राण्याविति। मातरमपीति। पितृत्वारेपेणेत्यर्थः। त्यदादिभिरेवेति। सर्वैर्नित्यम्। सर्वैः किम्। प्रत्यासत्त्याद्यदादिभिरेव
प्रमित्यर्थलक्षणेवकारः। इत्येवार्थो माभूदिति नान्यथः। सर्वैरित्यस्य त्यदादिभिरेवेत्यर्थः। शब्दपरेति। गणपाठीयेत्यादिः। आद्यादित्वादिति। पुनपुंसकतदस्यत्राप्येवमेव ॥

१८९ श- किंनु विशेष्येति। अनेनान्तरङ्ग-स्वार्थसिद्ध-बाधनेनचरिना र्थस्य बहिरङ्ग-त्रिशेष्यस्य न्य प्राप्रलिङ्ग-बाधकत्वेनानाभावद्वित्यस्य सिद्धत्वमस्य सूचितम्। अतएवैव-
 शेषविशेषणोपि तद्वदितद्वत्तस्या प्रवृत्तिः। अतएवपुंस्त्रीसंघेस्त्रीशेषेमावदमाश्चरन्तीति भाष्यप्रयोगः। अङ्ग-च्छते। इत्यादत्तत्रहानेभैवैकशेषः। अन्तरङ्गत्वादिति। विभ-
 न्तरनपेसत्वेनतदुत्पत्तेः पूर्वमेवसद्व्यर्थः। बाधकमात्रपरतयेति। बाधकमात्रत्वंपूर्वंस्वस्वप्रवृत्त्यातत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वमादत्तत्रययेति। मिदिरि-
 यदाशेषशेषेसद्विद्विद्वितेषुयः पुमान् इत्युपसकंतद्वशेनलिङ्ग-प्रतिपादकानिभवन्ति। अर्थात्पदादिन्येव। अद्वन्द्वेति। हन्नादिविशेषणादीनामुक्तं।

किंतु विशेष्यनिघ्नैवेतिभावः। तच्चेति। पिप्यत्याउर्द्धमित्यर्थः। साचेति। अर्द्धपिप्यलीत्यर्थः। इहसर्वत्रेति। एतेनकृतद्वन्द्वानामेकशेषद्विभक्त्यावर्तयति।
 ननुतथैवकिंनस्यादिनिचेतानाएव शेषस्थानरङ्गत्वात्। नचेदं दुराग्रहमात्रं किंतु फले विशेषोस्तीत्याहातेनेति। यस्तुद्वन्द्वपवाद एकशेषद्विकेषांविदु-
 दोषस्तत्रापवादशब्दोबाधकमात्रपरतयानेयुः। इको गुणवृद्धीद्वितिसूत्रेनच्छेषस्तदपवादोवेत्यत्रयथा॥ इत्येकशेषः॥ प्रसङ्गादाह। परार्थेति। अभिधान-
 मितिकरणेत्युट्। अनेनैतदर्शयति। नकेवलयाकृत्प्रयाप्यवयवशक्त्यासर्वत्रनिर्वाहः। किंतु विशिष्टार्थविषयकं शक्त्यन्तरेणैवस्वीकर्तव्यम्। अतएववृत्तौदि-
 शेषणस्येवार्थेकदेशत्वानविशेषणसंबन्धः। इदंचशब्दस्याप्रयोगः॥

७५

स्योपस्थितावयववषष्टीत्वेनालोन्त्यस्यैत्यत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वमात्रेणैकद्वत्तस्या-
 लोन्यापवादस्यव्ययहारद्विभाक्॥ इत्येकशेषः॥ करणेत्युडिति। यदृष्टकैः पदैः परार्थात्स्वित्स्वार्थस्यैवतत्पदाभिधासमुदायाभिधाभिभिरुपस्थानसावृत्तिः। विशिष्टा-
 र्थविषयकमिति। राजपुरुषपदेराजसंबन्धयतिपुरुषेशक्तमित्येवशक्तिग्रहाकारेणतच्छक्रेस्तद्विषयकत्वमितिभावः। पर्यवसानगत्यानुत्तस्यावयवशक्तलभ्येपर्यव-
 सानमित्यन्यदेतत्। शक्त्यन्तरमेवेति। तत्स्वीकर्तव्यमेवेत्यन्वयः। तत्फलं विशिष्टैकोपस्थितिस्तत्फलमाह। अतएवेति ॥

शुभः
७८९

मीमांसकानामिते। अरुणाधिकरणनार्तिके स्पष्टमेतत्। विस्तरस्य न्यत्र दृष्टम्। योगरूढिश्चेति। षड्भूजादिपदेदनिशेषः। कृत्प्रशक्त्यनुसारिण्येति। कृत्प्रशक्तिकावयव
 पदशक्यसंबन्धरूपयेत्यर्थः। निरूढंति। प्रयोजनाभावादिति भावः। एवं च बहुव्रीहौ चरमपदस्येवमत्रापि दप्रत्ययादेर्लक्षणयैवोपपत्तौ समुदायशक्त्युच्छेदइति तात्पर्यं

बहुव्रीहौ तु यच्छब्दादेर्नवाक्ये तु सर्वमिदं भवत्येवेति वैलक्षण्यम्। किंचावयवशक्त्यैव निर्वाहइत्याग्रहे मीमांसकानां बहुव्रीहौ न्यपदार्थशक्तिर्न मिच्छेत्। योग
 रूढिश्चेत्तदादिनां दुर्लभा स्यात्। कृत्प्रशक्त्यनुसारिण्या निरूढलक्षणयैव निर्वाहात्। नचेष्टापत्तिः। अपसिद्धान्तादिति भावः। अविग्रहइति। लौकिकविग्रहर
 हितइत्यर्थः। अस्वपदेति। समस्य मानमावत्पदापदितविग्रहइत्यर्थः। कटपूः। अजस्रमिति। इह हि कृत्यत्ययविधौ कटपूः अजस्रइति समस्तानुवाटसामर्थ्या
 त। धातुना समास आक्षिप्यते तत्रैव च जिपात्यते इति इतरत्तादिग्रन्थे स्पष्टम्। तिङ्। नार्थकृतेन सहेति विधेर्गविभागेनाप्येतत्सुसाधम्॥ इति सर्वसमासशेषः॥
 षः॥ क्रस्वरानन्दनस्येति। तद्वाचकधुः शब्दान्तस्येत्यर्थः। यदितुअसे समासार्थे सति नेति व्याख्यायेत तर्हि दूढधूरसदस्यत्रैव स्यात्। नाक्षधूरिजत्र। यदित्वसे
 पूर्वपदेनेति व्याख्यायेत ततोऽक्षधूरित्वेव स्यात्। नतु दूढधूरसदस्यत्रातस्याद्वा प्रिन्यायाच्चोक्तमेव ज्यायः। कृतसमासान्तस्येति। येन विधिस्तदस्येति सूत्रे प्र
 योजनमहदपूर्वसूत्रं ह्येति विधाविजिगीतके आपस्तिष्ठन्ति स्थापदिति भाष्यं चान्नप्रमाणमित्यवधेयम्। प्रतीपं समीपमिति। प्रतिकूलास्तद्गुणाश्चाप्यस्ति निनि
 विग्रहः। समायो देवयजनमिति। इत्थं इत्यनेस्ति निनि व्युत्पत्त्या यत्तभूमिः। समापशब्दस्य पुंस्त्वलोकादित्याहुः॥

चेत्पिबोद्धामावत्पदेति। तेन बहुव्रीहौ नैदृशमित्यस्य कृत्प्रत्ययविधौ। किंचीति नार्तिकेन मिकम्येति सूत्रे च सुसाधमिति। अनेन प्रकारेणाप्यत्र समासः प्रत्ययसंज्ञेयैरेव योग
 विभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादिर्निबोद्धामावत्पिसवच्छेदस्येवेति पूर्वमुक्तं तथापि लस्यानुसारात् क्वचिदन्यत्रापि प्रवृत्तौ न बाधकमिति तात्पर्यम्॥ इति सर्वसमासशेषः॥ तद्वाचकेति। अ

सर्वसमासशेषः॥

मंश
१८२

भाष्येति। अनेन विशेष्यस्यान्यलिङ्गत्वेऽस्यपुंस्त्वमसाधितिसमापोदेवयजनमिति प्रयोगोसंगतइतिसूचितम्। गतिश्चेति सूत्रे इति। उपसर्गाहतीति सूत्रे पिरुतौ
प्रयोगो। वदिति। क्रियायोगे उपसर्गत्वे उपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थे मद्बुद्धतेः प्रणसंमुखंप्रेषमित्यादौ। क्रियायोगाभावादुपसर्गत्वाभावेन दोष इत्याशङ्कोपस
र्गग्रहणस्योपलक्षणत्वेन समाहितेन नृभाष्ये इति बोध्यम्। प्रतिसाममितीति। इत्यादिधित्यर्थः। पद्याकारेति। तत्त्वं च पद्याश्रयत्वेन यथा कथंचिद्बोध्यम्। चक्षेति। चक्षेना
भाष्ये तु क्रीबमुदाहियत्वेऽवर्णान्तादेरित्युत्तरितिसूत्रेऽपरआह। इत्वमनवर्णादिनिवक्तव्यम्। दहमाभूत्। प्रापंपरापमिति भाष्योक्तेः। गतिश्चेति सूत्रे यद्विधिन
त्वावावैलखाङ्गादिस्वरणत्वेपुदोषत्सुपक्रम्युत्तरितिसूत्रेऽपरआह। इत्वमनवर्णादिनिवक्तव्यम्। दहमाभूत्। प्रापंपरापमिति भाष्योक्तेः। गतिश्चेति सूत्रे यद्विधिन
नृगोभिरित्यादौ अनूपशब्देनावयवहन्ति। अनुयतापोस्मिन्नित्यनूपोदेशः। जलप्रायमनूपंस्वादित्यमरः। प्रतिसाममिति। अव्ययीभावः। प्रादिसमार्थः। बहुव्रीहिर्वा। क
स्तभेभ्य इत्यादयो बहुव्रीहयः। पद्याकारेति। पद्याकारानाभिर्यस्येति गौणेन पद्याशब्देन सामानाधिकरण्याद्बहुव्रीहिः। यद्वा। गङ्गादित्वात्तत्रम्याः परनिपातः। एतेनोर्ण
त्वाभाष्याख्यातः। तत्रङ्गापोः सञ्जाच्छन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वो विशेषः। गवाश् इति। गावः किरणाः। अचतुराणि पात्यन्तइति। निपातनफलंतु समासविशेषनियमः। टि
लोपादेकंचतदाह। आद्याइति। बहुव्रीहयइति। बहुव्रीहयएवेत्यर्थः। तेन नजन्तुरुभे अबत्वारइत्येवेति भावः। चिचतुराइति। त्रयश्चत्वारोवेति विग्रहः। संख्य
याव्ययेति बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ संख्येति डचोऽपवादोऽच। अस्मिभुवमिति। प्राण्यङ्गत्वादेकवत्। ऊर्वष्टीवमिति। सक्थिक्रीबेपुमानूरुरित्यमरः। नानूरूप
वीष्टीवदस्त्रियामिति च। सरंजः पङ्कजमिति। कथंचिद्विसरंजसमपहायकेतकीनांप्रसवमित्यादि। सरलसमकरन्दनिर्भरासुप्रसवविभूतिषु वीरुधाविरक्त
इति। प्रमादएवायमित्याहुः। गोष्ठेऽनेति। एतेन सप्रमीतस्य रूपएवेति नियमं दर्शयति। षष्ठीतत्सुरुभेति गोष्ठेऽनेत्येव ॥ ७७ ॥ भौयस्येति विग्रहइति भावः। प्रमादएवेति। प्रसव
शब्दस्य नपुंसकत्वमेवेति मते ददम्। पुल्लिङ्गत्वे तु पुंस्त्वमिति प्रसवविशेषणत्वेन द्वितीयात्तमापञ्चोकेऽचंविनापि साधेव ॥

रामः
१८२

न्ततम्। सर्वतो व्याप्रम्। वसुमान् यज्ञदति। एवं च वसुमच्छब्दादी यमुनि वसीयदतीति श्रुत्या लभ्यते। स्पष्टं चेदंते निरीयोपनिषदः शाङ्करभाष्ये तद्वार्तिके च।
 वसुमन्तरशब्दादी यमुनि अस्मादेव निपातना साधिति पशान्तरमपितत्र। विषयमिति। विषयभूत मित्यर्थः। आशा विषयताया दति। तेनाशीर्लिङ् नसमभिव्याह
 ब्रह्मवर्चसमित्यादीषु तत्पुरुषौ। वर्चो दीप्तिः। पलेमांसमर्हतीति प्रत्ययः। मांसभोजी तदीयवर्चः। पत्यवर्चसम्। अवतमसमित्यादि। अबहीनं संततं च
 तमदर्शिविग्रहः। अन्धमिति। गाढमिति फलितोर्थः। अतएव ध्वान्ते गाढेभ्य तमसंक्षीणेः वतमसन्तमः। विष्कृ संतमसुमित्यमरः। श्वसो॥ वसुशब्ददति।
 एतेन अवसुशब्दादी यमुनि अवसीयदति व्याचक्षाणा आकरविरोधादुपे स्यादति ध्वनयति। वसीयदति। तथा च श्रूयते। यः कामयेत वसीयान् स्यामिति व
 सुमान्यज्ञो वसीयान् भूषाममिति च। श्वसुशब्ददति। यद्यप्ययमन्यत्र कालविशेषवर्तेते। तथापीह समासे उत्तरपदार्थभूतां प्रशंसां माशिषो विषयमाह। आ
 शा विषयतायाद्योनको यमिति यावत्। एतच्च दति। त्योक्तम्। श्वसुशब्दस्येहार्थस्वनास्तीत्यपि सुबचम्। उत्तरपदार्थमात्रदतित्वं वास्तु। उक्तेषु पाणिनीयमत
 दर्पणे। अर्थपरपदस्येह श्वः शब्दः काश्चिद्व्यापि। अन्धधत्ते स्वभावेन तेनेमो मङ्गलार्थकपविति। १। अन्ववारह इत्यप्रकाशमुच्यते। अनुगतमवहीनं चरह इति
 श्रुतिप्रमासः। अनुगतिरेह स्मिन्नित्यादि। अन्वव्रा द्विर्वा। तप्रमिव तप्रपरेणानधिगम्य हि यद्रहो वद्विनप्रवत्। तत्प्रचतद्रहश्चेति तत्प्ररत्नसंविद्ः। नपृज
 नात्। दहततः प्रागिति। प्राक्बहुव्रीहियहणं कर्तव्यमिति वार्तिकोक्तेरिति भावः। प्राचातु बहुव्रीहौ सक्यस्णोरनिषेधदत्युक्तम्। तन्मूनमादत्यादावित्युच्य
 हारेण वा योज्यमृतेन सुधी अत्युधी इत्यादि सिद्धम्। नजस्तत्पुरुषात्। नज इति पठि। इति सकलसमाससाधारणाः समासान्ताः ॥
 प्राग्बहुव्रीहीति। बहुव्रीहौ संख्ये यद्व्यतः प्राक्समासान्ता निधेरभावाद्बहुव्रीहौ सन्ध्यस्णोरित्यस्यैव तत्र ग्रहणमिति भावः ॥ इति साधारण्यममासान्ताः ॥
 ७ रेखास्य साधुत्वमिति भावः ॥

म शोः स्लोकान्मुक्तिरिति। स्लोकशब्दादेर्द्विप्रयोजननिषेधाश्च बलीयांसदतिन्यायेन तद्वितनिमित्तलुकोपि निवृत्तिरिति बोद्धव्यम्। एकस्वर्गमपि समासफलंबोद्धव्यम्। सभास-
 १८३ शास्त्रे पठिता एवेति। उत्तरपदासिप्रेन समासस्य प्रतिपदेः क्त्वात्सो कान्तिकेति विहितस्यैव ग्रहणेनोपस्थितत्वात्तत्रत्यानामेव ग्रहणं न तु करणे च स्तोकेति सिद्धे प-
 स्लोकान्मुक्तद्विति। समासप्रयोजनं तु स्लोकान्मुक्तस्यापत्यं स्लोकान्मुक्तिः। स्लोकान्मुक्तायाः स्लोकान्मुक्तेयः। इह स्लोकान्तिकदुर्गार्थकत्वादि केषु निसिद्धा
 सशास्त्रे पठिता एव स्तोकादयोगे ह्युक्त्या शयेनाह। एवमिति। ओजः सह। कथं तर्हि सततं नैशतमो वृत्तमन्यतदिति भारविः। अत्र दुर्घटवृत्तिकृत। उत्त-
 रपदाधिकारं तदन्ते प्रहणं नास्ति किं केवलं पदाधिकार एवेति। तन्न। भाष्ये पदाङ्गाधिकार इत्यत्र दुर्घटकेषीकेत्यादेः प्रयोजनत्वेनोदाहरणान्। यदपि ह-
 रदनादय आहुः। उत्तरपदासिप्रेन पूर्वपदे नैह ओजः प्रभृतयो विशेष्यन्ते पूर्वपदभूतेभ्य ओजः प्रभृतिभ्य इति। न चान्नतमः शब्दः पूर्वपदे किं तर्हि सततं नै-
 शतमः शब्दः। यत्र तु तदन्तविधिरिभूते तत्रोपाते नृसिप्रेन विशेष्यते। यथा दुर्घटकेषीकेत्यादाविति। तदपि चिन्त्यम्। भाष्यवार्तिकविरोधात्। विशेष्य विशेष-
 णभाष्यव्यवस्थार्थमेव पदाङ्गाधिकार इत्यादीनां प्रवृत्तिरिति कैयटवदेव स्वयमपि व्याख्यातत्वात्। भारविप्रयोगस्त्वर्थसमाधेयः। वृत्तवृत्तिः। नैशतमसो-
 वृत्तीति षष्ठीतत्सुरूपः। नपुसकेभावे क्तस्य योगे शेषविवक्षा षष्ठी। ततः सततं नैशतमो वृत्तं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। यद्वा वृत्तवर्तते यजर्थकविधानमि-
 तिभावेकः। शेषं प्राग्वत्। पूरणद्वित्रिकत्वमिति। इह आत्मनश्चेत्यंशोपिवार्तिकान्तर्गतः न तु सूत्रमिति केचिद्भ्रमन्ति तन्नाह तन्मिति भावः। तथा हि
 सति उत्तरसूत्रे आत्मानदतिनलभ्येन ॥ ७७ ठिनानामिति भावः। भाष्यवार्तिकविरोध इत्यस्य तद्द्व्याख्या न ग्रन्थविरोध इत्यर्थः। तमुपपादयति। विशेषणे
 त्यादि। परेतु तदारम्भेपि पादस्य पदेति सूत्रेणादम्यपादो पहतमित्यादेशवारणाय विशेष्य विशेषणभाववैपरीत्यस्य तत्र सूत्रे भाष्ये वा अयणे नानापितथा अयणे
 बाधकाभाव इत्याहुः। आत्मनीति। आज्ञामिनिचात्मनश्च पूरणे आत्मनश्च पूरणे उपसंख्याने कर्तव्यमिति भाष्यं भ्रमे मूलम् ॥

रामः
 १८३

विवेकिनामिति। आत्मनश्चेति सूत्रे आत्तापि निचेत्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थभाष्ये सूत्रद्वयग्रहणम्। अतएवात्मनश्चेति सूत्रे चः सार्थकः। व्याख्यानभाष्ये आत्ममद्येत्युक्ते
खस्तुवार्तिकस्यात्तापि निचेत्येतत्ताधारणत्वभ्रमव्याहृत्येदं प्रतिने प्रोक्तावः। अतएव परिकल्प्येति। आत्मत्वे च वर्तिपदार्थता। जनार्दनत्वेनान्यपदार्थतेति भावः। अधिक

परस्य चेति तदुत्तरसूत्रं च व्यर्थमेव स्यादिति स्पष्टमेव विवेकिनाम्। ब्रह्मव्रीहिवोद्भूयति। एकस्यापि वस्तुनोभेदं परिकल्प्य वर्तिपदार्थत्वम
न्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः। वैयाकरणव्यायाम्। व्याकरणो भवो वैयाकरणी। अणुगयनादिभ्य इत्यण्। साचासावाख्याचेति कर्मधार
यः। आत्मनेभाषा इति। यद्यपीयमाख्याष्टाद्याग्यां नदृशानयापि वैयाकरणी भवत्येव। धातुसूत्रगणोणादिवाक्यात्पक्षे प्रस्थानं व्याकरणमिति स्वी
कारात्। अस्याश्च धातुपाठे दृष्टत्वात्। ननु विकृतिप्रकृतिभावविरहात् रन्धनाय स्यात्तीति वत्समासो न स्यादत आहो भोगविभाग इति। एतच्च वर्ति
न्यासावनुसृत्योक्तम्। अलुग्विधिसामर्थ्यादित्यपीह सुवचम्। हृदि स्थिति। हृदमं दिवं च स्पृशतीति विग्रहः। कर्मणोऽधिकरणविवक्षाया सप्रमी। भा
ष्ये तु कर्मण्येव सप्रमीत्युक्तम्। अलुग्विधिरेव ज्ञापक इति तदाशयः। अप्सव्य इति। दिगादित्वाद्यत्। ओर्गुणः। वानौपि। प्राचातुपेस्थाने जशब्दं पठि
त्वाः। सुज इत्युक्त्वात्। तदाकरि रोधात्। अस्मिन् अस्मिन् इति तु हलदन्तादित्येव सिद्धम्। अस्मिन्नाविति। कारीर्यामाज्यभागौ ॥

रणत्वविवक्षयेति। ग्रामे गच्छतीत्यादि विवक्षितफलसमानाधिकरणव्यापारस्य धात्वर्थत्वविवक्षया तस्य तत्त्वविवक्षेति बोद्धव्यम्। अन्यथा परत्वात्कर्मसंज्ञया तस्या
बाधः स्यात्। अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते। गेहं प्रविशतीति यथेत्याक डारसूत्रे भाष्यात्। वस्तुतः फलस्य हृदयनिष्ठतया प्रतीता वे वास्य प्रयोगे साधु
त्वमित्याह। भाष्येति। हलदन्तादित्येवेति। इत्यपीत्यर्थः। तत्पुरुषे कृतीत्यस्यापि नासङ्गः ॥

म-श
८४

नोक्तदोषेति। अनित्यत्वान्मतुपः सिद्धिस्तदाश्रयणाच्चलुकः प्राप्तिरितिभावः। ताद्रूप्यादाविति। दृश्यमानोपिभाष्येतथापाठोः सांप्रदायिकोहरदनविषेः प्राप्तिभा
वः। उक्तत्वाच्चेति। एतत्सर्वंहरदत्तानुरोधेनोक्तमित्यन्वयविस्तरः। मूर्खाहीति। ब्रह्मज्ञानरहितादत्यर्थः। तेहिपशुवदेवनियम्यास्तदाह। देवपशुत्वादिति। पशिक

अपस्वग्नेसधिष्टवअप्सुमेसीमोअशुधीत्। इत्यनुवाक्ये। तत्रचाप्सुशब्दोस्ति। नन्वेवंप्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनअप्सुदतिसोः प्रथमातत
दत्तात्प्रथमायाअभावेमत्तुबेवदन्निर्भः। अतिदेशाप्रवृत्तौतुसौलुकः प्राप्तिरेवनास्तीतिचेत्। सत्यम्। अतिदेशस्यैकल्पिकत्वान्नोक्तदोषहयमपि।
वैकल्पिकत्वेप्रमाणतुयनदेतेभेदतिसौत्रनिर्देशउक्तः। प्रकृतवार्तिकमपितथेतिद्वयम्। यत्प्राचामनिष्ठितिपठित्वाअप्सुमनिष्ठित्वादाहतम्। त
द्रूप्यादौनदृष्टमायत्तुवदन्ति। मनुष्यितियादेसुप्रम्येनान्मतुपः कथंसंभवइतिचिन्त्यमिति। तदेवचिन्त्यम्। पाठान्तरस्यानाकरत्वात्। मत्तुपः संभवस्यो
क्तत्वाच्च। पश्यतोहरइति। षष्ठीचानादरइतिषष्ठी। पश्यन्तसनादत्यहरतीत्यर्थात्। देवानामिति। मूर्खाहिदेवानांप्रीतिंजनयन्ति। देवपशुत्वात्। शुनइ
वशेषमस्यशुनःशेषः। शेषशब्दोहिअकारान्तोप्यस्ति। शोडेनीपादित्वादौषादिकः प्रत्ययः। तथाचमन्त्रः। यस्यामुशन्तः प्रहरेमशेषमिति। एवंपुच्छ
लाङ्गलाभ्यामपिबहुव्रीहिः। ऋषिविशेषाणामेताः सज्जाः। बहवब्राह्मणादौप्रसिद्धाः। मातुःपितृभ्यामिति सूत्रेसमासइत्यनुवर्तितम्। तस्यफलमा
हाअसमासेस्थितिः। इहपासिकमपिषत्वनेत्यर्थः ॥ इत्यलुकसमासः ॥ परूप। चेलडितिपचादौटित्यरूपतंडीबर्षम्। ब्राह्मणितरेति। तसिलादिस्थिति
पुंवद्रावस्तुन। जातेच्चेतिनिषेधात्। एतेनपुंवद्रावंबाधित्वापरत्वाद्ब्रह्मदत्तिव्यवस्थाः परस्ताःअमलकीतरेति ॥

कसमासः ॥ परस्ताइति। निषेधसत्त्वेनपुंवत्त्वप्राप्तेरेवाभाषादितिभावः। पद्वितरेत्वादौतुपरत्वादिति वक्तुमुचितम् ॥ ७ मंथानित्यस्यप्राप्तिरेवनावधानान्त् ॥ इत्यलु

रामः
१८४

नित्यस्त्रीलिङ्ग-इति। वृक्षजातिः स्त्रियामिति लिङ्गानुशासनसूत्रादिति भावः। आम्रदद्यादिदर्शनानन्तर्काचित्कामन्यन्यत्। शौनकश्चारलस्तिष्यफलात्त्वामलकीत्रिष्वि
त्यमरात्। तिष्यफलाख्यामलकाविशेष्यस्त्रिलिङ्गत्वमपि। तस्मादेवतुशब्दादन्यानित्यस्त्रीलिङ्गेतिलभ्यते। नाप्यनुशब्दश्चारलपर्यायत्वंतिष्यफलायाव्यावर्तयि
आमलकीशब्देवसेनित्यस्त्रीलिङ्गः। एवंकुवलीशब्दः। नद्याः पूर्वसूत्रेश्रुतादन्यः शेषः सचद्विधेत्वाह। अद्भ्येनेति। निर्मूलमिति। यत्तुवृत्तिकृतोक्तं पुंवद्भावोऽत्र
पसेवक्तव्यः। श्रेयस्तराविद्वतरा। प्रकर्षयोगान् प्राक्स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वात्सिद्धमिति। अत्रेदंशक्तव्यमाह पुंवद्भावद्वयादिमुनित्रयानुक्तत्वात्प्रामाणिकम्।
सूत्रकृताहितसिलादिस्थितिनित्यएवपुंवद्भावोक्तः। ननुपासिकः। भाष्यवार्तिकयोरपिनाधिकमुक्तम्। प्रमाणतामभ्युपेत्यापिब्रूमः। कथमिहवचनं व्यज्यतेपुंवद्भावो
यः प्राज्ञः सोऽत्रपसेवक्तव्यइतिउतपुंवद्भावएववक्तव्यइति। आद्येपुंवद्भावनिषेधार्थमिदं वचनं स्यात्। तथाचद्वनः प्रागेवत्वदुदाहृतानि श्रेयसीतमाविदुषीतमावि
दुषीतरेतिदीर्घङ्गिषिष्टानिरूपाणिरिद्वान्तुनाम। प्रकर्षयोगादित्यादित्वदीमग्रन्यस्त्वसङ्गतएवस्यात्। सहिउपसंख्यानं प्रत्याचेष्टेइतिन्यासकृतावतारितः। प्र
सख्यानंचतस्रपुंवद्भावफलकत्वेसत्वेवस्यात्। ननुतन्निर्णयफलकत्वेवस्तुतस्तदपिना। उद्गाद्यग्रहणंतद्वितविधानार्थमित्युक्तत्वात्। स्वार्थद्रव्यलिङ्गाद्यजुस्तरमे
वप्रियकुत्सनप्रकर्षादिविवसेतिभाष्येनिर्णीतत्वाद्वा। इतीयस्तुसम्भवेद्यदितसिलादिमुद्ध्येतरप्रमपौनपरिगणयेयातानौतुसर्वैरेवपरिगणितौदर्शनीयतरा
दर्शनीयतमेतिचोदाहृतम्। नचवृत्तिग्रन्थेऽहर्षीतेत्यादिदीर्घोपन्यासः स्थितिप्रदर्शनपरोननुत्रैरूप्यपरदनिवाच्यम्। प्रकर्षयोगादिग्रन्थशेषविरोधात्। त
स्यादसङ्गतएवायं वृत्तिग्रन्थइति। एतच्चसर्वमितिमन्यतइतिवदताहरदत्तेनधनितम्। न्यासकारस्यतुददमुपसंख्यानमितिभ्रमः तत्प्रत्याख्यानंयुक्तमि
तिभ्रमः आस्येवेतिनद्रव्यदर्शिनोस्पष्टमेव ॥ ७ ॥ तुंस्त्रीलिङ्गनिर्देशेनैवतद्व्याचनेरित्याहः। तदपिनेति। प्रकर्षयोगान्प्रागित्यस्योक्तिसम्भवेनेत्यर्थः। इ
तिदिगिति। दिगर्थस्तुयद्यपिविदुषीतरेतिरूपासङ्गतिशङ्कते। पुंवद्भावोत्रेति ॥

म.श.
१८५

पक्षेः ह्रस्वभावपक्षेऽर्थः। तस्य संपुं वद्वा एवोदाहर्तुमुचितं ननु दीर्घद्विभावः। समाधने। प्रकषीयोगादिति। एवं तथा पूर्वकर्मविवक्षये व विहृत्तरं त्युदेः सि
हो ह्रस्वविकल्पविधानसामर्थ्यात्पक्षे दीर्घग्रहणम्। कृतपूर्वकटमित्यादौ यथा पूर्वकर्मविवक्षापश्चान्तंबन्धे एवं प्रकृतेपि पूर्वसामान्येन पुंसकविवक्षा
तत एवतरपि पश्चात्तदर्थविशिष्टे स्त्रीत्वविवक्षा स्वार्थे स्यादेरपि यल्लिङ्गं पूर्वविवक्षितं नन्वकार्यमन्तरङ्गमित्येष एवार्थद्वितिरिति ग्रन्थे योजनाकर्तुं शक्या। तथापि प्र

एवं स्थिते पक्षे पुं वद्वा बो वक्तव्यद्विप्रक्रियेः न्यायसिद्धमिदमित्यादितद्व्याख्यातग्रन्थश्चरति न्यासोक्तार्थानुवादी मूलशेषित्यादनादर्थ
अद्विदिक्। पादस्य पादा। पदेति सैत्रिविभक्तिर्लुक्। ऋचः शो। शद्विति शस्यत्ययस्येदमेकदेशानुकरणम्। उदमेघद्विति। सादृश्यात्पुरुषस्येयं सञ्ज्ञा।
उदपेषमिति। स्नेहनेपि प्रद्वितिणमुत्। उदधिर्घटद्विति। उदकंधीयते स्मिन्निति विग्रहः। कर्मण्यधिकरणे चेति किं प्रत्ययः। उदमन्यद्विति। द्रवद्रव्यसंस्कृ
ताः सक्तबो मन्थाः। तृतीयेति योगविभागात्तमासः। ष्यङ्ः संप्रसारणम्। इहतत्पुरुषद्वत्यनेन पूर्वपदमुत्तरपदं च आक्षिप्यते इत्याशयेनाह। पूर्वप
दस्येति। उत्तरपदं योरिति च। इहोत्तरपदेन पुत्रवतीति विशेष्यते ननु विपरीतं तेन कारीषगभ्यापरमपुत्रद्वत्यत्रनातिप्रसङ्गः। मालाभरीति। मालाविभर्तीति
ताच्छीत्येणिनिः। केचित्तु हारिषिति पठन्ति। कारे सत्यागदस्यासत्यङ्कारः ————— समयकरणम्। अशपयेपि परत्वाद्वाचं च धित्वामुम्। अगदङ्कारो वैद्यः ॥

रुतविषयेः स्याथस्यभाष्यानुक्तत्वादीदृशेः प्रकृतेन साधुत्वनिषामकद्विति। शसप्रत्ययस्येति। लोमादिषु पादशब्दाभावादिति भावः। संख्येकवचनादिति शस।
योगादिति। सुसुपेत्युचितम्। आक्षिप्यते इति। तत्र पूर्वपदं ष्यङोविशेष्येन ष्यङ्। नग्रहणम्। ष्यङ् मात्रस्य पूर्वपदत्वाभावादिति बोद्धम्। समयकरणम्। श
पयकरणम्। सत्यंकारः। शपयकर्त्तृच। वैद्य इति। विषप्रतिपक्षद्वयकरणं चेत्यपि बोद्धम् ॥

रामः
१८५

अभ्युपगमइति। तत्कर्त्तृचेत्यपि बोध्यम्। अव्ययमिति। तिङ्-न्तानुकरणमित्यन्ये। हरदन् इति। कै यटश्चापठ्यतएवेति। तेन तदर्थो पीतिभावः। कइति। अचिविभाषेतिलत्वम्। द
 अस्तुङ्गरोभ्युपगमः। अस्त्विति तिङ्-न्तप्रतिरूपकमयदग्धेनुं भव्येति। भव्यगेयेतिकर्त्तरिकृत्यः। धेनुश्चासौ भव्याचेति विग्रहः। भविष्यन्ती धेनुरित्यर्थः। गौतमस्मृतौ
 तु स्नातकधर्मेषु अधेनुं धेनु भव्येति ब्रूयादिति प्रयुक्तं तत्रार्थत्वान्मुमागमोनेति। तद्व्याख्यायां मिताक्षरायां हरदन्तः। लोके षट् इति। षण्तिः पूरणकर्मतिहरदन्तः। प्रीणनइ
 नितुपठ्यते एवा। अनभ्याशमित्यइति। अभ्याशं समीपंतद्विरुद्धमनभ्याशं दूरम्। एतिस्तु शास्त्रिन्यादिनादृणः क्यप्। भाष्ट्रमित्यइति। कर्मण्यण। घञनेन वा षष्ठी समासः।
 निमिद्धि-लइति मत्प्रविशेषः। गिरतेर्मूलनिम्नैदित्यात्कः। गिलगिलेचेति। गिलङ्गि-लतीति गिलगिलः। तिमीनां गिलगिलइति विग्रहे इदमारब्धम्। नित्यमेवेति। पूर्ववि
 प्रतिषेधेनेति भावः। सज्योतिरिति। समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः। वस्मिन् ज्योतिश्चिआदित्येन सेत्रे वा उपनिपतितन्तदस्तमयपर्यन्तमनुवर्तमानमाशौचं सज्योतिरित्यु
 च्यते। एषोद्गदौ निषयोपदिष्टम्। निरुक्तादिशस्त्रसिद्धानामसमासपदानामुणादयो बहुलमिति सिद्धिः। अनेन तु समासपदानामिति विवेकइति हरदन्तः। वस्तुतस्तु
 समासविषयकमेवेदमिति नियमः। हेससिंहशब्दयोरपि प्राचाङ्गारिकायामुदाहृतत्वात्। हनेः पचाद्यचिसमागमः। हिंसेः पचाद्यचिहकारसंकारयोः स्थानव्यत्ययः। यदि तु
 भवेदित्यादि श्लोकस्यापि प्रकृतसूत्रोदाहरणतायां नाग्रहः किंतु नैरुक्तव्यतिरिक्तकधेत्येतावन्मात्रं तदाहरदन्तोक्तविवेकोपि निर्बाधएवेति दिक्। आकृतिगणोयमि
 ति। तेनान्यदपिसिद्धानि। यथा लुप्येदवश्यमः कृत्ये तुङ्गाममनसोरपि। समो वाहितनतयोर्मासस्य पचि युङ्घञोः। अन्तमिति शेषः। कृत्यप्रत्ययान्ते उत्तरपदेः व
 श्यंशब्दस्यान्तमकारं पुर्णलुप्येत्। तथाकामशब्दे मनसुशब्दे च परंतुम्शब्दस्यान्तम्। तुमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। मुट्पञ्चप्रत्ययपरोपः पचधातुः तस्मिन् परे मांसस्यान्तम
 कारं लुप्येदित्यर्थः। अबश्यसेव्यः। गन्तुकामः। गन्तुमनाः। संहित। संहितः ॥ ७७ ॥ त्यादिश्लोकस्यापीति। भवेदूर्णागमाद्धंसः सिंहोवर्णविपर्ययादित्यादिश्लोकस्येत्यर्थः। अनेकधेति। उ
 णादावेव प्रत्ययोन्यच्चेत्येकोपगोत्रोक्तस्तदात्रत्ययातिरिक्तकार्यमेवोणादित्यादित्येवमित्यर्थः। तुं कामेत्यत्र तुमिति समोप्युपलक्षणम्। तेन सकामः समनाइति सिद्धम् ॥

म.श.
१८६

निपातनादिति। एषोऽरादिषु विशिष्टपाठादित्यर्थः। समासस्येति। मांतेनादयश्च कर्त्तव्यमित्यादिसिद्धिः। मांसस्येत्याद्यंशः पठनिति सूत्रस्येति। मांसपटनेत्यादिष्वार्थिकेनापि सूत्रे
पादोऽनभिधानात्तन्मत्स्यमित्यसाधु। निर्वाहं इति। तेन कार्यविशेषे भवन्तद्विशेषे पदत्वं चेति भावः। व्याख्यायामिति। तन्मन्त्रपठके ऋतावधाविति पदे उक्तमित्यर्थः। तनेतीति। अ-
सततः। सन्ततः। मांस्यचनम्। मांस्याकः। इह संयोगान्तत्वे याभावोऽपि निपातनाद्बोध्यः। कृन्सितुअयस्मयादित्वेनापि निर्वाह उक्तः। अपरस्परभक्रियासातत्य इति सूत्रे
सातत्यनिर्देशेनैवैकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठिनो मंश्लोको ज्ञापित इत्याहुः। न हि वृत्ति। एषु परेष्विति। उत्तरपदेश्विति बोध्यम्। उपनह्यत इत्युपानत्। संपदादिष्व
कर्मणि क्विप्। निवर्तते इति नीरुत्। प्रवर्षतीति प्रावृट् मर्माणि विद्धतीति मर्मवित्। रुचदीष्टौ। निरोचने इति नीरुकृ। ऋत्तिं सहते ऋती षट्। सहेः एतनतीभ्यांश्चेत्यत्र
सहेरिति षोडशविभागादनुक्तसमुच्चयाद्वा सस्य षत्वमिति न्यासकारः। पूर्वपदादिति षत्वमिति हरदतः। परितनोतीति परोत्तत्। गमः क्वावित्यत्र गमादीनामिष्यत इ-
ति वचनान्तत्वेनेलोपः। यत्तु वेदभाष्ये ऋतेन मित्रावरुणावृतावधाविति मन्त्रस्य व्याख्यायामुक्तं ऋतस्य वद्धपितारावित्यर्थः। न्तर्भावित्प्यर्थात् वधेः क्विप्। न हि वृ-
तीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घ इति तच्चिन्त्यम्। प्रकृतसूत्रे वृधेरनुपात्तत्वात्। तस्मादन्येषामपीति दीर्घस्तत्र बोध्यः। वनं पुरगा। व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने प्रथमेत्याह। वनश-
ब्दस्येति। चिद्व्यर्थ इति। असञ्ज्ञात्वेन पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामित्यस्या प्राप्तेरिति भावः। अतएवाह। निपातनादिति। यत्तु व्याचक्षते। हलन्तादिजिसंप्रम्याअलुगितितनेति भावः। प्रथ-
मेनिसंप्रम्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थेर्त्तर्भावादिति भावः। निषाद इति। निषीदत्यस्मिन्पापमिति निषादः। पुलिन्दो मनुष्यजातिः। हलश्चेत्यधिकरणे घञ्। कथं स हि प्रतीहारो दो-
वारिकः। अत्राहुः। प्रतीहारो द्वारमन्त्रक्यानाच्छब्दमिति। एकचित्तीक इति शिष्यिकः। कप्। श्रुनोदन्तेत्यादि। अत्रकेचिदंष्ट्रेति हस्वान्तं पठित्वा आहंष्ट्र इति बहुव्रीह्ये वाप्यं दीर्घ इ-
त्याहुः। अत्रेत्तदीर्घान्तमेव पठन्तस्तत्पुरुषस्याप्युदाहरणतामाहुः। इह षादिति ॥ ७ ॥ सञ्ज्ञात्वाद्दलदन्तादित्यस्या प्राप्तेरित्यर्थः। संप्रम्यर्थस्येति। अघोशब्दार्थस्य प्राधान्येपीति भावः।
कथमिति। शिष्यारिके प्रतीहारपदप्रयोगः कथंसाधुरित्यर्थः। तत्पुरुषस्यापीति। एकदेशविकृतन्यायेन बहुव्रीहेरपीत्यर्थः। शौवादंष्ट्रो मणिरिति श्वादेरितीति सूत्रे भाष्यप्रयोगदिति बोध्यम् ॥

रामः
१८६

वक्तव्यमिति। तत्पदघटितं वार्तिकमित्यर्थः। चत्वार्यङ्गान्यस्यति। नचोत्तरपदत्वे चेति निषेधान् कथमङ्गशब्दस्य पदत्वम्। इत्यात्मनेपदस्य कर्षित्वात् वनत्प्रवृत्तेरित्यन्यत्र वि
केचिन्नुकाशयेति तालव्यमंड्यपठन्ति तत्रात्मादिकमिति भावः। शिरीषवणमिति। ननु यस्य फलमेव न पुष्पं सवनस्यतिः। दानस्यत्यः फलेः पुष्पात्तरपुष्पाद्नस्यतिरित्य
मरकोशात्। सचउदुम्बरादिः। शिरीषस्तु न तथा तस्य पुष्पफलोभयसत्त्वात् कथमिति। ननु त्वमिति चेत्। सत्यम्। इह वनस्यति शब्देन वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते। अत्रचलिङ्गं लुपियु
क्तवदिति सूत्रेण क्विबचनेदति किं शिरीषाणामदूरभनोग्रामः शिरीषास्तस्य वनं शिरीषवनम्। वनस्यति त्वमिति दिश्येततश्चणत्वं स्यादिति भाव्यकारोक्तिः। इरिकादिभ्य इति।
ओषधित्वात्प्राप्तिः। क्षीरपाणाउशीनरादिति। उशीनरशब्दो देशवची। तद्वाचिषौपचारिकः। गिरिनद्यादीनामिति। वक्तव्यमेतन्। सज्जायां प्राप्ते असज्जायामप्राप्ते उभयत्र विभाषे
यम्। माषवापिणाविति। बहुलमाभीष्टयेदिति गितिः। श्रीहिवापाणीति। कर्मण्यण्। उतरपदं यदिति। अत्रचव्याख्यानमेव शरणम्। प्राञ्चस्तु नुम्ग्रहणमिहज्ञापकमित्याहुस्तद्दर्शय
ति। अतएवेति। ज्ञापकं शिथिलमिति धनयति। किंचेति। परिपक्वानीति। अत्रकुमतिचेति नित्येणत्वं प्राप्तम्। हरिमाणीति। मनेर्ण्यन्तात्किप्। प्राक् सुबुत्यतेः। समासात् नकारा
न्नमुत्तरपदम्। नान्तत्वात्कीबुत्वम्। चतुरङ्गयोगेनेति। चत्वार्यङ्गान्यस्यातेन योगदतिविग्रहः। अतद्धितइति। व्यन्धायकस्य पदस्य तद्धितश्चेत्यरोनभयतितदानिषेधद्वयर्थः।
आर्द्रगोमयेणेति। अत्रगोशब्दः पदम्। पारस्करइति। पारङ्करोतीति विग्रहे कृजे हेतुताच्चीत्येतिटः। किष्किन्थेति। किङ्किन्धपातीति विग्रहे अतोऽनुपसर्गेकः। पूर्वस्थकिमोनलोपः सु
दृषत्वञ्च निपात्यते। रूढिशब्दाश्चेतेकं चित्तुत्वाद्याः। तद्बृहतीरिति गणसूत्रमात्तादिति। तलोपश्चेत्यत्रेति भावः। चत्वेनेत्युपलक्षणम्। करोभरीतिलोपस्यापिसुवचत्वात्। दकारन
काराविति। नद्बृहभ्यां यथासंख्यं बोद्धव्यम्। प्रायस्येति। प्रायः पापं विनिर्दिष्टं चित्तुत्वेस्य विशेषधनमिति स्मरन्ति। आकृतिगणोपमिति। तेन परः शतादृत्तादिदिङ्। अधिश्रमनीर्जन
नाः परः शताः इति माघः। शतात्परा इति विग्रहे पञ्चमीति योगविभागात्समासः। राजदन्तादित्वात्परनिपातः। सर्वनाम्नोर्नमात्रे पुंवद्भावः। लोकाश्रयत्वात्लिङ्। स्य विशेष्यनिष्प
ना। पारस्करादित्वात्कुडितिदिक् ॥ ॥ इति समासाश्रयविधयः ॥ ७७ स्तरः। पञ्चमीति योगविभागादिति। सुसुपेनेत्ये ॥ ॥ इति समासाश्रयविधयः ॥ ॥

म. श
१५७

समर्थानाम्। अलुग्विधानादीति। तेन हि स्वार्थे परिपूर्णस्यैव पदान्तरसंबन्धद्विबोध्यत इति सुबन्नादुत्पत्तिः। कुक्षित इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या तस्मिन् हेतिभावः। किंच तत्संबन्धपत्वमित्यर्थे प्रत्ययद्वयादिरीत्या तस्यापत्यमित्यादेर्वाक्यार्थ इति संबन्धादियोधनार्थविभक्त्युत्पत्तिरावश्यकीति दिक्॥ उचितमिति। अयं द्वयस्यैकत्वैकत्वैपि भाष्योक्तः। अथ साधिक्यादिति नमित्यर्थे समर्थानाम्। ननु प्रकृतसूत्रे एकार्थीभावरूपं सामर्थ्यं प्रकृतं नोचितम्। समर्थः पदविधिरिति परिभाषया गतार्थत्वात्। एककालतनेति। अलुग्विधानादिसुबन्नात्तद्धितोत्पत्तिः तथा च पदविधित्वं स्पष्टमेव अत्राह। सामर्थ्यमिति। कृतेत्यादि। अस्य फलं तु तस्यापत्यमिति सूत्रे मूल एव स्फुटी भविष्यति। इह समर्थत्प्रथमादित्युक्तं वक्तुम्। महोत्सर्गा नाह। प्राप्तिव्यतोण। अत्रापत्यादिभ्यश्चाप्राप्तिव्यतीयेष्विति। दीव्यतः प्राक् प्राक् दीव्यत्। अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येद्व्ययोभाव इत्याहुः। प्राप्तिव्यतमित्युचितम्। अयं पद इति च प्रकृतैः। ततो भवार्थे वृद्धाच्छः। अयं पुनः अमेहेत्यादि परिगणनात्। अयमपीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्गुखस्वरोपचारादिति परिगणनाच्च। अत्रामादेरिति निर्धारणेषु चित्ते नार्थसिद्धमाह। अत्र इति। अत्रोच्चितीति सूत्राच्च इत्यस्यानुवृत्तिरपीह सुवचा। प्रामादिकमेवेति। यद्यपि चानुवर्णया देराकृतिगणत्वात्पञ्चाएतत्सूपपादं तथापि हरदत्तग्रन्थानुरोधादेव मुक्तम्। इत्यदित्यापूर्वं पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिकत्वादित्यादिभिर्हृन्दः कार्य इति व्याचष्टे। इत्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्चेति पत्यन्तादिति तु नोक्तम्। बहुव्यूर्वादपि प्रसङ्गनात्। इत्यदिति। ननु इति पर्यप्रत्ययो देवतास्यार्थे सावकाशः। अपत्ये तु परत्वादितः च्छानिज इति ङकृत्वात्। सत्यम्। पठ्यते तत्र पूर्वविप्रतिषेधः। ण्यादयोर्यविशेषलक्षणदणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति। अर्थविशेषे किम्। औट्टपनम्। उट्टपतिर्नाम पत्रम् ॥ अतएव दीव्यदित्ययुक्तमिति नोक्तम्। तान्ताच्चे। अयानाम्। मात्रे इति टिलोपवारणार्थं न स्यात्। नित्यत्वात्प्रशब्दे क्लेशः स्यादित्यप्यस्योचितत्वं बोध्यम्। परिगणनाच्चेति। इयमभ्युच्चयमुक्तिः। भाष्ये तत्प्रत्याख्यानात्। एवमुक्तमिति। अजिनघुंसकत्वापत्तिः। स्वरेभेदश्चेति। हरदत्ताशय इति ननु रोप इति भावः ॥

रामः
१८५

परिषदश्चेत्यजिति। नचपत्रात् बाह्येदस्युक्तेरयमप्यर्थविशेषलक्षणइतिवाच्यम्। इदमिति सामान्यशब्देनतद्विशेषसङ्घात। विशेषलक्षणप्रत्ययत्वेविशेषशब्दोपादानेनबोधि
नार्थकप्रत्ययत्वमितिभावः। दितिशब्दादिति। क्तिजन्नादिति शेषः। एवमदितैरपि। इतिषिकृतेदिति। क्तिजन्नाभ्यामिति शेषः। नपदानेति। पूर्वत्रासिद्धेनेतिनिषेधेः। पत्रबोध्यः। निर्वा
तस्येदमापत्राधुर्युपरिषदश्चेत्यज्। अथकश्चंदेतेयइति। अत्राहुः। दितिशब्दात् कृदिकारादक्तिनइति। इतिषिकृतेस्त्रीभ्योऽकृ। ण्यस्तुनास्मिद्गुविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वा
दितिभ्यादित्यइति। आदित्यशब्दात् ण्यप्रत्ययेयस्येतिलोपेहलोयमामितियलोपः। नचालोपस्यस्थानिवद्भावः। नपदानेतिपलोपेतन्निषेधात्। काशिकायामिति। हरदत्तमाध
वादिग्रन्थेष्वेवमनथाचप्रयोगः। नाप्रुयामशतशोयाम्याः पुनर्यातनादिति। भाष्ये तुनैतदृष्टम्। तत्रण्यजाप्रयोगो निर्वाह्यः। बहिषदिति। टिलोपवचनमव्ययानांभमान्नदस्यस्या
नित्यत्वज्ञापनार्थम्लेनारातीपदत्यादिसिद्धमण्येप्रकृतेयज्वचनमायुदात्तार्थम्। प्राचोग्रन्थेतुयण्वेतिपठ्यतेतदनाकरम्। अण्यस्यामइति। भाष्योदाहरणादेवेहतदन्तवि
धिः। अन्यथाबलवाचिनः स्यामन्शब्दस्यकेवलस्यापत्येनयोगाभावेपिजातादिषेवविधिः स्यात्। अण्यस्येवस्यामयस्येति बहुव्रीहौष्टपोदरादित्वात्सस्यतः। गोरिनानकेव
लमपत्यएवकिंतुसर्वेषुप्राद्वीव्यतीयेषु। गव्यमिति। गविः। वङ्गे। रिदङ्गे। र्हेवनास्येत्यादिरर्थः। अनेनहिगव्यमितिजैमिनीयसूत्रेविद्यमानं दूषयन्तोवार्तिककारःस
माहिताः। केचिनुप्राद्वीव्यतीयेभ्योऽन्वत्राप्यर्थेअयंयदिति व्याचक्षाणाः गवाचरतिगव्य इत्याद्यप्याहुः। गोरूप्यमित्यादिहेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यांरूप्यः मपट् वेति
रूप्यमयदौ। उन्तादिभ्योज्। अणस्तदपवादानामिजादीनांचापवादीयम्। इहपठ्यते। वक्तव्यासे। असेअसमासे। पूर्वाचार्यसंज्ञेयम्। वक्तव्यापत्यंवाक्तव्यः। असे
किमलौकिकयिः। असद्व्येतदेवेहतदन्तविधिज्ञापयति। तेनअधेनूनांसमूहः आधेनवइतिसिद्धति। धेनुशब्दस्येहपाठात् ॥
ह्यइति। षजः पिन्नेष्यजादिपाठादिनिभावः। स्त्रीत्वंतुलिङ्गमशिष्यंलोकाश्रयत्वादिनिन्वायेनबोध्यम्। वस्तुतस्तुएषोपिप्रागुपपादितहरदन्नादिरित्वाप्रमादस्येतिक्त्वम्।
याम्याः शंसन्तीतिवेदिकप्रयोगनिर्वाहस्तुक्त्वात्सत्त्वादित्यन्ये। आहुरिति। युक्तंचैतत्। भाष्येसर्वत्रगोरजादिप्रसङ्गेयदित्युक्तं। अपवादइति। बाधकइत्यर्थः। तदप
नादेजादीनांण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादितिपूर्वविप्रतिषेधेनबाधकइतिभावः। धेनुरनित्यत्रचानजइत्युक्तेर्नजपूर्वनेठगितिबोध्यम् ॥

म. श.
१८८

धेनोः कादेशसत्त्वेनेकनित्यनुचितमनआह। ठकमित्यर्थइति। कैयटइति। तदर्थतइतिप्रकरणेइतिशेषः। सूत्रद्वयमिति। विद्यालक्षणसूत्रान्नादिति वार्तिके वार्तिकसूत्रिक
इतिभाष्योदाहरणात्। सूत्राच्चकोपधादिति। सूत्रेसंख्यप्रकृतेः सूत्रवाचकादितिवाच्यम्। यथाष्टकइतिनेहमाहावार्तिकइतिभाष्याच्चलतत्प्रकरणस्थभाष्यप्रामाण्याच्चस्वरि

नचैवंधेनुकंमौधेनुकंचनसिद्धेदितिवाच्यम्। धेनुरनज्जदुकमुत्पादयतीति विशेषवचनस्यभाष्येआपिशलिमतत्त्वेनोदाहनत्वात्। ठकमिति। ठकमित्यर्थइतिकैयटः। अ
पिकलिभ्यामिति। अयमर्थः। सूत्रकृतासास्पदेवतेत्यधिकारेअग्नेर्दृगिति। मूत्रितं दृष्टं सामेत्यधिकारे कलेर्दृगिति वार्तिककृतापूरितम्। तदिह। सूत्रिह्यमपनीयप्राद्वीज्यतइति
प्रकरणेऽपिकलिभ्यां दृगितिपाठ्यम्। तेनअग्नेरपत्यम्। गिनादृष्टं सामअग्नेभवंमयेरगतम्। अग्नेः स्ववाआग्नेयंकालेयमिति सिद्धम्। एतेनमीमांसकैर्यदुक्तं कलेर्दृगिति
पाणिनीयसूत्रमयार्थकमित्यादितत्सर्वमवैयाकरणमीमांसकसन्तोषार्थमितिप्रपञ्चितं शब्दकौस्तुभे। इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणा- प्रत्ययाः। स्त्रीपुंसाभ्याम्प्रागि
त्यनुवर्तते स्त्रीणइतिस्त्रीषुभवः स्त्रीभिश्चरतिस्त्रीभ्योहितइत्यादि। वत्यर्थेति। सामान्यापेक्षज्ञापकमितिभावः। भतसवोदाहरतिस्त्रीवदितिः कथं तर्हित्तत्सौ। स्त्रीत्वस्तीता
पुंस्त्वंपुंस्तेति। आचत्यादितिचकारादितिब्रह्मणे। हिगोर्लुगनपत्ये। हिगोरितिषष्ठी। तदर्थश्चहेतुत्वम्। तच्चरथन्तरसामत्यादेरिवभाविनोपिबुद्धाः। इवसायात्तदेतदाह।
हिगोर्निमित्तमिति। अजादिरिति। एतच्चोत्तरसूत्रादचौत्स्यपकर्षाल्लभ्यते ॥

तेवानुदानइतिसूत्रभाष्याच्चवार्तिकेपिसूत्रत्वाङ्गीकारादितिभावः ॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥ सामान्यापेक्षमिति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति योगापेक्षमित्य
र्थः। हेतुत्वमिति। नतुस्थानसंबन्धः। प्रत्ययादर्शनसैवतुत्वात्। नाप्यानन्तर्यसंबन्धः। पञ्चकपालस्यपुरोडाशस्वेदंपञ्चकपालमित्यादावतिप्रसङ्गादितिभावः। रथन्तरसाम
त्यादेरिति। यदिरथन्तरसामासोमः स्यात्। ऐन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयात्। इतिश्रुतावितिभावः ।

रामः
१८८

नन्वचीत्यपकर्षेद्विरथदस्यत्रनस्येदमित्यधिकारविहितयतोलुकूनस्यात्। नचेष्टापत्तिः। येनविधिसहहतीति सूत्रस्यभाष्यविरोधादतआह। वाग्रहणमिति। समर्थानामिति
सूत्रस्यमित्यर्थः। तेनकस्मचिदनजादेरपिलुकुसिद्धिरितिभावः। अग्रेतुनसंबन्धः। फक्फिजोरितिसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणात्। वस्तुतोवीतिनापकृष्यते। अनभिधानान्नातिप्र
सङ्ग-इतितत्वम्। तस्यैवेति। अत्रगोत्रप्रत्ययस्यान्वलुकोऽसंबवोबीजम्। सचोपपादधिष्यते। गोत्रेइत्यस्यफलमाह। कुवलस्येति। अत्रफलेलुकुसचनगोत्रप्रत्ययइतिस्य
ष्टम्। तस्यैवालुग्वथास्यादिति। गोत्रेइतीत्युक्तिस्तत्सत्त्वेएतदर्थलाभइतिएतन्मात्रेणैवेतिवोऽहम्। तद्राजस्येत्यंतोत्रबहुधित्वनुवृत्तेस्तदप्येतत् प्रकरणस्यमितिबोऽहम्।
अतएवजनपदशब्दात्सत्रियादत्रितिसूत्रेनद्राजलुकोप्ययमलुगुक्तः। यनुगोत्रस्त्रियाइतिसूत्रेणस्यणित्वंकिमर्थमावतण्डस्यगोत्रापत्यंस्त्रीदतण्डोवतण्डाच्चेतिविहितयजो
लुकुस्त्रियामितिलुकिशाईरवादितात्कीनतस्याअपत्यंवातण्डोजात्मदस्यादौवृत्त्यर्थम्। नचगोत्रेलुगचीनिलुकुप्रतिषेधः ईकारेणव्यवधानादित्यत्क। तत्रकिङ्कार

वाग्रहणमनुवर्त्यवस्थितविभाषामयणेनवा॥गोत्रेलुगचि॥गोत्रेकिम्यस्तादिभ्योगोत्रेइति प्रकरणेनयस्यप्राप्तंन्यैवलुगयथास्यात्। नेह। कुवलस्ये
दंकौवलम्। वादरम्। यूनिलुकु ॥

ॐ णमस्याठइतिपुंनद्रावइत्युक्तम्। तत्त्वेकदेश्युक्तिः। पुंनत्त्वेनकीनद्वलुकोपिनिवृत्तेरिति तन्नात्रबाधकम्।
यद्वा। तन्नेत्यस्यतत्प्रयोजनंनपुंनद्रावेनकीनलुकोर्निवृत्तिसिद्धेरित्यर्थइतिततद्दिरोधः। यदपिवाच्यस्मिन्नितिसूत्रेणगोत्रयुनसञ्जयोः समावेशेपीलायाअपत्यं
पैलः पीलायावेत्यणतस्यापत्यंयुवाणोद्यवइतिफिजः पैलादिभ्यश्चेतिलुकुपैलस्यच्चात्राः पैलायाः। अत्रापिगोत्रेलुगितिफिजोऽलुकुप्रसङ्गः। असमावेशेत्स
प्राप्तौअन्तरङ्गत्वात्पैलादिलुगितिउक्तम्। तस्यायंभावः। समावेशेद्वितीयाद्यायस्यलुङ्गात्रस्यमद्धोपवादस्यायेनायमलुकुस्यात्। असमावेशेनयुवप्रत्ययविष
येऽस्याप्रवृत्तेस्तेनव्यायेनभूमिप्राप्तस्येत्यर्थलाभइतिनतद्दिरोधोले शतोप्यस्याकमितिदिक् ॥

म श
१८८

इहे नि। द्विगोर्लुगनपत्यदत्युत्तरम्। अवि। पूनिफक् फिजोरन्यतरस्यांगोत्रेनेतिकार्यमित्यर्थः। एतेनेषंन्यासे द्विरयद्दक्षिणिरित्यपास्तम्। ननुद्वयोः सावकाशयोरेकं ब्रह्मे
भवइत्यत्रदीर्घत्वयोरिवैकस्वदिकार्ययोगमूलकेनासंभवेनकेबलेनासम्भवेनवाविविप्रतिषेधद्वीको गुणवृद्धीइत्यादिषुभाष्येस्पष्टम्। एवंचप्रकृतेनतस्यविषयोः तआ
ह। अत्रचज्ञापकमिति। एवंचज्ञापकादेववाद्यथाधकभावइतिभावः। आदिवृद्धिप्राप्तिविषयेतद्वाधोज्ञाप्यते। अतएवव्यापदिभवंवै प्रापदमित्यादावपिनोपधावृद्धिः। तत्रा

इहद्विगोर्लुगनपत्येवि। पूनिगोत्रेनेत्येवसूत्र्यताम्। तथाचलुगलुग्रहणंशक्यमकर्तुम्। अजादावितिकिम्गौत्रुकायनरूप्यम्। प्राद्वीज्यतीयेकिम्। तस्येहितंम्लोच
कायनीयम्। ननुउपगुअइतिस्थितेओर्गुणवाधित्वापरत्वाद्चेज्जितीतिवृद्ध्याभावम्। गुणस्यनुपिचमइत्यादिरवकाशः किंचकृतेगुणेऽवादेशेचअतउपधायाइतिवृद्ध्या
भावंतत्राह। आदिवृद्धिरितिपरत्वादितिभावः। अन्योपधावृद्धोरवकाशः। औः। पाचकः। आदिवृद्धेरवकाशः। शुश्रुत्सौश्रुतः। औपगवः। त्वाष्टः। जागतइत्यादौउभयप्र
सङ्गेपरत्वादादिवृद्धिरेवभवति। नचऽनः प्रसङ्गविज्ञानंसकृद्विन्यासाश्रयणात्। अत्रचज्ञापकम्। अनुशतिकादिषुपुष्करसच्छब्दस्यपाठः। अन्यथाउपधावृद्ध्यापौ
फरसादेः सिद्धत्वादुत्तरपदवृद्धार्थस्तत्रपाठोऽनर्थकः। स्यात्। अकृतेतिपरिभाषायाश्चसमर्थग्रहणमेवज्ञापकम्। तद्विपरिनिष्ठितपरमित्युक्तम्। परिनिष्ठितत्वंच
ऊचाप्रातिपदिकांशएव ननुसुविशिष्टेइत्यवधेयंतेनऔपगवः दण्डिमानित्यादिसिद्धम्। अश्विमानणिति सौत्रप्रयोगश्चेहलिङ्गम् ॥

त। सज्जिधायकेननिषेधइत्यन्यदितिदिक्। ज्ञापकमिति। एतच्चकैषट्त्रैवस्यष्टम्। ऊचाविति। तदंशेपरिनिष्ठितत्वंफलंनुशालीयसिद्धिः। अन्यथेकादेशात् प्राग्यस्येतिलोपे
शाल्शब्दाकारश्रवणापत्तिः। अविष्ठासुजातः अविष्टइत्यादौअन्तरङ्गानपीतिन्यायादेकादेशेन। अतएवाकारश्रवणमातद्विषयतद्वितोपिततः प्रागेवाएतद्दलादेवतद्विष
येसमर्थदित्यस्यानुपस्थितिः। उपगोरित्यत्रनुगुणोत्तरंलोपेओसित्यस्यनिवृत्तौऔपगवासिद्धिः। दण्डिमानित्यापत्तिश्चेतिभावः ॥

रामः
१८८

नड इति तद्दि लं हि विश्वद्वयत्रगुणनिषेधार्थम् । क्व स्वविनाशोन्मुखत्वेन तु गभावे हि गुण प्राप्तिरिति तस्य तज्ज्ञापकता बोद्ध्या । शक्यमकर्तुमिति । यदि तथा ज्ञापकं तदाऽक
 तुं शक्यमित्यर्थः । यदि तु तत्राकृतसन्धेरित्युक्त्या तत्राकृतसन्धेरेव । अन्यत्र तु अनियम इत्यर्थस्तदा परिनिष्ठितादेवेत्यर्थमावश्यकं तदिति बोद्धव्यम् । अकृतव्यूह परिभाषाया
 स्तुन कलम् । सेदुप इत्यादौ पदावधिके चारव्याने सेदस्य असिति स्थिते इदं प्रसारणयोः प्राप्ते प्रतिपद विधित्वेन शीघ्रोपस्थिति कत्वात्पूर्वसं प्रसारणे । वत्तादिच्चाभावादिटः

यदि तु न डो डि ल्करणेनाकृतव्यूह परिभाषा ज्ञाप्यतोपमादिगणे विघ्नित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेरित्यत्राकृतसन्धिग्रहणेन परिनिष्ठिता च द्वितोत्य
 तिस्तर्हि समर्थग्रहणं शक्यमकर्तुम् । ननु समासस्तद्धितेन नित्ये वाद्येन न च तद्धितस्यैकल्यकत्वात्सोपीति वाच्यम् । यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाष
 याविकल्पेनेतत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गान् प्रवर्तत इति पारे मध्ये षष्ठ्या वेति वा ग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्या शङ्काहा । दैव यज्ञीत्यादि । जातित्वादिति । यत्तु प्राचोक्त
 यः अणन्तत्वान्डीविति । यच्च व्याचस्युष्टिद्राणजित्यनेनेति तदुभयं प्रामादिकमिति भावः । औत्सर्ग इति उत्सः प्रप्रवणं वारिप्रवाहो निर्द्वैरो दूर इत्यमरः । तस्याप
 त्ययोरास्तु गाङ्गे यो भीष्म इति वत् जीवति तु वंश्ये सुवा । पितृपितामहादिरुत्सादकप्रबन्धो वंश्यः । तत्र भवो वंश्यः । दिगादित्वाद्यत् । यौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तं ष
 ष्ट्या विपरिणम्यते व्याख्यानादित्याह । यौत्रादेरिति । तु शब्देभिन्नक्रमः युवेत्यस्मात्परो बोद्ध्याः । सच एव कारणार्थ इति व्याचष्टे । युवसज्जमेवेति ॥

प्राप्तिरेवनेति तत्सिद्धेः स्पष्टं चेदमप्यत्रैव कैयटे । तत्सर्वं यदिति ज्ञाप्यत इत्यनेन सूचितम् । ज्ञापितत्वादिति । न च षष्ठी समासविधानं व्यर्थम् । अन्तस्तद्धिषये तस्येदमित्यस्य प्राप्तेरि
 ति वाच्यम् । अनन्तरादिपदेस्तस्य चारितार्थ्यात् । अनभिधानेन हितत्रतद्धिताभावस्य भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादिति भावः । प्रामादिकमिति । उपगोः प्रवराद्यापप्रसिद्धत्वान् उपगोर्भे
 त्रापत्यमिति तद्धारव्यात् । भिर्विग्रहप्रदर्शनाच्चेति भावः । पितृपितामहादीति । अतएव पितृव्यामातुलादीनां न वंश्यत्वम् ॥

म. श.
१८६

तृतीयेद्वयोरिति। उपगोस्तृतीयेवाच्येऽणियोरित्यर्थः। त्रयाणामणिर्फकाम्। नन्वत्रपसे औपगवादिजिप्रत्ययद्वयमनिष्टं प्राप्नोति। औपगवद्विष्टं च तृतीयेन सिद्धति। गर्ग-
दिभ्योमजित्मादेश्चानर्थक्यं प्राप्नोति। गोत्रेपत्येद्वयस्य विरोधात्प्रागर्गादिजिततः प्रत्ययान्तरे निष्टं प्राप्नोति। यदित्यस्यात्रपसेविद्यर्थत्वं सदाननियमत्वमिति प्रत्ययान्तात् प्रत्य-
यनिषेधस्यावश्यवक्तव्यत्वम्। नच गोत्रपदेन गोत्रा गोत्रसमुदाय उच्यते तत्र यूनो नग्रदणं गोत्रग्रहणात्। एकपदे च सामर्थ्यात्सावधारणम्। पुत्रे एकः योत्रेऽपरस्तदपत्ये चापर-
इति गोत्रसमुदाये बहूनां प्राप्नोति एक एवापत्यप्रत्ययइति नियमेनैकाभ्यनुज्ञाद्वारा परं प्रकृतेर्बिधिरपि परंपरापत्यापत्यवत्संबन्धे प्रवर्तत इत्यनुमीयत इति न दोष इति वाच्य-

एको गोत्रे। अपत्यप्रत्ययइति। एतच्चाधिकारबलान्नभ्यतो औपगवद्व्यादि। उपगोरणागर्गादिभ्यो यत्र नडादिभ्यः फक्। सूत्रारम्भफलं मतभेदेन व्य-
वस्थापयति। गोत्रइति। स्वङ्गेऽन्तदपेक्षया एकोनसंख्यानंतृतीयेद्वयोः चतुर्थेत्रयाणामित्यादीत्यर्थः। यदेतितृतीये एकस्मादनिष्टोत्यतिः। चतुर्थेद्वाभ्या-
मित्यादीत्यर्थः। पितुरेवेति। तथा चामरः। आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियात्वमी। आहुर्दुहितरं सर्वेपत्यनोक्तयोः समे इति ॥

म्। तथा विधेरनुमाने गौरवात्। एतदेवाभिप्रेत्येवं नियमोपपादनोचरं भाष्ये उक्तम्। दूहोत्यादयितर्षपत्ययुक्ते प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। परमप्रकृतेऽप्योत्यति-
र्वक्तव्येति विधित्प्रतिषेधो वक्तव्यः। गोत्रपदलक्षणयानियमत्वेऽत्यतिर्वक्तव्या। एकेन वाक्येनोभयंत्वलभ्यम्। एकोपत्यप्रत्ययो भवति न तु न द्विषये गोत्रे प्रत्ययइ-
त्येवार्थः। स्यादित्येकाभ्यनुज्ञैव दुर्लभेति तद्वावद्वयस्य रुचेराह। यदेतीति। अत्रपसेद्वयस्यसित्या सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यइति भाष्योक्तानिष्टवारणा-
यनियमार्थमिदम्। गोत्रशब्दस्य गोत्रजातिपरतेति नियमोपपत्तिः ॥

राम-
१८६

अप्रपक्षेयुक्त्यन्तराण्याह। नपतन्तीत्यादि। अपत्यं तो कर्त्तव्योः समेदस्य मरस्य त्वयमर्थः। तद्दृष्टितसन्तानपरंपरयोरिति। किंचैकाभ्यनुज्ञाद्वारापरंपरापत्यापत्यवत्संबन्धे प्र
 वृत्त्यनुमानापेक्षयापितामहादीनामपत्यमित्यनुमानस्यैव युक्तत्वम्। नदेतत्सर्वपितामहादीनामपीति मुख्यमसेलितिवदनामूले धनितम्। ननु मुख्यपक्षेः स्वनिष्पत्त्येव न
 नरापत्यप्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रत्ययो दुर्वारस्तावतापि गोत्रे एकस्यैव कृत्स्नेन नियमाबाधात्। एतदभिप्रायेणैव सर्वेषु पत्ययुक्तेष्विति पक्षे नियमार्थत्वमुपपाद्यपुनरुक्तं भाष्ये
 सर्वेषु पत्ययुक्तेषु प्रत्ययान्तात्वेति शेषोक्तव्यमिति। नच गोत्रपदेनापत्यसमुदायोलक्ष्यते। तेन परमप्रकृतेरेव भविष्यतीति वाच्यम्। अपत्यमित्यनुस्येयसिद्धे गोत्रग्रह

ततः प्राचामिति तच्छाहिनपक्षस्यनेमेत्वपत्यमिति मुत्सतिः पाङ्कविंशतीति सूत्रे भाष्यकृतादर्शिता। ज्यवहितोषिपितामहादीनामुद्धर्तेति प्रसिद्धं जरत्कीर्वा
 युपारत्नामेव। सूत्रकारोप्याह। अपत्यं योत्र प्रभृतीति। आद्यपक्षे अपत्यमिवापत्यमिति गोपीवृत्तिराश्रयणीयास्यात्। औपगवादिजिति। यस्यापत्यन्तद्वाचका
 देवप्रत्ययद्विभावः। एवं सत्यनुपदेवस्यमाणस्यपितामहादीनामिति मुख्यपक्षस्य विधरणे उपगौरणदृष्टिसिद्धत्वाद्युक्तिः। संगच्छते मूलादिति पञ्चमी तु
 अवधिसंमर्षणभात्रार्थमनूपगुरुपमूलस्य संख्यान्तः पातित्वार्थात्। अतएव द्वितीयपक्षे मूलपदमनुपादाय शततमद्वयेवोक्तत्वान्मूलस्य संख्यान्तः पातित्वं ज्ञे
 यम्। इअपीत्यपि भिन्नक्रमोऽणनादित्यस्य ग्रेवोद्धः। गोत्राद्युनिगोत्रप्रत्ययान्तादेषैः। ननु युवप्रत्ययान्तादिति प्रथमपक्षे र्थः ॥

णवैयर्थ्यापत्तेः। गोत्राद्युनीत्यस्य सत्त्वेन सूत्रो ग्रहणे व्यहोषादिति चेन्न। भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेहापत्तेः। स्पष्टं चेदं सर्वं सूत्रशेषे भाष्ये दृष्टिदिक्। ननु युवेति। अपत्यं
 पितुरेवेति पक्षे पञ्चमेयुमिबिदसिमेव तु र्वात्प्रत्ययान्तादेव प्रत्ययद्वयमिष्टं प्राप्नोति मृतीयादिषाधोत्वनिर्नसिद्धति अतएव गोत्रेद्विसाहचर्यादस्य नियमत्वं युवप
 दं च तद्दृष्टितापत्यसमुदायपरिधिद्व्यभ्यनुज्ञानेषु प्राग्बुद्धिर्भाष्यः ॥

म. श.
१८९

अत्र पक्षेः स्वविधित्वमेव स्यान्न नियमत्वात् तस्याप्युक्ता रुचे राह । द्वितीयपक्षे त्विति । पितामहदीनामपीति मुख्यपक्षे त्वित्यर्थः । अत्रे एतद्विरस्येव किं त्विति मपि प्राप्नोतीति तन्निरुतये निममार्थत्वमेवेत्यर्थः । नन्वस्त्रियामित्यस्य स्त्रीभिन्नेयनीतिनार्थः । स्त्रीविषयेयूनिप्रत्ययमालाप्रसङ्गात् । एको गोत्रे इत्यस्य तु न प्रनेतिः युवसज्जया गोत्रसज्जाया वाधात् । न च स्त्रियायूनिप्रत्ययइति वाक्यभेदे न संबन्धः । जोत्रप्रत्ययेन स्त्रियाभिधानानापत्तेः किंतु वाक्यमेव स्यादत आह । अयं भाव इति । त्रिरेषस्या विवक्षायामिति ।

द्वितीयपक्षे तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवबोनेत्यर्थः । स्त्रियां त्विति अयं भावः । अस्त्रियामिति गोविभज्यते । यूनिराब्दस्वरूपपरम् । परिभाषाचेयं यत्र युवसज्जाविधीयते तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठत इत्यर्थः । सिद्धस्य गतिरियमाजीवतितु संश्लेषकमस्त्रियामिति तु सूत्रपितुमुचितम् । अतदुक्तपरिक्रमायुभयः अपत्यशोभयः कथं तर्हि प्रक्षेपतां ह्यशर्यायभेदिलीति । अपत्यरूपविशेषस्याविवक्षायां शेषिकोणवाहविरिति । यनुवाधलोडने इति धातौ मापवेनोक्तम् । केवलस्य वाहोरपत्येनायोगात्सामर्थ्यात्तदन्वविधिः । सौवाहविरिति तस्मिन्त्यम् । जानन्ति वाहवीत्याभ्यलापनसूत्राद्वाहूदिभ्यश्चेति सूत्रे वाहविरिति भाष्यवृत्त्याद्युदाहरणाच्च वाहोः सज्जाशब्दत्वात् । औदुलोमिरिति यद्यपि लोमन्शब्दो गणेषु पठ्यते तथापि सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् । उडुमीवशराद्वलोमानि अस्य तस्युपत्य औदुलोमिः । शारलोमिः । बहुत्वे तु इत्रपवादेः कारः प्रागेवोक्तः । उडुलोमाः शारलोमाः इह माः पुराणदिप्रसिद्धाः सज्जास्ताभ्यएव प्रत्ययो बोद्धः । निरूढत्वेन प्रथमोपस्थिताभिरेव विधेर्निराकाङ्क्षत्वात् । यस्तु इदानीं तनोवाडुस्तस्यापत्येवाहवदत्तेषां उक्तं च हरिणा ॥

सर्वनाम्नां च सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च सर्वार्थबोधकत्वमिति तस्यापत्यमिति सूत्रे भाष्यकैषटयोः स्पष्टमिति भावः । अतएव अपत्यं गोत्रमिति वार्तिकप्रयोगः संगच्छते । अपत्यस्येदमापत्यं यौत्रप्रभृतीति तदर्थः । इह । प्रतिपद्विधानविषये । निरूढत्वेन । प्रसिद्धतरत्वेन ॥

रामः
१८९

अभिव्यक्तेति। आद्यपादस्यानर्थकं च त्वं भवेत् इति विधेः सर्वार्थरहितमप्रसिद्धार्थकं च। गौणं तत्र लक्षणायां मन्त्रमात्रं तद्विधेः अर्थकं तस्य स्वतन्त्रात्पुनरेव न गुणयोगादि
कमनयेस्य प्रवर्तमाना इत्यर्थे न चान्यत्। अप्रयुक्तं प्रसिद्धार्थकमपि यत्नेन प्रयुक्तं तदुक्तिचित्तस्य तत्त्वदृशे चित्तस्यः। इदं च विशिष्टरूपोपादाने पदकार्ये एवात एव स
ज्ञाप्रतिषेधो वार्तिककृता सर्वादि सूत्रे उक्तः। अत एव महदूतेत्यत्र पुत्रत्वं विशिष्टरूपोपादानाभावात्। अमहान्महानित्यादौ दीर्घादि च सिद्धयति। पदकार्यत्वाभावादिति

अभिव्यक्तपदार्थाद्ये स्वतन्त्रा लोकाविश्रुत्याः शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्दे पुनतदुक्तिचित्। अनर्थकं संदिग्धार्थकमप्रयुक्तं च क्रमेण विशेषणव्यवर्त्यम्। तदुक्ति
पुनत्त्वं दृशे चित्तस्यः। अत एव सज्ञाश्च शुरस्यापत्यं च सु रिरित्यत्र राजश्च शुरादिति यन्मिमीते माता तस्य स्वसामात् स्वसा। मातृपितृभ्यां स्वसेति च त्वं न। वारुडकिरि
नियरूडादयो जातिविशेषः। इत्यादीति। आदिशब्दान्नेषादकिः। चाण्डालकिः। खम्बकिः। वश्यन इति वा तष्कजोरिति विहितस्य अत्रत्यस्येति शेषः। अत्रिजोः गोत्रे
याविति। औत्रे किम्। होपादुं समुद्रं यज्जैः। सुतंगमादिभ्यश्च सौतङ्गमिः। तदपत्येमाभूत्। अनृष्यानन्तरे। अनृषीति पञ्चम्याः सौत्रोलुक्। सूत्रद्विः। आनन्तरे इत्य
त्रेत्यर्थः। वैदिरित्यत्र ऋष्यगमाशङ्गाह बाह्वादेरिति प्रवराद्यायेति। एतच्च स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्वजाविति सूत्रे कैयटग्रन्थे स्पष्टम्। कापेय इति इतश्चा निजद्विः। इत्
कपेर्गर्गादित्वात्त्राप्तेः। अङ्गिरस एवेति नियमार्थं सूत्रम्। गणेपाठस्तु लोहितादिकार्यार्थः। काप्यायनी बौधिरिति अनृषितादिञ् ॥

दिक्। तुल्यन्यायानामधातुप्रकृतिकप्रतिपदिकानामप्यप्रसिद्धार्थकत्वं शास्त्रबोधितत्वे पिलोके प्रकरणादिनिरपेक्षतया प्रतीत्यजनकत्वात्। प्रवराद्यायेत्यादेस्तादृशम
पस्य प्रत्ययान्तमित्यर्थः। कैयटेदिति। तत्सूत्रेभाष्ये च धनितम्। यूनिलुक् सूत्रेभाष्येऽपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्युक्तम्। प्रवराद्याये प्रसिद्धत्वमेव लौकिकत्व
मिति गोत्रावयवादिति सूत्रेभाष्ये अगस्त्याष्टमर्षीणामपत्यं यातानि गोत्राणि इति तत्रोक्तानि लोके गोत्रत्वेन प्रसिद्धानीति न दर्शयः ॥

म-श-
१८२

ऋषिलेप्याह। बाह्यादित्वादेति। यज्ञगोरिति। गर्भदौ शिवादौ च पाठादिति भावः। शिवादिपाठे मां तु च तण्डाचेति योगविभाग एवाऽन्यथा लुक्स्त्रियामित्यनेन संयुजैव पठेत्।
परिशेषितस्य वेति। आङ्गिरसे परिशेष प्राप्तेत्यर्थः। निषेधमुखेन नियमानां प्रवृत्तिरिति प्रौढे वात्पक्षाश्रयेणेदं लभ्यते इति विधिमुखेन प्रवृत्तावसन्तरस्येति न्यायेनाप्येन लभ्यते इति बोध्यम्। तस्मादिति। जात इति पञ्चम्यर्थे सप्तमीति भावः। कैयटेति। इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्ये धनितम्। तथा हि। अत्राणग्रहणार्थं शिवादिभ्यो यथा विहितमित्येव।

बाह्यादित्वादावतण्डाच्च यज्ञोः प्राप्तेः आङ्गिरसे यजे वेति नियमार्थं सूत्रम्। लुक्स्त्रियां विहितस्येति। परिशेषितस्यैवेति बोध्यम्। एतच्च आङ्गिरस इत्यनुवृत्त्या लभ्यते अतएवाह अनाङ्गिरसेति। वक्ष्यमाण इति। अण्जोरनार्थे योरिति सूत्रेणेति भावः। अश्यादिभ्यः फञ्जोत्रे इति। क्वचित्पूज्यपितथा हि भ्यादिगणे गोत्रप्रत्ययान्तान्तास्त्रयः पठ्यन्ते धैल्यः आनडुह्यः आत्रेय इति। विलिर्नामरुजर्षिः। ततो वदेत्कोसलेति च्यङ्। आनडुह्यशब्दो गार्गादियजन्तः आत्रेयशब्दो गन्तः। ततः सामर्थ्यतु युनिफञ् नहियुवानं विना अपत्यप्रत्ययद्वयं लब्धुं शक्यते। पुंसि जात इति गणस्य अपुंसि विद्यमानो यो जातशब्दस्तस्मात्फञ् इत्यर्थः। जातशब्दोऽस्ति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकः देशस्य पूर्वात्तन्मग्रहणादा प्राप्तेः फञ् शिवादिभ्योः गार्गात्र इति निवृत्तिरिति। इतः प्रभृति अपत्यसामान्ये प्रत्यया इति भावः। एतच्च दसौ कैयटादिग्रन्थे च स्पष्टम्। यत्तु यूनिलुक् सूत्रे भाष्यकैयटपर्यालोचनायां गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति लभ्यते ॥

ॐ णसिदेः। नचैवमिच्छात्। पुनर्व

चनचैवमर्थः पतेः। नच बाधकबाधनार्थं तत्। तस्यैवाभावाद् इति नत्रोक्तम्। गोत्रद्वयानुवृत्तौ तु शिवादिभ्यो गोत्र एवेत्तन्नान्यत्रेति नियमेन चारितार्थान्। अण्ग्रहणं विनाऽणोसि
जेस्तस्य सार्थक्ये तदसंगतिः स्यादतस्तन्निवृत्तिरत्रेति तद्भावः। भाष्यकैयटेति। तत्र हि सर्वत्र शास्त्रियगोत्रग्रहणे गार्गायणादिभ्यो युचप्रत्ययान्तेभ्यः समूहादौ गोत्रत्वप्रपुक्तौ युजन्तस्मा
दित्याशङ्क्यापत्याधिकाराद्व्यत्रलौकिकं गोत्रमत्रच गोत्रोत्पत्तिसूत्रस्य राजन्यग्रहणं ज्ञापकमुक्तं भाष्ये। गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति च कैयटेन व्याख्यातम् ॥

रामः
१८२

मतान्तरमिति। विशिष्टमतमित्यर्थः। अनयोरेतदन्तरमित्यादौ विशेषवाचिनोप्यन्तरशब्दस्य सत्त्वात्। नियमविधिसम्भवे विधेरेव ज्यायस्त्वेन तदनुरोधे नाणवविधानमिति प्रकृतसूत्रस्योक्तभाष्याशयसत्त्वेनैदं भाष्यं नतन्निवृत्तौ मानम्। गाङ्गेयादावनन्तरापत्ये प्रत्ययस्तु द्वौणा यनिवदुपचारेण साधुः। किंचान्नैव तन्निवृत्तौ मनुषीशब्दात्कु

तन्मतान्तरमिति भावः। विपाशशब्दोत्रपठ्यते। तस्य कुञ्जादिष्वपि पाठान्त्यक्षकञ्जवैपाशः। वैपाशायनः। जरत्कारुशब्दः पठ्यते। ततः शुभादित्वाद्गुणपि। ढेलोपोकङ्कः इत्युलोपः। जारत्कारवः। जारत्कारेयः। वैश्रवणरवणशब्दौ पठ्यते। नौ विश्रवः शब्दस्यादेशौ प्रकृत्यन्तरेण ववावृत्तिविषये तत्समानाः। वैश्रवणः। रावणः। इत्यत्रानिजः। ह्यनः। किम्। उदधेरपत्यमौ दधः। यत्तु काशिकायां मरीचे मरीच इति प्रत्युदाहृतम्। तच्चिन्त्यम्। बाहूदित्वेनेज्प्रसङ्गात्। तथा च मिदचोत्यात्परइति सूत्रे भाष्यम्। मरीचिशब्दो बाहूदिषु पठ्यतइति। शुभादिभ्यश्च। मृकण्डशब्दोत्रपठ्यते। सच अदन्तः। एतच्च मृगयादयश्चेति सूत्रे उज्ज्वलदत्तग्रन्थे स्पष्टम्। मृकण्डस्य मुनेस्तीर्थन्तद्याम्यामति निर्मलमिति स्कान्दे मार्कण्डेयः। उकारान्तपाठे तु ढेलोपो बोद्धव्यः। कल्याण्यादीनामिदम्। परस्त्रीशब्दोत्रपठ्यते। पारस्त्रैणेयः। अनुशतिकादित्वाद्भयपदवृद्धिः। परभार्यायामुत्पन्नद्वयर्थः। विदादिगणेतु परस्त्रीपरशुञ्चेति पठ्यते। आपद्यतइति शेषः। परस्त्रिया अपत्यं पारशवः। ब्राह्मणाच्छूद्रायान्तेनैवोदायामुत्पन्नः। साच जात्यन्तरयो गात्परस्त्री। तदिह परस्त्रीति कल्याण्यादिषु षष्ठीतत्पुरुषः। विदादौ तु कर्मधारयइति विवेकः। तथा च यातवल्क्यः। विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि स त्रियायां विशः स्त्रियाम् ॥

स्त्रितमपत्यमित्यर्थविवक्षायां मानुषोजात्मइतिण प्रत्ययस्य भाष्यकृतदृष्ट्या सिद्धिरिति दमेव युक्तमतम्। शास्त्रीयंगोत्रं च युवत्वानाक्रान्तपौत्रप्रभृत्यपत्यरूपम्। तदर्थकत्वं च बास्तवंशास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय कल्पितं चेति भावः ॥

म.श.
१८३

अंबुः शब्दात्प्रमिति। मूद्रकंन्यायामित्यर्थः। जातोऽङ्गीप्रयोगार्थः। अत्रानुलोमप्रस्तावात्प्रवाहिव्याहितैवेत्याहुः। तृतीयंरूपमिति। उभयोरप्यत्रकुलटाशब्देनग्रहणमि

अम्बुः शब्दानिषादोज्जसः पारशवोपिचेति। नचैवं पारशवेपिस्थानिवद्वावात्। अनुशतिकादिकार्येस्यादितिवाच्यम्। पूर्वोत्तरपदसंप्रमोहात्। नहीहएतावा
नूर्वपदस्वादेशः इतिविषयविभागोगम्यते। सतीभिस्तुंक्वत्रेति। अत्रइन्द्रि-धौ। उक्तंचामरसिंहेतअथवायकिनेयः स्माहन्धुलश्चासतीसुतः। कौलटेरः कौलटेयो
भिसुकीतुसतीयदि। तसुकौलटिनेयोः। कौलटेयोपिचात्मजइति। केचित्तुसुद्रायाअपिइन्द्रात्तृतीयंरूपमाहुः। इतौतुसुद्राभ्यः परत्वाकृगित्युक्तं। सच्चिन्यम्। तस्य
वैकल्पिकतयास्वयमपिपक्षेऽकः स्त्रिकारात्। इन्द्रः प्राप्तेर्दुर्बारात्वात्। तयोरेवेक्तित्रटाबन्तात्तद्धितेसुप्रेसुक्तद्वितुकीतिटापोलुकिपुनरजादिलक्षणहाप
जातिलक्षणस्त्रीवोयापकइतिभावः। यत्विहन्यासकृतोक्तम्। चटकादेरित्येवसांप्रदायिकः सूत्रपाठइति। तद्वाप्यवार्तिकविशेषादुपेक्षम्। आरगुक्षिताम्। उ
दीचाङ्गु हणंपूजार्थम्। बंचजादेवकूठगारकीः पर्यायसिद्धेः। अन्यतइति। अन्कारान्तात्कृतभित्तिर्यर्थः। जडसेक्तिजलपातमे। डल योरभेदाज्जडः। पणिगौ।
पण्डः। एतच्चउक्तधात्वोर्माधवीमश्रुतौस्वष्टम्। तत्रपण्डस्यापत्यन्त्रिमादिबोद्धवम्। गार्ह्येयइति। ननुगृहिः सकृत्प्रसूतागौरितिकोशाच्चतुष्पाः। श्लोऽद्भुत्वेव
सिद्धम्। अत्राहुः। कोशेगौरितिप्रायोवाद्। सकृत्प्रसूतासर्वापिगृहिः। अतोयमारम्भइति। वस्तुतस्तुगृहिशब्दः शुभादिः। तथाचानोदान्तं गन्तं प्रयुज्यते। स
द्गार्ह्येयोवृषभोगोभिरानडिति ॥

तिभावः। पूजार्थमिति। इदंचगोधाशब्दमात्रविषयंसूत्रमितिमते। जडादिभ्योविधानार्थत्वेतुतत्रविकल्पार्थमावशकमेतदितिबोद्धवम्। अरकुनकृतः। गोधारइत्यसि
द्धापत्तेः। कोशस्ययथाश्रुतन्त्रमभ्युपेत्याप्याह। वस्तुतस्त्विति ॥

रामः
१८३

पाशिकेति। अन्यथासुभादिद्वक्तवतुष्यादजोबाधस्यवस्यादितिभावः। ऋषिशब्द इति। प्रवराद्धायप्रसिद्ध इति शेषः। तदाबोद्धमिति। तदापिबुजर्थभावश्चकमिदमिति
भावः। पारिभाषिकेपिगोत्रेनसतिरिति। अत्रप्रयोगेस्त्यभावमात्रमनेनप्रतिपाद्यतेनत्वेतावतातत्रपारिभाषिकग्रहणमितिभमित्यम्। अपत्याधिकारादन्यत्वेनलौ

अतः पाशिकाद्युदात्तार्थमिहसूत्रेगृष्टिशब्दग्रहणम्। ऋजिति। गृष्ट्यादित्वादितिभावः। केकयमित्रसुकेकयस्यापत्यंस्त्रीकेकेपीजनपदशब्दान्स्त्रियादप्रामैत्रेयिक
याश्चापतेमित्रपूनांभावेनेत्यर्थः। गोत्रचरणत्वात्प्रात्याकारेतिबुज्जतत्रहिलौकिकंमोत्रंगृह्यते। लोकेचऋषिशब्दोमोत्रमितिप्रसिद्ध इतिपाशिकाः। एतन्नयदामित्रमश
ब्दोऽभेदोपचारात् तदपत्येसन्तात्रेवर्ततेतदावेद्व्यम्। यदातुगृष्ट्यादित्वाद्दृजोयस्कादित्वाद्दृषुलुक् तदापारिभाषिकेपिगोत्रेनसतिः। प्रलयादागतं प्राप्तेयम्। द्यादे
शेनवृद्धिर्नबाह्यतेविषयभेदात्। अचोमादेर्वर्द्धिर्यादेरियादेशः। अङ्गुत्तुभयोर्विशेषणं। नकार्यमितिहरदत्तः। दण्डिनापनाएतानीति। दण्डिन्हस्तिन् आभ्यांनडा
दित्वात्फक्। येस्तुनडादिष्वेतौनपठ्येतेतेषामतएवनिपातनालुक्। टिलोपाभावस्तुनिपातनादेवाअर्थवन्निति वृसन्तादिषुपठ्यते। अथर्वणाप्रोक्तोग्रन्थः। अथर्वा। उ
पचारात् तमधीतेआथर्वणिकः। जिह्वाशिनितिशुभादिः। जिह्वाशिनोपत्यंजैह्वाशिनेयः। वाशिनोपत्यंवाशिनायनिः। उदीचां वृद्धादितिफिज्। भूणहन्धीचन्
एतयोः ष्यजितकासदेशेनिपात्यते। भूणघोभावोभौणहस्यमथैवत्यम्। इहहन्नेसत्वेहनस्तोचिरालोरित्येवसिद्धेनिपातनंज्ञापयति ॥

किकग्रहणेस्यैवत्याय्यत्वादितिबोद्धम्। एतत्तर्कमपिनासूचितम्। निपातनमिति। नचकुत्वाभाकार्यनिपातनम्। तदर्थत्वेपिधैवत्यसाहचर्येणास्यांपरिभाषायामस्यज्ञाप
कत्वपरस्यमृजेर्वृद्धिरिति सूत्रस्यभाष्यस्यप्रामाण्येनचतत्त्वनिपातनस्यापिसूत्ररुत्तात्यर्थविषयत्वेनज्ञापकत्वात्तेः ॥